

САИД АҲМАД

УФҚ

ТРИЛОГИЯ

**Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат иашриёти
Тошкент — 1976**

Сайд Аҳмад.

Уфқ. Трилогия. Т., Адабист ва санъат нашриётн, 1976.
688 б. расм., портр.

«Уфқ» республикамиз тарихининг уч муҳим даврини ўз ичига олган трилогиядир.

Автор трilogиянинг биринчи китоби бўлмиш «Қирқ беш кун»да ўзбем залқиннинг сув учун кураш лавҳаларини қаламга олган бўлса, иккинчи китоб — «Ҳижрон кунлари» ҳамда учинчи китоби «Уфқ бўсағасида»да уруш ва үрушдан кўйинги даврдаги фидокорона меҳнатини тасвирлайди.

Езувчи ҳар учала романда ҳам турли тақдирлар, ҳижрон аламлари, ойни, лиқ иёз ёшларни висол энтикишларини ҳаяжон билан тасвирлайди.

«Уфқ» турли тақдирлар тўғрисидаги йирик проза асаридир,

Сайд Аҳмад. Горизонт. Трилогия.

Ўз2.

70303 — 222

12 — Доп. 75

БИРИНЧИ КИТОБ

ҚИРҚ БЕШ КУН

БИРИНЧИ БУЛИМ

I

Зириллама гузаридан сал пари ўтиб чап тарафга тор кўча кетади. Қалин толлар соя ташлаган, четида тинимсиз жилдираб сув оқадиган бу кўча айниқса сараторн кезлари жуда жимжит бўлади. Гувала деворлар орқасида бекингай чанг босган беҳи ўралари, теракка чирмашган аймоқи узумлар бу кўчага ажиб бир ҳусн бағишлайди.

Якгагининг барига тўрт-бешта ҳандалак солиб олган эллик ёшлар чамасидаги бир киши шошилмай боради. Қорага бўялган кўн этнги тупроққа зарб билан тушганидан чанг кўтарилади, қўнжиларига қўнади.

Кўча бетларидаги катта-кичик эшиклар олди жуда файзли. Йўлак олдиларида супачалар. Ариқ бўйида райхонлар. Тол пинжига суқилган супада бир мўйсафид қийинги билан чойнакни ўраб ўй ўйлаб ўтирибди. Унинг ҳассаси тиззасига қўндаланг қўйилган. Олдига ёзилган дастурхонда иккита кулча, бир дикопда майдалаб учирилган оқ қанд. Кўзачада ош раийон шохлари.

Ҳандалак кўтарган киши чол олдидан ўтаётганда қадамини секинлатди. Чолнинг қулоғи оғир бўлса керак, баланд овоз билан салом берди. Чол хаёлдан уйғониб алик олди.

— Икроммисан? Тинчмисан, болам? Арзандагинанг ўйнаб-кулиб юрибдими? Ке, битта чой ич!

Икром отли бу киши чолнинг гапини қайтармади. Аста келиб супа четига омонатгина ўтирди. Чол чой қуйиб узатаркан, ҳавони исказ атрофга аланглади.

— Жониворнинг ҳидини қара! Ҳандалак пишибди-да.

Икром этагидаги ҳандалаклардан бирини чолнинг олдига қўйди.

— Ҳа, топдингиз, бува, ҳандалак чиқибди. Мана, омонликка бирини олинг.

Чол ҳандалакни олиб узоқ исқади. Кўзлари қисилиб, анча пайтгача жим қолди. Кейин хўрсингандек деди:

— Худо шу кунларга ҳам етказди. Пишиқчиликка етмай ўлиб кетаман, деб ўйлаган эдим. Ўзингга шукур!

Икром белбоғига осилган жез пойнакли қиндан пи-чоқ чиқарни чолнинг олдига қўйди. Чол пичоқни нарн итарди.

— Қўй, неварамга сўйиб бераман. Ўзим жуда соғиниб турган эдим. Ҳандалак баҳона бир кўриб келаман.

Икром кулди.

— Неварангиз ҳандалак пишигини ҳали кўп кўради. Ўзингиз сўйиб енг.

— Неварам ёнимда чулдираб турмаса томонимдан овқат ўтадими?

Чол чойнак тумшуғини пиёла четига теккизиб охирги чойни қўйди-да, ўзи ҳўплаб фотиҳа ўқиди.

— Кун исиб кетмай бориб кела қолай.

Икковларни ўринларидан туришди. Икром чолнинг ҳассасини олиб бериб, ариқдан ўтишида белидан тутдо.

Чол кетаркан миннатдорлик билдириди.

— Зап иш қилдинг-да, Икром. Неварам бўйнимга осилиб чулдирайдиган бўлди.

То у кўздан йўқолгунча Икром орқасидан қараб қолди. Негадир ичидан бир кучли хўрсиниқ келиб энтикиб олди. Бу чолга ҳавасданми, ё шундай покиза бир инсоннинг умри тугаб бораётганиданми, билмасди.

Супа четида қолган учта ҳандалакни нохушлик билан яна этагининг барига ташлаб сертупроқ йўлдан боягидек салмоқли қадамлар билан юриб кетди.

Икром яшил эшик олдида тўхтаб оёқ остидаги бодринг пўчоқларига, чала тишлаб ташланган ғўра олмаларга, бир-икки жойидан тимдаланган кунгабоқар лаганчасига қаради. Бошини сарак-сарак қиларкан, бетида ажиб бир жилмайиш пайдо бўлди. Ўзича овоз чиқазиб «боласи тушмагур-е, боласи тушмагур-е», деб юборганини билмай қолди. Остона ҳатлаб ичкарига кирди. Ҳовли жимжит. Ҳамма ёққа кўлоблаб сув сепилган. Икром ҳандалакларни айвонга думалагиб, ичкари уйга мўралади. Ўрин йигилмаган. Ўн олти ёшлардаги

бир йигит доңг қотиб ухларди. Деразадан тушган офтоб бошига келиб қолганидан бўйиннлари төрлаб кетган. Икром остонаягэ тепиниңг чангини туширди-да, инириб ўғлиниңг бошига чойшаб тортиб қўйди. Онаси қаёқда экан, деб атрофга қаради. Яна ҳовлига тушди. Хотини кўринмасди. Ариқ бўйинга келиб юванишга энди энгашган ҳам эдикни, томорқа тарафдан инграган товуш келди. Ўқдек отилниб томорқага чопди.

Қантак ўрик тагида қирқ беш ёшлардаги хушрўйги-на бир жувон тўлғаниб ётарди. Ёнида палёнланган учтўртта ўрик саржин. Тўнка устида болта. Икром илдам бориб хотинини кўтарди.

— Жаннат, Жаннат, сенга нима бўлди?

Жаннат ингради. Икром ариқдан ҳовучида сув олиб бетига сочди. Жаннат кўзини очди.

— Нима бўлди?

Жаннат инграгандек жавоб қилди:

— Тентаккинамга тансиқроқ бир нима гишириб берай десам ўтии қолмапти.

Икромниң икки қоши оралигига тугунчак тушди. Хотинини суяб ҳовлига олиб ўтди. Ичкарида ҳамон ўғли доңг қотиб ухларди. Икром хотинини кўрпача устига ётқизиб, бошига ёстиқ қўйди. Кейин жаҳл билан уйга кириб боласиниңг устидан чойшабни иргитиб ташлади. Бола чўчиб кўзини очди. Тепасида депсиниб турган дадасига ҳайрон қаради.

— Тур! Бу қанақа аҳмоқлик?

Бола умрида бунақа гап эшишмага шекилли, қўрқиб кетди. Икром яна қичқирди:

— Одамлар ишини қилиб тушликка чиқди. Сен ҳали ҳам болишдан бошингни узмансан. Аҳмоқ!

Айвондан хотинининг ингроқ товуши эшишилди:

— Боламни сўқманг. Болагинамни ғадабламанг!

Икром боланинг ювуқсиз бетидан кўзини олиб айвонга чиқди. Хотинининг бошига келиб тиз чўкди.

— Ҳандалак олиб келдим, сўйиб берайми?

Хотин бosh чайқади.

— Болагинамга сўйиб беринг. Есин. Турсунбой, болагинам, қанисан? Даданг ҳандалак олиб кептилар, еб олгин, болагинам.

Турсунбой кўзлари уйқудан қисилган бир ҳолда ичкаридан чиқди. Айвон четидаги ҳандалакларга қаради. Олмоқчи бўлиб турганда Икром зарда билан деди:

— Бор, ювин, кейин ейсан!

Бола бир онасига, бир дадасига қараб туриб қолди. Кейин норози ҳолатда айвондан тушиб пари кетди. Хотин инграб эрига қаради.

— Боламга қаттиқ гапирманг. У нимани билади, ёш бола-ку. Эси кириб қолар, дадаси.

Икром индамади. Хотинига совиб қолган чойдан қуянб тутди.

— Эсинг жойидами, оғир оёқ одам ўтии ёрадими?!

Ўғлингга айтсанг бўлмасмиди.

Эр-хотин жим қолишиди. Шу ўғил уларнинг битта-ю битта фарзандлари. Жаннат етти бола туғди. Турмади. Шу биттагина Турсунбай уларнинг қувончи бўлиб ўсарди. Болага улар шамолни ҳам раво кўрмасдилар. Бола ҳам ёлғизлигини сезиб, ундан фойдаланаарди. Уй юмушларига қарашмас, қарашганда ҳам ишни ўйин тариқасида бошлаб, ишга айланганда ташлаб кетарди. Она доимо орқасидан юриб у чала қолдирган ишларни бажааркан, ҳа, бўйнигинанг узишмагур, ҳа, оғзингдан бол тушмагур, деб гапириб юриб иш қиласди. Бола йўлга кирганда ҳам эр-хотин уни опичлаб юришди. Унинг ўзи кеч йўлга кирди. Умуман бола айёр бўлади. Кўп кўтарсангиз оёғини ерга босмайдиган бўлиб қолади. Турсунбой ҳам оёғини кеч ерга босгандардан эди. Икром тўйларга борса биронта қандмин, конфетми, яхши ният билан, боламни ҳам шу кунларга етказсин, деб киссасига солиб келарди.

Она қаерга борса уни эргаштириб борарди. Турсун ҳатто мактабга борганда ҳам онасини эмарди. Катта танаффусда келиб эмиб кетар, она тўй-ҳашамларга борса, орқасидан эргашиб борар, уни имлаб йўлакками, панароқ жойгами чақириб эмиб оларди.

Улар арзанда болаларини ана шундай, бутун умрларини, роҳат-фароғатларини бағишлиб ўстиришган эди: Зеро уларнинг роҳатлари ҳам, фароғатлари ҳам шу боланинг дард кўрмай ўсишию кўз олдиларида юриши эди. Агар Турсунбойни сал иситма олиб қолса, эр-хотин ўйқу нималигини унутишар, бошидан нари кетишолмасли. Турсунбойнинг сал нотоб бўлиши икковини ҳам оёқдан йиқитарди.

Турсунбой ювиниб уйга ўтиб кетди-да, бир оздан кейин кийиниб чиқди. У чинакам бирор ҳавас қилса арзийдиган йигит бўлганди.

Турсунбой ҳусила тенгсиз йигит эди Қош-кўзлари попукдек. Ота-она эмас, кўрган кишилар ҳам тўхтаб бир қарамай иложлари йўқ эди.

Турсунбой ўзининг чиройлилигини билар, шунинг учун бўлса керак, ўзига бино қўярди. Уз тенглари, айниқса қизлар олдида сал баландроқ туриб, беписанд гаплашарди.

Турсунбой келиб дадасининг олдига тиз чўкди.

— Болам, онангга жиндек қайнатма шўрва қилиб бер. Мен ҳозир далага кетаман.

— Қўйинг,— деди хотини.— Қўлига пичоқ берманг, эт-бетини кесиб олмасин, болам. У-буни келтириб беринг, ўзим секин тўғраб бераман.

Икром индамади. Ер остидан секин ўғлига қаради. У онаси ҳимоя қилаётганидан мамнун эди. Икром индамай туриб ўчоқ бошига кетди. Жаннат ўғлини пеша-насидан силаб пичирлади:

— Токчада қаймоқ бор, дастурхонга нон ўраб қўй-ганман, чойингни ич, болагинам.

У шундай дедиую ўғлининг жавобини ҳам кутмай инқиллаб ўрнидан турди. Боласининг олдига дастурхон ёзиб нонушта қўйди. Қейин унга тикилиб ўтираверди.

Ошхонада Икром дўқ-дўқ ўтии ёрат, жаз-буз қилиб пиёздоф қиларди.

Она ҳамон боласидан кўз узмай аллақандай ширии хаёллар оғушида тебраниб-тебраниб ўтиарди.

II

Қалин дарахтларга бурканган катта ҳовлиниң этак тарафида янгигина шувоқдан чиққан уй-даҳлиз, олди айвон. Ҳовли ўртасида атрофидан ариқ айланаб ўтадиган супа. Ариқ бўйларидарайхонлар қулф уриб яшнаб турипти. Суви қочиб қоқига айлана бошлаган сухан ўрик таги билан битта бўлиб тўкилган. Жаннат тўкилган ўрикларни териб лаганга соляпти. Супа устида пашшахона ичида Турсунбой барқ уриб ухлаб ётипти. Жаннат ой-куни яқин бўлганидан энгашиб ўрик теролмайди. Ўтирган ўрнида сурилиб теради. Тут тагидаги чогроқ сўрига нонушта тайёрланган. Ошхона олдида сариқ самовар париллаб қайнаб турипти.

II

Жаинат тиззасига тиравиб ўрнидан турди. Тергай ўрикларини айвои лабига қўйиб супага келди. Пацшахона четини кўтариб ўғлига аллақандай меҳр билан қаради

— Болам, тура қолгин. Жон болам, кун ёйилиб кетди. Тура қол, жон болам, онагинанг ўргилсан! Даданг ионушта қилмай ишга чиқиб кетган-а. Тургин!

Боласи у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилади.

Ҳали устара тегмаган иякларида йигитлик ишионалари белги бериб қолган, тушъ сиртилгандек қуюқ киприклиари юмуқ кўзларини қоплаб турарди. Зулукдек қора қошлари, қирра бурни, бежирим ияклари болага алоҳида бир ҳуси бағишларди.

Жаинат унинг бошини силайди.

— Турсунбой, болагинам, турсанг-чи, ионушсанг сошиб қолди. Дадаиг кутиб қолди.

Турсунбой одеялни бошига тортиб бурканиб олди.

— Ҳа, умрингдан барака топкур-а, турсанг-ку, бўларди-я. Менинг шу аҳволда бориб келишим осонми. Ҳа, боланг кўпайгур-а. Қандоқ қиласман, бораман-да. Тезроқ тур! Дадангнинг олдига ўзим бораман. Сўридаги ионуштангни товуқ чўқиб кетмасин.

Жаинат ўзидан-ўзи гапириб, чорсига нон, қатламга туға бошлади. Самовар жўмрагидан катта мис чойнакка қайноқ сув қўйиб самоварга яна сув тўлатди. Қувурига тараша ташлади. Кейин қўлида чойнак, тугун билан супа ёнига келди.

— Кетяпман. Эшик очиқ қолмасин, тур. Турганингдан кейин чорбоққа чиқиб сигирдан хабар олиб қўй. Арконига ўралашиб қолмасин.

Жаинат гапира-гапира чиқиб кетди.

Кун ёйилиб кўча серқатнов бўлиб қолганди. У кекса толлар, қайрагочлар бағридан ўтган йўл бўйлаб кетаркан, қулоғига хотинларнинг йигиси чалинди. Сергакланниб йиги келаётган тарафга қулоқ тутди. Йиги Расул буванинг ҳовлисидан келарди. Хотин қадамни тезлагди. Расул буванинг кўча эшиги өлдидаги супаси кўринди.

Чол ҳар куни шу супада кунини кеч қиласарди. Юзни қоралаб қолган бу чол умрнда кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган. Ували-жували бу қария кейинги йилларда узоқ-яқинига боролмайдиган, невараларига супа ясатиб чўрдек гиламча солдириб ўтирас, дидига ёқсан йўловчини

ёнига чорлаб аччиқ кўй ҷоғ қўйиб берар, кетаётгандан раҳиҳондан битта шох синдириб қўлига тутарди.

Мана, ҳозир супа олдида уч-тўрт киши ўралашиб турибди. Кўча бетига кўлоблаб сув сепилган. Чол ўтирадиган супа тепасидаги тол поясини кесиб тэбутга анбар қилишяпти.

Хотин жанозага тўпланаётган кишилар олдидан бош эгиб ўтиб кетди. Ичкаридан ўқтин-ўқтии йифи товуши келиб турибди. Қорагина бир киши шошиб келарди. У узоқдан жадал келаётган бўлса керак, терлаб, яктағининг елкалари ҳўл бўлиб кетган эди.

— Жаннат, Икромга ўзинг хабар қил. Пешинга чиқазилармиш, деб айт. Мен Заркент, яккатутликларга хабар қилиб келяпман.

У шундай дедиую яна жадаллаб юриб кетди.

Бу эрининг якин ўртоғи, Тўланбой исмли киши эди. У қіз танлаб-танлаб ёшини ўтқазиб қўйган, охири қирқини қоралаб қолганда уйланган, ўзи очиққина, ҳар гапига мақол ё матал қўшиб гапирадиган сўзамол киши эди. У кирган давра бирдан яшнаб кетар, тўй-ҳашамларда у бўлмаса ўрии йўқланиб турарди. У ўзини катта олмас, қишлоқда азами, бирон маърака бўлса дарров этиб кетарди. Биронта одам бемаҳал нотоб бўлиб қолса шуни уйғотишар, пиёда бўлса ҳам Марғилонга — доктор олиб келишга юборишарди. Тўланбой йўқ демай пилдираб кетаверарди. Мана ҳозир ҳам Тўланбой жанозага икки қишлоқни хабарлаб келяпти.

Жаннат эрига бу кўнгилсиз хабарни етказиши учун қадамини тезлатди. Идора олдида қора енгил машина турарди. Одам кўп. Ҳамма ичкаридан кимнингдир чиқишини кутяпти. Жаннат бир муддат, ким келди экан, катталардан биронтаси бўлса ажаб эмас, деб Яккатут тарафга бурилди. Икромжоннинг ўзи шу тарафга ҳаллослаб келарди. У хотинини кўриб аччиқланди.

— Узинг келяпсанми? Уғлингга айтсанг бўлмасми? Неча марта айтаман, юқ кўтарма, деб.

Жаннат, ҳечқиси йўқ, дегандек илжайди.

— Турсунбойгинангиз ухляяпти. Кечаси кеч қайтган эди. Уйғотгим келмади. Расул бува оламдан ўтибдилар.

— Эшитдим,— деди Икром.— Шунга келяпман. Сен уйга қайта қол.

— Оч-наҳор борасизми, қатлама қилган эдим, бир тишлам бўлса ҳам тамадди қилиб олинг.

— Кейин, кейин. Үзим эшикка бораман. Ўўлдош ота келибдилар. Мени йўқлатган эканлар, борай.

— Ота атайи жанозага кептиларми?

— Йўқ, иш билан юришипти. Қўпчилик бўлниб чўлларни айланаб юришганмиш. Қишлоғимиз тепасидан канал ўтади, дейишияпти. Уйн, боғи устидан канал ўтадиган хонадонлар билан гаплашиб юришипти. Биронтаси норози бўлиб қолмасин, деб Райимберданга таниплаяптилар.

— Вой тавба,— деди Жаннат.— Ҳукумат ҳам сув келтирсинг, ҳам ҳақини тўласин, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган замонлар бўляпти.

Икром шошиб турганидан гапни чўзинб ўтирмада.

— Кейин айтиб бераман, хотин. Гап кўп. Зўр ишлар бўладиганга ўхшайди. Борай-чи, отанинг ўзлари айтиб қоларлар. Уз оғзиларидан эшитай.

Икром хотинини қолдириб, ўзи идора тарафга қараб кетди.

Жаннат тугунчаси билан уйга қайтганда сўри устидаги ноңуштани мусичалар чўқир, қаймоқ солинган пиёла ерга тушиб чил-чил бўлган эди. Тўкилган қаймоқни мушук яларди. Турсунбой бўлса ҳамон донг қотиб ухлаб ётибди. Тўрт-беш товуқ дастурхондан олиб қочган қатламани талашиб чўқилашарди.

Жаннат бу бесаранжомликни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Ҳа, болагинанг кўпайгур-а, бу нима қишлиқ, ҳали ҳам ётибсанми? Мана, бормаганингдан дадагинанг ноңушта кутиб-кутиб, оч-наҳор қишлоққа тушиб келибди. Шунақа ҳам бўладими, болангдан айланай.

Онасининг тинмай жавраши чаккасига теккан Турсунбой ноилож бош кўтарди. Пашшахона ичидан бир керишиб одеялни ирғитди.

— Ҳеч ухлатмадингиз-да.

— Ухлаш ҳам шунчалик бўлади-да. Расул буванг ҳам оламдан ўтиптилар.

Бола бепарвогина «шунақами», деб қўя қолди.

— Даданг ўшаққа кетдилар. Сен ҳам чойингни ичиб ўшаққа бор.

— Мен нима қиласман. Қун исиб кетди.

— Вой болам, бу одам боласининг бир-биридан қар-

зи-я. Бутун уч қишлоқ буванигникига йигиляпти. Раҳматли, қандоқ табаррук одам эдилар. Юз ёшга кираман, деб турган эдилар.

Онанинг гаплари Турсунбойга малол келди.

— Бўлди, кўп гапираверманг. Миямни ачитиб юбордингиз.

Ўғлининг аччиқлананаётганини кўриб она сергакланди.

— Хўп, хўп, болам. Энди гапирмайман. Борсанг яхши бўларди. Ҳамма ўртоқларинг ўша ерда. Охунбобоев ота ҳам келибдилар.

Бола эснаб ўрнидан турди. Она уйга кириб дазмолланган янги дастрўмол, тахтакачдан тушган марғилон нусха дўппи олиб чиқди.

У кўча эшигига йўл оларкан, она аллақандай, сира таърифлаб бўлмайдиган меҳр билан орқасидан қараб қолди.

— Чой ичмадинг-ку, чойгинангни ичмадинг-ку, тен-тагим.

Турсунбой кўчага чиқиб қаёқقا боришини билмай анча ўйланиб туриб қолди.

Ҳали жанозага Охунбобоев ҳам келармиш деган гап қулоғига киргандек бўлганди. У киши қанақа одам экан? Билгиси келди. Дадаси Тошкентга борганда Охунбобоев, ўғлинг нечага кирди, кап-катта йигит бўлиб қолгандир, деб сўраганини онаси айтиб берганди.

Турсунбой ўйлаб ўтирумай Зириллама тарафга юра бошлади.

Ҳамма вақт жимжит бўладиган кўчада бугун одам кўп. Тўрт-беш қишлоқ шу срга — дафи маросимиға тўпланинг. Кўча бетида тобут.

Тўп-тўп одам орасида шивир-шивир бошланди. Ога келаётидилар. Йўлдош ота келаётидилар, деган гап оғиздан-оғизга ўтди.

Ўзоқдан машина моторининг гуриллагани эшитилиб дарров сўнди...

Нарида ўн чоқли киши кўринди. Олдинда чўққи соқол Иўлдош Охунбобоев, унинг ёнида Тоға, Икромжон, Умматали ва тўрт-беш киши шу тарафга қараб келишарди... Райимберди Расул буванинг кейинги кунларини гапириб келарди:

— Саккиз ўғил, бир қиз, ўттиз саккиз невара кўрган. Ёлғиз қизини кўп яхши кўтарди, бечора. Ўша қизининг қўлида жон берипти.

Икром кечаги учрашувни яна эслади. Демак, бува кеча неварасига ҳандалак олиб борганича уйига қайтмаган. Уша ерда жон таслим қилган.

Охунбобоев уни яхши тапирди. Эслаб кетди.

— Расул буванинг укаси билан биз Эшонтўпи қишлоғида чоракорлик қиласардик. Атайн Зирилламадан бизни йўқлаб бораради. Топганини бериб яна пиёда орқасига қайтиб кетарди. Утган йили Тошкентга неварасини етаклаб борипти. Ишга келсам эшикда кутиб турган экан: «Шуни ўқитиб, менга одам қилиб бер. Биттаси иммли бўлсин», деб илтимос қилиб қолди. Жойлаб қўйдим.

— Ҳа, — деди Райимберди, — дўхтириликка киритиб қўйган экансиз. Ҳозир шу ерда, кашқулга келган.

Зириллама жанозага кўчиб келгандек эди. Кўча бетида бирор чўйкалаган, бирор тик турган, чол ўтирадиган супада иккى-уч қария бош эгиб тек қотишган эди.

Охунбобоев бир четда тиззалади. Маърака эгасига имлаб, юқорига олишлар, деган ишора қилишди. Аммо Охунбобоев жойндан жилмади. Кўлинни кўксига қўйиб узр ишорасини қилди.

Барнаба бўлмади. Райимберди уни қўлтиғидан олиб турғизди-да, супага, қариялар олдинга ўтқазди.

Далага, гўза чопигига кетаётган колхозчиларниң ҳаммаси жанозага келишган. Уларнинг кетмоилари, нон тугилган қийиқлари ёнларида.

Куннинг тифига қолмай жаноза ўқилиб қабристонга йўл олишди. Зириллама гузарига чиққанларида ўткинчи аравадагилар, отлиқ кетаётгайлар йўлдан тўхтаб тобутни елкага олишар, етти қадам юриб дастани бошқасига беришарди. Йўллардаги самоварларда эрталабки нонуштага чиққан чойхўрлар гур этиб туришар, сартарошхёнадагилар, дўкондагилар ишларини, пулларни қимматбаҳо буюмларини ташлаб, тобут дастасини елкага олишарди.

Бу қадим ўзбек одатини айниқса зирилламаликлар қаттиқ ушлашарди. Сўнгги йўлга кетаётган инсон олдидаги буюк қарз деб билишарди.

Охунбобоев ҳам навбатма-навбат дастани елкага слар, марҳум сиймосида ўз отасини эсларди. Улар бир-бирлари билан қалин дўст бўлишган. Расул бува дўсти Охунбобо вафот этганда қабрига ўз қўли билан қўйганди. Шунда Йўлдошвой бу одамга алоҳида бир меҳр,

алоҳида яқинлик сезгап, бу сезги чол оламдан ўтгунга қадар қалбни тарк этмаганди.

Пўлдошвой ўз отасини иккинчи дафъа дафи қилаётгандек эди. Чунки отасини таниган, унинг товушини эшигдан, ҳамнафас бўлган кишилардан энг сўнгиси шу Расул бува эди.

Юз ёшни қоралаб қолган бу табаррук чолни у Тошкентда Олий Совет Президентининг Раиси бўлиб ўтирган столида, ўй ўйлаб қолган чоқларида ҳам эсларди. Қачон Фарғона томонларга йўли тушса, албатта уни бир зиёрат қилиб, дуосини олиб ўтарди. Мана, отаси билан ҳамнафас, унинг нафасини туйган сўнгги киши ҳам олами ни тарк этди.

Бу чолни бутуни юрт иззат қиларди. Тўю маъракалар усиз ўтмасди. Никоҳ тўйларида келин билан күёвни унинг олдига олиб келиб салом бердиришарди. Янги фарзанд кўрганилар албатта чақалоқни унинг тиззасига қўйиб олишарди. Агар у гузардан ҳассасини дўқиллатиб ўтиб қолса ҳамма баробар қалқиб то ўтиб кетгунча таъзимда туарди.

Ҳад-ҳисобсиз тобуткаш қабристон томонга бурилган эди. Тўланбой олазарак бўлиб кимнидир қидира бошлади. Қўпчиликдан қолиб кетмай, деб пилдираб бораётган сийрак соқол бир кишини тирсагидан ушлади.

— Умматали амаки, тез уйга бораркансиш.

— Умматали ҳайрон бўлиб Тўланбойга қаради.

— Нима гап?

Тўланбой ҳаллослаб гапиравди:

— Үглинигиз маҳаллани бошига кўтариб аравакашлар билан муштлашяпти.

Умматали бир гап айтмай тўпдан ажралиб орқасига қайтди. Унинг бунаقا маъракалар, тўйлардан бенасиб бўлиб орқага қайтган пайтлари кўп бўлган. У биронта тўйда, биронта базмда одамларга ўхшаб хотиржам ўтираган. Үғли Азиҳош жанжални пулга сотиб олар, машмаша бошлаб уни мудом нотинч қиларди. Шунинг учун ҳам ҳозир у, нима бўпти, қачон, нега, деган савол бермай орқасига қайтяпти.

Савобдан қуруқ қолмайлик деб ўткинчи аравакашлар от-араваларини тор кўчада қолдириб, тобут дастасини елкага олиб, ярим йўлгача бўлса ҳам кузатиб қўяйлик, деб кетган эдилар. Азиҳон эгасиз қолган от-араваларни кўриб пайтдан фойдаланмоқчи бўлипти. Иккита отни-

аравадан чиқазиб болаларни миндирипти. Ўзи кўча тарафдаги дарвозанинг бир тавақасини чиқазиб кўча ўртасида қорнига қўйиб ётиб опти. Болалар от билан қорнидаги дарвозага чиқишипти. Аравакашлар келишса от йўқ. Болалар от миниб чиқкан дарвоза тахтасининг бош тарафида Азизхоннинг цяги чиқиб турипти. У кучаниб, яна биттанг от миниб чиқларинг, деб буйруқ қиляпти.

Аравакашлар болаларни тириқтириб отларни туширишди. Биттаси Азизхоннинг юзига тарсаки тортиб юборипти. Азизхон забти тез, дев йигит. Унга шапалоқ урган аравакаш йигитни белидан ушлаб девор ошириб чорбоққа иргитибди. Қолған аравакашлар унга ёпирилиб калтаклай кетишибди. Азизхон унисини у ёқقا, бунисини бу ёқقا отиб, тўрт тарафга қувиб, кўча ўртасида, қани, мард бўлсанг яқин кел, деб икки қўлини белига тираб турипти.

Умматали етиб келганда ариқнинг бу бетида тўртта аравакаш унга яқин келолмай сўкнишишарди.

Аравакаш зоти уришқоқ, сўкишда бирёвдан орқада қолмайдиган халқ бўлади. Аммо Тошлогу Марғилонга сўз бермай келаётган бу зўравонлар Азизхоннинг олдига боролмай турганларини кўрган Умматали уларга эрмакомиз қараб қўйди.

— Уят-э, шу ёш боладан калтак еб ўтирасаларинг. Бу гавда савлат экан-да.

У шундай деб ўглини туртиб-туртиб четга олиб чиқди.

— Сенинг дастингдан бирон жойда хотиржам битта пиёлагина чой ича оламанми, йўқми? Ҳе, сенга полвонликни ўргатган Ҳожимуқондан ўргилдим!

Азизхон дадасига бетма-бет келолмасди. Ҳар қандай тўполон қилмасин, ҳар қандай қилиқ қилмасин, дадаси кўзига қараса шаштидан қайтар, чурқ этнб оғиз очмасди.

Бу гал ҳам шундай бўлди. Умматали кўча ўртасида дарвозанинг бир тавақаси тупроққа қоришиб ётганини кўриб ўглига хўмрайиб қараган эди, Азизхон гиринг демай дарвозани азот кўтарди. Лапанглаб бориб бир интилишда жойига илиб қўйди. Кейин индамай уйга кириб кетди. Умматали йиғнлган болаларга қиҷқирди:

— Борларинг, туққанларингнинг олдига жўналаринг. Томоша тамом! Э, чавандоз паҳлавонлар, отларингни аравага қўшинглар. Э, садқайи полвон кетларинг!

Умматали ўғлининг бир таъзирини бермоқчи бўлиб ҳовлига кирди. Бола кўринмади. Қидириб чорбоқقا чиқди.

Азизхон аллақачон чорбоғ деворидан ошиб кўчага чиқиб кетган эди.

Ота илжайиб бошини сарак-сарак қилди.

— Ҳа, тентак-а! Қуйилиб қолармикин, ишқилиб!

Ота бёласининг тақдиридан ташвишланарди.

— Минилмаган асов отнинг ўзи. Билмай минганинн иргитиб ташлайди. Эгар урдирмайди, ҳурковуч. Ҳа, ишқилиб омон бўлсин! Бир кунмас-бир кун зўр хотиннинг қўлига тушса ювош бўлиб қолар.

Умматали ўзини шу хил гаплар билан овутарди.

III

Зириллама қишлоғининг гузарida ғалати нш бўлди.

Азизхоннинг қўлини боғлаб гузарга олиб чиқиши. Калтак зарбидан бетлари мўматалоқ бўлиб кетган, чаккаларни ғурра. Қийим-бошлари йиртилиб, елкалари очи-либ қолгани эди.

Эрталаб понуштага чиқсан чойхўрлар, Марғилону Қува тарафларга кетадиган йўловчилар унинг атрофини ўраб олган. Бир давангирдек йигит гал бермай унга мушт тушириб турипти. Аммо Азизхон бош кўтариб унга бир нима дёёлмас, мушт ва калтакларга чидаб, миқ этмай турарди.

— Ҳой, иисофинг борми, Акбар. шунча урдинг, энди бас! Үлдириб қўясан-ку!

Йигит ҳеч кимнинг гапига кирмасди.

— Үлдириш керак. Тириклиайн кўмиб ташлаш керак буни!

— Эсинг борми? — дейди бошқа бир йўловчи. — Ҳар қанча ёмонлиги бўлса мелиса жазо беради. Оламон қиласидиган пайтлар ўтиб кетган.

Шу пайт, Тоға келяпти, Тоғанинг ўзи келяпти, деган шивир-шивир бўлиб қолди. Давра орасини ёриб колхоз раиси Райимберди Тўхтабоев кирди.

— Нима гап?

Қўли боғлиқ, бетлари калтакдан кўкариб кетган Азизхонга кўзи тушди.

— Яна нима ҳунар кўрсатди, бу тийилмас!

Йигит айтпб бўлмайдиган гапни тилдан чиқазишга истиҳола қилиб, атрофдагиларга қараб олди. Кейин кафтининг орқасига йўталиб гапира бошлади.

— Бу ярамас тонг саҳарлаб девор ошиб, қўргонга тушибти.

— Нима, ўғрилиkkами?

— Уғирлик қилса минг марта рози эдим-а! Синглимнинг қўйнига кирмоқчи бўлиб энди кўрпани кўтараётган экан. Яхшиям толенимга пешобга уйғониб қолдим. Куёвга бўлишиб қўйғанмиз-а! Тўрт кундан кейин тўй. Бу ярамас бизни бадном қилмоқчи экан.

Райимберди ўқрайиб Азизхонга қаради.

— Шу гап ростми?

Азизхон индамади. Қийиқ тугуни эзган билагини ишқалаб, индамай тураверди.

— Сендан сўраяпман! Шу гап ростми?

Азизхон:

— Рост, — деди. — Уйғотмоқчи эдим.

Йигит баттар тутақди.

— Ёмон ниятнинг бўлмаса қора саҳарда девор ошармидинг. Нима, хумор бўлиб нос сўрагани девор ошганимидинг. Нос сўраб кўрпа қатини кўтарганимидинг?

— Чекмайман, поскашмасман. Ўзида ишим бор эди.

Унинг телба-тескари жавобларидан атрофдаги эрмакталаблар ҳиринг-ҳиринг кулишарди.

Райимберди тога ҳам ўзини тутолмай кулиб юборди. Қоқ саҳарда бироннинг пардали қизида нима иши бўлиши мумкин.

— Нима ишинг бор эди? — деди Райимберди атайин уни гапга солиш учун.

Азизхон нима дейишини билмай безрайиб тураверди.

Райимберди ҳам тутақиб кетди.

— Ҳей, тил-забонинг борми, гапирсанг-чи!

Азизхон минғирлади:

— «Тойир-Зувра» китобини бераман деганди.

Йигит яна мушт кўтариб келди.

— Ҳе, тонг саҳарда «Тойир-Зувра» ўқийдиган!

Одамлар уни билагидан қайтириб нари суреб қўйишди.

Райимберди одамларга, тарқалинглар, томоша тамом бўлди. Акбарали, сен ҳам кетавер. Буни ўзим тузлайман, деб Азизхонни эргаштириб идора тарафга юра бошлади. Акбарали ҳам бормоқчи эди, унга: сен қол дедим-ку, деб қўл силтади. Олдинда Райимберди, орқада

Азизхон индамай борншарди. Ҳали ҳам тарқалишмаган одамлар бири кулиб, бири ўзича бичиб-тўқиб қотиб-қотиб кулишарди. Шўхроқ бир ўспирини Акбаралига пичинг аралаш деди:

— Қизни дўхтирга кўрсатиш керак.

Бу гап қизининг акасига малол келди. Гап айтган ўспиринга еб юборгудек ўқрайди. Қейин ҳафсаласи пир бўлгандек қўл силтаб, орқасига қайтди.

Азизхон ҳамон раисга эргашганча индамай борарди.

У Зирилламанинг энг шўх, ўтганинг ўроғини, кетганинг кетмөнини оладиган, ерга урса қўкка сапчийдиган бўз болаларидан. Бола пайтида ҳам шундоқ эди. Ҳалигача қўйилмади. Томлардан чумчуқ уясига интилиб, тик тераклардан йиқилиб синмаган, чиқмаган жойи қолмаган. Муштлашпшга шиқибоз. Атайин Яккатут, Тошлиқ, Заркент тарафларга бориб басма-басга ўз тешглари билан муштлашарди. Бирини уриб, биридан калтак еб қайтган пайтлари жуда кўп бўлган.

Агар Зириллама қизларидан фалопчига фалон қишлоқнинг йигити гап қотипти, деб эшитса, тамом. Атайин ўшаққа бориб гап қотган йигитнинг оғзи-буринини қопкора қон қилиб келарди.

Кучи, гайрати танига сигмайдиган бу йигит кўча эшиги олдида ўтириб, атайин кучини кўрсатиб қўйиш учун эшак қўшилган араванинг орқасидан тортиб юргизмай қўяр, қопдаги буғдоими, уими, шима бўлса тиши билан кўтариб иргитарди. У қишлоқнинг «кўзири» деб ном олган эди. Шу боланинг кўнглига бирдан муҳаббат оташи тушди.

Муҳаббат ўти илашган йигитлар кўпинча ювош, ўйчан, ингичкароқ овоз эшитса хўрсинадиган бўлгучи эди. Азизхон бушақа бўлмади. Ишқи ҳам ўзига ўхшаган бебош, ҳеч нарсанни тан олмайдиган бир ишқ эди.

Шунча йил ёшма-ён юриб, бирга ўсиб, ўзи неча мартараб уриб, сочидан тортиб чирқиллатиб юрадиган Лутфийса бир кун келиб унинг уйқусини ўғирлаши, кечалар ҳаммага эшитдириб оҳ урдиришини сира хаёлига келтирмаган. Унинг муҳаббати секин-аста бошланмади. Оловдек пов этдию юрак-бағрини куйдирди, қўйди. Ана ўша кундан бери Азизхон Лутфинисанинг йўлини пойлайди. Овлоқроқ жойда учратса илтифот нималигини унутиб, бағрига тортади. Қиз ҳам унга ортиқча монелик қилмайди. Бир чеккаси мойиллик билдириб

тургандек ўзини қўйиб берали Бу орада сирдан воқиға бўлган акаси Лутфинисани икки-уч калтаклади ҳам. Эплолмади. Қиз баттар ўчакишиб Азизхон тарафга иштилаверди. Уй юмушларини ораста қиласидиган қиз ўзини пардозга урди. Кўчага чиқадиган бўлса йўлакда юзига упа-эликларни чаплайдиган бўлди. Ў' ўтган кўчада атири ҳиди анқиб кетарди. Бу ҳид Азизхонни жинин қиласар, уни кўролмаган кезларида кўчасини, йўлагини ҳидлаб келарди. Нима бўлдию Лутфиниса Азизхон тайин қиласиди жойга келмади. Эртаси куни учрашгандা ўни аямай шапалоқлади. Қиз бу калтакни оғир олмади.

Хулас, икковининг муҳаббати бирон китобга ёзилмаган, бирор шоирнинг тилига келмаган антиқа бир муҳаббат эди.

Уларнинг бу даража бесаранжом, хавфли учрашувларидан ташвишга тушгани қизнинг акаси Акбарали нима қилишини билмай кўп бош қотирди. Ота-онаси бўлганда-ку, уларга маслаҳат соларди. Лекин, начора, улар бу фоний дунёдан кўз юмганлар. Охири марғилонлик косиб йигитдан келган совчиларга розилик бериб, патир ушатди. Тўй куни ҳам тайин қилиниди. Синглисини остона ҳатлаб кўчага чиқармай қўйди.

Тўй тарафдудидан хабар тоғган Азизхон — жининнинг ўзи бўлди-қўйди. Марғилонга тушиб куёвнинг йўлини пойлади. Учратсам бир ўласи қилиб ураман, қиздан айнитаман, деб ният қилди. Аммо куёв болани учратолмай қайтиб келди. «Агар шунга тегсанг сўямац, инчоқ чархлатиб келдим», деб Лутфинисага хат киритди. Хат қизнинг қўлига тегмадими, ҳар қалай жавоб бўлмади. Ана шундан кейин Азизхон кечаси билан Лугфинисалар уйи атрофида ғингшиб юрди. Охири чидамай девор ошиб ҳовлига тушди. Ҳамма ёқ тиш. Ҳатто бўрибосар ити ҳам тоғга яқин мудраб қолган эди. Азизхоннинг пияти қизни олиб қочишиб эди. Аста эмаклаб айвонга чиқдио, қиз ётгап тўшакка яқинлашди. Тоғ салқинида Лутфиниса кўрпани бошига тортган экан. Атири ҳиди Азизхонни бир неча дақиқа гаранг қилиб қўйди. Естиқдан ошиб тушган икки ўрим сочини бир қилиб тўйгунча ҳидлади. Кейин энди қиз бошидаги кўрпани кўтарган ҳам эдикни, қоронғида кимлигини билмаган Лутфиниса қичқириб юборди. Бирпасда ҳовли қий-чув бўлиб кетди. Кўни-қўшилар уйғониб ҳовлини тўлдиришди. Қизнинг акаси Азизхонни ғўзапоя ғарами орқасидан топиб чиқди. Кек-

еалар ҳассаси билан, ёшлар мушти билан дўппослашди. Аммо Азизхон гиринг, деб овоз чиқармади. Тўйгунингча ураверларинг, деб тураверди.

Лутфиниса айвон устунини қулоқлаб гоҳ йиғлар, гоҳ аллақандай ҳаракатлар билан Азизхонга далда бериб турарди...

Идорага яқин қолганда Райимберди ҳассага таянган бир чолинг арзини тинглаб алаҳсиб қолди. Азизхон пайт толиб орқа кўчага қараб қочди.

Акбарали уйига етганда қараса, Азизхон кўчанинг бу бетида тол тагида уларнинг эшигига тикилиб ўтирибди.

Акбаралининг ниҳоятда тажанглиги оши. Энди нима қилиш керак. Бу бетаъсир болага гап ўтмаса, калтак кор қилмаса! Охири ялинини шаҳарор қилди. Азизхоннинг олдига келиб қўлни кўксига қўйди.

— Менга қара, барака топкур. Тинч қўйгин. Жон ука, тинч қўйгин. Бизни шарманда қилма! Кўча-кўйда қандоқ бош кўтариб юраман. Ё кўчиб кетайми?

Азизхон без бўлиб туриб жавоб қилди:

— Кўчадиган бўлсанг Лутфини ташлаб кетасан.

Акбарали:— Э, одам бўлмай ҳар нарса бўл ~~Хожиму~~ қонни олдида қолиб кетсанг бўлмасмиди, сени қайтариб олиб келган ўзимиз аҳмоқ. Бошга битган бало бўлдинг, ярамас, — деди-ю, эшикни оёғи билан очиб ҳовлисига кириб кетди.

Сал ўтмай ҳовли тарафда унинг сўкингани, Лутфинисанинг дод солиб йиғлагани эшитилди. Нимадир синди. Азизхоннинг қулоғига шундай сўзлар чалиниб қолди:

— Фунажин кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди. Сен абраҳам кўз сузмасанг, бу ярамас бунчалик сўйкалмасди.

— Барибир топган куёвингизга тегмайман. Азизхондан бошқасига тегадиган бўлсан сирка ичиб ўламан.

— Сирка у ёқда турсин, заҳар ичмайсанми. Барибир айтганимни қиласман.

— Заҳар ичишдан олдин беш варақ қилиб, золим акамнинг дастидан дод, деб хат қолдирман, кейин заҳар ичаман.

Яна нимадир синди. Бирор қочди. Бирор қувди. Лутфинисанинг яна додлагани, акасининг сўкингани эшитилди.

Бу гапларга қулоқ солиб илжайиб ўтирган Азизхон

қандайдир ғалаба қилган кишидек мағрур ўрнидан турди. Үзича, қойил, қо-о-йил, деб қўярди.

Лутфинисанинг ҳам бўш келмаслигидан кўнгли тинчиган Азизхон уйга бориб бир уйқуни уриб, қолган ишни ана шундан кейин ўйлашни ният қилиб ҳовлисига кетди.

Унинг йиртилган кийимлари, фурра бўлган, кўкарган бетларини кўрган маҳалла кишилари бири кулиб, бири ҳайрон бўлиб орқасидан қараб қолишарди.

Кимдир, манавини ошиқ дейди, деди.

Орқа тарафдан гурр кулги кўтарилди.

Бу масхаралар, бу гаплар ошиқ Азизхонга заррача ҳам таъсир қўлмас эди.

IV

Бугун Акбаралининг уйнда тўй. Кўчани ошна-օғайниси билан тўлдириб куёв келади. Қишлоқ қизлари ёр-ёр айтиб Лутфинисани Маргилон тарафга, куёвникига кузатиб борадилар.

Азизхон шуларни ўйлагандан ичини ит таталагандек инграб юборар эди. Бугун у ётган тўшаги кўйдиргандек эрта тоңгда ўрнидан турди. Аллақаёқларда санқиб, оҳ тортиб, пешанасига шатиллатиб уриб уйга қайтъб келди.

Дадаси Умматали оҳорли яктагини, тахтакачдан чиққан дўпписини кийиб тўйхонага кетди. Азизхон кўксини захга босиб, энди тақдирга тан бериш керак, деган ўйга келар, шундай ўй келган калласига мушт уриб сапчиб ўрнидан туриб кетарди.

Айниқса кўча бошида қўш карнай, қўш сурнайнинг ват-вати, ногора-чирмандаларнинг так-така-тумини эшиятгандан кейин сира чидаёлмай қолди. Эшигини тепиб очиб кўчага чиқди. Кўзлари бежо, дуч келгани дўппослайдиган қиёфада эди. У ўзидан-ўзи ички бир товуш билан, ҳеч бу дунёда раҳм-шафқат деган нарса борми, адолат деган нарса борми, деб нидо қиласарди.

Бу минилмаган асов отек йигит қандай адолат қидираётганини ўзи билмасди. Қоқ ярим тунда бировнинг уйига девор ошиб, пардадаги қизнинг ёнига кирса, сволоқроқ жойда учраса, белини қайнириб бағрига босса. Унга яна қанақа адолату, қанақа раҳм-шафқат керак?

Азизхон бўй етиб, йигитликнинг дунё менини, куч менда дейдиган фаслини кечиради.

Куёвнакарлар оломони қийқириқ билан Акбаралилъяр кўчасига бурилиб кетди. Азизхон ўша тарафга кетаётганини билмасди.

Қош қорайиб қолган. Тўй шарофати билан сув сепилган кўчалардан чаңг кўтарилмас. Эшик тирқишидан куёв ўтган тарафга мўралаб турган хотин-халаж Азизхоннинг кетишига кулиб, баъзиларивой бечора, дегандек қараб туришарди. Азизхон бу таъқиб қилиб турган кўзларни кўрмас, кўрса ҳам идрок қилмасди.

Азизхон Акбаралилар дарвозаси олдида давра ясаб ногора-чирмандага рақс тушаётганиларни томоша қилаётганиларга чап бериб лип этдину девор ошиб чорбоққа тушди. Кейин боғма-боғ ошиб кетаверди. Хотинлар, болалар йўлакка чиқиб тўйни томоша қилаётганилклари учун боғларда, томорқаларда ҳеч ким йўқ эди. Азизхон тўй бўладиган ҳовли орқасидаги балаид нок тупининг қиялаб ўсган шохига ўтириб олди. Қўйнини кузги тош нок билан тўлдирди.

Кўчада базм тугаб, куёвни ўраган йигитлар астасекин ҳовлига кира бошладилар. Хотинлар бош эгиг келаётган куёв устидан ташга, ширипликлар сочишарди. Азизхон залварли бир тош нокни қўлига олиб салмоқлаб кўрди. Бошига салла ўраб, жига таққан куёвни мўлжалга олди. Упинг олдини баланд бир йигит тўсиб қолганидан Азизхон нокни отмади. Қулайроқ пайтни кутди.

Кексалар сўриларга, ёшлар тахтадан ясалгап узун стол четидаги скамейкаларга ўтиришди. Икки йигит куёвни қўлтиғпдан олпб кунга қаратиб солинган уй деразаси олдига олиб келди. Бир эпчил йигит табуреткага пар ёстиқ қўйиб куёвни ўтқазди. Тасбеҳ тутган чолга стул қўйиб беришди. Никоҳ ўқиш маросими бошланини арафаси эди. Азизхон энг аввал муллани мўлжалта олди. Нок салласига тегиб учирив юборди. Нима бўлганини билмай қолган кишилар чувалган саллани олиб қайта ўрай бошлишди.

Бу пайт қэронғи тушиб, ҳовлидаги даражат шохига илинганд тўртта лампочка чарақлаб ёнган, кучли нур одамлар кўзини олганидан девор нарёғи қоп-қоронғи бўлиб кўрниарди.

Салла яна мулланинг бошига қўнди. Азизхон яна мўлжалга олди. Нок мулланинг қулоқ-чаккаси араллиш тегиб унинг бошини қийшайтириб юборди.

Азизхон нок бўронини бошлади. Куёвнинг оғзи-бурни қоп-қора қон бўлди. Ёнидаги икки йигит ҳам насибасига ярашасини олди. Бутун ҳовли қий-чув бўлиб кетди. Ноклар қай тарафдан отилаётганини билишолмасди. Азизхон қўйнидаги сўнгги нокни дераза ойнасига отди. Ойна чил-чил бўлди.

Азизхон тўйни бузиб, қўйнини яна нокка тўлдириб, нокдан тушди-да, қоронги боғ ичида йўқолди.

Ярим соатдан оргиқ бесаранжомлик бўлди. Куёвнинг чаккасини дока билан боғлашди. Обдастада иссиқ сув опкелиб иззат билан бетини ювиб қўйишиди.

Аммо мулла никоҳ ўқишга сира унамасди.

— Менга жон керак, қўйинглар, никоҳни ўзларинг ўқиб қўя қолинглар.

Шунча тавалло қилишса ҳам бўлмади. Домла этак силтаб чиқиб кета бошлади.

Унинг бу қилиндан диққати ошган Акбарали домлани белидан даст кўтарниб қайтариб олиб кирди.

— Сизга ишониб ўтирибмиз, тақсир. Бу қишлоқда биронта эскича биладиган одам йўқ. Атайин аравада Кувадан олиб келганман-а!

Юрак олдириб қолган мулла чор-нэчор рози бўлди.

— Хўп, хўп, бўтам, ҳеч бўлмаса никоҳни ичкарига кириб ўқийлик. Куёвни уйга олиб киринглар.

Акбарали, бу бошқа гап, деб уни ичкарига бошлади. Куёв ҳам ўрнидан туриб уларга эргашди.

Шу пайт чарақлаб ёниб турган лампочкаларга гўр ноклар қарс-қарс тегиб ёрила бошлади. Бир зумда ҳамма ёқ зимистон бўлди қўйди. Нима бўлаётганини билолмаган тўй аҳли ваҳимага тушди. Ҳамма жон талвасасида ўзини ҳар ёқقا урди. Идишлар синди. Самоварлар ағанади. Ким қаерда, нима қиляпти, билиб бўлмасди... Тўполонда мулланинг бўталарим, салламнинг учини ким босди, кавушим қани, деган чинқириғи эшитиларди.

Шу тўполон ичида хотинларнинг қичқириғи ҳаммани ҳанг-манг қилиб қўйди.

— Войдод, шўримиз қуриб қолди. Шарманда бўлдик, қизни олиб қочди. Бир яшшамагур, қирчинингдан қийилгур қизни олиб қочди.

Қоронғида чироқ, шам кўтарганлар пайдо бўлди.

Акбарали аламдан лабларини тишлади. Кеча куёв

юборган новвосни сўйган қассоб пиҷоғини қнимидан чи-
қарди.

— Сўяман, ~~улдирман~~ даюс Азизни!

Ерилган бурни бодрингдек ~~шишиб~~ кетган куёв Ак-
баралини ёқасидан олди.

— Қизни топ, номард! Ўйнаши бор синглингни мен-
га пулламоқчимидинг. Хотинимни топ!

Кексалардан бири уни туртиб зарда билан деди:

— Никоҳ ўқилмасдан хотиним дейишинг шариатга
сиғмайди. Ўят бўлади.

— Сизлар уялинг, мана бу ҳезимкаш уялсин, нега
мен уялар эканман. Етти юз сўлкавойни харжлаб қўй-
ганман. Агар ҳозир пулларимни қайтиб бермасанг,
уйингга ўт қўяман.

Акбаралининг тищлари гичирлади. Ўзини аранг бо-
сиб, тил қисиқлик билан гапирди:

— Сабр қилинг, топиб келаман. Осмонга чиқиб кет-
гаи бўлса оёғидан тортиб тушираман, ерга кириб кет-
ган бўлса қулоғидан тортиб чиқазаман.

— Бозор кўргаш синглини энди даллолга
бер!

Акбарали упча-мунча аччиқ гапни кўтаролмайдиган,
салга қизишиб, панжаси муштга айланадиганлардан
эди. Ҳозир бир елкасидаги шайтон, қўлингдагини сол
биқининга, дер, бир елкасидаги раҳмон, ҳой, ўзинигни бос,
тилинг қисиқ, чида, дерди.

Бир йигит патронларга янги лампочка илиб чиқди.
Ҳовли боягидек ёришди. Палослар сидирилиб кетган,
овқатлар тупроққа қоришган эди. Акбарали қўлида қин-
дан сугурилган пиçoқ билан куёв олдида бош эгиб
тишини тишига қўйганича фил гавдасини хам қи-
либ турар, уларга ҳеч ким бир нима деб оғиз очл-
масди. Акбарали изтироб ичида узоқ эгилиб турди-да,
бирдан бошини кўтарди. Күёвнинг бетига дадил қа-
ради.

— Менга ножӯя гап айтдингиз, куёв. Агар бошқа
одам шу гапни айтганда ичагини бошига салла қилиб
қўядим. Синглим бошимни эгиб кетди. Аммо мен йи-
гитлик белбоғимни бошимга согланим йўқ. Қайting ор-
қага. Киринг ичкарига. Тўй тарқамайди. Отам мени
ўғил бола қилиб туғдирган.

Шундай деб Акбаралининг ўзи йўл бошлади. Күёв
нима бўлаётганини билмай унга эргашди.

Уларни томоша қилиб турган кишилар яна ҳовлига киришди. Ҳовли тўрига қараб кетаётган Акбарали билан куёвдан кўз узишмади. Акбарали тўхтаб у ёқ-бу ёққа қаради. Бир четда войвойлаб қулоғига шўр пахта босиб ўтирган мулланинг олдига бориб, юринг, тақсир, дедию силтаб тортиб боя никоҳ ўқитмоқчи бўлган жойга ўтқазди. Кейин, ҳозир чиқаман, деб ичкарига кириб кетди.

Ҳамма ҳайрон. У нима қилмоқчи, қизни топиб келишганимкан, шундоқ бўлса керак, деган ўй билан йўлига кўз тикиб ўтиришарди.

Сал ўтмай Акбарали чиқди. Ҳамма ҳанг-манг бўлиб қолди. Бирор сапчиб ўрнидан туриб кетган, бирор зарда билан олдинга иштилган, яна бирор ўтирган жойнда оёғи қалтириб туролмай қолган эди.

Акбарали ўн беш ёшга ҳали тўлиб-тўлмаган ўз қизини судраб келарди. Қиз нима гаплигидан хабарсиз атрофга жавдирап, бирон гуноҳ қилдиммикини, амманинг қочишига мени қарашган деб ўйлашдиммикини, деган фикрда бўлса керак, ҳадеб дадасига ёлвориб, мен эмас, мен эмас, деб чирқиллаб жавраб келарди Акбарали уни қўлидан силтаб куёв олдига итариб юборди.

— Үқинг, үқинг никоҳни, домла!

Одамлар баробар оҳ уриб юборишди. Бир кекса ҳасасини дўқинлатиб улар олдинга борди.

— Эсингни йиг, аҳмоқ! Бу нима қилганинг!

Акбарали сиз аралашманг, деган назар билан ундан юз ўғирди.

Куёв ўттиз бешларга бориб қолгани, кўк кўз киши эди. Үнинг олдинда қиз шер қафасига ташланган қуёндек қалтиради. Нав-ниҳолдек гавдаси дадасига қараб илтижо билан эгинлган, кўзлари атрофга мадад сўраб боқарди.

Бўлайтган воқеаларни алам билан кузатиб турган Умматали бу ишларга мен гуноҳкор, дегандек четда, одамлар кўзи тушмайдиган панада деворга суяңганича қимиirlамай турарди. Агар Акбаралининг кўзи унга тушса, албатта ёқасидан олади. Номард, ўглингии топ, деб ғадаблайди. Боя Акбарали пичогини қиндан чиқаргандা Умматалининг оёғидан дармон кетиб ерга ўтириб қолганди. Ана энди ёш, пораста, ҳали уй-рўзғор нималигини билмаган, яланг оёқ юрган, сочига тол попук тақишини тарқ қилмаган, қўғирчоқ ўйнашдан чиқмаган маъсуманинг умрини жувонмарг қиляпти. Буларниң

бариға ушинг ўғли, бебош, бетизгни Азизхон сабабчи. Бутун қишлоқда бирорга гапини бермаган, ўтирган ўршини сотиб оладиган, дўпписи тушиб кетса пул бериб олдирадиган мағрур йигитнинг боши юрт олдида эгилиб қолди.

Умматали ичидан куярди. «Болам, болагинам, нималар қилиб қўйдинг? Юрт олдида йигит бошининг эгилиши нималигини биласанми, ахир. Бу доғ Акбаралининг кўксидаги умрбод қолиб кетади-я. Сени кечиравмиккин?! Бир кун сендан хун олса, мен қандоқ чидайман. Эртага тонг отади, одамлар бетимга қарайди. Шундоқ ўғил ўстирган отага лаънат демайдими? Бетимга тупурмайдими?! Болагинам, мени тириклай ўлдириб қўйдингку, мурда қилиб қўйдинг-ку!»

Кўча тарафда машина гуриллагани эшитилди. Сал ўтмай тўйхонага Райимберди тоға кирди. Ҳали Акбарами қизини судраб чиқаётганида бир бола велосипед билан шамолдек елиб равотдан чиқиб кетган эди. Ўша хабар қилган бўлса ажаб эмас.

Тўй аҳли Тогани кўргандан кейин, хайрият, дегандек эркин нафас олди. Тоға обрў-эътиборли, СССР Олий Советининг депутати, Область партия комитети бюросининг аъзоси, ҳар бир айтадиган гапини қонун-қонда тарозненда ўлчайдиган киши.

У ҳеч кимга қарамай никоҳ ўқитишга тайёрланган жойга борди.

— Уял, уял ҳалойиқдан. Ҳукумат бор, қонун бор.

Тоға шундай деб ҳалойиқга қаради.

— Биродарлар, тўй тарқади. Тўй бўлмади, деб ҳисобланглар. Ўй-уйларингизга тарқашингизни сўрайман.

Куёв Тогага юзланди.

— Мен нима бўламан?

Тоға истеҳзоли кулди.

— Киз билан аввал рўпара бўлганимисиз? Розилигини олганимисиз?

Куёв нима дейинини билмай Акбарамига қаради.

— Мана, акам билан гаплашганмиз. Бу киши рози бўлмасалар тўй қиласидим.

— Қизнинг ризолигини олмай тўй қилиб бўлмаслигини билмасмидингиз?

— Шунча харжга куйиб қолавераманми? Судга бериб ундириб оламан.

Тоға кескни жавоб қилди:

— Суд арзингизни инобатга олмайди. Қиз рози бўлмай бошланган тўй қонунсиз ҳисобланади. Қонунсиз бўлган ишни суд тан олмайди.

Куёв бир нима деб гапиролмади.

Тўй аҳли бир-бир тарқай бошлади.

Тоға кўзларини бир нуқтага тикканича ўй ўйлаб қолган Акбаралига ич-ичидан куйиниб қараб турарди. Бу йигит ҳеч кимга сўз бермаган яйдоқ йигитлардан эди. Энди забун, кўзлар андишадан ерга боқкан.

— Менга қара. Кўп куйинма! Айб ўзингда. Иккови-нинг бошини қовуштириб қўйганингда бунчалик бўлмасди. Синглингни лочин олиб қочди. Биласанми, лочин қандоқ бўлди. Жуфтини бошқа қушларга талатиб қўймайди. Агар шундоқ бўлса у ўзини тоғ қояларига уриб ҳалок қиласди. Лутфинисани зўр лочин олиб қочди. Кетидан қувма! Бир кун бош эгиб келади. Тиз чўкиб қилмишинга узр сўрайди.

Акбарали индамади. Тоға, хўп, хайр бўлмаса, деб тор кўча бўйлаб кетди. Акбарали дарвоза тавақасига суюнганича қанча турганини билмайди. Узоқ-яқинда ҳўрзлар чақира бошлади. Бу печанчи чақириши, у билмасди. Ичкарида сингап идиш-товоқларни йиғиштираётган хотинларнинг шивир-шивир гаплари қулогига кирмасди.

Акбаралининг ичида қасос ўти борган сари алангала нарди.

Аёл кишининг: «Дадаси, киринг, бемаҳал бўлиб қолди», деган овози келди. Акбарали жавоб қилмади.

Ховлида тўй чироқлари ўчди.

Кўча дарвозаси олдида турган Акбаралининг соясини қоронғилик ютди.

V

Умматалипи ташвиш босди. Болани бир бало қилиб қўймаса гўрга эди. Милицияга хабар қилсамикин?

Умматали у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилиб тўлғаниб ётарди. Ўғли йўлга кириблики ҳар куни ҳунар кўрсатади. Бошқаларнинг болаларига ўхшаш бўш-баёвгина бўлмади. Ерга урса кўкка сапчийдиган, ҳатто ухлаб ётганда ҳам қўл-оёғини силкиб, нималардир деб бақирап, қичқирапарди. Азизхон ўн тўрт ёшлардамикни, Умматали туш пайтида уйнга қайтса, ҳовлидан болалар-

нинг қийқириқлари эшигиди. Болам яна нима балопи бошлади кин, деб ҳовлига кирганда эси оғиб қолди.

Азизхон уй эшигини турумидан чиқарип қорнига қўйипти. Беш бола унинг қорнидаги эшик устида ўйин тушиняпти. Умматали қўлига таёқ олиб болаларни тўрт тарафга тирқиради. Ун беш ёшларнда бўлса керак, Азизхон ўрик шохига оёғи билан осилиб, ғунажини қорнидан катта дастурхонни сирни боғлаб, тугунидан тишлаб кўтарганди. Тога колхоз медпунктига водопровод тушнириш учун кўча бошига йигирматача темир қувур келтириб қўйган эди. Азизхон ўртоқлари билан бас бойлашиб, эрталабгача ҳамма қувурларни эгиб филдирак қилиб қўйипти. Ана ўшанде Умматали қувур ҳақини тўлашга мажбур бўлган, Азизхон тоғасиникига қочиб кетиб бир ҳафтадан кейин Умматалининг ўзи бориб, олиб келган эди.

Умматали ҳайрон эди. Бу болада шунча куч, шунча гайрат қайдан пайдо бўлди эй аи? Узининг ҳам, хотининпг ҳам уруғида бунақа одам бўлмаганди.

Ювошгина ота-опанинг боласи ажаб галати чиқди. Ўтғанинпг ўрганини, кетганинпг кетмонини әлади. Аравакашлар ундан зирнлайди. Арава орқасидан тортиб отини юргизмай қўяди. Оқ кўпикка туширворади.

Умматали ана шуларни ўйлаганда ўғлининг Акбара-лидан шикаст ейиншига ишонмасди. Аммо Акбарали уни ўйқусида босса-чи?! Ундоқ деса Азизхон ўйқуда ҳам сёргак ётади. Тепасидан каналак учиб ўтса кўзини очади.

Боласи тушмагур, ҳозир қаерда экан? Очмикин, тўқмикин? Бироринпг қизини олиб қочиб кимникнига борди экан? Тоғалариникидан хабар олсамикин? Ўқ, у ёққа бормас. Борса ўша заҳоти қўлидан етаклаб қайтариб келишади. Бу бола тўқайга қочган. У ерда нима ейди, қайда ётади?

Ҳарна қилса ҳам фарзанд, ота бечоранинг жони ачийди. Кўнгли боласининг бир кун эмас, бир кун эси кириб, юртга нафи тегадиган одам бўлиб кегишига ишонади. Ахир боласи ичмайди, чекмайди. Фақат бебош ўйларини жиловлаётмайди, холос! Мол дўхтиринини ўйига ўт тушганда унинг Ҳасан-Хусан чақалоқларини олов ичидан олиб чиқсан ким эди? Колхоз чорвасини сел оқизганда ўзини тошқинга отиб, молларни қутқариб колган шу Азизхон эмасмиди!?

Азизхон тошқин сувга ўхшайди. Уни жиловласа, хоҳлаган томонга, далаларга, чорбоқларга бошлаб борса бўлади. Агар жилов солмаса у қирғоқларни бузиб, экинларни пайҳон қиласди. Аммо уни ким жиловлади?!

Умматали ўйлаб, ўйнга етолмасди.

Тонг отди. Хотини ҳовли юзида куймаланиб юрар, тиқ этса кўча эшигига қаарди. Умматали кечаси бўлган воқеани хотинига айтмаган. Хотини кейинги кунларда салга боши айланиб йиқиладиган бўлиб қолганди. Энди унга ётиғи билан айтиш керак. Бўлмаса бегонадан эшилса бирдан беҳузур бўлиб қолиши мумкин. Бегона албатта икки-уч оғиздан ўтиб келган гапга ўзи ҳам жиндек қўшиб айтади. Мощдек гап ёнғоқдек бўлиб кетади.

Умматали ариқдан ювениб белбоғига артинаркан, кўча эшигига тикилиб ўтирган хотинига ётиғи билан гапира бошлади.

— Кўп қарайверма. Тентагинг келмайди. Беш-үн кун келмайди, хотиринг жам бўлсин.

Хотини ялт этиб қаради.

— Вой, ўлмасам, мелисага тушиб қолдими? Индамай қараб ўтиравердингизми?

— Йўқ, йўқ,— деди хотиржамлик билан Умматали.— Ҳеч гап бўлгани йўқ. Ўғлиниг сог-саломат. Арзимаган иш билан банд. Акбаралининг синглисини никоҳ кийими билан олиб қочди, холос.

— Вой шарманда,вой шарманда!

Икки тиззасига шапатилаб уриб жавраётган хотинининг тепасига келган Умматали юпатишга тушди.

— Болангнинг қилифини энди кўряпсанми? А, энди кўряпсанми? Ҳеч гап бўлгани йўқ. Ҳамма ёқ тинч. Атиги тўй бузилди, кўёвнинг чаккаси ёрилди. Никоҳ ўқигани келган мулланинг ҳам бўладигани бўлди.

Умматалининг қизиқчиликка олиб айтиётган бу жиддий гаплари уни яна тутақтиради.

— Вой, сиз нега менинг фанор ёнимга ўт туташтирасиз, нега аланга олдирасиз? Энди нима қилдим? Болани сиз буздингиз, ёшлигига қайириб олмадингиз. Мана, нима бўлди?

Умматали ҳамон жиддий гапни қизиқчиликка айлантиради.

— Нима бўпти? Ҳеч гап бўлгани йўқ. Чиқимсиз келинли бўлдинг, тўй харжлари бошқаларнинг бўйнида. Новвос сўйилди. Ош дамланди. Карнай-сурнайлар ча-

динди. Мана энди битта никоҳ билан ойдек келин уйингга ўз оёғи билан кириб келади.

Хотин дод устига дод солди.

— Бунақа келиннинг боридан йўғи. Үғлимга ижроқўмларнинг қизини олиб бераман.

— Ҳа,— деди Үмматали,— қўй оғзидан чўп олмаган ўғлингга тегаман деб у ёги Хоразм, бу ёғи Тошкент тарафлардаги ижроқўмларнинг қизлари соchlарини тараб йўлига кўз тикиб ўтиришипти. Менга қара! Унақа дод дема! Акбаралининг уйндаги дод-войлар етарли бўляпти. Машави ерга ўтириб, каллангни жойинга қўйиб обдан ўйла. Боланг қизни уйга бошлаб келса нима қила-миз? Ана шуни ўйла.

Хотин жимиб қолди. Эри жўяли гап айтаётганини пайқади. Ростданам келинни бошлаб келса-я. Маҳалла қиёмат бўлиб кетмайдими? Қандоқ қилиб эл-юрт олдида буш кўтариб юришади. Бу нодон бола шуларни ўйла-ганмикин?

Азиҳои ўн саккиз ёшга киргунча кўрсатган ҳунарлари орасида буниси энг ўткири эди. Ота-она Лутфинисаннинг акаснио, қариндош-уругларнин тинчтадиган, хотиржам қиладиган бирон тадбирдан ожиз эдилар.

Умматали икки тиззасига шапиллатиб уриб ўрнидан турди.

— Бўлди, хотин. Аммо гиринг деб эгиз очмайсан. Тур, кийин, ҳозир Акбаралининг бориб, кечаги тўй харжини бўйнимизга оламиз. Келинни уйимизга туширамиз. Агар йўқ десанг, юкингни йиг, қишлоқдан кўчиб кетамиз. Мана, хоҳлаганингни ташла!

Хотин ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Жинни-пинни бўлдингизми? Тўй харжини нима билан тўлайсиз. Босиб қўйган пулингиз борми? Бўлса айтинг!

— Э, нодон хотин, менда пул нима қилади. Сигирбузоқни сотаман.

— Яқинда тугадиган сигирни-я! Бунга сирайм кўн-масман.

Эр-хотин кўп тортишди. Дўқ билан бўлса ҳам Умматали хотиннин кўндириди: Иккови кийиниб ҳам совчилик, ҳам битишувчилик, ҳам ярашув учун йўлга тушиши.

Кўчада учраганлар уларга илжайиб қараб қўйишар, бъязи чапани табнат йигитлар, кандингни ур Азиҳон, боплади, деб уларга далда беришарди.

Акбарали кўчага чиқолмай, ҳовлиниг у бошидан, бу бошига сўкиниб бориб-келиб турарди. Эшикдан кириб келган эр-хотинни кўриб бир зум ўзини йўқотди. Ҳе йўқ, бе йўқ, ўдағайлашга тушди:

— Ҳе, муттаҳам бола ўстирган сенлардан ўргилдим. Қани, жўна, туёқларингни шиқиллатиб қолларинг!

— Ҳой, шошма болам. Узингни бос!

— Мени шунча чиқимдор қилиб, эл-юрт олдида шармандамни чиқариб, яна қайси юз билан остона ҳатлаб келдинглар. Уят, шармандалик бу! Сизларда ор деган, номус деган нарса борми? Диёнат қани?

Умматали ўзини босиб турди. Оғиз очишга чоғланган хотинига бир хўмрайган эди, жимиб қолди.

— Бўлдингми? Гапинг битдими? Энди мендан эшит! Куёв тараф неча пуллик қалин юборган бўлса барини тўлаймиз — бу бир. Синглингни ўзимиз келин қиласиз — бу икки. Энди кўнглинг жойига тушдими?

Акбарали нима дейишини билмай иягини қашиди. Инсофга келай деб турган одам бирдан айниди, қолди. Этагини силтаб айвонга қараб кетди. Кетаркан қатъий деди:

— Бу иш на никоҳ билан, на пул билан битгади. Орага номус тушди. Энди бу доғни қон билан юваман. Кетинглар. Мени ҳеч қанақа синглим йўқ. У ўлган. Марҳум ота-онам номидан уни оқ қилдим!

— Ўйлаб гапир, бола, — деди Умматали. — Тил суюксиз бўлади. Ҳар гапни гап деб гапираверма. Атайлаб сени шу шармандаликдан қутқарайлик, деб келдик. Бўлмасам бизнинг ҳам ўз орзуларимиз бор эди. Қандоқ қиласиз.

Акбарали айвон пиллапоясига оёқ қўяркан тўхтаб орқага қаради.

— Мен эл-юрт олдида бошимни ҳам қўлган номард билан хилватда бақам келмагунимча хумордан чиқмайман. Бўлди, кетинглар. Бўлмасам бирон кўр-ҳол бўлади.

Эр-хотин бир-бирларига ҳайрон қаравади.

— Тепа тўнини тескари кийиб турган пайтда келиб миз-да! — деди хотини.

Умматали жавоб бермади, кўча эшиғига қараб юра бошлади. Хотини азалик уйдан чиқаётгандек оёқ учиди юриб унга эргашди. Улар кўчага чиқишигандан Акбарамининг уят гап билан сўkkанини эшигтиди. Умматали хотинига қаради.

— Хотин, у сўкмади, сен эшитмадинг. Унга осон тутиб бўлмайди. Нима деса чидаймиз-да. Бошқа иложимиш йўқ. Ҳамма лаънат сен билан менга келади. Ҳали бу гап қишлоқма-қишлоқ, оғизма-оғиз шишиб, семириб тарқайди. Бутун Фарғонага достон бўлдик.

— Ишқилиб Акбарали боламни бир бало қилиб қўй-маса гўрга эди.

Умматалининг ўзи ҳам шуни ўйлаб кетаётган эди. Сир бой бермаслик учун атайин ёлғонлади:

— Ўнчаликка бормас-ов! Ўғлинг бунақаларга бўш келмаслигини биласан-ку, нимадан хавотир оласан?

— Энди, дадаси, фалокат-да!

Иккови анча жойгача жим боришди.

— Болагинам қаерларда юрганикин?

Умматали уни силтаб ташлади.

— Қайси гўрда бўлса ҳам юргандир-да. Оч колармиди?

— Ҳолидан хабар олиш керак эди.

— Қайда бўлса ҳам санқиб-санқиб, қайтиб келади. Аммо ёнидаги лўқидони билан қаерга сиғади? Уйга киритсан қишлоқ ҳалқи нима дейди! Гапнинг ҳали бу төмомни ҳам бор. Бу шармандаликин ҳам бир бўйинга олиб қўйиш керак. Ке, хотин, кўчиб кетайлик.

Хотин кескин бош чайқади.

— Туғилган қишлоғимдан ўлигим чиқади. Ҳеч қаёқ-қа кетмайман.

Умматали бу гапни алам устида, чорасизлик, иложислизикдан айтган эди. Бу ердан кетса қаерга боради. Баринир гап-сўз уни орқама-орқа таъқиб қилаверади.

Олднида Умматали ўй ўйлаб тажанг бир қиёфада борар, хотини пиқ-пиқ йиглаб орқасидан келарди. Кўча муюлишига келганда Умматали тўхтади. Хотинига қарали.

— Сен боравер. Мен Тогага бир учрай. Ҳар қалай юртнинг боши шу. Бирон жўяли гап чиқиб қолар. Тоға нима деса, шу. Ана ўшанга қараб иш тутамиз.

У шундай дедию гузар тарафга кета бошлади. Иўлда учраган кишиларнинг бетига қарамай салом берар, саломига билишар-билинмас алик оларди.

Зириллама, Тошлоқ, Яққатут, Заркент фақат шу тўғрида, Азизхон, Лутфиниса, Умматали, Акбарали, деган гап билан овора эди.

Самоварда ҳам, магазинда ҳам, далада, шийпонда,
чорраҳаларда ҳам фақат шу гап.

«Азизхон Лутфинисани келинлик либоси билан девор
ошиб олиб қочибди».

Бирор боплабди, қойил қипти, дейди. Бирор бу ғирт
аҳмоқлик дейди.

— Қиз рози бўлмаса трактор билан судраб ҳам оп-
қочиб бўлмайди.

— Бу рост гап. Танача кўзини сузмаса, буқача ипини
узармиди.

Айтнилаётгани гапларнинг барн рост, барн ҳақиқат
эди.

VI

Зирилламани алғов-далғов қилган Азизхон ҳеч нарса
билимандек Лутфинисани етаклаб қамишлар орасида
хотиржам борарди. Қамишлар ҳали сарғаймаган. Тун
шамолида шовиллаб чарчаган тўқай энди офтоб ҳаро-
ратида жимгина мудрарди. Кўлмакларда бақалар ти-
май қуриллар, ўрдак жўжалари нола қилгандек аянч-
ли ғақилларди.

Лутфинисанинг никоҳ кийимлари аллақачон тиканак-
ларга илиниб пора-пора бўлган. Үндан ҳали ҳам атиро
ҳиди гупиллаб туради. Азизхон олдинда қамишларни
қайриб йўл бошларкан, орқасига ўтирилиб, Лутфи,
чарчамаднингми, деб қўяр, далда бўлсин деб, бопладиг-а,
қойил қилдинг-а, деб тинмай жавраб борарди.

— Тан бердим, мардлик қилдинг.

Баъзан овози тиниб қолар, шунда бирдан шарт бу-
рилиб Лутфинисанинг олдинга келар, белидан қучиб юз-
кўзларидан ўпиб оларди.

Икки ошиқ қаёққа кетаётгандарини билишмасди.
Қаёққа боришади, энди нима қилишади? Бундан бўёқ
тирикчилик нима бўлади? Бу уларнинг хаёлларига ҳам
кёлмасди. Азизхоннинг киссасида сариқ чақа йўқ. Улар-
га на бирон бошпана бор, на қўнарга жой.

Лекин улар бир-бирларининг дийдорларидан маст,
нафасларидан тўқ, меҳрларидан көшоналар қургандек
эдилар.

Қамиш-қиёқларга тилиниб, кийимларини пора-пора
қилиб, ботқоққа тиззаларигача ботиб ҳамон йўл юри-
шар, ора-сира Азизхон Лутфинисайт белидан қучиб соч-

ларини силар, ўзи ҳам маънисига етмайдиган ғалати гаплар билан эркалаторди.

Қиз шод, баҳтиёр эди.

Қамишзордан балдоқдек ярим доира ясаган ялангликка чиқишиди. Ўнг тараф кўз илғамас тўқай, чап тараф сап-сариқ чўл эди. На тўқайнинг, на чўлнинг поёни кўринарди.

Яқин орадан моторнинг зардали гуриллагани эшитилди. Кейин тинди. Яна ўшқириб тириллади. Азизхон овоз келган тарафга қулоқ тутди. Овоз яқин орадан келарди — Сен шаттан қимирламай тур, мен ҳозир билиб келаман.

— Сени тутиб олишса нима қиласман. Мен ҳам бора қолай.

Азизхон мақтанганным оловоб қилди:

— Овора бўлади. Кутуб тур, ҳозир келаман.

Азизхон балдоқ шаклидаги ялангликнинг нариги бурчагига югуриб кетди. Қамишларни шитирлатмай ичкари кирди. Секин, худди овчи кийик подасини кузатаётгандек ялангликка қаради.

Ёши олтмишларга бориб қолган, соқолини чўққи кулаган бир рус чол икки қўлни белига қўйганича офтобда жимишлаган чўлга хомуш қараб турар, ёши ўттизлардаги гилам дўппи кийган, тожикми, ўзбекми билиб бўлмайдиган бир йигит қора машина моторини титкиларди. Машинанинг орқа ғилдираги лойга ботган. Чиқазиш учун кўп уринишган бўлса керак, икковининг ҳам кийим-бошлиари лой, шалаббо эди.

Усти брезент ёпқичли машина ёнидан ер ўлчайдиган аппаратининг уч оёғи чиқиб туринти. Қапоти очиқ турган «Газик» радиаторининг оғзидан шиддат билан ҳовурчиқарди.

Азизхон ҳеч қандай хавф йўқлигини пайқаб қамишлар орасидан чиқди. Оёқ товуши, қамиш шитирини эшигиган рус чол чўчиб ўгирилди.

Азизхон унга яқин келиб салом берди. Нима гап бўлганингини сўради.

— Эрта саҳардан бери оврамиз. Лойга ботиб қолдик. Чиқазолмаймиз, — деди чол соғ Фаргона шевасида.

Азизхон машина атрофидан айланиб, бир томони лойга ботиб қолган ғилдиракка қаради.

— Нима бўлти, бир уриниб кўрайлик-чи. Кўпдан қуён қочиб қутулмас деганлар-ку.

— Э, хап туссинла! — деди шофёр йигит унинг бепи-санд гапидан энсаси қотиб.— Пускатуна бўса тоттб кўруна.

Азизхон унинг гапидан Наманган тарафлардан эканини дарров пайқади. У билагини шимариб машина орқасига ўтди.

— Сиз моторга зўр беринг, мен бу ёқда елкам билан сурман.

Машина зўриқиб, бир силтанди. Шундан кейин Азизхон тиззасигача лойга кирди. Барибир елкасини олиб қочмади. Машина сурилиб қуруқликка чиқди. Унинг ҳаракатларини кузатниб турган чол, қойил қолиб: вой азатмал-э, деб юборди.

Шофёр йигит севинганидан шарт келиб Азизхонни қўлидан ушлаб силкитди:

— Шеддек экансила, ўттоқ. Бу машинада қиқ тўтта от кучи бор. Шу қиқ тўтта от саҳаддан, бу лойдан чиқолмутти. Аммо узунани кучуна отдан мўл-мўл экан. Қаёққа кетуттисила? Ўзуна бўмасаъна билмаъман эттагача қоламидук. Раҳмате, ўттоқ.

Инженер чол икки қўллаб унинг бақувват панжаларидан ушлади.

— Агар мен падишах бўлсам, тила тилагингни, дердим. К сожелению падишах эмасман. Инженер ирригаторман, холос. Мен учун ниҳоятда катта иш қилдинг, ўғлим. Республика ҳукумати раҳбарлари мени ҳозир Куйганёрда кутиб ўтиришипти.

У шундай дедиу билагидаги соатини шарт ечиб унга тутди.

— Ол буни, ўғлим. Тортинма, олавер!

Азизхон хижолатдан қизариб кетди. Инженернинг соат узатган қўлини қайтарди.

— Йўқ, отахон, олмайман. Сизга бу жуда зарур буюм. Менинг соатга қараб қиладиган ишим йўқ. Ўзингизга буюрсинг.

Инженер чол ҳам қайсаргина экан. Оласан,, деб туриб олди.

— Менда бошқаси бор. Ен соатим бор.

Азизхон барнибир олмади. Чол уни нима билан хуреанд қилишини билмасди. У машина кабинасига бош суқиб чамадонини титкилай бошлади. Азизхон бориб уни қайтарди.

— Отахон, битта гапим бор. Агар бирон буюм билан

хурсанд қилмоқчн бўлсангиз хафа бўламан. Машинанини қайтариб яна лойга тиқиб қўяман.

— Шундайми,— деди чол кўзойнагини қўлига олиб.— Одамлигинг учун раҳмат. Омадинг келсин!

Чол шофёрга қаради.

— Кетдик бўлмасам, болам. Қоратепага бориб ношута қиламизу Шаҳрихон оралаб Ҳаққулобод тепасидан Куйганёрга йўл оламиз. Сен қаёққа борасан? — деди у Азизхонга.

Азизхон шу гапни кутиб турган эди, дарров жавоб қилди:

— Агар малол келмаса, бизни Қоратепага ташлаб ўтсангиз.

— Хайрият,— деди чол енгил тортиб.— Жиндереккина бўлса ҳам қарздан узиладиган бўлдим. Айтганча, биз, деганинг нима деганинг. Ахир бир ўзингсан-ку?

— Яна бир одам бор.

— Қани, чақир!

Азизхон қамиш орасига шўнғиб кетди. Зум ўтмай ҳансира Лутфинисани қўлидан тортиб чиқди. Чол қизни кўрдни яна кўзойнагини тақиб у ёқ-бу ёғини тўғрилаган бўлди.

— Ой, какая красавая. Ей богу, прямо... красавица!

Лутфиниса бегона кишидан ийманиб рўмолининг бир учини тишлаб юзини яшириб турарди.

Шофёр моторга ўт берди. Лутфинисани олдинга ўтқазиб, инженер билан Азизхон орқа ўриндиққа чиқишиди. Машина бақадек бир сапчиџию кейин паст-баланд йўллардан силкиниб-силкиниб олдинга интилди.

Лутфиниса умрида энди машинага тушиши эди. Қўрққанидан дамини ичига ютиб ўриндиқни бор кучи билан ушлаб олганди.

Анчагина йўл юришгандан кейин инженер Азизхонни гапга сола бошлади.

— Бу тақир чўлда бирон ҳамроҳ билан гаплашиб кетмаса кўзни уйқу олади. Қозоқлар тужда қанчалаб километр йўл юришади. Ухлаб қолмаслик учун йўлда кўрининг нарсаларга атаб ўлан тўқиб кетишади. Атайн ухлаб қолмаслик учун, ухлаб поёнсиз чўлда адашиб кетмаслик учун шундай қилишади. Биз ҳам ухлаб қолмайлик, йигит. Гаплашиб кетганимиз дуруст. Қани галир. Ўзинг кимсан, қамишлар орасида қароқчига ўхшаб нима қилиб юрибсизлар?

Лутфиниса секин ўгирелиб, айтиб қўйма, дегандек кўрсаткич бармоғини лабига босди. Азизхон бегона одамга достонимни очиб нима қиламан, деган ўй билан жим ўтираверди. Аммо кечаги тўполои, улар қочгандан кейин нималар бўлганига ақли етиб туарар, дадаси билан онасининг ҳоли нима кечганидан кўнгли нотинчроқ эди. Кўнглига тугилиб қолган гапларни кимгадир айтиши, юрагини бўшатиши керак-ку, ахир. Бу одамга айтса гап шу билан кетади. Унтулади. Айта қолгани дуруст. Азизхон инженерга қаради.

— Отахон, қишлоқдан қочиб келяпмиз. — У Лутфинисага ишора қилди. — Тўйдан опқочиб келяпман. Кечаси билан тўқайда бекиниб ётган эдик.

Азизхон бўлган ишларни бир-бир айта бошлади. Шофёр ҳам бошини орқага ташлаб қулоқ солиб борарди. Чол бир кулар, бир жиддийлашарди. Азизхон ҳикоясини тутатгач, чол ўйланиб қолди. Шофёр бўлса бошини силтаб-силтаб куларди. Лутфиниса эгилиб кичкинагина бўлиб ўридиққа сингиб кетганга ўхшарди.

Машина гоҳ тезлаб, гоҳ секинлаб сап-сариқ чўл гиёҳларини орқада қолдириб борар, бегона товушдан огоҳланиб уясидан чиқсан малла ранг эчкемарлар машина яқинлашгандা думлари билан тупроқни чаңгитиб тўзон ичида йўқолиб кетишарди. Кимсасиз чўлнинг тишик осмонида қанотларини тарағ тортган чўл бургутлари аниқдек бепарво сузарди.

Машина овозидан ҳурккан ўрдаклар галаси ғақ-ғақ қилиб кўлчалардан нариллаб кўтарплар, жилғанинг шилдирашига ўхшаган овоз чиқазиб худди машина тепасидан ҳавони кесиб ўтарди.

Инженер ҳозиргина Азизхоннинг ўз оғзидан эшитган саргузаштлар таъсиридан қутулолмай, ўйлаб жимгина кўзини юмиб борарди.

Чолининг кийим-бошндан, уйқусизликдан караҳт юзларидан бир неча кундан бери чўл кезаётгани билиниб турарди. Азизхоннинг оёғи тагида алюмин қозонча, қорайиб кетган мис чойнак бир-бирига урилиб шақирларди. Машина кузови тепасидаги арқон билан чандиб боғланган брезент қоп тинимсиз лапангларди.

Чолининг озғин гавдаси буқчайган, ажин босган бўйинларидан майда-майда тер ёқаси ичига ўрмалар эди. У кўзини очмай гапирди. Ухламаган экан. Ниманидир ўйлаб келаётган экан.

— Қишлоққа энди қайтмайсизларми? Қайтиб ҳам бўлмайди. Бу тарафларда уруғларингиз бўлмаса! Қийин бўлади сизларга. Шошма! Биз билан кетмайсизларми? Иш бор, уй-жой бор. Ҳеч нарсадан зориқмайсизлар.

— Қаерга борамиз?— деди ҳушёrlаниб Азизхон.

— Ҳозир Андижоннинг Куйганёрига. Кечқурун Учқўрғонга борамиз. Ана ўша ерда яшайсизлар. Уй бор. Секин-аста рўзгор тиклайсизлар. Сенга ўхшаган азамат йигит керак.

Азизхон ўйланиб қолди. Қоратепада тушнб қолмоқчи эди. Ҳўш, Қоратепада кими бор? Зирилламадан туриб чақирса овоз етадиган жой. Акбарали ҳид олса, уларни соғ қўярмиди. Бу одам тайёр иш, тайёр жой деяпти. Үрислар ёлғон айтмайди. Бирорни алдамайди. Боргани дурустдир.

Азизхон энгашниб Лутфинисанинг қулоғига шивирлади. Ү елка қисиб, ўзинг биласан, ишорасини қилди.

Чол ундан жавоб кутиб кўзларини юмганича мудраб кетарди.

— Бўпти, отахон. Майли, кетганимиз бўлсин. Аммо лекин юзингизни ерга қаратмаймиз. Қанақа иш бўлса ярайман. Тоғ қўпор десангиз, қўпораман.

— Ҳа, балли,— деди чол.— Тош қўпорасан. Норини ёқасидан бўғиб мана шу ёққа оқизамиз. Қора дарёга жилов солиб икки дарёни қовуштирамиз. Шунақа ишга ярайсанми?

Азизхон чеҳраси ёришиб, қўлинни кўксига қўйди.

— Одам қиладиган иш бўлса бўлди. Эплайман.

Чол кулди.

— Баъзан одам қилолмайдиган ишлар ҳам бўлиб қолади.

Азизхон керилди.

— Ӯшанақа ишларни бизга буюрасиз-да, отахон.

Инженер маъноли жилмайиб қўйди.

Тўқайлар, чўлу кўлчалар тугаб қишлоқнинг қораси кўрина бошлади. Иккى чеккаси гувалак деворлар, томларига ғўзапоя, хашак босилган уйлар оралаб Қоратепа гузарига етиб келишди. Сизот сувларидан авж олган кекса толлар пинжидаги чойхона жимжит эди. Тиззасида кир сочиқ билан ухлаб қолган самоварчи машина овозидан уйғониб кетди.

Бу тарафларда камдан-кам машина юарди. Қишлоқ болалари аллақайдан шовқин-сурон билан пайдо бўлиши дн. Бирш яланғоч, баъзилари ҳатто иштончан. Улар яқин орадаги ариқда чўмилаётган бўлсалар керак. Соchlари ҳўл. Офтобда тупроқда ётганларнинг қоринлари лой. Улар қоп-қора мунҷоқ кўзларини жавдиратиб машинага тикилардилар. Бирш капалак ушлаётгандек аста капотга қўл тегизади. Бирш қўрқиброқ сал наридан вахима билан қараб турипти.

Самоварчи патниседа нон, шафтоли, қанд келтириб меҳмонлар олдига қўйди. Русча билишини намойиш қилмоқчи бўлди шекилли, инженерга: «Издирас, пажалиста, чай кушай», деб атрофга мақтанганим оқарб қўйди. Афсуски бу гапга қойил қоладиган одам атрофда йўқ эди.

Лутфиниса улар тўдасидан четроқда самовар сўрисига омонатгина ўтириб нотаниш қишлоқ гузарини томоша қиларди. Ҳар қалай унга белгисиз, ҳатто тасаввур қилиб бўлмайдиган эртаси энди равшанлашгандек эди.

Рўмолиннинг бир учини тишлаб Азиҳонга қарайди, кўзига у аллақандай афсонавий паҳлавонларга ўхшаб кўринади.

«Афсонавий паҳлавон» ниҳоятда очиқкан экан, чойни қайноқлигича хўриллатиб иchar, бир бурда нонни бир ямлаб ютарди.

Шу алпозда ҳам у Лутфинисига чиройли кўринарди.

VII

Азиҳон билан Лутфиниса Қоратепадан чиқишдаёқ машинадан тушиб қолишди. Чунки кун ёруғида Қоратепа атрофида юриш хавфли эди. Бу тарафларга Тошлоқ пёлизчилари четанин тўлдириб арава-арава ҳандалак олиб келишар, Үрмонбек, Насриддинбек, Эшонтўпи қишлоқлари шу ердан бозор қилишарди. Биронтаси кўриб қолса, албатта, Акбаралига хабар қилади. Бўлиб ўтган воқеа албатта атроф қишлоқларга овоза бўлганини Азиҳон сезиб турарди.

Улар машинадан тушишгандага инженер икки ошиқ-маъшуққа галати қараб илжайди. У бу тарафларигинг ўқтам йигитларини, ишқ-муҳаббат йўлида ҳеч нарсадан тоймасликларини биларди. Бу хил ошиқ-маъшуқлар тўғрисида жуда кўп эртаклар эшитган, китоблар ўқиганди.

— Йигит, — деди инженер чол. — Гапингдан айнадинг. Аммо чакки қилдинг. Майли, агар қўшарга жой тополмасанлар менинг олдимга келинглар. Кўйганёрга ё бўлмаса Учқўрғонга бориб инженер Белявскийни қайдан топаман, десанглар, дарров айтиб беришади. Шундоқ қилинглар.

Шофёр моторни ўчиримаган, силканиб-гурнлаб турганди. Машина бир қалқиб жойидан қўзғалди.

Азизхоннинг нияти қош қорайгандан кейин Қоратепага қайтиб кириш эди. Қишлоқда бир бева холаси бўлгучи эди. Бормикин? Агар бўлса, ўша ерда тунаб, ундан кейин нима қилишни ўйлаб кўрмоқчи. Аммо қуёш теппада. Ҳали-бери кеч кирадиганмас. Қорин тўқ, қайғу йўқ. Кечгача ётарга жой топишса бўлгани. Азизхон Лутфинисани қўлидан ушлаб чўл тарафи а бошлади.

Бу йил баҳор серёмгир бўлганидан чўл ўтлари тиззага уриб яшиаб тўрагди. Тўргайлар худди одамнинг бошига теккундеқ бўлиб чулдираб сайраб ўтади. Ҳавода туриб иккитаси бир-бирига яқин келолмай, қанотларини пилдиратиб ишқибозлик қилишади. Енгил эсаётган шабада чўл гиёҳларининг илиқ ҳидларини димоққа уриб ўтади. Ора-сира шу кўм-кўк чўлнинг ҳар ер, ҳар ерида кал бошдек сап-сариқ тепачалар учрайди. Қайдандир келиб қолган баҳайбат тошлар тепасида чакмонини елкасинга ташлаган паҳлавондек чўл бургуги мудрайди. Гуллаб, ҳид таратиб ётган чўл гиёҳларига алам билан боқади. Агар бу ўтлар бўлмаганида ўрмалаб юрган каламушлар, қуёшлар унинг ўлжаси бўларди.

Хозир шабадада силканиб турган чўл гиёҳлари орасида бутун бир ҳайвонот олами умргузаронлик қилмоқда.

Чўл ниҳоятда яшнаган пайт. Икки ошиқ-маъшуқ гиёҳларга, қушларнинг чуғир-чуғирига маҳлиё бўлиб, ўтган воқсаларни бир зум унтишди.

Офтоб ёнбошлаб қолган, уфқ қизариб, тепароғи феруза тусга кирганди. Олисдан учта қора нуқта кўринди. Азизхон йўлни ўша тарафга солди. Анчагина йўл юришгандан кейини бу уч нуқта қирғизларнинг қора уйи эканини билишиди.

Азизхон қирғизлар меҳмондўст, қўноққа жонини ҳам берадиган ҳалқ бўлади, деб эшитган эди. Қандайдир умид учқуни хаёлида чақин чақиб ўтгандек бўлди. Қадамиши тезлатди.

Сарық дўнгнинг ўнг тарафида иккн-уч юз йилки ўтлаб юрар, дўнг этагида ўн чоқли түя чўкканича кавшаняпти. Бошвоғи ечиб ташланган учта елин қопли сигир бузоги-ни эргаштириб ўт чимдиб юрипти.

Одам қорасини сезиб қора уй орқасидан ит югуриб чиқди. Олд оёгини тираб, орқа оёғи билан ер тимдалаб вовиллай бошлади. Унинг ҳуришидан яна уч-тўртта ит пайдо бўлди. Улар ҳам чўлни остин-устин қилиб ҳуришга тушди. Азизхон ҳам, Лутфиниса ҳам турган жойларда қотиб қолишди. Ўртадаги қора уйдан бир қирғиз кампир чиқди. Итларни ҳар тарафга қувиб нотаниш кишиларни яқинроқ келишга унади.

Лутфиниса Азизхоннинг орқасига яшириниб борарди.

— Келинглар қўнақтар? — деди кампир уларга синовчан боқаркан.

Азизхон йўлдан адашганини айтди.

Кампир улардан хавфли бирон нарса сезмагач, йўл бошлади. Бу пайт икки қора уйдан иккни қирғиз келинчаги уларга кўзлари яшнаб қараб туришарди. Биринянги тушган келничак бўлса керак, кийимлари яп-янги, томоғигача ўрагани ёқаларига уча тутилган, бўйинларида тангалар, чўлпилари жарангларди. Қизил баҳмал нимчаличининг ҳали оҳори тўқилмаганди. Иккинчиси йигирма беш ёшларда эди. Унинг кийимлари оддийгина, нимадир қилаётган бўлса керак, енгларни шимарилган, этаги линна урилган эди.

Улар кўпдан бери бу чўлда йилки боқиб юрган бўлсалар керак, ташқи оламдан келган кишиларга қувонганилари кўзларидан сезилиб турарди.

— Азизхон тортинмай кампир кетидан қора уй олдига борди. Лутфиниса унга эргашиб журъатсизлик билан қадам ташларди.

Дўнг орқасидан эркак кишининг йўталгани эшитилди. Қўлида жун қирқадиган каттакон қайчи, олтмишлардан ошган, соқоли сийрак бир киши чиқди. Чол меҳмонлардан эсон-омонлик сўрагандан кейин келинларга чой буюриб, уларни ўтов ичига бошлади.

— Эмне жумиш мен... қўнақтар? — деди у савол навари билан.

Азизхон нима дейишини билмай тил чайнади.

Чол кўпни кўрган кишилардан эди. Уларга бир-бир разм солиб ўтираверди. Ташқарига қараб қичқирди:

— Тамақ дайинданглар қўнақтарга!

Азизхон адашганлариниң айтди. Чол унинг бу гапига унча ишонқирамай кўзларини қисиб гилам попугини ўйнай бошлади. Келиннинг каттаси этаги билан қумғон бандидан ушлаб кирди.

Қирғиз билан қозоқ йиртиқ чориқда юрса ҳам чойнинг асилини ичади. Ичганда ҳам жаранглайдиган жонон пиёлада ичади. Қирғизнинг оёғи синса синсин, пиёласи синмасин, деган мақол бекорга чиқмаган. Чой ичадиган пиёлада қимиз ичмайди. Қимизни заранг косада ичади. Кичик келин бир даста қизил гулли пиёла олиб кириб чолнинг олдига қўйди. Чол чойни қайтараркан яна қисиқ кўзларини айёrona қисиб Азизхонга қаради.

— Болам, сен туру жавоб бермединг, еле. Босқа жумуш еле юрген шигарсанг.

Азизхон чолни алдаб бўлмаслигини билиб очиғига кўчди. Бўлган воқеани бирма-бир айтиб берди.

Чол унинг гапларига эди ишонгани элп.

— Э... жигитше жумуш бўпти еле, балам. Қирғиз бен қазақ қиз алип қачишбаса кўнгли тўлбайт. Эми, эмне қиласингдар?

Азизхон унинг гапларига унчалик тушунимай серрайиб турарди.

— Эмен, қирғиз тилини тушунбайсанбу? Ундан бўлса дағи ўзбекша айтифўяйни, еле. Куч-қуввати бор бола әкансан, хор бўлмайсан. Куннингни кўриб кетасан.

Ташқаридан отларнинг кишнагани, дупури, йилқичи йигитларнинг ҳайт-ҳыйт деган овозлари эшитилди. Чол ўринидан турди. Булар ҳам унинг кетидан ташқарига чиқишиди.

Офтоб ўчган. Чўлда ажиб бир гаштли ҳаво ҳоким эди. Ўзоқда икки отлиқ йигит йилқиларни ҳайдаб келар, туёқлардан кўтарилган чанг ҳавода муаллақ туриб қолар эди. Чол йўлга қараб турган келинларнiga деди:

— Сув дайиндангдар, куёвингдар жувиниб олсин.

Икки келин ўчиқ тарафга кетди Кичик келин кетаркан сочопопугидаги тағгалар жирингларди.

Тол пояларидан бир-бирига bogлаб қилинган четан қўрага отларни қамаб, йигитлар отасига салом берди.

— Жилқи омонми?— деди чол.

— Омон, омон, ота, бирни қулунлади. Қулуни омон.

Йигитлар меҳмон билан омонлашиб хотинлари томон кетишиди. Келинчаклар уларга сув қўйиб туришди. Ака-ука яхшилаб ювиниб бўлгач, артиниб, кийинишиб,

Дастурхонга келишди. Кампир ташқарига жой солиб уларни таклиф қилди. Утиришгач, чол заранг косага қимиз қўйиб узатди.

Улар ўтирган жойдан сал нарига кигиз ёзиб, хотинларга алоҳида жой қилинган эди. Келинчаклар Лутфинисани гапга тутишарди. Ора-сира улар бир-бирларига қараб сулув, сулув экан, деб қўйишар, буғи чиқиб турган гўштдан еб «эл-ол», дейишарди.

Чол туриб ичкаридан фонарь олиб чиқди. Уни ёқиб ўтов ёнбошидаги ёғоч учига илиб қўйди.

Атроф жимжит. Чўл тарафдан ҳар хил ҳашаротлар-пинг ожиз овозлари тинимсиз эшитилиб турарди. Юлдузлар бирин-кетин кўз очаверди. Чўл уфқидан ой кўтарилди. Қаердадир ўрдак жўжасининг ғақиллагани, ёввойи бедананинг питбилдиги эшитилди. Оқшомнинг бу тароватини бузиб бўри улиди. Лутфинисанинг эти жимиirlаб кетди. Ёнида ўтирган келинчак дарров сезиб, уни алаҳсита бошлади.

— Қўрқпа, қўрқпа. Иштима бўлбайт.

Чол ташлаган суюкни кемириб ётган итнинг қулоқларни диккайди. Бўри улиган тарафга қараб бўйинни чўзганча қимирламай туриб қолди.

Чол овқатдан кейин дастурхонга фотиҳа ўқиб Азизхонга қаради.

— Болам, энди кеч бўлди. Борадиган жойини ўйқ экан. Шу ерда қола қол. Укаларингга қарашиб юрасан. Қайлифинг кампирга қарашади. Қетгинг келганда айтарсан. Бу ерда чўп кўп. Бирон ой йилқини шу ерга ёямиз. Қудайим жўлингни берсе, бир кун кетарсан.

Азизхон маъқул ишорасини қиляди. Бошқа иложи ҳам ўйқ эди. Қишлоққа қайтолмаса, бошқа борадиган жой бўлмаса, шу ердан бўлак кўздан узоқ жой ўйқ. Ундан ташқари чолнинг юмушларига қарашиб еган-ичганини оқлаши мумкин. Ахир Лутфиниса ҳам қараб турмас. Яхшигина пазанда. Албатта чолга, болаларига, келинларига у пиширган овқатлар жуда маъқул тушади.

Чол катта келинини чақириб, меҳмон бола билан менга очиқ ҳавога жой қилиб бер, қиз билан кампир ичкарида ётади, деб тайинлади.

Пигитлар анча чарчаб келишган эди. Уз ўтовларига кириб жимиб кетишиди. Азизхон очиқ чўлда чол билан ёнма-ён ётаркан чўлнинг тиниқ осмонига қараб

узоқ ухлаёлмади. Чол бўлса бирпасда хуррак отишга тушди.

Ажаб одамлар, деб дилидан ўтказарди Азизхон. Дунёда шунаقا очик қўл, меҳмон учун бағрини очадиган кишилар борлигидан таъсирланиб кетди. Қачондир бу одамларга бир яхшилик қилишни дилинга туғиб қўйди. Уйн, дадаси, кечирган кунлари кўз олдидан ўтаверди. У қанчалик бевош, шўх бўлмаси, биринчи марта ўзи ни тақдир қучогига отиши эди. Узи ёлгиз бўлса ҳам майли эди-я, ёнида бировнинг қизи бор. Бир ўзининг боши ҳар қандай кавакка сиғиб кетади. Аммо икки киши, айниқса аёл киши билан бирон жойга суқилиши анча мушкул эди. Азизхон ана шулар тўғрисида энди, тани совиб, боши бир тошга бориб урилганидан кейингина ўйлай бошлади.

У ечиб бўлмас жумбоқлар чигалига ўралишиб ухлаб қолганини билмай қолди.

Бирон тиккайган дараҳт йўқ бу чўлда, офтоб тоңги отиши биланоқ тифини санчади. Азизхон бошини офтоб қиздиргандан уйғонди. Чол вақтли турган, отлардан, сиғирлардан хабар олиб бўлган, ўғиллари ўтовдан чиқмай бир чойнак чойни бўшатган эди. Кампир каттакон ўчоққа осилган қозонда сут пиширади. Азизхоннинг димогига қайнаётган сут ҳиди урилиб, ютили. Бошини кўтариб атрофига қаради. Лутфиниса кампирнинг олдида алюминий төғорани олдига қўйиб хамир қорарди. Чол бўлса иккита тунука бидон жойланган хуржунни эгарга ташларди.

— Ўғлим, турдингми? Манов отни мин. Анов оқ дўйндан нари ўтсанг, Сари жўга деган катта ариқ бор. Идишларни тўлдириб сув олиб кел. Боравер, ўша ариқда бетингди ювиб оласан.

Азизхон от милишни жуда яхши кўрарди. Бу гап чолининг оғзидаи чиқмаёқ узангига оёқ босди. Чол орқасидан жавраб қолди:

— Қайтишда этни чоптирма, сувни тўкасан.

Шу пайт осмоннинг бир четида нимадир гуриллади. Азизхон ўгирилиб қараса, бир аэроплан жуда пастлаб ўтов тепасига қараб келарди. Мотор шовқинидан ўтвудаги келинчаклар, йигитлар югуриб чиқишли. Аэроплан жуда пастлаб келарди. Ўтов тепасига келганда яна пастлади. Кўзойнак тақсан учувчи кабинадан қўлинни чиқариб силкитди. Кейин ниманидир уларга қараб ир-

ғитди. Иргитган нарсаси сочилиб кетди. Осмонда сонсаноқсиз қофозлар уча бошлади.

Эрталабки шамол бу қофозларни чўл бўйлаб учира бошлади. Аэроплан ўтов устида яна бир доира ясад вағиллаганича чўл осмонининг багрига сингиб кетди. Отлар безовта типиричилар, итлар жазавага тушиб ақилларди.

Азизхон бу манзараларни эгарда туриб томоша қилиарди. Чолнинг катта ўғли қозиққа бөғланган яйдоқ отни ечиб миндию қофозлар учайдиган тарафга қараб шамолдек елиб кетди.

Азизхон чўлда зерникиб ўларман, деб ўйлаган эди. Мана, қўзини очиши биланоқ қанча воқеа бўлди. Бу ерларниг тиниқ ҳавоси танини яйратса, бегубор кишиларининг меҳрибонлиги дилини яйратади.

У ҳам отга беозор қамчи босиб дўнг томонга йўртириб кетди. Чол кўрсатган тепалик у айтганча яқин әмас экан. Тахминан уч-тўрт чақирим келарди. Азизхон отнинг бир маромда қамишларни кўкси билан ёриб боришига, ёлларини силкиб гижинглашига маҳлиё бўлиб йўл юрганини сира ҳам сезмади. Апҳор шундоқинча дўнг орқасида экан, у бидонларни сувга ботиракан, бирдан болалиги тутиб чўмилгиси келди. Ечиниб ўзини сувга отди. Сув жуда совуқ эди. От ҳам сувга ичтилиб аста сўлиғи билан сув ича бошлади. Азизхон нарни қирғоққа сузиб ўтиб атрофни томоша қилди. Кейин яна бериги қирғоққа қайтиб от юганини олдию сувга тортиди. От ҳам шунни кутиб тургандек аста сувга туша бошлади. Азизхон отни сув ўмровигача келадиган жойга олиб бориб ҳовучи билан устига сув сочиб юва бошлади. Отнинг баданлари дириллар, бўйини чўзиб томонининг тагларигача сувга тутиб берарди.

Яна бояги аэроплан гуриллаб Азизхоннинг тепасидан ўтди. Учувчи яна қўл силтаб унга нималардир деди.

У танидан совуқ ўтгандан кейингина лаблари гезарнаб сувдан ниқди. От йўлни яхши билар эди. Азизхон тизгинини бўш қўйиб берди. Утовга яқин қолганда пиёздор ҳиди Азизхоннинг димогига урилди. Икки тиззаси билан отни ниқтади. От йўртиб кетди.

Келинлар чолининг ўтовига ионушта тайёрлаб қўйишган. Лутфиниса ажаб бир таъмли қатлама тайёрлаган эди. Ҳамма дастурхон атрофига чўқди. Аммо чолнинг катта ўглидан ҳали ҳам дарак йўқ. Чол икки марта

ташқарига чиқиб келди. Безовталаниб энди жойига ўтирган ҳам эдпки, от дупури эшишилди. Сал ўтмай йигит бир даста қоғоз билан кириб келди, пешаналаридан маржон-маржон тер қуярди. Йигит олиб келган қоғозларини дастурхон четига қўйиб, ювингани чиқиб кетди. Чол қоғозларни қўлига олди. У хат танимасди. Бир донасини кичик ўғлига узатди. Бола қоғознинг у ёқ-бу ёнига қараб, ўзбекча экан, деб Азизхонга узатди.

— Ўқи, болам, ўқи, укуматнинг гапига ўхшайди. Ер ислоҳоти, колхоз тузиш пайтларда шунаقا қоғозларни аэропландан ташлашар эди. Қани ўқи-чи!

Азизхон қоғозларни олдинга тортиб қаради. Қоғозлар икки хил эди. Бирида «Катта Фарғона канали қурилиши бошланди. Қурилишда ишлашни истаганлар ушбу қоғозда кўрсатилган участкаларга келиб ёзилишлари мумкин», дейилган эди. Қоғознинг орқа тарафида каналининг харитаси чизилган. Иккинчи қоғоз каналда чиқа бошлаган «Сталинча қурилишда» газетасининг биринчи сони эди.

Азизхон газета ва варақаши ёнига қўйиб, чой ҳўплади.

Чол яна гапга кирди:

— Болам, чойингди ишиб бўлиб казитни ўқиб берасан.

Лутфиниса пиширган қатлама ҳаммага ёқди. Мақтаб-мақтаб ея бошлаши.

— Ўзбек тамоққа уста бўлади. Бир палов пишириб берасан, қизим, хўпми?

Лутфиниса ийманиб хўп ишорасини қилди.

— Кампир,— деди чол қатламани у лунжидан бу лунжига оларкан.— Энди қозон-тавоқдан қутулдинг. Қудайим менга яна бир келин жетқазди. Шўмишди қўлингдан олади.

Нонуштадан кейин чолнинг ўғиллари биттадаи ионни белларига тугиб йилқи ҳайдаб кетишиди. Чол Азизхонни, менга казит ўқиб беради, деб олиб қолди. Кампир бугун болаларга сартнинг қизи палов писириб беради, деб от миниб сабзи олиб келгани «Эшонтўпи» қишлоғига қараб кетди.

Ўтовда чол билан Азизхон қолди. Чол ёнбошлаб: «Қани, ўқи, болам», деди.

Азизхон шошилмай газета ўқишига тушиб кетди. У ўқирди. Аммо хаёли газетада ёзилган гапларга қўши-

либ канал қазнладиган жойларни кезарди. Бирдан унинг ўша тарафларга боргиси, кетмөннинг белини букиб ер қазигиси, ҳаммани ҳайратда қолдириб иш кўрсатгиси келди. Борган сари унинг бу фикри қатъийлашиб борарди. Чол эса шошилмай чой ичар, ора-сира: «ия, ия, дуруст», деб қўярди.

Ташқариде келинчаклар Лутфинисани гапга солиб ҳиринг-ҳиринг кулишарди.

VIII

Куйганёр қадим-қадимлардан бери ёз кунлари гавжум бўлади. Миробод, Ҳаққулобод, Найман, Чинобод тарафлардаги деҳқонлар сувни шу ердан олади. Аслида Чинобод Қора дарё билан Норин қўшиладиган жойга яқин бўлса ҳам ҳамиша ташналик азобини тортиб келади. Икки дарё Чинободга бир томчи ҳам сув бермайди. Жуда пастликдан, суви у ёқда турсин, шабадасини ҳам тегизмай ўтиб кетади. Шунинг учун ҳам чинободликлар ўн беш-қирқ километр йўл юриб Куйганёрга сепоя ташлайди.

Эрта баҳордан то кеч кузгача чинободлик ва ҳаққулободликлар арава-арава шох-шабба судраб Куйганёр тарафга йўл оладилар. Кетма-кет шох судраб келаётган сон-саноқсиз аравадан кўтарилиган чанг Пойтуқдан кўринади. Дарёнинг ярмигача сепоя ташлаб шох босадилар. Сув кўтарилиб «Қипчоқ ариқ»ка чиқади. Кейин Сиза қишлоғини оралаб, неча жойдан бўғилиб, қанча жанжаллар, бош ёрилишларга сабаб бўлиб, аранг Чинободга етиб боради. Баъзан мироблар ярим йўлга етмай туриб, сепояни сув уриб кетади. Улар яна шохшабба ортиб Куйганёрга қайтишади.

Куйганёрни бекорга «Мироблар бозори» деб аташмаган. Ёз бўйи эллик-олтмиш мироб бу ерда кўрпаштўшак қилиб ётиб олади. Уларнинг экин-тикинлари қишлоқ деҳқонлари бўйнида. Ўшалар чопиб, ўшалар экиб, суғориб, ҳосилни тайёр қилиб беришади. Бу ерда ҳар бир қишлоқдан иккитадан «ўлик мироб»¹ дарё билан олишиб, сувни Ѓерқул мингбоши қаздирган ана шу Қипчоқ ариққа оқизадилар.

¹ У ли к ми р о б — сепояни қўриқлиб, бутун ёз мавсумини тўрои тепасинда ўтказадиган мироб.

Қўйганёр яқин атрофга самоварлари билан ҳам машҳур эди. Дарёнинг у бетида иккита, бу бетида ҳам иккита самовари бор. Шу самоварларнинг бири чино-бодлик сепоячилардан бўшамас, бири йўловчилар қўниб ўтадиган карвонсарой вазифасини ўтарди. Дарёнинг ўнг бетидаги самоварни пойтуқликларнинг ўзлари очишган бўлиб, сўриларга ипак гиламлар тўшалган, чойнак-пиёлалари ҳам, якандозларни ҳам яп-янги эди. Унга умр бўйи самоварчилик қилиб оламдан ўтган Фани кал деган машҳур самоварчининг ўғли эгалик қиласарди. Яна бири андижонлик Беркинбой ҳофизнинг самовари. Санъат аҳли, Андижоннинг зиёлилари тез-тез келиб шу самоварга тушишади.

Кўйганёр гузарни кундуз кунлари сайилгоҳга айланарди.

Беркинбой ҳофизнинг самоварида андижонлик ҳофизлар йигилиб балиқчиликлар билан басма-басга авжнинг энг юқорисига чиқишиади. Пойтуқ, Тўрткўл, Чувама ҳофизлари уларни босиб тушишга интилиб, фақат катта авжда юришарди. Қассобларнинг қўллари қўлларига тегмас, баққолларнинг қўллари тарозидан бўшамасди. Деҳқонлар арава-арава қовун-тарвуз тўкиб то пешингача сотиб бўлишарди. Икки новвойхонада иягини танғиб олган новвойлар куннiga етти-саккиз қоп уини ёпсалар ҳам етқизиб беролмайдилар. Ана шундай гавжум, қўшиққа, бозорга, шовқин-суронга тўлган Кўйганёр кеч кириши билан бирдан сув қўйгандек жимиб қолади. Фақат пойтуқлик самоварчининг дўконида тош фонарь милтирас, узоқ-яқиндан келган мусофири чойхўрларгина чивинга таланиб тамадди қилиб ўтиришарди. Бошқа самоварчилар отларини ҳам, сайроқи беданаларини ҳам пашшахонага қамаб вақтликина уйқуга кирадилар.

Кўз очирмайдиган ғув-ғув чивинлару бақаларнинг тонг отар базми Кўйганёрга ҳоким бўлади.

Бу ернинг халқи содла, дўлвор кишилар. Қувлик нима, алдамчилик нима билишмасди.

Мирободликлар шунча азоб-уқубат билан сув чиқазган жойларига қалампир экишиади. Бошқалар қовунтарвуз ўстириб катта даромад олганларида, улар бўдринг экиб қолини йигирма тийинга ҳам сотолмай қайтариб обориб қўйларга, молларига едиришади.

Кўйганёр тўгрисида ажойиб афсона ҳам тўқиганлар.

Бир қипчоқ йигити оқёрлик Ойжамол деган қизга ошиқ бўлиб ишқида куйиб-ёнади. Йигит қипчоқ уруғидан бўлганидан қизнинг ота-оналари розилик беришмайди. Йигит Ойжамол ишқида ўзини ёндиради.

Ана шунинг учун ҳам бу ернинг номини ўша йигит туфайли Куйганёр деб аташган. Куйганёр қишлоғининг биқинида Ойжамол деган қишлоқ ҳам бор.

Аммо бу гаплар афсона, холос.

Куйганёр қишлоғидан Қора дарё ўтади. Дарё ўпирган қирғоқтар сонсиз жарликлар ҳосил қилган. Үнда от минганини ҳам кўрсатмайдиган қамишлар ўсади. Ҳар йили баҳорда шоликор деҳқонлар жарликлардаги қамишларни куйдириб шолипоя очадилар. Ана шундан қишлоқпинг номи «Куйган жар» деб аталган. Туркий тилларда жар сўзи кўпинча ёр сўзи билан алмашади. Андижон атрофларидағи Ёрбоши, Оқёр қишлоқларининг номлари ҳам аслида жар боши, оқ жар маъносини англатади.

Аммо куйгацерликлар ўз ойжамоллари, ўз куйган ёрларини фаҳр билан тилга оладилар.

Куз қирови тушиши билан самоварлар ётади. Куйганёр ҳувиллаб, файзсиз бўлиб қолади. Биттагина карвон саройда онда-сонда бирон йўловчи тунаб ўтади. Биргина мачит мезанасидан муаззиннинг уч маҳал нола қилгандек чақириғи эшишилади. Бу овозини кимласиз жарликлар ютиб юборади. Шаҳардан чиқсан овчинларнинг онда-сонда ўрдак галасига отган ўқлари ҳамма ёқни гумбирлатиб жим бўлади.

Куйганёр ёзни шовқин-сурон билан, қишини мудраб ўтказади. Бу одат неча юз йиллардан бери ҳеч қандай ўзгаришсиз тақрорланиб келади.

Куйганёрнинг асрний жимлиги бирдан бузилди.

Энди Куйганёр бекатига аравалар сиғмас, минглаб араваларда кўч-кўронини ортиб келаётган йўловчилар бир дам қўниб ўтар, шима тўғриладир қизишиб торгизишарди.

Ҳамманинг оғзида Қора дарё, Норин, Учқўргон деган гаплар. Куйганёрнинг ороми бузилди. Бир кунда минг-минглаб одам аравалардан юкини туширди. Қирқ аравада колган усталар ўттиздан сартиқ самовар, беш новвойхона, йығирмадан ортиқ сартарошхона, ямоқчилик дўкони, аптека, медпункт қуришиға тушиб кетнишиди. Темир йўл ёқаснига арава-арава кетмон, беллар, ломляр,

замбиллар тахлаб ташланди. Яшил қўприкнинг ўнг тарафидан темир йўлга шахобча уланиб, қиргоқ бўйлаб ярим километрга тортиб борилди. Бу тарафларда ҳали ҳеч ким кўрмаган экскаватор исмли узун хартуми бор баҳайбат машина қалдираб келиб қиргоқда тўхтади.

Паровоздек тутун бурқситиб турган бу баҳайбат машина атрофида юзлаб одам ҳайрат билан қараб турарди.

Бирор уни, полвон, деди. Бирор, ерда юрадиган паровоз, деди. Яна бирин, темир фил, деди.

Шу пайт гупиллаб поезд кела бошлади. Паровоз еру кўкни ларзага солиб қичқирди-да, вагонларни бир-бирига шарақлатиб уриб тўхтади. Вагонлардан кўрпа орқалаган, кетмон кўтарган кишинлар туша бошлади.

Бугун эрталаб Фарғона область партия комитетининг пленуми бўлиб, унда гўза парваришининг бориши ва Катта Фарғона канали қурилишини жадал бошлаш, иш бошлангунча гўзаларни бешинчи чопиқдан ялпи чиқазиб олиш тўғрисинда қарор қабул қилинган эди. Узкомпартия Марказий комитетининг биринчи секретари Усмон Юсупов пленумда катта нутқ сўзлаб, ғўзасини бешинчи чопиқдан чиқарганиларга каналга бориб ишлашга руҳсат берилганинги айтган эди. Мана, пленумдан чиқибоқ поездга ўтирган фарғоналикларни дастлабки эшелони Куйганёрга етиб келди. Куйганёр халқи ҳеч қачон бунақа катта издиҳомин кўрмаган эди. Бир вақтлар Ёрқул мингбоши ўглини хатнага ётқизганда катта базм берган, базмга миннга яқин одам чақирган эди. Ушаңда ҳам катта бедапояга ўттизга яқин сўри қурдириб, йигирма иккى қозон тагига ўт қалатган эди. Ўттиз йилдан берин ўша тўйининг таърифи тиллардан-тилларга ўтиб юарди. Бугун эса канал, тўғон шарофати билан юзлаб чодир тикилди. Беш миннга яқин одам кўрпа-тўшагичи орқалаб тўғон қурилишига ҳашарга етиб келди.

Тўғон штаби келганиларни жойлаштириш, кимининг қаерда ишлашини, нима иш қилишини аниқлаш билан банд.

Майгири қишлоғи тарафда усти брезентли кул ранг енгил машина кўринди. Машина Беркинбой самоварчининг сўриси олдида тўхтади. Ундан инженер Белявский тушди.

Утирганларнинг кўпчилиги Белявскийни яхши тапир эди. Бирпасда шивир-шивир гап бўлиб қолди.

— Урис мироб келди.

— Сувтўра келдилар.

— Губренинг сувчиси келди.

— Хайрият, ҳаёт экан. Уни бандаликни бажо келтирган деб юрар эдим.

Белявскийга бир чол яхна чой тутди. У пиёланни қўлига оларкан, чолга ҳазил қилди:

— Илимилиқ чол, тирик экансан-да, а? Мен сени ўлиб кетган, деб юрардим. Ўлмай яхши қипсан. Манавунақа ишларни кўриб, кейин ўлсанг армонда кетмайсан.

Чол тишиз оғзини очиб кулди.

— Атайнин тўғон битишини кўрай, деб ўлмай турибман. Битган куннинг эртасига ўлишга қарор қилдим.

Белявский пиёланни қайтариб бераркан, яна ҳазил қилди:

— Бу ишнинг ҳам дуруст. Ўлсанг ўзим канал газетасига ўраб кўмиб қўяман.

Белявский «Илимилиқ» деб атаган чол асли учқўргонлик бўлиб, кейинчалик Урганжи қишлоғига келиб қўлган. У ҳозир саксондан ошган бўлиб, ҳали ҳам хотини йўқ. У умрида тўрт марта уйланган, ҳар галгисида ҳам хотини икки-уч ой яшамай ташлаб кетиб қоларди. Кетиб қолган бир хотинидан: «Нега кетдинг, яхши одам эди-ку, эринг», деб сўрашганда у: «Кўсв илимилиқ экан, на иссниги бор, на совуғи, мироблик қилиб баданидаги ҳароратни сув сўриб қўйипти», деб жавоб қилган экан. Ана шундан бери унинг асли номи унутилиб, «Илимилиқ» бўлиб кетган эди.

Сўрини тўлдириб ўтирганларнинг ҳаммаси сепоячи мироблар эди. Белявский улар билан кўп гаплашган. Фарфона генерал-губернаторлигига сув нозири бўлиб ишлаган пайтларда ҳам у мана шу мироблар билан борди-келди қиласар, тўй-ҳашамларидан қўлмасди. Белявский уларнинг ҳаммаси билан ўзига яраша муомала қилиб, унутилган лақабини эсга олиб, роса кулишди. Белявский кула-кула инженерлар проект мудокама қиляётган қишлоқ совети биносига қараб кетди.

Кўприк тепасида Азизхон билан Лутфиниса пайдо бўлди. Уларнинг икковлари ҳам эсанкираб, тинимсиз ўтаётган машина ва от-араваларга қараб туришарди. Айниқса Лутфиниса шовқин-сурондан эсанкираб қолгац,

‘Азизхонни белбоғидан маҳкам ушлаганича сира қўйиб юбормас, юк машинаси ҳар сигнал берганда сапчиб тушар, кўпrikнинг гоҳ у ёғига, гоҳ бу ёғига қочиб ўтишар, шофёрлардан кетма-кет сўкиш эшитишар эди.

Улар билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Қаёққа боришни, кимга учрашишни билиншмасди. Иккови ғуж-ғуж одам ичидаги каловлаб чойхона ёнига келиб қолишиди. Бу чойхонага ҳозиргина поездда Фарғонадан келган қурувчилар тўдаси қўнган эди. Бири тугилган кўрпасини чатаноги орасига олиб, бири тугунини бағрига босиб бошлиқнинг буйругини кутиб ўтиради. Азизхон биттасининг олдига бориб чўчиброқ сўради:

— Тоға, Тошлоқдан ҳам одам келганми?

Тунука чойнак жўмрагидан муздек булоқ сувини симираётган йигит мўйловига томган сувни кафти билан артиб жавоб қилди:

— Тошлоқликлар келишмади. Канал «Сув кесак», «Тожи қишлоқ» тепасидан ўтаркан, ўша ерда ишлашади, ука.

Азизхон, хайрият-э, деворишига оз қолди. Чунки агар тошлоқликлар бу ерга келгудек бўлса, Азизхон билан Лутфинисанинг яна қайгадир бош олиб кетиши керак. Акс ҳолда Акбарали уларни тинч қўймайди. Албатта Лутфинисани ундан юлиб олиб кетади. Катта жанжал кўтаради. Тошлоқликларнинг бу ёққа келмагани айни Азизхоннинг кўнглидагидек иш бўлган эди.

Азизхон нима қилишини билмай у ёқ-бу ёққа аланглаб турган эди, кимдир билагидан шарт ушлади. У чўчиб орқасига ўгирилганда каттакон тарвуз қўлтиқлаб турган шофёр болани кўрди. Белявскийнинг шофёри энди озода кийинган, соқолларини ҳам олдириб бир чиройли йигит бўлганди. Ундан гуп-гуп атир ҳиди келарди.

— Полвон почча, пускатуна бўса битта чой ичмаъмизми?

Азизхон кўпдан қидириб юрган кишисини топиб олгандек, юз-кўзлари яшнаб кетди.

— Бўпти, бўпти, оширажон. Узим сизларни қидириб келган эдим. Инженер тоғам, мени Кўйганёрдан топасан, деган эдилар. Атайн у кишини излаб келдик.

Шофёр бола уларни эргаштириб ошхона тарафга юра бошлади. Бу ошхона штаб ходимлари учун қурилган бўлиб, эрта-азондан то қош қорайгунча очиқ эди. Ошпаз шофёр болани таниса керак, унинг имоси билан

учта косага лағмон сузиб, йўнилмаган тахтадан омонат ясалган стол устига қўйди.

Шофёр бола ташқарига чиқиб янгигина тандирдан узилган иссиқ нонни у кафтидаи бу кафигига пуфлаб, ташлаб кириб келди. Нон ҳиди ошхсна ичини тутиб кетди. Азизхон ҳам, Лутфиниса ҳам ўтган кечадан бери иссиқ овқат сийшмаганди. Шунинг учун ҳам олинг-олинг дейишга улгурмай косага қошиқ солишган, иштаҳа билан ея бошлаган эдилар.

Улар ҳали овқатланиб бўлмаган эдилар ҳамки, ташқарига шовқин-сурон эшилтилди. Азизхон косани бўшатган бўлса ҳам, Лутфинисанинг имиллашини кузатиб турарди. Нима гап бўлди экан, деб ташқарига чиқди. Одамлар самовар томон жадал юриб боришаради. Лутфиниса ҳам чиқди. Шофёр бола уларга, сизлар бемалол айланиб юравернилар, Филип тога бўшаганларидан кейин сизларга нима қилишни айтадилар, деб ўзи машинасини сояроқ жойга олиб қўйиш учун кетди.

Йигитлик фурури билан ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, қиз олиб қочиш аллақандай марднинг иши, деб билган Азизхон ҳозирча nocte өди. Худди ўргатилган айиққа ўхшаб ўргатувчисининг қамчисини кутиб турганга ўхшарди. Агар мусофирилик гарданида бўлмаганда, бу жойлар ва одамлар синашта кишилар бўлганда, у албатта бирон қилиқ қиларди. Ё бирор билан муштлашарди. ё зўравонлигини кўрсатиш учун биронта дараҳтни сугуриб отарди. Афсуски у, ҳатто келгиниди итнинг ҳам думи чотига қисиқлик бўлади, деганиларидек, мўмингиша бўлиб, ўз тақдирини кутарди. Тақдирни эса тасодифан чўл ўртасида йўлиққан рус инженерининг қўлида өди.

Улар тўдага эргашиб самовар тарафга юра бошладилар.

Новвойхонанинг томига чиқиб олган бир йигит граммафон карнайини оғзинга қўйиб қичқиради:

— Кимда-ким полвонман, деса Беркинбой Файзиевнинг самоварига бораверсин! Кимда-ким полвонман, деса Беркинбой Файзиевнинг самоварига бораверсин!

Самовар олдидағи яланглика одам сиғмай кетган. Кўпчилик нима гаплигини билмай бир-биридан сўрарди:

— Тинчликми? Полвонлар нима қилишаркан?

— Кураш бўлармиш.

— Шу иссиқда курашга бало борми? Бошқа гапдир.

— Полвонда шима ишлари бўлиши мумкин? Ҳамир қордириб лагмон чўздиришарниди?

Шу топда даврани ёриб йўғон гавдали, бўйин қалинлигидан гарданц бўртиб чиққан қора киши кирди. Унга қурилиш бошлиги Тешавои Мирзаев, Белявский ва лойиҳалаш бошлиги Азизовлар ҳамроҳ бўлиб келишарди. Ҳамма бирдан жимиб қолди. Тешавои Мирзаев ҳам, даврага кирган раҳбарлар ҳам ўтиришмади. Улар ҳозиргина мажлисдан чиққан эдилтар.

Мирзаевни ҳамма танирди. Москвадаги Қатта Кремль сарёйнда ўз ишлари тўғрисида гапираётганда Молотов луқма ташлаб «Чин агроном», деган ва унга Сталин қўшимча қилиб: «... ва ажойиб потиқ» деб атаган эди.

Тешавои Мирзаев қўл кўтариб говурни босди. Оломси тишчиғандан кейин у салмоқлаб гапира бошлади:

— Биродарлар. Ҳозиргина штаб йигилиши бўлди. Эртадан бутун канал трассаларида ялни иш бошлашга қарор қилдик. Икки юз етмиш километрлик канал трассаси бўйлаб бир юз олтминнинг киши баробар иш бошлайди. Бу фақат Фаргона водийсидагина эмас, бутун ўзбек халқи тарихида унтутилмас кун бўлади. Шуни яхши биллингки, каналнинг ҳамма жойида иш бир хил эмас. Полвонларгина бажарини мумкин бўлгани оғир участкаларимиз ҳам бор. Ўзкомпартия Марказий комитети ва республика ҳукумати номидан Усмон ота сизга қарата бир-икки оғиз ваъз айтишини лозим кўрдилар. Марҳамат, Ота, сўз сизга.

Усмон Юсупов дастрўмоли билан терлаган гарданини арта-арта олдинга чиқди. У каналнинг аҳамияти тўғрисида узоқ гапирди. Унинг нутқидан Фаргона водийсининг деҳқончилик тартиби, ер ва сув шароитини яхши билгани сезилиб турарди. У нутқининг охирида бугун кўтарилган халқ оқими канал қазишини қирқ беш кунда адо этишга аҳд қилганини, Куйганёр тўғони то канал битгунча сув ўтқазишга тайёр бўлиши кераклигини лўнда-лўнда қилиб гапирди.

— Биз бугун водий полвонларини алоҳида тўпладик. Беш юзга яқин полвон қурилишининг алоҳида участкаларнда ўз кучларини кўрсатишлари керак. Учқўргон тўғони, Луғумбек шаршаралари ва ниҳоят Куйганёр тўғони сиз азаматларнинг билак кучингизга маҳтал бўлиб турипти. Канал қурилиши штаби полвонлардан

учта катта бригада тузишга қарор қилди. Учқўрғон участкасида ишлайдиган бригадага Лоғон канали қурилишида ном чиқарган машҳур полвон Дўнан Дўсматов, Лўғумбек шаршара қурилишида ишлайдиган бригадага булоқбошилик Жўра полвон Фойипов бошчилик қилади. Куйганёр тўғони қурилишидаги бригадага избосканлик Али полвон бошчилик қилади.

Азизхон бир чеккада бу гапларни эшитиб ўтиаркан, Юсуповнинг кейинги гаплари унинг ҳамиятига теккандек бўлди. Наҳотки Фарғонадан биронта полвон бўлмаса?! Фарғона полвонлари ҳали қуашларда елкасини срга тегизмай соврин олиб келган бўлса-ю, мана шундай улуғ маъракада четда қолиб кетса!

Юсупов гапини тугатиши билан Азизхон ўрнидан турди.

— Мумкинми? Нега фарғоналиқ полвонлардан биронтаси бригадага бошлиқ бўлмади? Шуни тушунтириб берсангиз.

Усмон Юсупов ўрнига Тешавоӣ Мирзаев жавоб қилди:

— Қизишманг, ука, Фарғона пёлвонлари Толқудуқ қумларини кесиб ўтадиган канал қурилишига юборилган. Ўлар ҳозир жазирама офтоб тигида қизинган қумлар орасида жонбозлик қилишяпти.

Олдинги қаторда ўтирган миқти Эш полвои пичинг қилди:

— Ука, Фарғона полвонлари сал мундоқроқ бўлади. Ўнга яқинроқ жойда ишламаса, хотинини соғиниб қолади.

Бу гап Азизхоннинг жон-жонидан ўтиб кетди. Шарт бурилдиу алоҳинда курсида талтайиб бир ўзи ўтиргани Эш полвоннинг тепасига келди.

— Яна бир марта айтинг шу гапингизни, Полвон ака.

Эш полвон уни писанд қилмай, ўтавер, ўтавер, деб масхарали илжайди.

Азизхон титраб кетди. Яктагининг енгини ҳам шимармай уни курси билан қўшиб шарт кўтарди. Пилдираганча даврадан олиб чиқиб кетди-ю, кўча ўртасига отди. Курси синди, полвон тупроққа қоришиди. Азизхон унга қарамади ҳам, қайтиб келиб ўз ўрнига ўтирди.

Оломон гуриллади. Бир полвон Эш полвон туштак жойга югурди. Белявский Азизхонга қараб, чакки қилдинг, болам, деган маънода бошини сарак-сарак қилди.

Кейин Йўлдош Охунбобоевниң қулогига нимадир деб шивирлади.

Бирпасда президиумдагилар орасида шивир-шивир бўлиб қолди. Аммо Эш полвон қайтиб даврага кирмади.

Тешавой Мирзаев полвонлар энди ўз ётоқларига бошиб дам олишлари мумкинлигини айтиб, бригада бошлиқлари шу ерда қолишларини сўради. Ҳамма тарқади. Азизхон ҳам чиқиб кетаётган эди, бир йигит келиб Усмон ота сўраётганларини айтди. Азизхон катта одамлар билан умрида гаплашмаган эди. Тортинниброқ олдинга борди. Ў, албатта, ҳозирги қилган ишим учун дашном эшитсан керак, деб чўчиган эди. Юсупов уни кулиб қаршилади. Қўл олиб кўришар экан, унинг пишиқ жусасига, болаларча ийманиб турган кўзларига қаради.

— Қаерликсан, бола?— деди қизиқиб.

Азизхон Тошлоқнинг Зирнллама қишлоғидан эканлигини айтди.

— Райимбердининг колхозиданми? Ҳа, дуруст. Ориятли йигит экансан. Тошлоқликларнинг бари шунақа. Бирорга на сўзини беради, на ўринини. Кўпчилик келдингларми?

Азизхон ийманиб икки киши келишганини айтди. Белявский унга қўшимча қилди:

— Қайлиғи билан келган, ота. Азамат йигит. Тўғон қурилишига ташлаймизми?

— Үзидан сўрайлик,— деди Юсупов.— Қаерда ишлашни хоҳлайсан, бола?

— Қаёрни лозим топсантиз, ўшақда ишлаганим бўлсин. Аммо лекин ишнинг энг оғирини беринг. Фаргоналикларнинг қанақалигини бир кўрсатиб қўймоқчи-ман.

Йўлдош ота Азизхоннинг ёш болаларча бераётган жавобидан завқланиб турарди. Келиб елкасига қоқди.

— Менга қара, ҳамқишлоқ. Акбаралининг синглисни тўй куни олиб қочган сенмасмисан?

Азизхон индамай бошини эгди. Паст овоз билан деди:

— Гуноҳимдан ўтинг. Бир қошиқ қонимдан ўтинг, ота Шія сиёз айтган бола менман.

— Қиз қаерда?— деди Охунбобоев.

Азизхон кўпчилик орасида юзини яшириб ўтирган Лутфиниса тарафга ишора қилди.

Учкўрғонда ҳам худди шундай йигин бўлиши керак эдӣ. Раҳбарлар ўшаққа отланиб туришипти, гапни узоқ

чўзишмади. Юсупов Жўра полвонни чақириб Азизхон билан Лутфинисани унга топширди.

— Исиқ-совуғи, ётиш-туриши сенинг гарданингда. Булоқбошиликлар ҳимматли бўлади. Оталигиннга ол. Бу болада иш кўп.— Юсупов Азизхонга қаради.— Үфлим, филдек кучнинг бор экан. Бу кучни беҳудага сарф қилма. Юрт ишига сарфла. Юрт бир ҳимматиннга ўн ҳиммат билан жавоб қиласди.

Раҳбарлар машинага ўтириб Учқўргон тарафга йўл олишди. Кетаётган машина орқасидан қараб турган Азизхоннинг елкасига бирор қўл ташлади. Азизхон ўгирилди. Жўра полвон эди.

— Қойил қилдинг, ука,— деди илжайиб.— Эш полвон лунжига шўр пахта боғлаб медпунктда ўтирипти. Ҳозир олдига борамиз. Ундан узр сўра. Ҳар қалай сен ёшсан. Шундоқ қил.

Азизхон қишлоқда шунча шўхлик қилиб умрида бирон марта узр сўрамаган эди. Келиб-келиб энди мутлақо нотаниш, унинг устига юртдошларини эрмак қилгани кишидан узр сўрайдими? Азизхон қўлинни кўксига қўйиб узр сўрашга боролмаслигини айтди.

— Унақа қилма, бола. Полвон халқи енгилган рақибини белидан олиб кўтариб қўяди. Таомил шунақа.

Азизхон бу одамнинг таърифини жуда кўп эшигган эди. У ёғи Жалолобод, бу ёғи Чимкентгача довруқ солгани бу полвон ҳали бирон марта даврадан елкасидан тупроқ қоқиб чиқиб кетмаган эди. Шундай одам ундан Эш полвондан узр сўрашни илтимос қиляпти. Азизхон ноилож кўнди. Унга эргашиб медпункт тарафга юрди.

Медпункт олдидаги скамейкада лунжи бойлангани Эш полвон қайноқ кўк чой ичини ўтиради. У Азизхонга совуқ бир қаради. Қейин пинёлани ёнинг қўйиб ўрнидан турди.

— Эш аканг ҳали бирон даврада бунақа шарманда бўлмаган эди. Аммо қойил қилдинг, ука.

Эш полвон шундай деб тагига босиб ўтирган янги, ҳали оҳори кетмаган тўнини олдию бир силтаб қоқиб Азизхоннинг елкасига ташлади.

— Бу сенга Эш акангдан эсадалик. Яша, омадингни берсин!

Эш полвон бошқа гап айтмади. Ҳеч кимга ҳеч нима демай тўппа-тўғри кўприк тарафга қараб кетди.

— Энди қайтмайди,— деди кимдир.— Ёмон изза бўлди. Шу кетганча қишлоғига кетди. Эши билмайсизлар, орнятли полвон. Йиқилганим — ўлганим дейдиганлардан. Кетди энди, бечора.

То у кўздан йўқолгунча орқасидан қараб қолиши. Ў кетаркан самовар сўриларини тўлдириб ўтирган чойхўрлар ундан кўз узишмас, ана йиқилган полвон, ана тупроққа қоришган полвон, деб шивирлашарди. Эш полвон бу гапларни эшитмаса ҳам сезарди. Шунинг учун бошини кўтармай, ҳеч қаёққа қарамай Қора дарё кўпригидан ўтиб борарди.

Азизхоннинг юраги жиз этиб кетди. Умрида биринчи марта қилган ишига пушаймон бўлди. Ич-нчидан куйинди. Аммо энди кеч эди.

Ёнида турган Жўра полвон ҳам Эшнинг бу аҳволидан таъсиранган эди. У индамай Азизхон билан Лутфинсанн эргаштириб булоқбэшиликлар тушган қўра томонга юрди.

IX

Арслонбоб тепасида чақин чақиб еру осмонии ларзага солгудек момақалдироқ гумбирлади. Одамлар уйларидан чиқиб ана сел келади, мана дўл ёфади, деб вахимага тушиб қолиши. Аммо бир неча соат гумбирлатан момақалдироқнинг кучи сўниб, бемор йўталидек аста секинлаша бошлади. Одамлар хайрият, ёги берганда каналчиларни ташвишга солиб қўярди, деб хотиржам бўлиши. Аммо бу хотиржамлик кўпга бормади. Тоғ тарафдан йўлда учраган хас-хашакни кўкка кўтариб бўрон турди. Бўрон кучайгандан кучайиб тупроқни осмонга учирар, баланд кўтариб атрофга тўзгитарди. Узуилиги икки, икки ярим метрлик шох-шаббалар ҳам осмонда аэропландек учиб юрар, ҳеч нарсани кўринб бўлмасди, қуёш тўзон ичида, осмон худди малла тўн кийгандек.

Табиатнинг бу телба ўйини бир соатдан ортиқ давом этди. Бет-кўзларини чанг қоплаган кишилар уйларидан, қўраларидан чиқа бошладилар. Ҳали тўзони босилмаган осмонга қараб турган бир чол дўнфиyllади:

— Бошлаган ишимиз олло таолога ёқмади, ёғи.

Тўзон ичида чақа пулдек қорайиб кўринаётган қуёшга қараб тургай қўйш белбоғли йигит шоша-лиша оғзидаги юснини тупуриб жавоб қўйлади:

— Наоборот бўлади, отам, аксинча, наоборотига олло таолога ёққани бу. Худо ёрлақаган бандаларига раҳматини юборди. Худонинг ўзи канал қазишга келолмаганидан пушаймон бўлиб шамолини юборди. Мана кўрасиз, икки ё уч кундан кейин дарёнинг суви яримлайди. Бу шамол тоғ қорини қотиради. Икки-уч кун эrimай без бўлиб турниб олади. Сепояни ана ўшанда ташлаймизда, отам. Шунча ёшга кириб шуни ҳам билмабсиз-да, отецим.

Бу гапни айтган йигит Абдусамад мироб эди. У ўз умрини сув йўлларида, тўғонлар бошида ўтказган эди. Абдусамад мироб Қора дарё ва Нориннинг қутирган тўлқинлари билан олишиб қанчалаб сепоялар ташлаган, тошқинларга бас келган эди. Абдусамад область сув бўйлимининг бошлиғи Сувтўра деб ном чиқарган инженер Белявскийнинг энг яқин маслаҳатчиси. Үнча-мунча русча қўшиб гапириш унга Сувтўрадан юқсан.

Шамолнинг сувга таъсири тўғрисидаги мулоҳазаси унинг кўп тажрибалари ва кузатишларидан келиб чиқкаш.

Бўрон турган куни кеч пайти Куйганёр кўпригининг ўнг қирғоғига араваларда, машинналарда ёғочлар туша бошлади. Шамол қулатган дараҳтлар илдизи билан тракторда судраб келтирилди. Эртаси тонг пайтигача шоҳ-шаббадан, ёғочлардан тоғ пайдо бўлганди.

Андижон тарафдан отлиқ сепоячилар кела бошлашди. Улар отларини саройга киритиб самоварга қўнишди. Сепоячилар орасида сёқоли кўксига тушган, саксон бўлмаса ҳам тўқсондан ҳатлаб ўтган бир чол ҳам бор эди. У битта чой ичдию қирғоқ бўйлаб юриб сув оқишини кузатса бошлади.

У машҳур Ҳасан сепоячи эди. Ҳасан сепоячи шу узоқ умрида кўп дарёларга беш мингдан ортиқ сепоя қадагац, бутун водий сепоячиларига устозлик қиласарди.

Чол ҳозир кексайиб қолишига қарамай сепоячилар қаторида от суриб Куйганёрга келди. У ҳозир қирғоқ бўйлаб бораркан, кўпириб, ҳайқириб оқаётгап дарё билан гаплашаётгандек, куч синашга чоги келиш келмаслигини чамалаётгандек кўринарди. Унинг қошлари чимирилган, хаёллари бўз йигит пайтларини изларди. У ўлардн: «Ким билади, бу менинг охирги жангимди. Бу жангда ким енгаркин? Аммо жанг чакана бўлмайди. Шу пайтигача бўлган жангларнинг энг зўри бўлади».

Чол жиндек хавотир оларди. Қексалик кучини кўрсатиб чап оёғидаги боди тез-тез қўзғаб, унча-мунича томири тортиб ҳам қўярди. Чол ана шундан нотинчроқ эди. У самоварга кўнглида қандайдир ғашлик билан келарди.

Беркинбойнинг самовари ҳар галгидек гавжум. Машхур ҳофиз Жўра пистон ликоп билан катта ашула бошлаган. Ҳамма жим бўлиб унинг қўшиғини тингларди.

Пойтуқликлар самоварида гурра-гурра кулги кўтариларди. У ерга бир тўда Марғилон қизиқчилари тушган, Юсуф қизиқ, Охунжон қизиқлар ичак узди ҳикоялар айтиб ҳаммани кулдиришарди.

Майдон ўртасига машина келиб тўхтади. Ундан Сувтўра-Белявский билан Тешавоӣ Мирзаев тушди.

Сувтўра яқинида турган одамга ҳам бақириб гапиради. Чунки шаршараларда, тошқинларда, сув шовқинида мироблар билан кўп гаплашган. Шунинг учун ҳам қаттиқ гапиришга ўрганиб қолганди. Билмаганлар унинг бу одатидан аччиқланишарди. Ҳатто бир-икки жойда унга, гаранг эмасмиз, бунча шанғиллайсан, деб дашном ҳам беришган эди. Бир куни Шаҳриҳонсой шаршарасида сувни нотўғри тақсим қилаётган миробга одати бўйича бақириб гапирганда у Сувтўрани қаттиқ ҳақорат қўлгаи эди. Ушанда у:

— Губрга нозиклик пайтларинг ўтиб кетган. Бақирма. Э, губрнинг думи, генералининг арзандаси! — деганди.

Сувтўра индамай қўл силтаб отига миниб кетаверганди.

Инженер Белявский миңг тўққиз юз иккинчи йилда Петербург Ирригация институтини тугатганидан кейин Туркистонга юборилади. Фарғона генерал-губернаторлигидан уни сув ишлари нозири қилиб тайинлади. Ана ўшандан бери у гоҳ пиёда, гоҳ отлиқ бутун водийни кезади. Ҳаробага айланган сув иншоотларини тиклашга бел боғлайди. Ҳалқ миробларининг узоқ асрлик бой тажрибеларини ўрганади. Кўп илмий ишлар ёзади. Унинг бу асарлари Петербург, Москвада нашр қилинади. Туркистон вилояти газеталарида эълон қилинади.

Белявский жуда кўп мироблар, сепоячилар билан дўстлашади.

Революция бўлиб Фарғона музофотида совет ҳокимиётини ўрнатилгандан кейин ҳам Белявский ўз вазифасини давом эттираверади. Илгарни чор Россияси амалдорла-

ри тасдиқламаган, шул харж қилишни истамаган лойиҳаларини қайта амалга ошириш учун қаттиқ бел боғлайди. Унинг нияти Учқўрғондан Норинни бўғиб, бутун водий бўйлаб катта бир канал ўтказиш ёди.

Белявскийнинг «Асосий Фарғона канали» деган лойиҳаси билан марказдаги мутахассислар ҳам танишиб чиқкан.

Партия ва совет аппаратларида уни жуда ҳурмат қилишарди. Халқ унинг ўша эски номи Сувтўра, Ўрис мираб номлари билан ҳам атай бошлади.

Канал штаби уни Учқўрғон участкасига бошлиқ қилиб тайинлади. Каналинг бош тўғони ўша ерда, Норинда қурилади. Белявский Қора дарёга сепоя ташлашни кузатиш, яхши сепоячиларни аниқлаш учун атайин келган.

Белявский машинадан тушиб дарров штабга кириб кетмади. Эски мироб ошналари, сепоячи дўстлари билан ҳазил аралаш саломлашиб ўтди.

— Ҳа, Чўтири мироб, омонмисан, Логонда думингди тутқазмаган эдинг, энди пахтангга сув керак бўпти-да.

У бужир йигитнинг қўлинин қўйвориб, бошқа баланд бўйли озғин қора йигитнинг қўлинин олади. Бу йигит асли шаҳрихонлик уйғурлардан бўлиб Шаҳрихонсойга жуда кўп марталаб сепоя ташлаган, ўзи икки марта оқиб аранг ўлимдан қолган эди.

— Омонмисила, охун, келдинглами? Буни Қора дарё дейдила. Қимиз совутадиган Хўтан ариқ Анжанда қолди.

Бу уйғур мироби жуда жаҳлдор, бирорининг галига кирмайдиган йигит эди. Бошқа одам тўғри маслаҳат берса ҳам ўзиникини маъқулларди. Фақат Белявскийга гап қайтаролмасди, холос.

— У бир куни Шаҳрихон гузаридаги самоварда чой ичиб ўтириб оёғига кирган тиканни пичоғининг учи билан қидираётган эди. Эрмакталаб чойхўрлар унга тегажаклиқ қилиб маслаҳат бера бошладилар.

— Э, охун, сал берироғидан кавланг.

— Тикан сал юқорироқда.

— Ўнг тарафни кавланг, охун.

У, ишингла бўлмасин, деб ўзи билган жойни ковлай-веради. Эрмакталаблар бўш келишмайди..

— Бу ёғини кавланг!

— У ёғини кавланг!

У жаҳли чиққанидан пиҷоғини ғарч-ғарч, қилиб тово-
нига икки-уч марта тиқиб ташлайди. Товои наридан қой
оқаркан, чойхўрларга қараб қичқиради:

— Бўлдими? Тинчидинглами?

Ана шундан кейин у икки-уч кун кўчага чиқмай оё-
гига латта боғлаб ётади.

Белявский ўша воқеани эслатмоқчи бўлди.

— Охун, тўғон битмай оёққа латта боғлаб қочмасинла.
Ҳамма гуриллаб кулди.

Ана шундан кейин Белявский штаб тарафга ўтиб
кетди.

Сўриларни тўлдириб ўтирган чойхўрлар суҳбат мав-
зунин ўзгартириб Белявскийни таърифлай бошладилар.

Унинг оқ подшо вақтида ҳам камбағалга қайишгани,
миробларнинг қора шўрвасини нрганмай ичгани, тўйлар-
га совға-саломлар олиб маржаси билан келгани, жано-
заларга қатнашиб тобут кўтаргани борми — ҳамма-ҳам-
масини гапира бошладилар.

— Урис бўлса ҳам ўзбекдай, коғир бўлса ҳам мусул-
мондай ўрис.

— Қизини ўзбекка берган Неварасининг отини, худэ-
нинг қудрати билан Ойлошша қўйипти. Ановини қа-
ранг-а...

Кўпrik тепасида енгил машина кўринди.

— Усмон отанинг машинаси,— деди кимдир.

Ҳамма ўша тарафга қаради. Машина чойхоналар ора-
сидан секинлаб ўтди. Машинада Усмон Юсуповнинг ўзи
йўқ эди. Орқа ўриндиқда кўзойнакли қирра бурун йигит
билан ўттиз ёшлар чамасидаги оппоққина йигит ўтиради.

— Ўҳ!— деб юборди бир йигитча.— Еафур-Ғулом-ку.
Енидагиси ким бўлди?

— Танимадигми, Ҳамид Олимжон-ку.

Еафур Ғулом шоғёрнинг елкасига қўл ташлаб тўх-
ташга ишора қилди. Машина тол соясига келиб тўхтади.
Иккни шонр машинадан тушиб тўппа-тўғри Беркинбой
ҳофизнинг чойхонасига қараб юра бошлашди. Ҳофиз қў-
лидаги чойнакни сўрида қолдириб улар истиқболига
югурди.

Чойхўрлар икки шонрдан кўз узмай кузатиб туар-
дилар. Еафур Ғулом ўз одатича ўнг елкасини чапанилар-
ча сал кўтариб, ўнг оёғини ерга қаттиқроқ уриб борарди.
У дўсти машҳур Ҳофиз билан бел олиб кўришгандан ке-
йин Ҳамид Олимжонни унга таништириди,

— Танишинг, Беркинбой ака, Ҳамид Олимжон деган шоир шу йигит бўлади.

— Биламиз, биламиз, ўзларини кўрмаган бўлсак ҳам шеърларини кўп ўқиганмиз. Қани, келинглар. Битта чой қилиб берай.

Faфур Ғулом ундан уэр сўради. Луғумбекда Ота уларни кутаётганларини айтди-да, машинага қараб юра бошлади.

— Дарёга сепоя ташлайдиган пайтда шу ерда бўламиз. Ушанда Узган гуручидан жувоз ёғида битта анжанча палов қилиб берасиз.

Шоирлар машинага чиқиб жўнаб кетишиди.

Кимдир, «Faфур Ғуломнинг бурни катта экан-а», де-ди. Бошқаси қўшимча қилди:

— Ҳамид Олимжоннинг қулоғи катта экан.

Шу куни кечгача кўпприкдан гоҳ енгил машина, гоҳ автобус, гоҳ юқ машина тўла одамлар ўта бошлади. Унда машҳур артистлар, созандалар, рассомлар ўтиришарди.

Ҳамма улар орасидан Ҳалимахоними қайсан, Тамара-хоними қайси, деб бир-бирларидан сўрашарди.

Куйганёр худди каттакон вокзалга ўхшарди. Одам тинмасди. Бу ердан ўтганнинг ҳам, қўниб қолганнинг ҳам сон-саноғи йўқ.

Куйганёр Куйганёр бўлиб ҳали бунақа сайилни-ю, бунақа маросимни кўрмаган эди. Самоварчиларнинг қўли қўлига тегмас, чойхоналардан ҳофизларнинг қўшиғи, созандаларнинг машқлари тинмасди. Сомсапазлар, мантиказларнинг шовқин-суронлари, хотин-халаж, болаларнинг шовқини қўшиқни ҳам босиб кетар, яшил кўприк устидан еру кўкни ларзага солиб цемент, ёғоч, темир ортган поезд қалдираб ўтиб қоларди.

X

Азизхон ётнш-туришндан кўнгли тинчиб гузарга бемалол, беташвиш чиқадиган бўлиб қолдн. Жўра полвон уни қўшариқлик Орзихон ая деган кампирнииг уйига жойлаб қўйди.

Орзихон ая ёлғиз қизини шаҳарлик Эргашвой деган парк директорига берган, ўзи каттакон ҳовлида ёлғиз яшарди.

Лутфиниса кампир билан бирпасда апоқ-чапоқ бўлиб

кетди. Жўра полвон ҳовлига аравада ун-гуруч, қовунтарувуз тушириб берди.

Азизхон энди хотиржам. Кўнгли тинч. Эртадан Жўра полвон йигитлари билан Луғумбекка кўчади.

Кунлар ҳам ниҳоятда исиб кетди. Минг-минглаб кишилар офтобда қорайиб кетмон чопишар, тош орқалашар эди. Сон-саноқсиз замбиллар пастдан юқорига тупроқ ва тош билан интиларди.

Айниқса Куйганёр тўғони қурилишида кечаю кундуз иш тинмасди. То тонг саҳаргача проҗекторлар дарё ичи, қирғоқларни кундуздек ёритиб турар, тракторларнинг шовқини, одамларнинг у қирғоқдан-бу қирғоққа қараб бақириб-чақиришлари қишлоқларга ҳам эшитилар эди.

Дарё оқими тарафлардаги шоли тизза бўйи бўлиб қолган, пашша-чивинлар куни билан офтоб тифида ишлаган қурувчиларни кечаси ухлатмасди. Офтоб куйдирган елкалар ачишар, пашша чаққан ерлар жон-жондан ўтиб кетарди. Эрталабгача қабарган бадани қашиб ухламай чиққан қурувчилар нонушта пайтида ҳам мудраб ўтиришар, трассага чиққандан кейингина ишга қизиқиб уйқусизликни унтардилар. Аммо чивин чаққан ерлар изсан қолмасди. Каналчилар орасида безгак пайдо бўла бошлади. Ана шундан кейингина юзлаб врачлар, санитарлар уйма-уй, палатама-палата юриб қурувчиларга мажбуран акрохин таблеткасини ичира бошлашди.

Азизхон икки-уч кундаёқ катта-кичикнинг оғзига тушиб қолди. Кечқурунлари ишдан бўшаб гузарда чой ичишга чиққанда сўрининг юқорисидан жой бўшатадиган, чойхўрлар уни бир-бирларига имлаб кўрсатадиган ёилиб қолишганди. Азизхон бундан завқланар, юриши ҳам аллақандай бошқача, гурурини қанча яшираман деса ҳам гап-сўзларидан билиниб турарди. Лутфиниса ҳам Орзихон ая билан ишга чиқиб замбилда тупроқ таширди. Азизхон билан кечқурун кўришарди-ю, чарчаганидан дарров ёта қоларди.

Бугун Азизхон қош қораймай ишдан қайтди. Ҳаводим эди.

Куйганёрнинг табиати бошка жойлардан фарқ қилилар эди. Кундузи офтоб ҳаддан ташқари қиздиради. Кечга яқин шамол ётиб, ҳаводим бўлади. Дараҳтларнинг, учлари қимирламай тек қотади. Ана шу пайтда чивинлар еру кўкни тўлдириб ғинғиллаб, жондор борки бир чақиб ўтмасдан қўймайди. Ҳатто отлар ҳам безовта бў-

либ нўхтани узіб қочади. Фақат бефаҳм сигирларгина маъраф ётаверади. Хўрз бир чақирғандан кейингина салқин шамол бошланади. Чивин зотини битта қўймай учирив кетади. Қирғоқлардаги қизиган тошларни пуфлаб совутади. Саратон оқшоми бўлишига қарамай қалин кўрпа ёпиниб ётмаган киши совқотади. Тошкентдан келган лектор «Ойда ҳаёт борми?» деган мавзуда лекция ўқиб: «Ойда кечаси юз градус совуқ, кундузи юз градус иссиқ бўлади», деганди. Куйганёрни ҳам ойга ўхшатса бўлади. Кундузи ҳаддан ташқарн иссиқ, кечаси чидаб бўлмас совуқ.

Азизхон белбоғи билан ўзини елпиб кириб келганда Лутфиниса кир чайқаб ўтирган эди.

— Ия, мендан олдин келибсан-да,— деди Азизхон ажабланиб.

— Бригадамизни бошқа участкага ўтказишяпти. Бу ердаги топшириқни бажариб бўлдик.

— Узоқроқмасми, ишқилиб?— деди у қизиқиб.

Лутфиниса янгигина синкали сувдан чиқкан кўйлакларни дорга ёяркан: «бilmасам», деб қўйди.

— Ювениб ола қолинг, пақирда сув иситиб қўйганиман.

Лутфиниса кружкада сув қўйиб турди, Азизхон оёғини кериб туриб ювина бошлади. Шу пайт ташқаридан кимнингдир чақирган овози келди. Лутфиниса кружкани пақирдаги қалқиб турган сувга ташлаб ташқарига чиқиб кетди. Зум ўтмай қайтиб кирди.

— Сизни бир киши сўрайяпти.

— Қанақа киши?

— Танимадим, қоронгида бетини кўрмадим.

Азизхон елкасида сочиқ билан артина-артина йўлакка юрди. Анчадан кейин бир потаниш кишини эргаштириб кирди. Лутфиниса тош фонарни ёқиб айвон даҳанига қўйгандагина уни тапиди. Бу — Эш полвон эди. Бемаҳалда бу киши нима қилиб юрипти? Лутфинисанинг кўнгли ғаш бўла бошлади.

Эш полвон анча сўлиб қолган, илгариги ғурури йўқ, бошини эгиб гапини нимадан бошлишини билмай, этигининг учи билан ер чизиб ўтиради. Охири у бошини кўтариб Азизхонга қаради.

— Ука, сенда иккى оғиз гапим бор эдн.

Азизхон унга, қулоғим сизда, деган маънода қаради.

— Йўқ, йўқ, ука, холироқ жойда айтадиган гап.

„ Азизхон Лутфинисага сен чиқиб түр, галини әшитайчи, дегандек қаради. Лутфиниса уларни ёлғиз ташлайды. Унинг қимирламай ўтиришини кўриб Азизхон яна деди:

— Сен бир айланиб кел. Биз гаплашиб олайлик.

Лутфиниса норози қиёфада уйга кириб кетди. Азизхон Эш полвонга яқинроқ сурилиб ўтириди.

— Қани, эшттайлик, ака.

Эш полвон дарров гап бошлолмади. Анча чайналиб ўтириди. Йўталди. Бир-икки журъатсиз қараб, хижолатли илжайиб қўйди.

— Укажон, гапларимни малол олмайсан. Ўша кунги воқеадан бери қишлоққа боролмай юрибман. Каналга ҳам келолмадим. Атайн қошни қорайтириб, эл кўзидан яшириниб бемаҳалда олдингга келдим. Сен ҳали ёшсан, билмайсан. Йигит кишининг боши эгилгунча ҳўқизнинг бўйни синсин, дейдилар. Менинг бошимни сен эгиб қўйдинг. Эш акангнинг елкаси яқин орада ер искамаган эди. Мени ўлдирдинг, бола.

Эш полвоннинг кўзларидан дувва ёш оқиб кетди. Ориятидан бошини тескари ўгириб белбоғини ечди. Кўз ёшларини арта бошлади.

— Ўлдирдинг мени, бола, ўлдирдинг...

Азизхон ғалати аҳволга тушди. Нима қилишини билмас, уни юпатгудек бирон сўз тополмасди. Қап-катта одам, унинг устига елкаси ер кўрмаган донгдор полвон ҳўнг-ҳўнг йиғлаб ўғирса, жуда хунук бўларкан. Азизхон шундоқ мағрур одамии букиб, дунёни кўзига қоронги қилиб қўйганидан хижолат чекарди. Бирон нима билан кўнглини кўтариш қўлидан келсади, у албатта иккиласмай қиларди. Нима қилиш керак? Азизхон елкасига қўлинни қўйиб ачиниб сўради:

— Нима қилсам бўлади, Полвон ака, нима қилсам кўнглингиз жойига тушади?

Полвон ёшли кўзларини унга қадади.

— Биттагина йўл бор. Жон ука, илло-билло йўқ демисан. Сени ҳеч ким танимайди. Таниганда ҳам айб қилмайди. Эртага Урганжиннинг майдонида Тамарахоним канситидан кейин Жўра полвон даъвошилигида кураш бўлади. Сенга талабгор бўлиб чиқаман. Йиқилиб берасан. Жон ука, агар шундоқ қилмасанг, ўзимни ўзим чавақлаб ташлайман. Бола-чақамнинг уволига қоласан,

Азизхон жаҳл устида ўрнидан туриб кетди. Эш полвон ҳам турди. У бошлаган гапини совутмай босиб тушмоқчи бўлди.

— Нима десанг берай. Хўп де...

Унинг гапи оғзида қолди. Азизхон тутақиб ўдагайланча унинг даҳани тагига келди.

— Мени ким деб ўйладингиз? Мен сиз айтган номардлардан эмасман. Кучингиз бўлса, марҳамат, майдонга чиқинг, беллашамиз.

Эш полвон довдираб қолди:

— Укажон, ҳеч бўлмаса ажрим қилмай тенг куч билан ажрашайлик. Хўп дегин.

Азизхон ўйланиб қолди. Эш полвоннинг аҳволи оғир эди. Агар унинг гапига кирмаса, ўзини ўзи бир бало қилиб қўйиши ҳеч гап эмасди. Авзори бошқача. Узини ча вақлашдан тэймайди. Азизхон полвонларнинг табиатини яхши билади. Даврадан бошини эгиб чиқиб кетган кўп полвонлар юртни ташлаб бегона элларда сарсон-саргардон юрганларини билади. Ҳатто ўзини осиб қўйганлар тўғрисида кўп эшитган. Азизхон сал шаштидан тушди.

— Бўпти,— деди у, бўлар иш бўлди, дегандек қўл силтаб.— Майли. Сиз айтганча бўлсин.

Эш полвон унинг икки елкасидан ушлаб кўксига босди.

— Раҳмат, ўғил бола йигит экансан. Давралардан бесоврин қайтугулик қилмасин сени. Гап битта, а?

— Ўғил боланинг гапи битта бўлади,— деди қатъий қилиб Азизхон.

Эш полвон уни дуо қилиб чиқиб кетди. Аммо Азизхон анча пайтгача ўзига келолмай ҳовли бетида у ёқдан-бу ёққа бориб-келиб турди. Бўлиб ўтган гапларнинг барини Лутфиниса эшитиб турган эди. Азизхон тўғри қиляптими, ё адашдими, деб мулоҳаза қиласади у.

Азизхон кечаси кўкка қараб ётаркан ўйларди: Эш полвон менга талабгор бўлиб чиқади. Кураш ажрим бўлмайди. Хўш, ким ютган бўлади? Талабгор бўлиб чиқсан киши енголмаган бўлади. Демак, мен ютган бўламан.

Азизхон энди хотиржам бўлиб ухлаб қолди. Аммо эртаси у тўғонда тош таширкан, одамларнинг гапи қулогига чалинди.

— Эш полвон талабгор бўлиб чиқармиш. Азизхон

кўнармикин? Агар кўнмаса кураш қоидаси бўйинча енгилгай бўлади.

Азизхон бу гапдан кулибина қўя қолган эди. Гап тагида гап бор экан. Бу концерт пайтида маълум бўлиб қолди. Икки йигит уни имлаб четга, тут тагига олиб келди. Қараса иккови ҳам пичоқ яланғочлаб турипти. Азизхон заррача ҳам чўчимади. Гапнингни айт, деб ўқрайди.

— Эш полвонга йиқилиб берасан. Агар йўқ десанг, ҳозир тамом қиласмиш.

Азизхон кулди. Бу кулги йигитларнинг ҳамиятига тегди.

— Йўқми?

У эпчиллик билан бирининг иягида мушт туширди, иккинчисининг пичоқ ушлаган қўлига этигининг учи билан тепди. Пичоқ учиб кетди.

— Қўрқадиган номардни бошқа жойдан изла. Бориб полвонингга айт, кечаги гап — гап.

У шундай дедиу концерт кўраётганлар даврасига кириб кетди. Азизхон концерт пайтида ҳам титроғи бо-силмай лабини тишлаб, мушт туғиб ўтиради.

Ниҳоят концертининг сўнгги номери олдидан кураш бўлиши эълон қилинди. Скамейкалар доира шаклида қўйиб чиқилди. Ўртага каттакон брезент палос ёзилди. Уч қават белбоғ бойлаган Жўра полвон Фойибов белидан пастини у ёқ-бу ёққа олифта силтаб ўртага чиқди. У бугунги курашда каналда ишләётган Андижон, Наманган, Фарғона, Исфара полвонлари қатнашишини айтиб, уларни номма-ном чақирди. Улар орасида Фарғонанинг Зирилламасидан келган ёш полвон Азизхоннинг ҳам номини айтиб чақирган эди, Азизхон давра ўртасига чиқмади. Жўра полвонга қараб, шаттаман, деган ишора қилиб қўйди, холос. Жўра полвон кураш шартлашими айта бошлади.

— Бир марта йиқитганга қўнғироқли соат, икки марта йиқитганга битта патифон, «Рўмолим» пластинкаси билан. Пластинкани шу қўшиқни ижро қилган Тамарахоним опамизнинг ўзлари тақдим қиласидилар. Уч марта йиқитган ё бир марта йиқитиб талабгор чиқмаган полвонга битта «Украина» велосипеди соврин берилади.

Давранинг олдинги қаторида полвонлар чопонлари-ни тагларига босиб талабгор кутиб ўтирадилар. Одат-

да курашнй бошлиб олиш қинни. Ҳадеганда ўзи отиляб чиқиб мен тушаман дейдиганлар кам бўлади. Полвонлар рақибим ким бўларкни, деб жимгина ер остидан халойиққа қараб ўтиришипти. Эш полвон анча ташвишли кўринарди. Журъатсизлик билан давра аҳлига кўз юргутириб ундан рақиби Азизхонни изларди. Азизхон ҳам боя жаҳл устида тугилган муштини ёзишини ҳам унутиб, ундан кўзини узмай турибди.

Жўра полвон даврани бир айланиб Азизхоннинг олдига келди. Эпчиллик билан билагидан ушлаб ўртага тортди. Азизхон нима бўлаётганини билмай силкиниб ўртага тушди.

— Заркентниң Зириллама қишлоғидан чиқсан ёш полвон. Талабгор борми?

Унинг жуссаси у қадар кўзга ташланмас, бир қарашда полвон эканлиги билинмас эди. Полвонлар унга бепарвогина қараб қўйиншди. Эш полвон ўриндан туришга чоғланаётган эди, даъвошнлардан бирни ўртада ўтирган миқти гавдали, қоп-қора, кўкси аёлларбикига ўхшаган ўрта яшар бир полвонни турғизди. У Азизхонни писанд қилмай илжайиб қаради. Унинг бу қарашида, чайнамай еб қўяман буни, нима қиласизлар ёш болани увол қилиб, деган маъно барқ уриб турарди.

— Қалай, тушасаними?— деди Жўра полвон Азизхонга.

Азизхон бўпти, деди. Иккни тарафнинг даъвошини белбоғларни бойлаб тугунини орқа тарафга ўтказиб икковини бел олдириб қўйиншди. Қора полвон жуда бепарво эди. Болани бир кучантирай, мард бўлса кўтариб кўрсин, деб қўйиб бермоқчи бўлди. Азизхон ортиқча мулозаматни билмас, қайси тарафдан ўнг келса ўша тарафга отадиган полвончалардан эди. У бир силкиниб Қора полвоннинг белини тортиб қолди. Полвоннинг, иҳ, единг, бола, деган овози қулогига киргандек бўлди. Азизхон парво қилмай бир интилиб уни тизза бўйи кўтардни айлантириб ўтирмай давра ўртасига обориб ёғини ерга тегизмай туриб босди. Қора полвоннинг иккни елкасни ерга қадалди-қолди.

Жўра полвон Қора полвоннинг чангнини қоқиб. Азизхонни белидан олиб иккни марта кўтариб қўйди-да, даврага қараб, Азиз полвон енгди, деб эълон қилди. Қора полвон ҳеч кимга қарамай даврадан этак силкиб чиқиб кетди.

Жўра полвон Азизхонни билагидан ушлаб давра айлантира бөшлади. Одамлар унга пул узата бөшлашиди. Азизхон қип-қизариб кетди. Умрида у бунақа қилмаган эди. Жўра полвоиннинг қўлидан юлқиниб чиқиб жойинга ўтирмақчи бўлди. Бир чол йўлини тўсиб чиқди.

— Жинни бўлма, болам. Бу курашнинг таомили. Олмасанг халойиқни хафа қиласап.

Азизхон унинг гапига қулоқ солмай четга бориб ўтириб олди. Аммо ўртага пул кўтариб тушаётган йигитялангларни қайтариб бўлмасди. Жўра полвон бир чорси пулни унинг олдига келтириб қўйди.

— Бу она сутидек ҳалол.

Азизхон уятдан бошини эгиб қимириламай турарди.

Даъвоши кураш узоқ чўзилмаганидан ёш полвон ҳали ҷарчамаганлигини биларди. Унга яна талабгор сўради. Бу гал бирор, мен, деб чиқмади. Азизхон ғалаба нашъасини сурарди. Энди унинг боқишилари ҳам, ўртада лапанглаб юришлари ҳам бошқача эди. Бутун тақинчоқлари билан давранинг олдинги скамейкасида ялтијолт қилиб ўтирган Тамарахонимга қараб, салом берган-дек илжайиб қўярди.

Полвоилар бир-бирларини туртиб сен чиқ, сен чиқ, деб шивирлашарди. Бутун Фаргона водийсига Ёғоч полвон деб ном чиқарган, саксовулдек танлари бужмайиб кетган новча полвон бир қўли билан ерга тиралиб, ё пирам, деб ўрнидан турди. Давра аҳли бирдан уҳ тортиб юборди. Томошибинлар бу полвонни яхши билишарди. Шунинг учун ҳам ҳар ер-ҳар ердан овоз чиқа бошлади:

— Ҳой Ёғоч, тепгинг билан туш. Кунинг ёш болага қолдими?

— Эссиз шундоқ гавда. Қўй-е!

— Қенжа ўғлиниг тенги бола билан беллашгани уялмайсанми?

Аммо қатор ўтирган полвоилар уни ишқаб, қайтмасликка ундашарди.

— Бир жиғини эзиб қўй бу тирранчани. Чиранчоқлик қиласпти. Бузоқнинг югургани сомонхонагача. Иккинчи кураш тушмайдиган қилиб, белини қирсиллатиб қўй.

Бу гапларни Азизхон эшитиб турарди. Кўнглида шу мақтанчоқ билан беллашсам ҳам беллашаман, беллаш-

масам ҳам беллашаман, деб аҳд қилди. Шундан кейин, бас, даврадан обрўйим борида чиқнб кетаман.

Жўра полвон Азизхондан розимисан, деб сўради. Азизхон бош иргаб, хўп, деди. Одамлар икки тарафга бўлинишиди. Бирор тушмасин деди, бирор тушсин деб шовқин кўтара бошлади. Боя пул йифишдан қочма, деган чол ўрнидан туриб қўлини пахса қилганича Жўра полвон томон бақириб келарди:

— Эсинг борми, Жўра. Болани майиб қилмоқчими-санлар?

“У шундай деб Азизхоннинг олдига келди, ҳе йўқ, бе йўқ, уни туртиб даврадан чиқара бошлади. Азизхон кўнмади. Одамлар орасидан, қўйиб беринглар, боланинг ўзи туриб беряпти-ку, деган овозлар чиқа бошлагандан кейин чол бошини сарак-сарак қилиб ўрнига бориб ўтирди.

Азизхон Ёғоч полвоннинг курашини Марғилон боғи-да кўрган эди. Унинг бўйи, қўллари узун бўлганидан рақибига белини бермай даврада узоқ олиб юрарди. Бу полвон кўпинча қўлиниг узунилигига ишонарди. Азизхон бўлса унинг елкасидан келар, қўллари ҳам калтагина эди. Бу полвонни фақат куч билан, айниқса билак кучи билан олиш мумкин эди.

Икки томоннинг белбоги текширилиб бел олиштириши-ди. Даъвошилар орқага чекиниб икковини қўйиб беришди.

Ёғоч полвон Азизхоннинг белбогини билагига икки ўраб ўзидан салкам бир метр нарида ҳадис оларди. Азизхоннинг қўли эса унинг белбогини биқин тарафдан-гина ушлаган эди. Даврада яна шовқин кўтарилиди.

— Белини берсин, бу қанақаси!

— Белбогини биқинининг орқасидан ушлатсин. Бу қапақа гирромлик!

Ёғоч полвон қичқираётганларга масхараомуз қараб илжаяр, бекорга бақирияпсизлар, ҳозир полвоннингизни ҳам-ҳам қилиб қўяман, дегандек кўзини қисиб қўярди.

Полвоннинг қўли Азизхонни куч билан ўзига тортар, аммо бир қарич ҳам олдига силжитолмасди. Даврани икки бор ҳадис олиб айланниб чиқишигандан кейин Ёғоч полвоннинг пешаналаридан тер қўйилниб кела бошлади. Аммо Азизхон ҳамон сал буқчайганича пайт пойлаб, оғирлигини у оёғидан бу оёғига ташлаб тебраниб уни давра бўйлаб судраб юрарди. Даврани тўрт айланишган-

да Ёгоч полвондан тер ҳиди бурқисб кела бошлади. Бешинчи айланишда Ёгоч полвоннинг тўнидан Азизхоннинг қўлига тер нами сизиб чиқди. Азизхон ичиди, Ёгоч полвон энди ҳолдан тойди, деб ўйлади-да, бутун кучини билагига олиб ўзинга торта бошлади. Ёгоч полвон қанча кучан-масин белини орқага қайтаролмасди. Борған сари Азизхоннинг билагига михлангандек оллинга суриларди. Азизхон бир силкинди. Шу силкиниш Ёгоч полвоннинг ёёгини судраб, белбогини Азизхоннинг кўкрагига олиб чиқди. Энди Азизхон чаққонлик билан ҳудди болалар ўйнайдиган пилдироқдек давра ўртасида чир айлантириб отди.

Ҳали Ёгоч полвон ўрнидан турмай Эш полвон ўртага чиқди.

— Мен тушаман. Мен ҳам бир тушаб кўрай.

Давра гуриллаб, шовқин сола бошлади.

— Тушма, бола! Бўлди! Чарчадинг! Иккитасини чархвалак қилдинг, етади!

— Ҳой, Эш, эсинг борми? Бир марта кўча ўртасига улоқтиргани каммиди?

Азизхон қизиқ бир ҳолга тушди. Агар курашмай деса Эш полвонга ваъда берпб қўйган. Тушай деса ўзи анча чарчаган, ундан ташқари Эш полвон атайлаб унинг чарчашини кутаётгани билиниб қолганди. Азизхон бир сўзлийигит. Сўзидан қайтиш номардлик бўлади. Таваккал, нима бўлса бўлди, тушаман деб белбогини қайта боғлади. Давра бирдан жимиб қолди. Уз обрўси билан даврадан чиққани маъқул эди, деяётганилар ҳам нима бўларкин, деб қизиқиб қолишиди.

Бу орада чаққон бир йигит давра айланиб узатилган сонсиз қўллардан пулларни олиб чорсинга тугди. Лутфиниса ўтирган жойга келтириб қўйди. Лутфиниса уялганидан ерга кириб кетай дерди.

Эш полвон ясама одоб билан келиб икки қўллаб у билан кўрнишди. Кейин акаларча елкаспга қоқиб, атай ҳаммага эшилтириб, „балли, азамат,“ деди. Кейин катта бўлгани учун унга белбогини тутиб берди.

Азизхон белидан олди. Ҳали унинг кучи қанақа, бели қандай, эпчиллиги қандоқ, билмасди. Олдинги жанжал жаҳл устида бўлган иш. Уни ҳисобга олмаса ҳам бўллади. Ҳақиқий кураш бел олишганда бўллади. Азизхон бел олиб у билан баробар тебраниб бораркан, Эш полвон ғирромлиқ қилмасмикин, деб ўйларди.

Куч сиңашиб даврани тўрт айланишди. Бу орада Эш полвон чарчадимн, деб синаш учун бир-икки белнидан тортиб қўйди. Азизхоннинг белн қотиб қолгандек на эгиларди, па букиларди. Икки марта кўтармоқчи бўлди, рақиби худди оёғига тош боғлагандек ердан узишмади. Бешинчи айланишгандан Эш полвон уни енгишдан умидини узди. Азизхоннинг қулоғига секин шивирлади:

- Ваъданг эсингдами, укажон?
- Эсимда,— деди Азизхон ҳам шивирлаб.
- Яна икки айлапамизу ажрашамиз.
- Йўқ, Полвои ака, овора бўласиз. Бир ёқли қилмай ажралиш йўқ.
- Ваъдангни унутибсан-да, бола?
- Агар ўртага қўш пичоқ ораламаганда, ўлай агар, йиқишлиб ҳам берардим. Номардлик қилдингиз. Энди мардликни сизга ўргатиб қўйганим бўлсин.
- Укажон, ёш экансан. Тўйингга қарашиб юбораман. Битта қўй мендан. Хоҳласанг нақ икки юз сўм бераман.
- Қам!
- Уч юз берай.
- Қам! Қам! Қам! — деди бақириб Азизхон.
- Секинроқ! Жинни бўлдингми! Хоҳласанг беш юз берай.
- Хўп! — деди Азизхон наъра тортиб.

У шу хўп дегандаёқ Эш полвонни тизза бўйи кўтариб олган, аэроплан паррагидек айлантира бошлаган эди. Зум ўтмай Эш полвонни ерга босди.

Эш полвон ётган ерида сўқпиди.

— Номард, единг-а!

То Жўра полвон етиб келгунча давра улар устига ёпирилди. Азизхонни кўтариб кетишди...

Кураш тугаб, ҳамма ҳар тарафга тарқаб кетди. Эш полвон ўтирган ерида ўтираверди. Юрт олдида шу яқин орада икки марта мулзам бўлиш қаддини букиб қўйган эди. Бу тирранча бола ваъдасида турмади. Отаси тенги одамни оёқ ости қилди. Ҳеч бўлмаганде, ажрим қилмай белбоғидан қўлинни олганда ҳам бошқа гап эди.

Эш полвон оғир гавдасини бир қўлига ташлаб тирадиб ўрнидан турди. Ёғоч учларига илинган машъалалар ўчиб, сўхтасигина тутаб, қозон тагидаги куйинидидек милтираб турарди. У аста-аста босиб катта йўл тараф-

га кета бошлади. Куйгапёр самоварларидан қўшиқ, қийқириқ товушлари эшитилиб турибди. Кўприкнинг нарёғида — очиқ майдондаги «яшил театр» деб аталмиш жойда Тошкентнинг Ҳамза театри «Вой ила хизматчи»ни кўрсатяпти. Ҳамма ўша ёқда. Ҳозир курашдан тарқаганилар ўзларини самоварларга уришган.

Эш полвон кўпчилик орасига боришга бети чидамай йўл четида қаёққа боришини билмай турарди.

Қоронги йўлдан икки-уч киши гаплашиб келишяпти. Товушидан уларнинг бири Али полвон эканлигини дарров билди. Али полвон кўп курашларда соврин олган чапдаст полвонлардан. Боя у ҳам полвонлар қаторида ўтирган эди. Нега у эски қадрдони Эш полвон енгилганида отилиб чиқиб, келгинди гўдакни ерга айлантириб урмади? Эш полвон шу топда бу қилмиши учун унга аччиқ-аччиқ гаплар айтиб, хумордан чиқмоқчи бўлди.

Али полвон шериги билан ниманидир қиэзишиб гаплашиб келарди. Бирдан Эш полвонга кўзи тушди.

— Эшмисан? Нима қилиб турибсан? Ҳали ҳам кетмадингмп?

— Очиқ гўрга кетаманми? — деди Эш алам билан, — қоёилмане сизга.

Али полвон унинг нимадан куйинганини дарров пайқади. Улганинг устига тепган, дегандек гапига яраша жавоб қилди.

— Баттар бўл. Ҳарифининг кучини чамаламай бел олишадиган полвоннинг кўрадиган куни шу.

Эш полвонининг дами ичига тушиб кетди. Бир оз тил чайнаб турганидан кейин журъатсизгина жавоб қилди:

— Мен сизга ишонган эдим, Али ака. Мени-ку йиқитди. Нега сиз дик этиб тура қолмадингиз? Қасдимни оларсиз, деб ўйлаган эдим.

Али полвонининг жаҳли чиқиб кетди.

— Сира эсинг кирмади, кирмади-да. Полвон деган бировнинг кучига ишониб кураш тушадими ҳеч жаҳонда?! Аввал мундоқ бир чамалаб кўр, чоғинг келса, ана ундан кейин даврага туш.

Эш полвон минғирлади.

— Эсингиздан чиқибди-да, Али ака. Сиз курагингизни ерга ишқаб қайтган маҳалларда Ўсар бориб ҳарифингизни чапараста қилиб келарди-ку. Сиз шунақасиз, ўзингизни ўйлайсиз.

Али полаон билан Үсар полвон Избосканнинг Тўрткўл қишлоғидан. Иккови ҳам кураш ҳадисини Али полвоннинг отасидан ўрганишган. Икковидан биронтаси курашда йиқилиб қолгундек бўлса, иккинчси белини боғлаб, қайда кураш бўлса боради. Али полвон бор жойда ҳеч қачон Үсар полвон даврага олдин тушмасди. Шунинг учун ҳам водий полвонлари Үсарбойни «Запасной полвон» деб аташарди. Эш полвон шу гапларга ишора қилмоқчи бўлди.

— Эҳа; — деди. Али полвон. — Бу бошқа гап. Шу гапни ўнг қулоғу чап қулоғинг билан эшитиб қўй. Мен ҳеч қачон арzon обрў олишга интилмаганман. Енгилишига кўзим етган полвоннинг белини тутмайман. Чоғим келмайдигани билан беллашаман. Эшигандикасан: осилсанг ҳам баланд дорга осил, деган гапди. Сен бошқа, мен бошқа. Сен полвоннинг ҳолдан тойганини қидирансан. Мен кучга тўлганини. Үсарбойни тилга олдинг. Үсар ҳеч маҳал мени йиқитгац полвонни менинг кўзим олдида йиқитмаган. Узи бориб, янги давра, янги томошабин олдидиа енгиг келган.

— Биламан, бу бола сизни ҳам чархпалак қилиб урадди. Шундан юрагингиз дов бермади.

— Эҳтимол. Лекин шуни билиб қўйки, бу бола ҳозир шер бўлиб турипти. Олдидан борсанг, олдингдан отади, ёнбошидан борсанг, ёнбошингдан отади.

Эш полвон очиқласига ўтди.

— Тўғриснни айтинг, Али ака, шу болани йиқита олармидингиз?

— Курашнинг бошидами, охиридами?

— Бу нима деганингиз? Тушунмадим.

Али полвон кулди.

— Чарчамасдан олдинми ёки чарчаб ҳолдан тойган пайтидами?

— Барийир. Қайси пайтда бўлса ҳам.

Али полвон салмоқлаб гап бошлади:

— Биринчидан, чарчаган полвонни йиқитиш менинг таомилимда йўқ. Иккинчидан, у билан бел олишмасдим.

— Нега? — жаҳл билан сўради Эш полвон.

— Отамнинг маслаҳати ҳам, васияти ҳам шу бўлган.

Мен ўн етти ёшимда худди шу полвонга ўхшаб бир даврада етти азamat номдор полвонни алла қилганман. Йионмасанг, мана, Юсуфжон ака шу ерда. Бориб сўра. Юсуфжон ака ўша курашда қизиқчилик қилганди. Қан-

ча соврину пуллар билан қишлоққа қайтганман. Отам раҳматлик совринга олган тұнұ пулларни орқалаб Марғилонга кетгандар. Йиқилган полвонларнинг елкасига ўша тұнларни ташлаб, боламни дуо қилинглар, сафларингда елкаси ер күрмай юрсин, деб катта қозонда ош дамлаб едириб келгандар. Қайтиб келгандарда мени олдилариға ўтқазиб бир гап айтган әдилар. Ҳали-ҳали қулогимда жаранглаб туритпі бу гап. «Ә, нодон, улар сендан йиқиладиган анои полвонлардан эмас, атайни йиқилиб беришган. Азбаройи орамизга битта навқирон полвон кирсин, дегандаридан шундоқ қилишган». Ана, әшиитдингми?

Эш полвон ҳамон ўжарлық қилиб ўз гапини маҳкам ушлаб турарди.

— Йўқ, менга айтинг, ундан йиқилармидингиз?

— Очиғини билмоқчимисан? Йиқилмасдим. Йиқитардим. Агар шундай қылсам авжи кучга тұлған, күэига дунё жи尔ва қилиб турған, голиблик нашъасини сураётған бир навқироннинг бошини хам қилиб қўярдим. Ана шунинг учун тушмадим. Сен бўлсанг хафа бўлиб юрибсан. Менга қара, энди йиқилибсанми? Йиқилиб юрган полвонсан. Жа орнатинг зўр бўлса, узоқроқ жойда кураш туш. Йиқилганингни қишлоқдагилар билмасин. Зинҳор, базинн-ҳор қишлоқда туша кўрма.

Эш полвон ундан тасалли топадиган бирон гап әшиитмагандан кейин қўл силтаб, зарда билан жадал юриб кетди. Али полвон унинг орқасидан, нодон, нодон, деганича қараб қолди.

Азизхон кечаси бир қўлида будильник соат, велосипед эгариға патефон, унинг устига бир чорси пул қўйиб уйга қайтди. Лутфиниса ундан олдин етиб келган, унинг бу бемаъни полвонлигидан, айниқса пул йифишидан аччиғи келиб, чойшабни бошига ёпиб ётиб олган эди. Азизхонни хонага кундек ёришиб кирганини кўриб чиройи очилди. Азизхон патефон қулогини бураб ҳозиргина Тамарахоним ўз қўли билан берган пластинканни қўйди.

Ярим кечаси, ҳамма ширин уйқуда ётган саратон тунида «Рўмолим» қўшиғи янгарди. Лутфиниса туриб патефон мембрамасини кўтариб қўйди.

— Бўлди-е, одамлар ухляяпти.

Азизхон ўзидан-ўзи кулар, ундан боя Тамарахоним ўпгандан ўринашиб қолған атир ҳиди гупиллаб келарди.

Мироббошининг гапи рост чиқди.

Бўрон бўлганидан икки кун кейин дарё суви пасая бошлади. Ўкириб, қирғоққа сапчиб оқаётган дарё боши янчилгани илондек аста ҳолдан кетди. Тун яримга боргандада ўнг қирғоқ тагларидан лойқа очилиб дарё ўртага қоча бошлади.

Сепоячилар қирғоқда шай бўлиб туришипти. Темир йўл тармоғи учун дўнг қўпораётган полвонлар ҳам ишни тўхтатиб шу тарафга келишган.

Соқоли кўксига тушган бир кекса яктагини ечиб, яланг оёқ, елкасида хода билан лойқага тушди. Соҳилдаги трактор фарасини ёқиб унга қаратди. Чолнинг оппоқ соқоллари янада оқариб кўринди. Бу Хирабек қишилогидан келгани, умрини сепоя ташлаб ўтказган Ҳасан ота Бўронбоеев эди.

Чол лойқада тиззасигача ботиб тураркан, қирғоқдагиларга қараб қўлни фотиҳага очди.

— Қани, бир омин деңглар. Юртимиз сувга сероб бўлсин. Сувга зор бўлиб ўтган ота-боболаримизниг арвоҳлари ёр бўлсин. Омин!

Ҳамма баробар фотиҳага қўл очди. Шундан кейин елкасига арқон, сим ўрамини ташлаган, хода, ёғоч, шоҳшабба қўлтиқлагага кишилар бирин-кетин сувга сакраб туша бошладилар.

Ҳасан ота учта ходанинг учини бирлаштириб бошқа сепоячилар кўмагида сим билан боғлади. Бошқалар ҳам шундай қила бошлашди. Чол уни боғланган учта ходанинг бирини айриб ўзига тортди. Уч киши керилган учта ходанинг учини елкалаб сувга тушнишди. Ҳасан ота мўлжалдаги жойгача оқиб боргандан кейин ходанинг белига миниб сув тубига боса бошлади. Чолнинг бўйин томирлари бўртиб чиққани, ияклари орқага тортилгани трактор фарасида аниқ кўриниб турарди. Ходанинг уни сув тубига етиб қадалди. Орқа тарафдаги икки хода сув бептида қалқиб олдинга шитилмоқчи бўлиб турарди. Икки азамат уни куч билан пастга босар, оқим уларга куч бермай ходани сув бетига қалқитиб олиб чиқарди. Лойқада турган йигитлардан яна икки киши сувга тушди. Чол прожектор нурига панжаларини тутиб, ўчирнинглар, ишорасини қилди. Трактор овози тинди.

Тонг ёришиб қолган, қирғоқ бемалол кўринарди. Чол

бошқа сепоячиларга ташланглар ишорасини қилди. Учи боғланган ходаларни судраб йигитлар дарёга туша бошлидилар. Иккинчи сепоянинг оёғи дарё тагига етмай сув тортиб кетди. Ходага миниб олган йигитлар ҳам сувда қалқиб оқиб боришарди. Чол қичқирди:

— Азамат йигитлар бўлса, тушсин. Тез, тезроқ. Тез, деяпман!

Чол ғайратига чидамай хода кўтариб келаётган йигитлардан бирини нари итариб оқиб келаётган ходага бир сакраб миниб олди. Сув худди шу ерга келганда кўпириб, чарх уриб ўтарди. Сепоячиларга сен туш, сен тура тур, деб турган Абдусамад мироббоши калласини сарак-сарак қилди.

— Ота зря сувга тушди. Чарчаб қолга! Бўз болалар тушиши керак эди. Чол тушмагур, ғайратига чидамади. Болалар, ҳушёр бўлиб туринглар! Биттанг ёнига сузиб бор, сепоянинг учини босишга чолнишг чоғи келмайди. Помогай қил!

Уч йигит жадал сувга тушди. Аммо тўлқин уларни ҳам пастга сурисб кетди.

Чол сепоя учини тубига ботирди. Аммо узоқ ушлаб туриш унга мушкул эди. Йигитлар бўлса унга етолмай оқиб кетишяпти.

Азизхон қирғоқдан анчагина юқорида томоша қилиб турарди. У шартта яктагини ечиб Лутфинисага бердию от-ара ва қатнайдиган кўприкка қараб чопди. Томошабин одамлар орасини ёриб кўприк панжарасига чиқди. У ёқбу ёққа қарамай ўзини сувга отди. Сув сепоя ташланаштган тарафга шитоб билан оқарди. Азизхон қулочкашлаб оқим тарафга суза бошлади. Зум ўтмай оқим уни сепоячилар олдига сурисб келди. Азизхон чол қўллари қалтираб босисб турган ходага тармашиб куч билан уни қуйинга боса бошлади. Чол унга қичқирди:

— Нариги оёқни бос, наригини!

Азизхон сепоя учига чиқиб, тепадан ходани босисб тушди. Чол яна қичқирди:

— Энди бунисини бос, бунисини бос, болам! Умрингдан барака топкур, тез бос!

Азизхон қулочини кериб учи сув бетида ҳамон қалқиб турган ходага миниб олди-да, зарб билан босганидан ўзи ҳам сув тагига кириб кетди.

Ҳамма жим. Нафасини ичига ютган мироблару қирғоқ тўла одамлар нима бўлишини кутиб туришарди. Сал

фурсат ўтиб сув бетнда Азизхоннинг боши кўринди. У елкасигача сувдан чиқиб бошини бир силкиди.

Ҳамма баробар енгил тип олди.

Сувнинг энг ҳайқириб оқаётган жойида сепоя уч оёғини ерга мустаҳкам тираб олган, сув уни қимирлатолмай қөлтган эди.

Азизхон чолга қараб илжайди. Ҳамон сепоя ходасини қучоқлаб турган чолнинг пешаналари тиришиб, бир томонга қийшайиб борарди.

— Болам, оёғимнинг томири тортиб қолди.

Азизхон сувда томир тортишининг нималигини яхши биларди. Сувда томир тортиши — ўлим. Энди чолнинг ўзи сузиб чиқолмайди. Оёғи чангак бўлиб уни сув тубига тортади. Қайтиб чиқиш мушкул. Азизхон чақонлик билан чолнинг олдига интилди.

— Бўйнимга осилинг, осилинг, ота!

Чол оғриқ азоби ичидаги унга осилди. Бу унинг биринчи марта сувдан енгилиши эди. Ҳамма вақт сувдан ғолиб чиққан паҳлавон энди атрофда кузатиб турган минглаб кўзларга боқолмай, бошини Азизхоннинг елкасига қўйганича ҳаракатсиз қирғоққа келарди.

Азизхон Ҳасан отани опичлаб тўлқинлар бетида қалқиб-қалқиб қирғоққа томон суза бошлади.

Ниҳоят тёшга тармашиб чолни қирғоққа олиб чиқди. Бирпасда одамлар уларни ўраб олишди. Азизхон чолни ҳали офтоб тегмага муздек қумга ётқизиб, букилиб қолган тиззасини уқалай бошлади. Елкасида сумка билан санитар хотин етиб келди. Нима бўлганини суриштириб ўтирмай пахтага спирт томизиб чолнинг томири тортишиб қолган жойини ишқалай бошлади. Чол қанчалик азоб тортмасин, қанчалик жони оғримасин тишини тишига қўйиб, инграмай туриб берди. Кимдир Азизхоннинг елкасига тўн ташлади. У тўнни бир елка қоқиб тушириб юборди-да, одамлар орасига кириб кетди.

Орқадан одамларнинг ўзаро гаплари эшитилиб тураарди:

— Азамат йигит экай!

— Қаердан экан бу йигит?

— Шернинг кучи бор экан азаматда.

Азизхон ўзини кузатиб турган одамлар орасидан аллақандай ғуур билан ўтиб борарди.

Лутфинисанинг бўладигапи бўлган экан. Азизхон келиши билан унга сал жон киргандек бўлди. Аммо ҳамон

Иккى тиззаси титрар, худди ичиди бир нимаси уэилиб кетгандек, қаддини кўтаролмай энтикарди.

— Совқотгандирсиз? Тез кийинг, кийинг яктакни.

Азизхон бу ишлар бизга чўт эмас, дегандек бепарво яктакни кийиб олди. Шу пайт улар олдида Абдусамад мираббоши пайдо бўлди.

— Бу ёқقا юр, брат, сени катталар сўрашяпти.

Лутфиниса рўмолчаси билан унинг ҳўл бўлиб кетган соchlарини, лойка ўрнашиб қолган қошларини артиб қўйди.

— Этигингиэни кийиб олсангиз бўларди, — деди Лутфиниса катталар олдига яланг оёқ боришини эп кўрмай.

Азизхон қўл силтаб олифта юриш билан мираббошига эргашиб кета бошлади. Лутфиниса ҳамон жаварарди:

— Ҳой, кийиб олинг, айб бўлади.

Азизхон унга бақириб берди.

— Яна сувга тушаман, билдингми! Сен аралашмай тур!

Мираббоши уни дўнг олдига бошлаб борди. У ерда ҳукумат раҳбарлари ишни кузатиб турнишарди.

— Ия, ана холос, ўзимизнинг полвон бола экан-ку, — деди кулиб Белявский.

Азизхон катталар олдида одоб билан қўл қовуштириб тураверди.

Лутфиниса юзини рўмоли билан яширди. Юсупов бўлган воқеани Охунбобоевдан эшитган, қотиб-қотиб куяган эди. Ҳозир иш тифиз бўлганидан ўтган гапни титкилаб ўтиргиси келмади. Фақат бу азамат йигитнинг жуссасига яна бир қараш, ҳозирги қилган ишига икки оғиз илиқ гац айтиш учун чақирирган эди. Аммо Юсупов ҳазилкаш. Өддий одамлар билан деҳқонча гаплашмаса тўймай қоладиган эдати бор эди, Азизхонни гапга тутди.

— Нега ундоқ қилдинг, ўғлим? — деди Лутфиниса томонга ишора қилиб.

— Яхши кўраман-да, — деди Азизхон болаларча содалик билан.

— Яхши кўрган одам совчи юборади, тўй қилади.

— Акаси менга бермаса нима қилай?

— Зўрликни қаранг-а! — деди Юсупов кулиб.

Белявский Азизхонни хижолатликдан қутқармоқчи бўлди.

— Гуноҳидан ўтинг, Усмон Юсупович. Бугунги қилган иши учун ҳар қанча гуноҳидан ўтса бўлали. Бу йигит-

да трактор кучи бор. Канал қўрилишига яна битта экскаватор келди деса ҳам бўлади.

— Бўпти, — деди Юсупов таи бериб. — Канал битгандан кейин битта тўй қилиб ошингни еймиз. Аммо ўзингни эҳтиёт қил, бола. Сен бизга керак одамсан. Кеини бафуржга гаплашамиз.

Азизхон хўп деганча қўлинни қўксига қўйиб сепоячилар олдига тушиб кетди. Юсупов унинг куч ёғилиб турган жуссасига завқ билан қараб қолди:

Сепоя дарё ўртасигача ташланиши керак эди. Сувнинг ярим йўли тўсилиб тўғон ўрини қазилади, бетон қуяйлади. Ана ундан кейин қолган ярми тўсилиб, сув эски ўрнидан оқади.

Сепоячилар ҳамон сув билан олишиб сепоя ташлашарди. Азизхон якtagини ечиб Лутфинисага берди-да, ҳамманинг кўзи олдида ўзини сувга отди. Дарё ичидаги өллика яқин йигит ходаларнинг учини сувга ботиришга уринишар, баъзилари эплаёлмай қўлдан чиқазиб юборар, баъзилари эса сепоя билан бирга оқиб дарёнинг этак томонидан аранг сузиб чиқардилар.

Азизхон қайси сепояни бостириш қийин бўлса, ўша жойга сузиб борар, бутун полвошлик кучини ишлатиб ходани сув тагига санчарди. Ора-сира тепада турган ҳукумат раҳбарларига, кўряпсизларми, қойил қилянманми, дегандек қараб қўярди. Дарҳақиқат, уларнинг кўзлари Азизхоннинг чаққон ҳаракатларида, ажаб бир эпчиллик билан сепоядан сепояга ўтишига қадалган эди.

Қирғоқда юзга яқин ёш-яланг шох-шаббаларни боғ қилиб сим билан ўрашарди. Тушга яқин йигирма учта сепоя ташлаб бўлинди. Полвонлар сув билан олишиб анча толиқишиган, танларидан совуқ ўтиб баданлари кўкариб кетган эди.

Мироббоши карнайни оғзига қўйиб дарё ичидагиларга команда берди:

— Бас энди, йигитлар. Дам олишга чиқинглар!

Қирғоқса сузиб чиқаётган Азизхон мироббошининг қўлидан карнайни олиб дарёга қараб қичқирди:

— Чиқмай туринглар, полвонлар. Ҳали иш битгани йўқ. Сепояларни бир-бирига сим билан боғлашимиз керак.

У шундай деб четга ташлаб қўйилган бир ўрам симнинг учини белбоғига илиб сувга тушди.

Мироббоши «ҳой бола, жинни-минни бўлдингми, қайт

орқандга», деганча қичқириб қолди. Азизхон учинг гапларига парво қилмай, белида сим учи билан энг охирги сепояга қараб қулочкашлаб суза кетди. Сувдан чиқётган сепоячилар яна орқаларига қайта бошладилар. Ўлар ҳам симни ҳар ер-ҳар еридан ушлаб сепояларга торта бошладилар. Азизхон сўнгги сепояга етиб келди-да, симнинг учини учта хода боғланган жойга ўрай бошлади. Кейин чаққонлик билан бериги сепояга ўтди. Симни таранг тортиб уни ҳам ўради. Қолган сепояларга тўрт-бештадан йигит чиқиб улгурган, улар ҳам симни таранг тортиб ўрай бошлаган эдилар.

Бу ғалати ишдан кўнгил узолмаган сон-саноқсиз томошибинлар қирғоқдан жнолмас эдилар.

Ҳамма сепояларнинг бошлари бир-бирларига мустаҳкам боғланиб бўлди. Қирғоқдан туриб мироббоши: «Бўлди! Чиқнинглар!»— деб команда берди.

Азизхон сепоя учидан туриб сувга калла ташлади. Энди у қирғоққа эмас, оқимга қарши қулоч отиб сузиб борарди.

Иккى қирғоқдаги минг-минглаб томошибинлар ўртасидан сузиб бораркан; яша, азamat, қойил қилдинг, умрингдан барака топ, деган олқишлиар қулогига чалишиб турарди.

У сузаркан шу пайтгача қилган ишларининг биронтасидан юрга наф тегмагани, эндигина, шу бугун, шу соатда юрт ишига яроқли одам бўлиб қолганини сезар, яна аллақандай ишлар қилиб одамларнинг олқишини олгиси келарди.

Тумонат одам ичидан Лутфиниса унга қараб рўмол силкиб турибди.

Азизхон шунча одам орасидан фақат уни кўрар, фақат уни қараб интиларди.

XII

Кечаси хўроз иккى қичқирмай Умматали уҳ тортиб, ўрнидан туриб кетди. Унинг безовта уйғонганини хотини билди. Иидамади. Ни ма ҳам дерди? Бир ҳафтадан ошдикки икковининг ичини ари талайди. Үглидан у хотиржам. Үғил бола қаерга борса, кунини кўриб кетаверади. Са-мовардами, даладами ётиб, тураверади. Аммо бировнинг қизи билан қайси кавакка бошини суқади? Қишлоқдаги

маломатлар эри бечоранинг бошига кунига печа марэ-табалаб ёфиляни.

Хотин бошини кўтариб қаради. Умматали ҳовли ўртасидаги супада худди бировнинг уйига хижолатли бир иш билан кириб қолган одамдек омонат ўтирипти. Хотиннинг ҳам уйқуси қочди. Лекин ўрнидан туриб эрининг олдига чиқмади. Ўз ҳолига қўйиб берди.

Умматалини хаёли олиб кетганди. Ў боласини тугилган кунидан то қиз олиб қочган кунгача, барни, барни бир-бир эсларди.

Бу бола нега бунаقا чиқди? Уруғларида ҳам, қишлоқда ҳам, маҳаллада ҳам бунаقا одам бўлмаганди-ку! Қимга тортди бу бола? Умматали аввал боласининг шўхликларидан завқланиб юрди. Бирон марта урмади. Яхши гап билан йўлга солишга уринди.

Заркент гузаридаги кинохонага «Чапаев» фильмни келганда Азизхон тенги қишлоқ болаларига худо бериб қолди. Үн-үн беш мартадан кўришди. Ана шундан кейин болаларнинг ярми «оқ», ярми «қизил» бўлиб эртадан-кечгача боғ қўрийдиган тартаракни пулемёт қилиб, томтошларда ҳаммани жонидан безор қилишди. Азизхон уларга бош-қош, Чапаев эди. Эски пўстакни елкасига ташлаб, жўхори попугидан мўйлов ёпиштириб, ёғочдан ясад олган «қилич»ни ҳавода ўйнатиб, болалар олдида урра-урралаб югуради.

Умматали бир куни уйига келса, Азизхон Турсунбойини останага ётқизиб, қорнига «қилич» тираб, гапир хон'и, деб дўқ уряпти.

Умматали супа четида омонатгина ўтириб боласини ўйларкан, унинг қилиқларини эслаб гоҳ илжаяр, гоҳ қайларда юрибсан, ёлғизим, деб хўрсиниб қўярди.

Унинг ичидан кучли бир хўрсиниш келди. Бу хўрсиниш олов ялаб чиққандек унинг бўғзини куйдирди..

Деразадан хотинининг боши кўринди.

— Дадаси, қўйинг энди. Ётинг! Бунақада дардга чалиниб қоласиз-ку!

Умматали индамади. Ўрнидан туриб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Хотин қоронғи ҳовлида кезиб юрган эрининг соясига маъюс қараб туарди.

— Тонг отай деб қолди, дадаси.

Умматали юрншдан тўхтади. Бир қарорга келгандек деразадан бош суқдн.

— Хотин, бир гап миямни пармалаб туритти. Қўнглим нотинч. Ёмон ҳаёллар васвасага соляпти.

Хотин ваҳимага тушиб ўшик қолиб дөразадан сарпой-чанг ошиб муздек ерга оёқ бөсди.

— Вой, ўрай, тинчликми? Одамни қўрқитмаиг.

— Қўрқма, қўрқма. Шайтон бир йўлдан урди. Утиб кетди. Бориб жойингга ёт.

Умматали хотинини бекор ваҳимага соганини билдиб қолди. Юраги ёмон-а!

— Хотин, кўнглингни тинч тут. Болаларга бир цима бўлдимикин, деган бемаъни ўй ҳаёлимдан ўтибди. Нима бўларди? Болангни билласан-ку!

Хотин ўзини ўнглали.

— Э, ваҳимангиз ҳам бор бўлсин. Утакамни ёрай дедингиз-ку! Ўлашимча Азизхонингиз Ҳожимуқонинги олдига қочган. Бошқа қаёққа ҳам борафди.

Умматали буни ўйламаган эди. Беихтиёр, хайрият-е, деб юборганини билмай қолдн.

— Тўғри айтасан, ўшаққа қочган боланг.

Умматали шундай деди-ю сал ўтмай бу фикрдан ҳам айниидн.

— Йўқ, у ёққа бормаган. Борса албатта Ҳожимуқон уни орқасига қайтариб юборарди. Илгари қочганда уканг Туркистонга бориб Ҳожимуқонга, энди келса ҳайдаб юборинг, деб тайинлаган.

Хотининиг жаҳли чиқиб кетди.

— Вой, эркак киши бўла туриб, мени овутиш ўрнига нега гулханимга фонаръ ёни сепасиз? Хотин киши бўла туриб мен сабр қилиб ўтирибман-ку, нега сиз бай-бай-лайсиз? Сал оғирроқ бўлинг-да. Дўст бор, душман бор. Аҳвәлингизни кўриб, баттар бўл, демайдими?

Ҳамма — дов-дараҳт, қурт-қумурсқа ором уйқусида. Фақат шу икки одам бедор, беҳаловат.

XIII

Қора дарё сувн энди шоҳ-шаббаларга тўқнаш келиб йўлини чап тарафга солган, дарёнинг ярмида тошлар, қумлар чиқиб қолган. Сепоя ташлаб сув йўлини ўзгартган жойда тахминан ўн беш-йигирма метр беридан тўғон учун пойдевор бошланниши керак. Бу ҳали ишнинг ҳаммаси эмас. Бу тўғоннинг ярми, холос. Пойдевор қў-

йиб бўлингандан кейин шоҳ-шаббалар, сепоялар олиниб дарёнинг қолган ярмига ташланади. Сув Улуғнор билан «Қипчоқ ариқ»дан оқади.

Ҳозир бериги қирғоқ тарафдан пойдевор учун хандақлар қазиш бошланган. Минг йиллаб сув босими шиббалаб ташлаган қум, шағал қатламларини қазиб замбилда юқорига ташиб чиқиш осон иш эмасди. Мана мем, деган полвон тўрт пақир ҳўл қум солинган қопни юқорига аранг кўтариб чиқади. Дунёда ҳўл қумдек оғир нарса бўлмайди. Иш қанчалик оғир бўлмасин, сарибир қум, шағал юқорига чиқазилиши керак.

Қурилиш штаби пойдевор қазийдиганлар масаласида алоҳида кенгаш чақирди. Бу кенгашни Усмон Юсуповнинг ўзи олиб борди.

Қурилиш бошланган кундан буён республика юқори органларининг деярли ҳамма раҳбарлари иш бошида эди. Республика халқ комиссарларининг ҳаммаси кенгашга қатнашардилар.

Штаб бошлиғи Тешавой Мирзаев ишнинг бориши тўғрисида қисқача ахборот берди. У сўзининг охирида утта катта участкада иш ниҳоятда оғирлигини алоҳида қайд қилиб ўтди. Учқўргон бош тўғони, Луғумбек шаршаралари ҳамда Куйганёр тўғони қурилишида иш кўнгилдагидек кетмаётганини айтди.

— Нима таклиф қиласиз? — деди унинг сўзини бўлиб Юсупов.

Мирзаев бир оз ўйланиб қолди.

— Инженерлардан бирон маслаҳат чиқар дейман. Мана, Белявский оқсоқол, — деди у Сувтўрага қараб. — У кинни маҳаллий шароитни яхши биладилар. Ундан ташқари проекти ишларнда қатнашганлар. Шу киши бирон нима десалар яхши бўларди. Ундан ташқари Белявский Учқўргон участкасига бошлиқ. Бирон нима ўйлаб қўйгандир.

Юсупов Белявскийга қаради. У ёнидан блокнотини чиқариб кўзойнагини тақди.

— По-моему... — деб гап бошлаган эди, Юсупов лукма ташлади:

— Ўзбекча гапираверинг. Биласиз-ку.

Белявский соғ андижон шевасида гапира бошлади.

— Усмон ота, гапди бўладигонини айтсан, техникага ишониб вақтни бой бериб қўймайлик. Бутун қурилишда атиги бешта экскаватор бор. Унинг иккитаси ишламайди.

Виттаси бир соат ишласа, иккى соат тепасидан тутуи қайтариб кунди кеч қиляпти. Бир сменада оған тупроги тўрт арава ҳам бўлмаяпти. Менимча, одамларнинг кучига таяниш керак. Мен Тешавойни бир-икки туртиб ўтмоқчиман. Одам танимайди. Ишлайдиганлар қолиб, сояпарварларга мукофот бериб юрипти. Кеча Куйганёрга борған эдим. Усмон ота, ўзингиж кўрган эдингиз-ку, заркентлик болани. Лугумбекдан келиб тўғонда ишлалаяпти, бир кўтаргандага эллик-юз кило тошди елкасида кўтариб тепага опчиқиб ташлалаяпти. — Белявский блокнотини очиб нимашидир қидирди. Кейин кўзойнагини олиб гапини давом этдириди.

— Азиҳои Үмматалиев деган бола. Менимча, ана шунаقا азаматларни Куйганёргаги полvonлар бригадасига қўшиб қўйиш керак. Бу ишлар забардаст кишилар кучи билан бўлади. Учқўргонда бунақа бригада аллақачон иш бошлигар. Унга ғалати бир полвон йигитни бошлиқ қилиб қўйдим. Дўнан деган йигит. Бир кунда ўн тўрт кубога етқазиб тупроқ қазияпти. Гапим шу. Эсимга келса қоганини япа гапираман.

У шундай деб жойига ўтириди. Юсуповга ушинг маслаҳати жуда ёқиб тушган эди. Қенгаш бир оғиздан Куйганёргаги полvonлар бригадасини кучайтиришга қарор қилди. Белявскийнинг танқидидан диққати ошиб бир қўзини қисиб ўтирган Мирзаев дўнгиллаб-дўнгиллаб полvonлар бригадасига одам танлашни ўз бўйнига салди.

Шу билан қенгаш тамом бўлиши керак эди. Соғлиқни сақлаш ~~хадъ комиссари~~ Мўминов, бир оғиз гап, деб ўрнидан турди. Ҳамма ушга қаради.

— Қурувчилар орасида безгак бошланиш хавфи бор. Олдини олмасак бўлмайди.

Юсуповнинг бу гапдан хабарни бор эди. Энгашиб Мўминовга тикилди.

— Шоликор жойлардаги қурувчиларга акроҳин ичиряпмиз. Барниир безгак кучини сўриб қўяди. Ундан ташқари куни билан ер қазиган каналчилар кечаси чивин азобидан қашниниб ухлаёлмаяптилар. Ухламаган одамнинг ишида унум бўладими. Шу масалада менинг бир таклифим бор эди. Агар ҳукумат харжини бўйнига олса, хусусий шолипояларни буздириб, эгаларнга ҳақини тўласа.

Юсупов столни чертиб ўйланиб қолди.

— Канални өз харж билан битказиши ниятида эдик.
Бунақада отдан эгар қиммат бўлиб кетмасмикин?
Белявский уни хотиржам қилди.

— Ота, бу ёғидан хотиржам бўлинг. Сизга битта мисол қўрсатай. Нориндаги Киров колхози территориясидан канал учун ер текислашга борганимизда икки-уч хўжаликнинг томорқаси, боғи бузилиши керак эди. Ҳар бирига олти юздан минг сўмгача ҳақ тўлайдиган бўлдик. Пулни чорсига тугиб борганимизда олишмади. «Ҳукумат бизга сув олиб келадио арзимаган чорбоғимизга пул оламиэм», деб қайтаришди. Бу ҳам камлик қифандек, биттаси ғунажинини, иккитаси биттадан қўйни сўйиб уйини буёган тракторчиларга едирворди. Ҳалқ шолипоясига пул олмайди. Мана, кўрарсиз, шолипоясини ўзи бузиб ташлайди.

Кенгаш врач ва санитарлардан иборат зарбдор бригада тузиб, уларга аҳоли ўртасида тушунириш олиб боришини юклайдиган бўлди.

Республика раҳбарлари, ҳалқ комиссарлари, участка бошлиқлари кенгашдан чиқиб келишаркан, устига юк ортилган учта түя оғзидан кўпик чиқазиб чўккалаб туради. Ундан сал нарида учта от, ёқаларига зар ҳошия тикилган, баҳмал камзул кийган икки отлиқ қирғиз йигити, ёши етмишларни ёқалаб қолган сийрак соқол чол турарди.

Чол машинага ўтираётган Юсупов олдига келди.

— Жусупов осиндами?

Юсупов, мен, деб у билан кўришишга қўл узатди.

— Жусупов ўзингизбे?

Белявский, шу киши Ўсмон Юсупов бўладилар, деб гувоҳлик берди.

— Нима иш билан келдингиз, оқсоқол? — деди Юсупов қизиқиб.

— Каналда ишлашга икки ўғлимни опкелдим. Икки ўтов, бес қўй, икки келиним ҳам келган. Ҳу анав жерде.

Икки ака-ука отдан тушиб улар олдига келди. Одоб билан салом бериб индамай туравердилар.

Юсупов уларга бошдан-оёқ қараб чиқди. Дарҳақинат, иккови ҳам полвон йигитлар эди.

— Раҳмат, отахон. Ҳимматингизга балли. Бу яхшилигинизга канал тўла сув билан ҳақ тўлайдимиз.

Юсупов йигитлар билан бирма-бир қўл олишиб Мирзаевга қаради.

— Тешавой, мана сенга икки қирғиз шунқэри. Се-
нинг ихтиёрингга бердим. Оқсоқол, — дея чолга ўгирилди
Юсупов,— энди бизинг мәҳмомимиз бўлинг.

— Жўқ, болам. Жилқилар ўзимге қолди. Қудаммен
икковимиз манов балларниң жумушини қилиб турамиз.
Мен кетдим.

Юсупов кузатгани чиққанлар билан хайрлашиб ма-
шинага ўтиракан, икки паҳлавон қирғиз йигитнга, ўрта-
да турган отасига мароқ билан қараб қўйди.

Машина Фарғонаниң чинорлар соя ташлаган серқат-
нов кўчаларидан кетаркан, Юсупов қирғиз чолнинг ке-
лишидан, Норинда уйи бузилган дехқонларниң ҳақ
олишдан воз кечиб ўйларини теп-текис қилиб, бузиб таш-
лаган тракторчиларни калтаклаш ўрнига ғунажин, қўй
сўйиб мәҳмом қилишларидан ниҳоятда таъсирланиб бо-
ради. Бу саҳий, танти халқ билан жуда буюк ишлар қи-
лиш мумкин, бу халқ пул, мол экан-ку, зарур бўлса жо-
нини ҳам аямайди.

Инсон учун бир қултум сув жаҳоннинг энг катта ха-
зиналаридан ҳам қимматли эди.

Юсуповнинг машинаси ярим соатларча йўл юриб
Горчаково станцияси олдида тўхтади.

Станцияга одам сиғмасди. Кўрпа орқалаган, кетмои
кўтарган кишилар яқингинада келган қизил вагонлардан
тушиб араваларга, автобусларга ўтириб қурилишнинг
Марғилон участкаси томон кетишарди. Қўйкон аравалар-
нинг ҳам тёпасинга «Канални қирқ беш кунда битқаза-
миз», «Азамат қурувчиларга оташин саломлар!» дегани
шиорлар илинган эди. Станция тёпасида ҳам шу шиор.

Юсупов одамларга, от-араваларга бир дам қараб тур-
гандан кейин бўйни, иякларида пайдо бўлган терларни
кattакон дастрўмоли билан артиб машинани Марғилон
тарафга буришни сўради.

Горчаководан то Марғилонгача кўчага одам сиғмас-
ди. Бутун халқ кўчага чиққандек эди. Машина Учариқ
гузарида отда туриб айрон ичаётган Райимберди тога
ёнига келиб тўхтади. Райимберди хижолат чеккандаи
мўйловига теккан айрон юқини ҳам артишни унутиб от-
дан тушди-ю Юсупов билан кўришишга ошиқди.

— Чанқабсан-да, Райим. Ишларинг қалай?

Райимберди ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин пахтанинг
аҳволи, канал ишлари қанақа кетаётганини гапириб
берди.

— Одамларнинг Найман участкасидами?

Райимберди тасдиқ ишорасини қилди.

— Эрта-индиинларга участкангга ўтиб қоларман. Билишимчча, ишларнинг дуруст эмасга ўхшайди. Зўр-зўр полвонларнинг қочиб кетаётганиши.

— Йўғ-э, ушақа демасинлар, ота.

— Қиз опқочган боланг Куйганёрни куйдиряпти. Трактор билан беллашаман, дейди азамат.

Райимберди кулди.

— Аҳмоқ, бемаза иш қилди. Бутун қишлоқнинг бошини ерга эгиб кетди.

— Унақа дема, — деди Юсупов жиддийлашиб. — Иккни мусича бир-бирига қараб қукулашиб турса-ю, сенга ўхшаган қишлоқ катталари ўзини билмаганга солиб юрса. Опқочишдан бошқа иложи қолмаган-да. Яқин орада овозасини эшишиб қоларсизлар. Қишлоқнинг бошини ерга эгди эмиш, бошини кўтарди, дегин. Хўп, майли, ишингдан қолма.

Иўл серқатнов, от-арава, велосипед, пиёдалар кўп бўлганидан машина тез юролмасди. Шунинг учун ҳам радиатор суви қайнаб кетган, бир тўхтагандан кейин ўт олпши анча қийин эди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Машина анча вақтгача патиллаб, хўрсингандек пишқириб, кейин ўт олди.

Тизгини бўйинда қолган от ариқ бўйидаги ўтларни чимдиб анча нари кетганди. Райимбердин отига яқин қолганда Учариқ самоваридан кўпчиликнинг хаҳолаб кулганини эшилди, ҳали Марғилон китоб магазини олдидаFaфур Гулом билан фарғоналик шоир Адҳам Ҳамдамни кўрганди. Демак, улар шу самоварга тушишган. Юсуф қизиқ Faфур кепти, деб пақирда луччак шафтоли кўтариб кетаётганди.

Райимбердиннинг улар суҳбатидан жиндек баҳраманд бўлгиси келди. От жиловидан етаклаб аста самовар тарафга кета бошлади. Самоварнинг нариёғидаги қари толлар қуюқ соя ташлаган, кўчада Юсуповнинг машинаси туринти. У отини толга боғлаб сой устига ўрнатилган сўрида майкачан ўтирган одамларга қаради. Будар Тошкентдан келган шоирлар эди. Улар ичидан Faфур Гуломини у дарров таниди. Деярли ҳамма суратларида тақиб тушган мугуз гардишли кўзойнаги, қирра бурни мана мен Faфур Гуломман, деб турибди. Юсуф қизиқ ёши олтмишларга бориб қолган бўлса ҳам қадди тетик, қадам олиш-

лари чаққон бир киши эди. У кўзига сурма тортган, оқ жужун яктак устидан пушти чорси болгаб олган эди. Ойболта нусха қоп-қора соқоллари ўзига ярашган, гапирганда тўмтоқ қора қошларини кериб, ҳозир сени бир кулдираман, деганга ўхшаб, табассум билан одамга боқарди. Faafur Fуломнинг орқасида ўтирган Адҳам Ҳамдам уларниң ичиде энг кичиги бўлганидан хизматтага тайёр, ўйноқи кўк кўзлари яна хизмат борми, дегандек устозларига ҳушёр қараб турарди. Улфатчилик энди бошланай деб турганди, машинада лоп этиб Усмон Юсупов келиб қолди.

Юсупов машинадан тушар-тушмас Faafur Fулом улуғ киши олдида майкачан ўтириш ноқулайлигини билиб, жужун кителини шошиб кия бошлади. У кийинаркан, чап қўлинни орқасига ўтқазиб кафтларини силкитарди. Адҳам унинг шамасини фаҳмлаб кўрпача ёнидаги ҳали оғзи онилмаган иккита шишани этагига яшириб илдамлик билан тол орқасига ўтди.

Юсупов ўтиришга унамади. Тик турганича бир коса яхна чой ичди.

— Faafur, эртадан Куйганерга кўчининглар. У ерда иш фур. Шоирларнинг яхши сўзлари мадор бўлади. Ҳамид, сен Водилга бор. Ашрафий билан Яшин ўша ерда. Операнинг боришини бил. Кам-кўсти бўлса менга айтасан.

Юсупов бир чеккада кўзларини катта-катта очиб турган Ойбек олдига борди. Уни қўлтиқлаб машина тарафга юра бошлади.

— Келганингиз яхши бўпти, домла! Қани энди мана шў бўлаётган ишлар тўғрисида «Қутлуғ қон»га ўхшаган битта катта нарса ёзиб берсангиз. Эринимай ҳамма трас-саларга боринг, одамлар билан танишинг. Бу ерда кўрганларингизни умрингизнинг охиригача ҳам ёзиб тугата олмайсиз, домла. Кеча «Қизил»¹даги «Оталар» очеркингизни ўқидим. Жуда яхши ёзибсиз. Илтимос, кўпроқ ёзинг. Қурувчилик учун сиздек зўр ёзувчининг гапи қанот бўлади.

Ойбек сал тутилиб гапирарди. Ҳозир Юсуповнинг салобати босиб, янада тутилиб гапини йўқотиб қўйганди. Унинг бу ҳолатини сезган Faafur Fуломнинг шайтонлиги тутди.

— Ота, бу билан таржимон орқали гаплашиш керак. Гапирсанг-чи, забонинг борми, ўзи?

¹ «Қизил»— Республика иартия газетаси «Қизил Ўзбекистон»² ниң қисқартиб айтйлгани.

Ойбек унга ялт этиб қаради. Жақл устида, «Ғұдайған», деб юборди. Ойбек умрида бирорни сўкмаган, сўкишни билмасди ҳам. Жуда жаҳли чиқиб кетса «Ғұдайған» дерди, холос. Бу унинг бисотидаги ягона аччиқ сўкиши эди.

Шоирларга қўшилиб Юсупов ҳам кулиб юборди. Ойбек ҳам ўзини кулгидан тиёлмади. Юсупов Ғафур Ғуломга ўғирилди.

— Куйганерга сени бекорга чақираётганим йўқ. У ерда бир пойвон бола жуда ғалати ишлар қиляпти. Заркентдан чиққан. Тош қазишда, юқорига ташиб чиқишида ҳеч ким унга тенг келолмаяпти. Шуни бир яхшилаб газетага ёзинглар. Собир қўшиқ ёзади. Уста¹ куй басталайди. Сен очеркми ё шеърми ёзасан. Шу болани бир ҳалқ-қа кўрсатиб беринглар. Бўптими?

Юсупов шундай дедио машинага ўтириб жўнаб кетди.

Райимберди бир четда туриб, бўлиб ўтган гапларни эшиганди. У ҳамқишлоғи Азизхон тўғрисидаги гапдан жуда хижолат чекди. Чунки у боя Юсуповга, бу бола қишлоқнинг бошини эгиб кетди, деганди. У ёмонлаган бола қўшиқ бўлмоқчи. Республиkaning энг табаррук шоирлари унга атаб газаллар битишмоқчи.

У ҳозир ҳам хижолатда, ҳам аллақандай ғурур оғушида эди.

Ажаб, бир ўт, олов, бебош бола бугун бутун ҳалқнинг оғизига тушиб ўтиrsa-я! У бу севинчли хабарни Умматалига етказади. Номус кучидан кўчага чиқолмай қолган ота қай аҳволга тушаркин?

Райимберди отига миниб Зириллама тарафга жадал йўл олди.

XIV

Қора дарёнинг суви саратонга келиб жуда пасайиб кетди. Дарё ўрталаридаги тошлар, шағаллар шундоққина очилиб қолди.

Куйганер тўғони учун сепоячилар, сузишга уста йигитларнинг ҳожати қолмади. Бунда фақат бетончилар,

¹ Уста — Машҳур композитор Тўхтасин Ҷалиловни ҳурмат юзасидан шундай атардилар.

тӯғон пойдеворинн қазийдиган азамат кишилар керак. Азизхонни пойдевор қазиётган полвоилар бригадасига қўймоқчи бўлишган эди, кўнмади. У қандайдир файри табиий, одам боласи бажариши қийин ишларни истарди. Илгариги куни Белявский ути Учқўрғон тӯғонига олиб кетмоқилигини айтганда Азизхон кўнмади. Бунга сабаб Эш полвон ўша ерда ўз бригадаси билан дарё йўлини тўсяпти. У агар Азизхон бу ёқقا келса бутун бригадам билан ишни ташлаб кетиб қоламан, дебди. У албатта шундай қилади. Азизхон икки марта юрт олдида унинг юзини ерга қаратди. Ҳали-ҳали у даврага кирмай, кураш бўлаётган жойдан қочади. Азизхон ўжарлик қилиб борадиган бўлса албатта унга бирон зарар етказиши ҳам турган гап. Аламзада полвоннинг қўлидан ҳар иш келади.

Азизхон Учқўргонга қўрққанидан эмас, унга раҳм қилганидан, бормайман, деди. Ахир Эш полвон ҳам каналга ншлайман, ном чиқараман, деб келган. Майли, ишласин, ноумид бўлмасин. Бунинг устига Лутфиниса ётганда ҳам, турганда ҳам битта гапни такрорлайди:

— Шу Эш ўлгур билан ўчакишманг, тагии номардлик қилиб бирон кор-ҳол бошлаб юрмасин. Ӯшандан сал узоқроқ юринг.

Азизхон нима қилишини билмай турган пайтда отда Жўра полвон бир боғлам газета кўтариб ўтиб қолди.

— Ҳа, полвон бола, аҳволларнинг қалай? Анчадан берпи поминг чиқмай қолди-ку.

Азизхон Куйганёрда ишлагиси келмаётганини, Лугумбекка бориб ўз бригадасида ишлагиси келаётганини айтди.

— Жон дейман. Агар шунга аҳд қилган бўлсанг, кўрпангни кўтариб боравер.

— Сиз юр десангиз бўлди, кетавераман.

— Юравер бўлмасам.

Азизхон эрталаб етиб боришига ваъда берниб у билан хайрлашди. Ўйга келса Орзихон ая трассадан қайтиб энди овқатга уннаётган экан. Лутфиниса ҳали келмапти. Азизхон Лугумбекка кетиш ниyatини Орзихон аяга нима деб тушуниришни билмай ўйланиб тўтарди. Лутфиниса ҳам унга анча ўрганиб, иккови тил топишиб қолганди.

Азизхон Орзихон аянинг ҳовли бетида куймаланиб юришини кузатаркан, ўз онасини ўйлаб кетди.

Умматали уйга келди дегунча хотини албатта унинг диққатини оширадиган гап топишиб қўярди. Овқат устида

ҳам, кея кириб чироқ ўчганда ҳам иккенининг жанжали битмасди. Бу жанжалларга мана шу Азиэхонинги ўхлиги, бебошлиги сабаб бўларди.

Бунақа юзлаб жанжалларнинг бири, зўри ўтган йилиюнинг ўрталарида бўлганди.

Уларнинг Тўхтавой деган агроном қўшпилари аллақайдан уруғи йўқ олма новдасини олиб келиб чорбоғидаги олмасига улаган эди, пайванд яхши амал олиб беш-ўнта гўра ҳам туккан эди. Азиэхон ўртоқлари билан бас бойлашиб танаси самовар карнайидек дараҳтни бир зарбда илдиз-пилдизи билан суғуриб ташлаганди. Тўхтавой қилди жанжални, қилди жанжални, суғуриб ташланган дараҳтни судраб идорага олиб чиқди. Раисга арз қилди. Раис Умматалини чақириб кўп гапларни айтди.

— Ахир бу тажриба учун уланган нарса, пайваидни Прежевальск деган жойдан олиб келганди. Бу қандай бемаънилик. Бола деганини мундоқ тарбия ҳам қилиш керак-да.

Умматали идорадан қошлари чимирилиб, пешаналарнадаги ажинлари тахланиб қайтди. Эсини таниб, колхозда ишилади, бригадир бўлди, кетмончи бўлди, дакки емади. Энди қариган чоғида ўғлидан юзи шамгин. Нима қилсан? Кўзининг оқу қораси ёлғиз ўғли. Урса жони ачиди, урмаса бу дашном. Кела солиб хотинига ўдагайлади:

— Анави ярамасинг қапи?

Хотини эрининг важоҳатидан ўғли бир бало қилганини дарров сезди.

— Шаттайди, дадаси, ҳозир сигирни етаклаб чорбоқча кириб кетганди. Тағин уриб-нетиб ўтирманг, жон дадаси.

— Хотин, ўғил болани уриб бўлмайди. Ўғил бола худонинг бир инояти. Арабистоннинг аллақайси вилоятида ўғил бола туғилган куни подшонинг маҳсус фармони билан эрталабгача тўп отиларкан. Ҳиндистоннинг аллақайси бир юртида ўғил туққан хотин бир куни кечгача подшонинг таҳтида бола эмизиб ўтираркан. Миссисури деган юртда ўғил бола туғилса подшонинг хотини сарпо қилиб бориб, туққан хотинни ўз кажавасида шашар айлантираркан. Кўрдингми, ўғил бола қанақа...

Азиэхон ҳозир Орзихон аянинг ўчоқ бошида куймалапиб юришига қараб ота-онасини ўйлади ю кўнгли бу

зилди. Нима қишил қўйдим? Энди қишилсекка қайтиб бориш йўқ... Уртоқларим қатори юрга ош берниб, ота-онанинг орзусини ушатиб ўйлансан бўлмасмиди? Бечоралар энди нима қишишаётганин? Ҳамиша касалдан боши чиқмайдиган онам айвон лабида кафтни иягига қўйиб эшикка тикилиб ўтиргандир. Дадам бечора аламини газетадан олаётгандир. Йўқ, газета ўқиш ҳам кўнглига сиғмай қолгандир. Газета чойхонада. У бечора юртнинг кўзига қараёлмай уйга қамалиб қэлгандир-ов. Агар газета ўқиса биларди. Үғлининг каналда нималар қилаётганини албатта газетдан биларди. Агар у Лутфинисани олиб қочмаганда бу ишлар бўлмасди. Шундоқ катта тўйни бузиб уни олиб қочдим! Лутфинисанинг акаси уларнинг эшигини тепиб, тўй харжларини тўла, деб қистаётган бўлса-я!

Азизхон бў тўғрида энди ўйлаши. Кексайиб қолган, қўл учидаги рўзгор тебратадиган ота-онаси бу харжларни қандай тўлайди? Агар пули бўлса аллақачои тўй қилиб ўғлини уйлаб қўймасмиди?

Азизхон сапчиб ўриидан турди. Биттаю битта ўғли ота-онасини ташвишга, бошини жанжалга қолдириб бу ерда юриши қандоқ бўлди? Йўқ, бу ўғил боланинг иши әмас!

Азизхон сергакланиб шошиниб уйга кирди. Курашда тушган пуллар қийиқда тугилганича Орзихон аяннинг қутнисида турган эди. У қутнчани очдию тугунни супага олиб чиқди. Очиб шолча устига ёзиб юборди. Қизил ўттиз сўмликлар, беш сўмлик, ўн сўмликлар аралаш-қуралаш эди. У тиззалаб ўтириб олдию санашга тушди. Қўлида ёғоч чўмич билан тепасига келган Орзихон ая ҳайрон эди.

— Нима қиляпсан, болам? — деди у ажабланиб.

— Шошманг, шошманг, — деди Азизхон ҳисобдан адашмаслик учун унга қарамай.

Охири у қийиқдаги пулларни тахлаб санаб бўлди. Кейин аяга қараб илжайди.

— Саккиз юз ўттиз икки сўм.

— Бу пулларни нима қиласан, болам?

— Қерак, қерак, ая. Ҳозир келаман.

У шундай дедиую пулларни қайта қийиқка туғиб кўчага отилди.

Азизхон тўппа-тўғри Куйганёр почтасига борди. Почтахонанинг ичи у ёқда турсин коридорлари, зиналари-

гача газета ва ҳатларға тұлыб кетған әдн. Азизхон газета пачкалари устидан ҳатлаб түйнүкка бош тиқди.

— Опа, Заркентга қанақа қилиб пул жүнатса бүлади.

Күзойнаклы татар хотин олдига сарық қофоз ташлади.

— Манавини түлдириб, адресларни аниқ қилиб ёзинг.

Азизхон тез юриб келганидан ҳансирар, энтиқиб-энтикиб гапиради.

— Жөн опа, ўзингиш ёза қолинг, мен адашиб кетамап. Жөн опа.

Хотин түйнук оғзига ташланған бланкани қайтариб олди-да, Азизхон айтиб турған адрес ва пул миқдорини єзді.

— Вой-бү, шунча пулнн-я? Етти юз сүмнн-я? — деди ҳайрат билан аёл.

— Жүнатауеринг, жүнатауеринг, бор яна.

Хотин бланка устиға думалоқ штампн тап этиб урдиди-да, бир нусхасини Азизхонга узатди.

— Опа, икки оғиз гап құшса бўладими? — деди ялиниб Азизхон.

— Айтинг, — деди хотин яшикка ташлаган бланкани қалта оларкан. Азизхон ўйлаб туриб айтди.

— Дадажон, мени кечиринг. Мен тиңчман. Лутфи соғ-омон Бу пулларни Акбаралига бериб қўйинг. Тўйининг товони. Етмаса яна юбораман.

Азизхон почтадан құшдек енгил бўлиб чиқди. У гўё ота-онасини шу пул билан хижолатдан қутқаргандек эди.

У эшикдан ҳовлигә жавраб кирди.

— Лутфи, Лутфи, бўлди, бўлди.

— Нима бўлди? — деди ариқда бет-қўлини юваётган Лутфиниса ажабланиб.

— Акангга пул жўнатдим, пул жўнатдим. Тўй харжидан қутулдинк.

Лутфиниса, а-а, деб қўя қолди. Овқат устида Азизхон Жўра полвон билан учрашганини, эрталаб Луғумбек участкасига ишга боришларини айтди. Орзихон ая жиндек кўз ёши қилиб олди.

— Үрганишиб қолған эдик. Шаттга ишлайверсанглар ҳам бўларди. Иссинқ-совуқларингдан ким хабар олади.

— Ҳаммаси тахт, аяжон. Уй ҳам, овқат ҳам бор. Мен қиладиган иш ана ўша ерда экан. Бормасам бўлмайди.

Қаналининг битишига ўттиз тўрт кун қолди. Иш кўрсатиб қолмасак, кейин армон қилиб юрамиз. Албатта келиб сизни кўриб тураман. Лутфи ҳозирча шатта туради.

Орзихон ая ўрнидан туриб ошхонага кириб кетди. Бирпастдан кейин тоғорада ун олиб чиқди.

— Кетадиган бўлсанг қуруқ кетма, беш-олтита патир ёпиб берай.

Кеч кириб, Лутфиниса чироқ ёқиб айвон токчасига қўйди. Қўк кўприк тарафдан қўшиқ янгради.

— Ҳалимахоним кансиш қўйяпти,— деди Лутфиниса.

— Найманда «Бой ила хизматчи» бўлади, бормаймизми,— деди ўрнидан туриб Азиҳон.

Хамир қораётган Орзихон ая гапга аралаши;

— Эрталаб йўлга чиқасан, вақтлироқ ёта қол.

Лутфиниса уйидан чиққандан бери Азиҳон билан ўзига бошқа-бошқа жой соларди. Азиҳон супага тўшалган ўринга чиқиб ёнбошларкан, дўнғиллади:

— Акангнинг ҳақидан кутулдим-ку, бўлди-да.

Лутфиниса ҳовунини бетига тортиб кўрсатди. Бу унинг, никоҳ ўқитмасдан ёнимга йўлатмайман, дегани эди.

Орзихон ая то хамирни муштлагунча Лутфиниса гувала деворга тираб қурилган тандирга ўт қалади. Саратор офтобини еган ғўзапоя зум ўтмай гуриллаб кетди. Бемаҳал ёлқиндан чўчиган қўндоқдаги шабкўр товуқлар қақалаб юборди. Тандир тепасида ётган мушук чўчиб ўзини томга отди.

Орзихон ая супра лабига тиззасини бостириб патирга тўқ-тўқ қилиб чакич урарди. Азиҳон бу ҳаловатли оқшом манзарасидан маст эди. Худди ўз уйидаги ўтиргандек, тиниб-тинчимас онасининг ҳовли юзида куймаланиб юришини кўраётгандек эди.

Кампир билан Лутфиниса тандир олдида нималарни дир пичирлаб гаплашишар, Лутфиниса эса қиқирлаб куларди.

Узоқда, Куйганёр тарафда қўшиқ янгради. Ҳалимахоним «Ушшоқ»ни баланд авжда айтарди. Орзихон ая шамол қанотида учиб келган қўшиққа бир дам қулоқ тутиб жимиб қолди. Ашуланинг ҳазин садолари унга қаттиқ таъсир қилганди.

— Умрингдан барака топкурнинг зап овози бор-да!

Тандир оғзидан учиб чиқаётган сон-саноқсиз учқунлар қоронгилик қаърига кириб бирин-кетин ўчади.

Лутфииисанинг олов тафтидан бўғриққан юзлари ялти-
райди.

Азизхон кўрпани бошига тортди. Барибир кўзига уйқу
келмади.

Сал ўтмай ҳовлини иссиқ нон иси тутиб кетди. Аэиз-
хон саватдан битта патир олди-ю, тўшакка чордана қу-
риб маза қилиб ея бошлади.

Орзихон ая қоронгида пуф-пуфлаб иссиқ патир еяёт-
ган Азизхонга қараб «Ҳалиям бола экансан-а», деб
қўйди.

И К К И Н Ч И Б У Л И М

I

Луғумбек участкаси қурилишнинг энг оғир жойлари-
дан бири ҳисобланади. Бу ерда канал жуда баландлик-
дан келади. Агар шу қиялиқдан сув оқадиган бўлса уни
тўсиб ҳам, буриб ҳам бўлмайди. Луғумбек атрофидаги
далаларга сув чиқмай қолади.

Лойиҳа тузишда бу ерда ниҳоятда мураккаб канал
йўли очилиши кўзда тутилган. Сув тўққизта шаршара-
дан қўйилиб келади. Ҳар икки-уч километрдан кейин ка-
нал шаршара орқали етти-саккиз метр пастга бирдан
ташланади. Тўққиз жойда бунаقا чуқур канал қазиш
анчагина катта куч талаб қиласди. Қазилган тупроқ ба-
ландликка бир неча километр трасса бўйлаб чиқарип
борилиши керак.

Андижон полвонларидан ташкил топган ўнлаб брига-
далар шу ерда ишлайпти.

Азизхонни полвонлар бригадасининг бошлиғи Жўра
полвон Фойипов яна ўз қанотига олди.

Тупроқ отаётганларнинг бетлари чангга белангган,
пастда ишлаётганлар тўзонда мутлақо кўринмас эдилар.
Азизхон яктагини ечиб тўзон орасига шўнғиб кетди. Жўра
полвон пастликда эди. У белкурак билан отган тупроқ
тўрт метр баландликдаги супага бориб тушар, у ердаги
уч йигит пастдан иргитилган тупроқни курак билан яна
уч ярим метр баландликка отарди. Икки мартадан ирги-
тилган тупроқ тўзғиб, шамолсиз дим ҳавода булутдек
муаллақ туриб қоларди.

Азизхон кетмонга ҳам, белкуракка ҳам қўл тегизмади.
Чаккасини қашлаб ўйланиб турди-да, каттакон қанор оғ-

зини очиб Жўра полвоннинг белкурагига тўғрилади.

— Қапи, устоз, тупроқни бу ёққа ташланг.

Жўра полвон андак ўйланиб тургандан кейин илжайди. Азизхон тутиб турган қанорга кураклаб тупроқ ташлай бошлади. Қанор ярим бўлгандан кейин, энди бас, деди. Азизхон, солавернинг, устоз, деб кулди. Қанор бўғзигача тупроққа тўлгандан кейин Азизхон, қани орқалатворинг, устоз, деди.

Икки кишилашиб қанорни унинг орқасига қўйиншди. Одамлар бола ҳозир қорни билан ерга қапишиб қолади, деган гумонда чанг ўтириб ҳўл бўлиб кетган оғир киприкларини қимирлатмай қараб турнишарди.

— Бола, майиб бўласан, кўпам чиранма, — деди Жўра полвон.

Азизхон индамади. Бир силкиниб қанорни орқасига ўнглади-да, пилдираганча тахтадан юқорига чиқиб кетди.

Ҳамма ҳайрон. Тойиб кетса ушлаб қоламиз, деб иккнуч полвон йигит йўлнинг ярмида уни кутиб турнишарди. Азизхон уларга қарамай, чанг-тўзонга тўлган қирғоққа чиқиб кўздан гойиб бўлди.

Одамлар ҳанг-манг бўлиб қолишган эди.

Бугун эрталабдан бери Йўлдош Охунбобоев дўнг тепасидаги тут тагига курси қўйиб ўтириб олган, иш давомида қандай камчиллик сезса, тут шохига илиб қўйилган телефонда штабга хабар қилиб, бошлиқлар билан ҳал қиласарди. Унинг ёнида елиб-югуриб юрган шу район ижрокомининг раиси Эшон ака номи билан машҳур бўлган Усмонхўжаев ҳали у ерда, ҳали бу ерда пайдо бўлиб, ишнинг боришини кузатарди.

Охунбобоев ўзидан катта қанор тўла тупроқ ташиб чиқаётган йигитга кўзи тушди-ю ўрнидан турди.

Бу пайт Азизхон елкада қанор билан тахта пиллапоя устида шошилмай, бир маромда қадам ташлаб юқорига чиқиб келарди. Чанг-тўзон орасида унинг гавдаси соядек кўринарди.

— Ким бу? — деди Охунбобоев ҳайратда.

Уша тарафдан кўзини узмай турган Эшон ака, билмадим, деб бош чайқади.

— Ким бўлса ҳам бас қилсин! Тупроғини тўқкандан кейин бу ёққа чақиринглар.

Сал фурсат ўтиб Азизхон илжайганча қанорни судраб Охунбобоевнинг олдинга келди.

— Ия, сенимидинг? Бу нима қилганинг? Бас қил-э! Азизхон илжайди.

— Ота, сал кунда канал битади. Ишлаб қолайлик да. Кейин армон қилиб юрмайлик.

— Қанча кило кўтарасан?

— Билмадим, — деди Азизхон. — Тортиб кўрмаганман. Қанча ортсангиз кўтаравераман.

Охунбобоев ҳанг-манг бўлиб қолди. Кейин ҳазил ара-лаш, одаммисан, нимасан, деди.

— Ҳар қалай бир қанор тупроқ жуда оғир нарса. Узингга эҳтиёт бўлганинг маъқул.

Азизхон, хўп, ота, деди-ю яна тўзон орасига кириб кетди.

Юқоридан яна иккита шунақа қанор олиб тушишиди. То Азизхон тупроқ тўла қанорни опчиқиб тўкиб келгунча икки киши бошқа қанорни тўлдириб турнишиди. Азизхон шошилмас, на тез, на секин юрарди. Худди соат стрелкасидек бир маромда ҳаракат қиласиди.

Иш бошланганига бирон соат ўтмай унинг иш жойидаги тўзонлар тарқаб кетди. Юқорида ер ўлчаб юрган, уйилган тупроқларни сураётганлар тез-тез Азизхон тарафга ўгирилиб, бу дев сифат бўланинг паҳлавонлигига дайрат билан қаардилилар.

Тушликка жом чалингандан Азизхон энди қанорни орқалаётган эди. Ҳамма кетмон ва белкуракларни ташлаб юқорига юра бошлаган пайтда у елкада қанор билан улар орасида тепага интиларди.

У юқорига етганда бирдан одамлар икки тарафга сурилиб унга йўл очишиди. Азизхон мункайганича бориб тупроқ уюми устига ажиб чаққонлик билан (жиндек мақтанганлик аралаш) силкиниб қанорни ирғитди. Оғир қанор тушган тупроқ худди портлагандек тўзиб кетди.

Атрофии ўраб турган кишилар қийқириб чапак чала бошладилар. Давра орасидан ҳамма ёғи ялт-юлт тақинчиқларга бурканган Ҳалима Носирова қўлида бир коса айрон билан чиқиб АЗИЗХОННИНГ қаршисида тўхтади.

— Ичинг, полвон укам!

Азизхон унинг қўлидан ихлос билан косани олди-да, битта шимиришда бўшатиб қайтиб берди. Ҳалима Носирова ўттан йили СССР халқ артисти деган катта унвонга сазовор бўлган эди. Бу санъаткорнинг овози булбулни лол қиласиди. Пластинкаларда, радиода овозини эшиг-

ганлар, узоқдан бўлса ҳам бир ўзини кўрсам, деб ният қиласдилар. Азизхон бўлса худди унинг ўз қўлидан айрон олиб иди. Очигини айтганда, то тушгача эллик тўрт қанор тупроқ ташиб ўзи ҳам анчагина чарчаган, бели ҳам сал-пал зирқираб қўяётган эди. Ҳалимахонимнинг бу илтифотидан у чарчоқни унуди. Бундан ҳам оғирроқ қанор кўтариб унинг қўлидан яна битта айрон ичкиси келди.

Азизхон одамлар кузатувида чойхона тарафга қараб юаркан, Ҳалимахоним Жўра полвоннинг бошидаги қирғизча қалпоғини олиб икки букладиу оғзига тутиб ашулани бошлаб юборди. Бирдан ҳамма жимиб қолди. Азизхон ҳам юришдан тўхтаб анграйганча унга қараб турарди.

Қўшиқ тоғ қазиётган Фарҳод шаънига айтилаётган Шириннинг юрак дардлари эди. Азизхон хижолатликдан қизариб кетган, бу қўшиқ, бу обрў уни чинакамига маст қилганди.

Уша кунни Азизхон худди тушида кўргандек ўтказди. Овқатдан кейин яна ўн саккиз қанор тупроқни юқорига ташиб чиққанини ўзи билмай қолди. Кечқурун Жўра полвон айтгандагина билди.

Луғумбекнинг канал қазилаётган жойидан — илгари Мойли сувдан «Октябрь ариғи» тортиб келинган эди. Бу сув атиги иккита қишлоқни аранг суғориб, тупроққа шимилиб кетарди.

Мана шу ариқ ҳозир каналчилар хизматида. Ариқ бўйига ўнлаб чойхона, ошхона ва новвойхоналар қурилган. Кечки пайт ишдан қайтган қурувчилар шу ариқда чўмилишарди. Баъзан шундай пайтлар ҳам бўлардики, ариқ ичига одам сиғмай кетар, бир-бирларига елкама-елка туриб чўмилишарди.

Азизхон ариққа тушганда беш-олти йигит оқимга қарши сувни шалоплатиб сузиб юришарди. Азизхоннинг аъзойи бадани тупроқ эди. Терлаганидан танига ўрнашган чанг-тўзон лойга айланиб кетган. Азизхон сувда мириқиб шўнғиб, қулочкашлаб сузиб юаркан, дўнг тепасида Жўра полвоннинг қораси пайдо бўлди.

— Ҳой, бола, қаёқдасан. Бўлди, чиқ. Сени сўрашяпти.

Азизхоннинг хаёлига ялт этиб дадаси билан онаси келди. Қидириб келишдимикин? Пулни олишган бўлса дарров етиб келишган-ов.

Азизхон артиниб ўтирмай шошилиб кийинди. Чакка-ларидан, бўйинларидан сув томиб чойхона тарафга югурди.

Новвойхона олдида Жўра полвон кўзойнакли бир йигит билан гаплашиб туарди. Йигит озода кийиниган, ўчиб қолган папиросини ҳадеб гугурт чақиб ёндиrolmasdi. Азизхон бу кўзойнакли кишини қаердадир кўргандек бўлди. Юзи, кўзойнаги, қирра бурни унга жуда таниш эди.

— Келдингми, — деди Жўра полвон. — Бу кишини танийсанмп, полвон. Бу аканг машҳур шоирпмиз Faфур aka Fуломов бўладилар. Танишиб қўй. Сен билан гаплашгани атайни кептилар.

Азизхон довдираб қолди. Шошиб икки қўлини бара-вар чўзди. У Faфур Fуломнинг шеъру ҳикояларини кўп ўқиган. Мактабда дарсликларда унинг «Кўкан батрак» достонини алоҳида дарс қилиб ўқитишган эди. Айниқса унинг «Довдираш», «Ёдгор» қиссаларини маза қилиб қайта-қайта ўқиган эди. Азизхоннинг назарида Faфур Fулом оддий одам эмас, аллақандай гаройиб киши эди. Уни учратишини сира хаёлига келтирмаганди. Энди бўлса Faфур Fулом уни атайлаб йўқлаб кепти.

Fафур Fулом унга бошдан-оёқ қараб кулди.

— Жўравой ака, мени лақиллатяпсизми? Полвон деб ёш болага рўпара қилдингиз-ку.

— Э, мулла Абдуғафур, бу бола «Митти деманг бизни, кўтариб урамиз сизди», дегаплардан. Гавдасига қараб тўён пичманг. Болада гап кўп.

Fафур Fулом унга яна кўз ташлаб, ишонқирамагандек илжайиб қўйди.

— Кечаги қурилиш газетасини кўрдингизми,— деди у Жўра полвонга қараб,— Учқўргондаги полвонни ёзишилти. Ана уни полвон деса бўлади.

— Э,— деди Жўра полвон. — Ўқидим. Эшни ёзишилти. У ҳам яхши, зўр полвонлардан эди. Аммо манави бола каналга келгандан кейин Эшнинг дами чиқиб кетган. Бу бола Эшни икки марта тупроққа қоришириб ташлади. Эш бу тарафларга келолмайди. Учқўргонга келиб, ўша Учқўргондан кетади.

Fафур Fулом хахолаб кулди.

— Энди Эш полвонни Учқўргондан кўрарканмиз-да. Ҳаммалари баробар кулиб юборишди.

— Ука,— деди шоир,— штабдан тайинлашди, сен

тўғрингда бир ғалати очерк ёзмоқчимаи. Нима дейсан? Қилган ишларингни бирма-бир айтиб берасанми?

— Нимани ҳам айтай, ака. Мана, устоз нима десалар шу. У киши айтгани гапларди ёзсангиз дуруст. Мен елкада тупроқ ташиндан бошқа иш қилганим йўқ.

— Акаси, ичингдаги гапни кавлаб чиқаришин ўзимга қўйиб бер. Сендақа полвонлар билан кўп гаплашганман. Жўравой ака, бизни биронта холироқ жойга олиб боринг.

Жўра полвои уларни қишлоқ шўросининг биносига бошлади.

Сув бўйига қурилган омонат сўриларга сон-саноқсиз пашшахоналар тутилган. Очиқ майдонга давра қурган кишилар гур-гур кулишарди. Кечаки бу ерга Юсуф қизиқ билан Оҳунжон қизиқ келган, улар очиқ майдонда қизиқчилик қилиб одамларни кулдиришарди. «Октябрь ариғи»нинг нариги бетида азамат ёнгоқ шохига оқ чодир илиб кино кўрсатишяпти. Ўртадаги сўрида ўнтача одамни тўплаб Тошкентдан келган лектор «Пиковая дама» операсида реалистик мотивлар» дегани темада лекция ўқияпти. Тингловчиларининг кўпчилиги пинакка кетган, баъзилари лекция тезроқ тугасайди, деб қизиқчилик бўлаётган майдонга қараб қўйишарди. Лекторнинг ёнидарайком секретари ўтирганидан кетолмай ноилож мудрасарди.

Райком секретари эса уларга билдиrmай оғзини мушти орасига олиб тинмай эснарди.

Пойтуқ тарафда кетма-кет мушак отилди. Мушакнинг кўк, сарнік, қизил шуълалари тупроқ уюмларини, чойхона томларини узоқ ёритиб турди-да, кейин аста сўнди.

II

Кунлар ниҳоятда исиб кетди. Фир этган шабада йўқ. Канал чуқурлашган сари ичи дим бўлар, ер қазиётганийигитларнинг танидан тер қўйиларди. «Оқ мактаб» болалари тунука чойнакларда, пақирларда кетма-кет яхна ташиб улгуролмасди. Ичилган яхна шу заҳоти тер билан чиқиб кетарди. Азиҳон иссиққа чидаёлмай қолди. Лойқа тер пешанасидан оқиб кўзларига кирад, томоги қақраб,

ҳадегаңда ўзини яхнага уради. Иш унуми ҳам сал пасайғандек кўринарди. Чуқурликдаги кетмончилар ҳар ярим соатда юқорига чиқиб ўзларини елпид олишарди.

Шу кунларда тун жуда ойдин бўляпти. Машъала ёқ-масдан ишлаш мумкин эди. Жўра полвон участка бошликлари билан келишиб, полвонлар бригадасининг ишини кечасига ўтказди.

— Кечаси чанг-тўзи юйк, ҳаво салқин. Эртага эрталаб ишга чиқманглар. Уч-тўрт кун кечаси ишлайсизлар.

Азиҳон трассадан қайтгандан кейин ювиниб Лутфинаса ишлаётган «Қирғиз овул»га бормоқчи эди, айниб қолди. Эртага кундузи бўшман-ку, гир этиб бориб келаман-да, деб овқатдан кейин чодиргә кирнб тўшакка ўзини ташлади. Елкасунинг офтобда куйган жойлари ачишар, боши оғирлашиб ёстиқдан узолмағди, У анча вақтгача тўшакда тўлғаниб, ухлаб қолди. Эрталаб қирғиз болалар ионуштага ўйготишганда аранг ўрнидан турди.

Кернишиди-да, яланғоч елкасига сочиқ солиб ариқ тарафга қета бошлади. Сувининг у бетидаги будка олдида Вазира этагини липпа уриб, ерга кўлоблатиб сув сепарди. Азиҳон унга: «Ҳорманг, синглим!» — деб ўтиб кетди. Вазира кўлида сув гўла мақир билан унинг орқасидан қараб қолди.

Вазира Пойтуқдаги касалхонада санитар бўлиб ишлайди. Касалхона Лугумбек участкасида тўртта медпункт очган, шуларининг бирига Вазира қарайди. У елкасини офтоб куйдиргандарга мой берар, қурувчинларга безгакка қарши мажбуран акроҳин ичиради. Айниқса ёш жувонлар уннинг будкаси олдида кўпроқ ўралашишарди. Сепкилини кетқазадиган ҳар хил мой-упалар унда кўп бўларди.

У сув бўйидаги курсида пардозини жойига қўйиб, ўтган-кетган йигит-ялангининг кўзини ўйшатарди. ҲаттоFaфур Ғулом ҳам уннинг ёшидан лоқайд ўтиб кетолмаган. Сутга чайқалгандек оппоқ юзларига, апордек қип-қизил лабларига, ниллек қора қош-кўзларига тикилиб туриб бирдан шеър айтиб юборган.

Юз қизил, лаблар қизил,
Бармоқ учи ҳам қип-қизил,
Қош қаро, кўзлар қаро,
Ҳеч бўлмасин баҳтинг қаро!

Фақат биргина Азизхон унга лоқайд қаради. Ениб турган кўзлари бу йигит кўксини куйдирмасди, қўшиқ-дек майин овози қулоғига кирмасди. Мана, ҳозир ҳам у шундоқ чиройли қиз олдидан бепарвогина ўтди, кетди. Мазза қилиб юваниб, чодирга кирдиню ёстиқ тагидан яктагини олиб киймоқчи бўлди. Қараса тугмаси узилибди. Ҳамма вақт саранжом-саришта иш тутадиган қирғиз болалар игна билан ғалтак ипни қайга қўйишганинп билмай кўп қидирди. Охири тоқати тоқ бўлиб яктагини тугмасиз кийиб Вазиранинг олдига чиқди.

— Синглим, тугмам узилибди, игна билан ипингизни бериб турсангиз.

Вазира қулоғидарайҳон шохи билан селкиллаб кулди.

— Вой, полвон ака, игна тутишга қўлингиз келишмайди. Узим қадаб бераман. Ечинг, бирпасда бўлади.

Азизхон унга орқа ўгириб туриб яктагини ечиб узатди. Вазира яктакни оларкан, бақувват гавдасига, мускуллари бўртиб чиққан билакларига, кенг елкаларига маҳлиё бўлиб қолди. Ундан зўрга кўз узиб будка ичига кириб кетди.

Азизхон қовушмай курсига ўтириб, қирғоқча шапиллаб урилаётган сувга тикилганча қолди.

Бу жувон негадир унга жуда ўзини яқин олади. Агар ўз ўйлари билан овора бўлиб, унга қарамай ўтиб кетгудек бўлса, албатта жувоннинг ўзи салом бериб, қаратади. Қараганда ҳам кўзларини сузиб, қандайдир ғалати қарайди. Гапга солишга уринади. Яхна чой узатиб йўлдан тўхтатади. Сизни албатта медицина кўригидаи ўтказишим керак, деб бир қўлини унинг елкасига ташлаб, яланғоч кўксига қулоғини босиб, юрак уришини узоқ эшитади. Шунда Азизхоннинг бўйинларига, елкала-рига илиқ нафаси тегиб, вужудида ширин бир ҳузур қўзғалади. Вазира бўлса унинг олдида атайн иссиқдан нөлиб «бенхтиёр» оқ халатининг олди тугмаларини ечиб ўзини елпийди. Ҳар хил тасмаю тугмалардан холи кўк-си қалқиб-қалқиб кетади. Овози титрайди. Шундай кезларда (бунақа кезлар иккчи-уч бор бўлган) Азизхон кетишга шошилмайди. Бу ширин, ҳушни оловчи дақиқалар узоқ чўзилишини истайди.

Азизхон шундай ўйлар билан банд экан, будка ичидан Вазиранинг аянчли қичқиргани эшитилди.

— Вой, вой, ўлдим, дод!

Азизхон будкага югурди. Вазира у ёқдан-бу ёққа тўлғаниб югуради.

— Ари, қовоғари ичимга кириб опти.

У шундай деб ёнида эркак киши борлигини ҳам унтиб халатини ечиб отди. Азизхон унга қараганча безрайиб қолди. Вазиранинг оппоқ бадани титраб туради. Азизхон умрида аёл кишини яланғоч ҳолда биринчи қўриши эди. Фалати бўлиб кетди. Негадир у томон биринки қадам ташлади. Вазира ундан қўрққандек, тўзиб кетган соchlари билан кўкрагини беркитди.

— Келманг, яқин келманг!

Вазира шундай деб инграгандек гапиради-ю, аммо овозида қатъийлик сезилмасди. Азизхон ҳушини йигиф болди.

— Қаерингизни чақди? — деб сўради. Унинг ҳам овови худди йиғлаётгандек титраб чиқарди.

— Елкамни, елкамни чақди, қуриб кеткур.

Азизхон яланғоч аёл киши билан гаплашиб турганидан уялиб орқага қайтаётган эди, Вазира тўхтатди.

— Ҳалатимни олиб беринг!

Вазира «жон аччиғида» халатини остонаяга иргитган эди. Азизхон энгашиб халатни олди. Ундан бармоқдек ари фингиллаб учиб чиқди. Азизхон халатни Вазира га узатган эди, Вазира халатни унинг қўли билан қўшиб ушлади. Бирдан Азизхоннинг қони гупуриб кетди. Аёлдининг билагига чанг солди. Вазира силтаниб унинг бағрига келиб қолганини билмай қолди. Азизхон унинг очиқ оппоқ кўксидан ўпар, ҳансираф елкаларини силарди. Вазира қаршилик кўрсатолмасди.

Ташқаридаги машина моторининг гуриллагани эшитилди. Азизхон жувонни бағридан қўйиб юбормоқчи бўлди. Аммо Вазира унинг бўйнига илондек чирмасиб олган, қўйиб юбормасди.

Азизхон бу жувоннинг кўнглида нималар кечаетганидан бехабар эди. Аёлнинг нозик билакларини осонликча бўйнидан олиб ташлади-да, ерга қараганча яктагини кўтариб ташқарига чиқди.

Сувининг у бетидан машнина тупроқ чангитиб ўтиб кетди. Азизхон бу бўлиб ўтган сирдан ҳеч ким воқиф бўлмаганини сезгандан кейин юрак ўйноғи сал босилгандек бўлди. Будкадан яланғоч чиққани эсида йўқ эди. Кўлидаги яктакка кўзи тушиб шошиб кия бошлади. Ариқдан пақирда сув олаётган самоварчи унга маъноли қа-

раб, бир кўзини қисиб қўйди. Азиҳон хижолатликда кўзини ундан олди.

Будкадан Вазира чиқди. У тўзиб кетган соchlарини дурра тагига олган, кўзлари ешгидимми, дегандек яшнаб турарди.

Азиҳон ерга қаради.

— Ёмон экансиз-ку, — дели Вазира ўпкалангандек лабларини чўзиб.

Азиҳон жавоб тополмай гудранди.

— Агар эрим билиб қолса, нақ икковимиизни пичоқлаб ташлайди-я!

Вазиранинг эри ўзидан ўн саккиз ёш кагта бўлиб, аввалги хотини ундан кўнгилсиз бўлиб ажрашган. Эрининг бир кўзи шишадан, камгап одам эди. Агар куни билан уйда бўлса фиринг деган овози чиқмас, бирон нарсадан дикқати ошса, тўғри гапирмай жаҳл билан столни уарарди. Эри яқин-яқинларда ҳам кўп ичарди. Станция буфетида кунини кеч қилиб, қоқ ярим тунда қайтарди. Шундай ичишларнинг бирида муштлашиб, нозик жойидан тепки еб, икки ҳафта касалхонада ётиб чиқди.

Вазиранинг яшнаган, гуллаган навқирон умри бекор ўтиб бораарди. У касалхонада одамлар орасида овуниб қоларман, деб ўйлаган эди. Аёллар ўз тирикчиликлари, эрлари, бола-чақалари тўғрисида гаплашгашларида ужимгина қулоқ солиб ўтирас, улар билан ўзини солиштираарди. Шунда бирдан кўнгли ўқсиб эзилиб уйнга қайтарди.

Канал бошланиб, Луғумбекда медпункт очилгандан икки-уч кун ўтиб у Азиҳонга рўбарў келди. Бир кўришдаёқ юрагида от ўйнагандек безовталаниб қолди. Йўлини пойлайдиган бўлди. Узоқдан Азиҳоннинг қораси кўриниши билан соchlарини тузатар, бирон ишини баҳона қилиб у ўтадиган йўл ёқасига келиб турарди. Орадан уч-тўрт кун ўтиб оғзаки саломлашишдан қўл олиб кўришишга ўтди.

Азиҳоннинг қайлиғи билан келганини эшитиб ҳафсаласи пир бўлдию умидлари пучга чиқиб, уни кутмай қўйди. Аммо у ҳар қанча уринмасин, кўнглидан чиқазиб ташлашга тиришмасин, баринбир Азиҳон томонга кетиб қолаверарди. Вазира ўзини ўзи енголмади. Қандай бўлмасин ўзини паҳлавон йигит қучогига отиб, қайноқ нафасини туюшни дилига тугди.

Бугун у шу нияти томон биринчи қадамни ташлади,

Умматали билан хотини судралишиб Тоғанинг олди-
га чиқиши. Тоға идора олдида энди «эмка»га ўтираман,
деб турган эди. Уларни кўриб машинадан тушди.

— Э, келинглар, келинглар. Хизирни йўқласак бў-
ларкан, сизларни йўқлаб кетаётган эдим ўзим.

Эр-хотин бу гапни эшишиб ҳайрон бўлиб қолиши.

Умматалининг кўриниши анча ташвишли, хотинининг
бўлса киприкларида ёш илиниб турарди.

— Энди, Тоға уятга қолишга қолдик. Аммо бу ёғи
сал хунукроқ кўринадиганга ўхшайди. Шу десанг, кеча
Азизхондан дарак чиқди. Пул юборипти. Анча пул. Бил-
мадим, бу пулларни у қайдан олди экан? Оз эмас, етти
юз. Тўй харжига тўлаб қўйинглар денти. Этта-меттан
болаларнинг онаси билан Акбаралининг эшигига бориб
пулни олдига қўйдик. Тўйга қилган харжингни ол,
бу ёғига ёпиқли қозон ёпиқлигига қолсин, дедик. У
бўлса пулларни бетимга отди. Тўй харжини күёвга бер,
мен тўкилган обрўйим, ориятим учуп хун оламац, деди.
Эр-хотин судралнишиб Марғилон тушдик. Күёвнинг дў-
конини қидириб топдик. У бўлса сизларни танимайман.
Пулинг керакмас, қизни топиб келларинг, бир кун бўлса
ҳам хотин қилмасам отимни бошқа қўяман, дейди. Но-
мард ўглинг билан бақамти қиласан, дейди. Бошимиз
қотиб қолди. Боламии бир бало қилиб қўймасалар деб
қўрқяпман.

Тоға ўрнидан туриб уларни тишитди:

— Мен сенга айтсам, Уммат, боланг хавфсиз жойда,
ўглинг юрт оғзиға тушнб қолди. Ҳукуматнинг катталари
бу ишдан хабардор. Йўлдош ота канал битгандан кейин
катта тўй қилиб бермоқчи. Бугунги «Қизил Ўзбекис-
тон»ни кўрдингми. Мана,Faфур Ғулом ёзибди. Бутун
Ўзбекистонга достон қилибди. Менимча, энди Азизхонга
биров чурқ этмайди.

— Илоҳи айтганингиз келсин, — деди Умматалининг
хотини.

— Лекин бепарво бўлиш ҳам керакмас. Мен колхоз
иши, канал иши билан бўлиб у тарафларга ўтолмаяпман.
Ўзинг биласан-ку, Уммат, ғўзада одам кам қолди. Ҳа бўл-
ҳа бўл, деб турмасанг, кузда ерга қараб қолиш ҳеч гап-
мас. Агар иложини топсанглар, машина берай, бир бориб

болани муборакбод қилиб,¹ қўриб, айтадиган гапларни тайинлаб келсанглар ёмон бўлмас.

— Майли,— деди Умматали.— Бор, десанг, борганимиз маъқул.

Эр хотин Тоганинг гапидан анча таскин топишди. Эргага азонлаб Тоганинг машинаси уларни Азиз ишлайдиган жойга обориб келадиган бўлди.

Кампир кечга яқин хамир қориб оширгани қўйди. Кир токчадан ўглининг кийимларини олиб тахлади. Умматали даҳлизда қўнжига пайтава тиқилганча турган этикни олиб яримта пиёзни қозон тагига тегизиб «мойлади». Хотини кўча бошидаги ҳовлидан янги дўппи олиб чиқиб ўзи тахтакачга босди.

Тонг қоронгигда хотин тандирга ўт қалаб нон ёпди.

Ҳали кун ёйилмай Тоганинг «эмка»си эшик орқаснда сигнал берди. Эр хотин тугун-терсакларни кўтариб машинага чиқишидни жўнаб кетишиди.

Она — она экан. Боласини кўрмаганига ўн беш-йиғирма кунлар бўлиб қолди. Бу орада у озиб, шундогам сўлғин юзлари баттар заъфарон бўлиб кетди. Машина бундан ҳам тезроқ юрса, учириб боласининг олдинга обориб қўя қолса!

Шофер машинани Қува марказида бир дам тўхтатиб сув қўйиб олди-ю, Асака тарафга елдек учиб кетди. Умматали шофер олдида ўтириб йўлни томоша қилиб борар, хотини орқа ўриндиқда тугунларини ёнига қўйганича мудраб борарди. Ҳаво қизиган, қора машина кузови баттар қизиб, уни лоҳас қиласарди. Хотин кечаси билан ухламай, боласининг кийимларини қайта дазмоллаб, саҳар туриб нон ёпиб анча ҳолдан тойган. Уни уйқу элтди. Андижон шаҳрини оралаб Қўшариқ гузарига яқин қолганда машина икки отлиқ йигитга сигнал бериб ўтди. Отлиқлар сигнал товушидан эгарда туриб орқага ўгирилишди. Уларнинг бетини кўрдию Умматалининг юраги орқасига тортиб кетди. Отлиқларнинг бири Акбарали, бири марғилонлик куёв эди. Шофер ялт этиб Умматалига қаради. Умматали хотиним сезмасин деб бармоғини лабига босди.

Ҳозиргина кўнглини чоғ қилган дала манзаралари, йўл-йўлакай учраган шинам гузарлар энди кўз олдидан қочди. Акбаралининг ғазабли қиёфаси тўғрисига келиб туриб олди.

— Нима қилиб юрипти? Тўйдан кейин кўчага ҳам

Чиқмай уйида чиллага ўтиргандек яккаланиб қолганди-
ку. Кечака айтган ниятини амалга оширгани келяпти, қа-
сос олгани келяпти у.

Умматалининг юраги шиф этиб кетди. Шофёр моторга
газ бериб машинани яна илдамлатди. Куйганёр кўприги
олдига келганда шофёр тормоз бериб қўй етаклаган ки-
шидан еттинчи участка қай тарафдалигини сўради. У'
Луғумбек йўлини кўрсатди.

Товар вагонлари шундоққина Куйганёр билан Пойтуқ
йўлида тўхтаган, ундан қоп-қоп цемент, темир-терсаклар
тушириларди. Машина ўтиши учун йўл йўқ. Фақат пне-
далар вагон тагларидан мункайиб ўтиб туришипти. От-
лиқлар, эшак мишганилар состав охиридан айланиб ўтиш-
япти.

Умматали бетоқатлана бошлади. Шлагбаумнинг икки
тарафида от-арава, юккаш машиналар тўлиб кетган, улар
тинмай сигнал бериб отларни ҳуркитишарди. Паровоз
машинисти бепарво, кабина деразасига тирсагини қўйиб
бемалол папирос тутатарди. Вагонларда бўлса ҳали юк
кўп. Бир-икки соатсиз уларни тушириб бўлмасди. Шофёр
пастга тушиб у ёқ-бу ёққа ўтиб турган йўловчилардан,
Луғумбекка бошқа йўл бор-йўқлигини сўради. Үнга Май-
гир орқали ўтса бўлади, аммо сал олисроқ деб айтишиди.

— Жон болам, ўшақдан юр. Тезроқ борайлик кўнг-
лимга ёмон хаёллар келяпти.

Шофёр машинани орқага қайтариш мушкуллигини
айтди. Чунки унинг орқасидан қанчалаб машинаю ара-
валар тирбанд бўлиб кетган эди.

— Бир бало қил, болам. Отанг ўргилсин, бир амалла.

Тоғанинг шофёри анчагина иш кўрган, кўпдан бери
ҳар хил машиналарни миниб пишиб қолган эди. У кўп
уриниб барибир эпломади. Машинани қайтариш ни-
ҳоятда мушкул эди.

Араваси темир йўлнинг нариёғида қолган тўрт йигит
тарвузларни бериги тарафга қопда ташиб ўтишаётиди.
Ҳар йигитларки, елкасида тўрттадан киши ўтирса бўла-
ди. Шофёр чаккасини қашиб туриб улар қопларини бў-
шатиб яна тарвуз олиб ўтишга кетишаётганда йўлларини
тўсди.

— Жон акалар, битта савобли иш қилинглар. Бешо-
вимиз бўлиб шу машинани орқага қаратиб қўяйлик.

Йигитлардан бири, пакана, калладори ҳайрон бўлиб
бир шофер болага, бир машинага қаради. Кейин кулиб,

қани бир кўрайлик-чи, дедиу қопини четга отиб, шерикларини йўлдан қайтарди. Ўзи «эмка»нинг орқасига ўтиб тагига қўл сукди. Кўтаришга уриниб бир кучаниб кўрди.

Машина ярим қаричча ўридан кўтарили

— Бўлади. Бешовлон бемалол бурворамиз. Қелишлар, акахонлар!

Йигитлар баробар ёпишиши. Машина аста кўтарилиди. Кейин чап томонга бурилиб сал ўтмай очиқ йўлга чиқиб қолди. Йигитлардан бири якtagидаги чаңгии қоқаркан, шерикларини эрмак қилгандек гапирди.

— Сенлар ҳам полвонман деб юрибсанлар-да. Агар Эш полвонни қулатган Азиҳон бўлганда, битта ўзи буни беш метрга отворарди.

Бу гапни Умматали ҳам, шофер бола ҳам эшилди. Иккови бир-бирига маъноли қараб қўйишди.

Шофер йигитларга астойдил раҳмат айтиб, йўлни Сиза ариғи ёқалаб Майгир томонига бурди.

Йўл-йўлакай канал қазишга келган кишиларнинг чодирлари, ошхоналар, кетмон, белкуракларни пешлайдиган кўчма устахоналар учраб турарди. Умматали ўғлининг ташвиши билан бўлиб каналда шунчалик катта ишлар бўлаётганини хаёлига келтирмаган экан. Айниқса Кўйганёрдап чиқаверишдаги катта равот тепасида ўғлининг суратини кўриб энтикли.

Яхлит чойшабга жигар ранг бўёқ билан Азиҳоннинг сурати ишланган бўлиб, тагига «Дўсматовчи Азиз полвонга тенглашинг!» деган чақириқ ёзилган эди. Умматалининг кўзлари яшнаб кетди. Хотинига қаради. Кампир машинанинг орқа ойнасида ҳамон суратга қараб келарди.

Буни қаранг-а, шўх, ерга урса осмонга сапчийдиган, бебош боласи бугун юртнинг оғзига тушибди.

Машина паст-баланд йўлларда сакраб-сакраб эски Ҳаққулободга етмай ўнгга бурилди. Бу ердан Майгир машинада тахминан ярим соатли йўл эди. Туячи қишлоғига етай деганларида яна бояги икки отлиқнинг йўлини кесиб ўтиши. Машина жадал юрганидан отлиқлар чангтўзон ичидаги қолиб кетди.

Эшон қишлоқ, Оқмозор, Қорёғди қишлоқларининг йўллари ниҳоятда серқатнов экан. От-аравалар тишимсиз ўтиб турипти. Минглаб кишилар ялангоч бўлиб кетмон чопишар, замбилларда, қопларда юқорига тупроқ билан интилардилар.

Шофёр машинани «Қорёгди мозор» қишлоғининг гузаридат тұхтатди. Чунки у ёғында машина бориши мушкүл әди.

— Сизларни шу ерда кутаман. Бемалол бориб таплашиб келаверинглар. Раис кечгача рухсат берган. Қоронғи түшмай орқага қайтсак бўлгани. Мен ҳам бир томоша қилиб келаман, — дея орқа эшикни кампирга очиб берди шофёр.

Эр хотин тугун кўтариб Азизхонни қидириб дўнглардан, тупроқ уюмларидан ошиб кетишди.

Кун пешинга оғиб, қуёш тиккага келган пайт. Бундай пайтда Луғумбек тарафларда ҳаво ниҳоятда дим бўлади. Айниқса пастдан юқорига отилган тупроқлар тўзони ҳавода муаллақ туриб қолаётганга ўхшар, одам одами овозидан тусмоллаб танир эди.

Умматали кимдан Азизхонни сўраса, ҳали юрасиз, деб юқори тарафни кўрсатарди. Шуниси ажабланарлики, Умматали кимдан ўғлини сўраса, у ким, деб ўтирумай дарров қаердалигини айтади. Ота учун бундан қувончли нарса борми. Беш-олти минг одам ишлаётган, унинг устига водийнинг ҳар бурчидан келган, бир-бирини танимайдиган кишилар гап унинг оғзидан чиқмаёқ, э Азизхонни, полвон болами, палон жойда деб айтади.

Эр хотин юриб-юриб чарчашиди. Кампирниң маҳсикавуши тупроққа тўлди. Умматалиниң тердан ҳўл бўлган яктагининг елкаларин чангдан лойга айланниб кетди.

— Сен чарчадинг, хотин, манави тол тағида ўтириб тур, мен ўғлингни топиб келай.

Умматали хотинининг оёқ олишнга қараб юрадиган бўлса отлиқ келаётган Акбарали ундан олдин Азизхонни топади, унга бирон шикаст етказадиган бўлиб туюларди. Аксига олиб хотини,вой, нега чарчайман, юравераман, деб унга эргашди. Акбарали келаётганини унга айтгалийўқ. Айтса ҳушидан кетиб қолиши ҳеч гапмас. Нимжои нарса, юраги ёмон.

Елкасига иккита каттакон сумка осган йигит улар олдидан пилдираб қолди. У кўтарган сумка ичи газетага тўла эди.

— Болам, Азизхон полвон ишлайдиган жойни кўрсатиб қўймайсанми? — деди Умматали ялингайдек.

Йигит тўхтади. Унга бошдан-оёқ қараб кўзларини пирпиратди.

— Отакоп, сиз Азиз полвоннинг дадасимисиз? Дарров танидим. Юринг, кўрсатиб қўйай.

Иигит улар олдида пилдираб бораркан, тинмай Азизхон қилаётган ишлардан сўзлаб бораради:

— Кечаги газитни кўрдингларми? Ғафур Ғулом ёзган. Роса мақтабди. Рустам достон депти. Бугун Азизхонни сўрамаган, сурнштиргмаган одам йўқ дессан бўлади. Ҳозир Эшон қишлоқда ҳам у кишини икки отлиқ сўради. Башарасидан бу ернинг одамига ўхшамайди. Узоқдан келгани шундоққина билиниб турипти.

Умматалининг юраги шув этди. Оёқлари чалишиб кетай деди.

Бундан чиқди Акбарали атайлаб уни издаб келяпти. Унинг нияти бузук.

— Тезроқ юр, тезроқ. Тезроқ боламниг олдига олиб бор. Жон болам, қадамингни илдамроқ ташла.

— Шундоғам етолмаяпсиз-ку, отахон.

— Юравер, югур. Етиб оламан.

Умматали хотинини орқада қолдириб, тупроқларни тўзитиб, гандираклаб, телбадек каловлаб почтачи бола кетидан ошиқарди.

IV

Почтачи йигит Умматалини «Оқ мактаб» олдида янги пайдо бўлган тупроқ дўнги тепасига олиб чиқди.

Пастда полвонлар тупроқ ташишар, терлагай елкалари офтобда ялтирас, тўзонлар орасида ғойиб бўлиб, яна йилт этиб кўриниб қолишарди.

— Мана шу ерда бирпас кутиб туринг, отахон, ўғлингиз ҳу анави тахта устидан юриб шу тарафга чиқади: Мана шу турган тупроқ уюмини ўғлингиз олиб чиқсан.

Умматали оёқ остига қаради. У икки том бўйи тупроқ уюми устида турарди. Шу тупроқни ўғли эрталабдан бери ташиб чиқарган эди. У ҳайратдан ёқасини ушлади.

Тахминан ўн беш метр чуқурликда, тўзонлар орасидан бир йигит елкасида қанор билан тахта пиллапояни шошилмай босиб, юқорига интила бошлиди.

— Ана шу Азиз полвон бўлади.

Умматали пастга қаради. Дўнгга қия қўйилган тахта лапанглар, ўзидан икки-уч баробар катта ушоқ кўтарган чумолидек бўлиб ўғли юқорига шошилмай чиқиб келарди.

У' буқчайиб олганидан башараси кўрнимас, фақат қаюнинг тагидан тескари узатилган қўли, тахтага зарб билан тушаётган оёғигина кўринарди. «Яхшиям онаси орқада қолиб кетди, агар боласини шу алпозда кўрса, билмадим, қай аҳволга тушарди», деб дилидан ўтказди Умматали.

— Азиз полвон шунаقا дўнгдан еттитасини тиклаб қўйди. Битта ўзи ўн йигитнинг ишини қиляпти.

Шу пайт Азизхон келаётган тахтани босиб, бет-кўзи-ни тупроқ босган икки йигит илжайиб чиқиб кела бошлади.

— Қирғиз болалар, Азиз полвончинг ўртоқлари. Азиз полвон қанордаги қопни дўнгга тўкиб тушгунча янгисини қанорга жойлаб турадиган шулар.

Бу пайт Азизхон елкада қанор билан дўнг тепасига етиб қолганди. У оёқ ташлаётгани тахтадан бошқа ёққа қарамасди. Умматали овоз чиқарай, деб бир-инки оғиз жуфтлади-ю, яна инятидан қайтди. Боласи унга қарайман деб оёғи тойиб кетса, пастликка қулаши ё бўлмаса тупроқ тўла қанор тагида қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам Умматали дамини ичига ютиб, қимир этмай тураверди.

Азизхон дўнг тепасига чиқиб бир силкинишда орқасидаги қанорни ёнбошига отди. Қанор тушган жойда тупроқ кўкка сапчиди. Кейин у қанорнинг таг тарафидан юқорига кўтариб, ичидаги қолганини тўка бошлади.

Азизхон бўшагани қанорни силкиб, тўзгиган чангдан ўзини орқага оларкан, бирдан дадасига кўзи тушди. Бу тасодифий учрашувдан эсанкираган Азизхон кўзларини пирпиратиб бир муддат туриб қолди. Умматалининг юраги туз сепгандек ачишди. Боласи озиб, қорайиб, кўзлари ҳам киртайиб, ич-ичига кириб кетганга ўхшарди.

— Дада, сизмисиз? — деди Азизхон.

— Менман, менман, болам.

Умматали шундай деб боласи тарафга интилди. Тиззасигача тупроққа ботиб бир ёнбошига қийшайиб қолди. Азизхон уни қўлидан тортиб чиқазаркан, зап кепсиз-да, дада, зап кепсиз-да. Аям яхши юриптими, қишлоқ тинчми, деб тинмай жаварди.

— Мени кечирасизлар-да, дада, бир шўхлий қилдим. Хафа бўлмайсизлар-да.

Умматали бир сўз айтмолмай, ўғлини бағрига босганича лой бўлиб кетган елкаларидан силярди.

— Аянг ҳам шатта, болам. Ҳозир етиб келади. Орқада қолиб кетдп. Манави дўнгга чиқолмай пастда қолган.

Азизхон тахта пиллапоядан чиқиб келган икки йигитга қаради.

— Овқатни ўзларинг сяверинглар. Мен ҳозир... — деганича «Оқ мактаб» тарафга тупроқларни тўзғитиб тушиб кетди.

— Ҳа, бўйигигинанг узилмагур-а, шўх, жуда шўх, боласи тушмагур...

Умматали орқасидан шундай деб жавраб борарди.

Луғумбекда иккита мактаб бўлиб, биттаси эски билода машғулот ўтказарди. Бундан икки йил олдин қишлоқ совети колхозлар ёрдамида янги бир қаватли етийиллик мактаб қурган эди. Бу тарафларда уй оқлаш одат бўлмаганидан янги мактаб оққа бўялгандан кейин, ҳалқ уни «Оқ мактаб» деб атай бошлиганди.

Умматалининг хотини тупроқ уюмларидан, паст-бандликлардан, иссиқда юрганидан чарчаб, мадори қолмаганди. «Оқ мактаб»нинг соя тарафида ўтириб эрини кутарди.

Одамлар орасини ёриб югуриб келаётган ўғлини кўриб кампир ўрпидан турди. Шунча йўлдан авайлаб олиб келган тугулларини тупроққа поп этиб ташлаб ўғлини истиқболига югурди. Бошидан рўмоли тушди. Сийраклашиб аранг биттагина ингичка ўримга ярайдиган бўлиб қолган сочиға таққаи сўлқавой юрганида у биқуни билан бу биқуни ораснда аргимчоқ учиб борарди.

Она боласини бағрига босди. Терлаб, тупроққа қоришган юзларидан тинмай ўпар, йиғлар эди.

— Оҳ, болагинам, болагинам.

— Йиғламанг-да, аяжон, мана, юрипман-ку. Менга жин ҳам урмайди.

Она ҳамон уни бағридан қўйинб юбормас, пешанала-ридан силар, юз-кўзларидан тинмай ўпарди.

— Ранги-рўйингни қара, сенга нима бўлди, болам, Вой-бўй, кийим-бошларинг ҳам жулдур бўлиб кетибди. Нима еб, нима ичиб юрибсан, тентаккинам. Менгинани куйдириб шақларда юрибман дегин.

Шу пайт Умматали етиб келди.

— Қўй эпди, онаси, дамини олсин, ишлаб турган жойидан чақириб келяпман.

— Вой, шошманг, дийдоргинасига бир тўйволай.

‘Кампир бирдан лабларини чўччайтирди. Қошлари чи-
мирилди.

— Менга қара, аҳмоқ. Бу нима қилганинг. Бироннинг
пардадаги қизини қаёкларга обориб ташладинг? Қани у?
Ё сен опқочмаганмидинг? Ёмонлар ўлсин, ёмонгиналар
ўлсин. Лутфинисани сен опқочган гумон қилиб не-не ма-
заматларни қилишмади. Кўрдингизими, дадаси, боламда
геноҳ йўқ экан. Қизни опқочган бошқа экан-ку! — Кам-
пир ўз гапига ўзи ишонмай қолиб, яна ўғлига журъатсиз
бир қараб олди.— Ё ўзингмидинг? Ростини айт. Сен оп-
қочмагансан-а?

Азизхон сувсизликдан қуриб шилдираб қолган кўкат
учидан чўп синдириб ерга ниманидир чизаркан, хижо-
латли овоз билан деди:

— Мен эдим, ая. Мен эдим.

Умматали боласини хижолатликдан чиқариш учун
гапни бўлишга уринарди:

— Болам, юборган пулнингни олдик. Раисга учрашган
эдим, машина берди. Бориб кўриб келинглар, ундан ги-
намиз йўқ, хижолат чекмай, бемалол ишини қиласерсни,
деб айтди.

— Шундоқ деди, болам. Асти хижолат чекма. Айт-
ганча, Лутфиниса қаёқда?

— Шатта. Шатта ишлаб юрибти.

Кампир бирдан юзларини тимдалади.

— Вой шўрим, никоҳсиз, фотиҳасиз-а?

Азизхон ёрдан бош кўтартмай жавоб қилди:

— Мунча ваҳима қиласиз, ая ҳали ҳеч гап бўлгани
йўқ-ку. Наҳотки сизларсиз мен уйлансанам. Сизлар фогиҳа
бермасанглар асло уйланмайман.

Умматалининг назарида ўғли анча если, мулоҳазали
бўлиб қолгандек эди. Мусофиричилик, яккалик унга таъ-
сир қилган, эсини киритган, деб ўйлардин у.

— Болам, сенга айтадиган бир-икки оғиз гапим бор.
Холироқ жойда гаплашайлик. Онаси, сен шофер бола-
нинг олдига бориб дамингни олиб турсанг, ўғлинг билан
бир-икки оғиз гаплашиб олардим.

— Мендан яширадиган қанақа гапинглар бор? Га-
пираверинг. Менам эшитай.

Умматали чаккасини қашиди.

— Эркаклар гаплашадиган гап. Сен боравер. Ўша ер-
да бирга овқатланамиз. Азизхоннинг ўзи бизни кузатиб
қўяди.

Кампир шу пайтгача эриининг бир гапини иккни қилмаганди. Бу ғал ҳам, хўп, деб ўрнидан турди. Тупроққа беланган тугунини олиб тозалади.

— Этигингнп, кўйлақларинги олиб келгандим. Ундаи кейин патир, сомса ёниб келганман. Уртоқлариниг билан баҳам кўрарсан, деб.

— Бўпти, бўпти, бораверсанг-чи, энди. Менин мунча диққат қиласан, онаси. Ўлдиридинг-ку!

Эриининг бирдан тажанглиги тутганидан хотин ҳайрон эди. «Бирданига туғақиб қолди-я!» Кампир индамай ўрнидан турдию дўнг соя ташлаган йўлга қараб кетди.

Умматалин орқасидан, шофёрга айт, чой-пой тайёрлаб турсин, деб қолди.

Умматали яхшилаб ўришиб ўтириб олгандан кейин ўғлига қовогини солиб таънали қаради.

— Эсинг кирмади, сен аҳмоқиниг. Бошнимизни балога қўйинб, ўзинг бу ёқларда тупроққа қоришиб юрибсан. Иш чатоқ, болам. Бу ердан кетмасанг бўлмайди. Шу бугун, ҳозирнинг ўзида кўрпангни кўтар. Кетиш керак.

— Нега энди? — деди Азизхон ажабланиб. — Бу ерга қочиш учун келмаганман. Ишлаб, шаттан одам бўлиб кетаман, деб аҳд қилиб қўйғанман.

— Орқангдан фалокат эргашиб юрибди. Акбарали қасос оламан деб, қасам ичган. Пичоқ чархлаб сени пойлаб юрипти. Атайин, онанг ваҳимага тушмасин, деб олдида айтмадим. Ҳозир йўлда келатуриб Акбарали күёви билан отлиқ, шу тарафга келаётганини кўрдим. Почтачи боладан сени суриштирибди. Акбарали ориятли одам! Қасд олмай қўймайди. Кет бу ердан, жон болам. Ахир сен пешанамда биттагинамсан. Бирон кор-ҳол бўлса онанг ҳам, мен ҳам адойи тамом бўламиз.

Азизхон сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Бошга тушганни кўз кўради. Мен у ўйлаган анойилардан эмасман. Мард бўлса майдонга чиқсан.

— Э болам-э, э болам-э, мард бўлса аллақачон майдонга чиқмасмиди. У аламзада хилватда пичоқ қайраб юрипти, ўчакишиб бўлмайди. Эҳтиёт яхши, болам,

Азизхонга бу гаплар заррача ҳам таъсир қилмади.

— Сиз хотиржам бўлаверинг, дада. Қўлидан ҳемирилик иш келмайди. Бунақаларни кўпини кўрганман. Яқинда биттасининг додини бериб қўйдим.

— Ҳали бу тарафларда ҳам иш кўрсатиб юрибман, дегин. Нима қиласан ўзингга душман орттириб. Бир кун пайингни қирқади, улар.

Азизхон бепарво қўл силтади.

— Ташвиш қилмаш, қўяверинг.

Боласининг бу гўдакларча гапларни отасини баттар ташвишга солди.

— Ахир Акбарали чув тушган куёви билан йўлингни пойлаб юрпти. Ахир кечасими, овлоқроқ жойдами панд бериб қўйиши мумкин-ку, нега гушунмайсан, аҳмоқ.

Азизхон дадасининг бетига қараб илжайганча турaverdi. Умматали баттар тутақди. Аммо унга таъсири қиладиган биронта ҳам гап тополмади. Алам устида унинг бетига битта шапалоқ туширди.

Ўғил болани уриш гуноҳ деб биладиган Умматали бу гал ўзини тутолмади. Азизхон киприк ҳам қоқмади. Шапалоқдан олдин қандай илжайиб турган бўлса ўшандай тураверди. Умматали худди кулиб турган ҳайкал бетига шапалоқ ургандек, унда бирои ўзгариш сезмади.

Азизхоннинг бетидан кулги қочди. Жиддийлашди.

— Уриб бўлдингизми? Ё, яна урасизми? Урадиган бўлсангиз уриб олинг. Ундан кейин гапимни айтай.

— Э, сенга садқайн калтак кетсин. Қалтак билан одам бўладиган бўлсанг, гаврон билан урадим. ¹ Барнибир фойдаси йўқ.

Азизхон бу хил гапларни дадасидан кўп эшитган. Яйраб кулди.

— Юр, аянгди олдига борайлик. Тезда қайтиб кетишимиз керак. Раиснинг биздан бошқа ҳам ташвиши кўп. Машина зарур бўлиб қолса, хижолатли иш бўлмасин. Бечоранинг бир оёғи Найманда, бир оёғи далада.

Азизхон тугунларни орқалаб олдинга тушиб йўл бошлиди.

— Сизларни бир меҳмон қилай, десам, кутадиган жоим ҳам йўқ. Битта чодирда тўрт киши турдимиз.

— Бу гапларни қўй, меҳмонга келганимиз йўқ. Лутфинисани чақириб кел, соғ-саломатлигини ўз кўзимиз билан кўриб кетайлик.

— Лутфиниса узоқда. Ҳозир уни топиб бўлмайди. Кечқурун келади. Бугун кечқурун келмаслиги ҳам мумкин. Қўшариқлик бир онахонимизнинг уйига бориб бош ювиб, кир чайқаб келмоқчи эди.

Умматали, шунақа дегин-а, дедию индамай кетаверди. У ўғли орқасидан бораркан, йўл-йўлакай учраган кишиларнинг унга салом бериши, орқасидан, «ана Эшни урган полвон, ана, ўзидан етти баравар оғир юк кўтарадиган», деб ҳавас билан қараб қолаётган кишиларни кўриб, ўғлиниг қўйиб қўйғандек гавдасига қарап, кўз тегмасин илойим сенга, деб пичирлар, бир зумда яна аллақандай қора ўйлар гирдобига чулғаниб, энтикарди.

«Октябрь ариғи» устига ўрнатилган ўплаб чойхона, ошхоналарда одам қайнар, ашула, қарсак товушлари қулоқни қоматга келтиради. Чойхоналардагп хўрандалар, чойхўрлар Азизхонга ўғирилиб қарашар, бир-бирларини тутиб упш кўрсантишарди.

Азизхон бўлса қўлида тугун билан гавдасини гоз тутиб улар олдидан ўтиб борарди.

V

Азизхон арқон каравотда у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб ухлаёлмади. У билан ёнма-ён ётган шериклари Тенгдиц билан Бейшенали аллақачон донг қотишган. Азизхоннинг кўз олдидан онаси кетмасди. Шу ўтган йигирма тўрт кун ичидан сўлиб, кичкинагина бўлиб қопти. Бечора.

Азизхон онасини ҳам, дадасини ҳам кўп қийнади. Дилига аллақанча озор етказди. Ёлгиз болам, деб уни коийишмади. Шу алфозда Азизхон кап-катта йигит бўлди. Бирон кун на дадаси, на онаси уйда хотиржам, яйраб ўтирганини билади. Қилғилиқни у қилардин-ю азобини дадаси билан онаси тортишарди.

«Дадам бекорга ташвиш тортияпти, — деб ўйларди Азизхон.— Ахир мен ўзимни ўзим биламан-ку. Душманлардац панд еб қараб ўтирмайман-ку. Аммо бу гапни аям эшилса борми, кетмай тўшагимнинг бошида ўтириб чиқарди».

Азизхон тамоман уйқуси қочиб ўринидан турди. Яланг оёқ чодирдан чиқди. Одамларнинг шовқин-суронлари эшилини туртипти. Бутун канал трассаси бўйлаб сонсиз машъалалар ёқилган, куни билан дамини олган қурувчинларнинг кечки сменаси ер қазирди.

Азизхон ўзи кундузи ташиб чиқазган тупроқ уюми устида чўнқайиб ўтириб олди. Пастликда чумолидек уймаланишаётган каналчиларнинг ишларини кузатиб ўтипаркан, хаёли яна онаси билан дадасига кетди.

У каналга келиб юрт оғзига тушиб қолганиданми, катта-кичик унга алоҳида ҳурмат билан муомала қилганиданми, ё атоқли шоир у түғрида каттакон очерк ёзиб, республикага овоза қилганиданми, ҳар қалай энди анча босиқ бўлиб қолган, шу пайтгача қилган ишларини эслаганда ўзидан ўзи хижолаг тортарди.

Шунинг учун ҳам дадаси билан аясига етқазган озорларни эсига тушиб, юрагини ўртади. Атрофда машъалалар порлаб турган, ойнинг ярим ўроғи Арслонбоб чўққинлари устида жим қотган кечада дилига ширин ниятлар туғиб қўйди. Албатта аяси билан дадасини бошига кўтармоқчи, эл-юрт олдидা ҳурматини жойига қўймоқчи. Улар шундоқ ўғил боққанларидан фахрланадилар. Ҳамма уларни дастурхоннинг тўрига ўтқазади. Фалончининг дадаси, фалончининг онаси, деб орқаларидан қараб қолади.

Дадаси билан аяси қариб қолишибди. Қолган умрларини ундан рози бўлиб ўтказишсин, энди...

Пастдан ташиб чиқарилган тупроқ деразасигача кўтарилиган новвойхонанинг мўрисидан аланга лоп-лоп кўтарилилар, ожиз учқунлари ним қоронғи осмонда биринкетин сўнарди.

Азизхон тандирдан узилган нон исидан тамшаниб ичкарига бош суқди. Иякларини, қошларини қийиқ билан танғиб олган ети новвой худди қудуққа шўнғигандек тандир тўла олов ичига бош суқиб лоладек қип-қизил нонларни узиб устига сув сепар, оппоқ чойшаб ёзилган сўри устига беозор отарди.

Эшнг олдиға қўйилган табуреткада майкачан бўлиб ўтириб олган Эшон aka қайноқ кўк чойни пуфлаб-пуфлаб шарди. У новвой сўрига ташлаган нонлардан бирини қўлнга олиб у ёқ-бу ёғини қааркан, кўзи ташқаридан мўралаётган Азизхонга тушди.

— Ия, полвон бола, нима қилиб ухламай довдираб юрибсан?

— Ўйқум қочиб салқинда айланиб юрган эдим.

Азизхон нон ташланаётган сўри четидан чойшабни қайириб омонатгина ўтирди.

— Бола, сен тўйиб ухлашинг керак. Кечқурун штабга борган эдим. Сен тўғрингда зўр гаплар бўлди. Индинга ўн кунликнинг якуни бўлади. Дўнан полвонга от миндиришади. Сенга ҳам катта мукофот мўлжаллаб туришипти. От бўлмаса ҳам той миндиришса ажаб эмас.

Эртага каная газетасида Эш полвоннинг чақириғи чиқади. Сени мусобақага чақирипти. Қалай, беллаша оласанми?

Избоскан райижрокомининг раиси Бузрук Усмонхўжаев ҳамма ерда ҳозир-нозир, обрў-эътиборли одам.

Азизхон кулиб чаккасни қашиди.

— Бир уриниб кўрамиз-да, Эшон ака. Нотавон кўнгил, мен билан беллашгиси келаётган бўлса, майлн. Эш ака кучаниб кўрсин. Үзиб кетса, шундоқ қилиб қўлни кўксимиизга қўямизу, қойилмиз, ака, деймиз.

— Бу гапнинг дуруст,— деди Эшон ака иссиқ нонни ушатиб унинг олдига қўяркан.— Бу мард одамнинг гапи.

Эшон ака шундай деб шимининг «ўғри чўнтағидан» ён соатини олиб қаради.

— Э-ҳа, иккидан ошибди. Манави чойни ич-да, бориб ёт. Мен қассобларни уйготай.— Эшон ака новвой-ларнинг кексароғига қаради.— Зувалани каттароқ олинглар, бу нима, шапарак қиворибсизлар. Тишлаганда лунж шишиб чиқадиган бўлсин.

У қайноғи сал қайтган нонлардан ўнгасини орқа-ўнгига қараб қийиққа тугди-да, хайрлашмай чиқиб кетди.

— Эшон ака зап валломат, ҳаммабоп киши-да. Қаёқдаги тутилмаган гапларни топиб гапиради. Боядан берн ёшлигига бир лўли қизга ишқи тушиб Риштондан Ўратепагача хуржун орқалаб пиёда борганини айтиб, ичагимизни узворай деди.

Азизхон бир бурда иссиқ нон устидан чой ҳўплаб ўрнидан турди.

— Мен борай. Эртага иш зўр бўладиганга ўхшайди. Эш ака мусобақага чақирган бўлса уятли бўлиб қолмай.

У ҷодирга кирганда қирғиз оғайниларидан бири чойшабни елкасига солиб ўтириб олган, тинмай қашнанди.

— Қаёқда юрган эдингиз, ака,— деди у ташвишланиб.

— Бир айланиб келдим. Ёт, ётиб ухла! Эртага нормани бугунгидан икки баробар оширамиз.

Бейшенали пўнғиллаб пўнғиллаб бошига чойшаб тортиб ётиб олди. Азизхон бошқа ҳеч нарсани ўйла-

Масликка аҳд қилиб ечиниб ётди. Боши ёстиққа тегмай пиш-ниш ухлади-қолди

Эрталаб тонг ёришиши билан ҳамма ёқ шовқин-сурон бўлиб кетади. Ҳеч ким туринглар, деб одамларни ўйготмайди. Шовқиндан ўзлари ўйғонишади. То нонуштагача ким инма иш қиласди, қаерда ишлайди — прораблар, десятниклар тайёр қилиб қўйиншади.

Айнинса комсомол бригадалари то нонуштагача бир, бир ярим норма ишлаб, кейин чойхонага келишади. Тошкентдан қурилиш техникуми, темир йўл институтидан келган десятиник болалар қизлар билан то ярим кечасигача ҳиринглашиб, яна азонлаб ишга чиқиб кетаверишади.

Барвақт турган Азиҳон Тенгдик ва Бейшепалини уйготиб аяси олиб келган патир, сомса, банкадаги асални ўртага қўйиб нонушта қилишди. Қирғиз йигитларни хурсанд бўлиб, мақтаб-мақтаб дастурхонга фотиҳа ўқишидди.

— Гап бундоқ,— деди Азиҳон.— Биллиб қўйинглар, иш зўр бўладп. Аммо лекин ғиринг демайсизлар. Қанорини учта қиласмиш. То мен қанорни тўкиб келгунимча бошқаси тўлиб туриши керак.

— Жонинг темирданми? Иккита қаюор етади.

— Гўёқ,— деди қатъий қилиб Азиҳон.— Учта, васалом! Тупроқни сенлар қазимайсанлар, Жўравой ака иккى йигит беради. Улар қазиб туради, сенлар қанорга солиб менга орқалатаверасанлар.

Ака-ука қирғиз йигитлар бир-бирларига ажабланисиб қараб олишди. Уларниң бу қарашларида ҳам ҳайрат, ҳам ҳавас бор эди.

Учовлари тепадан ошиб трассага келганларида Жўра полвон тахтадан қўлбола қилиб ясалган метр билан қазиладиган жойни ўлчаб йигитларга кўрсатиб турган эди.

— Келдиларингми? Манави ердан, манави ергача сенларга.

— Сал қўшинг, устоз. Яна икки йигитни бизга беришгу, яна шунчак ер қўшинг.

— Бола, майиб бўлмоқчимисан. Шу етади, бас!

— Иўқ,— деди Азиҳон.— Ҳали кўрарсиз, Тешавой ака ишимизни кўргани келади. Эш ака мусобақага чақирипти. Бугунги газетада чиққан бўлиши керак, кечаси Эшон ака шундоқ деб қолдилар.

— Шу Эшга ҳам ҳайронмас-да. Щиқилган курашга тўймас, дегандек, пима қиласи сен билан беллашиб. Хўп, майли, сен айтганча бўлсин. Аммо ўзингга эҳтиёт бўл, бола. Каналдан кейин ҳам яшашинг керак.

Жўра полвон газ чўп билан ерни ўлчаб, охирига қозиқ қоқиб қўйдн. Кейин ерга ўтириб олиб этигини еча-ётган йигитга қаради.

— Азиҳон билан ишлайсан. Узингга яна битта шерик топ. Сенлар ер қазийсанлар, қирғиз болалар қанорлаб туради. Азиҳон тенага ончиқиб тўқади. Бўлдими?

— Бўлти, ака, полвон бола билан ишласак ишлаб-миз-да, шу баҳона бизнинг ҳам суратимиз газетада чиқиб қолсанн.

Жўра полвон бригадасига андижонлик полвонларни танлаб олган эди. Аммо биронтаси Азиҳонга етолмас, унинг соясида қолиб кетарди.

У ёқда, Учқўрғонда эса Дўнан полвон ҳеч кимни олдинга туширмай, кунлик нормасини етти юз процентдан ошириб бажаради. Бундан Эш полвон жизғинак бўларди.

Дўнан полвондан ўзишдан умидини узган Эш полвон Азиҳон билан беллашмоқчи бўлди.

Бутун, икки юз етмиш километрлик канал трассасида уч кишининг — Дўнан полвон, Ази полвон, Эш полвонларнинг номи оғиздан тушмасди. Газета деярли ҳар кунги сонида шу уч полвоннинг қазиган, чиқазган тупроғи қанча бўлганини хабар қиласар, агитаторлар суҳбатнинг бошида уларнинг номларини тилга оларди.

Азиҳон икки марта Дўнан полвон ишлаётган участкага бориб ишини кўриб келди. Зўр. Жуда зўр иш қилияти Дўнан полвон. Азиҳон аввал уни кўрмай, кучини чамаламай туриб, Дўнан подвош нима бўпти, ундан ўтиб кетаман, деб ўйлаган эди. Ишини кўрдни бу гапни ўйламай айтганини билди. Дарҳақиқат, Азиҳон Дўнан полвонга тенг келолмасди. Балки кураш тушса уни йиқитар, аммо Дўнан полвон учалик оғир юқ кўтаролмас. Чунки у ер қазишнинг тилини билиб олган, режани тўғри олиши, ўзини койитмай бир меъёрда кетмон уриши бошқа кишининг қўлидан келмасди. Чунки Дўнан полвон Логон каналида ишлаб чиниқкан эди.

Майли, ҳар ким ўз қўлидан келган ишини қиласи, Азиҳон ўзини юпатиш учун баҳона топди. Дўнан пол-

вон кўп тупроқ қазишда бирпичн. Аммо лекин тупроқни кўп кўтаришда у Азиҳондан ўтиб бўпти.

Ҳар қандай кишида ҳам гуур бўлади. Айнқса полвон кишининг гуури бошқача. Азиҳон ҳам ана шу хислатдан бебаҳра эмасди. У биронта полвонни олдинга ўтказмасликка қасд қилди. Мард бўлса, қани ўтиб кўрсингчи. Агар ўтиб кетгудек бўлса, Азиҳон эртасига бугун кўтарган юнга баробар юк қўшиб кўтаради...

Иш бошланиб кетди. Тахта пиллапоя қанор тўла тупроқ ташнётган Азиҳоннинг қадами зарбидан тиним-сиз лапанглар, эгилиб-букилар эди.

Азиҳон қанордаги тупроқни дўнгга тўкиб қайтаркан, теналик одамга тўлиб кетганини кўрди. Ҳамма уннинг пастандик юқорига чиқинини ажиси бир иштиёқ билан кузатарди. Бу томоша уннинг гайратига яна гайрат қўшди. Болалик шўхлиги ҳали танидан кетмаган бу ўспиринда яна мақтанишми, томошабинларга ўзини кўрсатишми, ишқилиб, аллақандай гўдаклик гуури алангаланиб кетди. Қанорни тўлдинириб турган Тенгдик билан Бейшеналига илжайиб қаради.

— Анавунисига ҳам тўлдир. Иккитасини орқалатасанлар.

Тенгдик кўзларини катта-катта очиб қаради.

— Жинди-минди бўлдингми.

Азиҳон ўзининкини матьқуллардн.

— Жилла бўлмаса иккинчисини яримлатиб орқалат.

Ака-ука қыргиз болалар бу ўжарнинг гапини икки қилиш мумкинмаслигини билиб қолишган эди. Ноилож тупроқ тўла қанорни унга орқалатиб, уннинг устига яна ярим қанор тупроқни бўйни, боши аралаш орқалатишиди. Азиҳон турган жойида бир қалқиди. Бейшеналининг юраги орқаснга тортиб кетди. Үларнинг бу ҳаракатларини юзлаб канал қазувчилар ташвишланиб кузатиб туришарди. Азиҳон оёғи сал-шал титраётганини сезди-ю, аммо сир бой бермай тахта пиллапоя тарафга юра бошлади.

Бир елка қоқиб қанорни ўиглади. Алпон-талпон қадам босиб, пиллапояни белидан ошди. Шунда уннинг бошидаги дўпписи сурилиб пешанасига тушди, кейин икки кўзини бекитиб қўйди. Юқорида турганлар баробар оҳ уриб юборишиди. Азиҳон оёқ тагидаги тахтани кўрмай қолган, сал ножӯя, бемўлжал оёқ ташласа йўлдан то-

Пиши, пастга қулаши аниқ эди. Шу пайт бирдан ерданми, осмонданми Лутфиниса пайдо бўлди. Пешанасига илиниб қолган дўпписини юлқиб олди.

— Ташла, ташла қанорни! — леди у қичқириб.

Азизхон қанор боши тепасига келиб қолганидан Лутфинисага қараёлмасди. Мункайганича унга қичқириди.

— Қоч, қоч йўлдан!

— Ташла!

Лутфинисакинг овозини атрофда юрагини ҳовучлаб турганларниг ҳаммаси эшилди.

— Қоч деяпман! — Ичнда, ишқилиб шарманда бўлмай, шарманда бўлмай-да, деб пичирларди. Унинг қийин аҳволда қолганини юқоридагилар ҳам сезиб қолишиди. Қулоғига ҳар хил овозлар эшитила бошлиди:

— Ташла!

— Ташла, қанорни!

— Майиб бўласан, бола!

Бу гаплар унинг ўжарлнгига ўжарлик қўшди. Фуур, орнит танига яширинган кучни ташқарига олиб чиқди. Азизхон бир сликкандек бўлди. Шаҳдам юриб, тепага чиқдила, бир иштилиш билан иккала қанорни орқасидан дўнгга иргитди. Ҳамма енгил тин олди. Четда Азизхоннинг дўпписини ушлаб Лутфиниса титраб-қақшаб турарди. Унга Азизхоннинг кўзи тушди. Бирдан юзида табассум пайдо бўлди. Унга қараб юра бошлади.

— Келавер, келавер, дадам кетдилар. Бу ёғини боплаймиз.

— Э, бопламай кет. Одамлар бўлмаса, битта шапалоқ ердинг.

Азизхон илжайиб унга юзини тутиб берди.

— Майли, ура қол.

Шу топда трассаннинг ҳар ер-ҳар еридан кетма-кет жом чалиниб, одамларни тушликка чақира бошлади.

— Юр, энди бир мазза қилиб овқатланамиз.

Иккови ёш боладек бир-бирини қувиб югуришди. Фил кўтаролмайдиган юқ кўтариб яна тойчоқдек гижиглаб кетаётган бу йигитга, унга етиб олмоқчи бўлиб талпинаётган қизга одамлар ҳам кулиб, ҳам ажабланиб қарашарди.

Иккови «Оқ мактаб» олдидан ўтишаётганда хотин-халаж бир жойга тўпланиб, тиқилнишиб нимадир қилиш-

япган эди. Азизхон нима гап экан деб хотинлар орасига сүқилган эди, каттакон чамадонни ўртага қўйиб рўмол сотаётган чолни кўрди. Азизхон уни танирди. У чортеклик Илоят оқсоқол деган киши эди. Оқсоқол Заркент, Зириллама тарафларга ҳам ҳар хил буюмлар обориб сотарди. Эшагини сартарошхона олдидаги толга боғлаб қўйиб, елкада хуржун тўла баҳмал, атлас, ҳар хил тугма, зирак, балдоқлар билан маҳалла айланарди.

Ҳозир у фанердан ясалган қўлбола чамадонини очиб қўйиб, гўзапўчақ гижим рўмол сотяпти.

Бирдан Азизхоннинг рўмолдан Лутфинисага олиб бергиси келди. Ёнини ковлаб бор пулини чолнинг олдига ташлади.

— Кам, — деди чол. — Биттаси ўн олти сўмдан. Пулинг ўн беш сўм-ку.

— Бир сўм кам бўлса нима бўпти. Узилиб кетармиз, — деди жаҳли чиқиб Азизхон.

Чол пулни олдига отиб ташлади.

— Бор, гўсхўр йўқ сенга.

Азизхон чолни бир дўппослагиси келди-ю, ўзини босди. У отиб ташлаган пулни олиб чўнтағига тиқди.

— Ҳа, чайқовчи.— У шундай деб хотинлар қуршовидан чиқди-да, индамай Лутфинисани қўлидан ушлаб, пулим чодирда қолганди, қўявер, бозордан яхшини оламиз, деганча дағдаға қилиб кетаверди. «Октябрь ариғи»-нинг ўнг қирғогида шохлари ҳар тарафга тарвақайлаб кетган каттакон ёнгоқ бор эди. Иноят оқсоқол эшагини шу ёнгоққа боғлаб кетган экан. Азизхон эшакка қараб бир нимани ўйлаб қолди.

— Лутфи, сен кетавер, мен ҳозир бораман. Исталавойдан менга ҳам жой олиб тур. Орқангдан етиб бораман.

Лутфиниса индамади. Азизхон бир эшакка, бир ёнгоқнинг баланд шохига қаради...

Иноят оқсоқолининг бозори чақон эди. Хотинлар талашиб-тортишиб рўмол харид қилишар, чол неча пул сўраса савдолашиб ўтирмай, олдига пул ташлашарди.

Хотинларнинг қий-чуви орасидан эшакнинг мунгли ҳанграши эшитилиб қолар, оқсоқол ҳар замон қулоқ тутиб эшакнинг нолишини эшитаркан, ҳаром ўлгур мунақа ҳанграмасди-ку, ё бошқа эшакмикин бу, деб қўяр, қизиган бозорни ташлаб эшакдан хабар олишга қўли тегмасди.

Атрофда бирдан ҳирниг-ҳирниг кулги бўлиб қолди. Ҳамма ёнгоқ шохига қараб тиззасига уриб кулар, қий-қиради.

— Ҳой, нима бало бўлди? — деб аланглади Иноят оқсоқол.

Бир шўҳроқ йигит унга жавоб қилди:

— Оқсоқол ота, эшагинги сизни обедга чақиряпти.

Оқсоқол чамадонини қўлтиқлаб эшак боғланган томонга югурди. Қараса, эшаги ёнгоқининг шохидаги қорнидан осилиб турипти. Кимдир эгариниң қорнига тушириб устидан арқон боғлабди-да, ёнгоқ шохига осиб қўйипти. Эшак бўйниши осилтириб, нафаси қисилганидан гайри табиий товушда чала ҳанграбди холос.

Оқсоқол нима қилишини билмай чамадонини қўлтиқлаб, жавраганча у ёқдан-бу ёққа югуради.

— Бу қайси жувонмарганинг иши?

Одамлар асқияга олишарди.

— Амаки, эшакни роса ўргатибсиз-ку. Қаранг, ёнгоқ тегасига чиқиб рўмолларингизга харидор чақиряпти.

— Йўқ, унақамас. Бозорчи амаким рўмолларни сотиб бўлгунларича эшак қоровуллик қиляпти. Мелиса келса ҳанграб хабар қиласман, деб чиққан.

Оқсоқол бу гапларга қулоқ солмас, асқияларга парво қилмас, тинмай ғўлдираб сўқинар эди

Қилгуликини қилиб қўйган Азизхон одамларга қўшилиб хахолаб куларди.

Азизхоннинг бояги қанор кўтаришини кинога олган хроника операторлари асбоб-ускуналарини елкага ортиб қайтишаётган эди. Эрмакталаб йигитлардан бири ёнгоқ тегасини кўрсатиб, уларга гап қотди:

— Манави ҳангамани ҳам кинога олиб қўйинглар, антиқа төмossa бўлади.

Иноят оқсоқол, кинойнинг бошингдан қолсин, деб ёнгоқка тиrmаша бошлади.

VI

Усмон Юсупов кеч пайтида Фаргонага кириб келди. У бугун куни билан Риштон, Олтиариқ, Тошлоқ ва Марғилон участкаларида ишнинг боришини ўз кўзи билан кўриб келяпти. Азамат чинорлар бағрига бурканган кўчаларда ёнган чироқларга қараб, ўй ўйлаб келарди. Иш у ўйлагандан ҳам яхши эди. Тошлоқликлар аллақачон ер

қазиң ишларини тамомлаб, бошқа участкага ёрдамга ўтишган, бағдодликлар бўлса колхозларига қайтиб, дала ишларига уннаб кетишган эди.

Юсупов область ижроия комитети биноси олдида машинадан тушди. Қанал штаби шу бинога ўрнашган. Юсупов эрталаб Тошкентга жўнаб кетиши керак. Шунинг учун ҳам ишнинг борнишини кузатиб хотиржам бўлмоқчи. Штабга кираверишда уни икки киши кутиб турарди. Юсупов уларни кўрибоқ таниди. Бирн — машҳур рус ёзувчиси Петр Павленко. иккинчиси — кинорежиссер Эйзенштейн эди. Юсупов улар билан кўришиб ичкарига бошлиди.

— Чарчамадингларми, Петр Андреевич?

— Чарчаганимиз йўқ, Усмон Юсупович. Ўртоқ Мирзаев бизга яхши ёрдам беряптилар. Самолёт бердилар. Икки марта Учкўргондан то Конибодомгача трасса устидаги учдик. Жуда ажойиб манзараларни кўрдик. Эндиги учишимизда кинооператоримиз билан учамиз. Ҳужжатли фильмни Тошкент киностудиясида монтаж қўлмоқчимиз. Бадиий фильм сценарийси охирлаб қолди.

— «Правда Востока»да сценарийдан парчани ўқидим,— деди Юсупов.— Менинчча, сизлар съян учун курашининг шу кунги ҳаракатига кўпроқ эътибор бернишигиз керак. Ўтмиш ҳақида ҳар қанча гап бўлса тарихдан топаверасизлар. Аммо, бугунги қаҳрамонликни тарихга ўтмай туриб илғаш керак. Мен ўқиган парчада, тошқин пайтида Тўхтасинларни тўғонга босиш воқеасини олиб-сизлар.

Юсупов айтмоқчи бўлган гапини ўйлаб қолди. У қандай сўз билан айтсан мөҳмонларга малол келмас экан, деб ўйланарди.

— Бу гаплар халқнинг ҳамиятига тегади. Кўряп-сизлар-ку, халқ қандай ишлар қиляпти. Халқимиз ажоийиб, уларга малол келадиган гапларни ёзмаслик керак.

Павленко билан Эйзенштейн бир-бирларига маъноли қараб олишди.

— Тўғри,— деди Юсупов мумкин қадар овозига мўлойимлик беришга тиришиб,— шундай воқеалар бўлгандир. Лекин, мен бу гапларнинг ҳақиқатлигига ишонмайман. Афсона бу.— У шундай деб стол тортмасидан каттакон конверт олди-да, улар томон сурисиб қўйди.

— Яқинда бир фотограф ўртоқ келган эди. Узбекистон тўғрисида кўп тиражли фотоальбом қилмоқчи экан.

Унга яхши шароит яратиб бердик. Мана олган суратлари.

Эйзенштейн конвертни очиб суратларни олди. Ўларнинг бирида мункиллаган бир чол эшак миниб кетяпти. Яна бирида Бухоро кўчаларида сув сотиб юрган, жулдиркниймли мешкобчи. Яна бирнда бозорнинг пастқам жойида бир чолни курсига ўтқазиб, соқолини олаётган кўча сартароши тасвирланган эди.

Эйзенштейн бош чайқаб суратларни стол устига қўйди.

— Наҳотки фотограф бугунги Узбекистондан шуларнигина кўрди.

— Мен ҳам мана шунга ҳайронман. Наҳотки бугунги ўзбек шунаقا бўлса! — Юсупов астойдил қизишиб гапиради, — мен ҳозирги рассомлардан, композитор, ёзувчи, киночилардан ўзбек халқининг бугунги порлоқ тақдирини, меҳнат зафарларини, илм-фанда, техника тараққиётида эришган ютуқларини куйлашларини истайман. Дўнан Дўсматовни кўрдинглар-а, гаплашдинглар-а, қилган ишларидан хабарларинг бор. Ана шу одамнинг ҳаёти бир роман эмасми? Илтимос, канал тўғрисида бўладиган кинога бошқа гап аралаштирунглар. Сиз суратга олаётган ленталар тарихдан тарихга ўтадиган буюк ҳужжат бўлиб қолишига ишонаман. Кечирасизлар, қизишиб кетдим. Ҳаммасига манави фотосурат сабабчи бўлди.

Юсупов узр сўраб илжайди.

— Қандай гапларинг бор? Мендан қандай ёрдам керак? Сира тортинмай айтаверинглар?

Эйзенштейн боядан бери гапга аралашмай ўтирган эди. Юсуповнинг чеҳраси очилганини кўриб бемалол гапира бошлади:

— Уртоқ секретарь, ҳеч нарсадан камлигимиз йўқ. Фақат транспортдан қийналяпмиз. Бизга битта юк машинаси керак. Етти-саккиз проектор, овоз ёзиш аппаратлари, бир нечта асистентларимиз бор. Иўлда қолиб кетяпмиз. Айниқса, тунги сменадаги ишларни, халқ саъилларини проекторсиз лентага туширолмай қийналяпмиз. Агар иложи бўлса уч кунга битта аэроплан берсангиз. Иш қизнган пайтда тепадан бутун трасса бўйлаб учиб, суратга тушириб олайлик. Кейин бу манзараларни топиб бўлмайди.

Юсупов блокнотига нималарни дир ёза бошлади.

— Яна нима керак?

— «Правда» уст-устига иккита телеграмма юборди, — деди Павленко. — Материалларни телефон орқали бернишимизни сўрабди. Алоқа бўлимидаги ўртоқларга тайинлаб қўйсангиз, баъзи-баъзида Москва билан боғланишимга ёрдам беришса.

Юсупов унинг илтимосини блокнотига ёзаркан, деди:

— Сўраган нарсаларингизнинг ҳаммасини бажо келтирамиз. Машина ҳам бўлади, аэроплан ҳам бўлади, телефон ҳам. Яна қандай илтимосларнинг бор?

Павленко билан Эйзенштейн ўриниларидан туришди.

— Раҳмат, ўртоқ Юсупов. Бошқа илтимосимиз йўқ.

Юсупов уларни эшик олдигача кузатиб қўйди. Кейин хонанинг у бошидан-бу бошига юаркан, ўзини лоҳас сешиб, кители тугмаларини ечди-да, деразани очиб юборди. Хонага салқин оқшом шамоли кирди.

«Прямой провод» деб аталмиш телефон узоқ, шидатли жиринглади. Юсупов шошиб трубкани олди.

— Эшитаман, — деди Юсупов ўзига хос бўғиқ овоз билан.

Бу телефон бошқа телефонлардан фарқли ўлароқ нарёждаги гаплашайтган кишининг овозини бошқалар ҳам бемалол эшитса бўларди.

— Ўртоқ Юсуповми? Сталнининг ёрдамчиси Пскребишев гаплашяпти. Ҳозир сиз билан Иосиф Виссарионович гаплашадилар.

Юсупов қаддини ростлади. Бир муддат жимлик чўди. Қия очиқ қолган эшикни Мирзаев орқа тарафдан зичлаб қўйди. Трубкадан овоз эшитилди:

— Ўртоқ Юсупов!

— Юсупов эшитади, ўртоқ Сталин!

— Соғ-саломатмисиз? Республикангизда пахта теримиға тайёргарликнинг боришини билмоқчиман.

— Зарафшон водийси ҳамда республиканинг жанубидаги колхозлар ялпи терим бошлаш арафасида турипти, ўртоқ Стадији.

— Фаргона водийси-чи?

— Фаргона водийсида пахта кечроқ етишади. Ялпи терим сентябрь ўрталарида бошланади.

— Ўртоқ Юсупов, канал ишлари терим суръатига таъсир кўрсатмаслиги керак. Сиёсий бюро бу масалага жиддий қарайапти. Шунинг учун ҳам канал қазишни жадаллатиш мақсадида сизларга йигирма миллион сўм

пул ажратдик. Булардан ташқари тез кун ичида икки юзта юк машинаси, олтмишта трактор, йингирмата движок ҳамда ўн минг тонна цемент жўнатган эдик, олдингларми?

Юсуповнинг кўзлари яшаб кетди.

— Сизга катта раҳмат, Иосиф Виссарионович! Олдик, сиз юборган трактор ва машиналар ншга тушиб кетган. Йингирмата движок тунги сменалар ишлайдиган жойларга ўрнатилди.

— Халқниңг кайфияти қандай? Шуни билемоқчиман.

— Яхши. Ота-боболари сувга таша ўтган халқ бу ишга жон-дили билан киришиб кетди. Бутун-бутун оиласлар ишлагани келяпти. Дам олиш кунлари шаҳарликлар ўз ихтиёрлари билан ҳашар қилишяпти. Киев, Харьков, Москва, Урал шаҳарларидан минглаб қишилар каналга келиб ишлаш хоҳишини билдириб хат ёзишияпти.

— Бу яхши. Аммо канал ишларига бошқа тарафлардан одам жалб қилмаслик керак. Сиздан илтимос, қурувчиларнинг манишй аҳволига алоҳида эътибор беринг.

— Хўп бўлади, ўртоқ Сталин.

— Тўқимачилик саноатимиз пахта экадиган республикаларнинг қўлига қараб турибди. Сиздан бу масала га жиддий қарашингизни сўрайман. Канал қурилишида ишнинг бориши ҳақида гапириб берсангиз?

Юсупов трубканни чап қўлида ушлаб, ўнг қўли билан кителининг кўкрак чўнтагини титкилай бошлади. Блокнотини топиб столга қўйди. Кейин қулоғидаги трубканнинг бир учини елкасида қисиб блокнотини варақлай бошлади.

— Бугун саккиз юз етмиш саккиз минг кубометр тупроқ қазилди. Иш бошланган кундан буён ўн уч миллион уч юз тўқсон олти минг кубометр тупроқ чиқарилди, ўртоқ Сталин. Ер қазиш ишлари саксон икки процентга етди.

— Хаммаси бўлиб қанча тупроқ чиқарилиши керак?

— Ўн олти миллион кубометр, ўртоқ Сталин.

— Бугун «Правда» да Дўсматов деган киши ҳақида ўқидим. Шу киши тўғрисида батафсилроқ гапириб беришингизни сўрайман.

— Дўсматов оддий колхозчи. Илгари Лоғон каналида ишлаб ном чиқарган эди. Энди бу ерда катта ишлар

қиляпти. Бугун кунлик ер қазиш нормасини саккиз юз оятмиш процент бажарди.

— Кеча ватанимиз Алексей Стахановнинг ажойиб ҳаракати бошланганинг тўрт йиллигини нишонлади. Стахановчилик ҳаракати мамлакатимиз сапоати ҳамда қишлоқ хўжалигини юксалтиришда оламшумул роль ўйнади. Канал қурилишида дўсматовчилик ҳаракатининг қанот ёзишига эътибор беришингизни сўрайман.

— Худди шундай қиляпмиз, ўртоқ Сталин. Дўсматовчилик ҳаракати янги қаҳрамонларни юзага чиқазяпти. Тўқсон бир ёшли Хидиров билан ўн саккиз ёшли Умматалиев деган колхозчилар кунлик топшириқни етти юз процентдан ошириб адо этишяпти.

— Бу жуда яхши. Бундай кишиларни авайлаш, қадрига етиш керак.

Трубка анча вақтгача жим туриб қолди. Сталиннинг йўталгани, паркет полғичирлаб, оёқ товушлари эшитилди. — Эшитяпсизми, Юсупов?

— Эшитяпман, Иосиф Виссарионович! Қулоғим сизда!

— Индинга, йигирма саккизинчи август куни СССР Олий Советининг сессияси очилади. Кун тартибии олдингизми?

— Олдим.

— Үз мулоҳазаларингизни ёзма равишда Михаил Ивановичга юборишингизни сўрайман. Сиз бу галги сессияга келмаслигингиз мумкин. Паҳта терими яқинлашгани, канал ишларининг жадаллигини назарда тутиб, сиёсий бюро шундай қарорга келди. Ишларингизга муваффақият тилайман. Канал қурувчиларига менинг алангали большевиклик саломимни етказинг. Қурилиш ишлари тўғрисида кун ора шахсан ўзимга хабар қилиб туринг. Хайр!

— Хайр, соғ бўлинг, Иосиф Виссарионович!

Овоз тингандан кейин Юсупов трубкани жойига қўйди. У Тошкентга бир кеча қўниб, Москвага учиб кетмоқчи эди. Энди боришнинг ҳожати қолмади. Стол ёнбошидаги тугмани босди. Ёрдамчиси кирди.

— Охунбобоев қаердалар?

— Марғилон участкасидалар. Ҳозир сизни сўраган эдилар.

— Телефон қилинг!

Ёрдамчи чиқиб кетди. Зум ўтмай ёзув столи устидаги миروқ ёнди. Юсупов трубкани олди.

— Пўлдош ака, сизмисиз? Сессияга мен бормайдиган бўлиб қолдим. Москвадан шундоқ деб айтиши. Майли, сиз бораверинг, мени кутманг. Битта илтимос, қайтгунингизча иш охирлаб қолади. Тошкентга тушмай, тўппа-тўғри Фарғонага учаверинг. Теримга кетадиганларни бир хурсанд қилишимиз керак. Ёрлиқ топширамиз. Ўзингиз топширасиз-да. Келгунингизча тайёр қилиб туришади. Хўп, яхши бориб кёлинг.

Юсупов трубкани қўйиб китель тумаларини қадади. Қабулхонага чиқиб бугунги сводкани текшираётган Мирзаев тепасига келди.

— Тешавой, зарур бўлиб қолсан Заркентдан топасизлар.— У шундай деб, узун коридор бўйлаб кета бошлиди. Қабулхонага анча вақтгача унинг гурс-гурс қадам товушлари эшитилиб турди.

Мирзаев бошини чайқаб қўйди.

— Бу одам қачон ухлади. Ҳозир у ёғи саксон, бу ёғи саксон километр йўл босиб келди. Яна кетяпти-я!

Ташқаридан машина гуриллагани эшитилди. Зум ўтмай унинг овози узоқлашиб, оқшом қўйнига сингиб кетди.

VII

Акбаралининг Луғумбекда узоқ тургиси йўқ. Одамларнинг назарига чалинмай тезроқ «ишини» битказса-ю, сувга тушган тошдек жимиб кетса. Ана шунинг учун ҳам у келганидан бери тушган қўрасидан чиқмади. Кечқурун қош қорайиши билан айланиб Азиҳоннинг қаерда ётиши, қаерда ишлашини билиб келди. Күёви йўлга чиқаётганларида жуда ғазабга минган, Азиҳон учраб қолгудек бўлса ғажиб ташлайдиган бир аҳволда эди. Негадир, бу ерга келиб бўшашиб қолди. Одамларнинг шовқин-сурони уни гангитиб қўйдимикан? Ё Азиҳоннинг довруги эсанкиратдими? Ҳар қалай камгап, у ёқقا боради, уҳ торгади, бу ёқقا келади, уҳ торгади.

— Нима, шаштингиздан қайтиб қолдингизми, куёв бола?— деди кесатиб Акбарали.— Агар қасдимни олмасам Нормат отимни бошқа қўйман, демаганидингиз? Майли, орқага қайта қолинг, отингиз бугундан бошлаб Нормат эмас, Номард бўла қолсин.

Бу гап Норматининг нафсониятига тегиб ўтди. Қошлиари чимирилиб, бир нафас Акбаралининг бетига қараб турди-да, кинояли илжайди.

— Шунақа денг-а. Майли, кўрамиз, ким марду ким номард экан.

У шундай деб ўрнидан турди, четга ташлаб қўйилган хуржун кўзига қўл тиқиб белбоқقا ўралган узун нарсани олди. Белбоқни ечиб жез поинакли қиндан пи-чоқни чиқазди. Тигини тирногига тегизиб кўрди-да, этигининг қўнжига тиқиб индамай чиқиб кетди.

Акбарали йўлаккача кузатиб чиқди.

— Эҳтиёт бўлинг, сизни шатта кутаман.

Нормат индамади, қайрилиб қарамади ҳам. **Мююлишдан** бурилиб катта кўча тарафга кета бошлади.

Кеч кириб трассалардан товуш келмасди. Кундузги смена ишдан қайтиб кечкиси ҳали ишга тушмаган. Тераклар учи зар суртилгандек йилтираб турити. Ариқ тепасига ўрнатилган ўнлаб чойхонаю ошхоналарда одамларнинг гангир-гунгури, ошпазларнинг хўранда чақиришлари, ариқни тўлдириб чўмилаётган юзлаб қурувчиларнинг шовқинлари эшистилиб турарди.

Нормат Азизхонлар ётадиган чодирга қараб юра бошлади. Чодир олдида Тенгдик ерга шолча ёзиб чордана қуриб ўтириб олган, қўмизини кўксига тираб аллақаандай бир мунгли куйни чертарди. Беш-ўн киши тик туриб унинг қўмизни гоҳ бошидан, гоҳ бўйнидан айлантириб чалишига маҳлиё бўлиб турарди. Нормат у ёқ-бу ёққа қараб улар орасида Азизхонни кўрмади. Нима қилишини, уни қайдан қидириб топишини билмай бирпас ҳардамхаёл тургандан кейин тупроқ кечиб пастга тushiб кетди. Ҳамма ёқда одам, бири у ёққа қараб юради, бири бу ёққа қараб. Тупроқ уюмларни тизза бўйи кечиб «Оқ мактаб» олдига борди. Аммо учраганлар орасида у қидирган киши йўқ эди.

Нормат уни боя ишлаётган еридан топиш ниятида кўприкдан ўтиб дўнглик тагига келди. Дўнгининг тепасигина ёришиб турарди. Мана шу терак бўйи дўнгни Азизхоннинг бир ўзи кўтарған.

Нормат юқорига қаради. Иккii кишининг соясига кўзи тушди. Ўтирганларнинг бири эркак, бири аёл эди. Орқа ўғириб ўтирганларидан Нормат уларнинг кимлигини билолмади. Уларга қараганча туриб қолди. Қў..

силтаб орқасига қайтмоқчи бўлиб турган эди, аёл шарақлаб кулди. Нормат сергак тортди. Бу Лутфиниса-нинг кулгиси эди. Норматнинг вужуди титраб кетди. Бу унинг хотини. Тўй-томоша қилиб, қўш карнай, қўш сурнай чалдириб, қуёвнакарлар билан остонасига қадам қўйган хотини эди.

Нормат энгашиб этигининг қўнжини пайпаслаб кўрди.

Атрофда одам кўп. Ҳозир бирон тадбир кўришга ишқулай пайт. Қоронғи тусишини, ўзи ёлғиз қолишини кутиш керак. Нормат орқага чекиниб ёнғоқ тагига келди. Кекса ёнғоқ ташасига суюнганича ўй ўйлай бошлади;

Шу топда, дўнг тепасида бир-бирининг пижига сув қилиб ўтирган мана шу икки киши менинг баҳтимга зомни бўлди. Шу аёл, шу беномус аёл менинг хасмим эди. Юрт олдида юзимни ерга қаратиб, ёр-дўстларимга Эрмак қилдириб, тўй куни келинлик лиbosлари билан қочди. Эр кишига бундан ортиқ ҳақорат бўладими? У менинг ўйимда, қўйнимда бўлиши керак эди. Ҳовлимда ёқилган гулхан ўчди. Хотинларининг ёр-ёри оғзида қолди. Келинни олиб келгани кетган аравалар бўш қайти. Ичкари-ташқари ҳовлини тўлдирган меҳмонларининг бири кулиб, бири бош чайқаб тарқаб кетди. Эрталабгача қўшиқ, ёр-ёр айтиладиган ҳовли тоңг отгунча ўлик чиққан ўйдек сукунат ичида қолди. Бу аламлар, бу азоблар фақат қон билан ювилади. Фақат қон билан...»

Нормат ўйлаган сарн иннати қатънилашиб борар, тезроқ қоронғи тусишини, одамлар оёғи төвсалинини бетоқат кутарди.

Қоронғи тушди. Тепадаги соялар кўринмай қолди. Нормат ёнғоқ шохлари тўсган супача устида ғужанак бўлиб, ўлжасини кутган қоплондек қимирламай ўтиради. Дўнгдан тушган Азиҳон Лутфиниса билан бепарво тупроқ кечиб шу тарафга қараб келарди. Лутфиниса қўлида тол новдасини силкиб, тайтонглаб, қиқирлаб кулиб келяпти. Орқада Азиҳон уни билагидан ушлашга интилар, Лутфиниса қўлини силтаб гоҳ ўнгга, гоҳ чапга ўзини ташларди.

Нормат этигининг қўнжидан пичогини чиқарди. Уни шарт қинидан сугурдию олдинга бир қадам интилди. Оёғи ташлаган жойига тушмай гандираклаб бир қалишиб олди. Шунда у оёғи, қўллари қалтираётганини сезди. Чап қўлида турган пичноқ қини титраётган бармоқ-

ларидан түшиб кетди. Пойнаги тупроққа беозор сассиз санчилди. Нормат журъатсизланиб орқага чекинди. Танини титроқ босиб, кўз олдида каттакон оловли доира айланана бошлади. Худди бирор учун чўғга айланган касовни кўзи олдига келтириб тиимай айлантираётгапга ўхшарди.

Нормат умрида бирор билан ёқалашмаган, ҳатто уйларида қўй сўйишганда ҳам кўришга юраги дов бермай ё тескарн қараб олар, ё бўймаса кўчага чиқиб кетарди. Бугун, энди у қўй эмас, одам сўймоқчи бўлиб пичоқ кўтариб келганди. Бўлмади, қўли қалтиради.

Азизхон худди унинг олдигинасидан Лутфинисани қувиб ўтди. Сал нари бориб тутди. Тутиб бағрига босди. Чўпиллатиб ўпди.

Нормат ҳамон ўзига келолмай титроқда эди. Азизхон анча нарига кетиб қолганда у ўзига келди. Энгашиб пичоқ қинини олди. Беихтиёр уларга эргашиб кета бошлади. У қаёққа кетяпти, эргашиб нима қиласди, ўзи ҳам билмасди. Кўприкдан ўтди. Машъала ёқилган чойхона олдига келгандагина қўлида пичоқ борлигини сезди-ю шошиб қўйнига тиқди.

Азизхон билан Лутфиниса ҳамон ҳиришглаб олдинда боришарди. Нормат ҳам улардан қолмай изма-из кетаверди. Гувала деворли қўра олдига келганда Азизхон билан Лутфиниса тўхташди. Азизхон қизни бағрига босиб узоқ вақт қўйиб юбормади. Иккови бир-бирларига ёпишганларича анча вақтгача туриб қолишиди. Ёиларидан ўтиб кетаётган кишиларнинг кулишларига ҳам парво қилишмасди. Нормат уларнинг бу аҳволига лоқайдгина қараб турарди. Охири Лутфиниса Азизхоннинг бағридан юлқиниб чиқди-ю, очиқ эшикка ўзини урди. Азизхон у кириб кетган эшикка анча вақт қараб турди. Кейин тилар-тиламас орқасига қайтиб кета бошлади. У яна Норматнинг олдидан ўтди. Унинг бетига бир қараб қўйди. Танимади. Нормат яна унга эргашди. Энди Азизхоннинг қадами тезлашди. Бирпасда чодирлар шаҳарчали ичига кириб кўздан йўқолди.

Нормат боя уни қидириб бўрганда чодирини кўрганди. Қирғиз йигити қўмиз чертиб ўтирган чодир ичиди энди чироқ мильтилларди. Нормат чодир олдига келиб атрофга қаради. Ҳеч ким йўқ. Ҳамма «Оқ мактаб» орқасидаги майдонга концерт кўргани кетган. Чодир ичидан патефоннинг ғириллаб айланниши, ундан кейин

«Рўмолим» қўшиғи эшитилди. Нормат қўшиққа қулоқ солиб ичкаридаги одамнинг чиқишини кута бошлади.

Чодирнинг чети кўтарилиб майкачан бўлиб олган Азизхоннинг сояси кўринди. Нормат сергакланди. Азизхон уни кўрса ҳам парво қилмай елкада сочиқ билан сув бўйига тушиб кетди. Сал ўтмай сув шалоплагани эшитилди. Нормат қўшиққа қулоқ солиб ўтираверди. Патефон игнаси пластинка охирига етиб бир хил фириллай бошлади. Бирдан Норматнинг ҳуши ўзига келди. Бу ерда нима қилиб юрибман, деб ўзидан сўради. Ахир бу бола не-не полволларнинг белини букиб, елкасини турроққа қориштиряпти. Ахир мени икки ямлаб бир ютиб қўяди-ку!

— Шошма, Нормат! — деди ўзига ўзи. — Лутфиниса сенга тегаман деб сўз берганми? Акасининг сўзига кириб тўй қиlldинг, шарманда бўлдинг. Энди яна унинг гапига кириб қамалмоқчимисан? Калланг борми, Нормат? Хўш, орқасидан бориб бехосдан пичоқ ҳам урдинг дейлик, ундан кейин нима бўлади? Умринг қамоқда ўтиб кетмайдими? Қамалсанг-ку, майли-я, лекин огиласан, коқ пешанангдан отишади. Қўзингни оч, Нормат! Хотин деганин бўнақа қилиб олмайди. Бахting очилса, ўзингга муносиби чиқиб қолар.

Нормат ўзи билан ўзи гаплашиб тураркан, ялангоч кўкракларини сочиқ билан ишқаб Азизхон чиқиб қолди. Чодир ёнида соядек қорайиб турган киши олдида тўхтаб, энгашиб унинг бетига қаради. Норматнинг жони товошига тушиб кетгандек, ичп шув этиб кетди. Тили гапга келмай гудранди.

— Кимсиз? Келинг!

Нормат ҳамон қимирламасди.

— Гап-манингиз борми, менда?

Азизхон уни танимади. Тўй куни узоқдап, куёвлик сариларида қўргап, башараси эсидан чиқиб кетган эди. Эш полвон юборган «вакил»лардан биронтасидирда, деб ўйлади. Чодир четини кўтариб, киринг, меҳмон деб ичкарига унгади.

Нормат сеҳрлангандек унга эргашиб ичкарига кирди. Чодир ичиди тош фонарь ёниб турипти. Патефон бурори тугаб тинган. Учта ёғоч каравот устидаги кўрпа-тўшаклар бесаранжом бўлиб кетган. Нормат Азизхон кўрсатган каравотга ўтирди. Ўтирди-ю, бошини эгиб ерга қадалганча қолди. Азизхон уни мастми, телбароқ одам-

ми деб гумон қилди. Бундан ташқари полвонлигини эшитган Андижон йигитлари кўргани келиб орқасидан әргашиб юришар, чодирга қовунми, тарвузми кўтарниб келиб уни томоша қилишарди. Азизхон ўшанақалардан биттаси бўлса ажабмас, деб ўйлади. Кутимаган меҳмонга тикилганча ўтираверди.

Нормат бошини кўтариб унга қаради. Азизхон чина-камига истарали, бутун вужудида аллақандай бир жозиба ўйнаб турарди. Нормат унинг кўпчиб турган кўкракларига, ҳар бирига биттадан йигит ўтирса бўладиган елкаларига маҳлиё бўлганча қотиб қолди. Азизхонни у биринчи марта яқиндан кўриши эди. Ёш, жуда ёш. Ҳали она сутн оғзидан кетмаган нораста. Шундоқ кучга, шижоатга тўлган боланинг қонини тўкиш гуноҳ эмасми.

Нормат унга бошдан-оёқ яна бир разм солди. Бенхтиёр яктагининг қўйнига қўл тиқди. Пичоқни топди. Тусмоллаб пичоқнинг сопини ўнглаб ушлади. Шу алпозда ўринидан турдию, шартта қўйнидан пичоқни олиб Азизхоннинг олдига отди. Пичоқ оёғи ёнига тушди.

Нормат бир сўз демай ташқарига чиқа бошлади. Азизхон нима гап бўлаётганинга тушунимай, билагидан ушлаб қолди.

— Бу нима қилганингиз, ака. Бу нима қилиқ?

Нормат ўгирилди.

— Сени ўлдиргани келгандим, ниятимдан қайтдим. Жонни сенга худо берган, керак бўлганда ўзи олади. Бандаси оллонинг иродасидан чиқа олмайди.

Азизхон унинг билагини қўйиб юборди. Нормат бошқа гап айтмай чиқиб кетди.

VIII

Кетмонтепадан бу ёғига Норин дарёси минг бурилишлардан ўтиб, минг бир пастликларга бош уриб, кўпириб, қутуриб келади. Ниҳоят, Учқўрғонга келиб ҳолдан тояди, ювош бўлиб қолади.

Кетмонтепада бир кампир Норинга тушиб кетган экан. Болалари қирғоқ бўйлаб чирқиллаб, уни қидириб юришганда бир чол шундай дейди:

— Болам, онангни энди Учқўрғонда кўрасан.

Халқ орасида юрган «Онангни Учқўрғонда кўрасан» деган гап ўшандан қолган.

Катта Фарғона каналига сув берадиган асосий тўғон Нориннинг мана шу Учқўргонга келиб ёйниб оқадиган жойига қурилади. Дарёнинг икки тарафи қоя тошлари билан ўралган. Сув чиқазниши керак бўлган канал бир неча километргача дарёнинг эски ўзани бўйлаб бориши керак. Бунда ер қатлами тош, шағал билан босилиб ётибди. Уни қазиншга на кетмон, на белкурак чидайди. Кетмон теккан жойда чақмоқ чақади. Белкураклар сопи қарсилаб синади. Иккитагина экскаватор бир кун ишласа, уч кун «дам олади». Иш қанча оғир бўлмасин (барбири) кетмон, белкурак асосий иш қуроли бўлиб қолди. Элликдан ортиқ дурадгор фақат белкурагу кетмонга соп ясаш билан овора, йигирмадан ортиқ темирчи сандончасини ерга санчиб тиззалаганча кетмон пешлаш билан банд. Бу ер худди мисгарлар, темирчилар растасини эслатади. Кечасию кундузи тарақ-туруқ, жаранг-журунг қулоқларни қоматга келтиради.

Битта кетмон бир кунда икки-уч марта соп алмаштириб, бир-икки марта темирчи сандонига тушади.

Бугун тонг қоронгисидан Учқўргонга Наманган, Андижон тарафлардан отлиқ милиция отрядлари келэ бошлиди. Улар харсанг тошлар, шағаллар билан қопланган бир ярим километр масофадаги қурувчиларни дарёнинг нариги тарафига ўтказиб ўраб олиши.

Катта-кичик — ҳамма канал қазиладиган жойдан узоқдаги тошлар орқасига яширинди.

Тошкентдан келган «Узвзрывпром» ходимлари кечаси билан тошлоқ ерларни ковлаб, юзлаб жойга портлатгич моддаларини ўрнатишган эди. Уч юз йигирма тонна портлагич бир ярим километр масофадаги тошлоққа чуқур ўрнатилган. Милиция отрядлари портлаш бўладиган томонга ҳеч кимни ўтказмайди. Штаб радиоузелидан тинмай қурувчилардан тартиб сақлашни, ўзбошимчалик қилмасликни сўрашарди.

Ниҳоят портлатиши отряди командириининг шиддатли командаси эшитилди. У қўлидаги ракета тўппончасидан осмонга қараб ўқ узди. Кетма-кет отилгани мушак осмон кўксига нурли найза бўлиб санчилди. Бирин-кетин даҳшатли портлаш бошланди.

Ер силкинди. Норин суви чайқалиб, икки-уч минут қирғоққа сапчиб турди. Тупроқ уюмлари тоғ бўйи кўтарилиб шамолсиз осмонда қимирамай туриб қолганга ўхшарди. Даҳшатли портлаш товушлари, ернинг тин-

май ғилкиниши, Нориннинг чайқалиши одамларни ваҳи-
мага солиб қўйди. Атрофни ҳалқадек ўраб турган мили-
ция ходимлари ҳам ўзларини панага олиши. Портла-
тиш штабининг бошлиғи безовталаниб катта харсанг
орқасидан бош чиқазди.

Қўйилган портлагичлардан иккитаси портламай қол-
ган эди. Ҳозир унинг олдига борнш хавфли. У қўлидаги
секундомерга қараб ниманидир кутарди. Шунда бирдан
слдинма-кетин икки жойда портлаш бўлди. Яна тупроқ
уюмлари осмонга сапчиди. Яна Норин суви безовта чай-
қалди. Одамларнинг оёқ таглари титради.

Ҳаво дим бўлганидан портлаш тўзонлари тарқалмай
туарди. Худди тоғ тепасидан лава оқиб келаётгандек
шошилмайmallabулут дарё қирғоғи томон босиб ке-
ларди. Одамлар қирғоқ бўйлаб яна юқорига қараб қоча
бошладилар.

Беш-олти минутлар чамаси вақт ўтгандан кейин штаб
бинолари, чойхона, ошхоналар тепасига қуюқ тўзон ёпи-
рилди. Ҳеч кимни ва ҳеч нарсани кўриб бўлмай қолди.

Қуюқ тўзон орасидан отлиқ милиционерлар жон ҳо-
латда отга қамчи босиб чиқиб кела бошладилар.

Портлаш овози ҳали ҳам тоғ қояларга урилиб қал-
дираб туарди.

Бирон ёсат ўтиб тўзон босилди. Томларда, чойхона
сўриларда тўпик бўйи билқ-билқ тупроқ эди.

Харсанг тошлар орқасига яширнинг, қиргоқнинг
юқори тарафига ўтиб кетган кишилар аста қайтиб кела
бошладилар.

Чодирлардаги, чайлалардагилар эса кўрпа-тўшак-
ларини ташқарига олиб чиқиб қоқа бошладилар.

Шу куни то тушликкача трассага одам чиқмади.
Штаб атрофларини, «Яшил театр» деб атальмиш кино
қўядиган жойни, ошхона ва чойхоналарни тозалашга
киришиб кетган эдилар.

Ундан ташқари портлаш пайтида отилиб чиқсан
тош-шагал яқин атрофдаги маҳаллаларга сув берадиган
арикларни босиб қолган, от-арава, машиналар ўтадиган
қатнов йўлида икки юз метрча жой бекилиб қолган эди.

Қурувчилар сув йўлларини очиш, қатнов йўлини то-
залаш билан банд бўлдилар.

Ниҳоят, тушлик тугаб ҳамма трассага чиқди. Энди
портлатишдан кўчган шағалли ерни қазиш, замбилга
ортиш анча осон бўлиб қолганди.

Бироқ дов-дараҳт тўзон оғирлигидан шохларни эгиб маъюс туради.

Яна кетмоналарнинг гурс-гурс ерга урилиши, ломларнинг қарсиллаши, одамларнинг бақириб-чақиришлари...

* * *

Чўкки соқол, жиккак инженер Белявский таҳтадан қўлбола қилиб ясалган метр кўтариб трасса кезади. Белявский 1915 йили «Асосий Фарғона канали» лойиҳасини тузган эди. Аммо бу лойиҳа чиновниклар эътиборидан четда қолди. Бу лойиҳадан хабар топган Москва мануфактурачилари ўз вакилларини юборадилар.

Москва мануфактурачилари пахтани Фарғона бойларидан сотиб олишар, нархининг қимматлигидан ўзлари шу тарафлардан ер олиб пахта экдириши дилларига туғиб қўйишган эди. Улар юборган вакиллар Учқўргон адирридан анчагина ер сотиб оладилар. Норинни тўсиб адирларга сув чиқаришга уриниб кетадилар. Аммо уларнинг бу уринишлари бекор кетади. Неча миллион сўм сарфлангац иншоот сув йўлини тўсишга ожизлик қиласди. Катта насослар ўринатишга, нефть билан ҳаракатга келадиган элекстростанция қуввати ёрдамида сув чиқаришга уринишади. У ҳам бўлмайди. Электр қуввати шу қадар оз эдик, насос моторларини айлантиришга ожизлик қилиб қолади.

Мануфактурачилар миллионлаб пулга қўйиб насос станциясини, сотиб олган адирларини ташлаб кетишга мажбур бўладилар.

Белявский мана шу воқеаларнинг барини ўз кўзи билан кўрган Янги канал лойиҳаси муҳокама қилинаётганда марказкомда батағсил маълумот бериб Учқўргоннинг ер шаронти, Нориннинг тезлиги, фаслларда қанчадан сув оқиб ўтишини айтиб берган. Канал штаби Вўғон тўғон қурниладиган жойининг ер-сув шаронтини биладиган бу одамни Учқўргон участкасига бошлиқ қилиб тайинлайди.

Булардан ташқари Белявский Фарғона водийисидя яшайдиган деярли ҳамма қишлоқ шеваларида адашмай гаплашар, уларнинг урф-одатларини алоҳида ҳурмат қиласди. Ҳатто рамазон ойлари унча-мунча рўза тутиб қўяди, деган гаплар ҳам бўлган эди.

Шу одам канал трассасининг энг оғир жойига раҳбарлик қиласарди.

Оқ брезент фурожкасини бостириб кийиб олган Беляевский Эш полвон ишлаётган тошлоққа келиб атрофга бир қараб олди. Қейши газета тарқатиб юрган почтачи боладан икки-учта газета олиб, турган жойида саҳифаларга кўз югуртира бошлади. Бугун қурилиш газетасида Азизхон тўғрисида мақола чиқкан эди. Беляевский ойнаксиз хатга тикилганидан кўзлари жимирилашиб кетди. Кителининг чўнтакларини титиб ойнагини тополмади. Газетани буқлаб чўштагига солиб қўйди.

Беляевскийниң кўзи олдига Азизхонниң кулиб турган башараси келди. Худди улар Найман тўқайида биринчи марта учрашган пайтларидагиdek болаларча жилмайиб туради.

Беляевский уни каналга чорлаган эди. Келди, сал кунда кўпчилик оғзига тушди. Минглаб кишинлар унинги таржимаи ҳолини, қилаётган ишларини билишга қизиқади. Бугун газета Азизхон тўғрисида мақола чиқазипти.

Эш полвон кечаканда кўп тупроқ ташиб чиқаришда мусобақага чақирган эди. Беляевский Эш полвонининг Азизхондан енгилганини, аламзада эканини билади. Агар у тупроқ ташибда ҳам енгиладиган бўлса, канални ташлаб кетиб қолади. Эшниң ягона умиди шу мусобақадан эди. Беляевский шуларни ўйлаб Эш ишлаётган тошлоққа қаради. У катта-катта харсангларни белига қўйиб юқорига олиб чиқар, ажаб бир интилиш билан харсангни ёнбошига иргитарди.

Беляевский ҳозир газетани унга кўрсатмоқчи эмас. Кўрса ҳафсаласи пир бўлиб қўли ишга бормай қолади. Үчқўргон участкасида Дўнан полвон билан Эшниң ғолдига тушадиган стахаовчи йўқ. Шу иккенинг етишиш учун бутун участка бўйлаб ҳаракат бошланиб кетган. Агар у совиб қолса бу ёқдагиларниң суръатига таъсир қилиши турган гап.

Беляевский пастлилка, Эш ишлаётган жойга тошлар устидан эҳтиёткорлик билан қадам ташлаб тушиб кетди.

Эш полвон бугунги «Сталинча қурилишда» газетасини дўпписига қистириб олиб яхна чой шпмираётган эди. У Беляевскийни кўриб пиёлани тош устига қўйиб, ҳўл мўйловларини яктагининг енги билан артди.

— Келинг, оқсоқол! — деди у кўрнишгани қўл узатар-

кан. — Кўрқманг, оғзимиздаги ошимизин Азиҳ полвонга олдириб қўймаймиз. Кўриб қўйинг! — У шундай деб каттақон харсанг тепасига тираб қўйилган яхлит фанердаги ёзувни кўрсатди. Унда кўмири билан ёзилган шундай сўзлар бор эди:

«Иккинчи ўн кунликда Азиҳ полвондан ошириб тупроқ ташимасам, отимиш бошқа қўяман. Эш».

Беляевский кулиб юборди.

— Нега куласиз, тўра? Ишонмайсизми?

— Ҳар эҳтимолга қарши ўзингизга яна битта запас от топиб турсангиз бўларди, полвон ака.

Бу гапни Беляевский ёнида газета ушлаб турган йигит айтди. Эш унга еб юборгудек бўлиб қаради.

— Нега ўқраясиз, полвон ака. Газетани кўринг. Дўпингизни тагнига соявон қилиб олган газетани олиб ўқинг. Азиҳ полвон сизни алла қип қўйипти-ку. У кечанинг ўзида ўн олти кубадан тупроқ ташитти. Сиз ўн биггадан ошира олмадингиз. Отингизни қоғиядош қилиб Эш полвон ўрнига Меш полвон қўя қолинг

— У тупроқ ташитти, мен тош. Фарқи борми, йўқми, нодон. Эш акангни билмас экансан.

— Тарозга солса иккovi ҳам бир.

Эш полвон гап тополмай бошидан газетани олиб ғижимлаб отди.

— Кўрамиз ҳали. Яхши от кейин чопади.

Беляевский Эшга дашином бераётган йигитни итариб нари сурис қўйди.

— Бор, ишинингни қил. Сенга ким қўйипти, полвонларга гап қотишни.— У шундай деб Эшга қаради.— Тўғри жавоб қилдинг. Сенинг енгиб чиқишининг ишонаман. Сен билан Дўнанинг ютуғи бутун участкамизнинг ютури бўлади. Мухбири чақирганима, сени ҳам яхшилаб ёзади. Сувратингни ҳам газетада чиқазамиз. Айтганча, бугун иш тугаши билан кийинниб штабга кел. Куйганёрга борамиз. Ун кунликнинг якунида ўзини кўрсатган қурувчиларга канал ишони топширилади. Сен ҳам мукофотландинг. Охунбобоевнинг қўлларидан ишонни оласан.

Беляевский унинг елкасига қоқиб: «Бўш келма азамат», деб тепага чиқиб кетди.

У кетаркан ўйларди. Эшда куч кўп, орниятни зўр. Нима бўлса ҳам Азиҳонни енгсам деб урнишиб ётипти. Қечалари ҳам оидинида ишга чиқиб кетяпти. Азиҳон тушмагур у кечгача қиладиган ишни тушгача бажариб қўйяпти. **У**.

бала ўзига бирорни етказмайди. Фақат битта Дўнанвойни тан олади. Ундан бошқасини олдимга ўтказнб бўпман, дейди. Ажаб ғалати бола. Иш унга писандмас. Ишни худди эрмакка қилаётгандек қийналмай, кучанмай, кулиб туриб бажаради. Бир кунда ўн олти кубо тупроқ опчиқишига отнинг ҳам чоги келмайди. Ўн олти кубометр ўн олти катта юк машинага юк бўлади-я.

Белявский кўп полвонларни, азamat мирабларни кўргап. Аммо бунақа вужуди кучга тўлиб кетган полвонни биринчи кўриши. Улуг князь Пегербургдан чақиргани француз полвони Тошкентдаги Романовский боғида ўйип кўрсатган эди. У қорнида уч юз әллик кило юк кўтарган. Азизхон бўлса «Кўйганёрда қорнига тахта қўйинб юк машинасини кўтарди. Елкасига уч яшар терак йўғонлигидаги темирни обкашга ўҳшатиб қўйиб, у ёғига етти-та, бу ёғига еттига одам осилиб ўша темирни эгиши. Азизхон қилт этмай туриб берди. Елкаси сал қизарди, холос».

Тўғонга бетон олиб тушган машина қайтиб чиқаётганда қияликда мотори ўчиб орқага кета бошлади. Аничириниб эскиб қолган машинанинг тормози ишдан чиққал эди. Агар орқага қараб шитоб гилдіраб кетадиган бўлса, пойдевор қолилларини синдириб, ўзи дарёга туниб кетиши аниқ. Азизхон шартта сапчиб турди-ю, илдам бориб елкаси билан машина кузовнга тирадиб тўхтатиб қолди. Шофер то қайтадан ўт олдиргунча у машинани қилт эттирмай тутиб турди.

Бу воқеаларни Белявский ўз кўэн билан кўрган. Шундоқ полвонни енгиш Эшга осон тушармикин? Агар Эш Азизхон қилган ишнинг ярмига етса ҳам катта гап. Негаки Азизхон ғайри табиий кучга эга бир йигит. Бунақаси бу яқин орада топилиши қийин.

Қурилиш газетаси редакциясига «Азизхон ким? Кунлиқ нормани етти юз-саккиз юз процентдан бажараётгани ростми? Кичкинагина йигитчада шунча куч бўлишига ҳайронмиз, Азиз полвон тўғрисида батафсил мақола бошишларингизни сўраймиз», деган хатлар жуда кўп келарди. Редакция Азизхоннинг олдига сухбатлашиш учун ёзувчи Адҳам Ҳамдами юборди. Аммо Азизхон унга ўзи тўғрисида аниқ бир гап айтиб беролмагани учун Адҳам Зирилламага бориб ҳамқишлоқлари билан гаплашди. Кўп гапларни билib қайтди. Бугунги газетада унинг Азизхон тўғрисида каттакон мақоласи босилди.

Мақолада Азизхоннинг саккиз ёшидан буён қилган ишлари, кўрсатган «ҳунарлари» битта қолдирмай ёзилгани эди.

Азизхон ўн беш ёшларда эди. Тошкентга Ҳожимуқон деган қозоқ полвони келганини эшишиб қолади. Ҳожимуқон қорнига тахга қўйиб устидан юк машинасини ўтка зармиш, елкаснда темир йўл рельсини обкашга ўхшатиб эгиб букармиш. Азизхон бу томошаларни ўз кўзи билан кўргиси келиб уйдагиларга билдиримай кечаси Горчаковдан поездга чиқиб Тошкентга қочади. Дадаси билан онаси бир кун кутишади, ундан дарак йўқ, икки кун кутишади, дарак йўқ. Иккови бетоқатланиб у ёқ-бу ёқдан суриштира бошлашади. Уни кўрдим деган одам бўлмайди.

Азизхон шу кетгапча икки ой йўқ бўлиб кетади. Оғонаси қидирмаган жой қолмайди. Милицияга хабар қилишади, барибири дараги чиқмайди. Азизхон Ҳожимуқонга эргашиб Қозогистон тарафларга кетади. Машҳур полвон ундан кимсан, ота-онанг борми, деб суриштирганда, ҳеч кимим йўқ, етимман, детдомда ўсганман, деб жавоб қиласди. Ҳожимуқон уни синаб кўради. Боланинг кучига ҳайрон бўлади. Узи кўтарадиган тошларни кўтартириб кўради. Азизхон қилт этмай кўтариб отади. Шундан кейин Ҳожимуқон унинг қорнига тахта қўйиб аввал бузоқ, кейин эшак, ундан кейин от чиқазиб кўради. Азизхон кўзини нирпиратмай, пимани чиқазса, кўтараверади.

Ҳожимуқоннинг ўзи бу ҳунарни жуда кўп машқ қилиб ўргашиб эди. Яниги тугилган бузоқни то сигир бўлгунча кўтариб катта қилган, ўзини оғир юк кўтаришга шу усулда ўргатган эди. Ана шундан кейин машҳур полвон уни ўзига шогирд қилиб олади. Оғир юк кўтариш сирларини ўргата бошлайди. Самарқанд, Бухоро ва Тошкент шаҳарларида уни ассистент қиласди.

Уша кезларда милиция бутун Совет Иттилоғи бўйлаб қидириув шуъбасига хабар қилган эди. Азизхон Туркистон шаҳрида милиция қўлига тушиб, алоҳида одам таъқибида қишлоққа олиб келинади.

Дадаси урай деса уни билмайди, сўкай деса уни билмайди. Бу ўжар бола яна қочиб кетмасини деб ялинишга тушади. Онаси йиғлаб энди қочиб кетмайман, деган ваъдасини олади.

Азизхон эса Ҳожимуқондан олган таълимими кечаю кундуз чорбоқда машқ қиласди.

Газетадаги мақолада мана шуларнинг ҳаммаси ёзил-

ган, газетхопларнинг биронта ҳам саволи жавобсиз қолмаганди.

Белявский «контора» деб аталмиш будкасига кириб стол устида қолган кўзойнагини олди. Дераза яқинига келиб Азизхон тўғрисидаги мақолани ўқий бошлади. У мақоладан кўз узмай,вой азамат-э,вой боласи тушмагур-э, деб юборар, гоҳ-гоҳ бош чайқаб, «неужелий», деб қўярди. У газетани ёнига қўйиб, бир неча минут столни чертиб, ҳэзир ўқиган нарсалари таъсиридан чиқолмай туриб қолди.

Бугун у Куйганёрда бўладиган ўн кунлик якунида ахборот беради. Бўлаётган ишларни яна бир бор кўздан кечириш учун участканинг ҳамма жойларини кезиб чиқди. Қайси ерда иш ёмон кетяпти, қайси ерда яхши. Штаб катталаридан қандай ёрдам сўрайди. Шуларни мулоҳаза қилиши керак. У газетани стол тортмасига солиб ўз ишлари тўғрисида ўйлаб кетди.

У битта нарсага аминки бутун трасса бўйлаб ўртага ташланган шиорда Учқўрғон участкаси тилга олинади. Чунки машҳур ер қазувчи, кунлик ср қазиш нормасини тўққиз юз процентга етказиб бажараётган Дўнан Дўсматов шу ерда, Учқўрғон участкасида ишлайди.

Бугун тўрт кун бўлдики, каналнинг барча участкаларида дўсматовчилик ҳаракати бошланиб кетган, Дўсматовнинг ўзи эса бу номга яраша меҳнат қилиб, ҳамон қурувчиликнинг олдида борарди.

Азизхон Умматалиев — лугумбекликларнинг сардори.

Эш полвон — норинликлар етакчиси.

Мана шу уч азамат канал машъали бўлиб ҳамманинг кўз олдида эди. Белявский ғарбиyl тахтадан омонатгина қурилган конторада ўтириб, ўзича ўйларди. Бу уч азаматни канал юзага чиқарди. Канал бўлмаганда булар юрт кўзидан четда, майда, оддий ишлар билан шуғулланниб юраверардилар. «Халқ ҳаракати яшги қаҳрамонлар яратади», деб бежиз айтишмаган экан.

Белявский блокнотини очиб ёзувларига тикилди.

Ташқарида бўлаётган шовқин-сурон, кетмон ва белкуракларнинг овози, тошга қадалаётган ломларнинг қарсиллаши, кетмон пешлаётган темирчиларнинг жаранг-журунгни тахта девор тирқишиндан ўтиб Белявскийга аниқ эшитилиб турарди.

Бу чол водийга сув чиқаришни йигирма беш йил ўйлади. Мана ниҳоят у ниятига етди. Қалб қўри, билими,

тайратини бағишилаган ишининг амалга ошаётганидан у ниҳоятда хурсанд эди. Кечалари ҳам ўзича алланималарни ҳисоблаб чиқар, асосий лойиҳадаи ўзи кўчириб олган нусха устига яна белгилар қўярди.

Хозир ташқаридан келаётган шовқинлар орасидан у одам қўли билан барпо бўладиган каналдан оқажак сувиниг жилдирашини, қирғоққа шаниллаб урилишини, шаршаралардан гувиллаб кўпик сочиб тушишини эшитаётгандек эди.

IX

Лутфиниса аёллар бригадаси билан «Қирғиз овул» участкасида тупроқ таширди. Азиҳониниг номи Дўнан Дўсматов билан баробар тилга тусиб турганды Лутфиниса қўл учидаги иш қилишни эп кўрмасди. Участкадаги аёллар Азиҳон билан икковлари ўртасида бўлиб ўтган гаплардан аллақачон хабар топишган, полвон боланинг қайлиги деб иззат қилишарди. Кечқурун ишдан чиқиб чайлага келишганида хотинлар уни гапга солишарди. Айниқса аёллар бригадасининг бошлиғи, Избосканда пилладан кўп ҳосил олиб қатор-қатор орденлар олган, Ўзбекистон Олий Советига депутатликка сайланган Хайрииниса Боқибоева деган ҳам кўхлик, ҳам эркакшода аёл уни кўпроқ гапга соларди.

— Менга қара, иккита эрга теккағсану ҳали ҳам қиз боладексан-а! Ё тавба!

— Вой, нега унақа дейсиз,— дейди Лутфиниса астойдил куйиниб.— Бир марта ҳам куёвга чиқмаганимай.

— Ҳо, марғилонлик эриниг эсингдан чиқдими?

Лутфиниса куйиб-пишиб бўлғани воқеанинг бошқатдан айтиб беради. Аёллар бу гапни печа марталаб эшитган бўлсалар ҳам яна қулоқ тутадилар.

— Никоҳ ўқитмасдан қочганимиз-у. Күёвнинг бетини узоқдан ҳам кўрмаганимай.

— Хўп, майли. Бу гапингга ҳам хўп дейлик. Азиз полвон билан қочиб тўқайда бир кеча, қирғизнинг ўтоворида уч-тўрт кун қолиб кетганларининг-чи. Бизни лақиллатмай қўя қол. Шундоқ шўх, осмонда учиб кетаётгани бургутини бир сапчишда қанотидан тутадиган йигит сени балиқдай килкиллаб ётганингда индамай тасбеҳ ўғириб ўтирганимикип. Йўқ, бу бирор ишонадиган гап эмас. Бизни лақиллатмай қўя қол.

Лутфиниса бўғилади. Куйиб-пишиб тушунтирмоқчи бўлади. Худо урсин, каломулло урсин, деб қасам ичади. Баригир Хайришиса «ишонмайди». Шундан кейин Лутфиниса аламига чидамай йиги бошлайди. Хотин-халаж ўртага олиб аранг юпатишади. Бригадир ҳазил қилди, атайин кулги бўлсин, деб сени лақиллатяпти, дейишади.

Эртасига ишдан кейин яна шу гап. Яна қасам, яна йиги.

Лутфиниса уч-тўрт кун шунаقا эрмак бўлгандан кеини бу гапларга эътибор қилмай қўйди. Ҳатто Хайрини-санинг гапига бурнини қийшайтпрадиган бўлди. Бу ҳам етмагандек, ҳа, рост, яқинда туғиб бераман, сизларга нима, деб гапни чўрт кесадиган одат чиқарди.

Лутфиниса оппоқ, юрса сўлқилладиган, икки қошининг уничи бир-бирига тугаш, бўйи сал пастроқ, тўлагина қиз. Тошкентлик Баҳром Ҳамдамий деган рассом атайин штабдан суратини ишлагани мойли бўёқларини кўтариб келган эди. Лутфиниса кўнмади. У неча мартараб фоторичлар суратини олмоқчи бўлганида рўмоли билан юзини тўсиб қолгаи. Унинг сурат олдиրмаслигига Азизхон сабабчи. Агар суратингни олдирансанг кўрасан мендан, суратчи ҳам, сен ҳам калтак ейсанлар, деб тайишлиб қўйгани.

Бундан бир йил олдин Лутфиниса Марғилондаги катта фотохонада сурат олдирган эди. Сурат яхши чиққанидан фоточи бир нусхасини каттакон қилиб ойнасига ёпиштириб қўйган эди. Азизхон бу суратни кўриб қолиб, ойнани синдириб суратни йиртиб ташлаган, катта жапжал чиқиб, зўрга милиция қўлидан қочиб қолган эди.

Азизхон ҳеч кимниг Лутфиниса дийдорига тўйиб қарашини истамасди. Агар Лутфиниса биронтаси билап ҳўл бернишиб сўрашиб қолса, унинг жони ҳиқилдоғига келар, ҳа, сеними, деб бир яниб қўярди.

Азизхоннинг бу феълинни билганидан, сурат олдиримасам эт-бетим камайиб қоладими, деб суратчини кўрса юзини тескари қиладиган бўлиб қолганди.

«Сталинча қурилишда» газетаси Лутфиниса тўғрисида бир марта «Полвон қиз» деган очерк, яна бир-икки марта мақола босиб чиқарди. Аммо суратини чиқаза олмади.

Кўпинча Азизхон смепадан чиқардию адир ёқалаб «Қирғиз овул»га чопарди. Хотинилар унинг қораси кўриниши биланоқ чайладан Лутфинисанни чақирнишарди.

— Тура қолнинг, келин пошша, поччам келяптилар.

«Поччам» ҳам тортниши билмайдиган, хотинлар ётоғига худди ўз уйидек бемалол кириб келаверадиганлардан эди. Саратон кечида, айниқса офтоб ўчиб, энди ним қоронғи бўлиб келаётган пайтда ҳаво бир дим бўлнб оларди. Ҳар қандай жонвор ҳам чидамайдиган дим ҳавода хотинлар уст кийимларини ҳам ечиб ташлаб ётоқдаги ўринларига чўзилиб олишарди. Азизхон пўшт дейишни билмас, ҳатто йўталмай ҳам чайлага кириб кетаверарди. Хотинлар қий-чув билан устларига кўйлак борми, чойшаб борми, тортишарди. Шунинг учун ҳам хотинлар уни «хира почча» деб аташарди. Азизхоннинг узоқдан қораси кўриниши билан ҳаммаси шошиб-пишиб кийиниб олишарди.

— Ахир эрингга айтсанг бўлмайдими, чайлага кираётганда ҳеч бўлмаса йўталиб қўйсин.

Лутфиниса ҳам уларнинг гапига боплаб жавоб қиласди:

— Мени қанча эрмак қилгандинглар. Энди ўзларинг ҳам эрмак бўлиш қанақалигини билиб қўйинглар. Атанин қиласди. Узмн тайнинлаб қўйганман.

Шаддодроқ бир келинчак бўш келмай гапига яраша жавоб беради:

— Шунақа қиласдан бўлса, қўлидан ушлаб каравотга босамиз. Эрталаб бурнини шўлтиратиб, оёғини судраб чиқиб кетишини томоша қиласан.

Ётоқда қийқириқ-кулги бўлиб кетади. Боқибоева ёс-тиқдан бош кўтариб бу гапни айтган келинчакни жеркиб ташлайди.

— Э, айнимай ўл. Бас қил-э. Ҳали эринг келса айтиб бераман, худди қўйворади-я!

Келинчак яна бўш келмайди.

— Тили қисиқ, индолмайди. Кимдантир, қиши бўлса бурун қутурагар, ёз бўлса хотин, деган гапни эшишиб қолган экан. Саратонда мендан қочиб томга чиқиб ётади. Қувиб чиқмасин, деб шотини ҳам томга тортиб қўяди.

Хотинлар унинг гапларига ҳиринг-ҳиринг кулишади. Куни билан офтоб тифида ишлаб чарчаганларига қарамай, тиззаларининг, билакларининг зирқирашига қарамай, алапаллагача ҳангамалашиб ухлаб қолганларини сезмай қолишади.

Лутфиниса Азизхон имлаб олиб чиқиб кетганича улар ухлаганда келар, оёқ учида юриб, жимгина ўрнинг

кириб ётарди. Эрталаб қизиқчи келинчак ўрнидан туриши билан Лутфинисанинг чойшабини очиб ташлар, «Хотинлар, ревизия!» — деб қичқиради. Лутфинисанинг иягидан кўтариб томоғини кўрарди. Хотинлар уйқудан кулги билан бosh кўтаришарди. Лутфиниса уялганидан бошига чойшаб тортиб ғужанак бўлиб оларди.

Чайла ёнбошида душхона бор эди. Хотинлар трассадан қайтишгандан кейин сочиқларини, тоза кўйлаклари и олиб душ тарафга кетишарди. Бир куни Лутфиниса бошидан душнинг игнадек ингичка ёмғирини оқизиб, яйраб чўмилётган эди. Қизиқчи келинчак кириб қолди. Унинг қуийб қўйгандек бегубор, қўл теса қайтариб ташлайдиган баданига, ҳали бола оғиз солмаган таранг кўкракларига қараб илжайди.

— Полвон боланинг омади бор экан. Ҳа, жонингдан! — деди ю белидан қучди.

Лутфиниса нима қилишини билмай эсанкираб қолди, унинг олдида эркак киши бордай, унга таҳдид қилаётгандай, панжаларини ёзиб, кўкракларини тўєди.

Келинчак ҳамон ҳазил қиласарди.

— Агар эркак киши бўлганимда, ўлай агар, опқочиб кетардим.

Ана шу воқеадан кейин яна икки-уч кун Лутфинисанинг қадди-қомати ётоқда достон бўлди.

Қизиқчи келинчак гапга қанчалик чечан, шаддод бўлса, ишга ҳам шундоқ эди. Бирга замбил кўтаришгандарни шошириб қўярди. Агар ўзи замбилининг олд тарафидан кўтарса орқадагини судрар, орқа тарафдан кўтарса замбилгалтак қилиб итариб олиб кетарди. У қайнанаси билан тотув турса керак, қайнанаси унинг бўйнига туморлар осиб ташлаган, нимчасида ҳам, кўйлак ёқасида ҳам кўзмунчоқ ялтираб турарди. Унинг қайнанаси кунора «Қирғиз овлу»га келиб чайлага ҳам, хотинларга ҳам исириқ тутатиб кетарди. Бу ерда ишлайдиган хотинлариниң ҳаммасидан гуп-гуп исириқ ҳиди келарди.

Баъзан чайла олди тўйхонага ўхшаб кетади. Хотинлариниң эрлари, қайнана-қайнаталари, болалари, келинкуёвлари келншарди. Ҳаммасининг қўлида тугуи, тофора, йўртага катта дастурхон ёзилиб, уйдан келган тансиқ овқатлар қўйиларди. Фақат биргина Лутфинисага ҳеч ким ҳеч нарса олиб келмас, бошқалар овқатига ҳадеб шерик бўлаверишга шиманиб, ўзини четга оларди. Бо-

қибоева унинг ийманаётганини сезиб, қайда бўлса топиб дастурхон тўрига ўтқазарди. Лутфиниса бир куни Азизхонга шу тўғрида оғиз очиб қолди.

— Жуда хижолат бўляпман. Ҳаммаларининг уйларидан овқатлар келади, мендан ҳеч ким хабар олмайди. Овқатларнига шерик бўлишга уяляпман.

Азизхон уни юпатди.

— Қўявер. Эртага ҳамма қарзларингни узамиз.

Азизхон айтганини қилди. Ўша куни кечаси чодирда ётмай Орзихон аяннинг кетди. Нон ёптирди. Куйганёрдаги дўкондан ўн бештacha атир, ўн бештacha «Гулжон» деган совун, аллақанча дастрўмол олди. Қабобпазнинг қўрасидаги ҳамма кабобни каттакои тогорага сидиртириб бошига қўйдию «Қирғиз овул»га олиб келди.

Кабоб тўла тогорани, дастурхондаги ионларни сўрига қўйиб, бир қийиқ совун-атирларни чайладаги каравотга сочиб юборди. Хотинлар қий-чув қилиб талашиб кетишиди. Қизиқчи келни бунга ҳам гап топди. Атир-совунни Азизхоннинг олдинга қўйиб ўзи каравотига бориб тескари қараб ўтириб олди.

— Ҳа, ая, опкелган нарсам ёқмадими? Яхши совун-ку.

Келин лабларни атайин буриб мингиллади:

— Эримнинг димоги ҳид билмайди. Тўйимизнинг эртасига совғага иккى бўлак кирсовун олиб келган. Бир куни қоронғида оқ ёғ ўрнига лампа мойни қозонга қўйворган эканман, билмади. Маставани хўриллатиб ичинб, боллабсан хотин, жуда ширин бўлғи, деса бўладими. Лампа мой билан оқ ёғни билмаган одам атирсовунни билармиди. Майли, совғангизни оламац, полвон бола. Фақат битта шарт билан. Штабдан суратчи чақирганмиз, ҳаммамиз эсадаликка битта суратга тушиб қўймоқчимиз. Эртами-индин ҳар тарафга тарқаб кетамиз. Шунга рози бўлсангиз совғангизни оламан.

Аёллар бригадасининг табелчиси эркак киши эди. Азизхон унга ер остидан қараб қўйди. Келинчак буни сезиб дарров жавоб қилди:

— Вой, Латифжоннинг олдинда ич кўйлакда ўтирамиз-ку. Бирам юмшоқ, бирам ипакдек майнин нарсаки. Агар эркак бўлса Лугумбекка бориб ер қазимасмиди. Хотинларга табелчи бўлармиди. Бу тарафдан хотиржам бўлинг. Боқибоева опам унга соч ўрдирадилар-ку.

Кулғи ўстиға кулғи бўлиб кетди. Азизхон қўпдан бери бунақа кулмаган эди. Қорини ушлаб мукчайиб қолди. Бўпти, бўпти, деворганини ўзи ҳам билмай қолди.

Азизхон кетаётганида Лутфиписа адир этагигача куватиб борди. Азизхон унинг елкасига қўл ташлаб бораркан, ҳамон илжаярди.

— Жуда қизиқчи хотин экан-ку, а?

— Жуда антиқа жувон, — деди Лутфиниса елкасидағи қўлнинг бармоқларини ўйнаркан. — Шунақа қизиқ гапларни топиб гапирадики, кулавериб ичакларимиз узилай дейди. Айтганча, сизга ҳам лақаб қўйган.

— Ия, — деди Азизхон. — Қанақа лақаб?

— «Хира почча» дейди. Бир марта қўйлагини ечиб ётганда кириб қолган экансиз. Ҳалигача айтиб кулдиди.

Азизхон ҳам, Лутфиниса ҳам баҳтиёр эдилар. Агар қўйиб берса то оппоқ тонг отгунча шундоқ, сира тўхтамай кетавергудек эдилар. Аммо эрталаб уларни зўр, жуда ҳам зўр иш кутарди.

Адир орқасида машъалалар порлайди. Қайдадир ногора-чирманда тараклайди. Яқин орада чирилдоқнинг бир мақомда чириллаши эшитилиб турипти. Азизхоннинг қўли ҳамон Лутфинисанинг елкасида.

X

Лутфинисанинг қўйлакларига ямоқ тушди. Азизхон аёл кишининг кийим-кечаклари эркакнинг бўйнида эканидан бехабар эди. Лутфиниса ҳам кийимларим тўзib кетди, деб бир оғиз гапирмади. Улар ишдан чиқиб 'қоронғи тушгандада учрашиб юрганлари учун ҳам Азизхон қўйлаги қай аҳволдалигини билмасди.

«Оқ мактаб» олдида Ҳалимахонимнинг концерти бўладиган кун хотинлар ишни вақтли тугатиб, бош ювиги бир-бирларига соч ўрдириб қолишиди. Тугундан атлас, шоҳи қўйлакларини олиб, чўян дазмолга ўт қалаб юборишиди.

Азизхон тиззасигача тупроққа ботиб Лутфинисани концерта обораман деб келиб қолди. Қараса Лутфиниса чайла олдида мунғайиб ўтирибди.

— Бўлмайсанми, воҳлироқ бориб олдидан жой олиб қўяйлик.

Лутфиниса ердан бошини кўтармай секин деди:

— Қизиқсиз-а, шу аҳволда қандоқ бораман. Кўйлағимни қаранг, концерт ўёқда турсин, шатта кийиб юришга ҳам ярамай қолдн-ку.

Азизхон бундоқ қараса, Лутфинисанинг устидаги кўйлак бир аҳволда. Ҳайрон бўлиб қолди.

— Нега шу пайтгача индамадинг?

— Айтишим шартмиди? Қўзингиз бор-ку, ахир.

Азизхон тилини тишлаб қолди. Ахир дадасига юборган етти юз сўмдан ташқари яна юз саксон сўм пули бор. Ётоқда болиш тагида турибди. Ческласам, ичмасам, нима қиласман пул йигиб, деб ўзини койиди.

— Кечир мени, Лутфи. Башарангга, қош-қўзингга қарайвернбману, бу ёғи эсимга келмапти. Бу хатони дарров тузатамиз. Мен кетдим. Луғумбекда «бозори шаб» бўлади. Сайёр дўконлар ярим кечасигача совда қилишади. Бўпти, ўшаққа кетдим. Сен қимириламай, мени шатта кутиб тур.

Азизхон пилдираганича орқасига қайтиб кетди. Лутфиниса умрида бирордан тамаъ қилмаган, келин аясининг эски-тускиларига қаноат қилиб келганди. Акаси шу бечора стимча синглим-ку, онагинамдан ёдгор-ку, деб бошини силамаганди. Ҳайит, байрам кунлари ҳам Лутфиниса ўқсиб қоларди. Бугун Азизхонга аҳволини айтдию юрак-бағри эзилиб кетди. Азизхон кетган тарафга қараб ўтириб, бир-икки киприк қоқди; қўзларидан дув ёш тўкилди. Бу вақт ташқарида хотинлар бир-бирига гап қотиб кулишар, дазмол талашиб, жиқиллашишарди.

Бирон соат чамаси вақт ўтиб ташқари жимиб қолди. Ёш жувонлар гажак қўйиб, кексароқлари соч фарқини тўғри очиб, одмигина кийиниб концертга жўнаб кетишиди. Бир гапириб, ўн қийқирадиган келинчак уни қўлидан тортиб, турмайсанми, нима қилиб ивирсиб ўтирибсан, деб бирга боришга қистади ҳам. Лутфиниса чарчаганини баҳона қилиб, ўрнидан турмади.

Келинчак:

— «Хира поччам»ни кутаётгандирсан. Ичингдан пишгансан-а, — деб маъноли илжайиб, чиқиб кетди.

Ошпаз кампир фонаръ ёқиб, ўзоқ бошига кетди. Куни билан офтоб тифида ишлаб чарчаган кексароқ хотинлар ўринларини ташқарига опчиқиб ётиб олишди. Ошпаз

хотинининг, концертга бормайсизларми, деган сўрогига: концертни ёш-яланглар кўришсин, деб қўя қолишиди.

Ташқаридан Азизхоннинг; ҳо кампир яалар, ҳорманглар, деган овози, гурс-гурс қадам ташлаши эшитилди. Лутфиниса ўринидан турди. Чайла оғзида қўлида тугун билан Азизхон кўринди.

— Лутфи, қаёқдасан, қоронғида нима қилиб ўтирибсан, чиқмайсанми?

Лутфиниса ташқарига чиқди. Азизхон тугунини фонаръ тагида еча бошлади.

— Мана, мана, топдим.

У шундай деб иккита шиппак, кўйлак, рўмолларни унга узата бошлади.

— Ичкарида кийиб чиққин. Пойтуқ дўконида яхши кўйлаклар бор, дейиňшяпти. Эртага бирга бориб оламиз. Ҳозирча сатин бўлса ҳам шуни кийиб тургин.

Лутфинисанинг кўзлари яшнаб кетди. Азизхон олиб келган нарсаларни бир қучоқ қилиб ичкарига кўтариб кириб кетди. Сал ўтмай кийиниб чиқди.

— Ана, айтдим-ку, ўзингга лойиқ деб. Шиппакка гарч солинган, деб айтди. Юриб кўргин, ростмикин?

Лутфиниса у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Сотувчининг гапи рост чиқди. У юрганда шиппак гарч-фурч қиласарди.

Лутфиниса онаси оламдан ўтгандан буён энди оҳорли кийим кийиши эди. Тўғри, тўйда унга янги лиbosлар кийдиришганди. Аммо у кийимлар кафандек совуқ гуолган эди. Унинг устига ўша кийимлар эртасига ёқ тўқай қамишларига илениб, тилка-пора бўлган. Бугун читдан бўлса ҳам, сатиндан бўлса ҳам бу кийимларни унга энг яқин кишиси олиб берган эди.

Азизхон янги кийинган Лутфинисанинг қадди-қоматига, юз-кўзларида яшнаган қувончга қараб дили ёришиб кетди.

— Ҳали қараб тур. Жуда ғалати нарсалар оламиз. Үҳ-ҳў, ҳали пулим кўп. Яна юз қирқ сўм бор. Биласанми, унга қанча кўйлак келади? Роса кийинтираман.

Азизхон шундай деб шимининг чўнтағига қўл суқиб бир қисим пул олди.

— Манавунга нимани хоҳласаңг шуни ол! Ўзингга нима кераклигини ўзинг биласан.

— Ўзингизга ҳеч нарса олмайсизми? — деди Лутфиниса хижолатлик билан.

— Э, ғалатимисан? Мукофот устига мукофот олиб турибман. Ыкки-үчта янги тўйим, яктакларим бор. Битта гарч солинган этик олсам бўлди. Пул кўп ҳали.

Уларнинг болаларча суҳбатларига қараб пиёз тўғраб ўтирган ошпаз хотини бошини сарак-сарак қилиб куларди. Арқон каравотларда ётган хотинлар бошларини буркаб ухлашолмасди. Охири биттаси бошини кўтариб бақириб берди:

— Ухлатасасиларми, йўқми? Ишқивозлик қилишга бошқа жой тополмадингларми?

Лутфийисанинг дами ичига тушиб кетди. Азизхонни қўлидан ушлаб оёқ учидаги трасса томонга юра бошлади.

Атроф қороғи. Ҳали ой кўтарилимаган. Дўиг орқасидан оппоқ шуъласигина ёйилиб келарди.

— Сизга бир гап айтмоқчи эдим. Кечакор Орзихон ая бир гап айтдилар. Ҳайрон бўлиб қолдим.

— Нима дейди? — деди қизиқиб Азизхон.

— Маҳаллада қўни-қўшнилардан хижолат бўляпман. Никоҳсиз остона ҳатлаб кириб-чиқишиларинг қандоқ бўларкин, гап-сўзга қўйманглар мени, дедилар. Қуёвнингга айт, битта ошининг харжини чорсига тугиб келсии. Маҳалладан уч-тўрт эркакни чақириб, олдига битта тавоқда ош қўйиб, никоҳ ўқитиб қўяйлик, дедилар. Бу гапга нима дейсиз?

Азизхоннинг бу гапдан дили ёришиб кетди.

— Аяннинг гаплари тўғри. Никоҳни ўқитиб қўяйлик, тўй қочмайди.

Иккови шу оқшом ой тиккага келгунча айланиб юришиди. Азизхон канал битгандан кейин нималар қилишини тўлиб-тошиб гапиради.

— Эшон ака шатта қоласизлар деяптилар. Райводхозга ишга оламан, уй бор, маоши ҳам яхши, келин болага ҳам иш топилади. Боқчагами, яслигами ишга ўрнатиб қўяман, дедилар. Совхоз директори бўлса бизга кел, хоҳласанг қурилиш бригадасида ишлайсан, хоҳласанг бўлимга ишга юбораман, дейди. Хуллас, икковимиз избосганлик бўлиб қоладиган бўлдик. Совхозда қоладиган бўлсак икки ойлик маошини икковимизга олдиндан берармиш. Совхоз янги уйлар қурган, рўзгор буюмлари ҳам таҳт.

— Олдиндан ҳовлиқманг-да, Эшон ака билан масла-ҳатлашининг. У киши сизга ота ўринда оталик қиляптилар. Ҳар қанақа иш бўлса у кишининг чиизнидан чиқмаиг.

— Бу гапнинг ҳам тўғри,— деди Азизхон.— Аммо сен боқчада ишлаёлармиансан?

— Наҳотки шу ишни эплолмасам. Қаёқдаги кампирлар эплашаётган иш-ку.

Шу пайт «Қирғиз овул» тарафдан хотинларнинг қийчуви эшитилиб қолди.

— Концерт тугапти,— деди ташвишланиб Лутфиниса.— Энди кетинг, хотинлардан балога қолдим.

— Шошма, шошма,— деди Азизхон уни қўлидан тортиб.— Битта, биттагина ўпид қолай.

Лутфиниса силтаниб унинг қўлидан чиқди.

— Бўлди, ҳаддингиздан ошманг.

Азизхон тўлиб турган эди. Уни қўлидан силтаб ўзига тортид.

Азизхон уни қучиб юзларидан, томоқлари тагидан тўйиб-тўйиб ўпди. Кетмон дастаси қабартирган дағал кафтлари билан соchlарини силади.

Одатда ошиқ-маъшуқлар учрашганда ювениб-тараниб, атирга беланиб келишади. Қиз сочидан ғалати хуш бўй соч мойи, атирсовун иси келади. Булардан эса ачимсиқ тер ҳиди гупиллаб келиб турипти. Аммо уларга бу ҳидсира унтиб бўлмас балофат ҳиди, ёшлиқ, навқиронлик ҳиди бўлиб туюларди.

Бир вақтлар келиб, бола-чақалик, кексалар айтган ола хуржин бўйинга тушган пайтлар келганда ҳам бу ҳид димоқда туради. Ажиб хотираларни уйқудан уйготди. Хўрситноради. Бу кунлар кўзни тиндирадиган аллақандай биллурий нур ичидан тушдек, эртакдек олисдан кўринади. Кўзларни қамаштиради. Имлаб ёшлиқ кўчаларига, қайноқ бағрига чақиради.

Уларнинг бу дамлари тирик қўшиқ эди. Бу нурдан, қўшиқдан, камалакнинг етти хил рангидан, баҳор ёмғиридан, кўз очган чечаклар' бағридан, тошқин сувларга тўш уриб учайтган қалдирғочнинг оппоқ қўксидан, нораста гўдакнинг нафасидан яралган онлар эди.

Бироқ бу икки баҳтиёр ошиқ-маъшуқ олдинда тақдирнинг қандоқ ўйинлари борлигини билишмас, ҳозир азим чўққилар сари сузиб бораётгаш бир товоқ қаймоқдек оппоқ ой эртага яна чиқадими, Лутфинисанинг соchlарига, елкаларига яна кумуш ёғдуларини сочадими, бу уларнинг хаёлларига асло келмасди.

Улар бир-бирларининг нафасларидан маст, сарҳуш эдилар.

Қурилиш штаби аёллар бригадалари учун алоҳида кўчма қизил байроқ таъсис қилгай эди. Боқибоева бригадаси қанча уринмасин, байроқ ололмасди. Штаб Учқўргондаги бригадаларниң ишига алоҳида аҳамият берар, у ернинг табиий шароити оғирлиги сабабли тошшагал қазиш ишидагиларни тез-тез рагбатлантириб турарди. Боқибоева Тешавой Мирзаевни кўпчилик ўртасида ўсал қилиб қолди.

— Кўзингиз Учқўргонни кўраркан-да. Бу ўн кунликда ҳам сизни Учқўргондан кўрадиган бўлсак, нақ Усмон отанинг олдиларида пўстагингизни қоқамиш. Қани, кўрамиз, қайси бригада олдимизга тушаркан?

Боқибоева бригадаси ҳақиқатани ҳам бу ўн кунликда жами аёллар бригадасидан ўзиб кетган, ўн кунлик ер қазиш ва тупроқ ташиб чиқиш нормасини тўрт юз қирқ икки процент бажариб қўйгап эди. Штаб уларнинг ютуғига тан бермай иложи йўқ эди. «Сталинча қурилишда» газетасида «Байроқдор бригада» деган мақола ҳам чиқди.

Бугуў тушлик пайтида штаб вакилларни инженер Лебедев, бош инженер Азизов, Избосканрайинжрокомининг раиси Усмонхўжаевлар трассадаги жами қурувчиларни сада тагига тўплаб, кўп илиқ-иссиқ гаплар билап байроқни Боқибоевага топширишди. Боқибоева байроқни қабул қилиб олди-да, икки оғизгина гап айтди:

— Энди бу байроқни то канал битгунча биздан оламан деганлар номаъкул бузоқнинг гўштини епти. Мана шу жойдан Норин суви Қора дарёга етиб боргунча сувнинг олдида шу байроқни кўтариб канал ичиндан кетамиз. Гап тамом.

У байроқ билан давра четига чиқаркан, Усмонхўжаевга шама қилди:

— Ҳимматингиз шуми, Эшон ака? Бу қизларга совға-повға олиб келмадингизми?

Усмонхўжаев ҳазил билан қутулмоқчи бўлди.

— Ҳаммасиниң бошида биттадан эри бор, нега мен уларга совға берарканман. — Давра аҳли қиқирлаб кулиб юборди. Эшон ака каттакон қутичани кўтариб ўртага чиқди. — Синглим, совғанинг зўри би咂да-да.

У шундай деб ёнидан бир қоғоз олиб ўқий бошлиди:

— Катта Фарғона канали қурилши трассаларида алоҳида жонбозлик кўрсатгани учун қўйидаги ўртоқларни Узбекистон Олий Совети президиуми «БФК» деган канал нишони билан мукофотлайди.

Усмонхўжаев йигирма аёлнинг номини айтиб чақириди. Эҳтиётлик билан уларнинг кўкракларига нишон тақа бошлади. Навбат Хайриниса Боқибоевага келганда у қизиқчилик қилиб икки билагини шимариб олди.

— Кураш тушмоқчимисиз, Эшон ака? — деди қизиқчи келин.

— Боқибоева катта орденларга ўрганганди, буни писанд қиласмикин. Агар мени савалаб қолса, ҳушёрроқ турай, деяппан-да, синглим.

У нишон тақаётганда нимадир қилди шекилли, Боқибоева сапчиб орқага чекинди, унинг қўлинин туртиб ташлади.

— Ҳа, шўхлигингиж қурсин, сира қолмади-да.

Даврада қийқириқ, кулги бўлиб кетди Усмонхўжаев кулгидан ўзини аранг тийиб унга қаради.

— Эски жазманингизман-да, қўлим қалтираб кетибди, кечирасиз...

Бу бригада аёлларининг иши ҳам, митинги ҳам, овқати ҳам кулги билан, ҳазил-мутойиба билан ўтарди. Бу ҳазиллар, кулгилар зумда тандан чарвоқни қочиради. Айниқса Усмонхўжаев келган пайтларда улар жуда жуда яйраб кетишарди. Бу одам Избоскан районидаги кўп йиллардан бері ижрокомга раислик қилас, аҳолининг каттадан-кичигини худди ака-укалариdek яхши танирди. У қатнашмаган тўй, маърака йўқ эди. Азаларда тобутни елкага олар, тўйларда бош бўларди. Бирини опа, бирини ака деб сийларди. Эшон ака келди, деган даврага зумда файз кириб кетарди. Хотинилар ҳам даладами мажлисдами у билан баробар асқия айтишаверишарди. Ҳеч қайси аёл бегонасирамас, эридан шикояти борми, қайнанасидан ҳасрати борми, идорасига бориб ўтирмай кўча-кўйда ҳам арз қилаверарди. Бугун байроқ топшириш маросимида Эшон аканинг келиши, ўзи нишон топшириши уларни жуда «суйилтириб» юборган эди.

Хайриниса Боқибоева районда каттадан-кичикка гапини ўтказадиган, ҳатто Оҳунбобоев, Усмон Юсуповлар билан bemalol гаплашадиган шаддод аёл. Бундан уч кун олдин бориб колхоз раиси Абдусамад Тиллабоевни гап билан узиб-узиб олган эди.

— Уялмайсизми, оқсоқол. Аёллар рўзгорини ташлаб, бола-чақаснинг кир-чирига қарамай тупроқ қазияпти. Бошқа колхозлар ишләётган аёлларни бошларига кўта-рияшапти. Сиз бўлса нимайинки мукофот бўлса эркакларга сочяпсиз. Велосипед борми, патефон борми — эркакларга. Ҳали қараб туринг, канал ҳам битар, ундаи кейин «Хой хотинлар, қайдасиз, пиллага қаранглар, чеканкага чиқинглар», «Аёллар — колхозда катта куч, чаққон-чаққон қимилланглар», деб қоларсиз... Сиз билан ўшандада гаплашамиз.

Тиллабоев лом-мим деб оғиз очолмай қолди. Унинг жавобини ҳам кутмай Боқибоева кабинет эшигини қар-силлатиб ёниб чиқиб кетди.

Бугунги маросимга Тиллабоев ҳам қўлтиғига катта-кои тугун қистириб келган. Навбат кутиб турипти. Боқибоева, ҳа, гапим жон-жонингдан ўтиб кетган экан, деб ўйлади.

Эшон акадан кейин кўкрагига канал нишонини тақ-қан хотинларнинг елкасига Тиллабоев биттадан атлас ташлади. Қизиқчи келин яна гап қистириб қолди:

— Раис бува, бу атласнинг номи нима?

Тиллабоев хотинлар билан пачакилашишни ёқтирмасди. Келинчак атайин унинг шу феълини билиб гапга тортмоқчи бўлганди. Тиллабоев қип-қизариб кетди. Сўзга ботир Эшон ака унинг ўрнига жавоб қилди:

— Билмайсанми, пучуқ, буни «қичиқ атлас» дейдилар. Жа, сен бол атлас.

Яна кулги бўлиб кетди.

Эшон ака кетиш олдида Хайринисани четга ча-қирди.

— Полвон боланинг қаллиғи қайси бири? Гапим бор эди.

Боқибоева чугурлашиб бир-бирининг атласини тортқилаб кўришаётган хотинлар орасидан Лутфинисани чақирди. Эшон ака унга маҳлиё бўлганча қараб қолди.

— Полвон болашинг диди зўр-ку. Опқочса арзийдиган сулув экансан. Эҳтиёт бўл, анжан йигитлари шўх бўлади, отга ўнгариб опқочмасин, қизим. Э, Хайри, шундоқ нарсага тупроқ ташитиб ўтирибсанми. Менга қара, қизим, сенга битта секрет гап айтиб қўйай. Бугун бригадир сенга ишдан вақтлироқ жавоб беради. Қечқурун Куйганёрда метинка бўлади. Усмон ота қайлиғингга от

жиндирадилар) Атайн Самарқанддан иккита қораба-йир олдириб келгандар. Биттаси Дўнанбойга, биттаси Азиз полвонга. Қийиниб, тараниб, метинкага бор, хўпми, қизим.

Шундан кейин Усмонхўжаев Тиллабоевнинг извошига ўтириб жўнаб кетди.

Лутфинисанинг юраги гупиллаб урар, кўкраклари қувончдан қалқиб турарди.

Хотинларга сир айтиб бўлмайди, деган гап ростга ўхшаб қолди. Усмонхўжаевнинг секрет, деб айтган гапи бирпасда бутун бригадага тарқади. Иш устида ҳам, дам олиш пайтида ҳам Лутфинисага маслаҳат берадиганлар кўпайиб кетди.

— Сочингни майда ўрдир. Учига пилик қилмай, нам-лаб туриб қаламга ўрасанг жингала бўлади.

— Фарқингни сал чап тарафдан оч.

— Баланд пошна туфли бўлса жуда боп бўларди-да.

Шу куни Боқибоева, митингга борадиган бўлсанг юшиниб-тараниб ол, деб унга ишдан жавоб берди. Лутфиниса тугунчасини қўлтиқлаб пиёда қизил кўприк тарафга кетди. Қизил кўприкнинг у ёғи пиёда яrim соатли йўл эди. Ундан ташқари, Куйганёрга бу тарафлардан тинмай от-арава, машиналар ўтиб туради. Кўшариқ қочиб кетибдими, бирпасда етиб олади.

Хотинлар яна ишга шўнғиб кетишли. Қизиқчи келинчак кимга тегажаклик қилишни билмай эркакча юриш қилиб замбилғалтакда тупроқни юкорига опчиқар, бомба, деб бақириб тупроқни ағдарарди. Тўкилган тупроқ тўзғиб, орасида ўзи кўринмай кетарди.

Боқибоева қизил баҳмал байроқни чайла тепасига ўрнатган. Шамол йўқ, ҳаво дим бўлганидан байроқ ҳилпирамас, зардан ясалган оғир гажимлари унча-мунча шабадага ҳилпиратгани қўймасди. Боқибоева табелчи Латифжонни байроқ тагига ўтқазиб қўйди.

— Табелчи қиладиган иш қолгани йўқ. Бекорга пашша қўриб ўтирма, манави байроқни қимиirlатиб тур.

У шундай деб байроқни олди-да, манавундоқ қил, деб Латифжоннинг қўлига берди. Энди Латифжон дўнг тепасида байроқни у ёқдан бу ёққа силтаб ҳилпирата бошлади. Боқибоева икки-уч кетмон уриб байроққа қараб қўяр, чаққон-чаққон қимиirlанглар, деб аблларни ишга ундарди.

.Кечқуруп Эшон ака бутун Фарғона водийсига маш-хур бўлган, қўшиқлари пластинкага тушган Бидонхон билан Раҳима Эрматовани икки ўйинчиси билан юбо-рибди. Чайла олдидаги ялағлилкка гулхан ёқилиб алла-паллагача базм бўлди. Бидонхон Фарғона яллаларини ажаб бир хуш овоз билан ижро этар, унга Эрматова жўр бўлиб, қийқириқларга, олқишиларга кўмилиб кетарди. Раққосага қўшилиб қурувчи жувонлар ҳам ўйинга тушишар, ҳар хил муқомлар қилиб йўрғала-шарди.

Агар Боқибоева, энди бас, тонг азондан ишга чиқа-сизлар, деб базмни тўхтатмагандан ўйин-кулғи тонг отарга уланиб кетиши ҳеч гап эмасди.

Қизиқчи келинчак ўрнига ётаркан ёнидаги арқон каравотга қараб қўйди. Бу каравотда Лутфиниса ётарди.

— Бугун келмайди, бу ўйинқароқ. Ошиғи билан ҳозир дафё бўйидами, дўнг тепасидами ойга қараб хўрси-наётгандир.

У жавраб-жавраб ухлаб қолганди.

Эрталаб кўзини очганда дарров ёнинга қаради. Лут-финиса келмаган, ўрни бўш эди. Атрофига қаради. Энди тонг ёришиб келаётганидан чайла ичи гира-шира ёруғ эди. Боқибоева чайла устунинг суюлиб, оқарив ке-лаётган уфққа қараб инманидир ўйлаяпти. Қелничак унга қаради.

— Лутфиниса келмаптн-ку! Ҳали келсин, томоқларининг тагини қарайман. Агар кўкарған жойи бўлса газе-тага ёзаман.

Унинг бемаврид ҳазилидан Боқибоеванинг қошлиари чимирилди.

XII

Орзихон ая Лутфинисани гинахонлик билан кутиб олди.

— Холагинанг ўргилсин, шунақаям ҳаяллаб кетсанми? Довриғингни эшитаман, ўзингни кўрмайман. Полвон болам-ку қорасини кўрсатмай, сувга тушгандек фойиб бўлди. Сенгина келиб днийдорингни кўрсатиб кетсанг нима қиласарди.

Лутфиниса бу очиқ кўнгил, борини меҳмон олдинга сочиб ташлайдиган, бир оғиз гапи билан бегонани ҳам

ўа жигаридек қилиб оладнган кампирни опасидек кўрарди. У билан гаплашгандек олисларда қолиб кетган бўлалик онлари бирдан жонлангандек бўларди. Кампир холанг ўргилсин, тентаккина, норастагина, деб у билан гаплашаркан, Лутфинисанинг кўз олдига лоп этиб онаси келар, бир дамгина унинг овози эшитилгандек бўларди.

Курилиш ишлари жадаллашиб кетгандан берине келиб Орзихон аянинг ҳолидан хабар ололмаган эди. Кампир унга ўрганиб қолганидан йўлига кўз тикиб ўтирган эди.

— Менин зориқтирмай лип этиб бўйингни кўрсатиб кетсанг-ку бўлади-я. Эртага ўзим бориб келмоқчи эдим.

Кампир уни бағрига босиб кўришаркан, озиб кетибсан-ку, чўп-устихон бўлиб кетибсан-ку вой болам-э, ҳамма ёгиндан тер ҳиди келяпти-я, бош-мошингни ювиб олмасанг бўлмайди, деди.

Лутфиниса унинг бағридан чиқиб тугунчасини айвонига улоқтирди.

— Аяжон, сув иситиб берсангиз бош ювиб олардим. Бугун Куйганёрга метинка бўлади. Азизхон акамларга Усмон ота от миндирадилар. Ушанга бераман.

— Вой, хўп, хўп, болам. Сен бош ювасану мен сув иситиб бермайманми.— Орзихон ая пилдираб ўчоқ бошига кетди. Самоварга сув қуйиб теша билан тараша учира бошлади.— Сочингни ўзим қирқ кокил қилиб ўриб қўяман. Ҳой болам, ўсма узиб офтобга ташлаб қўй. Сўлиб турсин.

У самоварга тараша ташлаб ўт олдиракан оғзи гапдан бўшамасди.

— Шу десанг, канал битгандан кейин ҳамманглар ҳар тарафга тарқаб кетасизлар. Бир ивирсиқ энам бор эди, деб эслармикансизлар?

Лутфиниса шарақлаб қулиб юборди.

— Ахир холажон, биз ҳеч қаёққа кетмаймиз. Шатта қоламиз.

— Қанин энди шундоқ бўлса, биттагина қизим иккита, биттагина куёвим иккита бўлиб бағригинам тўлиб қоларди-я!

Самовар ўти гуриллаб кетди. Ҳатто қувуридан ҳам ўт лоп-лоп қилиб, бир қарич юқорига ўрлади. Лутфиниса тугунни ечиб, бугун колхоз раиси елкасига ташлаган атласни кампирга кўрсатди. Орзихон ая атласни

ёриққа солиб товланишини кўрди, негадир чет тарафини кафтлари орасига олиб уқалади.

— Яхши атлас. Кудунги ҳам жойида. Яхши кунларингга буюрсин.

— Бугун беришди. Тиллабоев ака топширдилар. Йингирма уч аёлга шунақасидан беришди.

— Буюрсин, буюрсин, болагинам. Тўйларингда кий, яхши кунларингда кий. Бу томонларга келмаганингда, юртга аралашмаганингда сенга бу иззат-икромлар қаёқда эди. Утирадинг сочинг супурги, қўлинг косов бўлиб. Ҳукуматдан айланай, ҳукуматгинадан ўргилай, сен билан менга ўхшаган мунглиларни одам қаторига қўшиб қўйди. Умриғашанг узоқ бўлсин, тўйларингда ўзим кўрпаларингни қавий.

Самовар вақирлаб қайнаб кетди. Қампир Лутфинисанинг ўзим қилай, деганига қарамай, икки пақир чашиштирилган сувни ўра олдига қўйиб, пиёлада қатиқ олиб чиқди.

— Қатиқлаб ювмайман, аяжон, эртага яна тупроқ қазиймиз, чаңг ёпишиб тўғифиб қолади.

Қампир ўзинг биласан, болам, деб қатиқни қайтариб олиб кетди.

Лутфиниса бош ювишга тушди. Узун соchlари бошидан, юз-кўзларидан ошиб тогорани тўлдирган эди.

Қампир айвон лабида ўтириб ундан кўзларини узмасди. Лутфинисанинг сув тегиб шалаббо бўлган кўйлаги елкаларига ёпишган, олд тугмалари ечиб ташланганидан очиқ ёқалари оралигига кўкраклари тебраниб турипти. Чўккараб ўтириб ювинаётганидан этаклари кўтарилчіб, тирсиллаган сонлари тиззаларининг букилишидан гаранглашган. Унинг бутун вужудидан ёшлиқ, навқиронлик, балогат тантанаси акс этиб турарди.

Лутфинисанинг авжи гулга кирган баҳори эди, кўзлари ҳам аллақаандай мастона, лаблари бўсага интилгандек қовушиб турар, овози титраётгандек нотекис чиқарди. Кимдир ўн саккиз яшар қиз ўтган кўчадан муҳаббат ҳиди келади, деган эди Лутфиниса ана шу ёшда, айни шираға тўлган, йигит-яланг кўксида ишқ уйготадиган фаслни кечирарди.

Орзикон ая унга тикилиб ўтириб бу гўзаллик, бу тароват анқиб турган навқиронликни сезмасди. Аёл кишинин кўзи бу жозибадан тўлқинланмасди. Маст бўл-

МОҚ учун, қонларни жунбушга келтирмоқ учун айни
күчгә тұлған ғытит көзі керак зди.

Лутфиниса сочини тароқлаб сочиқни бошиға чамбар
қилди. Орзихон ая севикли қизи күёвникидан келиб ўз
үйнде, қадрдан ҳовлисіда яйраб юргандек қувонарди.

Хали офтобнинг дами қайтмаган, Құшариқнинг кат-
та күчасидаги азамат тераклар томдан ошиб ҳовлига
түрт энликкина соя ташлаган пайт зди. Орзихон ая
Лутфинисани айвоннинг қоқ ўртасига ўтқазиб шошил-
май соч ўра бошлади. Кампирнинг ўз қизи Сабохон ҳар
жума уйга келиб шунақа бosh юварди. Кампир худди
шунақа қилиб ўтқазиб ҳафсалада билан соchlарини ўриб
қўярди. Ҳозир у қизи келгандек меҳр билан соч ўради.

— Унақа қиркта қилиб ўтируманг. Йигирмата бўлса
ҳам майли, барибир бошимга чамбар қилиб оламан,—
дерди Лутфиниса.

Соч ҳам ўрилди. Офтоб тераклар орқасига ўтиб
ҳовлига беқасам соя ташлади. Қуйганёр тарафдан одам-
ларни митингга чақириб карнай фатиллаб қолди. Лут-
финиса шошиб ўрнидан турдии кийингани ичкарига
кириб кетди. Сал ўтмай атлас кўйлак, амиркон шиппак
билан чиқди.

— Шуни айтади-да, болам, одамга либос, деб. Олов-
дек ёняпсан-а.

У шундай деб лапанглаганича ошхонага кириб кетди.
Куракчада бир сиқим исириқ билан чиқиб уни ерга қўй-
ди. Кейин самоварни кўтариб оташхонасини куракчага
тўғрилаб силкнтиди. Иккни-учта чўғ исириқ устига тушди.

— Ҳозир, ҳозир, қизим. Ёмон кўздан асрасин.

У чўғни пуфлаб-пуфлаб Лутфинисанинг олдига кел-
ди. Куракчадан буралиб-буралиб тутун чиқарди, Орзихон
ая уни Лутфиниса атрофида айлантириди, этаклари
остига тиқиб тутунга тўлдириди.

— Ана, энди борсанг бўлади. Ҳар қайдоқ ёмон на-
зарни даф қиласи бу исириқ.

Орзихон ая куракчани йўлакка қўймоқчи бўлиб
кетаётган зди, эшикни кимдир журъатсизгини тақиллат-
ди. Кампир қўлида куракча билан кўча эшигига юграр-
ди. Кўчадан от туёғининг тошга урилгани, кейин киши-
нагани эшитилди.

Лутфиниса ўзи билан овора бўлганидан бунга эъти-
бор қилмади. Кампирнинг,вой, шунақами, ундоқ бўлса
хўш келибсиз, киринг, киринг, ўргилай, деганини эши-

тиб бўш кўтарди, эшикка қаради. Қарадио ҳайкалдек қотио қолди.

Иўлакдан Акбарали кириб келарди. Уз акасини кўриб жойидан қимирламай турган Лутфинисага кампир таъна қилди.

— Вой, болам, акаш келди. Жой қил! Кўрпача солмайсанми?

Акбаралининг башарасида бирон ёмон ният ишоша-си йўқ эди. Илжайиб синглиси томон келаверди.

— Бормисац, Лутфи? Тунч юрибсанми? Биттагина акангман-а, шунаقا бемеҳрмисан?

Лутфиниса бирдан бўшашиб кетди. Тили ғапга келмай бир-икки қадам олдинга босди.

— Атайнин йўқлаб келдим,— деди Акбарали.

Орзихон ая шошиб айвонга якандоз солди. Уни ўти-ришга таклиф қилди.

— Келинг, ўргилай, келинг. Болагишам мусофиirlарга ўхшаб қолган эди. Йўқлаб келиб, заб иш қилдингиз.

Акбарали кампир солган якандоз четини қайриб омонатгина ўтирди. Лутфиниса ҳамон бирон гап айтишга тили айланмай, мўлтираб унга қараб турарди.

— Утир, синглим,— деди акаси,— сенга айтадиган гапларим бор.

Лутфиниса беихтиёр акасининг қаршисинга ўтирди. Акбарали гапни нимадан бошлишини билмай анча вақт-гача тил чайнаб ўтирди. Охири бошини кўтариб синглисига қаради.

— Шунча санқиб юрганинг етар. Тавбаигга таянгап-дирсан. Энди бас. Олиб кетгани келдим.

Лутфиниса боз кўтартмай деди:

— Кетолмайман, ака. Энди менга Зириллама ҳаром.

— Унақамас. Раҳматли онам сени менга ташлаб кетган. Эл-юрт олдида бошимни хам қилиб кетдинг, орқандан қувмадим. Марғилон йўлни менга берк қилиб кетдинг, индамадим. Жигарчилик, деб чидадим. Энди эсингни йиф.

Лутфиниса акасининг бетига тик қаради.

— Қистамаңг, ака. Кетолмайман. Бирон ҳафтадан кейин каналга сув очилади. Мен шу ерда бўлишим керак.

Акбарали истеҳзоли кулди.

— Тавба, сен бўлмасанг каналга сув келмай қолар-канми. Аҳмөқ бўлма!

Орзихон ая гапга аралашди:

— Болам, шунча иш қилиб, энди оғзи ошга етганда ташлаб кетадими? Бу ерда катта тўй бўлади. Ўйнаб-кулсин-да!

Акбарали кампирга ёмон қаради.

— Сиз аралашманг, кампир, сиз бегонасиз, жигар жигар билан тил ҳопишади. Икки ўртада сизнинг аралашганингиз қолади. Тўйни ташлаб кетмасин, дейсиз. Бу ўзи шунақа, тўйларни ташлаб қочишга ўргаиган. Бизни ўз ҳолимиизга қўйинг!

Орзихон ая нима дейишини билмай туриб қолди, кейин ака-сингилнинг гапига мен нима қилиб аралашяпман, деб чорбоққа чиқиб кетди. Кампирнинг оёқ товуши тингандан кейин Акбарали кўзларини олайтириб синглисига қаради.

— Кетмайсанми?

— Йўқ! — деди Лутфиниса қатъий қилиб

— Яна бир марта сўрайман, кетмайсанми?

— Кетмайман!

— Энди ўзингдан кўр! — деди Акбарали шарт ўрнидан туриб кетди.

Лутфиниса ҳам ўрнидан турди. Акасиннинг авзойи бузук эди. Аммо Лутфилиса ҳам қизишган, сарсон-саргардонликларининг алами бутун вужудига ҳокимлик қилинб қўлларини муштга айлантирган эди.

Акбарали этигининг қўнжига қўл юбориб пичоқ сувурди.

— Йигит бошимни эгдинг, онамнинг арвоҳини чирқиллатдинг, бутун авлодимизни иснодга қўйдинг. Мана шулар учун, мана шулар учун...

Акбарали синглисини қўлидан бураб силтади, Лутфиниса гандираклаб акасиннинг кўксига елка тираб қолди. Акбарали пичоқни зарб билан унинг кўкрагига икки марта санчдию қўйиб юборди. Лутфиниса буралиб-буралиб ерга йиқилди.

Акбарали мушукдек сапчиб йўлакка бориб қолди. Орқасига ўғирилиб қаради. Лутфиниса муккаси билан тушган, бош кўтаришга уринар, аммо дармони етмасди. У бор кучини йиғиб бош кўтарганида акаси йўлакда йўқ эди. У алам билан бир ингради-да, бошини ташлади. Унинг кўксидан сизиб чиқаётган қон ерда худди илондек ўрмалаётганга ўхшарди.

XIII

Куйганёрнинг «Яшил театри»да ҳар кунни гомошл қўйилади. Тошкент театрлари навбатма-навбат спектакллар кўрсатишади. Бугун эса театр залида катта тантана. Кейинги ўн кунда яхши ишлаб лом чиқаргая икки юзга яқин қурувчига янги таъсис қилинган канал қишини топширилади. Саҳна тепасига «Катта Фарона канали қурувчилариға алангали салом!» деган шиор илинганд. Саҳнанинг бир тарафида Дўнан Дўсматовнинг чап тарафда Азизхон Умматалиевнинг сурати икки метр узунликдаги оқ сурпга ишлаб осиб қўйилган. Ҳамманинг кўзи шу суратда. Зални тўлдириб ўтирганлар бу икки донгдор қурувчини кўришга бўй чўзиб қаравади. Саҳнада ҳукумаг раҳбарлари, халқ комиссарлари, инженерлар ўтиришипти. Йиғинни қурилиш бошлиғи Тешавой Мирзаев очаркан, залга қараб кимнидир қидиради.

— Дўнан Дўсматов билан Азизхон Умматалиевларни саҳнага таклиф қиласмиш.

Дўнан Дўсматов ўрта қатордан, Азизхон орқа қатордан кўтарилиб саҳна томон юра бошлади. Театр ичи.govur-guvur бўлиб кетди. Улар то саҳна пиллапоясига етгунларича чапак тинмади. Усмон Юсупов уларга ёнидан жой кўрсатди.

Азизхон умрида бунаقا иззат-ҳурмат кўрмаган. Қўриш қаёқда, ҳатто колхоз клубининг саҳнасига ҳеч ким йўқ пайтида ҳам чиқмаганди. Ҳамманинг кўзи унда. Пастидагиларнинг шивир-шивир гаплари қулоғига чалиниб қолади.

«Ҳали ёш экан-ку», «Эшни йиқитганига одамнинг ишонғиси келмайди», «Усмон ота ёнига ўтқазди-я!», «Худо кучдан берган экан», «Э, гап кучдамас, омадда, омадинг келса нимжон бўлсанг ҳам полвон қаторига ўтаверасан...»

Азизхон бу гаплардан маст эди. Қулоғига ўзининг номи аралашмаган гап кирмасди. Қурилиш бошлиғи мажлисни очиб нима деди, бу ўн куиликда еттинчи участка қайси ўринга чиқди, у яхши эшитмади. Фақат ўз номи аралашган жойлари қулоғига кирди, холос. У ўтирган ерида залдан Лутфинисани қидиради. Аммо у кўринмасди. Қўриниб қолса албатта, кўряпсанми, дегандек бир ишора қилиб қўярди. Биринчи қаторда ўти-

ган Эш полвон ҳар замон унга ўқрайиб қўяр, сен бола, мен ўтиришни керак бўлган жойга чиқиб олдинг, туш пастга, деётгандек бўларди.

. Азизхон Тешавой аканинг гапи тугагандан кейин ғиди нишон топширишса керак, деб турган эди, бош инженер Лебедев минбарга чиқиб узоқ гапирди. У ким қандай ишлагани тўғрисида лом-мим деб оғиз очмали. Фақат қайси участка лойиҳадан чиқиб кетаётгани, қаерда ишнинг сифати ёмонлиги тўғрисида гапирди. Бу гаплар Азизхонни унчалик қизиқтирмасди. Тезроқ кўкрагига нишон тақишини истарди. Лебедев ярим соатча гапириб Белявскийни бир-иккни туртиб ўтди. Белявский ўтирган еридан унга жавоб қиларди. Йиккови андак қизишиб ҳам олишиди. Юсупов ўрнидан туриб Белявскийни тартибга чақирди.

— Ўртоқ Лебедевнинг гаплари тўғри. Учқўрғон лойиҳадан чиқиб кетипти. Сиздан лойиҳага аниқ амал қилинингизни сўраймиз. Агар зътиrozингиз бўлса, марҳамат, чиқиб гапиринг.

Белявский ўрнидан турди.

— Майли, гапирай. Ўртоқ Юсупов, лойиҳани ҳаммамиз тасдиқлаганмиз. Мен ҳам қўл кўтарганиман. Аммо маҳаллий шароит билан ҳисоблашмай иложимиз ўйқ. Лойиҳа қофоздаги нарса. Иш ерда. Тошлоқ ерда. Шагалли ер лойиҳада кўрсатилган миқдорда сув ўгказмайди. Йингрма процентдан ортигини ер остига тортиб кетади. Шунинг учун канал таги шиббаланиши керак. Тупроқ билан шағал қатламини текшириб кўриш учун мутахассислар беришингиз керак. Ундан ташқари Қорадарёдан лойқа сув келади. Шағал жойларга лойқа ўтириб шиббалаши мумкин. Аммо Норин сувни булоқдек тиниқ. Шағал бетини лойқа босмайди.

Саҳнанинг орқа тарафида ўтирган инженерлар тўғри, тўғри, деб Белявскийнинг гапларини тасдиқлашиди.

Юсупов Лебедевга қаради:

— Бу гапга нима дейсиз?

Лебедев жавобга тайёр эмас экан шекишли, андак довдираб қолди.

— Буни иш тепасида текшириб кўриш керак, ўртоқ Юсупов.

Юсупов Белявскийга қаради.

— Сиз нима қилиш керақ деб ўйлайсиз?

Белявский ўйланиб ўтирмай жавоб қилди:

— Мен бир усулни таклиф қилмоқчиман. Агар бизга йигирмата кучли насос берсаниз, шу насослар ёрдамида бир ярим километр масофада тошлоқ трассалар тагига лойқа оқназек. Лойқа оққан жойларни шиббалаймиз. Кейпичалик сув оқизилганда бу лойқалар шағал ораларига кириб сув шимилишидан сақлаб қолади.

Залдагилар қолиб саҳнада тортишув бўлиб кетди. Эртадан бошлаб Учқўргонда қазилган канал йўллари алоҳида ўрганиладиган, Белявскийнинг таклифи текшириб кўриладиган бўлди. Ана шундан кейин катта гина қутичани саҳнага кўтариб чиқнишди. Президиум столига қизил қутичаларни териб ташлаши. Охунбоев биринчи бўлиб Дўнан Дўсматовнинг кўкрагига нишон тақди. Азизхон ҳозир мени чақиради, деб юраги дукиллаб уриб турганда Охунбобоев уни эмас, Белявскийни чақиради. Азизхонга етти кишидан кейин навбаг келди.

— Дўнан Дўсматовнинг шогирди, юк кўтаришда ҳеч кимни олдинга ўтқазмаган, донгдор қурувчи Азизхон Умматалиев!

Азизхон ўрнидан турди. Эсанкираб Охунбобоев томон юра бошлади. Пастда қийқириқ, чапак тинмасди. Олий Совет раиси унинг кўксига нишон тақаркан, яша азамат, нишон қуллуқ бўлсин, деб уни бағрига босди. Азизхон жойига бориб ўтираркан бирдан дадаси, онаси эсига келди. Нега уларга кетаверинглар деди. Қолишгандা бугун улар бу тантаналарни ўз кўзлари билан кўришарди.

Охунбобоев юзга яқин кишига нишон топшириб чарчади. Кейин у ҳар қайси участка бошлиқлари нишонларни трассада, иш тепасида Узбекистон Олий Совети помидан топширишларини айтди. У гапини тутатиб жойига ўтираётганида залга иккита ясатилган қора от ёлиб киришди. Ҳамма бирдан жимиб қолди. Усмон Юсупов ўрнидан турниб залга мурожаат қилди.

— Ҳурматли дўстлар. Азамат қурувчилар. Бугун биз канал қазинида ажойиб ҳаракат бошлаб берган, канал қазиш суръатини оширишга, қазини муддатини теззатишига ташаббускор бўлган икки донгдор қурувчига от миндиromoқчимиз. Ўзингизга маълум, қурилиши мизнинг энг донгдор ер қазувчиси Дўнан Дўсматовдир. Қурилиш штаби Дўсматовга от миндиради.

Тешавой Мирзаев саҳнадан тушиб от жиловидан олди.

— Қани, Дўшабой, келинг!

Дўсматов саҳнадан тушиб келаркан, ҳаяжонланатгани билиниб турарди. Йкки йнгит уни билагидан олиб от минишига қарашиб юборишиди. Юсупов ажойиб мақтов сўзлари билан Азизхонни от ёнига чақирди.

Азизхон бунаقا бўлишини кутмаган эди. Қўрқиб кетди. Менми, бошқа одамми деган ўй билан ён-верига қаради. Орқасида ўтирган Жўра полвон «Турмайсанми тентак», деб туртди.

Азизхон турай деса орқаси стулга ёпишиб қолган-дек сира узилмасди. Охири у турди. Маст одамга ўхшаб гандиралаганича саҳнадан тушиб от олдига келди. Қайдандир пайдо бўлган Тенгдпк блан Бейшенали уни тирсагидан кўтариб эгарга олишди. Ёлларига ҳар хил ленталар тақилган от бошини силкиб олдинга бир интилди. Азизхон қалқиб кетгандан кейингина ўзини ўнглади.

Зални тўлдирган кишилар қийқиришар, тинмай чапак чалишарди. Тешавой Мирзаев иккала отнинг жиловини жуфтлаб зални бир айлантириб чиқди-да, яна саҳна олдига келиб тўхтади. Илдам юриб саҳнага чиқди-да, Юсуповга нимадир деди. Шундан кейин залга қараб баланд овоз билан мажлис тамом, озроқ танаффусдан кейин катта концерт бўлади, деб эълон қилди.

Азизхон нима бўлаётганини билмас, табриклиша га узатилган сон-саноқсиз қўлларни сиқарди. От бош силкиб олдинга интилмоқчи бўларди-ю, аммо даврадан чиқолмасди.

Жўра полвон одамларни у ёқ-бу ёқ қилиб отни стаклаб ялангликка олиб чиқди. Қекса тол тагида кўпчиликка аралшмай хомуш турган Эш полвонга Азизхоннинг кўзи тушди. Кўнгли алланечук бўлиб кетди. Агар Азизхон бўлмаганда, албатта, бу отни Эш полвонга миндиришарди, Азизхон уннинг йўлига тўғаноқ бўлди. Бирдан Азизхоннинг одамгарчилиги тутиб отдан тушдни илдам бориб Эш полвонини белидан кўтарди.

— Эш ака, хафа бўлмайсиз. Сизга тан бераман. Сиз менинг устозим бўласиз...

Азизхоннинг гапи оғзида қолди. Эш полвон уни кўксидан итариб дўнғиллади:

— Тирранча, сен ҳали чучварани хом санаяпсан.
Мени майна қиляпсанми?

У шундай дедниу ерни гурс-гурс босиб чойхона та-
рафга кетди.

Азизхон ўсал бўлди. Эш полвон унинг одамгарчи-
лигини писанд қилмади. Майли, алам устида шундай
қиляпти. Ўрнида Азизхоннинг ўзи бўлганда, у ҳам шун-
дай қилармиди?

«Яшил театр»да концерт бошланиб одамлар ўшақ-
қа қараб гурра-гурра кета бошлашди. От жиловидан ҳа-
мон ушлаб турган Жўра полвон Азизхонга яқин келди.

— Қўявер, Эшининг ўзи шунақа. Бир кун совиб қола-
ди. Мен концерт кўрмоқчиман. Сен участкага кетавер.

Жўра полвон от жиловини тутқазди. Азизхон нима
қилишини билмай хаёл суриб қолди. Участкада шу топ-
да нима қилади. Лутфинисани топиши керак. Бугун у
мажлисда кўринмади. Кўрганда қандоқ яхши бўларди.
Нишон таққанини, от минганини кўрганда бу тараф-
ларга бекорга келмаганини биларди. Азизхон уни ал-
батта қидириб топишга аҳд қилди. Лутфиниса Кўйган-
ёрга келмаган. Келганда албатта ҳозир рўпарасида
илжайиб туриб оларди.

Азизхон шартта отга миниб, от бошини Қўшариқ та-
рафга бурди. От яхши совутилган, яхши отбоқар қўли-
дан чиққани билиниб турарди. Юриши ҳам жойида.
Түёғини ерга чирманда чертганга ўхшатиб уради. Азиз-
хон кўприкдан ўтиб узангига оёқ тираганича қаддини
ростлади-да, толдан навда синдириди.

Барглари ерга тегай-тегай деб бир ўтов ерни энлаб
ётган мажнунтол тагида тўрт-беш улфат сирланган
тогорани ўртага қўйиб шопириб-шопириб қимиз ичиб
ўтиришарди. Улардан бири чинни косани тўлдириб қи-
миз узатди.

— От қуллуқ бўлсин, ука. Ўзи ҳам отмисан от экан.
Пойгаларга ярасин, яхши йўлдош бўлсин, укам. Мана
шу қимизни бир оқ уриб беринг.

Азизхон қўлини кўксига қўйиб узр айтди.

— Мен ичмаймац, акалар. Умримда ичкиликни оғиз-
га олган бола эмасман.

Улфатлардан яна бири ўрнидан турди.

— Укажон, бугунги сиз кўрган обрўни Рустами дос-
тон ҳам кўрмаган. Ичинг буни. Бу отнинг сути. Отнинг
ўзи ҳалолу сути ҳаромми? Олинг!

Азизхон бугунги обрў гаранглиги, ёшлик ғуурури қайнааб турганидан қамчи ўрнига ушлаб турган навданы тақимига босиб туриб косани олди.

— Бўпти, акалар. Бунаقا кун ҳадеб бўлавермайди. Умрда битта бўладиган гап. Ичсам ичибман-да.

У шундай деб қимнзни шимириб, косани йигитга қайтариб берди. Йигит косани оларкан, ҳавас билан отнинг бўйини силади. Яғринига шапиллатиб уриб ҳам қўйди.

— Омадингиз келаверсин, ука.

Азизхон отга беозор новда тегизди. От аста жойидан қўзғалди. Йўл-йўлакай одамлар унга ҳавас билан қарашар, айниқса «от жиннилари» ундан кўз узолмай қараб қолишарди.

Азизхон Қўшариқ йўлидаги дўнгга чиққанидан кейин орқасига ўгирилди. Ўзоқда одамларнинг қийқириқлари бақирган-чақирган товушлари эшитилиб қоларди. Азизхон энгашиб от бўйнидан қучоқлади. Ёлларини силади. У ўз бахтига, ўз обрўсига ишонмасди. Тушимми, ўнгими, деб ўзидан ўзи овоз чиқазиб сўради.

У от йўрғасини, чопишини билмоқчи бўлиб биқинига ниқтади. От сапчиб олдинга интилди. Кимсасиз тош йўлда от туёклари тарақ-тарақ овоз чиқазар эди.

Қимиз кайфи, от миниш завқи унга гўё қанот пайдо қилиб учирарди. Ҳозир дунёда ундан бахтли одам йўқ. От елдек учар, яктагининг барлари шамолда ҳилпирав, қимиздан қизинган бетларига оқшом салқини тегиб яйратарди.

Азизхон Қўшариқ гузарини кесиб ўтиши билан Орзихон аянинг эшигига кўзи тушди. Эшик олдида бир от ёр тепниб турибди. Ким келди экан, деб дилидан ўтказди Азизхон. Аянинг куёви келдимикан? У ҳали ўйлаб ўйига ҳам етмаган эди эшикдан бир киши бесаранжом чиқиб отга минди, икки-уч аччиқ қамчи босди. От жон аччиғида олд оёқларини девор баравар кўтариб сапчиди. Бир зумда гойиб бўлди. Азизхон нима гаплигига тушунмай эшик олдига келди. Ичкаридан Орзихон аянинг аламли фарёди эшитилди:

— Вой болам, бемаҳал ҳазон бўлган болам...

Азизхон отдан сакраб тушиб ичкарига кирди. Айвон олдида Лутфиниса қонга беланиб ётарди. Азизхон югуриб бориб уни кўтарди. Лутфинисанинг кўзи ҳали очиқ, танаси совимаганди. У Азизхонга нурсиз кўзлари-

ни қадаб нимадир демоқчи бўлдн. Лаблари қимирила-
мади. Ияк ташлади.

Азиҳон нима қилишнн билмай шердек ўкириб ат-
рофга қаради.

-- Ким, ким у номард?!

Орзихон ая титраб-қақшаб жавоб қилди:

— Акаси, акаси келганди. Гаплашиб олишсин, деб
чорбоққа чиқиб кетибман·а. Бир лаҳза, бир лаҳзаги-
нада...

Азиҳон Лутфинисанинг жасадини кўтариб айвонга
олиб чиқди. Кўрпачага ётқизди. Орзихон ая бошига ёс-
тиқ қўйди.

Азиҳон коптоқдек отилиб ташқарига чиқди. Бир
сакраб эгарга миндию боя отлиқ киши кетган тарафга
ог бошини буриб, қамчи босди.

XIV

Акбарали ҳар қанча уринса ҳам отни ўзига бўй-
сундиролмасди. Қон ҳидини туйган от безовталана, орқа
оёқлари билан сакраб устидаги эгасини силкиб
ташламоқчи бўларди. Аммо эгарга маҳкам ўрнашиб
ўтириб олган Акбарали уни ўз ҳолига қўймасди. От
кишнар, бошларини силкиб худди маст кишидек йўлнинг
гоҳ у тарафига, гоҳ бу тарафига ўтиб борарди.

Акбарали Сой маҳалласига етгунча қора терга тушиб
кетди. Олдинда шаҳар чироқларни йўлларни кундуздек
ёритиб турипти. У жаҳл билан жиловни тортди. Шуида
у бармоқларининг бир-бирига пилч-пилч ёпишаётганини
сезди. Кафтини кўзи олдига келтириб тикилди. Тикил-
дию бирдан бутун вужудига титроқ кириб сесканди.
Унинг қўллари, кийим-бошларида синглисанинг ҳали
қотмаган қони шундокқина кўриниб турарди.

Шу алпозда шаҳар оралаб ўтиш хавфли. Дуч келган
киши уннинг нима иш қилганини дарров билади. У шо-
шиб от бошини чап тарафга бурди. Бу Харкўп йўли эди.
Бу йўл Наймэн, Дардақ, Жалақудуқ тарафларга олиб
борарди. Аммо Акбарали бу тарафларни яхши билмас-
ди. Нима бўлса ҳам шаҳарга кирмаслик учун йўлни шу
тарафга, солди.

Дала йўли жимжит. Кўрғонларда чироқлар милти-
раб ёниб турипти. Онда-сонда ўт орқалаган кишилар-

Чининг қораси кўринниб қолади. Дунёда итдек қоп исинни тез пайқайдиган жонивор бўлмаса керак. Йўл-йўлакай ичча марта унга ит эргашди. Акиллаб отни ҳуркитар, анча жойгача қувиб бориб, кейин орқасига қайтарди. Шундоғам безовта юраётган от эгасига бўйин бермай устидан ирғитиб ташлашга уринарди.

Акбарали минг азоб билан дала йўлига чиққандан кейингина кўнгли хотиржам бўлди. Ҳозиргина адир орқасидан кўтарилиган катта мис баркашдек қин-қизил ой унинг қонга белангани кийимларини янада қизил қилиб ёритарди. Биронта ариқми, соймн учраса ювиниб олиш ниятида Акбарали отни ўз ҳолинга қўйиб шошилмай кета бошлади. Аксига олиб йўлда на бир ариқ, на бир кўлмак учарди. Акбарали орқасидэн ҳеч ким таъқиб қилмаётганига ишонгандан кейин отдан тушиб жиловни ушлаганча бигта-бигта босиб кета бошлади. Ҳозир у қаёқса кетаётганини ўзи билмасди. Шу алпозда у анча йўл юрди. Боя қонга белангандек қизарип чиққап ой энди сутдек оқариб теппага келган эди.

Акбарали қилиб қўйган ишининг даҳшатини энди сезди. Лутфиниса уйдан қочиб кетган кундан буён у фақат «йигитлик» номусини, бу «беномус» синглиснин ўлдириб, эгилган йигитлик қоматини кўтаришни ўйлаганди. Мана, у ниятига ҳам етди. Аммо қадди кўтариладими энди? У бу «йигит қаддини» қайси кўчада, қайси гузарда гоз тутиб юради? Шу пайтгача у ўзига ўзи бунақа савол беролмаганди. Шу топда кимсасиз қоронги кечада, кийим-боши қонга белангани пайтда шу савонни ўзига беряпти. Бу саволнинг жавоби ғоятда даҳшатли, ғоятда аянчли эди. Акбарали йўлдан тўхтади. Беихтиёр қўллари от ёлини силашга узатилди. Қон ҳиди анқиб турган қўлдан от бошини тортиб силкинди.

Энди у ҳеч нарсани ўйламай, нима бўлса ҳам узоқроқ манзилга етиб олмоқчи бўлди. Бир сакраб эгарга қўнди. Алам билан икки-уч аччиқ қамчи босди. От олди оёқларини осмонга прегитиб сапчиди-да, шамолдек учниб кетди. Акбарали қўзларини чирт юмиб олган, фақат қулоқларига тупроққа тегаётган туёқ товушигина эшитилар, қўллари тинмай огга қамчи босарди. Шу аҳволда у анчагина йўл босди. Олисади келаётган товушлар ҳушини ўзига келтирди. Қўзини очди.

Йўл бошида сонсиз чироқлар порлар, дарё устидаги Яшил кўприкдан гупиллаб поезд состави ўтарди.

Акбарали жон-жаҳди билан жиловни тортди.

Ахир бу Куйганёр-ку! Айланиб яна ўша, синглисинг қонини тўккан жойдан чиқибди-ку. Одамларнинг, қотилини қон тортади, тўккан қони чақираверади, деган гаплари ростга ўхшайди. Акбарали ҳозиргина шу ердан қочгаи эди. Яна қайтиб кепти. У эпчиллик билан от бoshини орқага бурди.

Терлаб кўпириб кетган от энди унга ортиқча бўй бермай қўйди. Ҳар қанча қамчиламасин қадамини тезлатмас, баъзан тўхтаб, туриб оларди.

От гоҳ юриб, гоҳ тўхтаб Куйганёрдан анчагина узоқлашди.

Қаршидан бир отлиқ келарди. Бегона йўловчи олдида ҳаяжонини сездирмаслик учун Акбарали ўзини ўнглашга, хотиржам кўрсатишга уринди. Отлиқ борган сари яқинлашарди.

Яшил кўприк тарафдан кетма-кет икки-уч марта мушак отилди. Қизил, кўк, яшил нурли чизиқ осмони фалакка чиқиб поп-поп қилиб ёрилди. Кўзни қамаштирадиган нур ҳамма ёқни ёрниб юборди. Акбарали отлиқ йўловчини таниди. Бу Азизхон эди.

Иккови ҳам бир-бирини таниди. Акбарали шошиб отнинг бош-қўзи аралаш қамчи босди. Аммо от жойидан жилмади. Азизхон шошилмай у тарафга бемалол келарди. Акбарали отни жилдиrolмаганидан газаби тошди, эпчиллик билан этигининг қўнжини пайпаслаб пиҷогини топди. Пичоқ қинни билан чиқди. Пичоқقا теккан қон қинда ивиб қолган экан. Акбарали зарда билан қинни ажратиб улоқтиирди. Азизхон уч-тўрт мётр яқинга келиб қолган эди.

— Яқин келма! Үлдираман! Кўряпсанми? Қонинга ташна бўлиб турипти.

Акбарали пичоқни гижинглаб турган от боши устига келтириб унга кўрсатди. От қон ҳидини яна тўйди, сапчиб кетди. Акбарали унга яна аламли қамчи босди. От силкиниб-силкиниб унн устидан иргитиб ташлади. Акбарали тупроқقا ёнбоши билан тушди. Ёмон сўкинди. У ҳозир Азизхон мени қамчи билан савалайди, отига бостиради, деб ўйлаган эди. Азизхон ундей қилмади. Шошилмай отдан тушди. Акбарали эмаклаб нари кетди. У эпчиллик билан бир сапчиб йўлнинг нариги тарағига ўтдию кучининг борича чопа бошлади. Азизхон изма-из қувниб бораверди. Чунки у бу ўтлари қовжираб

қолган даланинг охири қайга олиб боришини яхши биларди. Өрзинхон аянникида ётиб турған көзларнда у Лутфиниса билан шу далага келпшарди. То дарё бўйигача бориб ўша ерда соатлаб ўтиришарди. Йўлда териб келган ясси тошларни дарё тўлқинларига отиб тошини сув устида ким кўп сакратиш ўйнашарди. Акбарали чамаси ўн беш минутларча қочиб дарё бўйидан чикиб қолди. Энди қочадиган бошқа жой йўқ эди. У сувга орка ўғиринб Азизхон келишини ҳансираф кутарди.

— Яқын келма. Жонингдан умидіңг бўлса яқинимга келма!

Азизхон жавоб бермади. Яқин келаверди. Акбарали шердек ўкириб унга ташланди. Азизхон жон аччиғида унинг қорнига тепди. Акбарали чалқанчасига йиқилди. Азизхон эпчиллик билан пичоқ ушлаган қўлиин обзи билан босди. Акбарали ингроқ аралаш сўкинди. Азизхон кўкрагини чап тиззаси билан босиб кўзларига қаради. Ой нурида унинг кўзлари мушук кўзиңдек саргимтиш нурланиб туради.

— Номард, жаллод! — деди газаб билан Азизхон.—
Ахир Лутфиниса марҳум ота-онангдан ёдгор эди-ку! Уз-
қонингни ўзишг тўқднингми, ифлос!

Акбарали хириллаб жавоб қилди:

— Унақа синглім йўқ! У фоҳиша!

Азизхон құли қандай қилиб Ақбаралининг кекирдағига бориб қолганини билмай қолди. Бор қучи билан уни бўға бошлади. Кейин бирдан ўзи қилаётган ишидан ўзи чўчиб қўлнин олдн. Ёқасидан тортиб ўрнидан турғиздн.

— Йүк, йү-ү-үк, сени осонликча ўлдиштыйман. Аввал қылган ишингни күзинингга күрсатыб құйман... Қани юр! Юр, олдымга түш!

Акбарали жойидан жилмади. Азизхон уши ёқасидан олиб судради. Акбарали юришга унамай орқага тисарилар, аммо бу забардаст, бутун гавдасида куч қайнатған йылгытнинг темирдек бақувват құлларига өнелік күрсатишига ожизлик қиласы.

Яшил күпприк тарафда ҳамон мушак отилиб шемонни фалакни рангларга бўяр, дала-тошни бир дамғи 2 ёрнтиб сўнарди.

Акбараңи ҳолдан тойиб ерга үтіриб олди.

— Тұхта! — деди у ҳорғин төвушда. — Ні? — си-
мокчисан? Гапларимга қулок сол Сен. Ібатай! — кептік

қиляпсан. Лутфи сенга муносиб эмас. Үз акасини юзи-
га оёқ тираған қиз сенга вафо қилармиди.

— Яна нима гапнинг бор, айт, айтиб қол! — деди
алам билан Азизхон.

— Сенга онаси ўпмаган қизларин топиб бераман.
Кел, ога-ини бўлайлик. Сенга қиёматлик ака бўлаи.
Катта тўйлар қалиб уйлаб қўяман. Лутфи ит ўлимини
топди. Истасанг Қашқарга олиб кетай. Жияним ўша ёқ-
да. Тиш доктори. Шу кучнинг билан сен у ёқларда тилла-
га ботасан. Юр, кетайлик. Кўп ишлар қиласмиш.

Азизхон қаҳр-ғазаб билан деди:

— Овора бўласан! Сен ўйлаган хоннлардан эмас-
ман!

Азизхон ғазабидан титраб-қақшаб унинг дуч келгани
жойига мушт тушира бошлади. Акбарали ҳар гал мушт
текканда бир-икки қадам нарига учиб тушарди. Охири
у ўрнидан турдию орқасига қараб тирақайлаб қоча
бошлади. Азизхон уни қирғоққа ярим метрча қолганда
тутди. Эпчиллик билан белидан кўтардию бошидан
ошириб қачондир кесилган кекса тол тўнгагига қат-
раб отди. Акбарали тўнгакнинг шундоққина ёнгини-
сига бориб тушди. Шошиб турдию сувга сапчиди. Азиз-
хон уни тутиб қолишига улгурмади. Оёғидан ушлаган
эди, холос. Бир пой этиги қўлида қолдину сувга шалоп-
лаб чўкиб кетди.

Ойнинг совуқ шуъласида тўлқинилар муз парчасидек
бир чақнаб сўнди.

Азизхон сув мавжларига тикилиб турди-да, қандай-
дир бир жирканиш, ғазаб, қониқмай қолган ўч алами
билан орқасига кескин бурилиб, қуриб-қовжираб қолган
гиёхларни шитирлатиб орқага қайтди.

Ой оғиб қолган, адирларнинг ойга терс тарафи қоп-
қора девордек бўлиб турарди. Кимсасиз далада икки
от бир-бирига яқин келолмай ўт чимдиг юрипти. Азиз-
хон чарчаган, асаблари бирдан бўшашганидан ҳолсиз-
ланиб от тарафга юриб эмас, судралиб борарди. Қанал
трассалари жимиб қолган, Қуйганёр тарафдан шовқин-
сурон эшитилмас, машъалалар ҳам сўнган эди.

Қанал бошлангандан бўён бунаقا тинчликни Азиз-
хон энди кўряпти. Ё бунаقا пайтда трассага чиқма-
ганидан билмаганимикан? Балки гонг отарга яқин ҳар
куни шунаقا бўлар.

Азизхон отга минмади. Жиловидан ушлаб аста юриб

Найман йўлига чиқди. Яшил кўпrik чироқлари мильтираб кўрина бошлади. У ярим соатча юргандан кейин кўпrik устидан ҳайқириб поезд ўтди. Паровоз олдидағи прожектор кимсасиз далани қиличдек кесиб бораради.

Сал ўтмай яна жимлик бошланди. Бу жимлик Азизхон учун ниҳоятда даҳшатли эди. Қаршисида Лутфинисанинг хиралашаётган кўзлари пайдо бўлар, Акбаралининг хириллаши қулоғига эштиларди.

Азизхон ҳар қалай ҳали ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотмаган, ўлим нима, жон бериш нима — кўрмаган эди. Ҳозир эса, кеч кириб, қоронғилик туша бошлагандан тонг ёришгунча икки ўлимни кўряпти.

Азизхон қандайдир ваҳима, қўрқинчли ўйлар гирдо бида қоронғи кеча қўйнида келяпти. Ҳали Лутфиниса хиралашаётган кўзларини унга тикиб алвидо, деяётган дек, ҳали Акбарали хириллаб ўлим билан олишаётган бир ҳолатда кетидан эргашарди.

Бу аҳволда имиллаб юрадиган бўлса хаёллар уни эзғилаб ташлаши турган гап. Азизхон отга минди. От ҳам шуни кутиб тургандек олдинга интилди. Яхшилаб совиб, тўйиб ўт еган от энди Азизхон тагида ўйноқлаб ўйрғаларди.

Тонг отар пайтда Азизхон Қўшариқ гузарига етиб келди. Битта муюлишдан кейин Орзихон аяннинг эшиги кўринади. Азизхоннинг юраги хаприқиб кетди. Бирдан ҳулогинга хотии кишиннинг мунгли йигиси эштилди. Бу Орзихон аяннинг товуши эди. Азизхон ич-ичидан эзилиб кетди. Бўшашиб от жиловини силтади. От оёғи илдамлашди.

Эшик олдида икки-уч кишиннинг қораси кўринди. Азизхон отдан тушиб жиловни эгар қошига ташлади-да, мотамсаро бир қиёфада эшик томонга юра бошлади.

Ичқари жимжит. Азизхон йўлакдан ўтиши билан айвон ўртасида устига оқ чойшаб ёпилган Лутфинисанинг жасадини кўрди. Ўзини тутолмай ичидан бир олов келдию томогига қадалиб туриб қолди. Бирдан бу ўт портлагандек томогидаи йиғи бўлиб отилиб чиқиб кетди.

Азизхон алам-ситам билан Лутфиниса жасадига ўзини отди. Қимдир уни тирсагидан олиб кўтармоқчи бўлган эди, Орзихон ая:

— Майли, қўйиб беринглар, улар бамисоли Лайли-Мажнун эдилар. Майли, йиғласин, тўйиб йиғласин. Армонларини тўкиб йиғласин,— деди.

Тоға бошчилигида келган ҳамқишлоқлар белини бөрлаган Азиҳонга таъзия изҳор қилиб, бир четга бориб турдилар. Икромжон бўлган воқеани Тоғадан эшигани учун ундан, нима бўлди, қачон бўлди, деб сўраб ўтирамади.

Тоға Азиҳонга қараб туриб, кўнгли бузилиб кетди. Симобдек беқарор, куч-ғайрати танига сиғмаган ўтолов йигит энди сўлган, тақдирнинг бемаҳал зарбасидан эсанкираб қолганди.

Юрга оталик қиласиган, кўп азаларда етимларнинг бошини силаб, кўз ёшини тиндирган Тоға Азиҳонни овутиш учун бисотидан бирон жўяли гап тополмасди. Нима дейди? Нима деса бу боланинг дарди енгиллашади? Бундай сўзни топиш қийин эди. Тоға Азиҳоннинг елкасига қўлнин ташлаб: «Қандай қиласан, болам, одамнинг умри шу экан-да, чидашдан бошқа иложимиз йўқ», дейишдан бошқа гап тополмади.

Йўлакда турган тобут устига сариқ атлас ёпилган. Бу атлас Лутфиписанинг биринчи меҳнатига келган мукофот эди. Тиллабоев унинг елкасига атласни ташларкан: «Яхши купларнингга буюрсин, қизим, яйраб-яшнаб, тўю томошаларда кий», деганди.

Ичкарида Зирилламадан келган хотинлар бирорга аралашолмай худди гуноҳкордек мунғайиб туришарди. Азиҳоннинг онаси айвон лабида бир нуқтага тикилганча қимирилмай ўтирипти. Чайлладами, иш тепасидами, овқат пайтидами Лутфинисага тинмай тегажаклик қиласиган қизиқчи келин энди дастрўмолини лабига босиб пиқ-пиқ йиғлайди.

Ташқарида Эши полвои офтоб тигида терга ботиб, оғир гавдасини аранг кўтариб турипти. У белбоғи билан бўйни, юзидан қуйилаётган терни дам-бадам артади. Эшининг икки кўзи жиққа ёшга тўлган, тинмай ҳиқилларди. Не-не курашларда соврши олиб, не-не курашлардан бошини эгигиб чиқиб кетган, қаҳрп қаттиқ, бирорнинг дардини билмайдиган, ҳиссиз бўлиб кўринадиган бу одам аслида бунаقا эмасди. Салга кўзига ёш кёладиган, мұҳтож-ночор одамлар олдидан ўтганда кўнгли бузалиб, юраклари эзилиб кетадиганлардан эди.

Куйганёр тарафдан одамлар тўда-тўда бўлиб кёла бошлидилар. Тўғонда ишлаетганлар тўппа-тўғри трас-

ғадан чиқиб таъзияга келаётган эдилар. Уларнинг чангтўзошга беланган кийим-бошлари тердан қўл бўлиблойга айланиб кетган эди.

Ҳаво қизигандан қизиб, деворлар, тому тошлардан, лип-лип аланга учарди.

Бир зумда кўча бетини одам босиб кетди. Ҳамма личирлаб гаплашар, бел боғлаб, бош эгиб турган Азизхонга эзилиб қараб қўярди. Ичкаридан хотинларнинг айтиб йиглашлари бу жимликини бузар, сукунат бағрини тилиб мотамсаро кишиларнинг елкасидан эзарди.

Кеча оқшом юрт катталари олдида, минглаб қурувчиilar олдида меҳнат тантанасидан маст, қорабайир от миниб ҳаммадан баландда кўринган Азизхонга ҳамма ҳавас қилганди. Унга яқин келиб қўлини қисиб қўйнишга, бир оғизгина илиқ гап билан муборакбод қилишга интилган кишилар энди унинг гам-алам эзиб ташлаган қоматига йигидан қизариб кетган ёш тўла кўзларига ачиниб қараб туришарди.

Тобут кўтарилди.

Мотам маросими Қора дарёning «Яшил кўпрнги»дан ўтиб Пойтуқ томон йўл олди. Трассаларда ишлаётгандар тупроқ дўнгларидан ошиб юқорига чиқа бошладилар. Ер қўпораётгандар, қоп-замбилларда тупроқ ташиётгандар маросим олдидан чиқиб галма-галдан тобут дастасини елкага олишар, сал нари бориб узатилган бошқа қўлларга беришарди.

Лугумбекдаги Туячи қабристонига етгунча тобут ўи мингдан ортиқ кишининг елкасидан ўтди.

Азизхон каловлаб қолган, вужуди карахт, нималар бўлаётганини идрок қилолмасди. Лутфинисани қабрга қўйиб тупроқ тортаётгандарида у ғайри табиий бир товшуда фарёд уриб ўзини қабр дўнгига отди. Халойиқ бир дам жимиб қолди. Қабрни қучиб нола қилаётган Азизхонни Тога келиб билагидан кўтарди.

— Бўлди, бўлди, ўғлим. Ўзингни тут. Ахир сен мард боласан-ку!

Азизхон бошини чайқар, юлқиниб қабрга интиларди. Умматали бўлса эсанкираб қолган, ўғлининг орқасидаи қалтириаб эргашар, атрофдагилардан мадад сўраётгандек кўзларини ҳасратли жавдиратарди.

Қабристон дарвозасидан чиқишганда Тога Икромжонни ёнига чақирди.

— Дўстим, мана, аҳволни кўриб турибсан. Азизхонни

ёлғиз ташлаб кетгим келмаяпти. Сен Тўлан билан қоя. То канал битгунча ёнида бўлинглар. Үзинг биласан, бугун-эрта теримга тушиб кетамиа. Шундоғам колхозда одам кам. Йигитларимиз найманликларга қарашгани трассага чиқиб кетишган. Азизхонни шу аҳволда ташлаб кетсак, қишлоқ аҳлипинг маломатига қоламиз. Уни юпатиб, ишга чиқариб юбормасанглар бўлмайди. Ёлгизликда ғам еб қўяди. Бўйтими? Уйларингдан хотиржам бўлинглар. Үзим хабар олиб тураман, Эшон ака билан гаплашдим. Жўра полвон бригадасига сизларни ўтказниб қўядиган бўлди.

Икромжон бош прғаб хўп ишорасини қилди. Тўлацбой ҳам рози эди.

Ана шундан кейин Тоға Азизхонни бағрига босиб хайрлашди-да, зирилламаликлар келган автобусга чиқди. Умматали боласининг олдида қолди.

Бир одам оламдан кетди. Аммо ҳаёт ўз оқимидан бир нафас тўхтамасди. Офтоб — ўша офтоб. Қеча қандай бўлса бугун ҳам ўшандай порлаб турипти. Дарё ҳеч нарса сезмагандек қирғоққа бош уриб пишқириб оқяпти.

Бироқ, биринчи муҳаббатини тупроққа кўмган Азизхон кечаги Азизхон эмасди. Унинг назарида қуёш қоғоздаги ёғ томчисидек хира, буғдойи ўриб олинган сап-саринқ адирлар тобутга ёпилганmallадек совуқ, хунук эди.

УЧИНЧИ БУЛИМ

I

Азизхон камгал бўлиб қолган, бирор билан очилиб гаплашмас, эрта билан қопини судраб трассага чиқиб кетар, кечқурун ишдан қайтиб бирорга аралашмай, чодирига кириб кетганича қайтиб чиқмасди. Унинг ичидагималар бўлаётганини билиб турган Икромжон ўз ҳолинга қўйиб берарди. Кечқурун Тенгдик қўмизини ташқарига опчиқиб аллақандай мунгли бир куйни бошлар, Икромжон ҳам, Тўланбой ҳам жимгина ўтириб ўй ўйлаб кетишаарди.

Икромжоннинг кўнгли нотинч. Хотинининг оғир оёқлигидан хаёли қишлоқда, уйида эди. Қайтиб кетай деса, Тоға уни атайни қолдириб кетган. Қолай деса, хотинидан кўнгли тинчимайди. Турсунбой онасини қийнамаётганмиккин? Уй ишларига қарашаётганмиккин?

Бу ёқда Азизхоннинг илгариги шашти йўқ. Уз ғами билан бўлиб ишга ҳам қўли бормай қолди. Дўнан полвон билан Тожимат Хидиров қурилиш бўйича энг олдинда боришаарди. Эш полвон улар орқасидан изма-из қувиб боряпти. Ҳар куни газеталар шу икки полвоннинг қанчадан тупроқ қазиганни ёзиб турибди. Ора-сира Эш полвон ҳам газетада кўринниб қоларди.

Кунинга янги-янги қаҳрамонлар пайдо бўларди. Эртасига яна янгиси чиқиб кечагисини орқада қолдириб кетарди. Фақат биргина Дўнап Дўсматов ҳеч кимни олдига ўтказмай, бир мақомда ишлаб, кубометр устига кубометр жамлаб борарди.

Аммо Азизхон бўлаётган воқеаларга бепарво. Қим қанча ишляяпти, радио нималар деяпти, қизиқмасди. Чодирнинг бир чеккасида ғужанак бўлиб, икки кўзини бир шуктага тиккашича қимириламай ўтиради. Икромжон яхши гап билан йўлга солмоқчи бўлди, Азизхон унинг гапларини эшитишга эшитиду лом-мим деб жавоб қайтармади. Тўланбой унинг елкасига қўлини қўйиб, дилдилидан чиқазиб, насиҳат қила бошлаган эди, Азизхон шарт ўрнидан турди-ю, ташқарига чиқиб кетди. Анҳор бўйидаги толга суюнганича яна қимириламай туриб олди. Сувининг нариги бетида ўтирган Вазира Азизхонни кўриб қўзлари яшнаб кетди. Нимадир, деб қўл силтади. Азизхон қарамади. Вазира қўлидаги ойнакчасида офтоб шуъласини қайтариб унга туширди. Азизхон юзини тескари ўғирди. Вазира жаҳл билан чодирга кириб кетди.

Вазира барибири чодирда узоқ ўтиролмади. Сочларини тузатиб, ҳарир —«Роҳати бадан» кўйлагини кийиб, тақинчоқлар билан ялтираб чиқди. Унинг атрофини йигитяланг ўраб олди. Вазира бир гапириб, ўн кулар, кўз қири билан дам-бадам Азизхонга қараб қўярди.

Азизхон ҳамон унга қарामас, ҳатто шу яқин орада у борлигини билмасди ҳам.

Курснда бемалол ўтириб олган Бейшенали аллақандай шўх бир кўйни қўмиизда тимдаларди. Тендик қошлиарини, елкаларини учирив минг хил муқом билан қўшиқ қайтарди. Тўланбой э, бўлди-е, деб жеркиб ёнидан ўтиб кетди. Лка-ука Тўланбой орқасидан ҳайрон қараб қолишиди.

Икромжон Азизхоннинг аҳволини кўриб уни қандай қилиб йўлга солишни билмас, қандай бўлмасин уни иш

билан овутиш йўлини ўйларди. Бироқ озиб, қорайниб кетган Азизхон шу алпозда илгариги мавқенини тиклаб олиши қийинлигини билганидан кейин ўзи енг шимариб ишга киришмоқчи бўлди. Шу пиятда Тўланбойни чодирдан ташқарига чақириб чиқиб дўнгда узоқ гаплашишди.

— Тўлан, бу юришимизда зирилламаликларнинг обўсини уч пул қилиб қўямиз. Азизхон бу аҳволда. Сен билан биз уни овутишдаи бошқага ярамаймиз.

Тўланбой чаккасини қашиб анча пайтгача индамай ўтириди. Кейин бир йўталиб Икромжонга қаради.

— Сен билан биз елка ташлаб Лугумбекка келганимизда, ана, Азиз полвоннинг ҳамқишлоқлари келишди, полвон зоти энди уларга тенг келиб бўпти, дейишган эди. Тўғрими?

Икромжон тасдиқ ишорасини қилиб бош силкиб қўйди.

— Унинг бошига тушган ташвиши билмаганлар орасинда шивир-шивир гап ўрмалаб қолди. Зирилламадан кслгани полвон қарқиноқдан чиққан булбул экан. Кечаги келганлари пўкиллаб қолди дейишити. Қанал битнишига жиндек қолди. Наҳотки «ё, пирим», деб бир кетмон уролмаймиз.

— Битта шарт бор. Азизхон Эш полвонин олдига ўтказмаган эди. Азизхон учун уни қувиб етамиз, олдига ўтиб оламиз, бўптими?

— Э, «ми»спни олиб ташлаб гапир, оғайни.

Иккни ҳамқишлоқ дўнгда ўтириб гапни бир жойга қўйиб чодирга қайтишди. Тенгдик ҳамон қўмиzinни тин-филлатиб паст, ширали овоз билан хиргойи қиласарди. Тенгдик тоғлар чўққисига тўш уриб учайтган бургутлар, пастликка шиддат билан оққан шаршаралар, чексиз яйловлару, сўнгсиз ўрмонлар тўғрисида куйларди.

Икромжон чодир ичига кирганда Азизхон иккни қўлини боши тагига қўйиб қўзларини бир нуқтага тикканича қимиirlамай ётар, пешанасига қўнган пашшани ҳам киприн қоқиб учирмасди. Икромжон тўшакка омонатгина ўтириб унга қаради.

— Менга қара, полвон. Бунақада бўлмайди. Улим ҳақ. Ҳеч ким ундан қочиб қутулмайди. Бир кун келиб ҳаммамиз ҳам кетамиз. Ҳеч ким дунёга устун бўлмайди. Беш кунлик ўмрни иш билан, дунёнинг нашъу намоси билан ўтказиш керак. Ахир ўзинг танангга бир ўйлаб кўргин. Лутфи шу каналдан сув оқишини кўрмоқчими-

ди? Сени жами полвонлар олдига ўтиб олганингдан, ном чиқарганингдан қандоқ қувонган эди-я. Бу аҳволда сувга тушган бўлка нонга ўшаб бўкиб ўтирганингдан руҳи ранжимайдими? Арвоҳи чирқилламайдими? Қўй, бу ишингни. Лутфининг арвоҳи шод бўлсин, десанг ўзингни меҳнатга ур! Аввал қандоқ бўлган бўлсанг, энди ундан ўн чандон юқорига чиқ.

Азизхон индамади. Аммо бир-икки киприк қоқиб, то-моқ қириб қўйди. Бу Икромжоннинг гапи мўлжалга бориб теккани эди. Гап билан яна босиб тушмоқчи бўлди.

— Учқўргонда Эш полвон орқангдан жиртак чалиб юрибди. Бузоқнинг юргани сомонхонагача, зирилламаликлар инига уриб кетди. Энди кавагидан ҳали-вери чиқолмайди, деяпти.

Азизхон сапчиб ўринидан туриб кетди.

— Ким инига кириб кетган экан? Менми? Йўқ, мен ҳали у тирриқ полвоннинг елкасини яна тупроқса қоришираман. Бошимга тушган ғам-ташвишларимдан фойдаланмоқчи бўлтими? Овора бўлади. Азизхон кимлигини унга кўрсатиб қўяди.

Азизхон чодирнинг у бошидан-бу бошига икки-уч асабий бориб келгандан кейин оёқ остида турган бўш пақирни даранглатиб тепиб ташқарига чиқиб кетди.

Икромжон бунчалик бўлишини билмаган эди. Эш полвонни ўртага солгани Азизхоннинг қитиқ парини юлгандек бўлганди. Унинг орқасидан чикди. Азизхон дўнг тарафга шитоб билан кетарди. Орқасидан ҳайрон қараб турган Тўланбой Икромжонга ўғирилди.

— Нима бало қилдинг?

Икромжон нимадир деди. Тенгдик куйшиниг авжини олаётган эди.

— Нағмангни тиринглатмай тур! — деди Тўланбой унга зарда билан. Қейин Икромга юзланди: — Нима бало қилдинг?

— Бўлди. Суриштирма, — деди Икромжон ҳамон Азизхон орқасидан қараб тураркан.

Трасса тарафда машъалалар ёнди. Қечки смена аллақачон иш бошлаган. Одамларнинг шовқин-суронлари барада эшитилиб туринти. Кундузи саратон офтобида яғринини куйдириб ер қазиган каналчилар чойхона сўриларини тўлдириб дам олишарди. Ҳар қайси чойхонада

алоҳида созанда-ю, ҳофизлар концертларини бошлашгани эди! Бейшеноали каттакон тоғорада' лағмон олиб келиб чодир олдига омонатгина қилиб йўнилган тахтадан ясалган столга дастурхон ёди. Азизхонни кутиб овқатга қўл урмай узоқ кутишди. Аммо Азизхондан дарак бўлмади. Шундан кейин унинг овқатини алоҳида чиннига сузиб ўзлари ошпазни мақтай-мақтай овқатлана бошлашди. Икромжон боя Тўланбой билан қилган маслаҳатига кўра, эрта саҳарлаб ишга чиқишлари, Азизхон даражасида ер қазишлари керак. Шунинг учун ҳам вақтлироқ ётмоқчи бўлишди. Аслида ўйинқароқ бўлган Тўланбой концергга бормоқчи эди. Икромжон уни жеркиб ташлади.

— Концертда нима бор, тентак. Ет. Эртага саҳарлаб ишга чиқамиз.

Тўланбой гапини қайтаролмади. Ечиниб ётаркан тўнфиллади:

— Тамарахоним роса оляпти. Аммо боплайди-да, шу хотин.

Икромжон индамай бошига чойшаб тортди.

У кўзини юмгани билан дарров уйқу ола қолмади. Хаёли уйига қараб учди.

— Тентаккинам нима қилаётганъкин? Бақса келаётганди эшикка кириб ўтолмадим ҳам. Жаннатнинг ҳоли нима кечдийкин? Ишқилиб омон-эсон қутулсинг-да. Битта Турсунбойим ёнига қўчқордек ўғил қўшилса бўларди-да. Ишқилиб, омон-эсон дунёга келсин-да!

Икромжон шундай хаёллар билан ухлаб қолди.

Луғумбек уйқу нималигини билмасди. Кечасию кундузи лўйларнинг гурсиллаши, кетмонларнинг тошга тегиб қарсиллаши, одамларнинг бақириқ-чақириқлари, бир зум бўлса-да, тинмасди. Кеча тунга, тун тонгга уланиб кетарди.

Икромжон безовта ухлар, ҳар замон Тўланбойнинг хуррагидан сапчиб бош кўтарар, андек гангиб туриб яна ухлаб қоларди.

Ниманингdir тарақлашидан у бирдан кўзини очди. Азизхон қоронгида тик турганча шапиллатиб совиб қолган лағмонни ерди. Ундан тер ҳиди анқирди. Икромжон чойшабни елкасига илиб ўтириб олди.

— Қаёқда юрган эдинг, тентак? Соат неча бўлди?

— Ҳали замон тоиг ёришиб қолади, амаки.

— Қаёқларда дайдиб юрган эдинг деялман?

Азиҳон дарров жавоб қилмади. Оғзидағи лағмонни ютиб жавоб қилди:

— Трассада эдим. Эш полвонни ишига тиқиб келяпман.

Икромжон унинг жавобини бошқача тушунди. Энтикиб олдинга иштildи.

— Урдингми? Вой эси йўғ-э.

Қоронғида Азиҳон отга ўхшаб пишқириб жавоб қилди.

— Тупроқ қазиб дўнгга ташидим. Йигирма тўрт кубо тупроқ ўпирдим. Упирганимни юқорига ўзим ташидим. Техниклар ўлчаб кўришди.

Икромжон ўриндан туриб елкасида қучди.

— Вой азамат-э. Вой эси йўғ-э.

Азиҳон турган жойида мудраб бораради. Икромжон гугурт чақиб тошфонарни ёқди-да, ўринни солиб берди. Азиҳон ечинмай ўзини тўшакка ташлади.

Боши ёстиққа тегиши биланоқ донг қотиб ухлаб қолди. Икромжон устига чопонини ташлаб тошфонарни ўчирди-да, чодирдан ташқарига чиқди.

Уфқ чети аста ёришиб келарди. Эрталабки салқин шабада кўк бетидаги сонсиз юлдузларни бир-бир пулфаб ўчираётганга ўхшарди. Ой чўққилар томонга оғиб бораради. Трассаларда шовқин товсилиб қолган. Иш нормасини тутатганлар аллақачон чодирларига, қўраларига қайтишган, кечикканларигина тонг салқинда сўнгги кубометр тупроқларни тепага тўзитиб отишарди.

Икромжон энди Азиҳондан кўнгли тинчигандек бўлди. Чунки Азиҳон Эш полвони номини эшитганидан кейин орияти қўзиб яна ўзини ишга урди. Бир кечадаёқ йигирма тўрт кубо тупроқни қазиб чиқарибди. Бу унчамунча одамнинг қўлидан келадиган иш эмас. Бу болада шер кучи бор. Аммо ҳозир дармондан кетган, ҳолдан тойган, бу ғайрати қанчагача чидаб бераркин? Чидайди! Авжи кучга, ғайратга тўлган пайти.

II

Тупроқ тўла қанорни уч кишилашиб Азиҳонниң орасига қўйишаркан, Икромжон:

— Энди бас, ишни тамом қилайлик,— деди.

Азиҳон ўғирilmай жавоб қилди:

— Яна икки 'ходка қиласай, шундан ҳейин бас. Икки мартадан кейин кечагида тўрт кубо ошади.

Унинг бир гапини иккӣ қилиб бўлмаслигини Икромжон яхши биларди. Индамай янги қанорга тупроқ сола бошлади. Белкурак билан Бейшенали қанорга тупроқ ташларкан, гуп-гуп тушган тупроқ Тўланбойнинг башрасига урилар, дам ўтмай акса урадни.

— Тупроқ ялаб, гувала түфлайдиган бўлдим, ошна.

Икромжон ҳазил қилди:

— Бугун эрталаб оғзингдан балчиқ ҳиди келаётган эди. Ичингда лой бижгиб қолган шекилли.

Атрофдагилар ишни тугатиб юқорига чиқиб кетишган, трассада фақат шу беш киши ишлайти. Терлаган бетига тупроқ чангларидан фақат икки кўзию оғзигина лой бўлмай қолган Тўланбой дод деворай деди.

— Э, рикордингдан ўргилдим. Нима, мени ўлдирмоқчимисан. Бўлди-да.

У шундай деб қанорни четга иргитди. Кейин юқорига чиқа бошлади.

— Тўлан ака, жон Тўлан ака, бу охиригиси. Шу биттани опчиқай, йўқ демаңг, ака!

Тўланбой тўхтамади. Қўлини силтаб тупроқ уйими орқасига ўтиб кетди.

— Майли,— деди Икромжон.— Тўлан чарчади. Бурнининг икки тешиги тупроқдан битиб қолиб, оғзи билан нафас оляпти, бояқиш. Бу ёғини ўзимиз тўлдириб берамиз.

АЗИЗХОН ОХИРГИ ҚАНОРНИ ЮҚОРИГА ОЛИБ ЧИҚҚАНДА ТЎЛАН ҚИЛГАН ИШИДАН ПУШАЙМОН БЎЛИБ, КЕТОЛМАЙ ДҮНГ ОРҚАСИДА АРАЗЛАГАН БОЛАДЕК ҲИҚИЛЛАБ ЎТИРАРДИ. ИКРОМЖОН КЕЛИБ УНИ ҚЎЛИДАН ТОРГИБ ЎРНИДАН ТУРҒАЗДИ.

— Юр, юр. Ҳали ҳам боласан-да, Тўлан. Биламан, чарчадинг!

Тўланбой индамай унинг орқасидан эргашиб кетаверди. Икромжоннинг негадир бугун кайфи яхши. Йигитларга ҳазил қилгани қилган эди.

— Тўлан, жиннинвой, Зирилламага борганда ҳам пиқиллайверма Хотиннинг эрим мушук бўлиб қопти, деб таёқ билан уриб юрмасин.

Тўланбой оғзи билан нафас олиб лой орасида аранг кўриниб турган кўзларини йилтиратиб, бу гапга кулиш-

ни ҳам, кулмасликни ҳам билмасди. Икромжон ҳазилини қўимасди.

— Тўлан, эртага сени офтобда ишлатмаймиз. Агар офтобда ярим соат турсанг ичагингга тўлгап лой қуриб қотиб қолади. Эгинолмай юрмагин.

Энди Азизхон ҳам гапга аралашди:

— Ташвиш қилманг, Икром амаки, Тўлан тоғамни қуритиб қўймаймиз, ҳар ярим соатда сув пуркаб турмиз.

Булар сув бўйига келишганда трассадан қайтган қурувчилик аллақачон юваниб бўлишган, ариқда фаяқат бир-иккита одам қолганди. Биринчи бўлиб Тўланбой кийим-боши билан ўзини сувга отди. У шўнгиган жойдан бошлаб қуйига лойқа сув оқа бошлади.

— Узинг ҳам бир кубодан ортиқ тупроқни олиб келган экансан, Тўлан.

Сувдан бош чиқазган Тўланбой энди илгариги, эрталаб ишта чиққан Тўланбойнинг ўзи бўлиб қолган эди. Икромжон ҳам сувга тушди. У сувни шалонплатиб ювинаркан, булардан сал олдии ювингани чиқиб кетгани Тенгдик қирғоқча келди.

— Оғай, сизга қат бор.

У қўйиндан қофоз олиб Икромжонпинг сувдан чиқини кута бошлади. Икромжон шошиб юваниди-да, сувдан чиқди. Белбоғига артиниб Тенгдикнинг қўлидан хатни олди.

«Икром, Зирилламага қайт! Жаннатни тўлғоқ тугиб туғруқхонага олиб кетишди. Умматалин».

Икромжон ҳайрон бўлиб қолди. Унинг ҳисобида Жаннатнинг кўзи ёришига ҳали вақт бор эди. Ёки...

Жаннат етти боласини тупроқقا қўйган. Иккитаси ўлиқ туғилган. Бештаси бир-иккни ёшга етиб-етмай оламдан ўтган эди. Шунинг учун ҳам ёлғизи Турсунбойга шамолни раво кўрмасдилар. Нима бўлди экан? Узи омонмикан? Бола соғ-омон дунё юзини кўрганикин?

Зириллама бу ердан олис. У ёқса на поезд боради, на автобус. У нима қилишини билмай ҳайрои бўлиб турганда Азизхон унинг қўлидан хатни олиб ўқиди.

— Менга қаранг, амаки, албатта боришингиз керак экан. Ҳозир Қўшариқча тушингу Орзихон аянникидан менинг отимни олиб йўлга чиқинг. Қайтишда отни дадамга ташлаб келарсиз.

Икромжоннинг кўзлари яшнаб кетди. Азизхоннинг от мукофот олганини биларди. От ёлларини силаб йўрғасини ҳам кўрган эди. Аммо шу топда от мутлақо хаёлига келмаганди.

— Раҳмат, ўғлим. Отинг кунимга яраб қолди. Бўлмасам мен кетдим. — У шундай деди-ю, ечиниб тоза яктагини кийгани чодирга қараб кетди.

...Икромжон кун ёйилмай Зирилламага етиб келди. Қишлоқ ҳар галгидек ўз ташвишларни ўз тирикчилиги билан банд. Ҳамма далага кетиб бўлган, самоварлар ҳувиллаб ётибди. Қишлоқнинг бўз йингитлари Найман йўлидан ўтадиган канал трассасида. Аёллар дала-да, болалар мол-ҳолларни ўтлатгани олиб кетишган.

Икромжон ўз кўчасига бурнгандан Расул буванинг ғарнб супасига кўзи тушди-ю, юраги шув этиб кетди. Икромжон ўз ташвишлари, ишлари билан бўлиб Расул буванинг оламдан ўтганини эсидан чиқазиб қўйган эди. Супани кўриб кўнгли алланечук бўлиб кетди. Расул бува эрталаб шу супада нонушта қилар, кун қизиб кетган дагина андаккина мизғиб олиш учун ичкарига кириб кетарди. Супа ён-верига кўлоблагаб сув сепилган, супурилган, ораста бўларди. Энди кампир бувини ўртанча ўғли Қопчигайга олиб кетган, эшикка қулф тушнб, супа усти, атрофларини хазон босиб кетибди.

Икромжон от жиловидан ушлаб супа олдидан эзилиб ўтди. Ҳамма вақт гавжум бўладиган кўчадан аста юриб уйи остонасига келди. Эшик очиқ, ичкаридан нишанингdir тиқиллагани эшитиларди. Икромжон от жиловидан пастга тортиб, пастак эшикдан энгаштириб олиб кирди. Жиловини эгар қошига ташлаб, ўз ҳолига қўйди-да, у ёқ-бу ёққа аланглади.

Турсунбой ошхона олдига ерга ўтириб олиб велосипедига инқиллаб ел берар, орқасига қарамасди.

— Турсун! — деди Икромжон.

Дадасининг овозини эшитиб Турсунбой бошини қўтарди. Ҳозир, деди-ю, яна ғилдиракка ел бераверди. Ҳозир мени соғинган болам югуриб келиб бўйнимга осилади, деб кутиб турган Икромжон ўғлининг бунақа нияти йўқлигини білнб, ҳа, феъли шұнақа, деб уни койиб ўтирмай тепасига келди.

— Нима қиляпсан?

— Қамер тешилиб қопти, 'тузатяпман!'

— Ойингни аҳволи қалай?

— Яхши, — деди Турсунбой ишидан бош күтармай.

Икромжон атрофга қаради. Ҳовли супурғи бетни кўрмаган, ҳамма ёқ ивирсиб ётибди. Икромжон уйга кирди. Жаннатнинг ўрни ҳали ҳам ийифилмаган. Овқат юқи идиш-товоқлар хонтахта усгиди. Икромжон яна ҳовлига чиқди. Девор тагидаги ўчоқда қозон тувоғи очиқ қолганидан иккى-учта мусича бир-бираига ҳурпайиб қозон ичиди қотиб қолган овқатни чўқиляяпти.

— Аянг қачон касалхонага кетди?

— Беш кунми, олти кун бўлди.

— Сен нима еб, нима ичиб юрибсан?

Турсунбой иши битиб ўрнидан турди. Ариқни чатаноғи орасига олиб, қора бўлиб кеған қўлинин юваркан, жавоб қилди.

— Умматали амаки овқат чиқазяптилар.

Икромжоннинг кўнгли сал тинчигандек бўлди.

— Аянгнинг касалхонага кетганига беш кун бўпти, нега менга хабар қилмадинг, эси йўқ?

Турсунбой дадасининг бетига қарамай жавоб қилди:

— Ишим кўп эди-да.

— Э, ишининг қурсни! Ишининг нима бўларди, кўча чангитиб велосипед минишми?

Турсунбой индамади.

— Бор, қозонни юв! Бирон иссиқ овқат қилайлик, аянгга оборамиз.

— Бугун ўзлари келадилар.

Икромжоннинг юраги шиф этиб кетди.

— Нима?.. Тинчликим ўзи?— Икромжон журъатсизлик билан секин сўради.— Аянг ўзи тинчми?

— Тинчлар. Укамни Умматали амаким билан қўшилар кўмиб келишди.

Икромжон турган жойида бир қалқиб кетди. Бу бола нималар деяпти? Наҳотки, наҳотки боласи яна нобуд бўлган бўлса. Икромжон ўзини тутолмай бақириб юборди:

— Дурустроқ гапирсанг-чи, нима гап бўлди?

Ўғли довдираб жавоб бергунча сабри чидамай кўчага югурди. Умматалининг эшигини қоқди. Умматали бир оёғида этик, бир оёғида калиш билан чиқди.

— Ия, ия, келдипгми? Келдингми? Этигиминиг пошнасига нағал қоқаётган эдим. Қани кир! Кир! Азизхон тинчми? Хайрият кепсан. Эшигандирсан, шунаقا ишлар бўлиб кетди.

Икромжон ичкари кирмади. Нима бўлганини сўради.

— Жаннат оғирроқ юк кўтариб қўйипти. Турсуннинг га болохонадан озроқ шоли оп тушиб, келида оқлаб бергин, деса кўнмапти. Ўзи салкам бир қоп шолини шотида елкасида олиб тушиб, келида оқлаган экан. Кечга бориб тўлғоқ тутиб қопти. Келининг шунаقا хабар топиб чиқди. Дарров арава топиб балнисага ўзим обориб қўйдим. Эрталабга бориб бола ўлик туғилипти. Ўзимиз уч-тўрт киши бўлиб жойига қўйиб келдик. Ўзинг нега бунаقا кечикиб келдинг? Балнисага жўнатибоқ Турсуннингга хат ёзиб берган эдим. Саҳарлаб дадангга етказ дегандим.

— Хатни кеча кечқурун олдим. Олдиму Азизхоннинг отини елдириб келаётганим шу.

Иккови жим қолишиди. Икромжоннинг пашжалари туғилиб муштга айланди. Яна ёзилди. Умматалига бир оғиз гап айтмай орқасига қайтди. Турсунбой кийиниб велосипедига суюнганича эшик олдида турарди.

— Дада, мен кетдим.

— Тўхта! — деди Икромжон. — Умматалин амакиниг хат ёзиб берган экан, нега ўша куни менга етказмадинг?

— Ишим бор эди.

— Аҳмоқ, ярамас. Онанг шу аҳволда ётса-ю, сен... — Икромжон гапини давом эттиrolмади. Агар ўғли бир нима деб оғиз очгудек бўлса, қулоқ-чаккасига шапалоқлаб юбориши ҳеч гапмасди.

— Йўқол. Қет, кўзимга кўринма!

Турсунбой гуноҳим нима экан, дегандек елка қисиб эгарга минди.

Икромжон ҳовлига кириб этигини ечди. Яктагини беҳи шохига илиб ҳовли супуришга тушди. Учоқ кулини олди. Қозонни юваб тагига ўт қалади. Уйларни йигиштирди. Ҳамма ёққа кўлоблаб сув сепди. Супа ёнбөшидаги райҳон, қашқар гуллар экилган гулхонага ариқдан сув очди.

Ҳовлига файз киргандек бўлди. Ошхонага кириб у ёқ-бу ёқни титкилади. Гўшт қолмапти. Томорқага чиқиб

Сир гала бўлиб юрган товуқларни тирқиратиб қувиб, бирини тутди. Сўйиб, патларини юлди. Қозонга ташлаб боятдан бери молхонада маъраб жаги тинмаётган сигир-бузоққа сув бериб, олдига ўт юлиб ташлади. Кейин отни етаклаб кўчага чиқди-да, эшикка қулф урди. Отни Умматалига топшириб, ўзи касалхона тарафга қараб кетди.

Касалхона ҳовлисидаги тол тагида Жаннат тугунчасини тиззасига қўйиб эшикдан биронтаси келиб қолар, деб кутиб ўтирган экан. Эрини кўриб қувониб кетди. У анча сўлиб қолган, кўзлари ичига ботиб кетган, овози ҳам аллақандай ҳазин эшитилаётгандек эди.

Икромжон бўлиб ўтган гапдан хабардор бўлгани учун ортиқча суринтириб ўтирмади. Фақат аҳволинг қалай, қийналмадингми, мен бу гапдан кеча кечқурун хабар топдим, деди, холос.

— Боламнинг аҳволи қалай? Ичига иссиқ кирмай ранг-рўйи бир ҳолатда бўлиб қолгандир.

— Болангга жин ҳам урмайди. Умматали овқатидан хабар олиб туринти.

Икромжон унинг қўлидан тугуннин олиб, катта кўчага олиб чиқди. Ўткинчи машиналарга қўл кўтариб, тўхтатолмади. Аслида идорага кириб Тогадан машина сўраса бўларкан. Ҳеч бўлмаганда извош берарди-ку.

Устига икки-уч боғ беда ташлаган арава келиб қолди. Аравакаш Икромжоннинг илтимосини қайтармади. Жаннатни аравага чиқазди-да, ўзи пиёда арава орқасидан гузарга қараб кета бошлади.

Кўчада одам кўпайиб қолган. Бу йўл Найманга олиб борарди. Канал трассаси шу тарафда бўлганидан отарава, машина тинимсиз қатнаб туради. Арава шағал тўқилган йўлда қалдириб силкинарди, Икромжон хотинининг рангига, аҳволига қараб ичи эзилиб борарди.

Жаннат эрининг авзойидаги нимадандир тажанглигина биллиб туради. Нима бўлди, ота-бала ўртасида бирон гап ўтдими? Дадаси болагинамин койиганн койиган. Ахир Турсунгизам бола-ку. Унинг нимасидан гина қилади? Бир кун эси кириб, қўйнилиб қолар ахир! Үғил бола деган шунаقا бўлади. Бирдан ялт этиб, олам бўлиб қолганини билмай қоласан.

Арава эшик олдида тўхтади. Икромжон хотинининг тушишига ёрдамлашиб эшик қулфини очди. Жаннат

үйим ивирисиб кетгандир, ҳовлига супурги тегмай ҳамма ёқ ҳазонга тўлгандир, деб ўйлаганди. Кириб ҳайрон бўлиб қолди. Эрига таънали қаради.

— Болагинамдан хафа бўлишингиз чакки, дадаси. Мана, кўрдингизми, ҳамма ёқни орастага қилиб қўйипти. Узинга қолса ҳамма ишни қиласди. Сиз билан биз бор эканмиз, эркаланади-да, дадаси. Мана беш кунгагина рўзфор қўлига қолганидикки, бинойидек ўтирибди.

Икромжон хотинининг қувончини бузгиси келмади. Ечинмай томорқадан сабзи юлиб чиқди-да, супа лабида ўтириб арча бошлади.

— Жиндаккина товуқ шўрва ташлаб қўйган эдим. Ҳозир тагига ўт қалаб юбораман.

Икромжон арчган сабзиларини ариқда ювиб қозонга ташлади. Учоқ тагига шох ташлаб пуфлади. Кейин жамбили кертди.

У ҳозир нима қилса ҳам бутуи умидлари пучга чиқкан, сал кам тўққиз ой бағрида асрраган боласидан жудо бўлган, изтироб, аламдан ранги заъфарон бўлган хотинининг кўнглини олиш пайдида эди. Жаннат эса эрини аяр, унинг кўзларига тик қараёлмай ерга боқарди. Ахир у етти марта фарзанд ваъда қилиб уйга мотам олиб келди. Ҳаф гал боласини тупроққа қўйганида, шу хил, бир-бирининг кўнглини олиб, аламларини яшириш, йигидан ўзини тийиб, ич-этини ейиш уларни эзғилаб ташларди. Ҳозир ҳам иккови шундай алам оташида ёнишарди. Иккови бир-бирини аяшарди.

Икромжон чинни кўтариб ўчоқ бошига кетаётганди. Жаннат уни тўхтатди.

— Қўйинг, ўзим сузиб келаман. Сиз ўтиринг, узоқдан чарчаб келгансиз. Мен анча дармонга кириб қолганман, ўтиринг, дадаси!

Икромжон қўлида чинни билан ҳовли ўртасида тўхтаб қолди.

— Болагинамга битта чиннида олиб қўйинг.

— Етади, етади, ҳаммамизга етади, хотин. Наҳотки арзандангни эсимдан чиқазсам.

Жаннат аста юриб қелиб чинниларни Икромжонниг қўлидан олди-да, ўчоқ тарафга кетди. Эшик орқасида от кишинади. Сал ўтмай Үмматали кийим-бошларни шалаббо бўлиб кирди.

— Э, кел, кел, Үмматали, қайнанаинг суйган экан. Опқат устига келиб қолдинг.

Умматали ариқдан қўлни ювиб белбогига артишартина супа ёнига келди.

— Шу десанг, отни анҳорга обориб чўмилтиридим. Жонвор яқин орада сув кўрмаган шекиали, сира анҳордан чиққиси келмайди.

Иккни қўлида чинни билан келаётган Жаннат Умматалини кўриб кўзлари яшина бетди. Эри бу одам билан жуда чиқишиади. Кириб қолганин яхши бўлди. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб юрагининг чигилини ёзади.

Умматали бўлса отни таърифлаб Икромжонни гапиртани қўймасди.

Уларнинг олдинга овқат қўйган Жаннат, Умматали от олибди гумон қилиб: «Вой, от қуллунқ бўлсин, қанчага олдингиз?»— деди. Умматали билан Икромжон бир-бирларига маъноли қараб олишди.

— Менда отга нул қаёқда, синглим, Азиҳонимга Усмон ота миндиришилар. Тумонат ичиди, юрт катталари олдида иззат-икром билан от миндиришилти.

Жаннат эринга ялт этиб қаради.

— Боя сизга нима дегандим. Ўғил бола шўхлик қилиб, шўхлик қилиб, бирдан қуишилиб, эл қаторига кирганини билмай қоласан. Азиҳонгина ерга урса осмонга сакрайдиган бола эди. Мана қарабсилик, лоп этиб кўзга кўринди-қолди. Ишқилиб Турсунбойгинамга ҳам худо инсоф берсин-да.

— Ҳа,— деди Умматали.— Болани жудаям эрка қилиб қўйдинглар.

— Пешанагинамида биттагина-да, ўргилай, биттагина. У ҳам ўртоғига ўхшаб қуишилиб қолар.

Умматали таънали оҳанга деди:

— Синглим, сен балинсага кетишинг билан, дадангра етказ, деб хат битиб бергандим. Турсунбой тўрт кундан кейин бирордан бервонити.

Икромжон бошини кўтаролмай дастурхон попугини ҳимарниб ўтиради. Ҳаммалари бир неча дақиқа сукутда қолишлиди. Умматали яна гап бошлади.

— Икром, табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб дейдилар, болаигин сал тартибга солиб қўй. Ҳозир қайриб олмасанг, кейин ўзларнингни қийнаб қўяди. Мен бегона одамман. Аммо айтиб қўйиш қарзим. Жигарим-дек бўлиб қолгансизлар.

Умматали чинни тагида қолган шўрвани хўриллатиб, юзиға фотиҳа тортиди.

— Мен энди бәрай.

Умматали шундай деб күчага чиқиб кетди. Сал ўтмай унинг чуҳ-чуҳ дегани, туёқ товуши эшилди.

Эр хотин бир-бирларининг бетларига қараёлмай қолишганди. На ундан, на бундан садо чиқади. Бу жимликини охири Жаннат бузди:

— Гапини қаранг-а, бирорининг боласини ундоқ-бундоқ дейиш осон. Ахир Азизхоннинг қилган ишлари эсингиздан чиқдими? Ҳаммани жопидан безор қилган эди-ку! Икромжон индамади.

III

Бугун тушки овқат пайтида йигирма бир агитатор чойхона-ошхоналарда, агитпунктларда дунё хабарларини газеталардан ўқиб бердилар.

ССР билан Германия ўртасида бир-бирига ҳужум қилмаслик тўғрисида битим тузилибди. Германия ташқи ишлар министри жаноб Фон Риббентроп Москвага келиб битимга қўл қўйибди. 24 август куни Риббентроп Москвадан жўнаб кетибди. Уни кузатиб қўювчилар орасида Германиянинг Москвадаги фавқулодда ва муҳтор элчиси граф фон-дер Шуленберг ва Италиянинг Москвадаги элчиси Руссо жаноблари бэр экан.

Биринчи сентябрь эрталаб соат ўнда Берлинда рейхстаг мажлиси бўлибди. Гитлер кечака Москвада Герман-Совет битими имзоланганлигини ва бу битим Германия ҳукумати томонидан ҳам ратификация қилинганини расман эълон қилибди.

Тўртнинчи сентябрь куни Гитлер рейхстагда Германиядаги янги совет элчиси ва ҳарбий атташе вакили Шкворцов билан Пуркаевни қабул қилиб, Совет — Герман битими юзасидан узоқ сұхбатлашибди.

Анқарада чиқадиган «Вақт» газетаси Совет — Герман битими Туркияning советлар билан чегара районларида ҳам тинчликни таъминлайди деб ёзибди. «Нью-Йорк геральд трибун» газетасининг сиёсий шарҳловчиси Маккензи бу битим Европада тинчликка гаров, дебди, Германия ташқи ишлар министрлигининг расмий органи «Дейче дипломатиш политише корреспондентс» газетаси бу битим Германия аҳолисида чуқур қониқиш ҳосил қилидди, деб ёзибди.

Юзаки қараганда дунё тинч, осойишта кўринарди.

'Аммо ер куррасининг кўп қитъаларида бомбалаг пори: лар, минглаб қурбонлар кўксидан қон оқарди.

Хитойнинг ҳамма вилоятларида япон босқинчиларига қарши жанглар давом этар, Герман — Польша чегараларида тинимсиз жанглар бўлниб турган эди.

Аммо совет юрти ўзининг тинч ижодий меҳнати билан банд эди. Донбассда Алексей Стаканов рекорд устига рекорд қўйиб, мамлакат меҳнаткашларини янги меҳнат зафарларига чорлар, граждан ҳаво флотининг учувчилари Шебанов, Матвеев ва Байкуловлар «Стал —7» аэропланида ерга қўнмай беш минг олтмиш саккиз километрик масофани 12 соату 30 минутда учиб ўтиб жаҳон рекордини ўринатган, муддатли хизматда бўлган оддий аскарлар составининг ишчи-дэҳқон Қизил Армияси сафларидан узоқ муддатли отпускага бўшатиш тўғрисида СССР Мудофаа Ҳалқ Комиссари Ворошиловнинг фармони чиққан осойишта кунлар эди

Ўзекистонда мевалар ғарқ пишган. Полизларда қовун-тарвузлар ширага тўлган, ишкомлар ҳосилдан бели букилиб қолган — тўқин, баракали куз боши эди. Бутун ҳалқ Конибодомдан Учқўрғонгача чўзилган қурилишда тиним билмай меҳнат қилар, ер билан, тошу шағаллар билан олишарди.

Жаҳоннинг қаерида ўт чақнаяпти, қаерида оғат — ўлат одам боласини қийратяпти, қаерда замбаракларга ўқ қуиляпти, ҳеч кимнинг хаёлига келмасди. Улар асрлар бўйи қақраган чўл билан олишар, сувга қондириш ниятида тер тўкишарди.

Азизхон нима бўлса ҳам атиги бир ҳафтагинада битадиган қурилишда иш кўрсатиб қолиши, Лутфиниса хаёлан тасаввур қилган манзарани чинакамига барпо қилиш ниятида ҳаммадан кўп тер тўкар, ҳаммадан кўра кўпроқ ғайрат қиласарди.

Бундан бир ойгина олдин кеч кириб, атрофни аста қоронғилик босиб келаётган, ой шом еб адир устига энди ўрмалаб чиқаётганда улар икковлон дўнгга чиқиб Нушкон адирларига жимгина қараб ўтиришганди. Болалар қўлидан чиқиб кетган пуфакдек ой аста ҳаволанаради. Сада қайрагочлар орқасидан ой нури тушиб, худди кумуш ҳошия тутгандек кўринарди. Йккалалари ўз ўйлари билан банд эдилар. Йккалалари ҳам узоқ истиқбол

эмас, шу бугун-эрта, атиги икки ой кейиниги кунларини кўз олдиларига келтиришарди.

Ой теппага чиқиб олиб дамини олгандек қимирламай турарди. Қайсиdir трассада ер портлатиши. Унинг кучли овози адирлардан адирларга қайтиб, анча вағт-гача ғалдираб турди. Икковининг ҳам хаёли узилди.

— Нимани ўйладинг?— деди Азизхон Лутфиниса томонига сурилиб.

Лутфинисанинг юzlари ой ёруғида ажиб кўринарди. У жавоб бермади.

— Узинг нимани ўйладинг?— деди жавоб ўrniga.

Азизхон гапни орқа-олдига қарамай айтиб юбораверарди. Дарров жавоб қилди:

— Эш полвон билан яна беллашибман...

Лутфиниса ундан ишқ-муҳаббатга алоқали гап кутган эдн. Худди менга ўхшаш бир хил ўй суряпти, деб ўйлаганди. Ҳафсаласи пир бўлиб, э, гапирмай қўя қол, дегандек қўл силтади.

— Йўқ, йўқ, шошма-да. Бу ёғини ҳам эшит. Тўйимиз бўлганига бир ойми, икки ойми ўтганимиз. Мана шу ерда туриб қаерга уй қурамиз, деб маслаҳатлашаётганишмиз. Сен манави ерга,— у ердан кесак олиб иккич уч метр нарига отди,— уй қурамиз, ёнига айвон соламиз дебсан. Тандирни ҳу анави ерга, айвонни ёнига қуриб берганмешман. Сен нон ёпяпсан. Ҳиди бирам зўрки.

Лутфиниса шарақлаб кулиб юборди...

...Лутфинисани дафи қилганларидан буён у бир дақиқа бўлсин уни ҳаёлидан нари кетқизмади. Юрса ҳам, турса ҳам Лутфиниса шундоққина рўпарасида гоҳ илжайиб, гоҳ гина билан қошларини чимириб қараб турди. Уша ойдин кечадаги шарақлаб кулиши қулоқларида доимий қолиб кетгандек.

Икромжон ёнида бўлганда ҳар хил гаплар билан унинг ҳаёлини қочириб, алаҳситиб турарди. У Зирилламага кетиб қолгандан бери, яна ўз ҳаёллари гирдобига шўнгигиб кетганди. Тўланбой сергапгина йигит бўлса ҳам Азизхон билан унча иши бўлмай қўйди. Ишдан қайтди дегунча марғилонлик аскиячилар тўпланган жойга кетиб қолади. Қоқ ярим кечада келиб уни уйқудан қўяди. Қўқонлик аскиячилар марғилонликларни боллагани борми, масхарабоз Ака Бухорининг ҳикоялари борми, ҳиринг-ҳириш кулиб гапириб беради. Эрталаб яна эл ка-

тори туради ю, ишга тушиб кетади Мана ҳозир ҳам, айни дам оладиган пайтда кино олаётганиларни томоша қилгани пастликка гушиб кетган.

Танаффус тугаб ҳамма ўрнидан турди. Азизхон совиб қолган кўк чойни симириб индамай иш жойпга қараб кетди. Икромжон Зирилламадан қайтиб келиб чодирда иш кийимларини кияётган экан. Икромжон амакининг қарашлари жиддий, нимадандир хафароқ кўринарди. Азизхон ботиниб, пима бўлди, деб сўраёлмади. Икромжон ичида гап яширолмайдиган одам Бир фурсати келиб ёрилади.

— Даданг, аянг салом айтиб юбориши. Тоза кўйлакларингни, янги этик тикириб қўйишган экан, ўшани бериб юбориши. Анави тугундаги тоғорачада сомса бор. Еб ол!

Азизхон тугундаги этикни олиб ҳавас билан қаради. Қўнжаларини гижимлаб кўрди.

— Ишларнинг қалай, болам? — деди Икромжон қийигини тараанг қилиб bogларкан.

— Емонмас, амаки. Сиз кетган куни ўн тўққиз кубо чиқазганимидим? Кечча йигирмадан оширдим.

— Бу ишинг дуруст, азамат. Қурилишда ер қазиш сакеон процентдан ошибди. Сал кунда иш тугайди. Отингни қамчилаб қол, болам.

— Бўш келмаймиз, хотиржам бўлинг, амаки. Қишлоқда нима гап?

— Қишлоқ сув қуйгандай жимжит. Каналга келмаганлар пахта билан олишиб ётишибди. Кундузи Зирилламада қуш ҳам учмайди. Кечга бориб самоварларда сал-пал одам гавжумлашади, холос.

— Турсунбойни ола келмабсиз-да. Уртоғимни бир кетмонга солардим.

Азизхонинг бу гапи Икромжоннинг яраланган жойнга туз сепгандек бўлди. Икки қошининг ўртаси тугунчак бўлиб, бетида э, уни қўйсанг-чи, деганга ўхшаш ифода пайдо бўлди. Буни Азизхон дарров сезди.

Икромжон сир бой бермай гапида давом этди:

— Зирилламада ҳамманинг оғзида сен. Каттакон сурупга ишланган суратингни клуб тепасига илиб қўйиншипти. Тоғанинг гапига қараганда, шунаقا суратинг Шаҳриxonда, Қўқону Қувада кўчаларга илинган эмиш. Айтганча, даданг от юборганингга жуда қувоциб кетди. Гижинглатиб миниб юрипти. Ҳар куни сойга

оп тушиб чўмилтиради. Бояқиши шунча ёшга кириб отга етишолмаганди. Битта от дардида неча марта пул йиғиб, неча марта рўзгорга кириштириб юборган эди. Барақалла, дадангнинг боши кўкка етди.

Иккови у ёқдан, бу ёқдан гаплашиб трасса томонга кетишарди. Икромжон яна битта гап айтди.

— Акбаралидан ҳалигача дарак йўқ. Топишолмаяпти.

Азизхон индамади. Кўз олдига ҳу ўша даҳшат ва аламга тўлган тун, Акбаралининг қон қотиб қолган панжалари, ойдинда ялтираган карки сопли пичоғи кўриниб кетди.

Пешанасини қийиқ билан бoggлаб белкуракка бағрини бериб кутиб турган Тўланбой уларни кўриб қичқирди:

— Мунча имиллайсизлар, чаққон-чаққон юрсангларчи. Олд одамлар икки кубодаш тупроқ қўпориб қўйди.

Икромжон ишга муккаси билан кетган Тўланбойга мамнун қараб қўйди.

— Ҳа, дуруст, канал ишқи юрагингни ўртаб қопти. Энди одам бўласап, Тўлан.

Икки том бўйи кўтарилган тупроқ дўнги тагида яна иш бошланиб кетди. Тупроқ гўзғиб бирорни бирорга кўрсатмай қўйди. Худди булат орасидан бургут учиб чиққандек, чанг-тўзонлар ичидан Азизхон елкада тупроқ тўла қанор билан юқорига кўтарилар, ўзи тўккан тупроқ тўзонида ўзи кўринмай кетарди.

Тўланбойнинг кўксовга ўхшаш йўтали, Икромжоннинг «ҳа бўл, ҳа бўли», Азизхоннинг «бос, яна бос», деган товуши эшитиларди.

Шу чанг, шу тўзон, шу шовқин-сурон орасида бугун яна бир янги рекорд туғилаётганди.

Тахта пиллапоя оғир лапанглайди. Қанор оғзидан қуяйлаётган тупроқ тўғонни ўпирган тошқин сувга ўхшайди.

IV

Йўлдош Охунбобоев Икромжоннинг Луғумбекда ишлаб юрганидан бехабар эди. Бундан ўн кун аввал Заркентга борганида Икромжон ҳамқишлоқлари билан Сувкесак участкасида ишлайдиган эди. Заркентликлар ер қазиши ишларини тутатиб, аллақачон далага чиқиб кетганлар. Охунбобоев Икромжонни ҳам терим тараддувида юрипти, деб ўйлаган эди. Бугун уни ялангоч бўлиб ер қазиётганини кўрди-ю, ҳайрон бўлиб қолди. —

— Ха, сенга нима бўлди? «Сувкесак»да ишлаб юргандинг-ку?

Икромжон тер босган пешаналарини, бўйинларини қийни билан артаркан, Азизхон гарафга бир қараб қўйди.

— Полвон болани ёлғизлатиб қўймай, деб келгандим.

— Э, омон бўл, бу бола ёлғизлайдиганлардан эмас. Сени нима жин урди? Полвоннинг шуҳратига шерик бўлтинг келдими? Зирилламаликларнинг бунаقا одати бўлмасди-ку.

Икромжон «мени Тога юборди, Азизхоннинг кўнглини кўтариб тур, деб тайинлаган», деган гапни айтолмади. Охунбобоевнинг дашноми малол келса ҳам, тишини тишига қўйиб жим туришга мажбур бўлди.

— Менга қара, Икром. Модомики канал битгунча ишлабгин кептими, сенга бошқа иш топиб бераман. Зирилламаликларнинг шаънини Азизхоннинг ўзи боплаб туради. Олтинчи шалолага бориб бир ишлаб берасан! Гап шу!

Икромжоннинг хўп, дейишдан бошқа иложи қолмади.

Икром олтинчи шалоланинг нималигини билади. Норин дарёсидан қазиб келинаётган канал «Қизил кўпrik» орқасига етганда Қора дарёга бориб уланади. Шу ерда тахминан ўн метр баландликдан Норин суви Қора дарёга қўйилиши керак.

Шалола қурилиши ҳозир энг орқада. Қурилиш газетасида кун ора «Шалола қурилиши ўпирилишда», «Судоралганлар», «Хўп бўладини еб бўлмас» деган сарлавҳали мақолалар босилиб турарди.

Охунбобоев кетаркан, тўхтаб орқасига қаради.

— Тушдан кейин ўшаққа бор. Сенларга ўзим бригадирлик қиласман.

Икромжон, хўп, деди. Охунбобоев тепаликка тиззасига таяниб чиқиб кетгандан кейин Тўланбой Икромнинг олдинга келди.

— Ота нима деяптилар?

— Яхшиям сени кўрмадилар. Кўрганларида сени ҳам қувлаб қолардилар.

Тўланбой гап нимадалигини билмай кўзларини пирниратди.

— Иккавимиз ажрашадиган бўлдик. Олтинчи шалолага борасан, деб кетдилар. Ўша ерда ишлайман, ба-

рибўр) сизлар билан ётиб-тураман. Ораси икки қадам, бориб келаверман-да.

Икромжон тушликни чала-чулпа қилиб, яктагини елкасига ташлаганича шалола қурилиши тарафга кетди.

Кекса қайрағоч тагида Али полвон билан Эш полвон ниманидир қизишиб гаплашардилар. Икромжонни кўриб иккови ҳам бирдан жим бўлиб қолиши.

Икромжон улар билан саломлашиб, яктагини сўрига ташлади.

— Шерингиз қани, меҳмон? — деди Али полвон.

— Бир ўзим келдим, Ота шаққа бор, дедилар, келавердим.

. — Полвон бола келмадими?

— Йўқ, Луғумбекда ишлайверсин, дейиши, — деб жавоб қилди Икромжон.

Али полвон билан Эш полвон бир-бирларига маъноли қараб олиши.

— Мен сенга пима дегандим, Эш. Энди хотиржам ишингни қилаверасан.

Али полвоннинг бу гапидан хижолат тортган Эш полвон унга зардали қараб олди.

— Нега хўмраясан? Азиз полвон келадиган бўлса, мен қайтиб кетаман, деб ҳозир оби дийда қилиб турган эдинг-ку.

Эш полвон этагини қўқиб ўриидан туриб кетди.

/ — Ҳеч ичингиизда гап ётмайди-да, уста.

Эш полвон Икромжоннинг бетига қараёлмай қолди. Яхна ичишини баҳона қилиб, сабзи тўғраб ўтирган ошпаз томонга кетди.

— Жуда ғалати феъли бор-да, бу Эшнинг. Гапди олд-орқасига қарамай айтвораверади. Кейин инма дегани эсидан чиқиб кетади. Дилида ғубори йўқ бола. Фонарь ёғига ўҳшаб лоп этиб бир ёнади-ю, пис эгиг янга ўчади.

Али полвон ўтирган жойга офтоб келиб қолгани эди. У ўрнидан туриб: «Юринг, меҳмон, бошқалар келгунча битта чойни майдалаб турайлик», деди-да, чайланнинг соя тарафидаги супага бошлади.

Супа баландликда бўлиб, шалола қурилишида ишлаетганлар бемалол кўриниш турарди. Иккови супадаги шолчани бери торгиб ўтиришди. Али полвон ўтирган жойнда қичқирди:

— Ҳо.. Эш.. қайтишинингда битта аччиқ чой дамдаб кел.

Эш полвон мингирилади.

— Оббо, ҳали бир кетмои тупроқ чиқармай ўзиниң чойга уришини қаранглар.

Чой келгунча иккови у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Али полвонининг гапига қараганда, шалола қурилиши зарбдор участка деб эълон қилинибди. Охунбобоевнинг ўзлари бригадирлик қиласрмашлар. Бригадага Йўлдош мироб номи берилганниш.

Икромжон, Йўлдош мироб ким бўлди экан, деган маънода Али полвонга қаради.

— Йўлдош аками билмайсанми? Ия, у кишини билмаганлар ҳам бор экан-ку.

Шундан кейин полвон миробни таърифлаб кетди.

— Йўлдош акам асли Қампирровотининг Найнаво қишлоғидан бўладилар. Бутун Фаргона водийисида у кишига тенг келадиган мироб бўлган эмас. Русчани қиниб қўярдилар. Петербургдаги гимназияда ўқиб, сув техники деган шаҳодатнома олганлар. У кишининг суҳбатларида кўп бўлганман. Доно одам эдилар. «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган сувчи» деган уйвонлари ҳам бор эди. Худонинг қудрати билан у киши Қора дарёга, бу ёқ-қа юр, десалар юрарди. Ҳар йили Йўлдош акам шу дарёга бир ярим минг, икки мингтадан сепоя ташлардилар. Жуда зийрак мироб эдилар, у киши. Сепояга қулоқ босиб, таги чириғац, чиримаганини дарров айтиб берардилар. Сувтўрани кўргансиз-а. Белявскпйни айтипман. Ҳатто у ҳам Йўлдош акамнинг маслаҳатлари билан иш тутарди, Ҳозир миробларниң зўри мен бўламан деб юрган Абду самад мироббошилар у кишининг олдиларида ҳеч гал эмасди. Йўлдош аками кўрганда икки қўлини қовуштириб турарди. Унақа мироб бундан кейин дунёга келди, ми, йўқми худонинг ўзи билади.

Икромжон унинг гапларини эшитиб ўтирас, сув билан, тўлқинлар билан олишиб дарё ўргасида сепоя боғлаётган азамат, паҳлавон миробни кўз олдига келтиради.

Эш полвон иккита пиёла билан кўк чой келтириб, супага чордана қурди. Энди унинг бетидан тажанглик, боя айтиган гапларидан хижолатлик излари қочган, илжайиб Али полвонининг гапларига жим қулоқ соларди.

Араваларга кўрпа-тўшакларини ортган полвонлар

кела бошлашди. Улар Шаҳрихон, Асака, Олтинкўл участкаларида ишлаб ном чиқазган эдилар. Икромжон буларга мен бас келармиканман, Азизхон ҳам келганда дуруст бўлармиди, ҳар қалай Заркент билан Зирилламанинг обрўси ошарди, деб ўйларди.

Ошпаз йигит қайрагоч тагидаги катта супага жой қилиб дастурхон ёэди. Қовун-тарвузларни, узуму шафтолиларни тўкиб ташлади.

— Қани, ҳўй, полвон акалар, бир тамадди қилиб олинглар. Ота келганларидан кейин ошга гуруч соламан. Ҳозирча машавуларни еб, чанқов бости қилиб туринглар.

У гапини тугатмаган ҳам эдики, орқасидан тўзон кўтариб қора машина келди. Ундаи Охунбобоев, Тешабой Мирзаев тушди.

— Үхўй, жамоат жам-ку,— деди Охунбобоев илжайиб.

Кейин полвонлар билан бирма-бир кўришиб, ошпаз қўйиб берган курсига ўтириди. Тоғин урса талқон қиласидаги азамат полвонларнинг қоматига ҳавас билан бир-бир қараб чиқди.

— Тешавоїй, энди ишининг юришади. Бу азаматларнинг ҳар биттаси биттадан тракторнинг ишини қиласди.

У шундай деб Али полвон узатган пиёладаги яхнани бўшатди-да, мўйловини кафти билан артиб қилинадиган ишлардан гапириб кетди:

— Биродарлар, сизларга бир эркалик қилдик. Ҳафа бўлмайсизлар, аммо икки юз етмиш километрлик канални қазиш ҳам бир бўляпти, шу шалолани қазиш ҳам. Прораб бизни алдаб юрган экан. Уни ишдан олдик. Бригада бошлиғи ҳам бекор бўлди. Гапининг очигини айтсам, бу ишда менинг ҳам, Тешабойнинг ҳам айби бор. Битта арақҳўрга иш топшириб қўйиб, хотиржам юрган эканмиз. Газетада ўқиган бўлсанглар керак, Москва бизга катта ёрдам қилди. Ўн минг тонна цемент юборди. Йигирма миллион сўм пул берди. Икки юзта юк машинаси билан олтмиш трактор олдик. Партия-ҳукумат нима десак, йўқ, демай бериб турипти. Бирон ҳафта ичина шалолани қазиб битирсак, у ёғи бетончиларга қолади. Нима дейсизлар, шу ишни қиласизми? Биламан, чарчагансизлар, бола-чақаларни соғингансизлар. Қирқига чидаган, қирқ бирнига ҳам чидаб берсанглар ёмон бўлмасди.

Эш полвон бир қўзғалиб қўйди.

— Бпр нима демоқчимидингиз, полвон?

— Нима ҳам дердим. Биз кашалга ишлагапи келгани миз, қандоқки иш бўлса айтаверинг, йўқ деган номард. Эрта-индин канал ҳам битиб кетади. Ана ундан кейин бунақа ишни қайдан топамиз, Ота.

— Гапнинг ўғил боласини айтдингиз, полвон. Сиздан худди шунақа жавоб кутгани эдим. Балли!

Шаҳрихонлик уйғур йигит гапга аралаши:

— Ота, менга бир кунгина уйга бориб келишга жавоб берсангиз. Болаларни жуда соғиндим. Ундан ташқари, болаларнинг онасига ҳам жиндек гапим бор эди.

Ҳамма баробар гуриллаб кулиб юборди. Али полвон унинг елкасига шапиллатиб бир туширди.

— Ҳа, гапинг қурсин, қазо бўлган гапларингни йигиб юр, боргана ҳаммасини бир қилиб айтасан.

Охунбобоев тиззасига уриб қотиб-қотиб кулар, бопладинг, бопладинг, бу лағмонхўр Охунни, дерди.

Уйғур мироб, қизиқчиликни бопладимми, деб ён-веридагиларга мақтаниб қараб қўярди.

Полвонлар топшириқни мўлжалдагидан ҳам зиёда бажаришларини айтиб, Охунбобоевни ишонтиришди.

Икромжон ўтирганларнинг кўпчилигини танимас, бир чеккада яккаланиб жимгини ўтирарди. Охунбобоев унинг аҳволини сезиб турган экан:

— Биродарлар, ичингида менинг битта ҳамқишлоқ қадрдоним бор. Ёлғизлатиб қўйманглар. У ҳам ишлайдиган болалардан. Аямасдан ишга босинглар, гиринг демайди,— деб тайинлади.

Икромжон қўлинини кўксига қўйиб, Охунбобоевга қуллуқ қилди.

Охунбобоев ошга турмай кетишга отланди.

— Тешабой, сен уларнинг ётар-туарларини тўғрилаб, иш жойларини қўрсат. Ҳар куни битта қўй сўясан. Пойтуқлик ҳофизлардан уч-тўрттасини шу ёқقا юбораман. Кино ҳам келади. Менимча, Али полвонни иш бўши қилиш керак. Сен эртага штабга қочасан. Ишни кимдан талаб қилишимизни билиб олайлик. Розимисизлар, полвонлар, Алиниг иш боши бўлишига.

— Розимиз, розимиз,— деган овозлар чиқди.

Охунбобоев улар билан хайрлашиб машина томон юаркан, уйғур миробининг гапини эшишиб қолди. «Ҳофизларни нима қиласмиш, артисткалардан келсин-да!»

Охунбобоев кулди.

— Охун, ўзинг хотинингдан қочиб бу тарафларда юрибсан-ку, нима қиласан гапни айлантириб.

Тешабой Мирзаев унга нимадир деди. Шундан кейин Охунбобоев орқасига қайтиб трасса томонга тупроқ кечиб кетди. Сал нари борганда Ўйғур миробнинг қўшиғини эшитиб қолди:

«Қашқарнинг бозоринда, жинимо,
Сетиб оған қулингман...»

— Зап қувноқ йигит-да, бу Охун,— деди Охунбобоев.
Қизиқчиликка тоқати йўқ Тешабой Мирзаев минифирлади:

— Ўзи яхши бола-ю, сал бачканалиги бор-да.

Охунбобоев унинг феълини билгани учун, шунақами, деб қўя қолди. Орқа тарафдан келаётган қўшинқ ва кулгиларга қулоқ тутиб индамай борарди.

Ў, Гулойим,
Журўгим куйди доимим,
Қулингману қулингман,
Богда битган гулингман,
Ҳашқарнинг бозоринда, жинимо,
Сетиб оған қулингман.

V

Ӣўлдош Тўхтакхўжаев номидаги зарбдор бригада бир-икки кундаёқ оғизга тушиб қолди. «Сталинча қурилишда» газетаси деярли ҳар сонида бу бригада ишлари тўғрисида катта-катта мақолалар берадиган бўлиб қолди.

Икромжон шалолада куни билан ишлаб, кечқурун Луғумбекка — ҳамқишлоқлари олдига келиб ётарди. Азизхонни шалоладаги ишлардан кўра Эш полвоннинг қандоқ ишлаётгани қизиқтиради. Икромжондан унинг қанча тупроқ қазигани, қанча килодан юк кўтариб чиқаётганини бирмә-бир сўрарди.

Икромжон ўз ишлари қолиб Эш полвондан гапиради, холос. Азизхон ҳамон ўша қайсарлигидан тушмаган. Эш полвон уч юз кило кўтарса у тўрт юзга чиқазаман деб уринар, айтганини қилмасдан қўймасди.

Шалолага келганда Икромжонни Эш полвон гапга соларди. Азиҳоннинг қанча тупроқ қазигани-ю. қанча кўтарганини суриншиарди. «Сен тирранчага юк кўтариш қанақа бўлишини кўрсатиб қўйман», деб инқиллаб уч юз килодан ортиқ тупроқни қанорга босиб орқалаб юқорига интилади. Тўрт-беш метр баландга етганда инқиллаб, қанордаги тупроқнинг ярмини елкасидан ошириб тўқади-да, қолганини дўнгга опчиқиб кетади. Али полвон унга пичиниг қиласди:

— Ҳой, Эш, олақарғанинг юришини қиламан, деб чумчуқнинг пути йирилган экан, чоғинг келадиган ишин қилсанг-чи.

Эш полвон барн бир унинг гапларига қулоқ солмайди.

Икромжон бўлса уйғур йигит билан бирга ишлайди. Унинг асли исми Рӯзц бўлса ҳам ҳеч ким отини айтмай, Охун деб чақиради. Агар у бирон соат кўринмай қолса, дарров ўрни билинади. Иш лайтида ҳам, дам олиш солатларидан ҳам у ширали майнин товушда ўзи билган ўша битта ашуланни айтгани айтган. Бу ашула ҳеч кимнинг кўнглига тегмайди. Агар Охун жимиб қолса, ишлётгандар орасидан овоз чиқади:

— Ҳа, Охун, нега жимиб кетдинг? «Гулойим» бўлсин!

Охун «шошмасинлар!» дейди-ю, дўйипсизни буқлаб оғзига кўндаланг қўяди-да, «Гулойим»ни бошлайди:

У, Гулойим,
Журўги куйди доим,
Қандоқ қиласми Гулойим .
Қашқарнинг бозориндан, жинимо,
Сетиб оған қулингман.

Икромжон мундоқ ўйлаб қараса, бу артистмижоз шериги билан ишлайдиган бўлса, сира косаси оқармайдиган. Ахир уни Охунбобоев қанча байту ғазал билан мақтаб Али полвоннинг олдига қўйиб кетди. Энди келса нима дейишади? «Манаву Охун қўшиқ айтяпти, зирилламалик полвоннингиз унга чирманда чалиб бериб турипти», дейишмайдими?

Икромжон оғзи ашуладан бўшамай қолган Охунга гапнинг очигини айтиб қўя қолди:

— Охун, энди икковимиз қозон-товоқни бўлак қила-миз. Баққа ишлагани келганман.

Охун нима дейнинни билмай серрайғашча қолди Бу гап қулоғига кирган Али полвон ҳамма эшигадиган қилиб асияга олди:

— Ҳа, Гулойим, пима бўлди? Яна бева бўлиб қолдингми?

Охун ҳам гапга бўш келмайдиган хилидан эди. Дарров жавоб қилди:

— Қашқар қизининг қўлидан дон еган чумчук Маккатуллодан саккиз марта қайтиб келади. Бунинг чумчук ҳам эмас, ювошгина мусича экан, Маккатуллодан қайтиб келиш у ёқда турсин, уйини топиб кетса ҳам жон деявер.

Икромжон асияга нўноқ бўлганидан жавоб беролмай одамларнинг кулгисидан қип-қизил лавлаги бўлиб кетди. Иш жойини ўзгартириб кетмонини чопаверди. Азизхон Зирнламанинг бошини осмонга етказиб турганда мен оёқ ости қилмай, деб жон-жаҳди билан ишга шўнғиб кетди. Узи тупроқ қазиёди, ўзи қоплаб орқалаб юқорига опчиқиб ташлайди. Кечга бориб қазиган ерини ўлчатганда Охун билан иккови қазиган, юқорига чиқазган тупроқдан бир ярим баробар ортиб кетибди.

— Бор экансан-ку,— деди Али полвон.— Иш деган мундоқ бўпти. Кучнинг Гулойим сўриб ётган экан-да. Эшга стай деб қопсан. Яша огайин, Отани ерга қаратмайдиган бўлдинг.

Бу гап Икромжонга қанот бўлди. Кечқурун Луғумбекка бормай шу ерда қолди.

Дарё тепаси ажиб баҳаво жой. Кечга яқин ҳаво бир димлаб кейин гириллаб шамол эсади. Қора дарёнинг лойқа сувлари қирғоққа шалоплаб урилади. Кечаси ўрдаклар базми бошланади. Тонг отгунча фақ-гуқ товушлари тинмайди. Шамол эсиши билан қурувчилар пашшахоналарини очиб ташлаб, кечки салқинда ором оладилар. Куни билан офтобда лунжларини шишириб, бўйин томирларини бўрттириб катта авжда хониш қилгай ҳофизлар донг қотиб ухлаб қоладилар. Фақат Охуннинг ширали, шикаста овози аллапаллагача эшитилиб туради. У ҳамон қайдадир қолган, юрагига ўчмас излар ташлаб кетган Гулойимни қўмасб, ўртаниб, ёниб хиргойи қиласади. Гоҳо унинг овози худди йиглаганга ўхшаб титраб кетади. Икромжон қоронғилик қаъридан келаётган бу нолишга астойдил қулоқ тутади. Ой қайрағоч панасига ўтиб кетади. Бир-бирига айқаш-үйқаш

бўлиб кетган қайрағоч шохидаги уйқусирагап мусича ҳар замон бир питирлаб қўяди. Дарё шовиллайди. Пойтуқ билан Кўйганёр оралиғида оғир юк тортган паворознинг кучаниб қичқиргани, вагонларнинг бир-бирига урилиб шақирлагани эштилади. Зум ўтмай унинг ҳам овози секин-секин йўқ бўлиб кетади. Икромжонни хаёл олиб қочади. Уйини, Жаннатни, Турсунбойни ўйладиди. Уларнинг ҳоли нима кечди экан. Дараксиз кетган Икромжонни Тоға нима деб ўйладикин? Суриштириб билгандир. Икромжоннинг хаёли хаёлига уланади. Қўзидан уйқуни ҳайдайди. Энди у эртага қиласиган ишини, кўпчилик ўртасида юзни ерга қаратмайдиган иш қилиш тўгрисида ўйладиди. Охири у ҳам ухлаб қолади. Куни билан чанг-тўзонга тўлган, одамларнинг шовқин-суронлари билан тинчини йўқотган соҳилда энди эрта куз шамоллари, тупроқ уюмларига ўзиши урап, сирпаниб дарё оқими тарафга йўлини буради.

Эрталаб ҳамма гангир-гунгир билан ўрнидан туради.

Шалолада мўлжалдаги иш ярмидан ошиб охирига яқинлашай деб турибди. Бутун штаб, прорабликнинг қўзи шу тарафда. Ким қандоқ ишлайяпти, ким қанча тупроқ қазиди, қанча чиқазди, раҳбарларга маълум. Охунбобоев келгандаги Али полвон Икромжонни мақтаб қолди.

— Ҳамқишлоғингиз дуруст. Мақтаганингизча оор экан. Боёқиши кучининг борича ишлаб, Эшга етади деб қолди. Эш ҳозир Азизхон билан Икромжон оралиғида турибди. Сал интилса Азизхонга етади, сал бўшашса Икромжондан қолиб кетади. Хулласи, иккита зирилламалик Эшни исканжага олнб турипти.

Охунбобоев мамнун илжайди-да, чой ичиб ўтирган Эш полвон олдига келиб елкасига қоқди.

— Ориятингга балли, Эшмуҳаммад. Сендан жуда курсандмиз.

Охунбобоев шундай деб чўнтагидан кафтдек қутича олиб очди. Бу кумуш ён соат эди.

— Атайин Фарғонада исмингин ёздириб келдим. Бу сенга канал штабининг мукофоти. Азизхон билан сенинг мусобақаңг минглаб қурувчини оёқга турғизди. Раҳмат, биродар, канал сувини ичадиган, экинини суғорадиганлар сени сира эсдан чиқазмайди.

Эш полвон фақат иш билан бўлиб, Азизхондан ўтаман деб атрофига қарамаган эди. Бирордан бунчалик

илиқ-иссиқ гап ҳам эшиитмаган эди. Охунбобоевнинг бу сўзларидан кейин бир-икки марта киприк қоқди-ю, кўзи-га ёш қалқиб чиқди, ҳиқиллаб гапиролмади, лаблари титраб кетди.

Унинг бу ҳолидан Али полвон қотиб-қотиб куларди.

— Э, нодон, нодон, ёш бола десам, болага ўхшамайсан, катта одам десам, каттага ўхшамайсан.

Охунбобоев уни хижолат қиласлик учун Норин суви қўйилиши керак бўлган каналнинг сўнгти участкасини кўргани Қора дарё бўйига тушиб кетди.

Яна уч кундан кейин бу ерда бетон ишлари бошлиниши керак. Ҳозир ер қазиётгандарнинг чайлаларига бетончилар кўчиб келади.

Дарё бўйига машина боролмайди. Шунинг учун ҳам арава ва бричкаларда тахта, ёғоч, қоп-қоп цемент ташиятти.

Охунбобоев кетиши билан Али полвон Эшни қучоқлаб астойдил қутлади. Дўстининг бу мартабаси, обрўси уни чиндан ҳам қувонтирган эди. Эшнинг қўлидаги соатни олиб буради, чайла учига илиб қўйган шимининг чўнтағидан узун занжирли соатини олиб неча бўлганлигини билди-да, Эшнинг соатини унга тўғрилади. Кейин қулогига тутиб кўрди.

— Буюрсин, ошнам. Бу сенга, бола-чақаларнингга бир умр эсадалик бўлади.

Соат қўлдан-қўлга ўтди. Эш полвон энди ўзини тутиб олган, соатини қулогига тутаётгандарга мамиуни илжайиб қараб турарди.

Али полвон Икромжонга имлаб қўйди.

— Эшнинг ишлашини энди томоша қиласан, паровоз бўлиб кетади, бу.

Дарҳақиқат, Эш полвон тушликдан кейин шер бўлиб кетди. Отанинг юзларнин ерга қаратмайман, муксфотга яраша иш қиласман, деб чунонам ишлаб кетдики, қани энди уни тўхтатиб бўлса. Худди ўзидан катта ушоқ кўтарган чумоли сингари қанор тўла тупроқни юқорига пилдираганича опчиқиб кетар, илгаригидек йўлда тўхтаб тупроқнинг ярмини тўкиб ташламасди. Инқилламасди, қайтишда калтак еган одамдек судралиб тушмасди.

Икромжон ундан анча узоқда бўлганидан унинг қилаётган ишларидан бехабар, у ҳам зўр бериб ишлаётган эди.

Кечқурун қайрағоч тагига келишганда ҳамма Эш полвонни табрикларди.

— Қойил қилдинг, Эш. Азиз полвондан ўтган бўлишинг керак.

Тиззасига дафтар қўйиб нималарнидир ҳисоблаб ўтирган табелчи йигит бир гап айтди. Бу гап гўё ловиллаб ёниб турган гулханга сув сепгандек бўлди.

— Эш акам бугун ўн тўққиз ярим кубо тупроқ қазиб чиқаздилар. Икромжон амаки чоракам йигирма кубо.

Эш полвон қизиқ аҳволга тушиб қолди. Боятдан бери ғолиблиқ нашъаси порлаб турган кўзлари бежо бўлиб кетди. Гоз қомати сал букилгандек, пешаналарига қаватқават ажинлар тахлангандек бўлди.

— Ия,— деди Али полвон,— Азизхоннинг шериги сени ясаб қўйипти-ку!

Эш полвон Али полвонга еб юборгудек бўлиб қарди.

— Ишни сиз расво қилдингиз, Али ака. Қазиб қўйгани уч қанор тупроғим бор эди. Энди бас, етар деб мени йўлдан урдингиз. Агар ўша тупроқларни ҳам тўкиб тушганимда, бу келгинди мендан ўтиб бўпти эди.

— Оғзингни чакки қилма, нодон,— деди зарда билан Али полвон.— Келгинди деганинг нима деганинг?! Тилим суюксиз, деб гапираверасанми?!

Эш полвон: «Э, қўйинг-е!»— деб ўринидан туриб кетди. Али полвон Икромжонга узр билдирган бўлди.

— Хафа бўлманг, меҳмон, Эш ўзи шунаقا.

Икромжон хафа бўлмаганини билдириб, қўлинни кўксига қўйиб илжайди.

VI

Усмон Юсупов мухбирлар илтимосига кўра матбуот конференцияси ўтказмоқда эди. Азизхон билан Икромжон ҳам шу йигинга таклиф қилишган, аммо улар отулов бўлмаганидан йўловчи автобусни кутиб, анчагина кечикиб келишган эди. Бу пайт Юсупов президиум столи олдига чиқиб, ниманидир қизишиб гапиради. Орқа қаторда ўтирган кексароқ бир рус скамейка четига сурилиб Икромжонга ёнидан жой кўрсатди.

Азизхон жой излаб аланглаб тураркан, юқорида ўтирган Белявский уни имлаб юқорига чиқишини сўради.

Азиҳоң кейиниги пайтларда президиумларда ўтирибгўр-ганга, пастда қолиб кетган пайтларда мажлисга келған-дек бўлмасди. У такаллуф қилиб ўтирмай юқорига қараб юра бошлади. Одамлар гур этиб орқага ўғирилиб қа-рашди. Юсупов ҳам бир дам сўзни тўхтатиб, унинг жой топиб ўтиришини кутиб қолди. Мухбирлар орасида: «Азиз полвон, Азиз полвон шу бўлади», деган шивир-ши-вир эшилди. Азиҳон бу гапларни эшитиб сал хижолат бўлгандек қаддини букиб ўзига жой изларди. Ниҳоят, Дўнан полвон ёнидан жой кўрсатди. Азиҳон ўтириди. Юсупов кутилмаган бу танаффусдан фойдаланиб, стол четида турган чойнакдан яхна қўйиб симириди, кейин қўлидаги савол ёзилган қараб сўзини давом эттириди:

— ... Шундай қилиб, Сувайш канали милоддан ол-динроқ қазилиб асрлар давомида қум тагида қолиб кетди. Фиръавиллар бошлаган канал 1856 йилга келиб Саид пошшо даврида қайта қазила бошланди. Француздар бу каналдан 99 йил текин фойдаланиш шарти билан қазиб берадилар. Канал қазишда қирқ минг фаллоҳ ишлаган. Ун йил мобайнида шулардан йигирма минг киши оғир меҳнат азобидан ўлиб кетади. Яқинда, яъни яна ўн етийилдан кейин француздар бу каналдан текин фойдаланиш ҳуқуқини йўқотадилар.

Яна иккинчи мисол. Жанубий Америка билан Шимолий Америка оралигида қурилган машҳур Панама канали ирригация тарихида катта ўрин эгаллаб келмоқда. Атиги 81 километр масофада қазилган бу канал ўттиз олти йил давомида қуриб битказилган эди. Тўрт йилнинг ўзида ўн беш минг қурувчидан 9800 киши сариқ вабо ка-салдан қирилиб кетган.

Мен бу мисолларни нима учун келтиряпман? Сиз матбуот кишилари ҳар қандай дабдабали сўздан кўра ҳақиқат юзини равшан кўрсатадиган рақамларни афзал кўрасиз.

Энди ҳозиргина мен мисол қилиб айтган каналлар қурилишини ҳозир биз қазиётган Фарғона канали қурилиши билан таққослаб кўрайлик.

Катта Фарғона канали Панамадан уч ярим баравар. Сувайшдан иккى баравар катта. Сувайш икки ярим минг йил давомида қуриб битказилди, Панама ўттиз олти йилда, Фарғона канали қирқ беш кунда... Панамада 9800 киши, Сувайшда 20000 киши ҳалок бўлди. Катта

Фарғона каналида бир киши ҳам шикастланмади. Бундай қурилишни, бундай ялпи кўтарилишини ҳали тарих кўрмаган. Буни Социалистик тузумимизнинг буюк галабаларидан бирин деб биламан. Марҳамат, яна кимда савол бор?

Ўрта яшар рус йигити ўрнидан турди.

— «Правда» мухбири Борис Агапов,— деб таништириди у ўзини.— Марҳамат қилиб, айтиб берсангиз, ўртоқ Юсупов. Сиз ҳозир жаҳоннинг энг катта каналлари қандай қазилганини, қанчалаб қурбонлар берилганини айтиб бердингиз. Ҳозир биз ўз кўзимиз билан кўриб турган Катта Фарғона канали ўз кўлами билан, эксплуатация қудрати билан ҳам буюк деб аталмиш ўша каналлардан ўн баробар буюкдир. Қандай қилиб бу ишга журъат қилдингиз? Ё аввалроқ бу хил ишлар эксперимент тариқасида синааб кўрилганими?

ЮСУПОВ. Шундай саволни кутгандим. Узбек халқи қадим-қадимлардан буён ҳашар усулида жуда кўп иншотлар барпо қилган. Бева хотинлар, иочор оиласлар учун маҳалла кишилари бирлашиб уй қуриб берардилар, экин ерларини ҳайдаб, дон сочиб берардилар. Ҳатто беваларининг қизларини куёвга чиқариш ҳам маҳалла аҳлининг вазифаси ҳисобланарди. Хоразмда лойқа босган сув ишшоотлари ҳашар йўли билан тозаланаарди.

Биз шундай катта ишга қўл уришдан аввал Логон каналини қазиб «репетиция» қилиб кўрдик. Логон канал 1 жуда тез муддатда қурилиб, ишга туширилди. Халқ жуда улуг ишларини ҳашар йўли билан бажара олишини намоњиши қилган эди. Биз ана шу ажойиб ҳаракатга суюниб иш бошладик. Натижасинни мана, ўзнигиз қўриб турибенз. Шунинг учун ҳам биз буни «Халқ қурилиши» деб агадик.

Тилла кўзойнак таққан оқ сариқ бир йигит ўрнидан турди. У ўзини «Правда»нинг маҳсус мухбири Петр Павленко деб таништириди. Бу машҳур совет ёзувчиси Осиё мамлакатларини кўп кезган, Ўрта Осиё республикалари ҳаётидан анчагина ҳикоялар ёзган, яқинда унинг атоқли кинорежиссёр билан ҳамкорликда яратган «Александр Невский» фильмни экранларга чиқиб жуда машҳур бўлиб кетган эди.

— Ўртоқ Юсупов, қурувчиларга медицина хизмати тўгрисида гапириб берсангиз. Пацама каналида 9800 кипши сариқ вабо касалидан ҳалок бўлганинни гапириб бердингиз. Жанубий Америка билан Шимолий Америка

оралиғида жуда күп тропик ботқоқлпклар бор, чивин, пашшалар турли вабо касалликларини тарқатыб, қурувчиларнинг ярмидан кўпини қириб ташлади. Ҳозир биз кўриб турган Фарғона канали трассалари ҳам жуда күп ботқоқ ерлардан ўтади. Шоликор ерларда пашша, чивнилар кўп. Ялпи безгак касали тарқаш хавфи ҳам бўлиши мумкин эди. Бундай хавфни қандай бартараф қилдипгиз?

ЮСУПОВ. Биз республикадаги энг яхши медицина ходимларидан 700 кишини канал ишига жалб қилдик. Беш юз қирқ икки медпункт ишлаб турипти. Уч юз саксон кўчма аптека бу ҳисобга кирмайди. Шошилинч медицина ёрдами учун 260 «тез ёрдам» машинаси трассалардаги медпунктлар ихтиёрига берилган. Республика соғлиқни сақлаш ҳалқ комиссари бу ишларга шахсан раҳбарлик қилиб турипти. Ботқоқлик, шоликорлик зоналарида безгакка қарши чоралар кўрилди. Ҳамма қурувчиларга акрохин таблеткаси берилди. Биз уни «Акрохинлаш операцияси» деб атадик.

Паст бўйли, кўзойнак таққан, қора тўридан келган йигит ўриндан турди. Бу «Қизил Ўзбекистон» ҳамда «Сталинча қурилишда» газеталарининг масъул муҳаррири Сулаймон Азимов эди.

— Ўртоқ Юсупов, қурилишда олиб борилаётган маданий-манший ишлар тўғрисида гапириб берсангиз.

Юсупов блокнотини варақлаб бир оз туриб қолди. Кейин шошилмай гапира бошлади.

— Ўзбекистон, Тожикистон ва Қирғизистоннинг етакчи санъаткорларидан икки минг кишин трассаларда ўз талантлари билан қурувчиларни мамнун қилишяпти. Булардан ташқари колхоз ва совхозларнинг ҳаваскор санъагкорларидан икки мингдан ортиқ созанди ва ҳофизлар, асканиячи, қизиқчилар тушлик пайтларда, кечқурунлар томошалар кўрсатиб туришипти. Тошкентдан келган Ҳамза номли Академик театrimиз «Бой ила хизматчи», «Ўйғониш», «Макр ва муҳаббат» сингари драматик асарларни, Свердлов номли опера ва балет театри «Лайли ва Мажнун», «Гулсара», «Аршин мол-олон» сингари музикали асарларни очиқ саҳналарда намойиш қилмоқдалар. Айниқса СССР ҳалқ артисти Ҳалима Носирова, Ўзбекистон Ҳалқ артистлари Тамараҳоним, Қори Ёқубов, Абдор Ҳидоятов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Лутфихоним Саримсоқвалар каналчиларимизни жуда

мамнун қилемшілдік. Участкаларда очилған саводсизлик ва чала саводликни тұратын курсларида ўқиб 14 минг 552 киши тұла саводли бўлди. Энди маңнан ҳаузат ма-саласига ўтсак, бу соҳада ҳам айтишга арзирли гапла-римиз бор. 2 минг 509 савдо тармоғи қурувчиларга ҳар ўн кунда 35 миллион сүмлик мол сотяпти. Қурилиш бошланғандан берн 1 минг 650 вагон мол сотилди.

Кун исиб кетган, қылт этган шамол эсмасди. Юсупов иссиқдан лоҳас бўлиб, тез-тез яхна хўплаб туради. Каттакон рўмолчаси билан бўйин терларини артиб гапини давом эттирди.

— Жавобимда рақамлар кўпайиб кетди. Атайн ибундай қилдим. Бу рақамлар ҳар қандай баландпарвоз гаплардан қудратли ва рад қилиб бўлмас фактлардир. Мен ҳатто иккинчи дараражали фактларни айтмадим. Масалан қурилишдаги баъзи кашандаларининг ташвишини ҳам кўриб қўйғандик. 75 та носвой дўкони, 62 папирос дўкони борлигнин айтсан ҳайрон бўлманг. Ҳар бир қурувчининг эҳтиёжини олдиндан ҳисобга олганмиз.

Кези келганда кутимаган бир гапни ўртага қистигириб қоладиган Faфур Fулом бир кўзини қисиб гап ташлаб қолди:

— Усмон ота, ҳар бир қурувчининг эҳтиёжини олдиндан ҳисобга олганмиз дедигиз. Менимча, баъзи бир эҳтиёжлар унтуилганга ўхшайди.

Ҳамма баробар гуриллаб кулиб юборди.

Юсупов бу луқма ва кулгининг маъносига тушунди. Үзи ҳам силканиб узоқ кулди.

— Оббо, шайтон-е, — деди Юсупов Faфур Fуломга қараб.— Бунақа эҳтиёжни ҳисобга олганмиз. Бутун Фарғона водийсидаги жами арақ-виноларни вагонларга ортиб ташқарига чиқариб юборганимиз. Каишлга сув қуядиган куннмиз арақ-винолар қайтиб келади.

Кулги билан чарчоқ ҳам, иссиқ әлтган ланжлик ҳам тарқалғандек бўлди.

Шоир Ҳамид Олимжон ўрнидан турди.

— Усмон ака, Катта Фарғона канали қанча ерни сув билан таъминлашни айтиб берсангиз.

Юсупов бунақа саволни кўпдан кутаётган бўлса керак, блокнотига қарамай дарров жавоб берди:

— Норин суви то Қора дарёга қўйилгунча Учқўргон адиirlаридан 58 минг 300 гектар ерни, Қора дарёга қўшилиб, Қуйғанёр тўғонидан кўтарилғандан кейни то Ко-

нибодомгача 209 минг 373 гектар ерни сүфоради. Бу фаткат каналнинг дастлабки йилларда сүфорадиган жойлаши, холос. Бир-икки йилдан кейин Толқудуқ, Ёзёвои, Найман чўлларида минг-минглаб гектар ерлар сүфорилади. Бу канал Фарғона водийсида пахтачиликнинг кескин ривожланишига сабаб бўлади.

Сергей Эйзенштейн ўриндан турди. Бу машҳур кино режиссёрии бутун дунё танирди. Унинг «Октябрь», «Потёмкин зирҳли кемаси» сиёғариде кинофильмлари дунё экранларини айланиб чиққан эди. Сергей Михайлович Катта Фарғона канали қурилиши тўғрисида Пётр Павленко билан бадний фильм олиш учун трассаларни кезиб юради. Ҳатто у Дўнан Дўсматов ролини ижро этиш учун машҳур киноартист Николай Черкасовни ҳам олиб келган эди. Эйзенштейн канал ишлари тўғрисида Усмон Юсупов билан кўп гаплашган, ундан талай маслаҳатлар олган эди.

— Уртоқ Юсупов, мен саволни қаҳрамонимиз Дўнан Дўсматовга бермоқчиман. Рухсат этсангиз.

— Марҳамат, марҳамат,— деди Юсупов.

— Уртоқ Дўсматов, сиз одлий бир деҳқон одамсиз. Ҳаммадан кўп ер қазишга, ҳаммадан кўп тупроқ ташиб чиқишга сизни пима мажбур қилди? Бошқалар қатори куплик топшириқни бир меъёрда бажариб юраверсангиз бўлмасмиди? Мен шуни билмоқчи эдим?

Бақувват гавдали, аммо қараашлари мулойим, ёқимтой чехрали Дўсматов ўнғайсиз аҳволга тушиб қолди. Бу одам гапга нўноқ эди. Довдираб Юсуповга қаради. Ҳамид Олимжон Эйзенштейннинг саволини таржима қилиб берди:

— Гапиринг, Дўнанбой,— деди Юсупов унга далда бериб.

Дўсматов ўриндан турди. Нима дейишини билмай эсанкираб туриб қолди. Аввал икки қўлини белбоғига суқди, кейин чиқариб, негадир кафтига туфлади.

Фафур Ғуломнинг шайтонлиги тутиб яна гап ташлади.

— Гап кетмонмас, кафтингизга туфламай айтаверинг, Дўнан ака.

Яна кулги бўлиб кетди. Дўсматов довдираб бутуслай гапини йўқотиб қўйди. Юсупов бош бармоғини силкитиб шоирга таҳдид қилди.

— Сен жим тургни, нима қиласан уни гапдан чалгитиб.

Дўсматов шундан кейин сал ўзини ўнглаб олди. Яна кафтини оғзига обориб қайтариб олди.

— Биз гапга йўқроқмиз-да, Ота. Онамиз ишга туққам. Ишдан бошқасини билмаймиз. Бу сўроққа нима деб жавоб беришимни билмай қолдим. Гапнинг очигини айтсам, нега шунаقا қилаётганимни ўзим ҳам билмайман. Балким сабрим чидамай шундай қилаётгандирман. Ота-боболарим Норин бўйида яшашган. Бутун умр елкаларидан обкаш тушмаган. Эшикка ярим бўйра эни ўсма эккан бўлсалар шуни ҳам обкашда сув ташиб сугоришган. Ҳаммамиз дарё бўйида ташна яшаганимиз. Ҳукумат сриингга сув чиқариб бераман, экининг энди сувга ёлчиди, ота-боболаринг ичмагаи сувни сен ичсан, бола-чақаларинг ичади, кетмоцингни кўтариб чиқ, деди. Чиқдим. Мана, ишляяпман. Агар бошқалардан кўп ишлаётгани бўлсан, бу севнингганимдан, болаларимниг ризқини ўйлаганимдан, далаларимга сув чиқишига қувонганимдан бўлса, ажабмас. Менинг-ку, битта жоним бор. Агар ўнта жоним бўлганида ҳам юртга сув бераман деганга батишилавораман. Гапим шу.

Ҳамид Олимжон унинг гапларини Эйзенштейнга таржима қилиб турарди. У энгашиб Черкасовниг қулогига нимадир деди. Черкасов бош иргаб қўйди.

Юсупов яна кимда савол бор, деб атрофга қаради. Бўйнига бир йўла учта фотоаппарат осган йигит ўриндан турди.

— Георгий Зельма. «Оғонёк» журналиниг махсус фотомухбириман. Ижозат берсангиз мен ёш полвон Азизхон Умматалиевга бир-иккита савол берсам.

Юсупов, марҳамат, маъносида бош иргаб қўйди.

— Ўртоқ Умматалиев, Сиз энди ўн етти-ӯн саккиз ёшга киргансиз. Бошиңгизда рўзгор ташвиши йўқ. Сувсизлик азобини ҳам тортмагансиз. Очигини айтсам, сиз бир гўдаксиз. Аммо капалда эш кўп тупроқ қазнганилариниң биттаси сиз бўлиб турнибисиз. Дўсматов орқасидан измайиз келяпсиз. Ҳўш, сизни бундай қаҳрамонликка нима мажбур қилди?

Азизхон ўрнидан турди. У мухбирлар билан учрашавериб пишиб қолган, президиумларда ўтиравериб ўзиши тутиб олган эди. Довдирамай жавоб бера бошлади:

— Гапнинг тўғри. Мен дунёниг ташвишларини кўрмаганман. Сувсизлик нима, тирикчилик нима, билмаганман. Дадамининг қарамоғида эрка ўгил бўлиб ўсга-

лардапман. Очигини айтсам, каналга бир кучимни кўрсатиб қўйяй, полвёнларни доғда қолдирай, деб келгандим. Бошида шундоқ бўлди ҳам. Аммо кейинчалик қилаётган ишимниг маъносига етиб қолдим. Одамларниг завқ-шавқ билан ишлашларини кўриб, канал битгандан кейин қанақа бўлишини, бу иш ўйин эмас, жуда улуф мақсад билан қилинаётганини сездим. Узимга ўзим: «Э сен бола чучварани хом санаб юрган экансаи, қилаётган ишингдан юртга катта наф тегаркан»,— дедиму, аввалгидаи ҳам кўпроқ тупроқ қазишга тушиб кетдим. Гап шуки, шу канал мени одам қилди. Шу канал мени юртга қўшди. Шу канал менга обрў берди. Мана бу ёғидан ўзларинг маъни чиқариб олаверинглар.

Усмон Юсупов ушинг гапларига ҳайрон бўлиб қолди. Бу бола каналга яиги келган пайтларида гаплари энтактентак, ўзи довдиргина эди. Энди гапларига маъни кириб қопти. Узи босиқ, бир чиройли йигит бўпти.

Мухбир саволларига қаноатланарли жавоб олганини билдириб жойига ўтириди.

Конференция то тушгача давом этди. Мухбирлар инженерлардан Беляевский, Аскочинский, Азизовларга ҳам саволлар беришди.

Охирида Юсупов мухбирларга канал қурилишини актив ва ҳаққоний ёритаётгандари учун Марказком номидан ташаккур билдириб конференцияни ёпди.

Азизхон шунча обрў, шунча мақтovларга сазовор бўлса ҳам барибир бола эди. У Александр Невский ролида ўйнаган Черкасовга энгашиб қарап, қаёққа борса, ўшаққа бораради. Икромжон қўлидан ушлаб автобус томон етаклаганди ҳам у Черкасовдан кўзини узмасди.

VII

Бугун 25-сентябрь. Кечқурни Куйганёр радиоузели бутун трассаларга қилинган ишлар тўғрисида ахборот эшилтиряпти. Учқўргондан Конибодомгача бўлган икки юз етмиш километрлик трассада иш бошланган кундан бўён қазилган тупроқ ҳажми 15 миллион 734 минг 275 кубометрга етди.

Кўп қурувчилар қишлоқларига қайтиб теримга тушиб кетган, баъзилари ҳали топшириқни бажариб улгурма-

ган участкаларга ўтиб, жадал ишламоқда эдилар. Учқўрғон трассасида ҳам иш тугаб, беш минг кишинга зиёфат берилди. Лугумбек участкаси тўққизта шалолани тамом қилиб, от-ара ва юриши учун канал ёқалаб Учқўрғонгача ўн тўрт километрли йўл очиб, тупроқларни ётқиза бошлиди.

Иўлдош Тўхтахўжаев номидаги ҳамда олтинчи Қирғиз овул ташлама қурилши олдинги участкаларга етиб олиб ишни тугатган, ажиг бир гайрат билан ишлаган полвонлар велосипед, патефон, соат сингари мукофотлар билан ўз участкаларига қайтиб кетган эдилар. Энди Куйганёр тўғони билан Лугумбек шаршараларида бетон ишларни жадал бошланиб кетган эди.

Боқибоева бригадасининг аёллари аллақачон иш киймларини ечиб ўзларини пардозга урншган, бир-бирига соч ўрдириб, гажак қўйиш билан овора эдилар. Болачасидап кўнгил узолмаган оналаргини дугоналари билан хайр-маъзур қилиб, Избосканиниг ҳар тарафига — ўз қишлоқларига қайтиб кетишган эди.

Бир юз олтмиш минг киши ажиг галати тўй бўлишини сабрсизлик билан кутарди. Прораблар, техник ва участка бошлиқларининг гапларига қараганда, яна икки кундан кейин иш бутунлай тугайди.

Азизхон эрталаб чодирдан чиққанди аллақачон кун ёйнилиб кетган, атроф жимжит эди. Ҳар куни шовқин-суроц, одамларининг бақириб-чақиришларидан уйғонадиган Азизхон учун бу жимлик галати туюлди «Оқ мактаб»дан то дўнг орқасигача чаңг-тўзонга бурканадиган жойлар энди жимжит, елкада қоп билан тердан шўралаб кетган яктак кийиб, чодпр олдидан ўтадиганларининг эгниларида синкага солинган оппоқ ҳом суруп яктак, бошларида янги дўппни...

Тўланбой сўрида чордана қуриб ўтириб олган, пичоқни тахтага тақ-тақ тегизиб сабзи тўғраяпти. Икромжон гуваладан омонат ясалган ўчақ тепасида, қўлида капир билан турнити.

— Калла пишдими, Полвон? — деди Тўланбой сабзи тахтадан бош кўтармай.

Азизхон орқасини ўгириб бир керишди-ю ариқ тарафга кетди. «Октябрь ариғи»нинг суви энди ҳар кунгидек лойжаланиб оқмас, Майлисойдан қандоқ чиққан бўлса ўшандоқ тиниқ, ўшандоқ совуқ эди. Сув бўйндаги сўриларда озода кийинган чойхўрлар бамайлихотир гаплашиб

ўтиришипти. Ҳар бир сўрида алоҳида ҳофиз, созанда. Азизхон эринибгина бет-қўлни ювиб қайтиб келганда, Икромжон жаз-буз қилиб сабзи-пиёз қовуради.

— Тўлан, бу ёгини ўзим қиласман. Сен полвонни ўтқазиб, бир сочини, соқолини қиртишлайсан. Киночилар, фоточилар уни қидириб юришипти. Суратга сал одамга ўхшаб тушсин.

Азизхон кераги йўқ, деб чодирга кириб кетди. У бу жимликка сира кўниколмасди. Энди шима қилади? Қишлоққа-ку қайтиб бориш нияти йўқ. Бу ерда у қиласдан иш энди қолмаган Бирдан-бир овунчоги Лутфинисани энди кўрмайди. Агар у бўлганда яна қайгадир омад излаб кетарди. Азизхонинг бугунига, эртасига Лутфиниса жуда-жуда зарур эдн. Энди унинг кўнгли ҳувуллаб қолган, атрофда ҳокимлик қилаётган жимлик совуқ, файзсиз эди.

Отда Жўра полвон келиб Азизхонни сўради. Шу ердалигини билиб эгардан тушди-да, Тўланбойнинг ёнига ўтирди. Жўра полвоннинг овозини эшитиб Азизхон чодирдан чиқди.

— Ҳорма энди, полвон бола. Мана, канал ҳам кончил бўлди ҳисоб Яша, ўғил бола.

Жўра полвон ўрнидан туриб, Азизхонни оталарча бағрига босиб, қўйиб юборди. Азизхон гангиб кўзларини пирпиратганича қимиrlамай турарди. Икромжон қозонга сув қуйиб, улар олдига келиб ўтирди.

— Полвон, шундай қилиб қурилишда ким биринчиликни олди? Бизнинг полвонча нечанчи ўринда?

Ундан олдин Тўланбой жавоб қилди:

— Нечанчи бўларди, Азизхон биринчи бўлади-да.

Жўра полвон кулди.

— Ундоқмас. Дўнан Дўсматов биринчи ўринни эгаллади. Тожимат ота билан Азиз полвон иккинчи ўринда.

Азизхон шошиб сўради.

— Эш полвон-чи, Эш полвон?

— У ҳам ёмонмас. Учинчи ўринни етти киши баробар эгаллашди. Шулар ичida Эш ҳам бор. Аммо лекин Эш қаттиқ ишлади. Айниқса сендан ўзаман, деб етти қават пўсти шилинди.

Тўланбой томоғини тақиллатди.

— Вой-вой! Катталар энди қиттак-қиттак қилишга рухсат беришса ҳам бўларди.

Тўланбойнинг бу гапига сабаб бор эди. Кашалда ял-пи иш бошланишидан уч кун олдин Усмон Юсупов савдо ташкилотларининг раҳбарларини тўплаб, иччилик сотишни ман қилган, агар бирон дўконча дўкончи иччилик сотса, қаттиқ жазога тортилишини уқтирган эди. Жўра полвон Тўланбойнинг гапига салмоқлаб жавоб қилди:

— Шундақа соғиниб қолдингизми? Ичишга мен билан мусобақа қиласизми? Беллашаман, десангиз яна иккι-уч кун сабр қиласиз. Куйганёрда етти минг кишилик базм бўлади. Ана ўшандада яйраб қоласиз, огайни.

Учқўрғон, Луғумбек, Куйганёр, Шахрихон, Асако, Марғилон, у ёғи Конибодомгача яна ўн тўрт жойда қуврувчилар учун катта зиёфат тайёргарлиги кўрилаётганди. Андижон, Марғилон, Қўқоннинг энг яхши пазандалари, юзлаб шогирдлари билан ўчоқ тепасида маслаҳатда эдилар.

Жўра полвон ёнидан дафтарчасини олиб варақлай бошлади.

— Келганингдан бери қанча тупроқ қазиганингни айтиб берайми? Ҳозир айтаман. Уттиз тўққиз кун ишлабсан. Шу давр ичидаги 2874 кубометр тупроқ чиқазисан, акаси. Бу ҳазиъл гапмас-а.

— Ҳисоблаб юрган экансиз-да, а, полвон ака? — деди Тўланбой.

— Усмон ота сўраган эдилар. Табелчиларга ҳисоблатиб, ҳозир Отанинг секретарларига бериб келяпман. Индинга бўладиган метинкада дакалат қиладилар. Ўшанга керак бўлгандир-да. Ўзлари эрталаб Учқўрғонга ҳамма катталарни, инженеру наркомларни олиб кетганлар. Ҳамма трассаларни сув қўйишга тайёр-тайёрмаслигини кўриб чиқадилар. Бирон соатдан кейин шаттан ўтадилар. То Конибодомгача боришибоқчи. Куйганёр тўғоннинг бошлигини қаттиқ койидилар. Комсомол участкасидаги қурувчиларни эрталаб Камолов олиб келди. Чумолидек ишга ёпишиб кетишиди. Мен атайнин сений йўқлаб келган эдим, Азиҳон. Баққа ўтири!

Жўра полвон шундай деб ёнидан қофоз, қалам олди.

— Менга туғилган йилинг, ишлайдиган колхозинг, ҳаммасини айтиб бер. Яхшилаб ёзиб оламан. Фамилиягани точний қилиб айт! Бошпутнингда қанақа ёзишган бўлса, ўшандоқ қилиб айт. Катта рўйхатга қўшилади бу. Кейин Маскопга кетади.

Азизхон айтиб турди. Жўра полвон шошилмай, шундоқми, шундоқми, деб ёзиб олди.

— Бўпти, шунга кетгандим.

Жўра полвон ўриидан тураркан, Тўланбой сўради:

— Нимага ёзяпсиз?

— Э, ука, шундоқ канал қазилади-ю, ҳукумат тақдирламай қўядими! Ҳукумат яхши ишлаганларга орден беради. Шунга рўйхат тузиляпти.

Жўра полвон отига беозор ҳамчи тегизиб жиловни силтади. Азизхоннинг кўнгли ғалати бўлиб кетди. Кўз олдидаги дадаси, қишлоқ кўчалари, болаларни тўплаб кўрсатган «томоша»лари, юзгўзлари кўкариб муштлашган пайтлари, Лутфиниса билан жиҳжит сой бўйларида кўнглига эрта келган муҳаббат тўлқинини тўхтатолмай айтган энтак-тентак гаплари, Акбарали қўлини боғлаб гузарга опчиққанидан тортиб тўқайдаги Лутфинисани шикоҳ кўйлаги билан етаклаб юрганларигача кўриниб кетди. Қани эди Лутфиниса шу топда ёнида бўлса... Азизхоннинг кўнгли муздек бўлиб қолди. Бирдан ҳамма нарса рангини, шаклини йўқотди. У бу кунларга Лутфиниса билан бирга етишмоқчи эди. Шунга аҳд-паймон қилишган эди. Лутфиниса ёнида экан, гул ҳам, гиёҳлар ҳам куйлар, япроқларнинг шитирлашию сувларнинг жилдираши унга ғалати, юракларни тўлқинлатадиган, энтиклирадигап, ҳисларни туғёнга келтирадиган ажиб бир олам яратарди. Энди у йўқ. Бу шодликларга ким шерик бўлади? У юз олтмиш минг киши ичидан ажралиб юрт кўзига кўриниб турипти. Бутун республика катталари уни иззат қилиб тўрга чиқазишяпти. Кўксига орден тақишишмоқчи. Лутфинисасиз бу обрў-эътиборлар унинг кўнглига шодлик олиб киромасди.

Икромжон ҳали қозонга гуруч солмаган эди. Чойхона сўрнларида майшат қилиб ўтирган қурувчилар гурра ўрииларида турдилар. Ҳамма сўридан тушиб «Оқмактаб» тарафга қараб турарди. Азизхон ҳам беихтиёр ўшаққа қаради.

Шаршара тепасида ўттиз чоқли киши у ёқ-бу ёқларга синчиклаб қараб нималарнидир қизишиб гаплашишарди. Азизхон қўл силтаб гапираётган кишини дарров таниди. Бу—Усмон Юсупов эди. У Охунбобоевга ниманидир гапиряпти.

Канал четлари текисланиб сув сепилган, озода эди.

Трассани кузатиб келаётган раҳбарларининг кийим-бонларига гард юқмагап

Юсупов шаршарани кузатгандан кейин қаноат ҳосил қилди шекилли, йўлининг бу ёғида турган Усмонхўжаев ёнига келиб тўхтади.

— Ҳа, Эшон, ишлариниг қалай? Ҳорма энди.

Усмонхўжаев жавоб қилгунча сабри чидамаган Юсупов сўзини давом эттирди.

— Яхнаиг борми?

Самоварчи елкада сочиқ билан сирланган пақирда яхна кўк чойни кўтариб олдинга интилди. Юсупов у тутган пиёланин пақирга ботириб Охунбобоевга узатди.

— Олинг, Џўлдош ака, чўллагандирсиз.

Охунбобоев, олдин сиз ичининг, Усмонали, деб қайтарди. Юсупов унга маъниоли қараб қўйди. Усмонхўжаевнинг шайтон кулгиси қистаб қиқирлаб кулиб юборди. Юсупов қалқиб кетди. Ён-веридагилар ҳам бирдан кулиб юборишиди

Юсупов билан Охунбобоев ўзаро аския қилиб туришарди. Уларнинг лақабларидан Усмонхўжаевнинг хабари бор эди. Исми Бузрук бўлгани учун уни ҳам «Тия» лақаби билан аташарди. Охунбобоевнинки ҳам шунаقا эди. Юсупов Усмонхўжаевга қараб бош бармоги билан таҳдид қилди.

— Эшон, Їўлдош акам қирқ кунгача сувсизликка чидайди, демоқчимисан?

Усмонхўжаев гап келганда отангни ҳам аяма, деган қабилда тилга келганин шартта айтадиганлардан эди. Юсуповнинг ўзини ҳам аскияга илпинтириб ўтди.

— Энди бу бечора ҳам нима қилсин, то ҳўк, демагупча ичмайди-да.

Тешабой Мирзаев Усмонхўжаевга себ юборгудек бўлиб қаради. Секин қулоғига пицирлади. «Шундоқ одамга аския қиласамни, нодон!»

Бу гапни Юсупов эшишиб қолди.

— Ҳой, Тешавой, унақа дема, Эшон ҳаммани бир кўзда кўрадиганлардан.

Қийқириқ кулги бўлиб кетди. Тешабой Мирзаевнинг бир кўзи сал қисиқроқ бўлганидан тенгдошлари аскияда «Кўр» деб атаниарди. Агар ҳозирги гапни Юсуповдан бошқа одам айтганида у албатта Милнция чақириб, беरиб юборишдан ҳам тоймасди. Ўнинг ҳазилга тоқати

йўқ, кўз аралашадиган гапни ўзи сира ишлатмасди Ҳозир қип-қизарниб, қисиқ кўзи баттар қисишлиб кетганди.

Боядан бери улар олдига келишга журъат қилолмай сўрида турғанлар гурра-гурра кулгига қизиқиб, энди уларни ўраб олишди. Давра кенгайиб кетди. Бирлашса уч-тўрт юз киши тўпланиб қолди. Пойтуқ, Пахтабобод, Ҳаққулобод аскиячиларини тортиб ўртага олиб тушишди. Аския бошлаган Усмонхўжаевниг ўзини буйдалаб кетишди. Пайровда бирорга соврин олдирмайдиган Охунбобоев талон бўлаётган Усмонхўжаевни ҳимоя қиласман, деб ўзи илиниб қолди. Эски ҳаққулободлик Эчки лақабли аскиячи чол минғирлаб-минғирлаб туриб бирдан мўлжалга урди.

— Йўлдошвой, Бузрук эшонни маъкам ушланг. Бўйнига ким қўнгироқ осса кетаверадиган бўталоқлардан.

Охунбобоев уни яхши танирди. Бу тарафларда халқни жонидан безор қилган Азимҳожи деган босмачи йингитларини тутиб беришда болдиридан яраланиб Майгир орқасидаги қамишзорда ўн тўрт кун қонга беланиб қолиб кетган эди. Тузалганидан кейин бир оёғи оқсайдиган бўлиб қолган. Эчки лақаби эса унга соқолининг сийраклиги-ю, оқсаганда эчкига ўхшаб сакраб-сакраб юриши учун қўйилганди. Охунбобоев кулги босилиши билан дарров жавоб қилди:

— Бузрук эшонга тил тегизманг, Бузрук эшонни шамол учирса, сизни осмонда кўрамиз.

Одамлар қотиб-қотиб кулишар, Тешабой Мирзаев яна аскияга тушиб қолмай деб ўзини панага оларди.

Чамаси ярим соатлар аскиядан кейин Юсупов кула-кула машина тўхтаган тарафга қараб юра бошлади. Бирдан четда, бирорга аралашмай турган Азизхонга кўзи тушиб тўхтади.

— Бери кел, болам! Омонмисан?

Азизхон илдам юриб унинг истиқболига келди. Одоб билан салом берди. Ў Юсупов билан биринчи марта учрашганда ёнида Лутфиниса бор эди Юсупов уни гапга солиб, тўйдан келин опқочиб келганини билган эди. Юсу пов канал битгаңда катта тўй қиласиз, деб уни юпатган эди. Бўлиб ўтган воқеалардан Юсуповниг хабари бор, ёш, навқирон қизнишг ўлимидан қаттиқ қайғурган эди. Ҳозир Азизхонни тасодифан учратиб, шунча одам олдида уни юпатишни лозим кўрмади. Елкасига қўлинни қўйиб, айтадиган гапни ўйлаб, апдак турпб қолди.

— Раҳмат, ўғлим. Қилган ишларингнинг ҳаммасидан хабаримиз бор. Юрт, ҳукумат, асло бу хизматларингни ушутмайди. Инсоннинг бошида кўп савдолар бўлади. Сен энди ҳаётга киряпсан. Биринчи зарбдаёқ белинг букилмасин. Ҳали олдинда имтиҳон кўп, ўғлим.

Азизхон киприк қоқмай унга қараб турарди. Юсупов Охунбобоевга қаради.

— Йўлдош ака, ҳалқимизнинг қанақа азамат ўғлонлари бор, а! Бунақа азаматлар бор экан, юкимиз ерда қолмайди.

Юсупов Азизхоннинг елкасига қоқиб машина олдига борди-ю, ҳеч кимга қарамай эшикни очиб ўриндиқча чиқди.

Энди унинг юзи жиҳдий, бояги табассумдан асар ҳам қолмаган эди. Охунбобоев ёнинга ўтиргандан кейин машина жойидан қўзгалди.

VIII

Тога одам юбориб Тўланбой билан Икромжонни олдириб кетди. Тенгдик билан Бейшеналин оталари бошка яйловга кўчганини эшишиб, Азизхон билан оға-иниларча хайрлашдилар.

Чодирда Азизхоннинг бир ўзи қолди.

Луғумбек чойхоналарида ошхўрлик, асқиябозлик аллапаллагача давом қиласади.

Кўп вақтдан бери ваъда қилиниб олиб келинмаган киндо бугуп келди Ҳамма участкаларда бу кино кўрсатиб бўлингани, негадир Луғумбекка кечикиб келган эди. Бу кинонинг таърифини Азизхон эшиктган эди. Қурилиш бошлангандан бери ўралишиб юрган кинооператорлар Тошкентга бориб ҳамма олинган ленталарни ишлаб яхлит кино қилиб келган эдилар. Жўра полвон: «Кинода сен ҳам борсан, жуда антиқа циқибсан», деб айтган эди. Ушандан бери Азизхон бу кинони кутарди.

«Оқ мактаб» деворига чодир осиб киночи татар йингит қачон қоронги тушади, деб ўтиради. Охиригина пардоз ишларини қилиб юрган қурувчиларнинг бири ерга чордана қуриб, бири тик туриб, бошқаси ўзи кўтариб келган курсига ўтириб, кино бошланишини кутарди.

Азизхон боргандаги тумонат одам ҳамма жойни эгаллаб олған, тик туриб олганлар парданни қўрсатмай қўйған эдилар.

Азизхон у ёқ-бу ёққа юриб, орага киришга қулай жоғ қидира бошлади. Сен у ёққа тур, сен бу ёққа тур, деб корчалонлик қилиб юрган Мұлла Үмрзок уни күрінб қолдн.

— Э, полвон бола, баққа юр!

У Азизхонни қўлидан ушлаб одамлар орасини ёриб ичкарига бошлади. Эгнида оқ халати билан курсида ўтирган новвойнинг елқасига қоқиб турғизди

— Хаҳ, сен кино кўрмасанг нима эди. Жойни полвон болага бер!— Новвой норози бир қиёфада тўнғиллаб-тўнғиллаб ўрнидан турди.

— Ўтиր, полвон!

Азизхон хижолатлик билан бир новвойга, бир Мұлла Үмрзокқа қараб курсига ўтируди. Мұлла Үмрзок механикка қараб қичқирди.

— Бошла! Давай, бошла!

Аппарат аввал шипирлаб, кейин ёнғоққа илинган карнайни фириллади. Оппоқ чодирда ёмғир ёғаётгандек томчилар жуда тез ўта бошлади. Кейин экранда от-аравалар, поездлар, машиналар кўринди. Поезддан, аравалардан, машиналардан кўрпа орқалаган, кетмон елкалаган кишилар туша бошлади.

Баланд бир тепалик портлади. Чанг-тўзон осмонга сапчиди. Норин дарёси тоғ ораларидан буралиб, кўпирниб оқиб чиқяпти. Қора дарё лойқаланиб қирғоқларни ўпирриб оқялти.

Экранда ёзув пайдо бўлди:

«Азамат халқ мана шу ўжар дарёга жилов согани отланди».

Сон-саноқсиз кишилар кетмон билан ер қўпоряпти. Юз минглаб кишилар замбилда тупроқ ташишяпти. Экранда яна ёзув:

«Учқўрғондан то Конибодомгача икки юз етмиш километрлик масофада бир-бирига занжиридек уланиб кетган юз олтмиш минг қурувчи кечани кеча, кундузни кундуз демай ер қазияпти».

Кинонинг шу жойлари самолётда олинган бўлса керак. Қўйганёрдан бошлаб пардада кети узилмай, узоқ вақтгача трассадаги одамлар чумолидек бўлиб кўрина-верди.

Экранда яна ёзув:

«Қанал қурилиши янги қаҳрамонлар яратди».

Дўнан Дўсматов кўринди. Бўйи, эни беш метрдан

келадиган оппоқ пардада Дўнан полвоининг башараси. У куляпти, пешаналаридағи терлари ялтирайди. Кулганда оппоқ тишлари янада оқариб кўринади.

Томошабинлар бирдан қарсак чалиб юбордилар. Азизхон ҳам беихтиёр чапак чаларди. Энди экранда Тожимат ота Хидиров кўринди. Кино шабада пайтида олинигзан экан. Унинг оппоқ соқоллари ҳилпирайди. Сийраклашиб қолган тишларини кўрсатиб кулади.

Экранда ёзув:

«Дўнан Дўсматов, Тожимат ота Хидировлар қурилишида кунлик топшириқни минг процентдан адо этдилар. Іу жойиб ватанпарвар қурувчиларнинг олижаноб ташаббуслари қурилиш бўйлаб қанот ёзди».

Экранда Азизхон пайдо бўлди. Чапак устига чаптк янгради, Азизхон ўзини кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Кинога чанг-тўзои ичида олишган экан, башараси ғалатироқ чиққанга ўхшайди. Киприклари, қошлари тупроқдан сқариб, икки кўзи милтираб турипти. Кулганда тишлари ялтирайди.

Экранда яна ёзув:

«Дўнан Дўсматовнинг шоғирди, ажойиб полвон Азизхон Умматалиев кунлик нормасини тўққиз юз ўттиз процентдан адо этиб, ўн минглаб ёш қурувчиларни ажойиб меҳнат намуналари кўрсатишга чорлади».

Яна Азизхон кўринди. Унинг елкасида каттакон қанор тўла тупроқ, устидан ўртача қопда яна тупроқ билан тахта пиллапоядан юқорига кўтариляпти. Атрофда одамлар ҳайрат билан қараб туришинти. Диктор овози янгради.

— «Сиз кўриб турган ушбу дамда Азиз полвон бутун қурилиш бўйинча рекорд ҳисобланган юқ билан юқорига иштилоқда».

Азизхон шошилмай юқориляяпти. Оёғи тагидаги тахта лапанглайди. Ана, у бир қалқиб кетди. Елкасидаги қанор тепасидан тупроқ тўла қоп бир тарафга оға бошлади. Азизхон бир елка қоқиб уни ўнглаб олди. Аммо елка қоққанда дўпписи пешонасида сирпаниб икки кўзини беркитиб қўйди. Атрофдагилар, ташла, юкни ташла, деб қичқиришяпти. Азизхон йўлни пайпаслаб топиб юқорига чиқяпти. Азизхон олдида Лутфиниса пайдо бўлди. Кўзинга тушиб қолган дўпписини олиб кафтига уриб қоқди-да, яна кийдиниб қўйди. У ҳам Азизхонга нимадир деб қичқириди. Азизхон унга қарамай юқорига илдам чиқиб кетди.

Кинонинг бу ёғида нималар бўлди, кимларни кўрсатди, билмайди. Лутфиниса кўриниши билан юраги орқага портиб, кўзи тинган, қулоқлари ҳеч нарсани эшитмай қўйганди.

Лутфиниса тириқдай кўринди. У Азизхон олдида орқаси билан юриб дўпписини қайта кийдирди. Нимадир деди. Ушанда унга нима деганди?

Азизхон ўтирган жойида ерга сингиб кетгандек ҳеч нарсани сезмасди. Кўз олдида фақат Лутфиниса қолганди.

Кино тугаб чироқ ёнди. Ҳамма ўрнидан туриб Азизхонни қидира бошлади. Азизхон даврадан чиқиб кетган, ўз чодири олдидаги омонат скамейкада панжасини ияги-га тираганча қимирамай ўтирас эди.

Кинодан қайтаётгандар унга қараб, яша полвон бола, худди ўзинигни туширипти, деб олқишилаганларга қарамас, һиятига етмай хазон бўлган Лутфинисани ўйлар эди. Энди уни юнатадиган Тўланбой ҳам, Икромжон ҳам йўқ. Улар аллақачон Зирилламага кетиб қолишган.

Луғумбек чойхоналарининг сўриларида яна ўйин-кулги, ҳофизларнинг хониши бошланди. Ҳамма бугунги кўрган киноси, қилган ишлари, эрта-индин бўладиган катта тўй тўғрисида аллақандай яйраб гаплашарди. Фақат Азизхон бу сухбатларга, бу шодликларга аралашолмай бир четда, чироқ ёқиммаган чодир олдида афтодаҳол ўтиради.

Яна унинг кўзи олдида Лутфинисани етаклаб чиққан кунидан бошлаб босган излари, қилган ишлари бирмабир ўтарди.

Икковининг қанчадаи-қанча орзулари бор эди. Иккowi қандоқ баҳтиёр эди. Шу кичкинагина, қисқагина вақт уни болаликдан, шўх, олов, фақат шўхлик билан ёмон отлиқ бўлган, бебош болани юрт кўзида номдор кишига айлантирган эди. Мана шу ўтган қайноқ кунлар, олам шодликларига тенг қувонч, одамлар хотиридан сира ўчмайдиган ном, сомон ўйлидек олисларга чорлаган, йигитлик қалбини тўлқинлатган севғи дақиқалари, ҳаммадан ҳам юрт ишига яроқли қилган завқли меҳнат дамлари юракни ўртовчи оғир жудоликдан хира тортарди.

Мана у ним қоронги дўнг устида ёлғиз ўй суреб ўтирипти. Кўзларидан оқаётган алам ёшларини тўхтатолмас, ҳеч қачон Лутфинисасиз тасаввур қилолмаган эртанги кунни қандоқ кутиб олишини ўйларли

Азизхон узоқ вақт кўз ёшларига эрк бериб қимирила-
май ўтириди. Адир орқасидан ой салмоқланиб кўтарилиди.
Аввал қип-қизил бўлиб кўринган ой аста бўзарнб ранги-
и и йўқота бошлади. Сарғимтил тусга кирди, ундан кейин
кўм-кўк шиша тусига кириб қолди.

Азизхон иккى тиззасига тиралиб машаққат билан ўр-
нидан турди. Қаёққа боришни ўйламай дўнгдан тушди.
Аста кета бошлади. Аллақачон чироғи ўчган чойхона
олдидан ўтди. Сўри тепасидаги тўрқовоқда бедана типир-
чилади. Қовоқ силкинди. Гиламга шитирлаб дон тўкил-
ди. Новвойхона тандирининг прамонидан лоп этиб аланг
кўтарилиди. Ҳамма ёқни бирдам ёритди-ю, яна сўнди.

Азизхон ҳеч қаёққа қарамай битта-битта босиб кетар-
ди. У Туячи маҳалласидан ўтганда деворлари нураган
жимжит қабристон тепасидаги чинорда бойқуш хунук
сайради.

Азизхоннинг эти жимирлаб кетди. Тўхтади. Мана шу
деворнинг нарёғида Лутфиниса ётибди. Азизхон ҳозир
девор наҳрасидан ўтиб, ҳали гиёҳ ўсмаган қабрни қучиб
ўкириб-ўкириб йиғламоқчи. Дилдаги аламларини фарёд
уриб чиқазмоқчи. —

Муюлишдан чиққан машина чироғи ялт этиб унинг
бутун гавдасини ёритиб юборди. Азизхон олдида пайдо
бўлган иккита нурли доирага бардош беролмай қўллари
билан кўзларини тўсади. Машина унинг ёнгинасида тўх-
тади. Эшик очилиб, баланд бўйли бир киши тушди.

— Нима қилиб юрибсан бемаҳалда?

Бу Усмонхўжаевнинг овози эди.

Азизхон кўзларидан қўлинн олди. Нима дейишини
бilmай эсанкиради.

— Чиқ, машинага!

Азизхон бир сўз демай машинанинг орқа ўриндиғига
чиқди Усмонхўжаев димогида аллақандай бир куйни
хиргойи қиларди. У орқада Азизхон ўтирганини унутиб
қўйган, ҳамон ўз қўшиғи билан банд эди. Бирдан эсиға
тушиб қолди-ю, ўгирилди.

— Бунақа кечаларда девоналарга ўхшаб дайдиб юр-
магин. — У Азизхоннинг нима ниятда юрганини пайқаган
эди. Гапининг бу ёғини бирдан айттолмай туриб қолди.—
Чидамай иложинг йўқ. Қайтиб келса бошқа гап эди. Сал
эсингни йиғиб иш тут.

Азизхон индамади Йўлнинг бу ёғига иккови ҳам ин-
дамай кетишди. Машина боя тўрқовоқ силкинган чойхона

олдида тўхтади. Иккови тушниши. Усмонхўжаев шоферга: «Сен ётиб ухлайвер»,— деди-да, Азизхонни етаклаб новвойхонага кирди.

Тўрт-беш новвой тапири-тупири қилиб чакич уришар, иягини қийиқ билан боғлаб олган новвой, ичи лахча чўғ бўлиб турган тандирга боши билан шўнғиб нон узарди.

— Эшон ака, кечроқ йўқлаб қолдингиз?— деди новвой узган нонини саватга ташларкан.

Усмонхўжаев оғзининг таноби қочиб жавоб берди:

— Янги меҳмон кўрдим, ўртоқ.

— Ия, ия, қутлуғ бўлсин! Үғилми?

— Саломат бўл. Қизалоқ. Ишқилиб умрини берсан. Пойтуқдаги туғруқхонада, яхши гап эшишиб кетай, деб кутиб қолдим. Битта аччиқ кўқ чой дамланглар. Полвон бола билан қаймоқлашайлик. Болаларнинг онаси билан овора бўлиб туз тотиганим йўқ.

Тандир оғзига қўйилган қумғондан чой дамлаб ҳозиргина узилган нонни ушатиб қўйишганда Усмонхўжаев ўтирган ерида мудраб хуррак ота бошлаган эди.

— Э, туринг, Эшон ака, чой совуб қолади. Туққан аямми ё ўзларими?

Новвойининг ҳазилидан Азизхон пиқиллаб кулиб юборди. Усмонхўжаев кўзинн очди.

— Чойдан қуй, бола!

Азизхон чой қуйнб узатди. Усмонхўжаев қайноқ чойни ҳўплаб-ҳўплаб уйқусини қочиргандан кейин Азизхонга қаради.

— Сен боланинг ҳеч гапдан хабаринг йўқ. Бугун Қизил Армия Польша чегарасидан ўтди. Польша ҳукумати Герман қўшинларининг зарбасига бардош беролмай қочиб кетди. Ҳукуматимиз Польшага ўтиб қолган Украина ва Ієлоруссия ерларини озод қилиш учун армияга фармон берди. У тарафда жуда кўп украинлар, белоруслар яшар экан. Молотов радиода гапирни ҳаммасини тушунириб берди.

Азизхон ҳушёrlанди. Энтикиб сўради:

— Уруш бошландими?

— Шунақа деса ҳам бўлади. Аммо армияга қаршилик қиласидиган Польша қўшинлари пароканда бўлиб қолган. Қўмондони қочган қўшиннинг қўлидан нима иш келарди.

Азизхоннинг ўша тарафларга боргиси келди. Шошиб сўради:

— Армияга одам олишадими?

— Унисини билмадим,— деди Усмонхўжаев.— Яна ким билади, дейсан. Бўпти, қайноқ-қайноқ чой ич-да, бориб ёт. Эртага қурилишда ер қазиш тугагани тўғрисида рапорт берилади. Ҳамма участкаларда митинг бўлади. ВКП(б) Марказий Комитетига шонрлар шеърий хат ёзишган, митингларда Faфур Fулом, Ҳамид Олимжонлар ўқиб берилади. Соқол-поқолларингни олиб, яхши кийинмаларигни кийиб, тайёр бўлиб тур. Ҳамма ном чиқарган полвонларни минбарга чиқаришади.

Азизхон қўлидаги пиёлани бўшатиб, хайрлашиб чиқиб кетди. Тўппа-тўғри чодирга келди-ю, ўзини тўшакка ташлади.

Аллақачон ой оғиб кетган. Чодир тирқишидан тони ёруғлиги аста ўрмалаб киради.

IX

Азизхон кун бўйи ер парчин бўлиб ётди. У ўзинн боши берк кўчага кириб қолгандек сезарди. Бир ҳафтага қолмай каналга сув очилади. Шаршаралардан, ташламадан гуриллаб оққан сув Қора дарёга қўйилади. Қўйганёрда яна йўли тўсилиб, асосий канал орқали водий бўйлаб оқиб кетади. Офтоб тиғида ер қўпорған кишилар қишлоқларига қайтиб, уйларига, бола-чақаларининг бағрига борадилар. Азизхон-чи? У қаерга боради? Энди у, Зирилламага қайтмоқчи эмас. Ҳамқишлоқлари, номард, Лутфини қайга ташлаб келдинг, дейишмайдими? Ахир Зириллама Лутфинисасиз унга ўз маъносини йўқотган, боғлар, сой бўйлари, пастқам кўчалар, юлдуз тўла қишлоқ тунлари энди файзсан, маъносиз унга.

Буларнинг барчасидан кўз юмиб, нима бўлса бўлди, одамлар икки-уч кун жавраб, жағи толгандан кейин барини унутишади, дейиш ҳам мумкиндири? Аммо никоҳ тўйиндан опқочиб, осмони фалакдан балаанд баҳт, офтобдан иссиқ муҳаббат ваъда қилгани—Лутфиниса она қишлоғидан узоқда, жимжит қабристонда қоладими? Ахир Лутфиниса Азизхон, деб жонидан кечмадими? Уни ташлаб кетиш мардликдан бўлармикин?

Азизхон Луғумбекдан узоққа кетмасликка аҳд қилиб қўйди. Лекин бу ерда нима қилади? Лутфиниса ёнида бўлганда бошқа гап эди. Иккови ўз хаёллари, орзуларидан тиклаган нурли қаср ичидаги яшардилар. Энди

у қаср қулаган, вайрон бўлган. Ёлгиз ўзи қолган. Ёнида Тенгдик билан Бейшенали ҳам йўқ. Икромжон билан Тўланбой колхозда пахта терими билан банд. Ҳар замон келиб турадиган Жўра полвон ҳам ҳозир Булоқбошида. Биргина Эшон ака ҳар замон келиб ҳолидан хабар олиб туради.

Азизхон каналга сув қўйилниш кунини сабрсизлик билан кута бошлади, Куйганёр тўғонни тезроқ бита қолса эди, сув қўйиларди. Ана ундан кейин Азизхон Эшон ақадан шу яқин орадаги колхозлардан бирида қолиб ишлашни сўрайди.

Азизхон шундай ўйлар билан кечқурун чодирдан чиқди.

Ҳамма ёқ жимжит.

Азизхоннинг юраги сиқилиб кетди. Шундай кезларда, Лутфиниса ёди ўртаган, юрагининг туб-тубида ўт ёнаётган пайтларда самоварларни тўлдирган кишилар билан овунарди. Қирғиз болалар унинг дардини сезиб қўмизни қўлга олиб шўх бир қўшиқни бошлиб юборишарди. Азизхон баъзан юрагини алам ўртаганда уйқуси қочиб чодирдан чиқарди. Биргина уйғоқ кишилар новвойлар олдига бориб, улар билан гаплашиб кўнглини ёзарди.

Энди новвойлар ҳам йўқ. Азизхон ўз аламлари билан ўзи қолганди. У канал бўйларида анча вақтгача айланаб юрди.

Азизхон дунёда биронта яқин одами йўқ кишидек эзилиб қайтаркан, чодир олдидаги бировнинг шарпасини сезди. Ким бўлиши мумкин? Илдам чодир олдига келди. Курсида тиззасига тугун қўйиб бир аёл киши ўтиради.

— Ким? — деди Азизхон ҳайронликда.

— Мен, мен, полвон ака.

Бу Вазиранинг овози эди. Азизхон ундан иккичадам берига тўхтади. Ўзини йўқотиб, тили гапга келмай қолди. Бу хотин нима қилиб ўтирипти? Унда нима иши бор?

Чодир атрофи қоронғи. Қални толлар орқасига ўтиб кетган ойнинг бу ерга нури тушмасди.

— Нима қилиб юрибсан? — деди олди Азизхон.

Вазира жавоб қилмади. Оҳиста ўрнидан туриб тугунини курсига қўйди. Иккови анчагача сўзсиз туриб қолишиди. Азизхон зарда билан орқасига бурилмоқчи бўлиб турганди, Вазира титраб-қақшаб гапира бошлади.

— Наҳотки сезмасангиз? Ахир бир ойдирки юрак бағрим ёнади. Ахир сиз йигит кишисинз-ку, қани эрлигингиз, қани мардлигингиз...

Кейинги сўзлар унинг оғзидан йиги аралаш отилиб чиқди. Гапиролмай ҳўнграб юборди.

Азизхон эсанкираб қолди. Ҳў, ўша яктағига тугма қадаган оқшомдан буён у Вазираға рӯпара келмасликка, бўлиб ўтган воқеани бутунлай унучишга уринарди. Лекин барибир баъзи-баъзида хаёлидан лип этиб ўтиб қоларди.

Азизхон ўзини куч билан босди. Аста унга яқин келиб ётиғи билан гапира бошлади:

— Опажон, сиз ўйли-жойли хотинисиз. Унақа алдамчи хаёлларга бормаңг. Мендан нега умид қиласиз? Кечагина бошимга тоғдек кулфат тушган одамман. Бир одам мен учун жонини фидо қилди. Наҳотки унинг хотираси бир ой бўлмай унучилса. Ҳали Лутфиниса-цинг тупроғи совугани йўғ-а! Ўзингизн тутинг!

Вазира йигидан тўхтаб қаддини ростлади.

— Азизхон ака, дунёда ҳамма нарса унучилади. Ким дунёдан тоқ ўтибдики, сиз ўтасиз. Сизни деб уйимни ташлаб чиқдим. Ҳеч қайтиб бормас бўлиб чиқсанман. Қаёқ-қа юр, десангиз — бораман. Дунёнинг у бурчагигача боришига розиман. Фақат, фақат сиз билан бўлсам бўлгани.

Азизхон унинг гапини бўлди:

— Мен ҳеч қиёққа кетмайман. Лутфинисани ташлаб кетолмайман. Энди умримни Луғумбекда ўтказишга қарор қилдим.

Вазира унга томон интилди. Елкасига қўлинни ташлади. Бармоқларидағи узуклар толлар орасидан ўтиб тушган ой тангаларига урилиб чақнаб кетди. Азизхоннинг димогига қалампир мунчоққа омниҳта атир ҳиди урилди. Бир дам ўзини йўқотиб эсанкираб олди. Елкасидаги қўлни билагидан ушлаб аста олиб қўймоқчи бўлди. Вазиранинг қўллари оташдек қизиган, қулоқлари остида унинг қайноқ нафаси уфуриб турарди. Ундан ҳиссу ҳисснёт оташида куяётган аёл иси келарди. Азизхон қизиб турган юмиюқ билакни дарров қўйиб юборолмади. Нега ушлади, нима қилмоқчи эди, унучиб туриб қолди. Шунда рӯпарасига Лутфиниса келиб туриб олди. Азизхон шошиб Вазиранинг билагини қўйиб юборди. Вазира ҳансирар, қисқа-қисқа нафас оларди. Азизхон сесканиб кетди.

— Узингизнп босинг, опажон,— деди у кескин то'вушда.

Вазира яна унинг елкасига қўл ташлаб, кўксига бошини қўйди. Унинг тўзгиб кетгани сочлари Азизхоннинг иягпга урилди. Азизхон аста тирсагидан олиб ўзидан нари итарди. Азизхоннинг бу ҳаракати аёлнинг иззат-нафсига теккандек бўлди. Қоптоқдек сапчиб нари кетди. Ҳурпайиб олди. Энди у аламдан титраб-қақшаб га-гиради:

— Сени деб уйнимдан, рўзгоримдан кечдим. Кечалари ухламай сени ўйладим. Юрсан ҳам, турсам ҳам кўз олдимдан бир нафас нари кетмадинг. Энди мени аросатда ташлаб кетмоқчимисан. Қаёққа борсанг орқангдан соядек эргашаман. Сени деб йўлимга жоними тиккан не-не ўқтам йигитларни ташлаб келялман. Нега бошиннга қўйган баҳт қушини калтак олиб қувлашсан. Сенга вафодор лотин бўламан, деган, бошиннга келадиган баҳти ҳам, кулфатни ҳам бирга баҳам кўраман, деб аҳд қилган аёлни, бутун аёллик гурурини оёғинг тагига ташлаётган бир бечоранинг кўкрагидан нега итарасан, ношукур банда. Бу кўз ёшлар, бу иолишларнинг уволи тутмайдими?

Азизхон бу жувоннинг ичиде шунча гап борлигига, ўз иннатларига етишмоқ учун ҳар қандай синовга тайёрлигига ҳайрон бўлиб қолган эди. Азизхон табиатан кўнгилчан йигит, икки оғиз гапдан ёғдек эриб кетадигилардан эди. Аммо Вазиранинг гаплари қанчалик таъсирчан, тошини ҳам эритадиган ҳароратга эга бўлмасин, Азизхон Лутфиниса хотирасини оёқ ости қилолмасди. Ҳозир унинг Вазира томонга бир қадам босиши Лутфинисанинг қабрини босиш билан тенг эди. У эҳтирос оловида жизгинак бўлаётган жувонга ётиғи билан тушунтирмоқчи бўлди:

— Менга қаранг, ахир мен сизни умидвор қиласди гап бирон гап айтмаган бўлсан, нима қиласиз ўзингизни ҳам мени ҳам қийнаб. Ахир мен азадор одамман.

Ой толлар орасидан ўтиб чодирнинг олд тарафини кундуздек ёритиб турарди. Вазиранинг елкалари, бошибдаги зар рўмоли, қулоқларидаги балдоқлари ялтиради. Кўйлак бурмаларини туртиб турган кўкраклари қисқа-қисқа нафас олганидан тинмай қалқириди.

Азизхон йигитлик ҳисснёти гирдобинга тушиб қолмаслик учун:

— Қўйинг! — деди қескин товушда.— Яхшиликча дўст бўлиб хайрлашайлик-да, қайта юз кўришмаслик-ка сўз берайлик.

Аммо Вазира упдан кўнгил узолмасди. Аёллик на вскати, цувалари билан йигит қонини кўпиртиromoқчи, йўлдан тойдирмоқчи бўлди.

— Шунаقا денг,— деди у бўшашиб.— Мен сизни йигит деб ўйлаган эдим. Онангиз ўғил бола қилиб туғмаганидан бехабар эканман. Қандоқ қиласай, пешанам шу экан. Бирорнинг кўнглига зўрлик билан эга чиқиб бўлмайди. Хўп майли, хайрлашайлик.

Вазира шундай деб Азиҳоннинг бўйнига осилиб, юз-кўзларидан ўпа бошлади. Азиҳон серрайиб туарар, димогига энди на атир, на қалампир мунчоқ ҳиди ки-рарди. Унинг елкаларига, бўйинларига аёлнинг қайноқ кўз ёшлари томар, иссиқ нафаси ияклари тагида сезилиб туарди. Азиҳон енгилди. Бақувват билакларини аёлнинг белларидан ўтказиб ўзига тортди. Вазира елкаларини силар, тўзғиб кетган соchlарини унинг бўйнига ўради.

Бир пайт Азиҳон уйқудан уйғониб кетгандек ҳушёр тортди. Аёлнинг белидан қўлинни шарт олди-ю, юлқиниб бағридан чиқди. Худди маст одамдек гандираклаб-ган-дираклаб чодирдан узоқлашди. Тўхтади. Қескин ўгирилиб Вазирага қаради.

— Кетинг, кетинг, бўлди!

Вазира ёлворгандек илтижо билан у томон қўлларини чўзди.

Азиҳон унга қарамасди. Фақат бир сўзни қайтарарди.

— Кетинг! Кетинг!

Вазира жойидан қимириламади. Азиҳон қўл силтаб қоронғилик қаърига кириб кўздан йўқолди.

Вазира турган жойида пиқ-пиқ йиғлар, рад қилинган, юзага чиқмай хазон бўлган севги аламидан хўрлиги келиб, боши қўши с линганича тақдирини қаргарди.

Қанчалар ишқ дард-аламлари битилган, кўз ёшлари томган мактубларни жавобсиз қолдирган, не-не бўз йигитларни оппоқ тонг отгунча юлдузларга тикилиб оҳ урдирган, не-не ошиқларни рад қилган бу гўзал жувон, энди бир бўз боланинг икки оғизгина ширин сўзига зор бўлиб, қоронғилик қаърига умидсиз тикилиб туарди.

Вазира бўйнига етиб кўзга кўриниб қолган йиллари

йигитлар унинг эшигига олдидан қўшиқ айтиб ўтишарди.
Шу тоада ўша қўшиқнинг бир банди қулоғи остида
янграгандек бўлди:

Оҳ урарман, оҳ урарман,
Оҳларим тутгай сени.
Кўз ёшим дарё бўлиб,
Балиқлари ютгай сени.

Бир вақтлар унинг ишқида йигитларни қон-қон йиғ-
латган бу қўшиқ энди ўз тилидан учайдагандек, бағри-
ни ўртаётгандек бўларди.

X

Шаҳар тарафдан чиққан бир юк машинаси йўл
берклиги учун чироғини ўчириб тўхтади. Пассажир по-
ездига гуриллаб ўтиб кетди. Азизхон шофёрдан Пойтуқ-
қача олиб кетишини сўради. Шофёр уни танир экан,
илжайиб ёнидан жой кўрсатди.

— Ҳа, полвон бола, ҳорманг энди. Мен сизни ал-
лақачон кетиб қолган, деб ўйлаган эдим. Ҳали шатта
экансиизда.

Азизхон капалга сув қўйилганидан кейин кетишини
айтди.

— Учқўргондаги курашда кўринмадингиз. Эш пол-
вон роса иш кўрсатди. Икки полвонни урди. Ўтирган-
лар, оҳ, қани энди Азиз полвон бўлгандами, Эшнинг
бир жигини эзид қўярди, деб кўп кутишди. Ҳозир тўп-
на-тўғри Пойтуқка борасизми?

— Луғумбекка бораман. Айрилишда ташлаб ўт-
сангиз бўлди, у ёғига ўзим кетавераман,

— Ия, қизиқмисиз, полвон. Филдирак деган нарса
айланаверади. Борадиган жойингизгача обориб қўя-
ман. Ё эшикка олиб кетайми? Хоҳласангиз юринг. Гап-
лашиб ётамиз. Шийпонга жой қилиб бераман. Эрта-
лаб бир анжиҳурлиқ қиласиз. Анжир роса бўлиб
берган. Жонворнинг шираси оқиб туринти. Асал дей-
сиз, асал.

Азизхон миннатдорчилик билдириди. Машина Пой-
туқ айрилишига келганда тўхтади. Шофёр кабинадан
бош чиқазиб, кузовдаги тўнинга ўралиб ўтирган йўлов-
чига қичқириди:

— Хў, биродар, етдингиз. Биз Лугумбек тарафга кетамиз.

Йўловчи йигитнинг, мен ҳам ўшақقا, деган овози эшилди. Машина яна силкиниб йўлга тушди. Шоффёр орқаворатдан Азизхон билан танишишни, бир яйраб гаплашишни дилига туғиб қўйганлардан экан. Оғзи гапдан бўшамади.

— Ҳозир турган жойингизни кўриб келаман, кейин бир келиб олиб кетаман. Боқиб юрган битта қўзим бор, шуни сўйиб бир меҳмон қиласман. Аммо лекинига йўқ демайсиз. Сувратингизни кўп кўрганман, довруғингизни кўп эшигандан. Муни қаранг, нияти холис болаларданманда, ўзингизга рўпара келиб турипман. Ё ҳали ҳам бўлса эшикка қайтамиزم?

Бу пайт машина совхоз кўчасидан ўтиб Туячи маҳалласига кирган эди.

Азизхон шоффердан машинани тўхтатишни сўради.

— Бу ёғига оёқнинг чигилини ёзиб, пиёда кетай.

Шоффёр ноилож тормоз берди.

— Ваъдангизни олиб қолай, қачон гаплашамизд?

Азизхон қачон келсангиз «Оқ мактаб»дан топасиз, деб у билан хайрлашди. Қузовда мудраб келаётган йўловчи ҳам гуп этиб ўзини ерга отди. Машина девор-тошларни ёритиб бурилдида, орқага қайтиб кетди.

Азизхон икки қўлини орқасига қилиб шошилмай бораракан, нотаниш йўловчи унга эргашиб қорама-қора келарди.

Азизхон уни ўтказиб юбормоқчи бўлиб қадамини сеқинлатди. Йўловчи унга ёнма-ён келганда тўхтади.

— Биродар, Азизхон деган полвон болани қайдан топсам бўлади?

Қоронги бўлганидан Азизхон унинг бетини кўролмади. Аммо овози жуда таниш туюлди.

— Нима ишингиз бор эди? — деди Азизхон қизиқиб.

— Учрашмоқчи эдим. Атайнин Марғилондан келяпман. Жуда зарур гапим бор эди.

Азизхон дарров эслади. Бу Лутфинисага уйланмоқчи бўлиб тўйи бузилган куёв Нормат эди. Азизхон ҳушёр тортди. Нима ниятда келдикин? Лекин узоқ ўйланиб турмай:

— Уша сиз йўқлаб келаётган Азизхон мен бўламан. Нима гапингиз бор эди? — деди дадил.

Нормат тасодифни учрашувдан ҳайратланиб, дарров гағиролмади.

— Йўғ-э, муни қаранг-а, ўзингизми?

— Ҳа, ҳа, — деди Азизхон. — Гапингизни айтаверинг.

Нормат гўё уларнинг гапларини бирор эшишиб қоладигандек овозини пастлатиб аста деди:

— Хотиржам айтадиган гап. Аммо жуда зарур гап.

Азизхон Норматнинг Луғумбекка келганини эслади. Ушанда у каттакон пичоқни унинг оёғи тагига ташлаб, ишитимдан қайтдим, деб чиқиб кетган эди.

— Ҳа,— деди Азизхон афсусли оҳангда,—аҳмоқлик қилдим. Лутфинисани асрар қололмадим. Ўзимни ўйлабману, ундан хотиржам бўлиб юраверибсан. Энди қанақа гапингиз бор? Бўлар иш бўлди. Лутфиниса тупроқда ётибди.

Нормат аста келиб унинг билагидан олди.

— Э, ука, ҳали сизнинг кўп гаплардан хабарнингиз йўқ. Бўлар иш бўлди, ўлган ўлди, қолган қолди. Аммо меннинг бошимни балога қўйдинглар. Шу кеча сиз билан гаплашиб оламан-да, орқага қайтаман. Менга жавр бўлди.

Иккови қоронгида анча жойгача индамай боришди.

— Менга қаранг,— деди тўхтаб Нормат.— У ёғига мен бормай қўя қолай. Айтадиган гапимди шатта айтиб орқамга қайтай. Келинг, ўтирайлик.

Иккови йўл четидаги ажриқقا ўтиришди.

— Бир ҳафтадан берин мени мелиса сўроқ қиляпти. Лутфинисани сен ўлдиргансан, деб айб қўяяпти. Йўқ, десам сира ишонишмайди. Бир ҳафта қамаб, тилхат олиб қўйнуб юборишди. Марғилондан бир қадам ҳам нарига чиқмайсан, деб тайинлашган.

Азизхон Лутфинисани у ўлдирмаганини билади. Ундан бекор шубҳаланишипти.

— Агар керак бўлса мени сўроқ қилишсин, шундоқ деб айтаверинг. Уни акаси Акбарали ўлдирди. Ўзи ҳам жазосини тортди. Асфаласофилинга кетди ўзиям.

Нормат бошини кўтарди.

— Нима дедингиз? Йўқ, янгишибсиз. У тирик.

Азизхон сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Нима?!

— Шундоғ, — деди афсус билан Нормат. — Акбарали тирик. Энди у сизнинг пайингизга тушган.

— Тирик қолиши мумкин эмас, — деди Азизхон ўзининг гапига ўзи ишонинқирамай.

Норматнинг елкасига ой нури тушиб турар, башараси кўринмасди.

— Уша хунук воқеани эшитиб нима бўлади, деб ташвиштаниб юрган эдим. Уч кунми, тўрт кунми ўтиб, кечаси мелиса олиб кетди. Сўроқ қилди. Мен Марғилондан чиқмаганимни айтдим. Уша воқеа бўлган куни самоварда эдим. Кечаси ўн бирларда эшикка қайтиб борган эдим. Самоварчидан, уша куни чойхўрлик қилган жўраларимдан сўранглар, дедим. Улардан сўрашмапти, паққос, мени қийнашади. Утган куни қоқ ярим тунда эшиктиқиллаб қолди. Яна мелиса олиб кетгани келди, деб дикқатим ошиб чиқсан, Акбаралининг қайниси олазарак бўлиб турипти. Ичкарига олиб кирдим. Қўлимга бир хат тутқизди. Шошиб чироққа солиб ўқисам, тезда етиб кел, деб ёзипти: Қаёққа бораман, деб сўраган эдим, қайниси мен билан юраверниг, деди. Олдига тушиб индамай кетавердим.

— Хат кимдан экан? — деди сабри чидамай Азиҳон.

— Кимдан бўларди. Акбаралидан-да.

— Ундан кейин қаёққа бординглар?

Нормат энтикиб-энтикиб ганира бошлади:

— Катта кўчага чиқсан, тол панасида битта эски ёмка машинаси турипти. Иккита қизил ўттиз сўмликка гаплашиб қўйган экан. Шу машина бизни Олтинкўлга ташлаб қайтиб кетди. Пиёда аллақандай қишлоқлардан ўтиб тўқайга кирдик. Қамиш оралаб анча юрганимиздан кейин ялангликка чиқдик. Қайниси шу ерда қамиш бузиб қовун эккан. Тонг оқаринб атроф ёришинб қолган эди. Акбарали қумрон тагига ўт қалаётган экан. Бизни кўриб ўринидан турмоқчи бўлди. Туролмай инграб яна ўтириб қолди. Унинг аъзойи бадани кўкариб кетган, яктагининг очиқ ёқасидан елкалари болглангани кўриниб турарди. Бирга ионушта қилдик. Қайниси арава қўшиб қечқурун узиб қўйгап қовунларини сортиб жўнаб кетди. Чайлада икковимиз қолдик. У мендан ёруғ жаҳонда нималар бўлаётганини сўради. Мен айтиб бердим. У бетимга қараб туриб бирдан:

— Сен ўғил бола эмассан, ҳезалаксан, деб қолса бўладими?

Жон-поним чиқиб кетди. Еворгудек бўлиб бетига қададим.

— Сени деб шу аҳволга тушиб ўтирибман. Сени деб синглижин чабақлаб ташладим. Сени деб қишлоқ бетини,

бала-чақаларимни кўролмайдиган бўлдим. Сен нима қилдинг? Ниятингдан қайтдинг. Қўлингдаги пиchoқни ташладинг. Уятсиз! Ҳезимкаш! Биласанми, ялангоч сувдан тоймас, дейдилар. Қўлга тушсан, пешанамдан отишади, шундоқ · экан, биттасини ўлдиридим нима-ю, иккитасини ўлдиридим нима. Ярамас Азиznи ўлдиրмагунча армонимдан чиқмайман. Ўлдиրмасам, гўримда тикка турамап.

Акбаралининг-ку, нияти маълум. Аммо мен унга нега керак бўлиб қолдим? Билолмай ҳайрон эдим. Хўш, сиз-ку уни ўлдиromoқчисиз, мен нима қилай? Одам ўлдириш қўлимдан келмайди, дедим.

У индамади. Ер чизиб ўтириди. Кейин бетимга афсуслангандек қаради.

— Шундақами? Чучварани хом санабсан, Азиzn сен ўлдирасан. Агар уни ўлдирмасанг, сени ўзим ўлдираман.

Жон-поним чиқиб кетай деди.

— Сал кучга кирай, мендан қутулиб бўпти, у ярамас.

Акбаралининг кўзларп чақнарди. Аламига чидамай ўрнидан туриб кетмоқчи бўларди-да, яна инграб жойига ўтириб қоларди. Чайлада икковимииздан бошқа ҳеч ким йўқ. Атроф шовиллаган тўқай. Қаёқдан ҳам қайнисига әргашиб келдим, деб ўзимни ўзим сўкаман. Ахир мен бу шиларга исга аралашиб юрибман? Уз аламим ўзимга ётмасмиди? Қариndoш-уруг, маҳалла-кўй, гузарга шарманда бўлганим каммиди? Энди бир камим одам ўлдириши миди? Э, худо қандоқ купларга қолдим, дейман.

Акбаралининг феъли менга маълум. У ярамас, бир кун эмас бир кун ўлдириб кетишдан ҳам тоймайди.

Акбарали бошини кўтариб қатъий қилиб деди:

— Уч кун, ё тўрт кунда ўзимга келаман. Одам боришини кутмай шатга келасан. Икковимиз бориб уни бир ёқлик қиламиз. Гап шу. Агар йўқ десанг, ё сотиб қўйсанг, бу дунё билан хайрлашавер.

Шу гапни эшишиб кўзларим тиниб кетди. Унга ёлвоғиши, ўтиниб тавба қилишнинг фойдаси йўқ эди. Қўнишдан бошқа иложим йўқ. Хўп, дедим. Уша куни тушга қолмай орқага қайтдим. Икки кундан бери ўйлайвериб бошларим ёрилиб кетай деди. Ухласам ҳам, кўзимни очсан ҳам аллақаңдай азроиллар тўғримда туриб олади. Охири ўйлаб-ўйлаб бу гаплардан сизни хабардор қи-

лишга аҳд қилдим. Кечлатиб йўлга чиқдим, мана, бўлган гап шу, акаси.

Азизхон бу гаплардан ҳанг-манг бўлиб қолди. У ёқ-бу ёққа асабий юриб сўкинди. Охири бир фикрга келгандек, юришдан тўхтади. Норматниң тўғрисига келиб туриб олди.

— Бир яхшилик қиласиз, ака. Ҳозир мен билан борасиз. Акбаралининг олдига олиб борасиз. Ҳозироқ олиб борасиз.

Нормат ҳайрои бўлиб қолди. У Акбаралининг кўзига кўринмоқчи эмасди. Ӯзини чарчаганига солиб кўрди. Азизхон гапида туриб олди.

Ҳали тонг отишига анча бор. Ой анча оғиб қолган. Азизхон Норматни қўлидан ушлаганича катта йўл ўтасида судрагандек шитоб билан бўради.

— Ҳой, секин, секинроқ юринг, ука, мен чарчаганиман. Иккى кундан берин ухламайман-а!

Азизхон унинг гапларига қулоқ солмас, кўзларидан ўт чақнаб, ғазаб оташида куйиб-ёниб югуради эди.

XI

Қайниси бир арава қовун ортиб тонг қоронғисида бозорга кетиб, Акбаралининг ўзи чайлада ёлгиз қолди. У куни билан чайладан чиқмас, похол устига тўшалган эски кўрпода у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб ўйлагани ўйлаган эди. Унинг бу ерга келганига ҳам анча бўлди. Гаплашадиган бирон одам йўқ. Қайниси бозорга кетганича кечлатиб егулик у-бу олиб қайтади. Кечаси ҳам у билан гаплашгани қўли тегмайди, етилган қовунларни узади, йигади, жўякка сув очади ярим кечасигача уриниб, ётади-ю, дарров ухлаб қолади. Эрталаб нонушта ҳам қилмай жўнаб кетади.

Бугун Акбаралининг тушига марҳума онаси кирпти. Эгнида аллақандай жулдур кўйлак, соchlари тўзғиб кетган эмиш. Ӯғлига ўпкали қараб, пега синглингни юбординг, энди ўзинг кел, деярмиш.

Акбарали уйқудан жуда ланж уйғонди. Худди онаси-нинг арвоҳи шу атрофда чирқиллаб айланиб юрганга ўҳшайверди. Юраги сиқилиб ташқарига чиқди. Атроф жимжит. Бу юракни сиқадиган жимликдан 'у деб юборай деди. Бирдан уйнга, болаларининг олдига боргиси келди. Улар нима қилишаётганикин? Қайниси

опамга хабар қиласми, деганда у рөзи бўлмаганди. Хотин кишининг кўнгли бўш бўлади, ичида сир ётмайди, деб қўрқсан эди. Энди бўлса ўша тарафга боргиси келиб, бирпас бўлса ҳам туғилиб ўсган уйини, онасининг қўли теккан буюмларни кўргиси келди. Бироқ у тарафларга энди умрбод йўл беркилган эди. Акбарали шуларни ўйлаганда сиқилиб кетар, бу ишларга сабабчи бўлган Азизхонни гажиб ташлагиси келарди. Синглисни ўлдиргани тунда у Азизхонга дуч келди. Нега унга пичоқ санчмади? Нега қўли қалтиради? Ўша тундаги еган калтагини эслаганда тишлари ғинчирлаб, тани ларзага тушарди. Азизхон уни тўнкага отиб урди. Ундан кейин нима қилди, Акбарали эслаёлмасди. Ўзига келганда дарё четидаги қумда ётарди. Оғриқ азобидан инграб кўзини очганда, тонг ёришиб қамиш попуклари офтоб тифида лов-лов ёнаётганга ўхшаб кўзни оларди. Унинг тани зирқираб оғрир, айниқса бели шундай оғрирдикни, асло чидаб бўлмасди. Қийимларни ҳўл. Худди ёнгинасида дарё суви кўпириб, буралиб-буралиб оқарди. Бу ерга қандай келиб қолган, буни у билмасди.

Пишқириб оқаётгани дарё тўлқинлари уни аллақаңча жойгача оқизиб келиб қумга ирғитиб ташлаганидан бехабар эди.

Акбарали минг мاشақкат билан ўрнидан турди. Атрофга қаради. Нотаниш жойлар. Ўзоқдан қандайдир куй эшитиларди. Қулоқ солди. Қандай куйлигини билолмай қирғоққа чиқишига интилди. Тиззаси букилмай пастга қулади. Илдизга осилиб қолди.

— Ҳой, эҳтиёт бўл, бола. Дарё билан ҳазиллашиб бўлмайди-я!

Акбарали қўрқиб кетди. Ким бу? Бу овоз қайдан келди?

У илдизларга осилиб-осилиб тепага чиқди. Ёввойи жийда орқасида бир чўл белкурак билан аравага қум ташларди. Акбарали унга ҳайрон бўлиб қараганча қолди.

— Нима қилиб бу тарафларда ивирсиб юрибсан, бола?— деди чол ишидан тўхтамай.

Акбарали индамади. Чол уни балиқчилардан бўлса керак, деб гумон қилди шекилли, илжайиб сўради:

— Қалай, илинаман дейдими?— деб қолди.

Акбарали унинг гапига тушунмай ҳамон тикилганча турарди. Шамол тўғон тарафдан яна бояги куйни олиб

келди. Чол ўша тарафга қулоқ тутиб бошини сарак-сарак қилди.

— Жони жаннатда бўлсин! Каналга сув қўйилганини кўрмай кетди-я!

Акбарали унинг гапларига тушунмади. Чол гапира бошлади:

— Бир истаханопчи қизни кечаси битта ярамас ўлдириб кетибди.

Акбарали бир чайқалди, гандираклаб-гандирәклаб жийда танасига суюниб қолди.

— Бола бечоранинг умри қисقا экан.

Акбарали кеча қилган ишининг бутун даҳшатини ёнди сезди. Ганидаги титроқни яшириш қийин эди. Аста сирғилиб ерга ўтириб қолди. Чол унинг аҳзолини кўриб ҳайрон қараб турарди.

— Э, ёшлар-а, ёшлар-а, шу ичкилнк сенларни бир кунмас, бир кун хароб қилади. Ичкилликка мунча ружу қилмасаларинг. Иккита қилтириқ балиқ тутиш баҳона ичишга пана жой қидирасанлар. Мана, шерикларинг маст-аласт қилиб, ташлаб кетибди-ку. Бўри еб кетса нима бўларди? Биласанми, бу тарафларда нақ эшакдек келадиган бўрилар бор-а. Тағинам худо бир асрабди. Арақ деган ўлгур шишанинг ичидаги жим туради. Ҳамма ҳунарини шишадан чиққандан кейин кўрсатади. Шўр дарёни ҳам ютаман, деган не-не зўрлар шиша тагига етолмаган.

Чолнинг қўли белкуракда аравага қум ташлар, тили гапдан тўхтамасди.

— Биласанми, бу дарёда йилига нечта ўлик оқади? Санаб саноғига етолмайсан. Битта қармоқни кўтариб балиқ тутаман деб келишади, жиндек ичиб олгандан кейин зўрлиги тутиб, нариги ёққа сузиб ўтгиси келади. Э, бунақалардан қанчасини сув ютган.

Чол «Яшил кўпприк» томонга яна бир қараб олди.

— Қайси уйинг кўйгурнинг қўли борди экан, тиришишга. Ҳукумат анои эмас. Топмай қўймайди. Топади. Бунақа оқпадар, каллакесарларни пешанасидан отиш керак.

Акбарали кўзини ундан олиб, оёғининг тагига қаради. Шунда бир пой этигининг йўқлигини билди. Чол қумни ортиб бўлган, чўнқайиб шалоплаб оқаётган лойқа сувда бетини юва бошлаган эди. Акбарали овозидаи титроқни сездирмасликка уришиб аста сўради.

— Ота, манави йўл қаёққа олиб боради?

— Э, шўринг қурсин. Роса пиёниста экансан. Келган йўлингни ҳам билмайсан-а. Манави йўл Куйганёрга, манави қирғоқдан кетган йўл қамиш оралаб Олтинкўлга, Чинободга олиб боради. Арава юролмайдиган йўл бу. Пиёда қатналади. Маст нима-ю, кўр нима. Үндоқ десам, кўр ҳам бир марта юрган йўлини топиб кетади. Аммо, маст тополмайди.

Чол от жиловидан олиб, чу, деди. От кучаниб аравачи юқорига тортиб кетди. Акбарали унга анграйганча қараб қолди.

Ёлғиз оёқ йўл Олтинкўлга олиб борса, Акбарали учун айни муддао. Унинг қайниси шу тарафда тўқайдан ёр очиб қовун эккан. У Куйганёрга келишидан икки кун олдин қайнисининг олдига от билан келган, чайлада бир кеча ётиб қишлоққа икки хуржун қовун олиб кетган эди. Акбарали севинганидан бир оёғида қолган этикни ечиб ташлашини ҳам унутпб, оқсоқланганича қамишлар оралаб кетди.

Кун пешиндан оққанда тўқай тугаб, яланглик бошланди. Қамиш бузиб, очилган ерлар бўлса керак, экинган ғўзалар заҳкашлик қилиб ола чиқсан, бир-икки қарич бўлиб кўсак туккан эди. Узоқда икки-уч аёл белинга этак тутиб пахта терпти. Акбарали уларнинг кўзига тушмаслик учун ўзини яна қамиш орасига олди. Нима қилишини билмай узоқ турди. Қаердандир тез-тез машина гуриллагани эшитиларди. Демак, яқин орада катта йўл бор. Нима бўлса ҳам кеч киришини кутиш керак. У ён соатини олиб қаради. Ичига сув кириб тўхтаб қолган экан. Шимининг ён чўнтағидан чарм ҳам-ёнини олди. Очган эди, ичидан бир ҳовуч сув тўкилди. Үнда саксон сўмга яқин пул бор эди. Ивиб кетибди. Акбарали бирон кунимга яраб қолар, деган ниятда пулларни олиб офтобга ёйди. Узи пулларга тикилганича икки тиззасини қулоқлаб то кун ботгунча қимирамай ўтирди. Қорни оч, танаси кечқурунги калтаклардан ҳамон зирқираб оғрир, уйқусизликдан вужуди караҳт, ҳўл қумда ётиб қолганидан беллари чидаб бўлмас даражада оғрирди. Акбарали бу оғриқ, бу караҳтликларга сабот билан тишини тишига қўйинб чидарди. У кечаги бўлиб ўтган ишларни ўйламасликка, ўзини алаҳситишга уринарди.

Тўқай устига тун қоронғилини аста бостириб келаёт-

гап пайтда у қамишлар орасидан чиқди. Боя машина овози келган тарафга юра бошлади. Йўл яқингинада экан. Онда-сонда от ё эшак мингани, гоҳо велосипед эгарига бедами, ўтми ортгаш кишилар учарарди. Қороиги тушганидан бирор бирорни танимасди. Акбарали разм солиб қараса, бу Андижондан Олтинкўл орқали Чинободга ўтадиган катта йўл экан. У Олтинкўл гузарига етмай ўнг тарафга бурнлди-да, қайнисининг полизи тарафга қараб кетди.

Чайлада фонарь мильтирарди. Атрофини қовун ҳиди тутиб кетгани. Чайла олдидаги гувала ўчоқдан буралиб-буралиб тутун кўтарилади. Қайниси чўпқайиб ўтириб нимадир қиляпти.

Одам шарпасини сезган каттакон оқ ит чайла орқасидан ўқдек отилиб чиқди. Акбарали чўчиб кетди. Қайниси ўринидан туриб ит югуриб кетган тарафга қаради. Ит Акбаралидан икки метрча нарида тўхтаб, олд оёқлали билан ер тимдалаб ҳура бошлади. Акбарали жон аччигида Али, Али, деб қичқирди. Поччасининг овозини таниган йигит югурга келиб итни қувиб юборди.

— Ия, почча, нима қилиб юрибсанз?

Акбарали, от машинадан ҳуркиб олиб қочди, деб баҳона қилди.

Ана ўша кундан бери Акбарали чайлада. Қайниси қишлоққа тушганда нима гаплигини билиб чиқди. Аммо Акбарали унга, менинг бу ердалигимни ҳеч ким билмасин, опангта ҳам айтма, деб тайинлаган.

Ҳозир Акбарали бўлган воқеаларни эслаб эндиги ишларига режа тузиш билан банд. Индинга Нормат келади. Ана унда иккови бир бўлиб Азизхонни бир ёқлик қилишади. Шундагина у аламидан чиқади. Қейин боши оқкан тарафга кетади. Оlam кенг, бирон жойда ризқини териб еб юраверади.

Акбарали эндиги ҳаётини ана шундай тасаввур қиласарди.

У якtagини ечиб чайла орқасидаги офтоб қиздирған тупроққа ҳалигача оғриб, жонини қийнаётгаш ёнбошини босиб ётган эди, занжирдаги ит безовта ҳура бошлади. Акбарали биронта одам келяпти гумон қилиб, жон талвасасида ўринидан турди-ю, йўлга қаради. Ёлғиз оёқ йўл

бошида бир одам келарди, Акбарали тикилиб қаради. Қаради-ю, юраги шув этиб кетди. Бу Азизхон эди. Акбарали белбогига қўл юборди. Азизхон шошилмай келарди. Акбарали беш-үн қадам олдинга босиб тўхтади. Қочсаммикин, деган ўй хаёлидан ялт этиб ўтди. Бироқ у қочишинп ўзинга эп кўрмади. Нима бўлса бўлди, бу охиригина тўқнашувим бўлади, деб қатъий ўйлади. Азизхон эллик метрча масофага келиб қолгаи эди. Занжирдаги ит тинмай акиллар, ер тимдалаб тупроқни тўзғитарди.

Акбарали Азизхонга қараб ғазаб билан қичқирди:

— Яқин келма, келма, жонингдан умидинг бўлса. яқин келма!

Азизхон пинагини бузмай унга томон келарди. Акбарали кескин бурилди-ю, келиб итни занжирдан бўшатди.

— Бос, Қоплон!

Ит шамолдек учиб кетди. Унинг орқасидан Акбарали бос, бос, деб овозининг борича қичқирарди. Ит бир ярим метрча беридан Азизхоннинг бетига сапчиди. Азизхон эпчиллик билан қўлини олдинга узатиб орқага сал чекинди. Шунда панжалари итнинг кекирдагидан қопқондек қисиб қолди. Азизхон иккинчи қўли билан орқа бўйнидан тутди. Ит яғрини билан ерга гурс этиб тушди. Азизхон шу топшинг ўзидаётк этиги билан итнинг томогидан босди. Ит хириллаб тўрт оёғини баравар силкита бошлади. Азизхон кучининг борича томогидан босарди. Акбарали қўлида пичноқ билан унга яқинлашиб қолган эди. Азизхон ит томогидан оёғини олди. Ит хириллади. Бошини кўтариб аранг ўнгарилди-ю, худди ис теккандек судралиб чайла тарафга кета бошлади. Акбарали Қоплонни кўриб тўхтади. Юраги шув этиб кетди. Азизхон у тарафга тишларини ғичирлаб борарди. Акбарали орқасига чекинди.

— Келма, яқинимга келма!

Азизхон унга яқин келиб қолди. Акбарали бирдан шарт бурилди-ю, орқасига қараб қоча бошлади. Чайла яқинига етганда қумғонга қоқилиб йиқилди. Ўрнидан туриб Азизхонга қаради.

— Бизни хонавайрон қилганинг етмаганмиди. Яна нима қасдинг бор?

Бу гаплар Азизхоннинг қулогига кирмас, алам-ситам билан у томон борарди. Бирдан Акбаралида куч пайдо бўлгандек дадиллашди. Азизхон томон бир-икки қадам босди.

— Хўш, пиятнингни айт?— деди бутун ғазабини, нафратини тўкиб.

Азизхон индамади. Кўзлари чақнаб унга тикилди. Унинг бу қарашида яқин бир ой ичида тортган изтироблари, тўлғаниб чиқсан уйқусиз тунлари, етолмаган орзуларининг алами бор эди.

Акбарали ҳансирар, панжалари пичоқ дастасини шундай қаттиқ қисиб ушлаган эдики, бўғинлари кўкариб, қон талашиб кетган эди.

— Жонингдан умидингни уз, жаллод!— деб бақирди Азизхон.

Акбарали пинагини ҳам бузмади. Уни эрмак қилгандек бақрайиб қараб тураверди.

— Бир марта қўлимдан омон қутулиб кетган эдинг. Бу охирги учрашувимиз.

Акбарали унга еб юборгудек бўлиб ўқрайди.

— Чучварани хом санабсан, ифлос. Мени онам ўғил бола қилиб туққан. Бироннинг қўлида жон берадиган анойилардан эмасман. Мени отам дунёга келтирган, аммо бу дунёда туришим ҳам, кетишим ҳам ўз ихтиёrimda!

Азизхон энди гапирмади. Қўлларини олдинга чўзиб унга томон интилди. Шунда бирдан Акбарали тутиб турган пичоқни ўзининг яланроҷ кўксига санчди.

— Мана, мана!

У пичоқни шарт суғурдию, киндиги тепасидан суқиб ҳўксига томон зарба билан тортди. Азизхон қон сизиб чиқаётган қорнига қараёлмай беихтиёр орқага чекинди. Энди унинг қўлидан пичоқ тушгаш, ўзи чайқалиб турарди. Гавдасини тутолмай боши Азизхон томонга ўгирилди.

— Худойимга минг марта шукур. Душманимга оёқ ости бўлмай, тигини танимга тегизмай кетяпман...

Ў шундай деди-ю, ёнбошига йиқилди.

Азизхоннинг кўз олди қоронги бўлиб кетди. Оёқ-қўли бўшашиб гандираклади. Ў шу алпозда қанча турди билмасди. Яқин орадаги тўқайдан ўқ овози эшистилди. Кимсасиз қамишзорда овози қалдираб, анча вақтгача айланиб юрди. Ўқ овозидан чўчиған бир гала ўрдак ҳуштак чалгандек чийиллаб, чайла тепасидан ўтиб кетди.

Азизхон аста бурилди-ю, боя келган тарафга аста кета бошлади. Акбаралига рўпара бўлишга юраги дов бермай жийда орқасида қолган Нормат боядан бери

бўлган воқеаларни кўриб, оёқ-қўлида дармон қолмай, қалт-қалт титраб уни қутиб турарди.

Азизхон унга қарамай ўтиб кетди. Тўқай орасига кирганди Нормат орқада қолиб кетганди.

Бирдан Азизхоннинг ўпкаси тўлиб томоғига бир ни-ма қадалгандек бўлди. Хўрснинб-хўрснинб, ўкириб йиғ-лаб юборди.

Қамишларни қайириб, қулаган жийда тўнкаларига қоқилиб бораркан, кўзларидан дув-дув ёш оқарди.

XII

Сувга тўймаган дараҳтлар тагида хазон оралаб қолди. Ипакдек ялтироқ мезон иплари шошилмай учиб келади-да, дараҳтлар бўйнига осилади. Тонг саҳар тушган шабнам то офтоб ялаб олгунча майса қиёқларида титраб туради.

Боглардан беҳи ҳиди келади. Дехқон чайласи тепасида қип-қизил қалампир шодаси офтоб тифида лов-лов ёнади. Осмони фалакда ҳакка ёнғоқ отиб ўйнайди. Оғиздан тушириб юборган ёнғоқни илиб ололмайди, тунука томга тарақлаб тушишини алам билан кузатиб қолади.

Азизхон шабнамдан оғирлашган тупроқдан аста юриб борарди. Ҳаққулободнинг пастқам кўчалари сокин. Гувала деворларга тирсагини қўйган олма шохлари қинсиrlайди. Одди шох-шабба билан тўсиљган чорбоқлардан мевасини кўтара олмай қадди букилган анорлар, сўриларга териб ташланган ош қовоқ, қирқма қовунлар кўриниади. Бир кампир липпа уриб тандирга ғўзапоя қалаб гугурт чақди. Тандир прамонидан аввал кўм-кўк тутун бурқисб, кейин лоп этиб аланга сапчиди. Ёшгина бир жувон дорга кир ёяди. Урта яшар хотин кўйлак енгларини билагигача шимариб, тўқ-тўқ қилиб келида шоли оқлайди...

Бу уйлар, одамлар, чорбоқлар Азизхонга қадрдон уйини эслатди. Дадаси ҳам унга шоли оқлатиб, ўзи кўзойнак билан курмак терарди. Онаси тандирга ўт қалаб то у оқаргунча супада кафтларини нягига тираганча иймаларнидир ўйлаб ўтиради. Шоли оқлаётган хотинга қараб туриб Азизхон беихтиёр илжайди.

У дадасининг қийин-қистовийдан кейин, келини ҳовлига опчиқиб зарда билан дастани тўқиллатиб шоли

оқларди. Дадаси унинг дастани зарб билан уришини кўриб:

— Ҳой, секин, аста-аста ур. Келини ёрворасан,— деб ёлворарди.

Азизхон бир гал шунақа шоли оқлашда дастани шундай куч билан урган эдики, тут тўнкасидан қилингани кели иккига ажралиб кетган эди. Шунда дадаси, қачон одам бўласан, деб уни остонаяча қувиб чиққанди.

У жимжит қишлоқ кўчасидан шошилмай келар-кан ҳассасининг учи билан йўл четларидағи қоғоз парчаларини титиб келаётган чолга кўзи тушиб тўхтади. У букчайиб қолган бўлса ҳам қўлидаги ҳассага огирилигини ташламас, жуда енгил юрарди. Азизхон унга салом бериб, Эш аканинг уйи қайдা, деб сўради. Чол юравер, деб ишора қилди-ю, боягича йўлда учраган қоғозми, гугурт қутисими, ҳасса учида титкилаб йўлида кетаверди. Муюлишга етганда ҳассаси билан икки тавақали эшикнинг бир қанотини итариб ичкарига қичқирди:

— Ҳо, Эшмуҳаммад! Эшмуҳаммад ҳой, болам, меҳмон келди, баққа чиқ!

Ичкаридан, лаббай, деган овоз чиққандан кейин чол яна йўлига кетаверди. Ерда ётган бир бурда ношни олиб кўзинга суртди, пахса девор ковагига қўяркан, тўнғиллади.

— Ҳа, боласи тушмагурлар-а, боласи тушмагурлар-а!

Эшик орқасида гурс-гурс қадам товуши келди, зум ўтмай остоноада Эш полвон кўринди. У Азизхонни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди. Нима дейишини билмай, ия, аnavини қаранг, ия, ия, деярди, холос.

Иккови бир муддат ҳайрон қараб туришгандан кейин Эш полвон уни қўлидан сиқди:

— Ке, ке, ука? Тинчмисан, омонмисан? Зап кепсанда. Қани, қани, ичкарига кирайлик.

Азизхон киришга унамади. Хайрлашиб кетмоқчилигини айтди.

— Жинни бўлдингми, Эш акангникига келган меҳмон бир пиёла чойини ичмай кетган эмас.

Азизхон кўнмади.

— Шатта жиндек ўтириб гаплашайлик, ака,— деди.

Эш полвон ноилож йўлак олдидаги супага ўтириди, ёнидан унга жой кўрсатди. У Азизхоннинг бетига қараб ўйланиб қолди. Азизхон у кўрган кундан бери бутунлай

ўзгариб кетганга ўхшаб туюлди. Юзлари чўзилиб, кўзлари сал ичкарига чўккандек, ияклари бўртиб қолгандек. Азизхон у кўргандаги нораста болага ўхшамасди. Босиқ овозида, ўйчан боқишлирида юрт кўрган, тирикликининг аччиқ-чучугини тотиган эркак нуқси сезилиб қолганди.

— Хўш, гапир! — деди Эш полвон.

Азизхон пешанасини уқалаб гапни нимадан бошлашни билмай андак ўйланиб турди-да, гапира бошлади:

— Эш ака! Тентак укангизни кечира оласизми?

Эш полвон нимадир демоқчи бўлиб лабини гапга жуфтлаган ҳам эдикни, Азизхон уни гапиргани қўймади.

— Йўқ, аввал айтнинг, кечира оласизми? Мен сизни кўп қийнадим. Давра тўрларида юрган, бирорга сўзини бермагани сиздек одами юрт олдида уятга қўйдим.

Эш полвон ялт этиб унга қаради.

— Эси йўқ бола экансан. Наҳотки Эш акангнинг кимлигини шу пайтгача билмадинг. Феълим шундоқ бир пов этиб ёнаману дарров ўчаман. Аксинча, сен мени кечиришинг керак. Нодонлик қилиб қўйиб, пушаймоним ичимда эди. Мана бугун кўзинингга қараб туриб айтяпман.

Азизхон шу пайтгача Эш полвонни юрагида гина сақлайдиган одам деб юрарди. Унинг ҳозирги айтган гапларидан жуда таъсирланиб кетди.

— Ака,— деди у кўзлари яшнаб.— Мен энди кетяпман. Эҳтимол қайта юз кўришмасмиз. Кўнглингизда мендан бир хиракиқ қолмасин, деб атайнин хайрлашгани, узр айтиб кетгани келдим.

Эш полвон қаёққа деб сўрамади. Унинг елкасига қўлини қўйиб, меҳрибон бир товушда таъсирланиб, деди:

— Укажон, қайда бўлсанг омои бўл. Бошинг тошдан бўлсин. Мен кўп давраларда бел олишганман. Йиқитганман, йиқилганман. Полвончнлик ҳам бир омад иш. Йиқитсанг пошишосан. Йиқилсанг бир-инки кун ич-этингни еб юрасану яна курашни қўмсаб қоласан.

Азизхон унинг гапларини индамай эшилди.

— Бир илтимосим бор. Эртага Майгирда кураш бор. Шунида охирги марта бел олишсак. Ўлай агар, туриб бераман. Бир йиқитиб хумордан чиқинг. Мен ҳам хотиржам бўлай. Шундай қилинг, ака!

Эш полвон бош чайқади.

— Сендеқ азаматни йиқитадиган полвоннинг бўйни ўзилсин. Бу гапнингни қайтиб ол. Асло елканг ер искама-

син. Даврадан бош эгнб чиққулик қилмасин, худойим. Розиман, минг марта розиман сендан.

Азизхон шарт ўридан турди-ю, Эш полвонни супадап юлиб олди. Белидан бақувват билакларини ўтқазнб ердан узди. Икки айлантириб ерга қўйди. Қўйди-ю бағридан бўшатмади. Юзларини елкасига ишқаб туриб қолди. Шунда яктагига Азизхоннинг икки томчи кўз ёши тушди.

Эш полвон унинг бу болаларча қилиқларидан таъсирланиб кетди.

— Бўлди, бўлди, тентак. Боламисан, дейман, бўлди.

Азизхон уни бағридан қўйиб юбориб юзини тескари ўғирди.

— Хайр энди, ака.

Азизхон орқасига қарамай жадал юриб кетди. Эш полвон нимадир демоқчи бўлди, айтишга улгурмади.

Азизхон кўприкдан ўтиб, тут ниҳолларн орқасида кўрнимай кетган эди.

Офтоб ёйилиб, ердан шудринг кўтарилиган. Эрталаб кийилган тўнлар энди бувлаб елкага ташланган пайт эди. Азизхон қачонлардан бери дилини эзиб ётган фамдан қутулгандек, енгил юриб катта йўлдан кетмоқда эди. У бирон одам орқасидан ёмонлаб гапиришини истамасди. Ҳеч қайди ўзидан ёмон хотира қолдиргиси келмасди. Тортган озорларн уни шунақа қилиб қўйган эди. У шу топда кимининг дилига озор берган бўлса, оёғига йиқилиб узр сўрашга тайёр эди.

Ҳаққулобод — Тўртқўл йўлидан тинмай пахта ортган машиналар ўтиб туритти. Азизхон автобус бекатига шошилмай келарди. Олдидан «Тез ёрдам» машинаси шитоб билан ўтди-ю, бирдан зарб билан тўхтади. Орқадан кўтарилиган чаңг машина устига ёнирилди. Азизхон нима бўлди экан, деб қараб турган эди, машина эшигти очилиб оқ халат кийган Вазира тушди.

Азизхон нима қилишини билмай серрайғанча қолди. У худди ўғрилиқ қилиб қўлга тушган кининдек эсанкирарди. Вазира кўпдан йўқотган кишисини тасодифан учратиб қолгандек у томонга қувонч билан кўзлари яшнаб кела бошлади.

— Вой, қаёкларда юрибсиэ? — деди Вазира кўришгани қўл узатаркан.— Лугумбекка икки марта бориб тополмадим-а! Шунақаям бўладим!

Азизхон унинг дарднни билганидан сувуқина жавоб қилди:

— Юрибман, тупроқдан ташқарида.

— Қаёққа кетяпсиз, юринг, юринг, обориб қўяман. Тайёр машина бор!

Азизхон қўлини кўксига қўйиб миннатдорчиллик билдириди.

Вазира оқ халат енгидан боғичларини ечиб билаги-гача кўтарди. Тангадек тилла соатига қаради. Унинг билаклари оппоқ, эр кишининг иштаҳасини қўзғайдиган ажаб эди.

— Ўҳӯ, мен ҳозир...

— У шундай деди-ю, «Тез ёрдам» томонга кетди. Юмшоқ тупроқда туфлиси пошнасидаи ҳасса учнек излар қолди. Вазира халатини ечиб кабинага улоқтириди. Шоферга нимадир деди. Шундан кейин машина гурнлаб жўнаб кетди. Вазира қайтиб келди.

— Пиёда кетамиз. Сменам тугади. Энди кечгача бирга бўламиз. Хўп-а?

Азизхон ҳайрон эди. Бу жувон нега бунчалик ишонч билан гапиради. Ахир Азизхон унга бирон марта бўлсин илиқ муомала қилмаган эди-ку!

Азамат қайрагочлар соя ташлагани катта йўл четидан иккови жимгини кета бошлишди.

Вазиранинг эгнида шафтоли гулига монанд кўкси очиқ, елкасига пахта қўйиб тикилган ёқасиз шоҳи кўйлак. Енги тирсагидан тўрт эилик юқорида: Машина кабинасига мотор тафти уриб унинг юzlари, бўйинлари худди ҳозир ҳаммомдан чиққандек бўғриқиб кетган.

Вазира дугоналари билан Арслонбобга борганини, ўттиз метрли шоввани бориб кўрганини, тоғдан ёввойи жамбил терганини энтикиб-энтикиб гапиради. Бу гаплар Азизхонни қизиқтирмас, у кўрган жойларни тасаввур қилиб кўришга уринмасди ҳам.

Колхоз ўрикзори олдига келишганда Вазира тўхтади. Үн гектарча келадиган ўрикзор жимжит эди. Июль ўрталарида ўриклар териб олингандан кейин бу жойга ҳеч ким келмасди. Ҳозир шоҳлари бир-бирига тулашиб кетган, сув қўйилмаганидан тагларидаги ўтлар қовжираб қолган бу хилватгоҳда энди тўрт-бешта қўй ўт қидириб бошини ердан кўтармай тентиради.

— Шатта жиндак дам олмаймизми? — деди Вазира Азизхонни қўлидан ушлаб.

Унинг қўллари иссиқ эди. Азизхон бир лаҳза ўзини йўқотди. Вазира пахса деворнинг қулаган жойидан уни ичкарига бошлади. Иккови энди бир сўз демай салқин боғ ичида кетишарди.

Бетини кўм-кўк бақа тўни босиб кетган ҳовуз бўйнадаги сўри усти хазон билан бекилиб кетган. Азизхон хазонларни қўли билан сидириб икки киши ўтирса бўладиган саҳи очди.

— Утиринг, чарчадим деяпсиз-ку, — деди Азизхон бепарво.

Вазира сумкасини хазон устига иргитиб, чамбарак қилиб олган сочини ечиб юборди-да, бошини бир силкиб, кўксига тушган икки ўрим сочини елка ошириб орқасига ташлади.

Шунда бирдан галати, жуда ҳам галати ҳид, фақат эҳтирос қонини гупиртирадиган, навқирон аёл кишидагина бўладиган бир ҳид атрофни тутиб кетди. Бу ҳид Азизхоннинг бошини айлантирди. Зимдан Вазиранинг бўйниларига, ёқасиз кўйлагининг тұгмаларини итариб турган кўкракларига қаради. Қўзи тиниб кетди.

Вазира унииг ҳолатини сезиб турарди. У шундай бўлишини аввалдан билар, шу пайтгача ўзини бепарво тутишга уринган, илтижоларини назарига илмай қийшаган йигит юрагига ўт солмоқчи, қийнаб-қийнаб ўзига бўйсундиromoқчи эди. Азизхон сеҳрлангандек кўзини ундан ололмай турарди. Вазира сўрига ўтириб бир тиззасини кўтарди. Болдиригача очиб ишак пайпоқни тугиб турган резинкани «Вой, жоним қийналиб кетди-е», деб пастга сурис қўйди. Резинка излари сонларини қонталаштириб, қизгимтирип бинафша из қолдирган эди. Вазира этагини бепарво тушериб тиззасини яширди. Кейин Азизхонга ўпкали қараб «боринг-е, қараб турганмидингиз, уятсиз», деб лабларини бурди. Утирган ерида Азизхоннинг чап ёнбошидаиги хазон ўюмидаги ётгани сумкасига ёнбошлаб қўл узатди. Тирсаги Азизхоннинг тиззасига тирагалиб, елкаси кўксига тўғри келиб қолди. Вазиранинг бўйнидан яна бояги илиқ ҳид тараалди. Азизхон икки қўлинин орқасидаги таҳтага тираганича қимирлаёлмасди. Вазира сумкасини олди. Очиб ичидан чети ғажимли қулупнай гул рўмолча чиқазди-да, терлаган пешәналарини

артди. Энди атири ҳиди ҳамма ёқни тутиб кетди. Азизхон яна қимири этмади.

Вазира бирдан чаён чаққан кишидек сапчиб туриб кетди-да, сочларини чаигаллаб ўзини хазон уюми устига отди. У ётган ерида илондек тўлғанар, бетларини хазонга ишқаб, инграб йингларди.

Азизхон қўрқиб кетди. Тепасига келиб, сизга нима бўлди, деди титраган товушда.

Вазира бошини кўтарди. Энди унинг соchlари тўзгиб кетган, кўзларида ўт чақнарди.

Шу пайт ўрикзор тепасидан жуда пастлаб аэроплан учиб ўтди. Азизхон осмонга қаради. Бир-бирига туташиб кетган қуюқ сербарг шохлар орасидан аэропланни кўролмади. Унинг қулоқни қоматга келтирадиган кучли гуриллаши зум ўтмай тинди. Узоқ-яқинда ёш-ялангларнинг қий-чуви бошланди.

Вазира ўринидан турди. Унинг бетига афсус-надомат билан боқиб нари кетди. Энди у орқасини ўгириб олган, елкаси тинмай силкинарди.

— Эсиз йигитлик, эсиз бошдаги дўппи-ю, белдаги қийинқ. Э, худо дарди йўқ кесакка мени мунча зор қиласанг.

Унинг бу иидоси иштияги етолмаган, армони ишида қолган, юрак-багрини ўртаган туйгуларни поймол бўлган аёл кишининг иидоси эди.

Азизхон ҳурпайиб турган Вазирага сўнгги бор бир қаради-да, оёқ остидаги ажриқларни аямай босиб ўрикзордан чиқиб кетди. Вазира икки қўлини у томонга чўзганича илтижо билан пиқ-пиқ йиглаб қолди.

Азизхон катта кўчага чиққанда ҳамманинг кўзи осмонда эди. Азизхон ҳам бенхтиёр осмонга қаради. Кузнинг зангори осмони тип-тиниқ, унда сон-саноқсиз оппоқ қогоз парчалари учарди.

Аэроплан қишлоқлар, шаҳарлар устида қогоз сочиб юради. Азизхон Ёзёвон чўлида, Қирғиз ўтови олдида турган пайтда аэроплан ташлаган қоғозларни эслади. Ўшанда канал қурилишига чорлаган варақалар чўл осмонини тўлдирган эди.

Ўрикзорлардан болалар яна чуғиллашиб чиқишиди.

Тефак бели баландликка тушниб қолтан бир варақ қотоз Азизхоннинг тепасида қайнқа ўхшаб чайқалиб-чайқалиб йўл четига қараб сузиб келарди. Азизхон дўпписини қўлинга олиб қогоз тушаётган тарафга юра бошлади.

**Ниҳоят, қөғоз ариқ бўйидаги чим устига оҳиста қўнди.
Азизхон шошиб уни олди.**

Бу каналда чиқадиган «Сталинча қурилишда» деган газетанинг энг сўнгги сони эди. Биринчи саҳифада Ўзбекистон ҳукумати раҳбарлари имзо чеккан Москвага, Марказкомга ёзилган рапорт бор эди. Азизхон тик турганча ўқий бошлади. Рапортга икки юз етмиш километр масофадаги Катта Фарғона каналида ер қазиш ишлари тамомлангани, қурилиш бошлангандан бўён қирқ беш кун ичida ўи олти миллион кубометр тупроқ қазиб чиқазилгани, Катта Фарғона канали Норин дарёсидан сув олишга тайёр қилиб қўйилгани ёзилган эди.

Азизхон газетанинг ички саҳифасини очди. Унда Фафур Ғулом билан Ҳамид Олимжоннинг қурувчиларномидан ВКП(б) Марказий Комитетига ёзган шеърий хатлари босилган эди.

Азизхон орқа саҳифага қаради. Қаради-ю, ғалати бўлиб кетди. Саҳифа тепасида Дўнан Дўсматов билан унинг сурати ёнма-ён босилган эди. Сурат тепасида катта-катта ҳарфлар билан шундай ёзув бор:

«Канал баҳодирларига шон-шарафлар бўлсин!»

Азизхоннинг кўзларидан ёш чиқиб кетди. Тиниқ, беғубор куз осмонига қаради. Қиттак ҳам булут йўқ. Жуда олисларда, далаларининг уфққа туташиб кетган жойларида ҳам оппоқ қоғозлар капалакдек пилдираб учар, гоҳо енгил шамол bogлар устидан уларни очиқ далаларга қараб сурис кетарди.

Шу қоғозлар бетига сурати туширилган ўн минглаб Азизхон бутун водий тепасида, булутлардан ҳам баландда, олмос чўққилар, сап-сариқ адиirlар, сонсиз жилғалар устида сузарди.

Азизхон энтикди. Ҳамиша иягини икки кафтига тираб ўтирадиган дардчил онаси, қачон одам бўласан, тентагим, деб нолийдиган дадаси кўз олдида пайдо бўлди. «Ляжоним, дадажоним, мана, одам бўлдим-ку, энди койиманг!»— деб қичқиргиси келди.

Осмони фалакда қоғозлар учарди. Болалар қичқи-рарди. Бутун водий өгзида достон бўлган Азизхон йўл четида йигидан кўзлари қизариб, ҳиқиллаб борарди.

Куйғанер, 1974 йил.

ИККИНЧИ КИТОБ

ҲИЖРОН ҚУНЛАРИ

БИРИНЧИ БҮЛИМ

I

Чаросга ранг кириб қолди.

Офтоб қиздирған дала йўлида чап қўлинин шоҳи қиёқ билан бўйнига осиб олган йигирма ёшлардаги бир йигит соғ қўли билан велосипедини етаклаб келмоқда.

Дала жимжит. Девор-тошлардан лип-лип аланга чиқади. Қушларнинг ҳам овози тинган. Қизнган тупроққа бағриши бериб ётган мусича эриниб кукулайди. Пахса деворга чапланган қовун уругини ари талайди. Устига офтоб келиб қолган сигир орқага тисарилиб арқонни узмоқчи бўлади. Йўл ёқасидаги қовун полиз чайласининг соя тарафида ётган каттакон ит тилиши осилтириб ҳапсирайди.

Йигит ниҳоятда исиб кетган. Пешонаси, юзларидан тинмай тер қўйилади. Қулоғига тегай-тегай деб учиб ўтган қалдирғоч орқасидан сарғимтири уфққа қараб қолади.

Саратон қиздирған дала ўртасида билқиллаб ётган тупроқ йўлидан келаркан, у тезроқ анҳорга етиб олишга шошиларди. Анҳор ҳали олисда.

Йигит велосипедни ёнбошлатиб туриб эгарга миндида, бир қўллаб рулга тиралиб педални босди.

Филдирак қайноқ тупроқда сассиз пилдираб кетди. Йигитнинг очиқ кўксига иссиқ шамол урилди. У чумчуклар чирқиллаган қайрагоч тагида сариқ тумшуқ жўжаларини қаноти тагига олиб ётган товуқни қақалатиб ўтди. Ниҳоят, кўпприк олдига келиб эгардан тушди.

Четларида жийдалар, мажнунтоллар ўсган анҳорга ҳавас билан қаради. Сув қирғоққа шалоплаб урилиб, осилиб қолган повдаларни тортқилаб оқмоқда.

Иигит велосипедини майсага ётқизиб, сув бўйинга тушди. Бўйнидан шоҳи қийиқни олиб юзларини, бўйинларини муздек сувда ювиб олди-да, анҳорнинг беозор оқиншига ҳавас билан қараб қолди.

Бирдан нимадир шитирлаб кетди. Иигит у ёқ-бу ёқка аланглади. Унинг кўзи тўнка устида ётган чит кўйлакка тушди. Бу кимниги экан? Яна аланглади. Ун-үн беш минут кутди, кўйлак эгасидан дарак бўлмади. У энди кетмоқчи бўлиб бурилаётган эди, мажнунтол новдаси силкинди. Иигит беихтиёр ўша тарафга юра бошлади. Унинг қаршиисида тўзғиб кетган соchlари билан яланғоч кўкракларини тўсиб бир қиз турибди. Кўрққанидан қизнинг кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетган эди.

— Қарама! Қарама, деяпман, Низом!

Иигит эсанкираб яна бир-икки қадам олдинга юрди.

— Низом, Низомжон, келма, дод дейман! Қанақа уятсиз боласан!..

Низомжон турган жойида қотиб қолди. У нима қилишини, нима дейишни билмасди. Қиз тол тагидан чиқиб юрганича ўзини сувга отди. Низомжон унинг орқасидан опиоқ болдириларини савалаган тўзиқ соchlарини кўриб қолди, холос.

Ана шундан кейингина Низомжоннинг ҳуши ўзига келди. Бу қиз унинг синфдоши Дилдор эди. Дилдор сувдан бошини чиқариб ғазаб билан унга қаради. Қизнинг соchlари сув бетида худди қора соябондек доира ҳосил қилган эди.

Низомжон ундан хижолат бўлиб, кўприкнинг нарёгига ўтиб кетди.

Дилдор билан Низомжон орасида ишқ-муҳаббатга ўхшашроқ ғалати муносабат ўшинчидан ўқиб юрган пайтларидаёқ бошланган эди. Содда қишлоқ боласи дилига тугилган гапларни айтольмай, кўп вақт ич-этини еб, саросимада юрди. Унинг юрагида бўлаётган гапларни қиз сезарди-ю, аммо унга сир бой бермасди. Умуман, Дилдор унинг маъюс боқишлирага, учрашиб қолган пайтларinda гап тополмай эсанкирашларига бепарвороқ қаарди. Низомжон бировга аралашмайдиган, камгапроқ бола бўлганидан синфдошлари уни «инدامас» деб чақиришарди.

Уруш бошланган кунларни ўқпигина ўртоқлари фронтга кетишди. Мактабдош қизлар битта звену бўлиб далага чиқишиди. Шаддод, гапини бировга бермайдиган, эркакшода Асрора звенога бошлиқ бўлди. Дилдор звено

қизлари орасида ҳам энг кўҳлиги, ҳам энг бўшашибани эди.

У ҳуснинг ортиқча бино қўйганиданми, ҳар қалай звенода эркароқ эди. Аммо Асрора унинг ноз-фироқлари-га қарамай турткилаб-турткилаб ишга соларди. Низомжоннинг энг қалин ошнаси Каримжон ҳам фронтга кетди. Синфдошлари орасидан битта ўзи ажралиб, Низомжон қолиб кетди. Бир қўли майиб бўлгани учун уни ҳарбий хизматга олишмади. Низомжон далада кетмонини чопиб юраверди. У далада кезаркан, ўзидан-ўзи довдираб қизлар звеносига бориб қолар, қизлар бир-бирларини тутишиб: «Ана почча келяптилар!» деб кулишларини билмас эди. Шундай довдираб келишларидан бурида Асрора йўлини тўсиви:

— Сен ўлгур нима қилиб хира пашшадек баттан кетолмай қолдинг? — деди.

Адолат деган қиз унга кўзини қисиб, маъноли илжайиб қўйди:

— Ҳой опа, унақа дема. Низом поччамиз-ку.

— Ҳали шунақами? Унақа бўлса ҳу анави боғдан шафтоли ўғирлаб келсанг, почча қиласми.

Адолат уни жўрттага эрмак қилди.

— Поччанинг юраклари сал қуёпласигароқ.

Низомжоннинг жаҳли чиқиб кетди.

— Опчиқолмайманми? Опчиқолмайманми? Мана кўрасанлар.

У шундай деди-ю, гириллаганича боғ тарафга қараб чопди.

Орқадан қараб қолгани қизлар Асроранинг бу ишидан сал ранжигандек бўлишди.

— Нимага унақа қиласан. Богбон амаки ушлаб олса, чатоқ қиласди.

— Атайн қилдим, — деди Асрора. — Шафтоли опчиқолмайди. Богбон амаки нақ гаврон билан тириқтиради.

Сал ўтмай боғ томондан ит вовиллагани, боғбоннинг сўкингани эшитилди. Девордан сакраб тушган Низомжон жон ҳолатда теракзорга қараб қочди. Омбордан чиққан ит уни анча жойгача қувиб борди. Кейин тишини осилтириб орқага қайтди-да, қойил қилдимми дегандек, у ёқ-бу ёққа қараб олди.

Асрора қотиб-қотиб кулди. Дилдор қошларини чимирб шийпонга чиқар экан, Асрорага гинали қараб олди.

— Ҳа, поччами ҳафа қилганимиз сизга ёқмадими?

— Яхши эмас-да бирорни шунаقا қилиш.

— Оббо,— деди Асрора унн масхара қилиб.

Шу-шу бўлди-ю, Низомжон қизлар звеносига йўла-май қўйди. Бу орада Дилдорни икки-уч марта кўриб, уялганидан бошини этиб ўтиб кетди.

Мана, бугун қизни жуда ноқулай пайтда, чўмилаёт-ганида кўриб қолди. У ўзининг беҳаёлигидан жуда-жуда хижолат бўлди.

Низомжон нима бўлганини аввалига эсанкираб билолмаган эди. Албатта ундан узр сўраш керак, деган ўй билан орқасига қайтганда, Дилдор сувдан чиқиб кийниб олган, харсангга чўнқайиб оёғини юваётган эди. Низомжон унинг юзига қарамай минғиллади:

— Кечир, Дилдор, бехосдан шундай бўлиб қолди.

— Уятсиз, энди бетингга қандоқ қарайман,— дели Дилдор ва индамай катта йўлга чиқиб дала тарафга қараб кетди.

Ана шу воқеадан кейин Низомжон билан Дилдор учрашиб қолгудек бўлса, бир-бирининг кўзига қараёлмас эди. Умуман, Дилдор Низомжонга кўринмасликка ҳаракат қиласади. Аммо Низомжон унинг тўзғиган қоп-қора соchlарини, мармардек оппоқ билакларини хастдан кетказолмасди. У дала йўлларида кезиб қизнинг йўлини пойлар, бутун вужудидан ёшлик — балофат тарозати барқ уриб турган қизни тинимсиз қўмсади.

Олисда қонли уруш бормоқда, шаҳарлар ёнмоқда, одамлар ёвуз душман билан жон талашмоқда эдилар. Бу осойишта қишлоқ ҳам юрт қатори уруш даҳшатларини кечираади. Қишлоқнинг азамат йигитлари фронтда, дала ишлари аёллару, ёш болаларга қолгаи.

Ҳар қандай шаронтда ҳам ҳаёт ўз оқимини давом эттиради. Ўтдами, сувдами умр ўтаверади. Болалар балофатга етаверади, кексалар умрини ўтказаверади.

Низомжоннинг ҳам балофат ёши уруш бошланиб ҳам-қишлоқлари олис юртларда жон олиб, жон берадиган пайтга тўғри келган.

Юрт бошида ташвиш, Низомжон юрагида тушуниб бўлмайдиган галати ҳислар.

Йигитчанинг уйқуси бузилди. Кечалари юлдуз тўла осмонга тикилиб, тунни тонгга улаб, қушлар нағмасидан, сувлар шилдирашидан кўнгилга аллақандай юпанч изларди. Унинг кўзига бутун бир олам Дијлдор бўлиб кўринарди.

Низомжон чидамади. Юрагида тўлиб-тошган гаплар-

ни узил кесил тўкиб солмоқчи бўлиб, қизини излаб яна далага қараб кетди.

Дилдор дала шийпонида бир бош ҳусайнини узумни олдига қўйиб эринибгина ғужумлаб еб ўтиради. Қизлар пайкал оралаб ғўза чопик қилиб юришибди. Дилдор Низомжонни кўриб секин шийпондан тушди-да, ер сузганча ариқ томонга ўтиб кетмоқчи бўлди. Уша анҳор бўйидаги воқеадан кейин у Низомжоннинг юзига қаролмасди. Низомжон уни тўхтатди. Қиз ердан кўзини узмай турниб қолди.

Ингит гапини йўқотиб чайналди. Қизга ялингандек жавдираб қаради. Дилдор сочини бошига чамбарак қилиб олган. Орқа соchlари юқорига тортилиб, кишини маст қилувчи бўйни аллақандай кўринарди.

— Нима ишинг бор эди?

— Үзим шундоқ... — деди тутилиб Низомжон.

— Ишинг бўлмаса кета қол. Қизларнинг кўнглига гап келади.

Низомжон гапини айтолмай ҳамон эсанкиради.

— Сенга бир гап айтмоқчи эдим. Билмадим, айтсам шима деркинсан. Уришмайсанми, хафа бўлмайсанми?

— Емон гап бўлмаса, нега хафа бўлай. Айт!

— Кейин айтаман. Вақт топиб, кечроқ ҳув ўша анҳор бўйига бор. Борасанми? Рост айт, борасанми? Бора қол! — Низомжон кейинги гапларни ўпкаси тўлиб айтди.

— Гапинг бўлса ҳозир айта қол.

— Хотиржам айтадиган гап. Борасанми, а?

Дилдор ўйланниб қолди. Унинг бошини бир томонга сал эгиброқ, узун киприклари жуфтлашгунча кўзларини юмиб, ўйланниб туриши бирам чиройли, бирам чиройли!..

Низомжон унга маҳлиё бўлиб, қимирламай жавоб кутарди. Охири қиз унинг кўзига эмас, тут кесаётганда теша узуб кетган бармоқларига қараб жавоб берди:

— Хўп, майли, бораман.

Низомжон аясидан ҳайнитли олган боладек диконглаб кунни кеч қилди. У ёққа борди, бу ёққа борди, каловлаб самоварга кирди. Чой чақириб қўйиб чиқиб кетиб қолди. У уйга келганда ҳали қоронги тушмаган эди. Акасидан хат келибди. Дадаси кимга ўқитишини билмай турган экан. Үқиб берди. Акаси Аъзамжон ярадор бўлиб госпиталда ётганини, бирор ойлардан кейин отпускага бориб қолишини ёзган эди. Низомжон конвертни дадасининг қўлига берди-ю, ғизиллаганча чиқиб кетди.

Узоқ-яқиндаги чайлаларда чироқ милтираб колган. Аиҳор қирғози гира-шира ёруғ. Низомжон у ёқдан-бу ёққа юради, сал товуш келса дарров аланглайди. Мана, ниҳоят, Дилдорнинг қораси кўринди. Ыкки соя бир-бирига жуда ҳам яқин турибди. На ундаи, на бундан садо чиқади. Шошилмай ой кўтарилди. Унинг оппоқ ликопчаси анҳорга тушиб чил-чил синди.

Шундай шониона, шундай ошиқона манзарага «хол» бўлиб, гўё бу ошиқ-маъшуқларни масхара қилиб яқин-гинада бир эшак ҳанграб юборди.

Низомжон юрагида туғилиб ётган гапларини айтольмай дудуқланар, гапириш ўриига нуқул хўрсинар эди. Негадир йиглагиси келарди.

Дилдор мажнунтол новдасини синдириб бир сиқим баргни унинг бошндан сочиб юборди-да, қиқирлаб кулиб қочди. Низомжон уни қувиб кетди. Шу баҳона бўлди-ю, Низомжон қизни шартта қучоқлаб, ўпид олди.

Шу оқшом Низомжон дилига туғилиб ётган чигилини ечиб ташлади. Шундан кейин қашча байту ғазаллар ўқилди. «То ўлгунча!» деган аҳду паймонлар бўлди. Ҳатто улар таниш-билишлардан яширинча Олтиариқининг гузарига тушиб бошларини бошларига тираб сурат олдириб ҳам келишди. Келаётин Низомжон қизни қўлтиқлади-да, астойдил таъкиллади:

— Сени ҳеч кимга бермайман.

Қиз тегажаклик қилди:

— Бошқа одамга тегиб кетсан-чи?

— Агар шунақа қилсанг, ўша одамни болта билан чопиб ташлайман.

Икковлари қотиб-қотиб кулишди. Дунёда улардан баҳтиёр, улардан зўр йўқдек эди. Нимага узатса қўллари етадигандек, кўнглиларига келганинг ҳаммасини қила олишадигандек...

Сал кун ўтмай Аъзамжондан: яқинда бориб қоламан, деган хат келди. Низомжонлар уйи бир кунда шодликка тўлди. Дадаси Иноят оқсоқол бозор-ӯчарини йифништириб, одамлардаги насияларини ундириш билан овора бўлиб қолди.

Ўғлим фронтдан келяпти. Чиқим кўп бўлади. Пулнимни беринглар.

Кўпчилик станцияга чиқиб Аъзамжонни кутиб олди. Дилдор ҳам чиқди. Унинг эгнида ўша пайтларда энди расм бўлган пушти крепдешин кўйлак, оёгига баланд

пошиали туфли. Бошига соchlарини турмаклаб олган эди. Аъзамжон вагондан тушиб ҳамма билан қучоқлашиб кўришди. Низомжонни бўлса ердан азод кўтариб олдилада, бир айлантириб яна ерга қўйди.

— Уҳ-ҳў, жуда азамат бўлиб кетибсан-ку, уйланиб олганинг йўқми? Қўлингга нима қилди?

У укасидан жавоб кутмай, Дилдорга қаради:

— Вой пучуғ-эй, баринша бўп кетибсан-ку!..

У шундай дерди-ю, Дилдорнинг бўртиб қолган кўк-ракларидан, тирсиллаб турган билакларидан кўзларини узмасдн.

Низомжон ўз бошига тушадиган савдоларнинг худди шу дақиқадан бошланишини қаёқдан билсин. Йигитча фронтчи акасининг келишидан, уйни тўлиб қолишидан қувончи ичига сифмасди.

Келди-кетди бўлиб Низомжон уч-тўрт кун Дилдор билғи бафуржа учрашолмади. Йўл устида шошиб кўришиш, бир-икки оғиз сўрашишлардан нари ўтишолмади. Ниҳоят, уйдан меҳмонларнинг оёғи узилди. Акаси ҳам қишлоқ айлангани чиқиб кетадиган бўлди. У ўзи ишлаган далаларда, боғ ва қирларда кечгача айланарди. Қайтиб келганда юзлари, кўзлари аллақандай қувончдан порлаб турарди. Албатта бу соғинган қишлоғи манзараларига тўйишдан, ёр-биродарлар билан дийдор кўришишдан.

Мана бугун Низомжон яна Дилдор билан учрашди. Икковлари кеч салқинда адир этагида битта-битта юриб кетишияпти. Низомжон йигилиб қолган гапларини энти-киб, шошилнб гапирав, Дилдор бўлса бепарвоғина унинг гапларига қулоқ солиб борар эди. Умуман, Дилдор кеънниги кунларда сал бошқачароқ бўлиб қолган эди Низомжонни кўрганда бир қизарив оларди-да, пилдираб қочиб кетарди. Бугун у бундай қилолмади. Ноилож қолди. Шу пайт жуда яқинда мотоцикл патиллаб тиidi. Бир оздан кейин пастдан Аъзамжон чиқиб келди. У нимадандир ҳаяжонланар, Дилдорга ёмон қарап эди.

Низомжон нима бўлаётганини билмай ҳайрон бўлди. Акаси бир унга, бир Дилдорга қараб турди-да, бирдан орқасига бурилиб пастга қараб чопиб тушиб кетди.

Дилдор унинг орқасидан қараб тураркан, шамол кўйлагини баданига қапиштириди. Низомжон дадилланиб, унинг иккни билагидан маҳкам ушлаб ўзига қаратди.

Дилдорнинг гавдаси ўгирилли-ю, юзи, кўзлари ҳамон Аъзамжон кетган томонда эди.

— Қўй, қўй, жинни бўлма.— У Низомжонни кўкрагидан итариб ташлади.

Дилдор унинг чанталидан юлқиниб чиқди-да, олдинга қараб чопди. Низомжон уни қувди, етолмади. Қиз этакларини ҳиллиратиб олдинда шамолдек елиб борарди.

Низомжон ўша куни аллақандай ланж кайфият билан уйга қайтди. Акаси супада этигини счаётган эди.

— Баққа кел, этикни тортиб юбор!

Низомжон хоҳланқирамай акасининг олдига бордида, этикни тортди. Акаси унга синовчан кўзларини тикиб туради.

— Ҳа, мунча қовоқ-тумшуғинг осилиб қолди?

— Ҳеч-да,— деди Низомжон.

Кейин у кўзларини юмиб ниманидир ўйлаб кетди.

— Дилдор яхши қиз бўпти. Аммо...

Низомжон акасининг гапига тушунмади. Ўриндан турди-да, ҳардамхәёллик билан кўчага чиқиб кетди.

Кеч кириб атрофни қоронгиллик босган. Осмонда бирин-кетин юлдузлар кўз оча бошлаган ёз кечаси. Низомжон оғир изтиробли ўйлар билан жимжит боғ кўчалардан ўтиб дала йўлига чиқди. Чигирткалар тинимсиз чириллайди. Шабада қуриб қовжираб қолган ўтларни ёқимсиз шитирлатади.

У ўйларди. Соғинтирган акаси келиб уйи обод бўлди, ёр-биродарлари олдида кўпни кўрган акаси билан фахрланади. Бу яқин орада ундан баҳтли одам йўқ...

Акаси нима қилмоқчи? Дилдор билан яқинлиги унга ёқмаяптими? Нимага? Балки Дилдорнинг бирор қилиғи акасига ўтиришмаётгандир...

Низомнинг калласига кутимаганда бир ўй келди. Ё акаси Дилдорни севиб қолдимикин? Йўғ-э! Эҳтимол унинг севишини билмас!

У миясига келган бу ўйдан қўрқиб кетди. Борди-ю, у Дилдорни севган бўлса, эшигнлар нима дейди? Акаси нима дейди? Низомжон ўйлайвериб қийналиб кетди. Ўйининг охири шу бўлди. Уч-тўрт кун акасининг кўзига кўринмай қўя қолади.

Икки кундан кейин Низомжон ўроқчиларга қўшилиб қирга кетиб қолди. Қирда одамларга зор бўлиб туришган эди. Қора терга ботиб буғдой ўрди. Чодир олди-

ла кечалари юлдузларга қараб хаёлан Дилдор билан гаплашди. Илиқ қир шабадаси унга аллақандай афсоналарни сўзлаб берастганга ўхшар, уни янада Дилдорга яқин қилиб қўяр эди.

Пигирма кун деганда Низомжон қорайиб, озиб қирдан қайтиб келди. Эшикдан кириб келиши билан дадаси уни койий бошлади.

— Қанақа беғам боласан? Эртага тўй бўлса-ю, бу тентак аллақаёқларда дайдиб юрса.

— Қанақа тўй?

— Акангни уйлантиряпмиз. Кеча тўй юбордик. Эртага тумонатни бошимизга йигамиз.

Низомжон бирдан севиниб кетди, акаси уйланса ўзи билан ўзи овора бўлиб уни ортиқча тергамай қўяди. У дадасидан секин сўради:

— Акам кимни оляпти?

— Хабаринг йўқми? Юнусали отанинг қизини келин қиляпмиз...

Бу — Дилдор эди! Дадасининг гапи оғзида қолиб, Низомжон сапчиб ўрнидан туриб кетди-ю, беихтиёр биринки қадам босди. Унинг бу ҳолатидан Иноят оқсоқол ҳайрон эди.

— Нима гап ўзи? Жинни бўлиб қолдингми, бола?! Низомжон гапиролмас, дир-дир титрар эди. Шу пайт куёвлик сарполарини кийиб олган Аъзамжон кириб келди. Укасининг важоҳатини кўриб ҳайрон бўлди.

— Сенга нима бўлди, ука, тобинг айниб қолмадими?

Аъзамжон унинг елкасига қўлини ташлаб, меҳрибонлик билан юзига тикилди. Низомжон зарда билан унинг қўлларини олиб ташлади.

— Эсинг жойидами?

Низомжон унинг кўзларига ғазаб билан тикилди-да, кўчага отилди.

Ака билан ука бир-бирининг кўнглини билмасди. Низомжон муҳаббат билан номус ўтида қовуриларди. Аъзамжон бўлса тўй, тантана ҳавосида ўзини қўярга жой тополмасди. Үлим ёқасида жон олиб, жон берган йигит бу кунларни озмунча ўйлаганмиди! У ниятига етди. Қишлоқнинг там-там қизига уйланяпти. Аъзамжон кўркам йигит. Ҳозир у күсвлик сарполарида чинакам очилиб кетган. Уни шу туришида кўрган ҳар қандай қиз ҳам ҳушини йўқотиши турган гап.

Аммо уларнинг тўйлари бу қадар тезлашиб кетиши

сабабини Низомжон тушунмасди. Ҳамон ўз ёғига ўзи қовурнлар, аламини кимдан олишини билмас эди. Ҳатто у акасининг кўзига тик қараб «Дилдорни мен севаман, уни ўз ҳолига қўй!» деб айтишга ҳам тайёр.

У уйидан чиқиши билан телбадек каловлаб Дилдорнинг уйига қараб чопди. Бу беор, бу субутсиз қизни оғизига келган аламли гаплар билан ҳақорат қилмоқчи, бирга тушган суратини кўзи олдида бурда-бурда қилиб йиртиб ташламоқчи бўлди.

У жаҳл билан кўча эшикни очгаида супани тўлдириб ўтирган кексаларни кўриб тўхтади. Ўтирганлардан бири:

— Э, кел, қуда бола,— деб ёнидан жой кўрсатди.

Низомжон нима қилишини билмай серрайиб туриб қолди. Кейин ўтирганларни ҳайрон қолдириб яна чиқиб кетди. Бирор ундаи, нега келдингу, нега кетяпсан, деб сўрамади.

У гузарга чиқди. Ҳамма ўз иши билан банд. Самоварларда осойишталик. Радио қўшиғини бош эгиб тинглаётганларнинг ҳам ичиди ункига ўхшаган дард борми-кан? Биргина Низомжоннинггина ичини ари талаляпги.

II

Асрора Низомжоннинг гапини эшишиб ҳайрон қолди.

— Вой, писмиқ,вой, ичинидан пишмай ўлгур Дилдор! Мингирлаб юриб қилган ишини қаранглар.

Эрталаб Асрора правлешега кетганида Дилдор звенигда келиб ҳамма қизларни тўйга айтиб кетган эди. Дилдорнинг Низомжон қолиб Аъзамжонга тегаётганини эшишиб жигибийрони чиқди.

— Ҳой, қизлар,— деди Асрора шийпонда нимчасини кия туриб,— сенлар ишларингни қилаверларинг, ҳозир бориб у бебурднинг додини бериб қўйяй. Вой, тусингни ел егур.

У пирпллаганича қишлоққа қараб учди.

Дилдорнинг уйида тумонат одам. Бирор ўчоқ ковляяпти. Бирор ўтии ёрятти. Новвой чол пешонасини бойлаб тандирга ўт қалаяпти. Асрора ҳовлига кириши биланоқ энди ишини тўхтатиб бўлмаслигини пайқади. Шундай бўлса ҳам Дилдорни узиб-узиб олмоқчи бўлди.

Томорқадаги супада Низомжоннинг опаси Рисодат Дилдорни тик тургизиб қўйиб атлас кўйлакнинг ёқасини ўлчаяпти. Дилдор уни кўриши билан севиниб кетди:

— Ўртоқжонгинамдай айланиб кетай, қарашгани келдингми?

— Тўйингни бузгани келдим.

Унинг гапини ҳазилга олган Рисолат ҳиринглаб кулди:

— Битта шунаقا одам тополмай турган эдик.

Асрора то Рисолат кўйлакнинг бели, енгини ўлчаб бўлгунча қараб турди. Охири Рисолат ишини битказиб чиқиб кетди. Икки қиз ёлғиз қолишди.

— Нима қилиб қўйдинг? — деди Асрора.

— Нима қилибман!

— Юр, баққа! Иш бор.

Дилдор, звенода бир гап бўпти, деб ўйлаб, индамай унинг олдига тушиб кўчага чиқди. Ёнгоқзорга етншганда Асрора нимчасини ечиб майсага ташлади-да, ёнбошлиди.

— Утири!

Дилдор ўтирди.

Асрора ўзининг шўхлиги, оғзи ботирлиги билан бутун қишлоқда ном чиқарган эди. У хонаси келганда ҳеч кимни аямасди. Мажлисларда кимнинг камчилиги бўлса, шартта юзига айтаверарди. Ундан раис ҳам ҳайиқарди. Қизлар-ку зириллашарди. Асроранинг звеносида бирон қиз ишдан кеч қолмасди. Қизлар Асрора, тур, деса туришарди, ўтири, деса ўтиришарди.

Бу шаддод қизнинг билмаган ҳунари, қилмаган иши йўқ эди. Раис баъзан: «Ўғил бола бўлиб туғилишинингга бир баҳя қолган экан», деб кулиб қўярди.

У ёшлигинда текканга тегиб, тегмаганга кесак отарди. Атлас кўйлагини қорамойга бслаб тракторчининг орқасида эргашиб юрар, у тушликка чиққанда сўрамай тракторини ҳайдаб қоларди. Раиснинг шофёри сал кўзи шамғалат бўлса, машинасиниғизиллатиб ҳайдаб қоларди. Қишлоқ кўчаларини чангитиб, товуқларни қақалатиб яна жойнга келтириб қўйиб, ғойиб бўларди.

Қиз болани ёмон гап билан сўкиб бўлмаса, уриб бўлмаса, шофёрлар ичнда сўкиниб, мушт ўқталиб қўя қолишарди.

Унинг бунаقا ишларини кўрганлар:

— Бу қиздан бир бало чиқади. Ўнта ўғилнинг ўрпини босади, дейишарди.

Асрора Низомжонлар билан бир синфда ўқиган. Улар бир-бирлари билан сенлашиб гаплашишарди. Унинг Низомжонга алоҳида яқинлиги бор эди.

Асрора Низомжоннинг энг яқин ўртоғи Каримжон деган болани яхши кўрарди. Каримжон — бўш-баёвина, ўлгудек содда, бўшашган эди. Ҳатто қишлоқдагиларнинг ўзлари уни «қишлоқи» деб масхара қилишарди. Шу бўшашган қишлоқи болани ҳам Асрора одам қилди. Соч қўйдирди, галстук тақадиган қилди. Асрора унга кашта тикилган дастрўмоллар тикиб берди. Дазмолсиз кўйлак кийса, эгнидан ечиб олиб аясига билдирамай ўйида дазмоллаб чиқиб кийдиради.

Каримжон урушга кетгач, Асрора бирон ой телбанимо бўлиб юрди-ю, дарров ўзини ўнглаб олди. Низомжон билан дардлашадиган, келган хатларни бирга ўқийдиган бўлиб қолишиди. Чунки Каримжон Асрора одамлар олдида хижолат бўлмасин, деб унга ёзган хатини ҳам Низомжонга жўнатар эди.

Дилдор Асроранинг ённга ўтириди. Иккови анча вақтгача индамай қолишиди.

— Гапир,— деди Дилдор.— Нима гапинги бор? Нимани чатоқ қилиб қўйибман.

Асрора унга ғазаб билан қаради:

— Аъзамжонга тегяпсанми?

— Ҳа.

— Укасига ўптириб, акасига тегасанми?

Дилдор чўғдек қизариб кетди. Юзини ўгириб олди. Аммо чурқ этолмади.

— Гапирсанг-чи, нега ундаи қиlldинг?

Дилдор унга қарамай жавоб берди:

— Билмадим, билмадим...

— Низомнинг юзига қандоқ қарайсан?

Дилдор жавоб бермади.

— Ака-уканинг бир-биридан бегона бўлниб кетишини ўйладингми?

Дилдор бир сесканди-ю, гапиролмади.

— Бу гаплар Аъзамжоннинг қулоғига етиб қолса турмушинг заҳар бўлишини ҳам ўлаганмисан?

Дилдор бу тўғрида ўйлаб кўрмаган эди. Кўз олди қоронфилашиб кетди.

Асрора нима қиблишини билмай унинг тепасида иккни қўлинни белига тираб уришишга чоғланган хўроздек турарди.

— Ҳозир тўйни тўхтатасан. Тўхтатмасанг, қишлоғни бошимга кўтариб шовқин соламан, шармандангни чиқараман.

Унга жавдираб боққан Дилдорнинг кўзларидан дув-
дув ёш оқарди. Унинг бу ҳолини кўрган Асрора қарши-
сига чўккалади.

— Айт, нима бўлган?

— Тўй бўлмаса, шарманда бўламан. Бир ҳафта бўл-
ди, бир ҳафта... Аъзамжонга текканман...

— Шарманда!

Низомжон қирга чиқиб кетган кунларда, Аъзамжон
Дилдорнинг йўлини пойлайдиган бўлиб қолган эди. Қо-
ра қош, кўкракдор, хушбичим бу йигит Дилдорнинг ҳам
ҳушини ўғирлаган эди. Айниқса, Аъзамжон ҳарбий фор-
мада жуда аломат кўринарди. Дилдор Аъзамжонни
кўрди-ю, Низомжон кўзига бир ёш бола, гўдак бўлиб
кўринди-қўйди.

Қоқ туш пайти эди. Дилдор даладан қайтаётиб йўл-
ни яқин қилиш учун атайлаб тутзор оралаб келарди.
Кела туриб тут тагидаги қоқ кесакка қонга ўхшаш бир
нима томганини кўрди-да, тўхтади. Биронтаси чуғурчиқ
отган бўлса, қони томгандир, деб ўйлади. Шу пайт те-
падан кимпингдир йўталганини эшишиб юқорига қара-
ди. Тут тепасида майкачан бўлиб олган Аъзамжон шо-
тут еб туради. У бир қўли билан шохга осилиб кафти-
да шотут узатди. Қиз уни ийманиб олди-ю, битта-битта
օғзига сола бошлади. Аъзамжон пеш терганини унга
пеш узатаверди. Охири ўзини гуп этиб ерга отди.
Унинг майкалари, билаклари шотут сачраганидан дор
бўлиб кетган эди. Аъзамжон Дилдорга яқин келиб ил-
жайди. У шундай қулай учрашувни кўпдан ният қилиб
юрарди. Мана бугун иятига етди. Титраб-қақшаб қиз-
нинг билагига қўл узатди. Қиз аввалига қаршилик кўр-
сатди. Кейин иккови бошлашиб кимсасиз тутзор оралаб
кетишиди. Уша куни улар тутзордан кечга яқин чиқиши-
ди. Дилдорнинг қовоқлари қизарган, кўзлари бирорга
дадил қараёлмасди. Эртаси Аъзамжон яна унинг йўли-
ни пойлади. Қилмиши учун ундан узр сўради. Дилдор
йиғлади. Аъзамжон шу сир сирлигича қолишини, яқин
орада тўй қилиб унга уйланишини айтиб, қизни тинчитди.

Асрора олисларга термилиб туриб алланималарни
ўйларди. Асрора бир нарса тўғрисида фикр юритса дар-
ров қарорга келарди-ю, шартта айтиб қўя қоларди.
Дилдор қилган иш уни ҳам ўйлантириб қўйган, нима
дэйиши, нима қилишини билмасди. Охири у шундай
деди:

— Шармандаликни бўйнингга олибсан. Ака билан укани бир-биридан жудо қилибсан.

Дилдор ўрнидан туришга турди-ю, кетолмай унга бақрайиб қараб қолди. Бирдан ҳўнграб йиглаб юборди. Дилидаги гапларни ўпкаси тўлиб кетганидан айта олмасди. Асроранинг ўтли кўзларига боқиб туриб гапира кетди:

— Нима қилай, нима қил, дейсан? Лъзамжонни яхши кўриб қолдим. У фронтдан келган кундан бери телба бўлиб юрибман. Кўзимга ундан бошқа ҳеч нарса кўринмайди.

— Низом-чи? — деди Асрора.

Дилдор ерга қаради.

Асрора ўйлаб қараса, кўнгил иши нозик нарса экан. У Дилдорни шима деб айблайди? Иккови бир-бирини севибди. Аллақачон эр-хотин ҳам бўлиб олишибди. Иккни орада Низомга қийин...

Асрора Дилдор билан хайрлашмай ўтларни раҳмсиз босиб ёнғоқзордан чиқиб кетди.

Шийлон олдида уни Низомжон кутиб ўтиради. Асрорани кўриб бирон яхши гап топиб келди, деган ўй билан ўрнидан турди.

Асрора унинг юэнига ҳам қарамай шийпонга чиқиб кетди.

— Кўрдингми, гаплашдингми?

— Э, бор-э, — деди энсаси қотиб Асрора. — Оғзингдаги ошни олдириб қўйиб, оби дийда қиласан-а. Отингни эртароқ қамчиласанг ўлармидинг! Кечикдинг!

Низомнинг боши эгилди.

— Йигит киши ҳам шунаقا латта бўладими!

Низомжон бўшашиб, кета бошлади, Асрора уни тўхтатди.

— Қаёқقا?

— Кетаман.

— Қаёқقا кетасан? Қочяпсанми?

— Билмадим. Бу уйда, бу қишлоқда туролмайман.

— Қишлоқ сенга нима гуноҳ қилди?

Низомжон нима дейишини билмай эсанкиради.

Асрора қараб туриб раҳми келди. «Нима қилсан унинг кўнглини оларкинман?» деб тикнилиб қолди.

— Менга қара, кетма. Қочган билан дардинг енгилашмайди. Ўзингни ишга ур. Иш билан овunasан. Иш кимларни овутмаган.

Низомжон жавоб бермади. Бошини эгганича индамай сўқмоқдан кетди.

У нима қилишини билмай, яна довдираб гузарга келиб қолди. Кекса қайрагоч тагидаги кўримсизгина буфетга кирди. Бу ерда ҳам хеч ким йўқ. Буфетчи арманни чол бир чеккада мудраб ўтирибди. У Низомжон кириши билан бошини кўтариб ҳайрон бўлиб қаради.

— Кел, ўғлон! Аканг юбордими? Тўй виносини олиб кетасанми?

Низомжон индамади. Шиша балондаги винодан стаканга қуя бошлади.

— Ичмоқчимисан?

— Ҳа, ичмоқчимаш.

— Манатинг вор?

Низомжон ёнидан пул чиқариб столга ташлади-да, стакандаги винони симириб, чиқиб кетди.

У ичкилик деган нарсани ҳали оғзига олган бола эмас эди. Ичакларигача ловиллаб кетди. Бирпаста боши гувиллаб, кўнгли ғалати бўлди.

Кўринган кишига дардини айтгиси келаверди. Та нишларни кўрса гандираклаб олдига борар, энди гап очиши билан оғзидан гупиллаб вино ҳиди келарди-да, учратган киши қўл силтаб кетиб қоларди.

— Ҳеч ким дардимни эшитмайди. Ҳамма шунаقا. Ҳамма ўзини ўйлайди.

Бирдан зардаси қайшаб, бирор билан уришгиси келаверди. Файрати қўзғаб уйга қараб чопди. У бориб акасининг ёқасидан бўғиб олмоқчи, уни то қўли оғригунча дўппосламоқчи. Гандираклай-гандираклай уйга кириб борди-ю, супага етмай йиқилди.

Аъзамжон укасининг аҳволини кўриб даст кўтарди да, айвонга олиб бориб ётқизиб қўйди.

— Аҳмоқ. Сенга ким қўйибди ичишни!— Опасига таъна қилди.— Уни расво қилибсизлар. На гапга киради, на иш буюрсанг қиласди. Талтайтириб юборибсизлар, опа!

Қўли хамир юқи Рисолат ошхонадан чиқиб айвонда ётган Низомжоннинг тепасига келди.

— Буни ҳеч ким талтайтиргани йўқ эди. Ўзи учтўрт кундан бери ғалатироқ бўлиб юрибди.

Низомжон нимадир демоқчи бўлди. Гапиролмай ғўлдиради. Ана шундан кейин у нима бўлганини билмайди. Қўзини очса, ой тепага келган экан. Узоқ-яқинда хўроз-

лар бир бирини чақиришарди. Ўйдагилар аллақачон донг қотиб ухлаб қолишган. Атроф жимжит. Низомjon ўрнидан туриб чойнакдан совуб қолган чойни шимирди. Айвоннинг лабида ўй ўйлаб кетди. Нима қиссин? Тақдирга тан бериб ўтираверсии? Эртага Диљор шу ҳовлига келин бўлиб тушади. Бундан бу ёқ у бир умр шу уйда акаси билан яшайди. Низомjon унинг юзига қандай қарайди?

Низомjon ўрнидан туриб супада ухлаб ётган акасининг тепасига келди. Ҳозир уйғотади, ҳаммасини айтади, тўйни тўхтатади.

Аммо акасини уйготиш учун унинг елкасига қўл чўзганда журъатсизлик қилиб шаштидан қайтди. Акасига қараб туриб унга раҳми келгандек бўлди.

Тамом, кетиши керак. Қишлоқдан бош олиб кетиши керак.

У қоронғида тимирскиланиб кийим-бошларини йиғиширди-да, кўча эшикни ланг очганча, катта йўл томон ўқдек учиб кетди. У югуради. Диљига озор берган муҳаббат туйғуларини орқада қолдириб акасини, опасини, дадасини ташлаб қочарди.

Туғилиб ўсан қишлоқ, диљига биринчи муҳаббат учқунини ташлаган сой бўйлари қолиб кетди.

III

Қирқ биринчи йилнинг қиши кирди.

Жанубий фронт қўшинлари шиддатли жанглардан кейин Ростов-Дон шаҳрини озод қилдилар. Партизан қиз Зоя Космодемьянскаяни фашистлар дорга осди. Бир варақ кепак қоғозда кечикиб чиқадиган республика газетаси Марғилонга икки кундан кейин келарди. Бирдан-бир янгиликни радио айтиб турибди. Комбинат дарвозаси олдида ҳар куни эрталаб соат саккиз яримда одамлар гуж бўлиб симёочдаги карнайга қулоқ солишади. Ҳамма ўз ўйи билан бўлиб, жимгина цехларга кириб кетади.

Низомjon шу ерда. Қиладиган иши пиллакашларнинг қозонига ўт қалаш. У неча марта фронтга интилди, бўлмади. Юрт ишида ҳам, шахсий ҳаётида ҳам унинг омади келмади. Уйи, жойи, иззат қиладиган қишлоғи бўла туриб бегона жойларда юрибди.

Узун қиши кечалари бошланди. Низомжон каттакон пеңда қорамой аралаштирилган кўмир кукунининг ло-виллаб ёнишига қараб жимгина ўтирибди. Ташқарпда қор бўралайди.

Шу пайт фронтда нималар бўлаётган экан? Совуқ бўронларда окопда ётган тенгқурлари нималар қилишаётган экан? Каримжон нима қилаётган экан? Низомжон бўлса иссиққина ҳужрада, лангиллаб ёнаётган пеъчи олдида ўтирибди. Агар бармоқлари бутун бўлганда шундай қилиб ўтирамиди?

У шундай хәёлларга берилган онларда виждони қийналиб кетарди. Тақдирдан дод деб юборарди. Унинг устига деярли ҳар куни бирон ишчи аёл қора кийиниб келарди. Низомжон уларни кўриб турибди. Қора хат олган хотин бош эгиб жимгина дастгоҳи тепасига келар, кўз ёшнини атрофдагилардан яшириб қабр устига энгашгандек бош кўтармай ишига уннаб кетар эди. Уруш, ғам одамларни бир-бирига ҳамдард қилиб қўйган эди. Бугун боласидан ё эридан қора хат олган хотинни овутган аёлнинг ўзи эртасига ўғлидан қора хат оларди. Ҳамма бир-биридан кўз ёшини яширади.

Шу тариқа қиши ҳам яримлади. Низомжон кечаси цех бошлиғининг кабинетида, жилти тўзиб кетган диванда ётарди. Кечалари ухламай радио карнайга қулоқ тутиб, олис фронтда бўлаётган хабарларни эшиштари-ди.

Мана, бугун Янги йил. Одамлар уруш насибаси — ғарибгина дастурхон устида кўп умидлар ваъда қилган қирқ иккинчи йилни кутиб Москва радиосига қулоқ солмоқдалар.

Қишлоқдагилар нима қилишаётган экан? Улар ҳам ҳозир дастурхон атрофида Москвани эшитишаётганми-кан? Низомжон ўтган дам олиш куни этик олгани Марғилон бозорига тушганда қариялар чойхонаси олдидан ўтиб кетаётган Адолатни учратган эди. Адолат Аъзамжоннинг яраси тузалнб, бундан бир ярим ой олдин яна фронтга кетганини айтган эди.

Радиода таниш дикторнинг овози тантанали янгра-моқда эди:

«Қўшинларимиз Қавказ фронтида илгари силжиб бориб, қаттиқ жанглардан сўнг Феодосия шаҳрини ҳамда Керч қалъасини ишгол қилдилар. Калуга немис бос-қинчиларидан тамомила тозаланди».

Низомжон тўнини апил-тамил кийиб цехга югурди. Тунги смена танаффусга чиқсан, ҳамма бир-бирини янги йил билан табриклиётган эди. Низомжон у ёқдан-бу ёқка югуриб радиода эшитган гапларини айтар, уларни ўз қувончига шерик қилмоқчи бўлар эди.

Бу қувонч ҳам узоққа бормади. Дарвоза олдида пўстинга ўралиб ўтирган қоровул чол унга бир қоғоз тутқазди:

— Бир шофёр бсрнб кетди.

Бу ёзув унга таниш. Асроранинг дастхати. Низомжон хатни кўрди-ю, қувончми, аламми, билиб бўлмайдиган бир ҳис вужудини қамраб олди. Хатни ўқиркан, қўллари қалтираб, қўзлари бежо бўлиб кетди.

— Нима гап, тинчликми, болам?

Низомжон гапиролмади. Қўлидаги қоғозни ғижимлаб электр лампаси атрофида капалакдек айланадиган қор учқунларига тикилганча туриб қолди.

Чол ташвишланиб яна сўради:

— Гапирсанг-чи, тинчликми?

— Акам...

У гапиролмади. Томонига бир нима тиқилди-ю, энтиктиди. Шу кўни анча тургач, битта-битта босиб комбинат дарвазасидан чиқиб кетди.

Асрора Аъзамжонининг ҳалок бўлганни ҳақида хабар келганини ёзган эди.

Низомжон урушда эри, ўғли ҳалок бўлган аёлларни кўрган. Уларга ич-ичидан куйинарди. Аммо бу жудолик ўз бошига тушишини, тушган тақдирда қандоқ қилиб чидашини хаёлига келтирмаган экан. Мана энди акаси йўқ!..

Низомжон қандай қилиб тонг оттирганини билмади. Низомжон цех бошлиғидан ижозат олиб тонг ёриши билан Олтиариқ йўлига чиқди-ю, ўткинчи машинага қўл кўтарди.

У Чортеракка кун ёйилганда кириб борди. Том-тошларни қор босиб ётибди. Изғирин кўз очирмайди. Анҳор бўйидаги мажнунтол бутунлай қорга кўмилиб кетган. Кўприк устидаги қайрағоч новдаларини булдуруқ ўраб, танасигача оппоқ қилиб қўйган. Аммо Низомжон бу совуқ, ноҳуш манзарага парво қилмасди. У уйга, жигарининг мотамига шошарди.

Йўлда одам учрамасди. У маҳалла қўчасига бурилгандагина ора-чора одамлар йўлиқа бошлади. Улар кўпдан бери кўринмай кетган Низомжонга совуққина

қараб қотишарди. Баъзиларининг кўзида ачинишми, раҳмдилликми, аллақандай ифода бор эди.

Унинг қадами тезлашди. Муюлишда уйнинг бир та-вақали эшиги кўринди.

Аммо ўостонага келганде ерни босиб ётган қор устида саноқсиз оёқ изларин борлигини сезмаган эди. Ўқдек отилиб ҳовлига кирди. Кирди-ю, ошхона олдида бели боғлиқ опасига кўзи тушди.

— Вой, акангдан айрилиб қолдик! Жигаримдан ай-рилиб қолдик!

Рисолат югурга келиб уни бағрига босди-ю, тўлиб-тў-либ йиглади. Ичкаридан буқчайиб қолган дадаси Иноят оқсоқол чиқди. У Низомжонга совуқ бир назар ташлаб жойидан қимирламай тураверди.

— Қаёқларда тентиб юрибсан? Арслонимдан жудо бўлдим.

Низомжон ҳам карахт бўлиб қолгандек жойидан қи-мирламасди.

— Акангдан ажралдик. Олис юртда, бегона тупроқ-да қолди. Уз қўлинг билан жигарингни қабрга қўйма-динг. Бу кунлар дилингга армон бўлиб қолади.

Рисолат унинг елкасидан қўлинни олиб дадасига қа-ради.

— Нима қиласиз, дада, боланинг юрагини эзиб. Ҳар қанча гап бўлса, мана, келди. Бафуржа гаплаша-сиз.

Ниҳоят, оқсоқол бир сўз демай ичкарига кириб кет-ди. Сал ўтмай уйдан қорининг қуръон тиловат қилгани эшитилди.

Қуръон товуши ҳеч қачон бахтли кунларни эслат-майди. Унинг ҳар бир сураси қабристон жимлигини, бой-қушлар кўзи ҷақнаган мозор даҳшатини эслатади. Ҳо-зир Низомжоннинг ҳам кўзига қорга бурканган оппоқ қабристон кўринарди.

У ҳамма нарсани унутди. Ҳудди шу соат, худди шу дақиқадан бошлаб, ўзининг болалиги тамом бўлганини, бирдан катта бўлиб қолганини сезмасди.

Орқа томонидан оёқ товушини эшитиб Низомжон беихтиёр ўгирилди.

Остонада сочини ёзиб, белини боғлаган Дилдор турарди. Унинг қовоқлари шишган, уйқусизликдан бўлса керак, ранги оппоқ оқариб кетган эди.

Низомжон беихтиёр орқасига тисарилиб унга йўл

берди. Диlldор бошини эгиб гуноҳкорона бир вазиятда ёнидан ўтиб кетди.

Қорининг овози ўчди. Уйдан кишиларнинг йўталиши эшистилди. Низомжон ичкарига кирди. Деразалари қи-ров бойлаганидан қороғи бўлиб қолган хонада тўртта чол ғўнғир-ғўнғир гаплашмоқда эдилар. Иноят оқсоқол пойгаҳда чой қўйиб ўтирибди. Низомжон кириши билан чоллар ўринларидан қўзғалиб қўйишди. Курсиси олиб ташланган сандал чўғига қўлини товлаб ўтирган чол Низомжоннинг дадасини юпатарди.

— Энди, қандоқ қилайлик, Иноят. Пешонага шундоқ битилгандан кейин иложимиз қанча? Уч-тўрт ойгина бўлса ҳам дийдорига тўйдириб кетди. Тўйини кўриб қолдингиз. Биз шўринг қурғурларнинг олло таоло олдида шунча гуноҳимиз бор эканмики, доғи ҳасратда ётибмиз. Болагинамни кўрмадим. Болаларимизнинг қабри қайдা, жасади қайдা, бир оллонинг ўзи билади. Шу бир парча қогозга қараб аза очиб ўтирибмиз. Эҳ-ҳе, сиз билан мендақалардан қанчаси қон-қора қақшаб ўтирибди.

Чолнинг юзлари бужмайиб, серажин бетлари кичкина бўлиб кетди. Низомжон чолнинг ўғли ҳалок бўлганидан бехабар эди. Низомжон уни яхши танирди. Урушдан олдин МТС да грузовик ҳайдарди. Жуда чиройли йигит эди. У киргац уй тўлиб кетарди. Самоварда у ўтирган сўрига одам ёпириларди. У билмайдиган афанди латифаси йўқ эди. Кўчада биронта танишини учратиб қолса, машинаси тўхтатиб: «Битта янгисини топиб қўйдим, айтиб бераман», деб латифа айтиб кулдириб ўтиб кетарди. Ашулани ҳам яхши айтарди, овози ширали эди. Шундай қувноқ, шундай кўркам йигит ҳам ҳалок бўлибди.

Чоллар фотиҳа ўқиб ўринларидан туришди. Низомжон дадаси билан уларни остонаягача кузатиб чиқди. Қайтиб дадаси уни уйга бошлаб кирди-ю, ўтқизиб тергов қила кетди.

— Қаёқда юрибсан, аҳмоқ? Сенга нима гуноҳ қилгап эдик? Қани, айт!

Низом энгашиб тек ўтираверди. Чол бошини сарак-сарак қилиб, ушинг жавобини кутарди. Ўғлидан жавоб бўлмагач, яна ўзи гап бошлади:

— Хўш, шунча тентиб юриб нима орттирудинг? Усбоингининг исқиrtleгидан нима орттирганингни кўриб турибман. Қариганимда қўлтиғимга киравсан, рўзғоримнинг бир чеккасидан кўтаришарсан, деган эдим. Э, эсиз,

эсиз берган тузим. Сен тенгилар пул топиб рўзгор тебратаяпти, бола чақа боқяпти. Қани, айт, энди нима қилмоқчисан?

Шу пайт опаси дастурхон йиққани кирди. Ота-бала ўртасида ўтаётган гапнинг маъносига тушуниб, у ҳам ўтириди.

— Олагинанг айлансин. Биттангнинг доғи ҳасратинг ҳам етар. Нимадан, кимдан дилинг оғриганини билмайман. Аканг дадам бечоранинг белини букиб кетди. Энди сен куйдирма. Эс-ҳушиңгни йиф. Ёнига кир. Бу уруш ўлгур ҳамма ёқни қийратяпти. Дадамнинг ҳам беш кунлиги борми, йўқми, ёнида бўл. Акангнинг азаси деб бор буд-шуддан айрилдик. Ётиб еганга тоғ ҳам чидамайди. Ўзимизнинг колхозда ишла. Диlldор — келин аянг, оғир оёқли. Ишга ярамай қолган. Эртами-индин кўзи ёриса бир-икки йил колхоз ишини қилолмайди. Дадам ўзингга маълум. Мендан умид қилманглар, болаларимни ўзим эплаб, қўлларингга қарамай турганимга шукур қилинглар. Жон ука, шу ерда қол. Ҳозир бирордан гина қила-диган пайт эмас. Яхши гапдан бошқа ёрдамим йўқ.

Низомжон опасининг гапларини чин юракдан эшишиб ўтиради. Тўғри, қолиб шу ерда ишлаши керак. Рўзгорни ўзи қўлга олиши керак.

Бироқ, бироқ Диlldор яшаётган уйда туришни у ўзини ўзи ҳақоратлаш деб биларди.

Дилдорга ҳам у билан бир жойда туриш осон бўлармикан?

Қанчалик қийин бўлмасин, Низомжон қишлоқда қолишга, кексайиб қолган дадасига тиргак бўлишга аҳд қилиб қўйди.

— Хўп. Қоламан, опа.

IV

Низомжон Марғилонга тушиб, уйдаги аҳволни тушунтириб, ишдан бўшаб келди. Отаси Иноят оқсоқол яна тирникчиликнинг пайига тушиб эртадан-кечгача қўлига омбур, сим олиб супурги бойлади. Эшакка ортиб ўзи пиёда қор кечиб Марғилонга қатнайди. Рисолат ҳамон таъзиянинг расм-русларини тўла-тўқис қиласин, деб рўзгорда борини барбод бермоқда. «Шундай укем тупроқда ётаверадими, ҳеч бўлмаса ўз топгани ўзининг маъракасига ярасин», деб Диlldорнинг бисотидаги бори-

ин битталаб бозорга чиқаряпти. Иноят оқсоқол ёшлигидан бир гапини икки қилмаган қизини бунаقا харжлардан тиёлмасди. Оила изминни бутунлай унинг қўлига топшириб қўйган эди.

Низомжон Каримдан келган хатин Асрорага олиб борган эди. У билан анча гаплашиб, тушга яқин табиати равшан тортиб уйга келди.

— Дунёда нима гаплар бор, болам? — деб қолди отаси.

Низомжон энтика-энтика гап бошлади:

— Утган куни Фарбий фронтдаги қўшинларимиз пойттахт яқинидаги Можайск деган шаҳарни озод қилингаша эди. Энди Москва облати душмандан бутунлай тозаланибди.

Чол бу гапдан оғзини очганича анграйиб қолди.

— Шу билан уруш тамом бўладими?

— Йўқ, дада. Немис ҳали бизнинг еримизда?

Чолининг юзлари яна бурушиб кетди. У соқолининг учини бармогига ўраганича тиззасига тикилиб қолди.

Рисолат Низомжоннинг олдига бир коса мастава келтириб қўйиб, айвон устунига суюнганича унинг хўриллатиб овқат ичишига қараб турарди. Оқсоқол ҳассасини дўқиллатиб кўчага чиқиб кетгандан кейин кўрначага ўтириб, укасига тикилди.

— Низомжон, менга қара, укажон,— деди у журъатсизлик билан,— жигар жигарга ёмонлик право кўрмайди-а?

Низомжон унинг нима демоқчилигини билолмай ҳайрон бўлди. Елкасини қисди.

— Йўқ, аввал шуни менга айт. Жигарнинг жигарга ёмонлик право кўрганини эшитганимисан?

Низомжон бosh чайқади.

— Балли, ука. Мен опангман-а? Мен ҳам сенга ёмонлик қўлмоқчимасман, дадам ҳам шундоқ. Кўп ўйладик. Ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келдик. Энди гап сенда қолди. Йўқ десанг, илло-билло юз кўрмас бўлиб кетамиз.

Низомжон опасининг феълини яхши билади. У тутган жойидан кесадиган хотинлардан. Унинг дастидан поччаси дод дерди. Қилдан қийиқ топиб, жанжал чиқарди. Шу феълидан икки марта қўйди-чиқди бўлиб, уйга кўчини ортиб келган, беш боласини кўзи қилмаган поччаси ялиниб-ёлвориб яна кўчириб олиб кетган эди.

Албатта у Диlldорга ҳам кўп кўргиликларни солған бўлиши керак. У Диlldор кўчага чиқдими, дарров уйга кириб қутисини ковлаб нимаси бор, нимаси йўқлигини билib оларди. Унга қайнагачиллик қилиб иш буюрар, қилган ишидан албатта хато топиб, койир эди.

Низомжон опасининг гапни узоқдан бошлаб, даромад қилаётганидан бирон кўнгилсиз гап борлигини билib, юраги шув этиб кетди. Агар шунчаки гап бўлганда у бобиллаб гапириб ташларди. Йўқ, у ялинганга ўхшаб, шартини аввал ўртага ташлаб гап бошлайти. Нима гап экан?

Опаси гапдан олдин жиндек кўз ёши қилиб ҳам олди.

— Аъзамжонигинам қандоқ йигит бўлган эди, қандоқ йигит бўлган эди-я. Қарчиғайдек укамдан айрилиб ўтирибман. Менга осон тутма, ука. Сен ҳали ёшсан, биттагина болага ота бўлгин, жудоликнинг қанақа бўлишини биласан. У кетди. Ундан нима қолди? Худди дунёга келмагандек кетди. Суқсурдеккина хотини қолди. Эртами индин Диlldор албатта кетади. Бисот-бағални шиппариб, уйни шипшийдам қилиб кетади. Ёш умрини беваликда хазон қилармиди? Укамдан ҳомиласи бор. Бола дунёга келса кимларнинг қўлига қарайди?

Унинг гаплари Низомжонининг жигар-бағрини эзиб юборди. Бошини эгганча пиқ-пиқ йигларди у.

— Ойдеккинажувион қўлдан чиқиб кетмаса, дейман. Укагинамнинг боласи бирорларнинг эшигида хор бўлмаса, дейман.

Низомжон опасининг гапларидаи, Диlldорни кетқизма, шу уйда тураверсин, деган маъно англаб:

— Шу уй уники, даъвом йўқ,— деди.

— Йўқ, бошқа гап айтмоқчиман. Шарнатда шарм йўқ, Диlldор қўлимиздан чиқиб кетмасин, дейман. Акангнинг боласига ота бўлиб, пешонасии силасанг дейман. Шарнат бунга йўл беради. Дадам уламолар билан гаплашиб китоб кўриб келди.

Низомжоннинг танасига электр токи ургандек вужуди зирқираб кетди. Опаси нима деяпти? Акангнинг хотинига — келин аяигга уйлан, деяпти! Бу қандай гап! Бу гапни бирор эшитса нима дейди? Унинг, юрт урушда жон олиб, жон бераётган пайтларида бирори хизмати билан шу курашга ҳисса қўшолмай, майдада ишлар билан уриниб юргани етмагандек, энди акасининг хотинига

уйланиши қолганми? Наҳотки унда виждон бўлмаса, наҳотки иззат-нафс деган нарса бўлмаса! У опасининг, дадасининг гапига кириб шу ишга рози бўлса, бир умр виждон азобида қолиб кетмайдими? Қандай яшайди? Одамларнинг кўзига қандай қарайди? Эрта-индин уруш ҳам тугаб қолади. Омон қолганлар қайтиб келишади. Шунда улар: «Сен нима қилдинг?», деб сўрашса, нима деб жавоб беради? «Келин аямга уйланиб, бурчак-бурчакда тирикчилик қилиб юрдим», дейдими? Ҳеч ким сўрамаса ҳам, Карим сўрайди.

Наҳотки опаси Дилдорга шунчалик меҳрибончилик қиласётган бўлса? Наҳотки акасининг ҳали туғилмаган боласига шунча меҳрибонлик қилса? Йўқ, унинг дарди бошқа. Низомжон опасининг дардини билади.

Дилдор кексайиб қолган Юнусали отанинг ёлғиз боласи. Ота қизини тўқис-тугал мол билан узатгани. Унинг устига дардчил чолнинг беш кунлиги борми, йўқми. Оқ тунука томли ичкари-ташқарили ҳовлига Дилдордан бошқа меросҳўр йўқ. Опаси ана шуларни ўйлаб, уни укасига раво кўряпти.

Наҳотки Дилдор бу гапларга рози бўлган бўлса?

Низомжоннинг сукутга кетганини опаси ризо аломати деб ўйлади-да, унинг елкасига қоқиб гапирди:

— Ҳўп дейишингни билардим. Энди гап шу. Дилдорнинг кўнглини ол. Уни бундан бу ёқ келин ая, деб чақирма...

Низомжон шердек бўкириб ўрнидан туриб кетди. У қалт-қалт титрар, кўзлари қинидан чиқай деб опасига ўқрайиб қарап эди.

— Мени ким деб ўйлаяпсиз? Шу гапни нима деб гапирдингиз? Одамгарчиликдан чиқсан деб ўйлаяпсизми? Виждонсиз деб ўйлаяпсизми? Узимни осиб қўйсам қутуламанми?! Узимни чавақлаб ташласам қутуламанми?

Унинг бўғиқ, аламли бақиришидан йўлакда турган дадаси ҳассасиз, энгашганича ариқ лабига келди.

— Нима гап? Нимага бақирияпсан, аҳмоқ?

Унинг важоҳатидан қўрқиб кетган опаси қочиб дадасининг орқасига яширинди.

— Мусулмонман дейсиз, дада. Шуми мусулмонлик?!

— Бақирма! Битта-яримта эшишиб қолса нима дейди?

— Акам гўрида тик турмайдими? Ҳеч бўлмаса арвоҳ хотира қилипг.

— Арвоҳ хотираси деб шу ишни қиляпмиз. Раҳматлик акангнинг биргина ёт-бегоналар қўлида хорзор бўлса, майлими?

— Бу замонда ҳеч ким хор бўлмайди, зор бўлмайди.

Шу пайт чорбоғдан эчки етаклаб Дилдор кириб келди. У ота-бала ўртасида нима гап бўлаётганини билолмай эшик олдидা тўхтаб қолди. У, Низомжоннинг шунча вақт йўқ бўлиб кетганига чол уни энди қийин-қистоққа оляпти, деб ўйлади. Иноят оқсоқол унга ёмон ўқрайди.

— Болам, сен ишингга қарайвер. Бу ўзаро гап.

Дилдор эчкини беҳига боғлаб, яна чорбоққа юра бошлиган эди, чол унга ўдағайлаб берди:

— Ҳой, эчки беҳининг пўстлоғини шилиб ташлайди-ку!

Дилдор чурқ этмай, эчкини ечиб кўчага олиб чиқиб кетди.

— Бола, шуни яхши билиб қўйки, менинг айтганимни қиласан.

Низомжон шу ёшга кириб дадасининг гапини иккι қылган бола эмасди. Ҳамма вақт нима деса бош эгиб, хўп, деб келган. Иноят оқсоқол болаларини аямасди. Үларни бирон марта илиқ-иссиқ гап айтиб эркалатмагап. Акаси Аъзамжон гожроқ эди. У дадасининг гапига хўп дерди-ю, кейин ўзи билганча иш тутиб кетаверарди. Низомжон унақа эмас, соддалигидан, тўғрилигидан дадасига чап беролмасди. Мана, у умрида биринчи марта ота юзига тик қарайпти. Унинг ёмон қаравишидан Рисолат безовталаниб қолди. Бирон кори ҳол бўлмасин, деб ота-бала ўртасига кирди.

— Ҳой бола, жинни бўлма. Хўп, де!

— Йўқ!— у дадасига юзланди.— Дада, уялмансизми, андиша қилмайсизми? Акамнинг тупроғи ҳали сошимай туриб-а?..

— Дадангга шунақа дейсанми, ярамас!

Чол унга ўдағайлаб яқин келди.

— Хўп, десанг, деганинг, бўлмаса...

Юрагининг аллақаерида бир нима узилиб кетгандек Низомжон энтиқди. Кўзлари тиниб, олам қоп-қора зимиштонга айлангандек бўлди. Икки тиззасида дармоқ қолмай оғир калтаклардан шалайим бўлиб йиқилиб, ўрнидан турганга ўхшарди. Дадаси нима қилмоқчи, оқ қилса-я. Унда дунёда кими қолади? Нимаси қолади? Энди унинг одам бўлиб яшашидан нима маъно чиқади?

Низомжон кўзларини жавдиратиб дадасига қаради.

— Дадажон, ўйлаб кўрсангиз-чи? Ўз болангизга шу кунни раво кўрасизми? Бунақада менин тириклайнин кўмасиз-ку. Акамнинг ўрнига мен ўлиб кетсам бўлмасмиди!

— Кошки эди...

Низомжон ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Жон дада, ниятингиздан қайтинг. Барибир мен бунга қўнимайман.

— Шунақами?

— Дурустроқ ўйлаб кўринг...

— Шунақами?

Низомжон изтироб билан қичқирди:

— Ҳа!

— Оқ қилдим, сени! Сендақа болам йўқ! Оқпадарсан! Йўқол бу уйдан!

У, бир муддат дадасиннинг ўт чақнаётган кўзларига маъюс боқиб турди-да, битта-битта босиб йўлак томонга юрди. У бирдан тўхтаб орқасига ўгирилди. Ёш тўла кўзлари билан туғилган уйига, ҳовлига, болалик йилларинда әмаклаб бориб сув ичган ариққа, чумчуқ боласини оламан деб тирмашиб чиққан кекса ўрник шохларига, варрак учирган том бўйотларига тикилганича туриб қолди. Оғилхона олдида занжиранланган Олапар унга қараб думини ликиллатар эди. Низомжон бориб унинг бўйнидан қучоқлаб, бошларини, қулоқларини эз-ғилади. Зийрак ит бир нима сезгандек, Низомжоннинг эзғилашларига туриб берди. Низомжон унинг бўйнидаги занжирини ечиб юборгандан ҳам, жойидан қимирламай маъюс қараб ётаверди.

Низомжон уйга кириб онасиннинг рамкага солинган суратини олиб чиқди-да, кўкрагига босганича ҳеч қаёқ-қа қарамай кўчага югурди.

У қайрағоч тагига етганда девор рахнасидан ошган бўлса керак нимчаларц, тирсаклари тупроқ бўлиб кетган Диlldорнинг йўл ўртасида турганини кўрди:

— Нима бўлди?

Низомжон унга ёмон қаради:

— Айт, нима бўлди?

— Хонадонимизга кулфат олиб келдинг, шумқадам!

Низомжон йўлинни тўсиб турган Диlldорнинг юзига қарамай ўтиб кетди. У алам билан йиғлаб қолган Диlldor-

дорга қайрилиб қарамади. Шамолдек елиб бораркан, қулоғида ҳамон, «оқпадар», «оқнадар», «оқғыдар» сўзи тақрорланарди.

У маҳалла кўчасидан чиқиб дала йўлига ўтиши билан қадами секнилашди. Ичидан келган кучли хўрсинин томогини куйдирди. Бир нима шитирлагандек бўлди. Ўгирилиб қараса, орқасида бошини эгиб Олапар эргашиб келяпти. У яна унинг бўйнидан қучди.

— Сен қол, сен қол. Сен оқнадар эмассан. Қол! Қол!

Ит унниг гапларига тушунмади. Яна эргашаверди. Низомжон ердан кесак олиб унга отди. Тегмади. Ит яна эргашди. Охири у каттакон тошни олди-ю, кучининг борича унга улоқтирди. Ит ангиллаб орқага қайтди-да, нарироқ бориб ўтириб олди. Низомжон кўздан йўқолгунча орқасидан маъюс тикилганча қолди.

Қишлоқдан узоқтаб кетган Низомжон қўйнидан она суратини олиб тикилди-да, ҳасрат-надомат билан ингради.

— Ая, аяжон! ..

И К К И Н Ч И Б У Л И М

I

Ердан қор кетган бўлса ҳам, кўлмак сувларнинг бети эрталабга яқин пиёс пўстидек муз бойларди.

Баҳор баҳор экан. Олисда ўт ёнишига қарамай, шаҳарлар вайрон бўлишига, одамлар ўқса учишига қарамай барибир баҳор одамлар кўнглига аллақандай илиқлик олиб киради.

Ҳар якшанба тўн кийиб, этигини мойлатиб Марғилонга тушадиган қишлоқ йигитлари энди олисда — урушда.

Бу томопларга эндиғина расм бўлган баланд пошнали туфлилар сандиққа тушган. Қийганда кўзни оладиган қичиқ атлас энди қизларнинг кўнглига сиғмайди. Ҳамманинг кўзи фронт йўлида.

Зириллама гузаридаги катта қайрағоч шохига илинган радиокарнай тагига кунига тўрт маҳал одағи йигилади. Одамлар жим. Ҳар ким сукут ичида фроҷт йўлларидан, вайрон бўлган қишлоқлардан, олинган шаҳарлардан ўз боласини, акасини, укасини қидиради. Шундай сукут билан яна тарқаб кетади.

Мана, тагин баҳор келди. Ҳувиллаб қолган дараҳт шоҳларига қушлар чўп ташиб ин қура бошладилар. Зириллама гузари ҳам секин-секин гавжум бўла бошлади. Баҳор одамларни уйдан етаклаб чиққан, офтоб заҳ уйларнинг деразасидан мўралаб қишидаи қолган рутубатни ҳайдамоқда.

Деворлари нураб қолган ҳовлиниң кунгай томонидаги айвонда кексагина бир хотин камзулуга тугма қадаб ўтирибди. Офтоб қиздирган қора кўрпачада ҳурпайиб ётган мушук унинг қатим тортаётган қўлларига қараб хуриллайди, ғалтак ипни олиб қочишга пайт пойлайли.

— Қўй, Мош, бу сенга ўйинчоқ эмас. Йўқотиб қўйсанг, кейин ипни қаёқдан топаман?

Мушук унинг гапларига тушунгандек, яна хуриллайди.

— Сен ўлгур гапга тушунармидинг, сенга ўйин бўлса.

Хотин ишини битказиб ўрнидан турди. Устун олдига келиб бўй чўзиб кўча томонга қаради. Кўчадап гупчагига мой тегмаган арава ғичиллаб ўтаётган эди. Эгарда ўтирган киши буқчайнаб ниманиндири минфиллаб хиргойи қиласарди. Арава эшик олдига келиб тўхтади. Эгардаги киши арава шотисига оёқ тираб девордан қараб қичқирди:

— Ҳо, Жаннат хола, уйдамисииз?

— Кираверинг, Умматали, кираверинг.

Умматали гуп этиб ўзини ерга ташлади-да, ҳовлига кирди.

— Раис юборди,— деди у, у ёқ-бу ёққа аланглаб.

— Аравангизни деворга тўғриланг. Ана, олиб кетаверинг!— Жаннат хола девор тагидаги буғи чиқиб турган гўнг уюмини кўрсатди.

Умматали ташқарига чиқиб аравани тўғрилади-да, қайтиб кириб паншаха билан раҳнадан ошириб аравага гўнг ота бошлади. Лотин унга разм солиб туриб ичи эзилиб кетди. Қандоқ юарди-я! Қишлоқда уни каттадан-кичик «Умматали паратка» дерди. Кийган кийими га гард юқмасди. Чий бахмал шимчасининг кўкрак чўнтағидан соат занжири осилиб туради. Энди буқчайнаб қопти. Кийимлари ҳам бир ҳолатда. Азизхони урушга кетди-ю, шу кўйга тушди.

Жаннат хола айвон лабига ўтириб унга тикиларкан, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Ўрнидан туриб олдига келди.

— Азиэхондан хат борми, ўргулай?

Уммагали паншаха дастасига бағрини бериб анча туриб қолди, унга қарамай, бир хўрсиниб олди-да деди:

— Анча бўлди келмаганига.

Жаннат хола негадир бош қимирлатди.

— Меликидан ҳам хат йўқ. Қандоқ қиласиз, ўргулай.

— Икромжондан-чи? — деди Умматали ерга қараб.

— Яқинда хат келган эди. Тинчман, дебдилар.

— Хайрият.

Умматали бошқа гап сўрамади. Ишини битказиб өгарга минди-ю, хайр ҳам демай жўнаб қолди.

Ховли жимжит. Мушук ҳамон хуриллайди. Қампир айвонда кафтини иягига тираганича ўтирибди.

Боласи турмай-турмай, якка-ёлғиз арзандаси Турсунбойни шамолни ҳам рано кўрмай авайлаб боқиб катта қилди. Кечалари ухламай, шу ёлғизимнинг умрини узуши кил, деб худога нола қилиб чиқарди. Ҳозир қаерларда юрган экан? Дийдорини бир кўриб ўлса. Турсунбойнинг алплек қоматини бағрига бир босиб ўлса армони қолмасди.

Кампирининг дилида, тилида кеча-ю кундуз шу гап.

Аммо Турсунбойдан хат ҳам, хабар ҳам келмасди. Дадаси ҳар хатида: «Турсун қалай, армияга чақирилмадими? Қасал-пасал бўлгани йўқми, нега хат ёзмайди?» деб сўрарди.

Ота унинг армияга кетганидан бехабар эди.

Турсунбой кетаётган куни онасига қараб турганда кўзларида ёш йилтирагандек бўлган эди. Жаннат хола ҳалигача билмайди — ўшанда ўғли йиғлаганими, ё пешонасидан томган тер йилтираб шунаقا кўринганмиди?

Она кўзи олдида ўғлининг қоп-қора қошлари, чақнаган кўзлари қолди. Йигирма бир йил атрофида парвонга бўлиб, айланиб-ўргилиб боқсан боласини уруш бағридан юлиб олди. Ҳозир у қаёкларда юрган экан? Очмишкан, тўқмнкан? Лекин она кўнглига таскин берарди: «Болам юрт ишига яраб қолди. Кўпга келган тўй экан, қандоқ қиласиз, қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади, ишқилиб, ёлғизим соғ-омон келсин!»

Жанинат хола ўрнидан турди-да, битта-битта босиб кўча эшигидан ташқарига қаради.

Дала офтобда яшнарди. Кимdir тўқ-тўқ теша уриб ишкомга поя кесяпти. Катта ернинг охиридаги тош йўлдан юк машинаси гуриллаб ўтиб кетди. Қампир автомо-

биль овозини эшитмаганига ҳам анча бўлиб қолган эди. Ёу товуш негадир унга урушдан аввалги пайтни эслатди. У Турсунбой билан шунақа машинада Марғилонга тушган эди. Эри Икромжон Москвадан келаётганда она-бола уни ўша ерда кутиб олишган.

Кампир кўчага чиқди-ю, беихтиёр гузарга қараб юра бошлади.

Бугун негадир Зириллама жуда гавжум. Идора олдида қора машина турибди. Каллакланган толларга саккиз чогли от бойланган. Кампир ҳайрон бўлиб самовар сўрисига ўтири. Чойхўрлардан бири:

— Ота анча озиб қопти-я,— деди.

— Йўлдошвойга ҳам осон тутиб бўлмайди,— деди унга бир мўйсафид.— Бошида юртнинг ташвиши, уйқусининг мазаси йўқдир. Ўзимиз мисол, кичкинагина рўзгор деб не куиларни кўряпмиз.

Кампир уларнинг гапидан Зирилламага Йўлдош Охунбобоев келганини билди. У Охунбобоевни яхши танирди. Акаси билан бирга катта бўлишган. Икромжон билан бўлса яқин оғайни эди. У ҳар гал Марғилон келганида албатта Икромжонни суринтириб, ўзи Зирилламага келолмаса, албатта олдириб кетиб, бирнас чақчақлашиб, Андижонга ўтиб, кетар эди.. Зирилламага келган пайтларида Икромжонни чақиртириб ўтирмаи, ўзи тўппа-тўғри эшикни очиб кириб келаверарди. Ўтган йидан Жаннат холанинг акаси Содиқжон вафот қилди. Йўлдош ота эшитгапмикан?

Идорадан Охунбобоев билан Райимберди тоға чиқди. Уларга эргашган раислар сал орқароқда қолишиди. Ота Тоғани қўлтиқлаб олиб чойхона томонга юра бошлади. Улар қандайдир зарур гапни қизишиб сўзлашарди. Охунбобоев инмадандир жаҳли чиққандек, Тоғага қаттиқ-қаттиқ гапиради.

Улар сўрига яқинлашаркан, ҳамма ўринидан турди. Бирдан отанинг кўзи Жаннат холага тушди.

— Ия, ия, синглим, тинчмисан?.. Эшитдим. Икром фронтда экан. Хат борми? Эркатой қалай, яхши юрибдими?

У устма-уст савол берганидан Жаннат хола нима деб жавоб беришни билмасди.

— Турсунбойингиз ҳам кетди.

— Битта ўзинг қолибсан-да? Содиқ ҳам қазо қилибди...— Охунбобоевнинг кулиб турган юзи бирдан жид-

дий бўлиб қолди. Икки қошининг ўртасига тугунчак тушди. Кўзлари бир нуқтага тикилганича индамай гурриб қолди. Кейин дард, алам билан сўрига келиб ўтириди.— Кўпни кўрган киши эди. Яхши одам эди.

Бошқа гап айтмади. Узатилган пиёлани олиб индамай ўтираверди.

Ким билади, у Содиқжон билан ўтказган йигитлик йилларини эслаётнубдими, йўқотган азиз оғайниси учун ичидан йиғлаляптими. У шу кўйи анча жим ўтиргандан кейин совиб қолган чойни ҳўплаб, Жаннат холага қаради:

— Якка қолганинг ёмон бўлибди. Улар келгунча Тошкентга олиб кетайми? Бизнида тура турасан.

Жаннат хола бош тебратди.

Охунбобоев ўрнидан қўзғалди.

— Майли, ўзинг биласан. Райим, хабар олиб тур. Зориқтириб қўйма. Икром келганда уятли қилма бизни. Менга гапинг йўқми, синглим?

— Йўқ. Сизни кўриб акамни кўргандек бўлдим.

Йўлдош ота ўтирганлар билан ҳазиллашиб ўтиб кетди. Улар негадир шаҳар томонга эмас, далага қараб кетишиди.

Жаннат хола ўрнидан турди. Яна уйга қараб йўл олди. У энди негадир ўзини сира ёлғиз қолганга ўхшатмасди. Бу ерда кимидир борга, кимнингдир нафаси димоғига тегиб турганга ўхшайверди. Хаёлидан ёмон ўйлар нари кетди.

Хувиллаб қолган уйда ёлғиз яшаш қийин. Ҳовли ютаман дейди. Аммо Жаннат хола ёлғизликка кўнишиб қолганди.

Кеч кирди. Чироқ ёқиб айвонда яна кундаги ўтириши бошланди. У ёлғиз эмас. Хаёлида эри билан, арзандада боласи Турсунбой билан худди тўғрима-тўғри ўтиргандек гаплашарди.

Ой чиқди. Яланғоч новдалар орасидан ўтгунча бети тимдалангандек ҳориб-чарчаб терак учига чиқиб олдида, қимирламай туриб қолди.

Қўшни ҳовлида хўроз қичқирди. Қаердадир ит улиди. Кимнингдир боласи бигиллаб йиғлади.

Бирдан эшик тагида ит вовиллади. У гўё уйга кириб қолган нотаниш кишини таламоқчилик жон-жаҳди билан вовилларди. Жаннат хола чўчиб кетди. Яна эшик томонга қулоқ солди. Эшик ҳалқасини кимдир қоқарди.

- Ким? — деди Жаннат хола безовталаниб.
 Мен, мен, Жаннат. Оч!
 Бу өри Икромжоннинг товуши эди.
 Жаннат хола қандай қилиб эшик олдига борганини бўлмайди, зулфинни тополмай довдиради.
 — Очсанг-чи, нима бўлди?
 — Ҳозир, ҳозир.
 Жаннат хола титраб-қақшаб аранг зулфинни топди-да, эшикни ланг очиб юборди.
 Еғоч оёқли Икромжоннинг боши ва елкаларини ой ёритиб туарди.

II

Эрталаб Райимберди тоға келди.
 У Икромжоннинг бир оёғи йўқлигини кўриб, юраги жиз этиб кетди. Аммо буни унга сездирмади. Қучоқ очиб кўришаркан: «Хайрият, хайрият тирик кўрдим!» — деди.
 Ҳовлида хотин-халаж кўп. Эркаклар бирни кириб, бинри чиқиб туришибди. Ҳали нами кўтаришмаган супага ҳам бўйра тўшаб, шолча ёзилган. Эркаклар шу ерда. Самоварга тараша ташлаётган чол раисга чаккасидағи бир даста бинафшани олиб узатди. Тоға тўйиб ҳидлади-да, Икромжонга берди.

— Мана, баҳор нишонаси. Ҳидла, соғингандирсан.
 Бинафша қўлдан-қўлга ўтди. Шу бинафша баҳона бўлди-ю гап баҳор, дала, бу йилги қилинадиган ишлар тўғрисида кетди.
 — Тога,— деди чой қуйиб ўтирган Умматали Райимбердига қараб,— кеча ота келган эканлар. Тинчликни ишқилиб?

— Тинчлик. Ёзёвонга чиқиб келдик. Иш катта бўладиган. Бизга Наймандан ер беришяпти.
 Найман — чўл тўқайининг ўртасида. У томонларда деҳқончилик қилиш осон иш эмас.

— Тўқайда нима қиласми? Пахта битармиди? Турган-битгани ботқоқ, пашшанинг уяси!..

Райимберди эндигина оқ оралаб келаётган мўйловини силаб илжайди:

— Ҳукумат бир иш қилса билиб қиласди. Чўлга чиқамизу, пахта экиб кетаверармидик? У жойларда пахта битишинга икки қовун пишиғи бор.

Икромжон гапга аралашмай бир чеккада жимгина ўтирибди. Райимберди чойни шимириб, пиёла четини-енгига артди-да, дастурхонга қўйди.

— Азбаройи колхозчнга мадад бўлсин, егулиги ўзи-дан чиқсин, деб шундай қиляпмиз. Аввал икки йилги-на шоли экамиз. Аммо лекин, Найманга кўчиш ихти-ёрий. Ота айтдиларки, чўлга кўчиб чиқсан оиласаларга кузга қолмай бошпана қилиб берилади. Ҳар бригада-дан икки оила кетса — ўттиз тўрт хўжалик бўлади. Бинойидек қишлоқ қурниш мумкин. Аммо кузгача чайлада яшаб турнишга тўғри келади. Ҳар бир онлага ўн олти сотих томорқа, ўзинга шоли экиб олади. Даромад тақ-симотида қанчадан тушса, бошқалар қатори яна ола-ди. Менингча, бу ишга қўнимайдиган одам бўлмаса ке-рак. Аммо лекин, бошқа колхозлар ҳам шундай қиляпти.

Раиснинг бу гапи кўпчиликни ўйлантириб қўйди. Чойга фотиҳа ўқилгач, ҳамма ўрнидан турди.

Шу куни келди-кетди бўлиб Икромжон кўчага чи-қолмади. У туғилиб ўсган далаларига чиққиси келар-ди. Фронтда юраркан, бу ерларни тушида ҳам, ўнгидан ҳам кўз оядидан нари кетказолмаган эди. Сал осек узилди дегунча остонаяга чиқиб дала томонга қаарди. Ҳали барг ёзмай сўррайган ялонгоч новдалар дала-нинг йироқ-йироқларини тўсолмас, уфқача аниқ кў-риниб турар эди.

Кеч кириб, келувчиларнинг оёғи узилиши билан, у кўчага чиқди.

Дала жимжит. Танга ёқадиган эрта баҳор шабада-си гир-гир эсиб, одам қўнглига аллақандай туйғулар солади. Икромжон айланиб юриб анҳор олдидан чиқиб қолганини сезмади. Кеч гира-ширасида сув қўрошин-га ўхшаб қорайиб оқарди. Икромжон бу анҳорда неча марталаб чўмилган. Үғли Турсунбой бир нафас кўз-дан йироқ бўлса, уни қидириб шу ердан топарди. Бола камгап, қиладиган нинини бирорвга айтмасди. Ота-бала жимгина уйга қайтишарди-да, иккови икки уйга кириб кетишарди. Эр-хотин супада ўтириб, ёлғиз бола-га узоқ умр тилаб ухламай тунни тонгга улашарди.

Турсунбой қаёқларда юрган экан? Кетар олдида Икромжон уни бағрига босолмади. Бу кунлар дилига армон бўлиб қолмасин ишқилиб. Икромжон ўз хаёли-дан ўзи қўрқиб кетди.

Қизил баркашдек ой шошилмай осмонлай бошла-

ди: Икромжон фронтда, окопда ётганида ҳам ой шунақа бўлиб чиқарди. Ўшанда у аллақандай бола хаёлларга берилиб, шу ой Зириллама тепасида қандай кўринаётганини ўйларди.

У жимиб қолган далада яраланиб, қонсираб ётаркан, тепасида дум-думалоқ бўлиб турган ойга қараб, шунақа хаёлларни кўп сурган эди. Ўшанда ҳам ой қонга белангандек қип-қизил бўлиб кўринган.

Анҳор суви аввал қизғиши бўлиб, кейин бир қорашиб олди-да, жилвалари эритилган кумушдек оқариб кетди.

Суви секин шилдирамоқда. Ёшлигини, шўх олов болалигини оқизиб кетган шу анҳор ҳамон кимлар нингдир болалигини оқизарди. У гўё: юр, олисларга қараб олиб кетай, деб Икромжонни чақираётганга ўхшарди.

Саратон офтоби танини куйдирган ўт болалар қийичув, шовқин-сурон билан бу қирғоқларда жавлон уришарди. Бир-бирларига сув сочиб қувлашишарди. Сувдан тез чиққанларнинг танасига лой суртиб қочиб уни бошқатдан чўмилишга мажбур қилишарди.

Уларнинг шўхликлари ана ўшанда шу тўлқинларга миниб узоқларга оқиб кетган. Энди улғайиб бири урушда жон олиб, жон беряпти. Бири қандайдир юргишини қиляпти. Турсунбой-чи? У ҳам урушда!

Урушнинг нималигини Икромжон яхши билади.

У камгап, ҳамма вақт кимнингдир раҳнамолиги бўлмаса ўзини эплолмайдиган боласини шерга айланаб кетган сезди. Турсунбой ҳаммадан олдинда, арслондек наъра тортиб ёв устига ташланаётгандек туюлди.

Оталар ўз болаларини дунёдаги болаларнинг энг зўри, энг хушбичими, деб билишади.

Дарҳақиқат, Турсунбой ниҳоятда кўркам йигит бўлган эди. У ўзининг шунақалигини билиб кўп бино кўярди. Ўзини сипо тутарди. Қизларга зимдан назар ташлаб, уларнинг қараётганини билиб гердайиброқ, писанд қилмайроқ турарди. Үнга кийим жуда ярашарди. Ҳозир шинелда қандоқ юрган экан? Ярашгандир.

Отага у савлатли командирлардек бўлиб кўринарди.

Икромжон болалик излари тушган йўллардан, торкўчалардан ёғоч оёқ билан аллавақтгача кезиб уйига

қайтди. Хотини ухламай тиқ этса эшикка қараб ўтирган эди.

Икромжон ётмади. Эр-хотин чойни майдалаб шу бир-икки йил ичиде бўлиб ўтган воқеаларни гаплашиб ўтиришиди.

— Умматалининг Азизхони ҳам кетди дегин? Чўкиб қопти бечора Умматали... Айтмоқчи, Қўчқорнинг ўғли мендан олдин кетган эди, хат-хабар борми ундан?

— Қишида қора хат келган. Аза очишиди.

Икром бир нафас жим қолди. Кейин яна сўради:

— Олимдан-чи, Олимдан хабар борми?

— Ярадор бўлган экан, бир ойча туриб кетди.

Икромжон ёгоч оёгини чиқариб қўйган эди, сурилиб бориб айвон устинига тираб қўйган қўлтиқтаёғини тушириб юборди. Уни олиб, тут тагига бориб маҳорка ўради-да, жойидан қимиirlамай тек туриб қолди.

Жаннат хола эрининг қўлидаги қоронғида нурли чизик бўлиб қимиirlаб турган чўққа қараб ўлланиб қолди. Эри чекмасди, фронтдан чекадиган бўлиб келибди. Унга осон эмас. Бир ёқда оёғи бу аҳволда, боласи урушда. Не-не ниятлари бор эди бечоранинг, бундай йил тўй қилмоқчи эди. Ишқилиб, кўп қатори болагини ризқи уйидан узилмаган бўлсин. Вой отинг ўчгур уруш, не-не ёстиқларни кўз ёшдан ҳўйл қилмаяпсан-а!

Икромжон чекиб бўлган маҳоркани ерга урди. Ожиз учқунлар атрофга сачраб, сўнди. Кейин Икромжон айвонга келиб бир қўлига тиравиб ўтириди.

— Менга қара, хотин. Бунақада сиқилиб кетамиз. бир нимадир қилиш керак.

Жаннат хола унинг гапига тушунмади. Нима қилиш керак экан? У эрига кўзларини катта-катта очиб қаради.

— Тоганинг гапини эшитдингми?

Тоға, бу — Райимберди. Кўпчилик уни шундай деб атарди. Жаннат хола унинг бояги гапларини эшитмаган эди. Шунинг учун бошини чайқади:

— Колхоз Наймандан ер опти. Яқинда ўттиз тўрт оилани кўчирма қилармиш. Борайлик, хотин. У ерда иш кўп, зора овунсак.

Жаннат нима дейишини билмади. Қандоқ бўларкин? Борса дуруст бўлармикан? У эрига савол назари билан қаради:

— Не ният билан уй қилган эдик. Болам келса қи-
дириб сарсон бўлиб қолмасмикан? Шундоқ жойни
ташлаб чўлда, тўқайда нима қиласми? Яхшироқ ўйлаб
кўринг, дадаси.

— Э, хотип. Иморат, уй кўзга кўринадиган пайт-
ми. Не-не саройларнинг кул бўлганини кўриб келдим.
Одамлар ертўлаларда оч-наҳор яшашипти. Менга
қолса, борганимиз дуруст. Тўғри, чўлда тайёр уй йўқ.
Бу ёз чайлада кун кўрамиз. Кузга бориб битта бош-
пана тиклаб олармиз. Уйинг ҳам тураверади.

Жаннат хола эрининг раъйини қайтаролмай кўнса-
да, уйни ташлаб кетгиси келмасди. Ҳовлининг ҳар бур-
чидан, уйнинг ҳар хонасидан Турсунбой кўриниб турган-
дек. Сандиқни очиб унинг кийимларига куядори сепгиси
келмасди. Назарида, боласининг ҳили кетиб қолаётган-
дек. Шунинг учун ҳам кийимларини офтобга ёймай
уйнинг ўзида қоқиб, шамоллатиб, яна сандиққа солиб
кўярди. Ошхона қурғанларида дадасининг дўёғи билан
Турсунбой деворга ўзи лой чаплаган эди. Қўлининг изи
шундоқина турибди. Жаннат хола уни яқинда кўрди.
Шундан бери ҳар гал шу девор олдига келганда: «Қўл-
инангдан ўргулай» деб шувоққа юзларини суртарди.

Ўғлининг ҳиди келиб турган, деворида боласининг
қўл изи қолган уйни ташлаб қаёққа кетади?

— Яхшилаб ўйлаб қаранг. Зирилламадан Тоға иш
топиб берар,— деди у ялингансимон.

— Иш ҳар ердан топилади. Қаёққа борсанг бағри-
ни очиб кутиб олади. Ҳали Тоға унайдими, унамайди-
ми. Ишнинг бу томони ҳам бор. Майли, ётайлик энди.
Эртага бир маслаҳат чиқиб қолар.

Икромжон ечиниб ўрнига кирди-ю, қаттиқ чарча-
ган экан, дам ўтмай хуррак торта бошлади. Аммо
Жаннат холанинг уйқуси қочиб кетди. Дам у ёнбоши-
га, дам бу ёнбошига ағдариларди.

Ой томдан ҳатлаб ўтиб, тут соясини ариқ бўйига
олиб бориб қўйди. Ариқда сув қўнғироқ чалиб оқиб
ётибди. Беҳи шохида мудраётган товуқ қанотини бир
патиллатиб, жим бўлди.

Ҳамма нарса — жонли, жонсиз уйқуда. Фақат Жан-
нат холанинг кўзига уйқу келмайди. Ү киприк қоқмай
яланғоч новдаларнинг енгил шабадада бир-бирига бе-
озор урилишига қулоқ солиб ётибди. Унинг ҳаёллари
жуда олисларда. Йўлга кирмай тупроққа қўйған бола-

лари, эрининг бола етакладиган кунларини кутиб ўтказган пайтлари, ниҳоят, Икромжон Турсунбойнинг қўлидан етаклаб Зирилламага олиб чиқиб кетгани, боланинг гузардан этаги тўла ширишликлар билан чуғиллаб кириб келгани, ана ўшанда эрининг юзидағи бир чиройли табассум, Турсунбой эртага мактабга боради, деган куни эр-хотин кечаси билан кийим дазмоллаб чиқсанлари, ўша оқшом эрининг болани сартарошга олиб чиқиб сочини олдиргани, бола дарсдан чиққунча мактаб остонасида ўтирганлари, эрининг фронтга кетиши, унинг йўлига кўз тикиб ўтган кеча-кундузлари, Турсунбойга повестка келганда йиғлаганлари, шулар ҳаммаси бир-бир кўз олдидан ўтаверди.

Ўз оёғи билан ўйдан чиқиб кетиб эри ёғоч оёққа суюниб кириб келди. Ўғли нима бўлади? Омонмикан? Бутун қайтармикан? Шу уйларда тўй-томуша бўлармикан? Боласини куёвлик сарпосида кўрармикан?

III

Уруш чақмоги чақиб, одам ўлиб, шаҳарлар ёнаётган кунларнинг бирида кимсасиз Найман чўлига қараб икки отлиқ борарди.

Қамишлар орасида уларнинг боши гоҳ кўринади, гоҳ сувга шўнгигандек йўқ бўлиб кетади.

Бўриларнинг этни жимираштирадиган улиши, тўпгизларнинг кўксов йўталидек ёқимсиз товуши, эчкемарларнинг мурда нигоҳидек совуқ боқиши, ҳар ер-ҳар ерда қолган илон пўстларининг ожиз йилтираши ва ниҳоят, дўнгликларда ҳайкалдек қотган саҳро сultonи — чўл бургутларининг: бу менинг масканим, одамга йўл йўқ, дегандек виқорли боқиши бу икки йўловчининг юрагига ваҳм сололмасди.

Олдинги отда Райимберди тоға. У елкасидаги қўштиғни қўлига олиб олисларга бўй чўзиб қараб қўяди. Орқада кўпдан бери сукут ичида алланималарни ўйлаб, маҳорка тутатиб келаётган Икромжонга ҳар замонда бир ўғирилиб қарайди, угунинг ҳаёлини бўлмаслиқ учун яна отга беозор қамчи тегизиб жимгина кетаверади. Йўл гоҳ қуруқ, гоҳ ботқоқ оралаб ўтади. От ҳар ботқоқ кечгандан қорнига сарғимтирир кўлмакнинг муздек суви сачраб тегаётганидан эти дириллайди. Қулоқларини силкитади. Тоға Икромжонга қандайдир жуда зарур бир гап айт-

моқчи, аммо айтгани юраги дов бермайди. Шу бир гапи унинг бутун вужудини ларзага солиши, ҳатто тақдирини ўша онда ё у ёқли, ё бу ёқли қилиши мумкин. Айтсинми?

Яқинда ҳарбий комиссарликдан одам келиб унга Турсунбойнинг фронтга жўнаётган эшслондан қочганини айтиб, бу томонларга келган-келмаганини суриштирган эди.

Айтса, Икромжоннинг ҳоли нима кечади? Мана шу қочоқ — унинг битта-ю битта боласи. У фақат шу боласи учун яшаб юрибди. У шу ўғлини юрт ишига яроқли мард бола бўлганидан фахрланади. Эҳ-ҳе, унинг кўнглида ҳали қанча орзулари бор.

Агар Тоға шу гапни айтса... Йўқ айтмагани дуруст. Вақти келиб, мавриди келиб ўзи билиб олар.

Тоға от жиловини дўнгликка бурди. Ёввойи жийда шохларини, қуриб қолган қамишларни қасир-қусур бошиб от тепага чиқди. Дўнгда чакмонини елкасига ташлаб ўтирган одамдек турган ваҳимали бургут беозор қанот силкнб, худди сувда сузаётгандек тик осмонга кўтарилди. У икки отлиқ тепасида бир айланди-ю, қамишзорга санчилгандек шўнгигб кетди.

Улар турган дўнгликдан чўлнинг узоқ-узоқлари кўринарди. Йилнинг бу фаслида чўлнинг ҳамма ёғи бир тусда бўлади. Қум ҳам, тўқай ҳам, ботқоқ юзида зардоб бўлиб ётган кўлмак ҳам сап-сариқ. Сал кун ўтмай баҳор жалалари бошланади. Қамишзорлар яшилланади, қирларда лолақизғалдоқлар гулхани ёнади. Аммо қум мalla тўнини ечмай тура беради.

Ҳозир ҳамма ёқ сап-сариқ бўлганидан чўл қаердан бошланиб, қаерга тулашишини билиб бўлмасди.

Райимберди тоға бу томонга кўп келмаган. Ёшлигига болалар билан мол боққани унча узоқ бормасди. Бўридан, эчкемардан қўрқарди. Кейин колхоз тузилган йиллари бу ёқларга келишга қўли ҳам тегмади, келишга зарурат ҳам йўқ эди. Мана, ҳар иш ўз мавриди билан бўларкан. Энди кетяпти. Бутун бошли бир қишлоқ тузгани кетяпти. Қишлоқ қаерда бўлади, қаерга ипма экилади, шу бугун ҳал бўлиши керак.

Соф ёғини узангига тираб от устида тик туриб чўлга тикилаётган Икромжон унинг хаёлларини бўлгиси келмай, яна эгарга ўтирди. Халтачасидан маҳорка олиб ўрай бошлади. Тоға ўгирилиб унга маъноли қараб қўйди.

— Икром, илгари келганимисан?

Икромжон махоркасини ўт олдириб бўлиб бир-икки тортгач, бафуржа жавоб берди.

-- Келганман. Қўп келганман: Қумга етмасдан чапга бурилсак катта яланглик бор. Ана ўша ерда Йўлдошбой акам икки туп тол экканлар. Қуриб қолмаган бўлса, катта тол бўлиб кетгандир. Канал қурганимизда, бир кун юр, деб қолдилар. Унда кунлар исиб, лолақизғалдоқлар қовжираб қолган пайт эди. Икки кун шу чўлнинг у бошидан кириб, бу бошидан чиққанмиз. Ўша толни топсак бўлди. Агар бошқа колхозлар биздан олдин келиб ташлаб қўймаган бўлса, ўша жой бизники. Ундан ташқари, каналга яқин жой, сув олиб келиш осон бўлади.

Кун ёйилиб, елкани офтоб қиздира бошлади. Узоқяқиндан ўрдакларнинг ғақ-ғуқи эшистилди. Қаердадир бўри улиди.

Райимберди отдан тушиб, хуржунни ажриққа ташла-ди-да, қўлмакда қўл ювиб, белбогига арта бошлади.

— Туш, Икром, нонушта қилиб олайлик. Қорининг ҳам очгандир.

У хуржунни титкилаб тунука чойнак билан кружка олиб ўртага қўйди. Икромжон ҳам эгардан тушди. Икковлашиб жийда шохидан уч оёқ ясаб чойнакни илишиди. Хуржуннинг бир кўзидаги катта шиша баллондаги сувни авайлаб олиб чойнакни сувга тўлдириб, тагига ўт қалаб юборишиди.

— Жуда ов боп жойлар,— деди Икромжон.— Ўрдакнинг кони.

— Балиқни айтмайсанми!

— Ҳа. Балиқ ҳам, қуён ҳам, тўнғиз ҳам бор. Қум томонларга ўтсанг кийик сероб. Аввал кўчиб олайлик, гўштга қийналмасмиз. Сув сал тахчил бўлар дейман.

Тоға ўйлаб ўтирмай жавоб қилди:

— Ишни каналдан ариқ очиб келишдан бошлаш керак.

Чой қайнади. Икромжон белбогининг учига тугуғлик чойдан бир чимдимгинасини чойнакка ташлади. Тога ион ушатаркан, Икромжоннинг ёғоч оёғига қараб бир муддат ниманидир ўйлаб қолди.

— Қўп қийналдингми?— деди у аллақандай ачиниш оҳангода.

— Қирт-қирт кесяптиямки, тентак Турсунбойим кўзимга кўринади. Худди мени кимга ташлаб кетяпсан, деяётганга ўхшайверади. Ўйқ, ёлғизимининг толенга ўл-

мадим, омон қолдим. Келсам, у ҳам кетибди. Кетар олдида дийдорини кўролмай қолдим. Ишқилиб, омон қайтсин. Агар худо кўрсатмасин, унга бир нима бўлса, тамом бўламан...— Икромжоннинг овози титради.

Тоға унга қараб туриб ич-ичидан ёнарди.

Билмайди, билмайди бечора, Турсунбойнинг қочганини у билмайди. Қидириб юришганини билмайди.

— Ишқилиб, мен бу ёқларда юрганимда болам қайтиб келса уйдан тополмай сарсон бўлиб қолмасин-да. Келиб қолса, Тоға, ўзинг Найманга бошлаб келсан-да.

Райимберди бош ирғаб қўйди.

Үрниларидан туришди. Яна тўқай, ботқоқ оралаб кетишиди. Тўқай орасига суқилиб кирган қумликдан ўтишгач, олисда ҳали барг ёзмаган дарахтнинг новдалари чувалашган қизғимтирип илдек бўлиб кўринди.

— Тол, ўша тол!— деди Икромжон.— Йўлдошбой акам эккан тол.

Тоға отга қамчи босди. Улар етиб келган жой олтиетти гектарлардан мўлроқ яланглик эди. Шу сайҳонликнинг ҳар ер-ҳар ерида тўдалашиб қамишлар ўсиб ётарди. Икромжон от жиловини эгар қошига омонатгина чулғаб тол тагига келди. Иккала толнинг танаси ҳам йўғонлашиб, шохлари тарвақайлаб кетибди. Тоға толнинг бужур танаснга шапатилаб уриб қўйди.

— Мана шу ерда қишлоқ бўлади!

Кейин у ёқдан-бу ёққа юриб атрофин томоша қила бошлади. Шу юришида у кўп нарсаларни хаёлидан ўтказарди.

Бу ботқоқларда тирикчилик қилиш осон бўлмас. Чивинига чидашни айтинг. Бошпана тиклаш, ускуна ташиб келтириш. Келишга келиб қўйиб, қочиб кетадиганлар ҳам чиқиб қолар. Қийини шу бир йил. Бир йилда эпақага келтириб олишса марра уларники! Иморат ускунасини қайдан топса экан?— Уннинг хаёлига уруш бошланиши олдидан девори кўтарилиб, усти ёпнлмай қолиб кетган маданият саройи келди. Сарой учун аллақанча таҳта, ёғоч, тунука олдириб қўйган.

— Икром, эснингда борми, Новосибирга икки вагон узум, бир вагон анор олиб борганинг?

— Эсимда, эсимда — деди Икром.— Ушанда роса ёғоч босиб келган эдик.

— Ҳа, балли, ўша ёғочларнинг биттасини ҳам бегона

қилмаганман. Сарой қуришга асраб юрган эдим. Уруві тугасин, сарой ҳам бўлиб кетади. Ўша ёғочларни шу ёққа ташитамиз. Нима дейсан? Етмаганига терак кестирамиз. Тунука бору, етмайди. Майли, тунука бўлмаса ҳам, ҳозирча қофоз ёпиб турамиз.

Икковлари ҳам қизишиб кетишди. Қаердан кўча очилади, қаерга уй тушади, қаерга контора бўлади, қаерга қудуқ қаздириш керак, у ёқдан-бу ёққа юриб жой танлашарди.

— Пойдеворга семон қўймаса, ғишт шўр босиб уқаланиб кетади. Семонга қалайсан, Тоға?

Райимберди кулиб қўйди:

— Бу томонидан хотиржам бўлавер. Қувасойдан ташитамиз. Нима семон кетарди, ўн беш машина келтирсак bemalol етади. Эртагаёқ Абдухалилни Қувасойга жўнатаман. Шартнома қилиб келсин. Майли, ишчиларга нима керак бўлса биз ҳам юборайлик. Қовун дейишса қовун, узум дейишса узум. Йўқ, дейишмас. Ғишт керакмас, семон пойдеворнинг устига пахса урса жуда антиқа чиқади. Аммо лекин, ҳамма ўз деворини ўзи уради. Бола-чақаси билан уннаса, бўлиб кетади. Бўлди. Иш битди.

Қуёш тепага келган. Қумлик томондан илиқ шабада эсади.

— Биляпсанми, Икром, кўклам шабадаси юриб қолди. Энди куртаклар уйғонади. Ер уруғ сўрайди. Деҳқоннинг иши энди бошланади. Қани, кетдик.

Тога узангига оёқ қўя туриб яна қайтди.

— Битта ишни чала қилибмиз, шошма!

У кўкрак чўнтағидан дафтар-қалам олиб тиззасига қўйди-да, йўғон-йўғон ҳарфлар билан шундай деб ёзди: «Бу жой Заркент колхозининг Найман участкаси-дир».

Кейин у Икромжонга қараб, қалай дегандек илжайди.

— Шундай қилмасак, бошка колхозлар ҳам бугун-эрта жой қидириб келиб қолишади. Олиб қўйишмасинда. Охунбобоев отанинг гапларига қараганда, юздан ортиқ колхоз чўлдан жой оларкан. У томони Анжон, бу томони Наманган, Қўқон тараф, хуллас, чўлни доира шаклида ўраб, ўзлаштириб келинавераркан. Бизники шу жой. Тамом!

Хат ёзилган қофозни тол ковагига сукуб бир қараш-

да кўринармикан, дегандек орқароққа қайтиб қаради. Қоғоз бемалол кўриниб турибди. Шундан кейингина хотиржам отга миниб орқага қайтишди.

Улар йўлнинг ярмига етмасданоқ, қуёш ботиб кетган, осмони фалакда сузиб юрган увада булутларни қип-қизил чўққа айлантирган эди. Зум ўтмай бу шафақлар ҳам сўнди-ю, бутун олам қора чодирга ўралгандек бўлди-қолди.

— Йўлдан адашмадикми? — сўради Тоға.

— Йўқ, от адашмайди. Келган йўлдан кетяпмиз.

Болалар қўлидаги шардек қип-қизариб ой аста кўтирила бошлади. Бўриларнинг ваҳимали улиши авжига чиқди. Чирилдоқлар темир эговлагандек товуш чиқарди, қамишлар орасидан чиябўриларнинг кўкимтирир кўзлари ўчади, ёнади...

Райимберди ваҳимали товушларга қулоқ солиб борар экан, аллақандай гурур ё ички бир туртки олиб чиққан товуш билан деди:

— Эсингда бўлсин, ошна. Мана шу товушлар қулоғинда турсин. Шу жойларда қамиш ёқиб, ботқоқ қазиб, чивинга таланиб қишлоқ қурамиз. Болаларимиз урушда жон олиб, жон беришаётганда биз бекор турганимиз йўқ. Шу эсингда турса бас.

Икковлари ҳамон қамишларни шитирлатиб йўл бошишар, ҳали қишлоқ чироқлари кўринмас эди. Олдинда ҳам, орқада ҳам бўриларнинг увиллаши-ю, чирилдоқларнинг товуши ҳоким эди.

Аммо Икромжон на бўри товушини эшитар, на юзларига урилаётган қамишларнинг шитирлашини сезар эди. У фикран ўғли билан гаплашар, гоҳ уни йўқотар, гоҳ оловлар ичидан топиб бағрига босар эди.

IV

Туманли осмонда ой худди дока чодир орқасида ёқиљган шамдек шаклини йўқотган. Зириллама гузаридаги биттагина симёгочда электр чироқ ёниб турибди. Движокнинг бир маромда айланмаганидан у ҳам кўз қисаётгандек липиллайди. Четларида тераклар ўсган кўчадан икки отлиқ чиқди. Уларнинг бири Тоға, бири Икромжон. Тоға правление олдида отдан тушди-да, кутиб турган қоровулга отнинг жиловини тутқазиб Икромжон билан хайрлашиб қоронги йўлка бўйлаб кетди.

Икромжон совқотганидан бир пиёлагина аччиқ кўйга зор бўлган эди. Шунинг учун ҳам у от жиловини са-мовар томонга бурди.

Чойхўрлар йўқлигидан чойхона барвақт ётган, ичка-рида самоварчи тогорага қайноқ сув қуиб жўмрагига жез қоплаган чойнакларни, чегалана бериб олапес бўлиб кетган пиёлаларни юваётган эди. Икромжон отин толга бойлаб ичкарига кирмоқчи бўлиб турган эди, сў-рида мукка тушиб ғужанак бўлиб ўтирган бир одамга кўзи тушиб тўхтади. Унга яқин келди. Икромжон бирон ўйловчи бўлса керак, ўткинчи машинани кутнб ухлаб қолган бўлса ажаб эмас, деб ўйлади-да, индамай ичка-рига кириб кетди.

— Бахайр, бемаҳалда йўқлаб қопсан, иним,— деди самоварчи чол уни кўринб.

— Битта аччиққина қилиб дамлаб беринг!

— Хўп, хўп, иним! Эндиғина дамлаб қўрга тиқиб қўйган эдим.

У оташхонадаги чойнакни олиб, тагини кир сочиқ билан артиб, Икромжоннинг олдига қўйди.

— Совқотибсан, иним. Маълонга тушганмидинг?

— Наймандан келаяпман, отахон. Тоға билан ўшақ-қа борган эдик.

— Ов қилдингларми? Қашқалдоқ сероб пайт ҳозир.

Чол ўзининг бола пайтларнда Найман чўлига кўп борганини гапириб кетди.

— У пайтларда тўқайга одам киролмасди. Еввойи тўнғиз демаган қайнаб ётарди. Урдак ов қиламан деган мерган Найманга борсин. Маълонда комбинат энди қурилаётган пайтлар эди. Урнис техниклар валасапит миниб елкасида қўштиғ билан Наймандан тўнғиз уриб келишарди. Билмадим, ҳозир Найман қапдоқ бўлиб кетган экан. Тўқайда ўн қадам олдинроқ юрган отлиқ-нинг боши кўринмай кетарди.

Икромжон чой ҳўплар экан, ташқаридаги сўрида ўтирган киши эсига тушди. Биронта ногирон фронтовик бўлмасин, тағин.

У пиёлани наматга қўйиб, ташқарига чиқди.

Туман сал тарқаб, гира-шира ойдин бўлиб қолган эди. Нотаниш киши энди икки тиззасини қучоқлаб қо-ронфиликка сокин тикилганича қимиrlамай ўтиради.

— Ҳа, меҳмон, йўл бўлсин?— деди Икромжон унга яқин келиб.

Нотаниш киши бошинн кўтариб унга қаради: ёшгина йигит.

Бу — Низомжон эди.

— Марғилондан келаётган эдим. Анжон томонга машина бўлиб қолармикан, деб кутиб ўтирибман.

Низомжоннинг овози титраганидан Икромжон уни совқотган гумон қилиб ичкарига таклиф қилди.

— Бемаҳалда бу ерда ўтирма. Ичкарига кир, ука. Бирон пиёла чой ич!

Низомжон итоаткорлик билан ўрнидан туриб ёнбoshiдаги тугунчасини кўтариб унга эргашди. Икромжон ёруғда боланинг башарасига қараб қўрқиб кетди. Боланинг юзлари сарғайган, ўзи титрарди.

— Бола, безгак тутганга ўхшайди сени.

Икромжон унинг пешонасига қўлини қўйиб кўрди.

— Истиманг баланд-ку.— Унга қайноқ чой тутди. Ич, ич буни! Анжонда кимининг бор?

— Ҳеч кимим йўқ.

— Қаерликсан?

— Чортеракданман. Тарихим узоқ, амаки. Бошим оққан томонга кетяпман. Акамнинг таъзиясидан келяпман. Ундан — қора хат келган.

Икромжон унинг бу гапларидан ҳеч нарса тушунмади. Шу аҳволда, иситма жазава қилиб турган пайтда қаёққа боради? Қўнадиган бошпанаси бўлмаса.

— Аҳволнинг чатоқ, бола. Қани, тур, бўлмаса. Сени уйга олиб кетмасам, бирон дардга чалиниб қоласан.

Низомжоннинг кўпдан бери энди илиқ сўз эшитишни эди. Қайга борса оёғининг тагидан бирон фалокат чиқиб туради. Ҳали оқ-қорани дурустгина танимаган йигитча бу қийинчиликлар, виждои изтироблари олдида савдо-йидек каловлаб, тақдирнинг аёвсиз ўйинидан гаранг бўлиб қоларди. Ўз уйига сиғмаган, жигарлари бағридан жой тополмаган Низомжон бу нотаниш кишининг уйига сиғармикан?

У минг хил хаёллар билан кичкинагина тугунчадан иборат бисотини қўлтиқлаб Икромжоннинг орқасидан ташқарига чиқди. Низомжонни чинакамига безгак тутган эди. У қоронғида нотаниш киши орқасидан бораркан, икки тиззасида мадор қолмаганидан юраётганга эмас, судралаётганга ўхшарди.

...Улар бир тавақали эшик олдида тўхташди. Икромжон қамчи дастаси билан эшикни беозор тақиллата

бошлади. Хотин кишининг «Ҳув!..» деган товуши эши тилди.

— Келдик, ука,— деди Икромжон от эгаридан куржунни оларкан.

Эшик очилди.

— Қаёқда қолиб кетдингиз, хавотир олиб ўлдим.

— Меҳмон бошлаб келдим, хотин.

Икромжон шундай деди-ю, жиловдан тортиб, отни йўлакдан бошлаб кирди.

— Меҳмонни уйга олиб кир, мен отга пича ем ташлаб қўяй.

Айвонда чироқ ёниб турганидан Низомжон хотиннинг юзини аниқ кўрди. У элликка етмаган бўлса-да, юзларини ажин босган эди.

— Қани, юраверинг, болам, юраверинг.

Олдига брезент чодир тутилган айвон четида сандал бор эди. Хотин илдам чиқиб янги якандоз ёзди-да, Низомжонни юқорига унади. Низомжон пойгаҳга омонатгина ўтириди. Ҳали қоронғида Низомжон сезмаган экан, Икромжон айвонга чиқаётгандан бир оёғи ёғоч эканини кўрди. Урушда бўлганини пайқади.

— Кампир, аччиққина хўрда қилиб бер, меҳмон болани безгак ушлаб қолибди. Кўряпсанми, аъзойи бадани қақшаб кетяпти.

Кампир Низомжонга бир назар ташлаб шошиб ошхона томонга кетди. Икромжон сандал кўрпасини кўтариб бош суқди-да, оловни очиб қўйди.

— Бола, сен унақа ийманиб ўтирма. Мана бу ёқقا ўтиб жойлашиб ўтири. Ҳозир безгак кўп. Қўявер, ташвиш қилма. Давоси осон. Аччиқ хўрдадан ичиб, битта терласанг, зора тузалиб қолсанг.

Сандал иссиғи баданига ўтиши билан Низомжоннинг кўзи илинаверди. То хўрда сузилиб келгунча у бир томонга қийшайиб ухлаб қолган эди.

— Ўйғотмай қўя қол. Эрталаб иситиб берарсан. Бола кўп уринган кўринади.

— Ким ўзи, бу бола, дадаси?— деди Жаннат хола секингина.

— Бир бандайи мўминнинг боласи-да, ким бўларди. Бечора кўп уринганга ўхшайди. Бошидан кўп савдолар ўтган кўринади.

— Ҳали уни танимайсизми?

— Гузардаги самовар сўрисида ғарифгина бўлиб

ўтирган экан. Кўриб юрагим эзилиб кетди. Етимга ўхшайди. Акасининг таъзиясидан келаётган экан.

Икромжон куни билан тўқай кезиб қаттиқ чарчаган эди. Овқат ичиб туриб ҳам икки марта эснаб олди.

— Жой қилиб бера қол, хотин, ётай.

Жанинат хола оёқ томонини сандалга тўгрилаб унга жой солиб берди. Низомжоннинг бошини кўтариб ёстиқ қўйди. Устига кўрпа ташлади. У боланинг бошига ёстиқ қўяётганди юраги жиз этиб кетди. Назарида, Турсунбойни келгану, чарчаб сандал четида ётиб қолган...

Худди аёзда ҳовлида қолган челяк бетидаги муздек ой кўкда танҳо, гарнитура сузаётган кечада Жанинат холани хаёл аллақаёқларга судраб кетди.

Уз боласининг нафаси, ҳиди келиб турган бу бегона бола бошида ўтириб ёлгизи Турсунбойни ўйларди.

Турсунбойга қизамиқ чиққанди эр-хотин кечалари унинг бошида ана шундай тонг оттиришарди. Елғиз ўғил Турсунбойни ер-кўкка ишонишмасди. У салгини иситма чиқазса, эр-хотиннинг рангида қон қолмас, еган-ичганлари ичларига тушмас эди. Турсунбой қизамиқ чиққанди уларни кўп қийнагап эди. Эрка ўсган болани парҳезда тутиш жуда қийин бўлган. У туфайли эр-хотин кўп уришишарди. Дадаси койиса, онаси уни пуф-пуфлаб овутар, онаси койиса, дадаси бола қолиб онасига ёпишарди.

Турсунбой соғлом ўсди. Уларнинг толенга у ҳар қандай дардни ҳам енгил ўтказарди. То кўййутал бўлгунча Йикромжон далама-дала кезиб кўкқарга овлади. Она, болам ҳали хом, шу кўййуталдан ҳам омон-эсон ўтиб олса эди, деб ташвиш тортарди. Турсунбой бир-икки кун ўйталниш билан бу дардин ҳам ўтказди. Кўкқарғанинг пати ҳам даркор бўлмай қолди.

Пешонадаги битта-ю битта болани эр-хотин ана шундай ташвиш, ана шундай меҳрибончилик билан катта қилишди. Уруш бўлмаганди аллақачоноқ уйлантириб қўйишишарди. Мана, шамолини ҳам раво кўрмагап ёлгизлари урушда. Ўқлар портлаган, ҳар дақиқа ўлим таҳдид қилиб турган фронтда ҳоли нима кечди экан?

Жанинат хола бегона, иотоб бола тепасида ўтириб ўз боласини ўйларкан, кўзларидан думалаб тушаётган қайнотоқ ёшлари ажинли юзларини куйдиради.

Низомжон ингради. Жанинат холанинг ҳуши ўзига келди. Беихтиёр пешонасига орнқ панжаларини қўйди. Ҳали ҳам куйиб ёняпти.

Низомжон алаҳлай бошлади.

— Дилдор, Дилдор! Қандай чиройлисан! Касофат Дилдор! Сен бизни хонавайрон қилдинг! Ака, ана Дилдор! Дадамга айтинг, ака, дадамни йўлга солинг. Опами ни уришиб қўйинг. Айтинг, Дилдор қўнмасин! Дилдор, Дилдор... Оқпадар! Ким оқпадар? Кет, кет, Олапар! Кет, кет, Олапар! Қайт уйга, сен оқпадармассан!.. Қайти Йўлимни тўсма, Дилдор..

Жаннат хола унинг гапларидан ҳеч нарса тушунмади. Дарров ўрнидан туриб сочиқни ҳўллаб пешонасига босди. Низомжон яна нималардир деб жим бўлди. Ингради.

У ҳар инграганда Жаннат холанинг юраги эзилар, қўзига Турсунбой бўлиб кўриниб кетар эди. Турсунбой қонга беланиб бегона кишининг уйида ётибди. Но таниш хотин унинг бошида ўтириб ярасига малҳам қўяяпти.

Оналар шундай бўлади. Улар учун боланинг бегонаси бўлмайди. Бола зотики бор, она кўнглини эритади. Оналар боласини чертган кишини, «қўлинг сингур», деб қарғайди.

Бола ҳатто кексайиб неча-неча боланинг отаси, бобоси бўлганда ҳам боши ёстиққа етгундек бўлса, тани сал оғригудек бўлса даставвал, «она» деб чақиради. Алла қаҷон қабрга қўйилиб, тупроғи совуган онасини чақиради.

Низомжон у ёнбошидан бу ёнбошига ағдариларкан, «ая, аяжон!» деб ингради.

Жаннат хола, беихтиёр:

— Энагинанг айласин, бўтам, сенга нима бўлди? — деб юборганини сезмади.

V

Низомжон кўзини очганда айвонда ҳеч ким йўқ эди. Брезент чодир орқасида кимдир тўқ-тўқ қилиб ўтин ёрарди.

У қаерда ётганини, бу ерга қандай келиб қолганини билмади. Сандал четида кўзини очмай уйғоқ ётганича шу яқин кунларда кўрган-кечиргандарини унутиб, аввалгидек ўз уйимдаман. деб ўйлаган эди. Кўзини очса, бегона уйда экан. Дарҳол, танини зирқиратган, юрагини

бурда·бурда қилган кечмишини эслади. Тушига уйи, дадаси, акаси, Дилдор кирибди.

Аъзамжон ҳовлида ўрикка суюниб, маъюс турганмеш. Дадаси билан опаси унинг юзига қарашолмасмиш. Дилдор дераза олдида пиқ-пиқ йиғлаляпти. Онаси кўча эшигига туриб остонаядан ўтишга унамай Аъзамжонни чақиряпти.

— Юр, юр болам, кетайлик, кеч бўлиб қолди.

У ота билан ака ўртасида нима қилишини билмай турган Низомжонга ташвишли бир қараб қўйди.

— Энди сенга жабр бўлади, болам, ўз йўлингни ўзинг топ, кетимиздан борма!

Низомжон марҳум онаси ва акасининг юзларини шундоққина кўрди. Ўзгармаган, аммо негадир иккови-нинг ҳам бўйи жуда узун бўлиб кетганмиш.

Низомжон хомуш ўтириб онасини эслаб кетди. Назаридан онаси ҳозир ошхонада ўтин ёряпти. Нега ўзи ўтин ёради? Утиинни ҳамиша Низомжон ёриб берардикку? Шу пайт кўйлагини липла урган Жаннат хола хондозда ланғиллаб турган чўф олиб келди.

— Вой, кўзингни очибсан-ку, болам. Ҳозир сандални бозиллатиб бераман.— У олов солаётиб, сандал ичидан гўнғиллаб гапиради:— Кечаси жуда қўрқитвординг, иситманг баланд эди. Қасалинг безгак, болам. Мен ҳам бу ўлгурнинг дардини кўп тортганман. Амакинг гузарга чиқиб кетди, ҳозир дори олиб келади.

Амаки, ким бўлди? Низомжон у одамни кўрмаган, эшитмаган-ку!

Кеча Икромжон уни самовар сўрисида ғужанак бўлиб ўтирганда олиб келганини эслайлмайди. Марғилондан Зирилламагача узоқ йўлни иситма аралаш пиёда босиб келганидан қаттиқ чарчаган, кечадан бери туз татимагани ҳам ўз кучини кўрсатган эди. Ўшанда Низомжон ўзини билмасди.

Ҳозир у шу ўтиришла ўйлаб ўйига етолмади. Бу меҳрибон кишиларнинг кимлигини билолмади.

— Кечаси хўрда-мастава пишгунча ухлаб қолдинг. Ушани иситяпман, серқалампир қилиб ичиб олсанг, терлаб тузулиб қоласан. Безгакнинг давоси шу. болам. Нега амакинг ҳаяллаб қолди-я. Бу аптекдан тополмаган бўлса наригисига кетдимикан! „

Жаннат хола токчадан коса олиб, бир ғоздан кейин мастава кўтариб келди.

— Муручини кўпроқ сепиб қўйибман, майли фойда қиласди.

Низомжон ийманиб косани қўлидан олди. Қампир, бола тортинаасин деб ўзи ташқарига чиқиб кетди. Низомжон қошиқ солиб маставани хўр-хўр ичаркан, тишига қумға ўхшаш бир нима тегиб ғичирларди. У, гуручида майда тош кўпроқ экан, деб ўйлади. Шунга қарамай хўрдани тагигача ичди.

Низомжоннинг хабари йўқ, бу оддий хўрда эмас эди. Жаннат хола қора қўнғизни оташкуракда куйдириб кукунини мурчга аралаштириб сепган. Буни Низомжонга билдирамаган эди.

Низомжон бирдан лоҳас бўлиб яна ёстиқقا бош қўйди. Бадани гўё куйиб кетаётгандек бўлди. Бу одамларга ортиқча ташвиш бўлди-ку. Энди кўрмагани шу қолдими?

Кўзи илиниб уйқуга кетди. Жаннат хола унинг устига Икромжоннинг тўнини ёпиб ёстигини тузатди. Низомжон гарқ терга пишган, чаккаларидан маржон-маржон тер қўяйпти.

Эрталаб шошганидан ёгоч оёғини киймай, қўлтиқтаёғи билан чиқиб кетган Икромжон чап томонига зарб билан ташлаб ариқдан ҳатлаб ўтди. Ҳали нами кетмаган ерга қўлтиқтаёқнинг учи ботиб эшикдан то айвонгача чуқур излар қолдириди.

— Мунча ҳаяллаб кетдингиз? — деди Жаннат хола пичирлаб.

— Иситмаси қайтдимикан?

Жаннат хола эрининг ташвишли қўзларига қаради.

— Хотиржам бўлинг, ҳозир дори қилдим. Энди тузалади.

Икромжон шолча устида эмаклаб бориб Низомжоннинг пешонасидан ушлади. Лабини тишлаганича анча вақтгача бир қўлига тирагиб туриб қолди,

— Бирорвнинг арзандаси, ишқилиб, шифо топиб кетсин-да, хотин.

Эр-хотин айвон лабида пичирлаб гаплашиб ўтиришарди.

— Биламан,— деди Икромжон,— сен бошқа нарсани ўйлајсан. Қанақа бола, бирон нобоп одам эмасмикан, деб гумонсираյсан.

Жаннат хола яна индамади.

— Емон йўлга кирган бола бўлса ҳам одамга ўхшаб

тапирсанг, одамга ўхшаб муомала қплсанг, ёмонлигини қилмайди. Зада бўлган одам ёмонлик қилади. Биласанин, фронтда кўрганларимни айтсам оғзинг очилиб қолади. Немиснинг қўлида қолиб кетган юртлардаги хотинлар нималар қилишаётганини сен билмайсан, хотин. Қуршовда қолиб кетган аскарларимизни, сен кимсан, миллатинг қанақа, кимнинг боласисан, деб сўрамай йўларига яширишяпти. Улимдан, дордан қўрқмай эски қўрғонларга яширган аскар болаларимизга овқат ташиб беришяпти. Ўқ-дори ташиб беришяпти. Ярадорларни ертўлаларига яшириб парвариш қилишяпти. Ана шунақа, хотин. Бошига мушкул тушган кишиларнинг қўлидан тутиш керак. Бу боланинг ҳам бошида оғир мушкули бор. Қейинчалик билиб олармиз, билишимиз ҳам шарт эмасdir. Бир кун ўзи ҳам айтиб қолар.

Эшник қаттиқ тақиллаб Икромжоннинг гапи бўлинди.

Жаннат хола шошиб йўлакка югурди. Бир оздан кейин кўчадан эркак кишининг товуши эшилди:

— Кечқурун идорада мажлис бор, соат еттида. Албатта боринглар. Жамики аъзоларнинг бориши мажбуриймийш.

Жаннат хола қайтиб келди.

— Эшилдингизми? Тинчликмикин?

— Тинчлик, хотин. Найманга кўчадиганлар масаласи бўлса керак. Кейин, фронтдан колхозимизга хат бор, дейиншади, шуни ўқиб беришса керак. Ҳай, майли, Тоға йўқлатгани экан, идорага бир чиқиб келай, боланинг иситмаси тушмаса, менга хабар қил, доктор чақириш керак бўлиб қолар. Сенинг турканда дорингдан бир иш чиқадими, йўқми. Бу доринг бир таваккал гап.

Икромжон тахмон четига тираб қўйилган ёғоч оёғини кийиб кўчага чиқиб кетди.

Сал ўтмай эшикдан Умматалининг хотини уч бурчак хат билан кўзойнакни қўшиб ушлаганича кирди.

— Азиҳонгинамдан хат олдим.

Жаннат хола кўз қири билан сандал четида ётган Низомжонни кўрсатди.

Умматалининг хотини шошиб-нишиб шивирлади:

— Хат келди, хат келди, айланай.

Жаннат хола сўрининг шолча ёзилмаган тахтасига кўрпача ёзиб уни ўтқизди.

— Нималар депти Азиҳон? Ишқилиб, омон-эсон бўлсин. Болагинангизга қасд қилган паст бўлсин, Тўти-

хон. Умматалигинча ҳам кутавериб адойи томом бўлди. Яқинда кўрган эдим, озиб чўп бўлиб кетибди. Шундоқ ринд, шундоқ паратка одам гўнг ташняпти. Ўқинг, ўқинг Азизхонгинамнинг хатини.

Тўтиҳон кўзойнагини тақиб хатни қўлига олди.

Азизхон хатда улар хизмат қилаётган қисм уч ойдан ортиқ қуршовда қолиб кетгани, қуршовдан чиқиш учун кўп жанглар бўлганини ёзарди.

Тўтиҳон хатни ўқишдан кўра кўпроқ йиғларди. Олис йўл босган бу уч бурчак хат унга боласининг нафасини, бўйини олиб келган эди. Шу уринган, сарғайиб кетган гижим қофоздан ўғли кўриниб турарди. Тўтиҳон хатни кўзларига суртар, ўпар, ҳидлар эди.

Икки ҳижронзада хотиннинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Тўтиҳон кўз ёшларини артиб, Жаннат холага таскин бера бошлади.

— Кўп ташвиш қилманг, айланай, Турсунбойнингиздан ҳам хат-хабар келиб қолади. Мана, мени айтди, дерсиз.

— Айтганингиз келсин, ёлғизгинашни тўйинни кўриб ўлсан деган ниятим бор. Оҳ, ўша кунларни кўрамиканман.

— Кўрасиз, кўрасиз, ўргулай. Ҳали невара·чеваралар орасида қолиб кетасиз.

Уларнинг ҳар иккови ҳам индамай қолишиди. Тўтиҳон Азизхонини, Жаннат хола Турсунбойни ўйлаб кегган эди. Бу жимликни Тўтиҳон бузди.

— Эшитдингизми, айланай, районимиздан армияга кетган бир бола қочиб келганмиш.

— Хабарим йўқ. Ким экан?

— Билмадим. Кимлигини айтишмади. Шунақасидан худо арасин. Ота-онасиниям, бутун қишлоғиниям шарманда қиласди·я. Умматалингиз кеча шу гапни топиб келди. Умматалингизнинг гапига қараганда, қочганларни отишга ҳукм қиласмиш. Ҳа, номард бола! Ота-онанинг юзини ерга қаратиб қўйднинг-а!

VI

Урушдан олдин Тоға соқолини олдиримай, иш кийими билан келганларни клубга киритмасди. Мабодо шунақалардан биронтаси кириб қолгудек бўлса, кўпчилик ўртасида уялтириб чиқариб юборарди. Энди Тоғанинг

ўзи соқол-мўйлови ўсгаи, тирсаклари қирилиб кетган миср тўнда ўтириби.

Залдагилар тўппа-тўғри даладан келишгани учун лой бўлиб кетган этик, тақир қулоқчин, телпакларда ўтиришарди.

Зал жимжит. Тоға ҳалигача мажлисни очмай, ён соатини дам-бадам олиб чироққа солиб қарап, кимни-дир кутмоқда эди.

Эшикдан лейтенант формасини кийган йигит кирди, ҳамма ўгирилиб унга қараб олди. Лейтенант саҳнага қараб юрди. У Тоғанинг олдига келиб ўтиаркан, узр сўрагандек қўлини кўксига қўйиб, нимадир деди. Тоға ўрнидан туриб залга қаради:

— Умматали шу ерда бўлса саҳнага чиқсин! Икромжон, сен ҳам чиқ!

Икромжон олд қаторни айланиб саҳнага чиқди. Умматали залда йўқ экан, кимдир уни ташқаридан чақириб келди. У ҳам чиқиб президиум столининг четига омонатгина ўтириди. Тоға яна ўрнидан турди.

— Уртоқлар, мажлисимиизни бошлашдан олдин район ҳарбий комиссарлигимизнинг ходими лейтенант ўртоқ Исмонлов фронт аҳволларидан гапириб бернишларини сўраймиз.

Лейтенант ўрнидан туриб шинелинни ечди-да, ўтирган стулининг суюнчиғига ташлаб қўйиб, қофозга ўроғлиқ бир нарсани кўтариб минбарга чиқди.

У сўзини Гарбий-Шимолий фронт қўшинлари Стая-Русса районида душманинг ўн олтинчи армиясини қуршаб олганидан бошлади. Ҳамма жим бўлиб қодди. Нотиқ совет жангчиларининг Смоленск области шаҳарларини озод қилишда кўрсатган мислсиз қаҳрамонликлари ҳақида гапирав экан, тингловчилар нафасларини ичларига ютиб тек қотиб туришарди. Лейтенант энди Ленинград фронти тўғрисида гапиради. У қуршовда қолган азамат шаҳар аҳолисининг аҳволи, уларнинг энг даҳшатли кунларда ҳам жонажон шаҳар учун жооп олиб, жон бериб курашаётганларини батафсил айтиб берарди.

— Қуршовда қолган шаҳар аҳлининг болалари Ўзбекистонга келтирилди. Ўзбек ҳалқи Ленинград учун озиқ-овқат эшелони юборди.

Лейтенант фронтнинг бошқа участкаларнадаги аҳвол ҳақида ҳам гапира бошлади.

— Керчъ ярим ороли атрофида ҳам шиддатли жанглар бормоқда. Бу жангларда бошқа қардош халқлар қатори ўзбек халқининг фарзандлари ҳам жасурлик намуналарини кўрсатмоқдалар.

Лейтенант фронтда ном чиқарган бир неча қаҳрамон ўзбек жангчиларининг номини санаб ўтди. У сўзининг охирида шундай деди:

— Бу азамат жангчилар орасида сизнинг колхозинг издан кетган йигитлар ҳам кўп. Улардан бири — Азизхон Умматалнев.

Ҳамма бараварига Умматалига қаради. Умматалининг ўзи бу кутилмаган гапдан эсанкираб ўрнидан туриб кетди. Чапак устига чапак. Одамларга қўшилиб Умматалининг ўзи ҳам чапак чаларди. Лейтенант қўлини кўтариб шовқинни босди.

— Калугани озод қилишда кўрсатган мардлиги, жасорати учун Азизхон Умматалневга Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган фахрий унвон берилди. У Ленин ордени ҳамда «Олтин юлдуз» медали билан мукофотланди.— Лейтенант минбардан тушиб Умматалининг олдига келди-да.— Шундай қаҳрамон ўғил ўстирганингиз учун раҳмат!— деб уни қучоқлади.

Бир неча киши саҳнага чиқиб Умматалини ўраб олди. Улар Умматалини бирма-бир ўпиб, қучоқлашишгандан кейин, Тоға уларни ҳайдагандек қилиб саҳнадан тушириб юборди. Лейтенант яна минбарга чиқди.

— Ўртоқлар, колхозимизнинг кекса аъзоси, Ватан урушининг қатнашчиси Икромжон Усмонов Москва остоналаридаги жангларда кўрсатган мардлиги учун «Қизил Байроқ» ордени билан мукофотланган эди. У ярадор бўлиб қайтиб келгани сабабли, қисм унга мукофотни топширомаган. Рухсат этасиз, ўртоқ Икромжон Усмоновга мукофот топширишни.

Икромжон мукофотланганиндан бехабар эди. Ҳайрон бўлиб ўрнидан турди. Лейтенант қизил қутнчадан орденини олиб унга томон кела бошлади. Икромжон бўлса саҳна ўртасида тўхтаб, менгамикан, адашаётгани йўқмикин, дегандек иккиланиб турарди. Лейтенант келиб унинг кўкрагига орденини тақиб қўйди.

Залда яна ғовур-гуур, тўполнон, қарсак бўлиб кетди.

Икромжоннинг кўзларида ёш думалади. Шу қисқагина муддат ичида болалигидан то шу кунгача кўргани-кечирганлари кўз олдидан ўтди. Уруш кўчаларида

қолиб кетган бир оёғи яна ўрнига битгандек, тўкилган қонлари яна томирларига қайтиб келгандек бўлди. Мана, дўстларни, болалик ўртоқлари, бирга кетмон чопишган жўралари унга қараб чалишяпти.

Зал сал тинчигандан кейин Тога Умматали билан Йикромжонни табриклаб, сўзиши баҳорги ишларга бурди:

— Биродарлар, далага қўш чиқаришдан олдин қиладиган ишларимиз бор. Ёзёвоннинг Найманидан ер олдик. Шунга ўттиз хўжаликни кўчирма қилишимиз керак. Ўз ихтиёри билан ёзилганлар эллик тўрт хўжаликка етди. Шунча хўжаликни бу йил юборолмаймиз. Колхоз иши орқага сурнлмаслиги керак. Экишни вақтида бошламасак, кейинги кўрадиган роҳатларимиз татимай қолади. Мен правление билан келишиб йигирма тўрт хўжаликни рўйхатдан ўчирадим. Индига Найманга юрниш бошлаймиз. Ҳозирча бола-чақани олиб кетиш шарт эмас. Эркакларнинг ўзлари боришади. Етар-турар жойни эплаштирганимиздан кейин бола-чақани олиб кетамиз. Шу масала юзасидан сўрайдиган гапларинг бўлса, сўранглар.

Орқа қатордан ўрта яшар киши қўл кўтарди.

— Найман тўқайинга бу йил шоли экилади, деган гап бўлган эди. Шу гап рост бўлса, омборда уруғлик борми? Томорқага экадиган аъзолар уруғликни қаёқдан олишади? Шуни тушунтириб бер, Тога!

— Бу жуда тўғри савол,—деди Тога.— Ер тўқай, ботқоқ бўлгани сабабли бу йилча унга пахта экиб бўлмайди. Шоли экамиз. Ўртоқ Охунбобоев келгандарига шундай деганлар. Ҳар бир аъзога қирқ сотихдан ер берилади. Уруғлик шоли то ҳосил олгунча аъзоларга қарз берилади. Бундан ташқари, аъзолар меҳнат кунларига ҳам шоли оладилар. Правлениеда ўтириб хомчўт қилиб кўрдик. Томорқасидан олган ҳосилдан ташқари, меҳнат кунинга олган шолининг чораги қарзга бемалол етаркан. Томорқадан олинган ҳосил учун ҳеч қандай қишлоқ хўжалиги солиги тўланмайди. Яна қандай саволлар бор?

Боласининг чопонини бошига ёпиниб олган хотни ўтирган ерида сўради:

— Найманга кўчганларнинг бу ердаги уй-жойи нима бўлади?

— Ўзида тураверади. Ҳеч ким тегмайди. Ҳоҳласа сотиб кетиши ҳам мумкин. Колхоз ҳақини тўлаб олади.

Агар бошқа саволларинг бўлмаса, мажлисни ёпамиз.

Эшик олдида турган қора соқол киши гап ташлади:

— Битта гап чала қолди, Тога. Иккى-уч кундан бери қишлоқда дув-дув гап юрибди. Районимиздан бир одам армиядан қочиб келганмиш. Мана, военкомат укамиз шу ердалар, айтсалар, ким экан ўша қочган ярамас?

Тоғанинг қошлари чиимирилиб кетди. У ҳеч кпмдан бунақа савол кутмаган эди. Нима қилишини билмай, алча вақтгача жим туриб қолди. Бутун зал гүё битта қулоққа айланиб унинг оғзига қараб турарди.

— Бунақа гап йўқ! — деди Тоға қатъий.

Тога шундай деди-ю, қизарниб кетди...

* * *

Бахтиёр одам ҳаммани ўзига ўхшатади. Икромжон ҳозир шундай кайфиятда эди. Ёр-биродарлари олдида кизи ёруғ бўлди. Ватан учун қилган хизматлари олий мукофот билан тақдирланди. У бу мукофотни ўз қишлоғида, бирга меҳнат қилган, бирга тер тўккан жўралари олдида кўкрагига тақди. Ҳозир унинг кўзига бошқалар ҳам худди шундай бахтиёр, шундай шод туюларди. Ҳали мажлиса қандайдир ярамас бир бола тўғрисида гап бўлди. У ярамас бола армиядан қочган. Қишлоғини, ота-онасини хижолатга қўйган. Негадир Икромжон бунига унча парво қилмади. Бу гапларнинг унга мутлақо алоқаси йўқ. У тақдирланган, зое кетмаган меҳнатларининг гашти билан маст эди.

Клубдан чиққан кишилар тўда-тўда бўлиб симёғоч тагида гаплашиб туришибди. Хотин-халаж аллақачон тарқаб кетган. Тоға ҳарбий комиссарликдан келган лейтенант билан пачаги чиққан қора «эмка» машина олдида ниманидир шивир-шивир гаплашиб турибди.

Икромжон уларнинг гапига халал бермаслик учун ёнларидан тез ўтиб кетди. У ҳозир самоварга кириб битта чой ичмоқчи. Клуб ичи дим бўлиб кетганидан терлаб, чанқаган эди. Шолча ёзилемаган яйдоқ сўрида чой ичиб ўтирганлар олдидан ўтиб ичкарига кираётганди. Галати бир гап эшитиб тўхтади. Дераза тарафга қараб ўтирган йигит нимадир деяпти. Икромжон тарафга қараб ўтирган кексароқ киши унга юз-қўзи билан қандайдир ишора қилди. Йигит унинг ишорасига тушунмади, гапини давом эттираверди:

— ...Дунёнинг ишлари қизиқ экан-да, лекиннига Тоға маладес, айтмади. Айтганда Икром пўст ташлаворарди.

Битта-ю битта боласи қочоқ бўлиб ўтиrsa-я. Вой, менинг болам шунаقا қилса, шартта калласини узиб ташлардим...

Йигит гапини тўхтатмаганидан диққати ошиб кетган ҳамсухбати жаҳл билан:

— Э, қўйсанг-чи, қанақа бефаҳм одамсан,— деб ўрнидан туриб кетди.

Шундагина йигит ўгирилиб орқасига қаради-да, Икромжонни кўриб қизариб кетди, жуда катта гуноҳ қилиб қўйганини билиб бошини эгиб ўтираверди.

Икромжон гаранг бўлиб қолган эди. Елкасида оғир юқ бордек машаққат билан унинг олдига келди.

— Нима дединг? Айт, айтавер!

Йигит гап тополмай унинг юзига қараб анграйганча тураверди.

— Сенга айтяпман,— деди Икромжон бақириб.— Айт, нима дединг, айт!

Икромжон унинг ёқасидан бўғиб олди. Бирпасда уларнинг атрофини одам ўради. Бу можаро устига етиб келган Тоға йигитнинг тирсагидан тортиб Икромжоннинг қўлидан бўшатди-да, уни койиди.

Икромжон жавдираб Тоғага қаради:

— Ростми, Райим...бу қанақа гап?

Тоға унга жуда ҳам босиқ жавоб қилди.

— Рост гап, дўстим, рост гап.

Бирпасда Икромжоннинг қадди букилди қолди. Тога атрофни ўраганларга жаҳл билан қаради. Унинг бу қаравишидан нима демоқчилигини англаған кишилар секин-секин тарқаб кетишиди. Биргина Умматали Икромжоннинг елкасидан омонат ушлаб туради.

Тоға Умматалига қаради.

— Сиз бориб кампирни суйинтиринг, Умматали.

Умматали иккиланиб турди-да, оғир-оғир қадам босиб нари кетди.

— Бўлди, ошнам,— деди Тоға титроқ товушда.— Шунаقا бўлишини билганимдан айтмаган эдим-да. Қандоқ қиласан, чидайсан, чидайсан-да, оғайни!.. — Тоға шундан бошқа гап тополмади.

Икромжон бошини сарак-сарак қилди, жаҳл билан кўкрагига муштлади. Мушти қаттиқ бир нимага тегиб оғриди. Энгашиб кўкрагидаги орденни кўрди. У орден олганини унутиб қўйган эди. Жон ҳолатда орденини кўксидан юлиб олди:

— Ол, олиб қўй, Тоға. Тақишига ҳаққим йўқ.

— Жинни бўлма!

— Ҳа, шундай. Бош кўтариб қишлоқда юришига ҳам ҳаққим йўқ. Одамларнинг юзига қандай қарайман? Нима деган одам бўлдим энди? И-иҳ! Қани энди, у ярамас шу топда олдимда бўлса, тилка-тилка қилсан. Бўғиб ўлдирсан.

— Юр, юр, Икром, бас энди, кетайлик.

Тоға унинг тирсагидан ушлаб йўл бошлади. Икромжон бир силкиниб ундан тирсагини бўшатди.

— Қўявер, ўзим кетаман.

— Бирга кетайлик, унақа қилма, ошна.

— Йўқ, ўзим кетаман.

Икромжон дадил юриб қоронги кўчага кириб кетди. У эшигига етганда тўхтади. «Хотинимга нима дейман?» деган ўй бошидан ялт этиб ўтдин-ю, у ёқ-бу ёғини тузатди. Қаддини ростлаб остонодан ҳатлади.

Айвонда Жаннат хола билан Низомжон гаплашиб ўтиришарди. Жаннат хола сандал устида турган сурагни қўлига олиб Низомжонга кўрсатар, ўғлининг болаликдаги шўхликларини кулиб, йиғлаб гапирав эди.

Икромжон айвон лабига ўтириб ёғоч оёгини еча бошлади. У ўтирганда қизил қутичани ёнига қўйган эди. Низомжон бунинг нималигини биларди. Ҳамқишлоғи Асрора орден олганда кўрганди. Жаннат хола эрини чарчаган билиб секин сўради:

— Майлисинглар узоқ чўзилди чоги. Чарчабсиз. Мехмон бола ҳам, худога шукур, тузалиб қолди. Айтдим-ку, менинг дорим дарров тузатади деб. Уига Турсунбойгинаминг суратини кўрсатаётган эдим.

Икромжон ундан кўзини яширди.

— Болагинам, шундоқ эрка эди, шундоқ эрка эди, то мактабга боргунча ҳам дадасининг елкасидан тушмади. Опичиб гузарга олиб чиқардилар, опичиб магазинга олиб кирадилар.

Икромжон ғайри табиий интилиш билан бир оёқлаб ўрнидан туриб кетди.

— Бас қил! Овозингни ўчир!

Жаннат хола қўрқиб кетди. У ўттиз йил бирга яшаб эридан биринчи марта бу хил гап эшитиши эди,

— Бунақа ўғлим йўқ! Бефарзанд одамман!

— Вой, нега унақа дейсиз? Тавба денг! Сизга нима бўлди? Сизга нима бўлди?

Жаннат хола нима бўлганини билолмай, деворга суюнганича даг-дағ титраб туарди.

Икромжон бир оёқлаб узоқ туролмади. Гандираклаб айвон олдига териб қўйилган гиштга ёнбоши билан йиқилди. Низомжон сапчиб туриб унинг олдига келдида, азод кўтариб кўрпачага ётқизди. У беҳуш эди.

Жанинат хола нима гаплигини билмай деворга суюниб ранги қум-қум оқариб туарди.

VII

Зириллама қишлоғи бу тонг уч воқеанинг шоҳиди бўлиб уйғонди: Азизхон Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Турсунбой қочоқ, ўттиз хўжалик Найманга кўчади.

Ҳамманинг оғзида шу гап. Азизхоннинг жасорати қишлоқ аҳлини қанчалар қувонтирган бўлса, Турсунбойнинг қилмишн шунча хафа қилган эди.

Эрта билан далага кетиш олдидан Умматалининг уйига уни муборакбод қилгани ҳамқишлоқлар турнажатор бўлиб оқиб келишарди.

Икромжоннинг уйидан икки ҳовли наридаги бу уйда тўй.

Тоға ҳам шу ерда. Тут тагидаги сўрида созандалар, ҳофизлар ўтиришибди. Олма шохига оёғидан осилган қўйининг териснини қассоб шилнб олмоқда. Ер ўчоқдан ғўзапояннинг алангаси гуриллаб кўтарилади. Тўти хола ҳали у уйга киради, ҳали бу уйга киради. Кирганичиққанларга: «Қуллуқ, айланай! Қуллуқ, ўргилай!» деб яна ошхонага ўтиб кетади.

Супада республика газетасининг Фарғона мухбири тиззасига дафтарчасини қўйиб Умматалини гапга солмоқда.

Умматали кўзларини юмиб Азизхоннинг болалигини кўраётгандек секин-секин гапирмоқда. Мухбир тез-тез ёзиб турибди.

Ташқаридан машина овози келди. Ҳамма гур этиб кўча эшигига қаради. Эшик олдида обкомнинг мойланавериб тошбақа нусхасига кириб қолган эскии «эмка» си туарди. Ундан бўйнига аппарат осган «фото Пенсон», гилоф кийдирилган танбуруни кўтариб Маъмуржон ҳофиз тушди.

Тоға уларни эшик олдида кутиб олди.

Кўпчилик ўрнидан туриб уларга сўридан жой кўр-

сатди. Маъмуржон ҳофиз созандалар тўдаснга қўшилди.

Шу пайт почталои кириб одамлар орасидан Тоғанинн топиб телеграмма узатди.

Тоға телеграмма қатини шошиб очиб ўқни бошлади. Ҳамма унга қараб турарди.

— Умматали, сени ўртоқ Охунбобоев табриклаб телеграмма юборибдилар. Ма, ол, ўқи! Умматали ундан қогозни оларкан, қўллари қалтираради.

Пенсон пайтдан фойдаланиб унинг ҳар бир ҳарачатини чиқ, чиқ суратга олиб турарди.

Хофизлар қўшиқ бошлиши. Одамлар жимгина бош эгиб тинглашарди. Қўшиқнинг авжини шираги овоз билан Маъмуржон ҳофиз якка айтарди:

Ур, деганда номард қочур,
Мард қолур майдон ичинда...

Бу қўшиқ ҳаммадан ҳам Умматалининг юрагини эзиб юборди. Унинг кўзига ҳовлисидан чиқолмай ғарбиана бўлиб ўтирган Икромжон кўришиб кетди. Чунки қўшиқ худди шу қишлоқдан чиққан бугунги тўй ві бугунги хижолатлик ҳақидадек эди. Мард майдонда қолди, номард қочди. Бу Азизхон, бу Турсунбой.

Хофизларнинг овози Икромжонлар уйигача эшитилмоқда. Икромжон ўша ўзи доим ўтирадиган айвон лабида қўлтиқтаёгини тиззаснга қайиқ эшкагига ўхшатиб қўйиб олганича, ёғоч оёғига белини кўтариб суйкалаётган мушукнинг шикоятли миёвлашига лоқайд қараб ўтирибди.

Низомжон супа олдида тик турибди. У сал дармонга кирса бу яхши, меҳрибон одамларга мингдан-минг раҳмат айтиб яна боши оққан томонга қараб кетмоқчи эди. У кетишини ўйлаганда хотирига дарров ГЭС қурилиши келарди. Қурилиш одамга зор. У борса жон деб қабул қилишади. Балки Низомжон баҳтини ўша ердан топар. Аммо бу икки аламзада, якка-ю ягона боласи етказган аламдан букчайиб қолган қарнияларни ташлаб қаёқса боради? Уларнинг ёнида бўлиши, ҳамдард бўлиши керак. Бегонага уйидан жой берган, хаста жонига жонини пайванд қилган кишиларни шу аҳволда ташлаб кетиш инсофдан бўлмас, деб ўйларди у.

Ҳофизлар ҳамон қўшиқин баландлатишарди. Улар ишқ, вафо, мардлик ҳақида кўйлашарди. Кўчадан Умматалининг уйига қараб оқаётган кишиларнинг гаплари, оёқ товушлари эшитилиб турибди.

Йкремжоннинг назаридаги, улар унинг эшиги олдидаи ўтаётгандаридаги нечундир овозларини пасайтириб гаплашаётгандек туюларди. Ҳатто бу ердан оёқ учидаги юриб ўтишаётгандек.

Ингирма бир йил сурган энг эзгу ўйлари, ҳар соатини бахт тилаб ўтказган кунлари шу кеча тугагандай. Икромжон адойи тамом бўлган эди. У бир кечадаёқ қариб қолганга ўхшарди.

Бу кечадаги ўйларни мартабати тартиб ўзи фронтга кетаётганида станцияда қўлларини силкиб қараб қолганингача ҳаммаси кўз ўнгидан ўтди.

У боласини мартабати бўлади, деб ўйларди. Юзимни ерга қаратади, деб ҳеч ўйламаган эди.

Мана, ёр-дўстларининг юзига қаролмай қолди. Уй остоноасидан ҳатлаб кўчага чиқолмай қолди. Нега, нима учун?

Сен учун, сен учун, ярамас бола! Сен жувонмаргни болалигингда акаларинг қатори дард олниб кетса бўлмасмиди! Сени опичлаб кўтарган отангнинг беллари қарсиллаб синиб кетса бўлмасмиди! Қандоқ қиласди, қандоқ қиласди. Энди қандоқ яшайдп! Сен жувонмаргни яхши яшасин, деб уруш кўчаларига бир оёғини ташлаб келди! Лахта-лахта қон ютди. Музлар устида эмаклаб душманнинг ёқасидан бўғди! Сен жувонмарг түғилган кунингдан бошлаб ниманки қилган бўлса ҳаммаси сен учун, сени одам қилиш учун уриниди. Ҳар бир томчи пешона тери сен жувонмаргининг баҳтинг бўлармикан деб қилинди. Мана, меҳнатларининг мукофоти!

Икромжон ич-ичидан, овозини чиқармай йигларди. Йигларди-ю, бу бедаво дарддан қутулиш иложини ҳам қидириб кўради.

Сен жувонмаргининг доднингини нима билан ювади? Қани, оёқлари бутун бўлса-ю, шамолдек учидаги уруш бўронларига кирса, фашист уясига олов бўлиб отилса, газандаларнинг кескирдагидан тишлаб, миясини мажалаб хумордаи чиқса. Афсус, бундай қилолмайди. Энди у йигитлик қайла, энди у оёқлар қайда! Қексайганида тириклай гўрга тиқдинг-а! Гўрга тиқдинг-а! Эвоҳ, эвоҳ,

бевафо дунё, биргина бошига шунча тош отасаними?

Унинг кўзлари ҳовли юзини маъносиз кёзарди. Бирдан ошхона деворига тикилганича тўхтаб қолди.

Унда Турсунбойнинг лой чаплаганидаги беш панжасининг изи қолган эди. Жаннат хола кунига неча марта бу бармоқ изларини табаррук нарсалек қўллари билан сийпаб кўзларига, юзларига суртарди.

Икромжон шаҳд ўриидан туриб ўша ерга борди. Бармоқ изларига узоқ тикилиб турди. Кейин бурилиб тандир тагида ётгани кетмонин олди-ю, деворини гурсиллатиб чопа бошлади. Жаннат хола ўқдек отилиб келиб унинг қўлларига ёпишди:

— Нима қиляпсиз, нима қиляпсиз?..

— Тегма менга, тегма менга! Бу уйда унинг изига ҳам ўрин йўқ. Изларини қириб ташлайман! Сидириб ташлайман!..

У силтаганда Жаннат хола ярим метр жойга отилиб бориб ўтириб қолди. Бирпасда девор ўпнрилиб ошхонанинг ичи кўринди. Икромжон кетмонни четга отиб жойига бориб ўтиреди.

Низомжон нималар бўлаётганига тушунолмай, ҳамои супа олдида гаранг турарди.

Икромжоннинг алами босилмасди. У энди нима қилишини билмай, айвон токчаларига кўз югуртира бошлади. Бирдан сандал устида турган Турсунбойнинг суратига кўзи тушди. Яна сапчиб туриб суратни қўлига олди. Ойна солинган рамка ичидан қора қош, юзлари худди моҳир ҳайкалтарош бор санъатини ишга солиб ясаган ҳайкалига ўхшаш жуда ҳам кўркам Турсунбой кулимсираб турарди. Икромжон суратни юзларига суртиб њўнг-њўнг йиғлади. Ойнада унинг кўз ёшлари думалаб рамка четида ҳалқоб бўлиб турди-да, пилдираб пастга оқиб кетди. Унинг майнин табассуми Икромжонни эрмак қилаётганга ўхшарди. Суратни юз томони билан ёғоч оёғининг тиззасига бир урди. Ойна чил-чил бўлиб кетди. Жаннат хола доллаб келиб унинг қўлидан суратни тортиб олди. У тортаётганда шиша синиги Икромжоннинг қўлини қонатиб юборган эди. Аламига чидаёлмай пешонасига шатиллатиб ураверди. Қонли панжалар мозини ҳам қонга белаб қизартириб юборган эди. Жаннат хола суратни олиб, дағ-дағ титраб турарди. Охири Икромжон чарчаб сандал курсисига ўтириб қолди.

Жаннат хола суратин кўксидан олиб тикилди.

Ота қони Турсунбойнинг бетларига ҳам сачраган эди. У синган, парча-парча бўлиб кетган ойна орасидан ҳамон илжайиб қараб турарди. Унинг бу қараши вайрон бўлган, қонга беланган уйнинг синиқ деразасидан мўралаб эрмак қилаётганга ўхшарди.

Ҳарна қилганда ҳам она — она. У ўз боласини бир парча этдан катта қилгунча не машаққатлар тортмаган! Боласининг яхшилиги ҳам, ёмонлиги ҳам унга уччалик билинмайди. Она ҳамма нарсани унутса унутадики, боласини унотолмайди. Ўз боласини ўлимидан, бахтсизлигидан қувонган она ҳали дунёга келмаган, келмайди ҳам.

Эшик тарақлаб очилиб соchlари тўзғиб нимчасининг устидан белларигача осилиб тушган бир қиз кирди. У узоқ жойдан югуриб келганидан бўлса керак, нафасини ростлаёлмай ҳансираради. Қиз ариқдан ҳатлаб ўтиб тўхтади. Аввал сандал устида юзиши панжалари орасига олиб ўтирган Икромжонга, супа олдидага тик турган Низомжонга, деворга қапишиб суратга тикилиб қолгани Жаннат холага қараб нима қилишини билмай қолди. Кейин ухлаб ётган одамларни уйғотиб юборишдан қўрқандек, оёқ учда юриб Жаннат холанинг олдига борди.

Бу Турсунбойнинг севгилиси — Зебихон эди.

Бу хунук хабарни эшитганда қиз бутун борлигини унуглан, эсанкираб нима қилишини билмай тонг отгунча юриб чиқкан эди. Эрталаб у бекитиб қўйган жойдан Турсунбойнинг бир ярим ой бурун ёзган хатини олнуб далага чиқиб кетди-да, сой бўйнiga тушиб йиглай-йиғлай яна ўқиб чиқди.

Бу хатда Турсунбой самимий юрак дардларини изҳор этган эди. Бу хатларга самимий, инсоний туйғулар битилган эди. Бу хат Зебихонга анҳор бўйларида, теракларнинг аллақандай сирли шитирлашларига қулоқ солиб жимгини кечирган ойдин кечаларни эслатди. Ўшанда ой худди оқ қогоздан доири қилиб қирқилган дек кўриннарди. Саратон куйдирган кунларда анҳор ёқалаб қамишлар орасидан оқимга қарши қирғоқ бўйлаб кетгандарига Турсунбой уни биринчи марта бағрига босиб ўпган, «Севаман, сендан бошқага қайрилиб қарамайман!» деган эди. У армияга жўнаб кетаркан, Зеби билан яна шу кўм-кўк қамишлар орасида учрашган эди. Эҳтимол, ҳозир шундай туюляптими, негадир ўшанда

Турсунбойнинг кўзлари бежо эди. Илгариги қайноқ сўзлар ўрнига совуқ, жуда совуқ гаплар айтар эди. Кўзлари илгаригидек чақнамаган эди ўшанда. У Зебиҳоннинг билагини ушлаганда илгаригидек қўллари қайноқ эмасди. Худди фассол қўлидек совуқ эди. Ўшанда Турсунбой бир гапни қайта қайта такрорлаган эди:

— Келаман, қайтиб келаман. Мени кут, Зеби. Сен учун қайтиб келаман.

Зебихон ўшанда бу гапларнинг маъносига тушунмаган экан. Зеби унинг бу гапларини, голиб бўлиб қайтиб келади, деб англаган экан. Турсунбойнинг ўшандәёқ армияга журъатсизлик билан кетаётганини, юрт учун жонбозлик қилгани кетаётган эмаслигини сезмаган экан.

Зебихон энди бу гапларнинг чин маъносини чақди. Турсунбой ўзишининг қўрқоқлигини севги ниқобига яшироқчи. Қўрқоқликдан эмас, Зебихоннинг висолига етишмоқ учун қайтиши керак эмиш. Йўқ, у қочоқ! Бу хил номарлар севги қадрига етмайди. Ўз ота-онасини, юртини севмаган одам муҳаббат ҳисларини ардоқлай олармиди?

Зебихон бу уйга, номард бола туққан онага, хоин бола ўстирган отага аламли сўзлар айтгани келган эди.

Хозир у ўз ёғига ўзи қовурилиб ётган бу бахтсиз, боласи туфайли шармандаи шармисор бўлган оиланинг изтиробларини кўриб шаштидаи қайтди. Бир сўз демай орқасига бурилди-да, эшикка қараб юра бошлади.

У остонаяга стганла тўхтади. Чўнтағидан букланган қофоз олиб бурда-бурда қилиб йиртиб ташлади. Бу Турсунбойнинг хати эди.

Шамол қофоз бурдаларини ҳовли томонга супуриб кетди.

VIII

Райимберди тоға Умматалининг уйида ҳофизларнинг хонишига қулоқ солиб тиззасига уриб тебраниб ўтиради. Гоҳ баланд, гоҳ паст пардаларда фарёд қилаётган оҳанглар уруш оловларини, тинч-осуда кунларни кўз олдида гавдалантиради.

Райимберди тоғанинг ҳам ўғли урушнинг бошидаёқ фронтга кетган.

Ўғли Тошкентда университетнинг иккинчи курсида ўқирди. Ноябрнинг бошларида ундан кетдим, деган хаг

келди-ю, икки ой ўтиб, жангга киряпман деган иккинчи хатни олди. Тоға ўғлидан, яраландим, гаспиталда даволаняпман, деган мазмунда охирги хатни қишида олган әди. Сал кун ўтмай, ҳарбий комиссарликдан, ўғлингиз Ватан учун жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлди, деган хат олди. Тоға ўз ёғига ўзи қовурилди. Озиб, чўп бўлиб кетди. Аммо бу сирни хотининг билдирамади. Хотини, хат-хабар келмай қолди-я, деб безовта бўла бошлаши билан у бирорвга ўғли номидан хат ёздириб эски конвертга соларди-да, келиб ўқиб берарди. Қишидан бери аҳвол шу.

Ҳозир у куй мақоминга тебраниб ўтиаркан, ич-ичилан эзилиб ўғлини ўйларди. Болагинасиning бир сиқин тупроги қаерларда қолиб кетди экан?..

Урушдан олдин тикдирган шевинот костюмини, янгинина тахтакачдан чиққан дўпинсини кийиб олган Үмматали келиб унинг қулогига шивирлади:

— Обкомдан айтишибди, биринчи секретарнинг ўзи-га телефон қиласмишиз.

Тоға ўринидан турди. Қўлинин кўксига қўйиб, ашула пайтида туриб кетаётганига созаңдалардан узр сўради-ла, ҳеч қаёққа қарамай чиқиб кетди. У Икромжоннинг уйи олдидан ўтиб кетаётгана эшикка келиб қулоқ солди. Жимжит. Нима бўлди? Бирдан унинг юрагини ваҳм босди, остона ҳатлаб ичкаринга кирди.

Бу пайт Низомжон ошхонада ўроққа ўт қалаб, иймадир пишираётган әди. Икромжон ҳали ҳам саидал устинда бир қўлинин пешонасига тираганча ўтирибди: Жаннат хола супада бир тиззасига бошини қўйиб, девор тагила дон талашаётгани мусничаларга хомуш тикилиб қолган әди. У Тоғалин кўрниб бошини кўтарди-да, орқасига йигилиб қолган этакларини тушириб ўринидан турди.

Тоға ўи бир йилдирики колхозга раис. У кўп тўйларга бошлилик қиласи. Кўп азаларда олдинга тушиб тобут кўтарган. Қанчадан-қанча етимларнинг бошини силаб овутган. Адашганларни йўлга солган.

Аммо Икромжонни овутишга у ожизлик қиласди. Уни нима деб юпатади? Одамзоднинг бисотида бу дартии енгиллатадиган гап борми?

Икромжоннинг ягона таянчи, ягона умиди шу бола әди. Энди у йўқ. Мабодо у дардга чалиниб ўлганда, унда юпатиш учун бирон сўз топнилиб қолиши мумкин әди. Ёу ярамас бола ўз отасини шармандаликка ташлаб кет-

ди. У бир умр бу додган қутулолмайди. Шунинг учун ҳам Тоға гаранг эди.

Жаннат хола унга салом бериб, эрига қаради.

— Дадаси, турнинг, Тоға келдилар.

Икромжон бошини кўтариб уни кўрди-ю, машаққат билан ўриндан турди. У чарчаганидан, уйқусизлигидан дармонсиз эди. Аммо ўзини тутди. Ҳовлига тушиб Тоғанинг истиқболига чиқди.

Тоға унинг кечадан бери ухламаганини, ўша мудҳиш хабарни эшитгандан бери шу аҳволда телба бўлиб юрганини сезди-да, бошқа бирон нарсага алаҳситмоқчи бўлди.

— Юр, сенда гапим бор,— деди-ю, ўзи эшикка қараб юрди. Аммо унга нима демоқчи, қаёққа олиб бормоқчи — буни ҳали билмасди.

Икромжон ариқда бетини ювиб қийигига арта-арта унга итоаткорлик билан әргашди.

Кўчага чиқнишди. Ҳаво тоза. Осмонда қиттак ҳам булат кўринмайди. Пахса девор ковагида бақа қуриллаяти

Тоға олдинда, Икромжон кейинда бир-бири билан гаплашмай катта кўчага етишди. Тоға тўхтади.

— Эртага Найманга одамларни ўзинг олиб кетасан!

Икромжон дарров жавоб бермади. У ўйларди. Боргани дуруст бўларми кан? Ё қишлоқдан бошини олиб кетсинми? Қаёққа боради? Қаёққа бормасин, барибир, бу алам уни тинч қўймайди. Найманга боргани маъқул бўлар. Ҳар қалай одамларнинг кўзидан, таънасидан узоқроқ бўлади-ку.

— Майли, Тоға, сен бир нарсани билиб айтастгандирсан. Менга ёмонликни раво кўрмайсан-ку. Хўп.

Икковлари бошлишиб идорага киришди. Тога стол тортмасидан рўйхатни олиб унга узатди.

— Борадиганлар шулар.

У шундай деди-ю, трубкани олиб коммутатордан Фарғонага улашни сўради. То Фарғона жавоб бергунча Икромжонга қанча одам бориши, ишни аввал нимадан бошлишини тушунтирди.

— Ишни новвойхонадан бошлайсан. Ҳар куни қишлоқдан ион ташиншга арава топиб беролмайман. Иккита-гина машинанинг бошқа ишлари кўп. Қурилиш бригадасидан ўн беш кишини олдинроқ олиб кетасан. Ошхона, новвойхона, чойхона қурасизлар. Ўттизта палатка-чодир

топтириб қўйдим. Уни ҳам ола кетасизлар. Хотиплар ҳозир боришмайди. Бордон тўқишига беш киши ажратдим, бобойлардан. Озиқ-овқат масаласи ҳам ҳал бўлган...— Телефон жиринглаб, Тоғанинг гапи оғзида қолди. У шошиб трубкани олди.—Мен, салом. Раҳмат, яхши. Ҳа, энди хурсанд бўлмаймизми? Колхозимиздан герой чиқади-ю, биз хурсанд бўлмай, ким хурсанд бўлсни! Ҳа, албатта. Қачон? Э, отанинг ўзларн ўтказадиларни? Хўп, хўп. Албатта бораман. Ҳа, бораман. Ким келади, дейсиз? Бугуни ми? Бўпти... Бўпти. Кутиб оламиз. Идорадан жилмай турман. Албатта шундай қиласиз, хотиржам бўлинг!— Тоға трубкани жойига қўйиб Икромжонга қаради.—Рўйхат билан танишиб чиқдингми? Қалай, бўладими? Ҳаммасини олиб кетарсан-а? Е ёқмайдиганлари ҳам борми?

Икромжоннинг одам танлайдиган ҳоли йўқ эди. Узимдан бошқа шумшук одам атрофда йўқ, деб ўйларди.

— Агар рўйхат маъқул бўлгап бўлса, кечқурун Абдухалилининг олдига борасан. Топшириқ олган. Ҳамма нарсани тахт қилиб қўйди. Аравалар ҳам эрталаб идора олдида бўлади. Кетадиганлар ҳозир далада. Ишдан қайтганларида уйларнига бориб эртага кетишини билдириб қўй. Идиш-товоқ, бир сидра кийинмдан бошқа нарса олишмасин.—Тоға ўйланиб туриб қолди. У ниманидир унутгандек бармоғи билан столни чертиб ўтиради.— Рўйхатга қўштиги борлардан ҳам қўшганман. Ов қилишларинг мумкин. Узинг ҳам берданкангни ола кет. Ҳафа бўлмасанг, сенга битта иш буюрмоқчиман.

— Буюр, Тоға. Нима хизмат?

— Бизнинг эшикка айтиб ўтиб кетсанг, меҳмон келармиш, тайёрлик кўриб қўйсин. Гап шу. Боравер, ошнам. Тўхта, кетадиганлар билан гаплашнаб бўлганингдан кейин, қай маҳал бўлса ҳам мени топиб учраш.

Икромжон идорадан чиқиб тўппа-тўғри Тоғанинг уйига қараб кетди. Тога унга шунча кўп иш топширган эдикни, бошига тушган ташвишни ҳам унутаёзди. Унинг фикри зикри Найман чўлида бўлиб қолди. Ишни нимадан бошлаш керак? Олдин тўқайга ўт қўйишданми, зовур қазишданми? Палатка қурган билан зах ерда ётиб бўлармикан? Айтганча, Тоға, қариялардан беш кишини бордон тўқишига қўшиб бераман, деди. Тоға тадбирли одам. Ҳар балога ақли етади. Олисни кўрадиган одам бу Тога!

Икромжон раиснинг уйига мөхмон келишини тайинлагач, тўппа-тўғри колхоз саройига кирди. Омборчи Абдухалил қаёққадир чиқиб кетган экан, уни кутиб, сарой ичиди айланиб юрди. Бундан уч-тўрт кун олдин Тоға билан Найманга боришганда, у маданият саройига атаб Сибирдан олиб келган ёғочларни тилдирмай асраб қўйганини айтган эди. Шу гап эсига келиб Икромжон темир-терсак уйиб ташланган майдонга ўтди. Ҳақиқатдан ҳам ўша ёғочлар қандай тахлаб қўйилган бўлса ўшандай турибди. Икромжон бу ёғочлардан қанча тахта тилдириш мумкинлигини чамалаб кўрди. Борадиган хўжаликларга қуриладиган уйлардан ортиб қолади. Йўғ-э, тахта бўлади-ю, ортиб қоладими? Кўпrik, отхона, молхонага ҳам керак бўлади. Гап ҳали Тоғанинг бу ёғочлариниң ҳаммасини бериншида қолган. Беради. Бермаганга қўймайди Икромжон.

Отлариниң сми нима бўлади? Тоға бу масалада ҳеч гап айтмади-ку. Ҳали уйга боргандা эслатиш керак. Ердан гиёҳ қиёқ чўзиб чиққунча етадиган ем олиб кетишимаса бўлмайди.

У саройни айланиб келса, Абдухалил омборни энди очаётган экан. У омборга бошлаб кириб эртага чўлга олиб кетиладиган нарсаларни кўрсатди.

— Тандир йўқ. Үзингиз топниг, харажатини бухгалтерия тўлайди. Қозон бор, самовар бор. Қуруқ чой йўқ. Олмачой бераман. Бошқа ҳамма нарса бор. Хотиржам бўлинг. Эртага ҳаммасини аравага ортамизу кетаверасизлар.

Икромжон уининг олдидан анча кўнгли хотиржам бўлиб чиқди. Энди кетадиган аъзоларни огоҳлантириш керак. Таїёр бўлиб туришсин.

Анча кеч кириб, салқин шабада этни жунжита бошланган эди. Икромжон самоварга кириб битта чой ичди-да, қўлидаги рўйхатга қараб кетадиганларнинг уйларига жўнади.

То ишини битказиб қайтгунча қоронги тушиб қолган эди. Рўйхатдагиларнинг биронтаси ҳам «йўқ» демади. Бунинг сабаби бор эди. У ким билан гаплашмасин, бечора алаҳснб қопти, Тоға ишга шўнғитиб қўйибди, йўқ, десак кўнгли ранжийди, деб «хўп» деяверишган эди.

У ишларнинг яхши юришганидан табиати равшан тортиб Тоғанинг уйига келди.

Катта уйда потаниш бир киши столга қўлда ясалган харитани ёзиб Тоғага нималарнидир кўрсатарди. Икромжон ичкарига киришга истиҳола қилиб, деразани чертди. Тоғанинг ўзи эшикни очди.

- Келдингми, кир, киравер!
- Йўқ, шеттан қайта қолай.
- Жинни бўлдингми, киравер.

Тоға уни қўярда-қўймай ичкарига бошлади. Меҳмон унга ўғирилиб қаради. Икромжон у билан саломлашиб, бир чеккага ўтирди. Меҳмон Икромжон кириб узилиб қолган сўзини давом эттирди. Унинг гапларидан Охунбобоев ҳозир Фарғонада эканини, бир-икки кундан кейин Езёвон масаласида катта йигин бўлнишн кераклигини англади. Тоға Икромжонга чой қуйиб узатди-да, эшикка чиқиб кетиб анча ҳаяллаб қолди. Меҳмон Икромжонга қаради.

- Ўзлари ҳам шу колхоздан бўладиларми?
- Шундоқ,— деди Икромжон.

— Сизларга қойилман. Колхозларнингдан қаҳрамон чиқди. Бутун республикага довруқларинг кетди. Эртага газетани кўрасизлар, ҳаммаси сизларга бағишланниб чиқади. Қизиқ, бири қаҳрамон, бири қочоқ.

Икромжоннинг юраги шув этиб кетди. Уни кимдир гўё электр токи билан ургандек бўлди. Тили гапга келмай, нималардир деб ғўлдиради. Кейин қизариб кетди.

Икромжон қандай қилиб эшикка чиқиб қолганини билмайди. Ош олиб кираётган Тоғага урилиб кетди. Ўғирилиб унга бир қаради-ю, ўқдек отилиб кўчага югурди.

Атроф қоронғи. Осмонда на ой, на юлдуз бор.

Назарида, бу қора кечадан бир умр оқармайдигандек эди.

Икромжон ҳар қанча изтироб чекмасин, эр киши сифатида хотини олдида ўзини дадил тутуши, кўз ёшини яшириши, бирон ҳаракати билан алам чекаётганини билдириб қўймаслнги керак. Бу қийин. Аммо иложи қанча?

Икромжон эшикдан чеҳрасини очиб кирди. Жаннат хола кечадан бери супурги тегмай ивиришиб кетган уйни йигиштираётган эди. Эрининг авзойини кўриб кўнгли салтаскин топгандек бўлди-да, айвон лабига келиб, якандозни қоқди.

— Кеч ҳалдида нима қиласан, уй супуриб,— деди Икромжон унинг кўзларига қарашга бодинолмай.— Бу ишларингни қўй, хотин. Утири, ишдан гаплашайлик. Тайёрмисан? Эртага Найманга кетамиз.

Жаннат хола эрининг ёнига келиб ўтирида, ҳардам-хәллил кетасан жавоб берди:

— Қандоқ бўларкин? Дурустроқ ўйлаб кўрдингизми?

— Дурустроқми, дурустроқмасми, ишқилиб, ўшақча кетсак ёмон бўлмайди. Мени айтди дерсан. Шу иш менга маъқул тушиб турибди. Энди кўнглинигга келмасину, гапнинг сирасини айтиб қўйганим дуруст.— Икромжон гапининг давомини ўйлаб бир муддат жим қолди. Кейин Жаннат холанинг кўзига тик қаради.— Урушда ҳар нима бўлади. Бирор ўққа учади, бирор яримжон — майиб бўлиб қайтади. Тўртсеркалик муаллим ошнам бор эдик, танийсан, оти Фанижон, ўшанинг ўғлидан қора хат келганда бечора йиғлаб-сиқтаб аза очган эди. Йўқ, яқинда ўғлининг ўзидан хат кепти. Кўрдингми, урушда шунақча чалкашликлар бўлиб туради. Ажаб эмаски, Турсунбой масаласи ҳам шундоқ бўлиб чиқса.

Жаннат холанинг кўзлари чақнаб, аллақандай умид учқунлари ёнгандек бўлди. Ялт этиб эрига қаради.

— Айтганингиз келсин, айтганингиз келсин, илойим.

— Энди, гапнинг бу ёгини эшиш. Ростми, ёлғонми, шу гап бўлиб турганда эл олдида бош кўтариб юришга қийналяпмиз. Найманга кетсак, шу таъналардан сал узоқроқ турармиканмиз, дейман-да.

— Маъли,— деди Жаннат хола.

Икромжон бир чеккада гариб бўлиб ўтирган Низомжонга қаради:

— Бу ёққа кел, бола. Үз ташвишларимиз билан бўлиб, ҳолингдан хабар ололмай қолдик. Хўш, энди сен нима қилмоқчисан?

Низомжон ўрнидан турди. Секин келиб бошини эгиб жавоб берди:

— Тузингизпи ичдим. Ҳеч ким қилмаган меҳрибончиликларни қилдинглар.

— Бу гапларни қўй. Нима қилмоқчисан, шуни айт.

Низомжоннинг овози титради. У қаттиқ ҳаяжонга тушганидан гапини йўқотиб, турган жойида оғирлигини, гоҳ ўнг оёғига, гоҳ сўл оёғига ташлаб энтикарди.

— Утири, ўтириб гапиравер, болам.

Низомжон улар қаторига қўшилиб айвон лабига ўтириди.

— Кимлигимни айтиб берай, кетиб қолсам, у ким эди, нима қилиб юрган эди, деб ўйлаб юрманглар. Менинг ҳам бошимда сизларникича бўлмаса ҳам ачагина кўргиликлар бор. Уйимдан қочиб келяпман...

У бошидан ўтган воқеаларни ипга чизгандек бирмабир гапира бошлади. Дилдорни севгани борми, унга акаси ўйлангани борми, жаҳл билан уйдан кетиб қолиб, акаси ўлгандан кейин қишлоққа қайтиб келгани борми, ҳаммасини гапирди.

Унинг саргузаштларини кампир ҳаяжон билан тингларди. Икромжонга бу воқеалар қанчалик таъсир қилмасин юзида, кўзида ортиқча ажабланиш сезнлмасди. Низомжон опаси ва дадасининг Дилдорга, ўз келиш аясига ўйлантириш ниятида уни қийин-қистоққа олганларини айтганда Икромжон ягона тиззаснга шапатилаб уриб ўрнидан туриб кетди.

— Оқ қилдими, а? Дадаиг оқ қилдими, а? Ё тавба бу қандоқ шармандалик! Нима учун бундай қиласди? Ё яхши келинни қўлдан чиқариб юборгиси келмаганми?

— Гап унда эмас, амаки. Дадам билан опам Дилдорнинг мулкига эга чиқишмоқчи.

— Эҳа, гап ҳали бу ёқда дегин. Хўш, энди нима қилмоқчисан?

Низом пешонасини уқалаб, бирпас жим турди-да, жавоб берди:

— ГЭС қурилишига борсам дейман. У ерда одамга зор бўлиб туришибди, деб эшитдим.

— Тўғри, бизнинг Зирилламамиздан ҳам йигирма одам кетган. Уша ёққа борсанг ёмон бўлмайди. Буни яхшилаб ўйлаб кўришимиз керак. Менга қара, биз билан Найманга кета қолмайсанми? Яхши йигит экансан, ёлизлатиб қўймаймиз. Бахтинг очилса, шу ерда уй-жойли бўлиб кетарсан.

Жаннат хола гапга қўшилди:

— Шунақа қила қол Амакинглар билан бўлсанг бир-бирларингга далда бўласизлар. Йиссиқ-совуғингдан ҳам хабар олиб турадиганлар бор бу жойда. Шу маъқул гап, болам.

Низомжон ўйлаб қараса, дарҳақиқат, бу жўялиқ гап экан. Ҳар қалай, бу одамлар билан анча сирдош бўлди. Бирор, шу ерда қол, деб қўйнини, кўнглини очиб турса-ю,

у қаёққа кетади? Бормаган, кўрмаган олис жойда ҳали нима гапу, нима сўз. Ундан ташқари, ўзилик дини-шнкаст бу онлани ташлаб кетиши ҳам инсофдан эмас.

— Хўп, амаки, қоламан. Сизлар сабаб бўлиб зора йўлимни топиб кетсан. Илло, юзларингизни ерга қарагмайман.

Икромжон унга қараб илжайди.

— Халитдан тўн бичма, бола. Бирга тургандан кейин аччиқ-тиззиқ гаплар бўлмай иложи йўқ. Уришамиз, сўкишамиз, ярашамиз. Ҳаммаси ҳам бўлади. Иш бор жойда жанжал ҳам бўлиб туради. Одамлар ҳозир жуда асабий бўлиб кетишган. Уларга иккита гап кўплек қилади, битта гап камлик қиласди. Чидамай чорамиз йўқ. Сенга ҳам маслаҳат шу.— Икромжон Жаннат холага қаради.— Овқат-повқатнинг борми, опкелсанг-чи, ўлдирлинг-ку сприб.

Жаннат хола ўрнидан туриб ошхонага кетди. Чироқ ёқиб, ўчоққа ўт қалади. Ошхона эшигидан бош чиқазиб деди:

— Шавла қилган эдим, совиб қопти. Ҳозир иситиб бераман, жиндек сабр қилиб туринг, дадаси.

Икромжон ариқдан қўл ювди-да, якка-ю ягона оёғини сандалга тиқиб ўтириб олди. Низомжон қайноғи ўлган самоварни силкиб оташхонада кул босиб қолган чўғни алангалатиб юборди. Зум ўтмай самовар сурнай чалаётгандек нола қилиб жигиллади. Жаннат хола товоққа шовла сузиб келди.

Бу онланинг икки кундан берин энди дастурхон атрофига йигилиши эди.

Икромжонга чарчақ билинди. Сандал иссиги бадлинига ўтиб кўзи илнина бошлади. У овқатдан кейин икки пиёла чойни қайноқ-қайноқ ҳўплади-да, мудраб кетди. Орқасидаги ёстиқни ёнига тортиб бирпасда ухлади қолди. Жаннат хола Низомжонга ҳам ўрини солиб берди-да, чироқни ўчириб ичкари уйга кириб кетди.

Аммо Низомжоннинг кўзига уйқу келмасди. Хаёли уни ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа судраб кетаверди.

У ўз тақдирини ўйларди. Ўлмаса, дардга чалиниб қолмаса, бу саҳоватли кишиларга бир яхшилик қиласин, шундай яхшилик қиласинки, бу ногирон — хаста киши дилига ўчмас алам солган боласиннинг догини унутсан. Унга боласидан афзал яхшиликлар қиласди. Ҳеч ким уни

га хоининг отаси деб таъна қилмасин. Унга отиладиган таъна тошларига Низомжон кўксини тутиб беради. Шунда у, ўғлим бор экан, у мана, дея олсин.

Низомжон бошига келган бу ўйдан руҳланиб кетди. Бошини болишдан секин кўтариб Икромжон ётган томонга қаради. Кеча қоронғи бўлганидан у кўринмасди. Фақат пиш-пиш нафас олаётгани аниқ эшитилиб турарди.

Низомжон яна болишга бош қўйди. Эсига қишлоғи, уйи, дадаси келди. Улар нима қилишаётгани экан. уни эслашаётганимикан? Дилдор кетиб қолмадимикан?

Бирга катта бўлган ўртоқлари бир-бир кўз олдидан ўтарди. Ўқиган мактаби, охирги имтиҳон, уруш бошланган кундаги қишлоқдагиларнинг ҳаяжонли кўзлари, дадасининг ўша куни ёқ магазиндан икки қоп шакар, беш қоп ун, олтмиш литр пахта мойн олиб келгани, опаси омонат кассага қўйган ҳамма пулларнин қайтариб олгани, ҳаммаси, ҳаммаси хаёлига келди. Айниқса, ўша куни Каримжон деган ўртоғи уйга келганда чой дамлаб патнисда иккита нон олиб чиқиб олдига қўйганда, дадаси уни четга чақириб, юзига иккى тарсаки уриб патнисдаги нонни қайтариб уйга олиб кириб кетгани сира эсдан чиқмайди. «Энди очарчилик бўлади. Эшиқдан кириб кетамиз. Ошхонада қаттиқ нон бор, икки бурда олиб чиқиб қўй!» деган эди дадаси. Ушанда Низомжон хўрлиги келиб кўз ёшини оқизмай йиғлаган. Бу ҳангомани кўриб турган Каримжон секингина кулиб кўя қолгани эди.

Дўстим Каримжон фронтда. Низомжон уни Асрора билан ҳарбий комиссарликда грузовойга чиқиб жўнаб кетгунча кузатиб қолган. Ундан Низомжон олти марта ўт олди. Бошқа ўртоқлари қаёқда? Ҳаммаси фронтда. Битта Низомжон қилар ишининг тайини бўлмай тентиб юрибди. Йўқ, энди у тентимайди. Фронтга бориб душман билан олишишга ярамаса ҳам шу ерда, меҳнат фронтида жанг қилади. Ўртоқлари қайтиб келишганда улар олдидан ерга қарагулик бўлмайди. Ишлайди. Бор кучи билан ишлайди. Роҳатидан кечади, уйқусидан кечади. Ишлайди, ишлайди...

Низомжон ана шундай хаёллар билан ухлаб қолди.

...Аяси бошини силайди «Ўқинма, болам, йўлингни топиб юр!» дейди. Аллақайдан Дилдор лайдо бўлади, уни қараб жиртак чалаётгандек илжаяди. Низомжон ти-

килиб қараса бу илжаяётган Дилдор эмас, бугун эрталаб кўрган қиз... У мотоцикл ушлаб турибди...

Ниманингдир пат-патлаганидан уйғониб кетди.

Ариқ бўйида бўйини чўзиб турган хўroz икки қанотини силкиб, бирдан қичқириб юборди. Низомжон бошини кўтариб ҳовлида ивирсиб юрган Жаннат холага қаради. Унинг онаси ҳам шунаقا барвақт туриб ҳовли супурарди. Низомжон тушида онасини кўрди. Унинг болалик хотирасида қолган узуқ-юлуқ қиёфаси равшашлашиб кўз олдида намоён бўлди. Низомжон сапчиб ўрнидап турди-ю, уйга кириб тугунчакдан онасининг суратини олиб дераза олдинга келди. Алам, хўрлик, изтироб билан унга тикилди.

Низомжонлар оиласи жуда почор яшарди. Иноят оқсоқол рўзгорин, оила аъзоларини худди қисимлаб ушлаб тургандек сира панжасини ёзиг эркин қўйиб юбормасди. Биргина Низомжон ўзини эркинроқ тутарди, холос. У шўхлик қилгани, сўзига кирмаган кезларда дадаси тутикаиб кетарди. Хотинига ўдағайларди:

— Болапи рэсво қиляпсан. Кўтарсан, бунинг бола эмас, бало бўлади!..

Марҳум онаси ҳар жиҳатдан дадаснга муте эди. Унинг бир гапини икки қишлишга қўрқарди. Низомжоннинг онаси рангизигина, юзларига жуда эрта ажин тушинб, қадди букилган хотини эди. У эрининг феълинн яхши билгандан аччиқ гапларни эшиитганда ҳам чидаб тураве рапди. Оқсоқол кўчадаи келиб омборхонага калит солиб овқатга масаллиқ оллаб бермагунча, айвон лабида маъюс ўтираверарди. Оқсоқолнинг измисиз бу рўзгорда ўчоққа ўт ёқилмасди. У доимо эшак миниб, қишлоқ-ма-қишлоқ чорбозорчилик қиласди. Ҳеч қачон биронни кида ётиб қолгани эмас. Қаерда бўлса ҳам уйга етиб келарди.

Оқсоқол фақат ҳовлидаги аштархон гилос билан оқ ўрик пишиб тугамагунча уйдан кўчага чиқмасди. Уларни териб, саватга битталаб жойлаб, ириган-чиригапларини уйдагиларга қолдириб бозорга олиб кетарди.

Лекин рўзфорда ҳар қандай қийинчилик пайтида ҳам уларнинг қозони қайнаб турарди. Омборхонада ҳамиша бир-икки ойга етадиган масаллиқ бўларди. У доимо бир гапин такрорлашни яхши кўрарди:

— Озиқлик от ҳоримас. Нафсини тийган узоққа бо-

ради. Тома-тома кўл бўлур, бугун бир бурда тежасанг, эртага ионинг икки бурда бўлади.

Оқсоқолнинг деярли ҳар куни омборхонадан шиша банкада мош ё нўхат ўлчаб бераётганда айтадиган гапи хотинининг жон-жонидан ўтиб кетарди. Ҳатто бир куни чидамай нолиб ҳам қолди:

— Э, тежалмай ўлсин. Дунёга одам икки марта келадими? Эшикдан бирор кирса юрагим ўйнаб кетадиган бўпти, одамларга ўхшаб бровнинг олдига иккита ион қўёлмасам. Бу қанақа тирикчилик бўлди. Бошқалар бинойидек тўкин-сочни яшашияти. Э, ош авлиё-ю, ион пайғамбар бўлмай қуриб кетсан.

Оқсоқол ўшандада хотинининг гапига жавоб тополмай ўшқирган эди.

— Ҳой, аҳмоқ хотин, ҳой, иодон хотин, азизларга тил тегизма! Бу кунингни ҳам кўп кўриб қўймасин!..

Маҳаллада тўй ё аза бўлса ўша куни уларнинг уйида қозон осилмасди. Оқсоқол маърака ўтгунча қозоннинг тепасидан кетмасди, болалардан уйига бир-икки товоқ ош чиқаради. Ўзи қайтишда қийининг ушатилган бурда ионларни туғиб келарди.

Низомжон ана шу онлада, ҳамиша таранг рўзгор ичиде ўсган.

Шу топда у суратга қараб ўтириб, мунис, ҳамма вақт кўзида ҳаётидан иолиш сезилиб турган онасини эслаб кетди. Онаси камдан-кам куларди. Кулганда ҳам ичиде куларди. Баъзан у Низомжонни етаклаб тоғалариникига олиб бораради. Низомжон ўша ёқларга боргандада сира уйига қайтиб келгиси келмасди.

Мана ҳозир опа суратига тикиларкан, унинг юзидағи таниш, кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган ажинилар, ҳеч қаноғи кулмаган қисиқ лаблар, ҳасрат тўла кўзлар Низомжонга: «Болагинам, менисиз ҳолинг не кечаетган экан, йўлингни топгунингча багримда тутолмадим. Қайда бўлсанг омон бўл. Емонга ёндашмай!» деяётгандек.

Осмон худди янгигини оҳак суртилган девордек сенин-секин оқариб келарди. Кўкка бўй чўзган яланғоч теракларнинг учун бирдан худди ўтда қиздирилган симдек қип-қизил бўлиб кетди.

Кўчадан оёқ товушлари ҳам эшитилиб қолди. Атласдек товланган осмон беғубор ҳаво Низомжон кўксидаги оғир, ҳазин ўйларни тарқатиб юборгандек бўлди.

Зебихон у қадар чиройли әмасди. Аммо унинг икки кўзи... Бу кўзлар қараганин күйдиради. Зирилламалик йигит борки, унинг эшиги олдидан тегажаклик қилмасдан ўтолмасди:

Сурма қўймай мунча ҳам, жоно қародир кўзларинг,
Ҳар бири жои қасдига боқсан балодир кўзларинг.
Ошно бегоналарга, бир умр хуш-хуш нигоҳ,
Ошноларга ғараз ноошнодур кўзларинг...

Зебихон супада бу қўшиқларни эшитиб ётарди. Опаси унинг тепасига келиб бир ёстиқ бўлиб тўзиб кетган соchlаринни йигиштириб унга меҳр билән тикиларди-да, ҳамиша бир гапни айтарди:

— Сен ўлгур, ноз қилавермай биттасини танлассанг бўларди. Поччангни билласан-ку, гап кўтармайди.

Зебихон поччасининг феълинни жуда яхши билади. У опаси айтгандек тажанг одам әмас, жуда мулоим. Опаси унга тегиб икки болалик бўлди ҳамки, уларнинг орасида биронта совуқ гап ўтганини билмайди. Жаҳли чиқиб турганда ҳам гапига матал қўшиб гапиради. Опаси бир куни ўртоғи эрга тегаётганида тўйга кетиб ярим кечасигача қолиб кетди. Аксига олиб Зебихон ҳам мажлисда эди, келса поччаси қўлига ҳали йўлга кирмаган болани кўтариб олиб ҳовлида алла айтиб юрибди. Эркак кишига алла айтиш шунақаям ярашмас эканки, Зебихон хиринглаб кулиб юборди. Қагта ўғли тўрт яшар Омонжон дадасининг этагидан ушлаб эргашиб юрибди. У дод дейди, чақалоқ чириллаб йиғлайди, поччаси дўриллаб алла айтади.

— Нима гап, тинчликми, почча?

Поччаси индамади. Бир оздан кейин тўнғиллади:

— Эгачим овга чиқди, кетидан ғовга чиқди. Қилган ишини қаранг, болаларга овқат-повқат қилмай кетаверибди. Қозонга ўт қалай десам, манави қўлимдан тушмайди. Буниси этагимга ёпишиб олди. Жонимдан тўйиб кетдим.

Зебихон дарров овқат пишириб, жиянларига едиради. Болалар очиқканларидан йиғлашаётган экан. Тўйиб дарров ухлаб қолишиди. Опаси икки хўроз чақирганда келди.

— Қаёқда қолиб кетдинг, опа, поччам бечора қийналиб кетибди-ку?

Опаси бўйнидан марваридини, қулоқларндан исиргаларини ола туриб ҳиринглаб кулди.

— Қўявер, бола боқишиниг қанақалигини бир билиб қўйсин.

Поччаси ётган ерида тўнғиллади. Уйқуси жуда пишиб турган экан, айтган матали унча келишмади:

— Бир доно одам, кичкинагина, озғингина хотинга уйланнибди. Одамлар нега кичкина хотинга уйландинг, деб сўрашгаңда, жанжалнинг кичикроғи дуруст, деган экан.

Бу гапдан ҳайрон бўлиб қолнишди. Зебихоннинг опаси унчалик кичик эмас, тўлагина лўппигина жувом эди.

— Бу нима деганингиз? — деди кулиб.

Поччаси гапини ёпиштиrolмаганидан ўнгайсизланиб, кўзини юмиб ёлғондан хуррак тортган эди.

Поччаси Тўланбой мўйлов эски китобларини кўп ўқинган. Шунинг учун ҳам икки гапининг бирига ё байт ё бўлмаса ибратли бир ҳикоят қистириб ўтмаса кўнгли жойига тушмайди. Қайнатаси ўлгаңда кўп яхшиликлар қилган. Ўнинг бу яхшиликлари Зебихоннинг дилида турибди. Шу поччаси уни ўқитди, гап-сўзга қолдирмаи отадек қанотига олди. Баъзан Зебихон йўқ пайтларни эр-хотин пичирлаб гаплашиб тенги чиқса Зебихонни бирон йигитга беришни маслаҳатлашишарди.

— Зебихон ёмон эмас, если-ҳушли чиқди. Қиз бола нозик нарса, тенги чиқса текин бер, дегандек, вақтида эгасига топширсак, ёмон бўлмасди.

Хотини бу меҳрибон, ҳамиятли эрининг одамгарчилигидан кўз ёши ҳам қилиб оларди.

— Бу замоннинг қизларига бир нима деб бўлармиди? Узи топмаса, биз топганни назарга илмайди.

Аммо Зебихон ўзига муносиб йигит изларди. Оёғи тагида ўралашаётгаашларини писанд қилмас, йўлини тўсиб, йиғлаб дардини айтадиганларни эламас эди. У мағрур, уни оёқ учida кўрсатадиган, кўркига бино қўйган Турсунбойнинг юрагига ўт ташламоқчи, униш кўзини очиб қўймоқчи эди.

Қизларнинг ҳаммаси ҳам шунаقا бўлади. Улар суй-калганга эмас, ўзини олиб қочганга қарашади. Турсунбой ана шунақалардан эди.

У чироили, қомати қуйиб қўйгандек паҳлавон йигит.

Бирон марта соқоли ўсиб юрганини ҳеч ким кўрмаган. Қийимлари ҳамиша тоза. Эттиги ойнадек йилтираб турди. Ўзи бўлса қизлар олдидан атайин гердайиб, писанд қилмай ўтади. Ҳатто у ўртоқларига мақтаниб, фалон қизин бир лақиллатаман кўриб қўяссанлар, дерди-да, гаров байлашиб, қизлар билан бирон жойга ватъдалашарди. Қейин у ватъдалашган жойга бормай оғайниларини томоша қилгани юборарди. Сочини майдага ўриб, ясаниб келган бечора қиз уни кута-кута қайтиб кетарди. Турсунбойнинг ўртоқлари уни эрмак қилиб орқасидан қараб қолишарли. Турсунбой шунаقا гаровларда неча марта ўртоқларини араққа туширган.

Зебихон мана шу Турсунбойнинг ишқида куярди. Турсунбой бўлса унга қайрилиб ҳам қарамасди.

Қиз бола шайтон бўлади. Агар у астойдил қасд қиласа ҳар қандай эркакнинг ҳам юрагини ёндира олади. Бир тасодиф рўй берди-ю, Турсунбой ўқ еган каптардек типиричилаб қолди.

Байрам кунлари Заркент гузари жуда гавжум бўлади. Катта клубда облать театри ҳар хил томошалар қўяди. Гажак қўйган келинчаклар, гижим рўмол ўраган қизлар фотография олдидаги ўралашиб қолишади. Фанер будка олдидаги йигитлар кружка четидан кўпик пуфлаб пиво ичишади. Мороженоехона болаларининг қий-чувига тўлиб кетади.

Зебихон иккичи май куни Яккатутдаги ўртоғиникидан зиёфатдан келаётгани эди. Этагининг икки ёнида печак очилган сорочка кўйлагини елкасига ташлаб олган Турсунбойнинг пиво ичиб турганини кўриб кўчанинг нариги бетига ўтиб кетмоқчи бўлди. Турсунбой қизнл этигининг қўнжини болдиринга бурма қилиб тушириб, галифе шими устидан жез тўқасига юрак тасвири туширилган энлик камар тақиб олган эди.

У ўртоқларига Зебихонни кўрсатиб нимадир деди. Ширакайф йигитлар ялт этиб унга қарашди. Қейин улар ўртасида қандайдир тортишув бошланди. Турсунбой икки бармоғини оғзига тиқиб ҳуштак чалди. Зебихон нима гап деб орқасига қараган эди. Турсунбой уни имлаб чақирди. Қиз писанд қилмай кетаверди. Жаҳли чиқкан Турсунбой яна ҳуштак чалди:

— Ҳой, менга қара деяпман!

Қиз тўхтади.

— Нима дейсан?

— Баққа кел!

— Мен итманми, нега ҳуштак чалиб чақирасан?
Ишинг бўлса ўзинг кел!

Турсунбой, «Оббо!» деганича унга қараб юрди. Йигитлар Турсунбойни эрмак қилиб, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишид. Уларнинг бири:

«Ула, ўл, ўсалнинг қадөфи неча пулдан тушди?» деб ҳиринглади.

Турсунбой икки қулогигача қизариб Зебихоннинг олдига келди.

— Шарманда қилдинг-ку, кела қолсанг эт-бетинг камайиб қолармиди?

Зебихон унга газаб билан қаради. Турсунбой оёқ устида аранг туар, ҳар гандиралаганида елкасидағи ғижим бўлиб кетган кўйлаги ерга тушиб кетарди. Уни оламан деб икки марта ўтириб ҳам қолди.

— Мени ўртоқларим олдида шарманда қилдинг.

— Одамнинг ҳар нима бўлгани яхши? Сен фақат ўзингни ўйлайсан. Бир пуллик манфаатинг учун бошқа одамнинг обрўсини оёқ остига олиб тепкилашдан ҳам тоймайсан. Билиб турнибман. Оғайниларинг билан гаров байлашиб мени чақирединг. Уялмайсами? Виждонинг борми ўзи?

Қўлида кружкаси билан уларга яқинлашаётган йигит лабини ялаб қичқириди.

— Яша, қизча, бопладинг. Гушнани яримтага туширдинг.

Турсунбой ўртогига еб юборгудек ўқрайиб қаради. Зебихон Турсунбойга ачинибми, газабланибми, бир қаради-да, индамай йўлига кетаверди. Турсунбой қўлларини муштлаб орқасидан қараб тургач, кейин қўл силтаб, қизнинг орқасидан кетди.

Зебихон Турсунбойнинг бу қилиғидан ниҳоятда ғазабланган эди. Хўрлиги келиб, ўпкасини тутолмади. Кўзларидан ёш думалайверди, думалайверди... Зирилламага шу важоҳатда кириб боришдан истиҳола қилиб, йўл четидаги терак тагига келиб ўтириди. У ҳозир Турсунбой яқинига келса, юмдалаб ташлашга, оғзига келган сўзлар билан қаргашга тайёр эди.

Қизарган қовоқларини этагига артиб ўрнидан турмоқчи эди, яқин келиб қолган Турсунбойни кўриб яна ўтириди.

— Сен ярамас, қараб тургин, дадангга айтиб бермасам!..

Турсунбой қилгиликларини кўпинча дадасидан яширади. Зебихоннинг гапи уни бир оз саросимага солиб қўйди.

— Жинни бўлдингми! Ҳазилни ҳам билмайсан-а. Ҳазиллашдим.

— Ҳазил шунаقا бўладими? Мени шарманда қилиб, ароқ ютмоқчи бўлдингми? Ма, ма, пул. Пул керакми сенга?— Зебихон рўмолнасига тугилган пулни унга притди.

— Уяти йўқ, номард!

— Оғзиннга қараб гапир. Калтак емагин, тағин.

— Қани, ур. Ур, мард бўлсанг!

Турсунбой унга яқин келолмади. Тишини ғичирлатиб тураверди. Зебихон ўрнидан турди-да, этакларини қоқиб уни масхара қилаётгандек жўрттага минг турланаб кўчанинг ўртасидан жўнаб қолди.

Шу-шу бўлди-ю, Турсунбой Зебихонга рўпара келолмайдиган бўлиб қолди. Қиз олдидан чиқиб қолган пайтларда Турсунбой бир нимани баҳона қилиб бурилиб кетади ё бўлмаса лавлагидек қип-қизарив тураверади.

Турсунбой ҳамма вақт хоҳишига етган, нимани хоҳласа ўшанга эришган бола эди. Зебихон биринчи бўлиб унинг юзиға тик қаради. Биринчи бўлиб унинг таъзири ини бериб қўйди.

Турсунбой ундан ўч олишга интиларди. Баъзан эса инсофга келиб, астойдил узр сўрамоқчи бўларди. Лекин ўч ҳам ололмади, узр ҳам сўролмади. Орага учинчи бир савдо суқилди.

У Зебихонни яхши кўриб қолди. У бу қизнинг нимасини яхши кўриб қолганини ўзи ҳам билмасди. Ким билади, у Зебихоннинг Марғилон суратхонаси деворидаги, соат таққан қўлининиятига тираб тушган суратини кўрганданми, ҳаваскорлар тўгараги «Тоҳир ва Зуҳра»дан парча қўйганда Зуҳра бўлиб чиққанини кўрганидами, қачон, қандай қилиб яхши кўриб қолганини билмайди. Дарҳақиқат, Зебихоннинг сурати жуда яхши чиққан эди.

Турсунбой ўшанда суратга маҳлиё бўлиб қараб қолган, фақат: «Анавини қара-я, ўзимизнинг тўпори Зебими шу? Юзиға тузукроқ қарамаган эканман-да. Вой, мунақаси бўлмайди! Тавба-е!.. Ростдан Зебими?...»— дея олган эди.

Ҳаваскорлар театрининг томошаси бўладиган куни Турсунбой клубга писанд қилмай кирган эди. Зебихон шунақаям қилиқлар қилдик, Турсунбой анграиб қолди. Зеби «Отмагай тонғ»ни жуда оларкан. Тоға: «Вой пучуғ-эй», деб юборганини Турсунбой ўз қулоғи билан эшилди. Ашула тамом бўлгандан кейин клуб ичи чапакдан ларзага келди. Томоша томошалигида қолиб ўша ашулани яна айттиришди. Парда ёпилганда Тўланбой саҳнага чиқиб, тушунтирди:

— Уртоқлар, спектаклда ашула иккн марта айтилмайди, шунга риоя қилинглар!

Тўрсунбой луқма ташлади:

— Катта театрларда шунақа бўлса бордир, бу ўзимизнинг театр. Қанча хоҳласак, шунча айттирамиз. Сендақа режисорни қара-ю!..

Спектакль тамом бўлгандан кейин жанжал чиқди.

— Бу ёғини ҳам кўрсатсан.

Тўланбой яна саҳнага чиқди.

— Уртоқлар, давомини икки ойдан кейин кўрсатамиз. Бу томошадан бир парча, холос.

Ёшлар қий-чув кўтаришди.

— Чоракта томошага одам йигиб ўтирибсанми?

Одамлар Зебихоннинг санъатига қойил қолиб, томошадан кўнгиллари тўлмай тарқашди. Ана шундан кейин Тўланбой, астгойдил кириниб пъесанинг ҳаммасини кўрсатиш ниятида кун ора ҳаваскорлар билан шуғуллана бошлиди. Аммо уруш бошланиб, бу ишлар қолиб кетди. Ҳаваскорлар фронтга кетди. Тоҳир ролидаги чиқадиган, Қора ботир бўладиганлар фронтда душманга қарши жанг қилгани отланишди.

Шу-шу бўлди-ю, Турсунбойнинг қулоғидан Зебихоннинг овози нари кетмай қолди. Кўзини очса қашқар баллоқ таққан сурати, кўзини юмса ашуласи уни нотинч қилаверди. У жуда кўп гаранг бўлиб юргач, қизнинг йўлинни тўсиб, ғўлдираб муҳаббат изҳор қилди.

Зебихон ариқ бўйнда толга ўрашиб чиққан чирмо вуқнинг карнай гулидан биттасини узиб кўкрагига, пастга қаратиб тақиб олди-да:

— Тушундингми?—деди:

Турсунбой тушунди. Тушунди-ю, юраги ўртаниб кетганини билдириш учун отга ўхшаб пишқириб хўрсинди.

Лёл қалби тош бўлса ҳам аллақаери пахтадан юмшоқ, ипакдан майин бўлади. Айтилган гап ўша жойга

бориб тегса бекор кетмайди. Турсунбойнинг шу қалбаки хўрсиниши Зебихон кўксидаги ўша ҳар қарсани кечира олувчи, ҳар қандай дарддан ўша ларзага тушувчи жойга бориб қадалган эди. Зебихон унга ён берди. Ҳеч кимга сўзини бермаган, ҳали эгар урилмаган, жилов солинмаган асов жийропдек шаталоқ отиб юрган бўз боланинг бош эгиб титраб туриши Зебихоннинг кўнглини юмшатди. У бенхтиёр унинг қўлларидан ушлади. Турсунбой унинг қўлларини олиб қизиб турган бетларига ишқади.

Турсунбой ҳарбий хизматга кетар олдида улар охирги марта қирга чиқишиди. Ушанда уларнинг юлдузлари порлаб туради. Турсунбой қовжираб қолган ариққа чалқанча ётиб осмонга тикилди. Юлдузлар мильт-мильт қилиб имлашади. Йигитнинг кўзларида ёш йилтираётганини Зебихон сезмасди. Икковлари ҳам ўз юлдузларига тикилиб нималаридир ўйлашарди...

— Уша ерларда ҳам шу юлдуз кўринармикин? — деди Зебихон.

— Кўринади. Ҳамма жойдан кўринади, — деди Турсунбой йигламсираб.

Турсунбойнинг дард билан, алам билан гапираётганини Зебихон сезиб қолди. Бошидан қучоқлаб кў克拉ғига босди. Турсунбой йиглардии. Зебихон унинг соchlарини силади.

Уша кеча Зебихон ухлаёлмади. Кенг супада тўлганиб чиқди. У опасининг қимматбаҳо безакларини тақиб, юзларига билинар-билинмас қизил суртиб, атирга чўмилгандек бўлиб Турсунбойнинг олдидан ўтгани, унга доимо бесарво қарайдиган Турсунбой кетидан анграйиб қараб қолганини эслади. Турсунбой олисга, қон тўкилаётган, бомбалар портлаётган жойга кетди, деб ўйлаган эди Зебихон. Аммо Турсунбой қочибди. Фронтга етмаёқ, йигитлар жон олиб, жон бераётган жойларга қадами етмаёқ қочибди.

Бу шум хабар Зебихонни тамоман эсанкиратиб қўйди. Аввалига нималар бўлаётганини билолмай гангиг юрди. Кейин бу даҳшатни одамлар кўзида, муомаласида кўриб бирдан юраги ўйнаб кетди.

Шу кунлар «Азизхон қаҳрамон бўлди» деган хабар келган эди. Бир қишлоқнинг икки боласидан бир кунда икки хил хабар келди. Бири қаҳрамон, бири қочоқ!

Зебихон тўлғаниб-тўлғаниб йигитни қалбидан сидириб ташлашга аҳд қилди.

Бу Зебихон ўйлаганча осон иш эмасди. Уларнинг бирга кечирган, аҳд-паймон қилган онларига гувоҳ юлдузлар ҳамон порлаб туришибди. Улар кечган кунларни эсга солиб, бири Турсунбой бўлиб, бири Зебихон бўлиб ҳар кеча ҳали барг ёзмаган новдалар орасидан қарашмоқда.

Адиrlар-чи! Уларнинг илк севгисига гувоҳ бўлган қирларни қўпориб ташлаб бўлмайди-ку! Овоз етмас осмонда ҳамон милтираб турган юлдузларни узинб олиб ўнгирларга улоқтиrolмайсан-ку! Уларни кўк юзидаи сидириб ташлаб бўлмайди-ку!

Зебихон қалбида тўлиб-тошган аламларни кимга тўкишини, лахча чўғ бўлиб ёнаётган ўтни кимга сочишини билмасди.

Зебихон ўйлаб-ўйлаб, Турсунбойни эслатадиган кўчалардан, сой бўйларидан нари кетишга аҳд қилди.

У Тоға кўнса Найманга кетади. Шу ниятда ўрнидан туриб бир варақ қофозни олдинга қўйниб қаламни тишлапча ўйланиб қолди.

XI

Икромжон эрталаб шамолнинг гувуллашидан уйғониб кетди. Апил-тапил кийиниб ўринидан турди-да, ҳовлига тушди. Ҳамон шамол новдаларни бир-бирига айқаш-уйқаш қилиб, ҳовли юзидағи қофоз парчаларини у ёқдан-бу ёққа учнриб юради.

Кунботар томондан қўргошиндек қоп-қора булут шу томонга судралиб келмоқда. Икромжонни ташвиш босди. Ахир бугун одамлар чўлга кетишади. Тўқайдан, ботқоқлардан бусиз ҳам ўтиш қийин, ёмғир қуйиб берса отларга жабр бўлмасмикан? Жала қуйиб турса очиқ далада қандай қилиб бошпана қуриб бўлади? Агар ҳаво шу хилда айниб турса эртага жўнашсамикан?

Низомжон ҳам турди. У Икромжоннинг нимадан ташвишланаётганини сезгани учун индамай бориб саварга ўт ташлади.

— Менга қара, жиян,— деди Икромжон унинг олдинга келиб.— Ҳар эҳтимолга қарши кўч-кўронларни тўғрилаб туринглар, мен бир гузарга чиқиб келаман. Агар

ўзим келотмасам арава юбораман. Правление олдига чиқаверинглар.

Тоға, хотин-халаж турар жой битганда боради, хозирча ўзишглар кетаверинглар, деган эди. Аммо Икромжон хотинини ёлгиз ташлаб кетгани кўнгли бўлмади. Олиб кетишга қарор қилди. Агар хотини ҳувиллаб ётган уйда бир ўзи қолса ич-этини еб қўяди.

Икромжон осмонга қарай-қарай кўчага чиқиб кетди. Жанинат хола сигирни чорбогга арқонлаётган эди. Челакда сут кўтариб кирди.

— Амакинг қани? — деди у человки ошхона остона-сига қўя туриб.

— Тайнинлаб, идорага чиқиб кетди, кўчларни тайёрлаб туармишмиз.

— Эшикни қулфлаб кетаверарканмизми?

— Унисини айтмадилар.

Жанинат хола Найманга кетамиз, деган гапни эшитганда, бунчалик бўлар, деб ўйламаган эди. Бу гапниг бутун даҳшати шу топда билинди. У шу уйга келин бўлиб ёр-ёр билан кириб келган. Шу уйда неча бола қўриб, нечасини тупроққа берган. Бу уй унинг энг баҳтиёр, энг азобли кунларига гувоҳ. Эҳ-ҳе, бу уй деворлари орасида унинг қанчадан-қанча умри ўтган. Шу уйда йиғланган, шу уйда кулган...

Энди бу уйни ташлаб тўқайга кетяпти.

Жанинат хола бирдан бўшашиб ўтириб қолди. Ранги ўзгарди. Юраги эзилиб, бирпасда хаёли аллақаёқларга учди.

Кўп хотинларда жинидек молпарастлик, латтага ўчлик бўлади. Бу хислатдан Жанинат хола ҳам холи эмасди. У, ўғил уйлантираман, келини тушираман, деб қачонлардан бери мол йигади. Эрига билдириб-бильдирмай, магазинига қандай яхши мато келса уйга ташиб келаверди. Ҳали Икромжон кўрмаган бисотлари ҳам бор эди Жанинат холанинг.

У тўй қилсан бирордан сўрарлик бўлмасин, деб чинни асбобларни ҳам етарли қилиб қўйган эди. Қелиннинг эн кийимликлари таҳт. Ҳатто бўлғуси келин нечаичи туфли кийишини билмаса ҳам, пошнаси балаанд туфлилардан ҳам уч-тўрттасини олиб қўйган. Булардан ташқари, бир сандиқ тўла Турсунбойнинг кийимлари.

Ҳамма оналар шу. Боласининг камолини кўргунча, келин туширгунча шушақа тиниб-тинчишмайди.

Кунботардан кўтарилган булутни шамол ҳайдаб келди-да, шатир-шутур қилиб жала қуя бошлади. Жаннат хола сутпи кўтариб айвопга қочди. Самовар парилаб қайнарди. Низомжон карнайини олиб ташлаб самоварни айвонинг пойгаҳига келтириб қўйди, туваётгай чаласини оташкурак билан олиб ариқдаги бутана сувга ботирди.

— Менга қара, болам,— деди Жаннат хола Низомжонга ҳасратли боқиб.— Шу ёғингарчиликда кстмоқчи-мисизлар?

Низомжон ҳайроп бўлди:

— Ия, сиз кетмайсизми, ая?

Жаннат хола бош тебратди:

— Йўқ, болам. Аввал биронта бошпана тиклаб олинглар, кейин мени олиб кетарсизлар. Манави ерга ўтири, сенга айтадиган бир-икки оғиз гапим бор. Яхшилаб эшитиб, қулоғингга қўйиб ол. Амакингнинг кўнгли яримта. Енидан жилма, ҳозир ўзи еру кўкка сиғмай юрибди.

Ажаб! Икромжон юрса ҳам, турса ҳам, бироп ҳаракати билан хотинининг вайрон бўлган кўнглига озор бериб қўймасликка уринади. Ичи йиғлаб турганда ҳам унга кулиб қарайди. Узинни кенг қўйиб унга далда беради.

Хотини-чи? У ҳам шу!

Эр-хотин ичдагини ташига чиқазмай бир-бирини алдарди. Гўё уларнинг оиласида ҳеч гап бўлмагандек. Гўё Турсунбой уларнинг дилини оғритмагандек.

Икромжон хотинини ёлғиз қолдиришга, хотини бўлса уни ёлғиз юборишга кўнгли бўлмасди. Уларнинг шу кунлардаги муомаласи худди бир-биридан айбини яшираётган қудаларга ўхшаб кетарди.

Шамол кучайгандан кучайиб, булутни суринб кетди. Булут четлари худди ёнаётган қоғоз четига ўхшарди. Шу зар булутлар орасидан кўк шишадек бўлиб осмон кўриниди.

Мўриларда жон сақлаган мусичалар кукулаб тарновларга қўниб олишиди. Бегубор, жуда ҳам бегубор шабада эсди. Бу шабадалар қанотида қирларда упгани писта магиздек оч яшил гиёҳларнинг тароватли ҳидипи олиб кетди. Ивиган серрахна деворлардан буғ кўтарила бошлади. Бирпасда ҳамма ёқ яшнаб кетди.

Жаннат хола шошиб-пишиб бир-икки пиёла чой ич-

ди-да, уй йигиширишга тушди. У тахмондан кўрпа, якандоз олиб, сандиқ устига тахлаб қўйган янгигина шолчани тортиб айвонга олиб чиқди. Икки кишига етарли анжомни бир жойга тўпллангандан кейин, Низомжонга буларни шолчага ўрашни буорди. Кейин ўзи ошхонадан қумғон, декча олиб чиқди. Яна нима эсимдан чиқди ёкан, деб ўйлаб тургандан кейин, унутган нарсаси эсига тушиб, яна ошхонага кириб кетди. Саватда нон, туз, қошиқ, қуруқ чой олиб чиқди.

— Бўлди. Яна бирон нарсадан камчилик бўлса қишлоқقا одам тушиб турар, албатта, тайинлаб юборинглар. Ҳаммасини юбораман.

Девор раҳнасидан эгарда ўтирган Икромжоннинг боши кўринди. У эгардан гуп этиб ўзини ерга ташлади-ю, ҳовлига кирди.

— Тайёрмисизлар? Қани жиян, юкларни аравага олиб чиқавер!

— Дадаси, мен боролмайдиган бўлиб қолдим.

Икромжон хотинига қаради.

— Нега айниб қолдинг, хотин? Юравер, Тоғага айтдим, майли, деди.

— Кейинроқ борарман. Ҳозир борсам сизларга ташвиш бўлишдан бошқа фойдам тегмайди. Бораверинглар, мендан хавотир олманг, менга жин ҳам тегмайди.

Икромжон чаккасини қашиб, нима қилишини билмай туриб қолди.

Бирга кетгани дуруст эди. Елғиз уйда нима қилали? Үйлайвериб адойи тамом бўлади-ку.

— Ҳой, хотин, юравер, жиннилик қилма.

Жаннат хола қатъий жавоб қилди.

— Кетаверинг, дадаси. Менин йиғлайди, ўзини ўзи еб қўяди, деб ўйламанг, хотиржам кетаверинг. Бир бошпана тикланг. Бу уйни биронтага топшириб, рўзгорни саранжом қилиб кейин бораман.

— Э,— деди Икромжон,— эси йўқ, хотин-эй, шу пайтда рўзгорни ўйлаб ўтирибсанми, ҳеч ким тегмайди! Жонинг саломат бўлса, ҳаммаси топилиб кетади.

Икромжон у деса, бу деди, хуллас, Жаннат хола бормайдиган бўлди.

Юкларни аравага ортиб Икромжон энди узангига оёқ қўяман деб турган эди, Жаннат хола эшикка қулф уриб унинг олдига келди.

— Шошманг, ҳеч бўлмаса гузаргача кузатиб қўяй.

Икромжон эгарга минмади. От жиловидан етаклаб ўйл бошлади. Эр-хотин олдинда жимгина кетишяпти. Низомжон бўлса арава орқасида уларга хомуш қараб борарди.

Икромжон аравани чойхона олдиндаги устига кўч ортилган аравалар қаторига олиб бориб тўхтатди.

Тоға келганларни алоҳида рўйхатга ёзиб турарди.

Икромжон қишлоқда шунча одам борлигини билмас экан. У ҳамма фронтга кетгану, қишлоқда ҳеч ким қолмаган, деб юради. Ҳозир кўччанинг икки бетига тизилиб турган, самовар сўрнсини тўлдириб ўтирган кишиларни кўриб ҳайрон бўлди. Бутун қишлоқ чўлга кетаётганларни кузатишга чиққан эди. Бундан ташқари, кеча қорувул хонадонларнинг эшигини қоқиб эрталаб ҳамманинг идора олдига тўпланишини айтган эди.

Тоға охириги арава келиб тўхтагач, ичкарига кириб кетди. Бир оздан кейин у кеча областдан келган мухбир йигит билан чиқди. Ўлардан кейин ҳали ҳам ўша янги костюми, янги этнини кийиб юрган Умматали чиқиб атрофдан кимниндири қидира бошлади. Қидирган кишинини топди шекилли, қўли билан имлаб чақирди. Тўти хола тўдадан чиқиб олдига келди.

Уларнинг ҳар бир ҳаракатини Икромжон қимиirlамай кузатиб турарди.

Кимдир уни туртгандек бўлди. Үгирнилб қараган эди, ённаги бола идора томонни кўрсатди.

— Сизни раис тоғам чақирияптилар.

Икромжоннинг икки кўзи Умматалида бўлганидан раис чақираётганини кўрмай қолган эди. Тез-тез юриб унинг олдига борди.

— Қалай, тайёрмисизлар? Тайёр бўлсанг, ҳозир жўнайсизлар. Сен манавн ерда тур!

Тоға қўйини кўтариб ғала-ғовурни босди.

Ҳамманинг кўзи унда. Тоға баланд овоз билан гап бошлади.

— Ҳурматли ўртоқлар! Бугун биз шу соатдан бошлаб областда биринчи бўлиб Найман чўлига юриш бошлаймиз. Ўзларингизга маълум, уруш кетяпти. Юртни тўйдирниш, кийинтириш, урушдаги болаларимизни толиқтирмай вақтида озиқ-овқат билан таъминлаб туриш бизнинг зиммамизга тушган. Шунинг учун ғалаба кунларни тезроқ яқинлаштириш ниятида партиямизнинг бекор ётган чўлларни ўзлаштириб уни ҳосил бернишга

мажбур қилинг, деган чақириғига, лаббай, деб жавоб бердик. Мана бугун йўлга чиқяпмиз. Биринчи ҳосилимизни фронтга, азамат ўғилларимизга атаемиз. Розимисизлар?

Оломон гувиллаб унинг гапини маъқуллади. Тога қўлини кўтарган эди, халойиқ яна жим бўлиб қолди.

— Правлениеда келишиб, колхозимизнинг илфор кишилари номидан Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган ҳамқишлоғимиз Азизхон Умматалиевга хат йўллашга қарор қилдик. Рухсат этсанглар, шу хатни ўқиб берсак.

Тоға қўлтиқлаб турган қизил папкадан икки-уч варақ қоғозни эҳтиётлаб олнб сал олдинроққа чиқди. Аввал халқа бир. қараб олгандан кейин, шошилмай ўқий бошлади:

— «Азиз фарзандимиз, жигаргўшамиз Азизхон! Сенинг севикли Ватанимизни ёбуз душмандан ҳимоя қилиш учун фронтда кўрсатган қаҳрамонлигинги эшишиб бошимиз кўкка етди. Дилялимиз қувончга тўлди. Ватан учун фидокорона жанг қилаётган азаматлар сафида эканлигиндан фахрланамиз. Ҳамиша мана шундай мард бўл! Биз, ҳамқишлоқларинг душманни Берлингача қувиб боришнингни, уни ўз уясида янчидан ташлашингни истаймиз. Чекинма! Душман галаларинга шердек ташлан! Уни янч! Хонавайрон бўлган онлаларнинг, етим қолган болаларнинг қасосини ол! Оналарнинг кўз ёшлари эсингда турсин! Кул бўлган кошонларининг гулханлари эсингда турсин! Дорга осилган, бўғзига ханжар қадалган жигарбандларимиз эсингда турсин! Шуларнинг ҳаммаси, ҳаммаси учун қасос ол, азамат лочинимиз! ..»— Тоға хатнинг шу ерига келганда ёнидан рўмолчасини чиқазиб кўз милкларини артиб олди.

Халқ сукут ичидаги уни тингларди. Икромжон эса бошини қўйи эгиг одамларга қараёлмай титраб турарди. Тоға ўқишида давом этди:

— «...Сенга шу хатни йўллаётган пайтимиизда бутун қишлоқ халқи бир ерга тўпландик. Фронтдаги болаларимизни зориқтирмаслик учун янги ер очиб, экин майдонларнини кенгайтиришга қасамёд қилдик. Биз бу ерда меҳнат фронтини очяпмиз. Чўл билан олишмоқчимиз. Тўқай билан олишмоқчимиз. Шу хат ўқилаётгандан меҳнат фронтимизнинг гвардиячилари жангга отланиб шайланиб туришнбди. Сенга бутун қишлоқ аҳли сиҳат-сало-

матлик, жангда ғалаба тилайди!»— Тога хатни ўқиб бўлиб яна дастрўмолини олди-да, пешона терларини артди.— Кимда-ким шу хатни маъқулласа келиб имзосини чексин.

Биринчи бўлиб Умматали, ундан кейин Тўти хола имзо чекди. Ана шундан кейин бирин-кетин одамлар келиб имзо чекавердилар. Кўпчилик Икромжонни зимдан кузатиб турарди.

Икромжон келиб, иккиланмай қаламни қўлига олди-ю, энганиб қўл қўйди. Шундан кейин у дадил юриб арава олдинга борди, ажиб бир чаққонлик билан эгарга мишиб олди.

Тога хатни папкасига солгандан кейин аравалар тахтми, дегандек, атрофга аланглаб олди.

— Оқ йўл! Оқ йўл, сизларга, яхшилар!

Аравалар жойидан қўзғалишди. Икромжон отга биринки аччиқ қамчи босиб, олдинга ўтиб кетди. Жаннат хола пилдираб унга етиб олишга ҳаракат қиласарди.

Карвон одамлар тўдасидан чиқиб, тош йўл бўйлаб кета бошлади. Низомжон аравадаги юклар устида ўтириб орқада қолаётган одамларга қараб қўл силкитарди. Зебихон тўртинчи арава билан ёнма-ён келарди. У эгарда қийшиқ ўтириб олган поччасига нималардир деб гапиради.

Тош йўлда гилдиракнинг қалдирашидан унинг нима деяётганини Низомжон эшитолмасди.

Жаннат хола то тўп қайроғоч тагигача эргашинб келди-да, охири у ҳам қўлинни силкитиб орқада қолиб кетди.

Низомжон унинг қораси кўринмай кетгунча юраги эзилиб қараб борарди.

Икромжоннинг қовоғи солиқ. Орқасига қарамайди. От ёлларининг силкинишига қараб ўй ўйлаб кетади.

Унинг нима учун тажанг бўлаётганини Низомжон билади.

У ЧИНЧИ БЎЛИМ

I

Найман тўқайлари ёнарди.

Қуриб қовжираб қолган қамишларни олов бир чеккадан ямлаб боради. Паға-пага қурумларни шамол олис-олисларга қувиб кетмоқда. Тўнгизларнинг бесаран-

жом хур-хури, ўрдак ва қашқалдоқларнинг ғақ-ғуқи оламни тутган.

Икромжон баланд дўнг тепасида қўлтиқтаёғига, ти-ралиб ўтнинг тўқай ичкарисига ўрмалашини кузатмоқ-да.

Ҳаво салқин. Изғирин жонни ачитади. Аммо шамол аланга тафтини Икромжон турган дўнггача олиб келмоқда. Гоҳ қоп-қора тутун булутлари орасида кўринмай кетади. Шунда у худди булат ўраган қояга ўхшаб аранг кўзга ташланиб қолади.

Аравадаи чиқарилган отлар тутун аччиғидан бе-зовта бўлиб, бошларини ўқиғи-ўқтии силкитиб қў-йишади.

Низомжон бола бўлиб бунақа катта ёнгинни кўрма-ган эди. У буралиб кўтарилаётган тутунларга жимгина тикилмоқда. Тутун буралаётган жойдан озиб, жунларни осилиб қолган бир бўри отилиб чиқиб қум тарафга қочди. Аммо сал нарироқда бориб яна орқага қайтди. Ту-тун орасига кириб кетди.

Низомжон унинг ўзини ўтга уришидан ажабланиб турган эди, милтиқни ўқлаётган Икромжон ўзича га-нирди:

— Модасини чақирипти.

Икромжоннинг гапи рост чиқди. Сал ўтмай ўша аланга орасидан бояги бўри эмчаклари осилган мода-сини эргаштириб чиқди. Икромжон мўлжалга олиб ўқ узди. Ўқ егаи бўри оқсоқланиб уч оёқлаб юрганича тепалик орқасига ўтиб кетди.

Модаси эса ёнгинда қолиб ёнбоши куйган экан, қумга етмай йиқилди. Туролмай уч-тўрт метр судралиб борди. Кейин, қимириламай қолди.

Шамол кучайиб оловнинг тили яна ҳам узунлашди. У яшин тезлигига қамишларни ямлаб борарди. Аммо чўл шамолидек телба шамол бўлмайди. Ҳозиргина олл тарафдан эсаётган шабада салдан кейин орқа тарафдан эсади. Бу гал ҳам шундай бўлди. Низомжон, ўтнинг бу хил ёниши бўлса бирон ҳафта ичи ўчмаса керак, деб ўйлаган эди. Йўқ, шамол олдиндан эса бошлади-да, ўтни орқага пуркади. Ўн беш минутларда аланга сўнди қўйди.

Иккни қўлинни белига тираб турган Тўланбой:

— Икромжон, қўштиғини болага беринг,— деди.—
Бўрини қувсин. Оёғи яраланган, узоқ кетолмайди.

Икромжон милтиқни Низомжонга узатаркан, таъкидлади:

— Уқни исроф қилмал! Эҳтиёт бўл!

Низомжон милтиқни олди-ю, қумликка қараб чопди. У тўхтаб, оёқ остида ётган бўрини милтиқ қўндоғи билан ағдарди. Бўри сап-сариқ кўзлари бақрайганча ўлиб қолган эди. Низомжон тепага қараб чопди. Тўланбой рост айтган экан, яраланган бўри олдинги чап оёгини кўтарганча савағич уоми олдида унга ёмон тикилиб туради. Низомжон умрида бўрига дуч келмаган эди. Қўрқиб кетди. Тўхтади-ю, қимирламай қолди. Бўри унга томон уч оёқлаб келаверди. Низомжон нима қилишини билмасди. Оз бўлмаса милтиқни ташлаб юборай деди. Шундагина у қўлида милтиқ борлигини билиб қолди. Шошиб мўлжалга олди-да, кетма-кет иккала тепкини босди. Ўқ товуши тинганда савағичнинг қурнган қиёқлари тўзиб кетганини кўрди. Тутун тарқади. Қонга беланган бўри кумда безовта думалаб, охири бир-икки марта оёқ силтади-ю, жим бўлди.

Низомжон бўрининг ўлган-ўлмаганини билолмай бир оз қараб турди. Бўри бошқа қимирламади. Шундан кейингина яқинига бориб тениб кўрди.

Низомжон иккала бўрини оёғидан судраб келганда қатор плакатлар олдида уч-тўрт киши бордон тўқиб ўтиради. Низомжон бўриларни улар олдинга ташлаб кетмопини олди-да, ўчоқ ковлашга тушиб кетди. Икромжон ҳам, Тўланбой ҳам Низомжонга бир сўз дейишмади. Фақат бир-бирларига маъноли қараб олишди.

Кимсаспз чўл бир куїдаёқ гавжум бўлиб қолган эди. Қўшалоқ тол тагида икки киши ерга қозиқ қоқиб сўри ясамоқда. Оқ тунукадан ясалган бакин ер ўчоқقا ўринатиб, атрофига лой чаплашмоқда. Бир чол бочкадан резинка ичак билан керосин сўриб, тошфонарларга қуймоқда.

Низомжон ўзининг қобиллиги билан бу ердагиларга дарров маъқул бўла қолди. Ундан ҳеч ким қаердан келганини, бу ерда нима қилиб юрганини сурнштирмади. Эҳтимол, Икромжонинги қариндоши деб ўйлашган бўлса керак. Ҳар қалай, Низомжон уларга тез эл бўлиб кетди.

Бугун кун қамиш куйдириш, ўчоқ қуриш билан ўтди. Кеч кириб, қоронғилик бошланганда ҳамма жам бўлиб,

катта чодир ичила, тошфонаръ ёруғида чойхўрлик қилиб у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиради.

Чой ичиб ўтирган одамларнинг дилида қандайдир оғир ўйлар бор эди. Аммо ҳеч ким оғиз очиб урушдан гапирмасди. Уларнинг нима учун шундай қилаётганларини Низомжон сезиб ўтиради. Агар урушдан, урушга кетган болалардан гап очилса Икромжоннинг дили оғришини ўйлаб, гапни бошқа ёққа чалғитишяпти.

Тўланбой амаки ҳаммадан кўп гапиради:

— Бола маладес, бўрини қойил қилди. Айниқса, моласи тирик қолса сал кунда ҳамма ёқни бўри бостириварди. Қўявер, бола, Тоғадан мукофат олиб бераман. Низомжон индамади.

— Эртага Зирилламадан арава келмаса, ишимиз тўхтаб қолади,— деди Тўланбой анча жим ўтиргандан кейин.— Тоға тўртта темир плуг юбормоқчи эди.

— Трактор-чи?— деди Низомжон гапгэ аралашниб.

Тўланбой уни эрмак қилди.

— Вой боласи тушмагур, бу ботқоқда пардек енгил одам юролмайди-ю, оғирлиги неча тонна келадиган тракторга йўл бўлсин! Ботиб қолади, жиян, ботиб қолади.— У Икромжонга ўгирилди.— Аравалар бугун етиб боришига, эртага қайтиб келишлари мумкин. Кеч кетишиди. Йашқишлиб, бирон жойда ботиб қолишган бўлмасин.

— Йўғ-э,— деб унга эътиroz билдириди Икромжон,— келган йўлни миздан кетишиса бемалол етиб олишади. Қўрдинг-ку, йўл ёмон эмасди. Эндиғи гап бизда қолди. Майнинг еттиларига бориб уруғ сочиш керак. Ўшангача мана шу куйган тўқайда шудгор очиб таҳт қилиб қўйишимиз керак. Қилоламизми, шуни?

Унинг гапларига жим қулоқ солиб ўтирган Тўланбой жавоб берди:

— Уриниб кўрамиз, оқсоқол. Агар трактор келолсанку кўп ишларни эплаштирадининг-а, иложи йўқ-да. Тоға ваъдасида туриб, каналдан ариқ тортиб келишга одам юбормаса ишимиз чатоқ бўлади. Сизот сувига ишониб бўлмайди.

— Тоға қаттиқ ваъда қилган,— деди Икромжон.— Сув ҳайдаб келишдан ташвиш қилма. У ёғини раис эплаштиради. Ундан ташқари, ер қотиши билан битта тракторни ҳам бизга юборади. Чигитдан қутулиши билан юборади. Яна ер очамиз. Қовун эктироқчи Тоға.

Шу гапдан кейин ҳамма хотиржам бўлиб, эртанги ишнинг маслаҳати бошланди. Қим қаердан иш бошлайди, ким қурилишда бўлади — ҳаммасига режа тузилди. Катта қурилишлар кейин бўлади. Ҳозир ошхона, ёнига битта чоғроқ тандир қурилади. Икромжон каналдан сув ташиб келишни Низомжонга юклаётган эди, у розн бўлмади.

— Йўқ дема, бола. Битта эшак бераман, фермадан сут ташийдиган иккита бидон ола келганимиз. Қўш биндонлаб ташийверасан.

Низомжон унга ёлворгандек қаради:

— Мени энг оғир ишга қўйинг, илтимос қиласман. Эл қатори ишлаб тер тўқай. Мени кичкина, нимжон деманг. Узларинг қатори кўраверинглар. Далада ўсганман. Қетмонда суягим қотган. Бир ишлай.

Икромжон билан Тўланбой бир-бирларига қараб олишди.

— Ҳеч қанақа шартим йўқ. Ишлаб у-бу орттириш ниятим ҳам йўқ, менга ҳеч нарса керакмас. Бошпана бўлса, қорним тўқ, устим бут бўлса бас. Нимаики ишлаб топсанм колхозга. Меҳнат ҳақи ҳам керакмас! — Низомжон кўн гапирмоқчи эди, ўпкаси тўлиб, гапи томогидан чиқмай, ҳиқиллаб қолди. У энтикиб гапини тамом қилди.— Чап қўлинг чўлтоқ экан, деб урушга олишмади. Уйимга сиғмадим. Эрта-индин оғайшиларим ўрушдан қайтиб келишади. Шуларнинг кўзига қанлоқ қарайман. Нима қилдинг, қайси ковакда могор босиб ётган эдинг, дейишса нима дейман? Эшакда сув ташиб, тирнкчилик қилиб юрдим, дейманми? Йўқ, тўқай буздим, бола-чақаларингга овқат толиб бердим, уларни боқдим, дейдиган иш қилмоқчиман. Жон акалар, мени аямасдан ишга ташлайверинглар.

У шундай ялиниб гапирадреки, раъйини қайтаришнинг сира иложи қолмаган эди.

— Ҳўп,— деди Икромжон.— Айтганинг бўла қолеин.

Олди одамларни уйқу босиб, кафтларига эснай бошлиган эдилар. Қариялар дастурхонга фотиҳа ўқишгач, ҳамма ўрнидан турди.

Низомжон билан Икромжон палаткадан чиқишганда қумлик томондан аллақандай илиқ шамол эсаётгани эди. Икромжон олачалпоқ булатлар орасига дам кириб, дам чиқиб сузаётган ойга ички бир изтироб билан тикилиб турди-да, уҳ тортиб палаткасига қараб кетди. Ни-

зомжон индамай эргашди. Палаткага кирган Икромжон фонарь ёқди-да, боя Низомжон тўшаган қамишлар устига кўрпаснин ёзди.

— Жойингни сол, болам, ётайлик эди.

Негадир унинг овози титради.

— Амаки, ётаверниг, уйқум келмаяпти. Бир оз эйдннда юраман.

— Ҳа, майли, ўзинг биласан. Эртага иш зўр бўлади. ёта қолганинг маъқул эди.

У шундай леб, ёғоч оёгининг тасмаларини бўшатиб кўрпага кирапкан, яна оғир уҳ торти. Низомжон унинг ахвол-руҳиясини сезиб турганидан фонарь пилигини пасайтириб, ташқарига чиқиб кетга қолди.

Икромжоннинг юраги куярди. Ота ўз боласини минг марта оқ қылганда ҳам юрагининг бир чеккасида шу болага атаб ардоқлаган, унинг камолини кўришга асрарган меҳрининг зарралари ётади. Бу зарралар вақти-вақти билан алланга олиб, яна сўнади. Ҳозир Икромжон йигирма бир йил қалбидан нарни кеткизмаган, ҳар бир дақиқаси катта умидлар ваъда қилган ниятлари билан кейинги бир ҳафта орасида боласини олисларга олиб кетгап, порлоқ ниятларини кўйдирив жизғанак қилган ҳодисалар орасида ўртанарди.

Икромжонни бир нарса кўпроқ қийнарди.

Нега шундай бўлди? Нега унинг боласи қўрқоқ чиқди?

У ўйлаб-ўйлаб, ўнига етолмасди.

Емай едириди, киймай кийдирди...

Икромжоннинг бирдан кўзлари очилиб кетди.

Ҳа, ҳамма гап ана шунда. Қўлинини совуқ сувга урдиримади. Оғир иш қилдиримади. Йиғлаганда қўшилишиб йиглади. Калишини ҳам ювиб қўярди. Касал пайтида ҳам уни тайлоқдек қилиб опичиб юарди. Бетини ювганда ўзи сув қўйиб турарди...

Икромжон пешонасига шатиллатиб бир туширди.

— Жазангни торт, жазангни торт, Икром. Уни ўзининг шу кўйга солдинг. Энди минг йиғла, бефойда. Сенга бу жазо кам!

Икромжон ўғлининг шу кўйга тушишини сира ўзидан кўрмаган эди. Энди бунга иқрор бўлди. Иқрор бўлди-ю, аламига чидолмай инграб юборди.

Шундай изтироблар гирдобида қолган кишини ҳеч нарса билан юпатиб бўлмайди. Бундай пайтларда уни

ўзидан бошқа овута олмайди. Икромжон шунинг учун ҳам ўзинн ўтга-чўққа уриб, ўтли хаёллар ёлқинидан чиқишига интиларди.

Мана, Низомжон, куйиб кулга айланган тўқайдада танҳо кезиб, умидлари саробга етаклаган шу киши тўғрисида ўйламоқда. Ҳувиллаб қолган чўл гўё Икромжоннинг қалбига чўккандек. Бўш, унинг хаёллари идеқ, унинг истакларидек бўш чўл ойдинда ўликсимон сокин ётибди.

Шу ҳувиллаб ётган сокин чўлни уйғотиш учун билак шимарган кишилар зора Икромжоннинг ҳам юрагига қўл солиб унда янги умидлар уйгота олишса, зора Икромжон чўл билан баравар яшнаб кетса, Низомжон унинг қўлтиғига тирак бўлади. Юрагидан изтиробли ўйларни қувиб чиқаради. Атрофга умид билан, одамларга очиқ юз билан қарайдиган бўлгунча ёнидан жилмайди.

Юлдузлар милтираб турган чўл кечасида Низомжон дилига ана шундай беғубор ниятни тугиб қўйди.

Олисдан дераза пардасини шамол силкитгандек галати овоз келди. Низомжон қулоқ тутди. Бу овоз бора-бора кудунги кетмаган атлас кўйлак этагининг елпинишига ўхшаб эшитилаверади. Низомжон уфқида қаради. Олисдан бир гала ўрдак учиб келаётган эди. Ўрдаклар галаси палаткалар тепасига келиб, фақиллаб айлана бошлади.

Низомжон уларнинг тинимсиз айланиши сабабига тушунолмади. Ўрдаклар ўтган йили ташлаб кетган инларини олис юртлардан излаб келишган эди. Улар тарк этган тўқайнинг бир чети энди йўқ эди. Ўрдаклар карвони пастлаб учнб қорайиб ётган ер устида яна бир айланди-ю, фақиллаб қумлик четида сокин шовуллаган қамишлар устига шўнғиб кетди.

Низомжон қайтиб келганда Икромжон қўлинни бошига қўйиб палатка тепасидаги туйнукдан тушиб турган нурга тикилганча киприк қоқмай ётарди. Низомжон фонаръ пилигини баландлатганда унинг ажинли юзларидан кўз ёшлари думалаётганини кўриб дарров пиликни пастлатди. Фонаръ икки-уч марта липиллаб ўчди.

У ечиниб кўрпага киргач, Икромжонга нимадир демоқчи бўлиб бошини кўтарди. Кўтарди-ю, нима дейишини билмай тирсагига тиralганича анча туриб қолди. Низомжон бирон гап айтиб унга жуда-жуда таскин бергиси келарди. Аммо нима дейди? Қандай гап айтса

Икромжон амакининг кўнгли таскин топаркин? Низомжон шунча ўйлаб арзигулик гап тополмади, ниҳоят:

— Мени ўглим дейсизми? — деди.

Икромжон индамади.

Сал ўтмай қоронғида Низомжоннинг ҳам пиқ-пиқ йиғлагани эшитилди.

II

Область ижрония комитетининг мажлислар залида чўлдан ер олган колхоз раҳбарлари иштирокида кенгаш бўлаётган эди. Республика Олий Советининг ранси Йўлдош Охунбобоев. Ёзёвон чўлларининг истиқболи тўғрисида гапирмоқда. У яқин йигирма беш йил ичидагача чўл бутунлай ўзлаштирилиб, Ўрта Осиёнинг йирик пахта базасига айланиши, ҳозир колхозлар айрим участка тартибида қўриқ очаётган ерлар вақти келиб алоҳида колхоз, совхоз бўлиб ажралиб чиқиши, уруш тугаши билан Катта Фаргона канали кенгайтирилиб бутун чўл бўйлаб айланиб ўтишини содда, дәҳқончасига тушунишарди.

— Ёлғиз канал суви билан чекланиб қолмаймиз. Мингдан ортиқ артезиан қудуқлари қазиймиз. Ҳар бир қудуқдан икки тегирмон сув отилиб чиқади. Ҳар бир звенонинг ўз артезиан қудуги бўлади. Ҳозир геологларимиз чўлда разведка ишлари олиб боришяпти. Ёзёвон Фарғона водийсининг марказига айланиши керак. Шу кунларда Наманган, Қўйон, Шаҳриён, Чимён, Тошлоқ тарафдан чўлга ҳужум бошланди. Бир умр қақраб ёѓган чўлдан олган биринчи ҳосилни фронтчи болаларимизга совға қиласмиз... Иттифоқдошларимизнинг имиллашларини кутиб ўтирамай иккинчи фронтни Ёзёвондан очамиз. Эндиғи гап ўзларингда қолди. Бир ёқадан бош чиқаринглар. Фронт тарафлардан яхши хабарлар келиб турибди. Немисининг кавушига қурт тушиб, чиқиб келган тарафга қараб тирақайлаб қочяпти. Галаба кунини Ёзёвон гурунчидан ош дамлаб кутиб оламиз. Кимдаким, фашистга шу ердан туриб ўқ узаман деса, кимдаким, душман қўлида қолган шаҳарларимизни озёд қиласман деса Ёзёвонга чиқсан!

Охунбобоев шундай гапирадикқ, у минбарда эмас, бир пиёла чой устида гаплашиб ўтирганга ўхшарди. У ўзидан катталарни сизлаб, ўзи тенгиларни сенлаб, ки-

чиқларни болам-бўтамлаб гапирадн. У гапининг охирида залда ўтирганларга бирма-бир қараб олди. Гўё шу ўтирганлар орасидан кимнидир қидираётганига ўхшарди.

— Канал қазиганимизда ҳаммани қойил қолдириган Дўсмат полвон қани?

Пастдан кимнидир жавоб берди:

— Фронтда ҳалок бўлди!

Охунбобоев овоз чиқсан жойга тикилиб қолди. Қўлидаги қалами қофоз устига тушиб думалаб кетди да, стол қирғогига келиб тўхтади.

— Омон полвон шу ердами? — деди у яна бошини кўтариб.

Ўрта қаторда ўтирган қора соқол, ягриндор киши ўрнидан турди:

— Шу ердаман, ота.

— Омомнисан, полвон. Мажлисга соқолинингни олдириб келмабсан да. Сенга неча марта айтганман, соқолни олдириб юр, деб.

Залда қийқириқ, кулги бўлиб кетди. Омон полвон қўйпол гавдасини тебратиб туриб ўзи ҳам кулиб юборли.

— Ота, энди шу пайтда танбеҳни қўйинг. Пўримлик кўнгилга сиғадими.

— Урушдан олдин ҳам шунақа эдинг. — Охунбобоев говурни босиб ўрнидан турди да, саҳна четнга келиб кула-кула гап бошлади. — Полвон билан ёшімиз тенг. Болалигига ҳам шунақа беларвороқ эди...

Полвон ҳам ўрнидан туриб саҳна яқининга келиб, қўлинни кўксига қўйди да, ялинди:

— Жон биродар, бу ёғини айтмай қўя қол.

— Иўқ, айтаман. Шу дeng Омопни уйлантираётган эдик. Тўй куни ҳам соқолни олдирмаган экан. Рэйим икковимиз чимилдиқ олдига ўтказиб, роса ивтиб соқолини олгаимиз. Қелиннинг олдига икки лунжига шўр пахта ёпишириб кирган. Тўғрими, Райимберди?

Саҳна четида ўтирган Тоға кулиб бош қнмирлатди.

— Тўппонча полвон борми?

— Бор, — деб паканагина, серҳаракат, кўк кўз йигит ўрнидан турди.

— Бу ёққа кел! — деди Охунбобоев.

Тўппонча полвон пилдираб Омон полвоннинг олдига келди.

Охунбобоев унга бир зум завқ билан, ҳавас билан

тикилиб тургандан кейин пастга тушиб, ҳар икки полвонни олдинма-кетин қучоқлади.

— Ёзёвонга икковинг командирлик қиласан. Иккавинг чўл маршаллари бўласан. Қани, розимисизлар?

— Розимиз, ота. Сен буюр, биз нима десанг тайёрмиз.

Омон полвоннинг гапидан Охунбобоев завқланиб кетди.

— Балли, азаматлар. Чўл жиловини қўлларингга бердик.

Кўм-кўк кўзларини ўйнатиб турган Тўппонча полвон мийифида кулиб қўйди:

— Бир гап айтсам майлими? Хафа бўлмайсизми, ота?

— Айт, айт, Тўппонча.

— Тавба, сира катталарга ўхшамайсиз-а. Шундоқ одам ўзимизга ўхшаб жўнгина гаплашасиз-а. Раисполкомимиз билан гаплашин учун энг камида бир ҳафта овора бўламиз. Аризани почтадан юборамиз.

Охунбобоевнинг ҷеҳраси жиддийлашди:

— Шунақа дегин?

У яна саҳнага чиқиб жойига ўтириди. Райимберди зирилламаликларнинг чўлга биринчи бўлиб юриш бошлаганларини гапирди. Ота жимгина ўтириб, унинг гапларига қулоқ солди. Райимберди гапини тугатиб энди ўтираётган эди. Охунбобоев тўхтатди.

— То кунлар исиб, ёгингарчиликлар ўтиб кетгунча хотинлар чиқмасин дейилган эди. Нега хотинларни чўлга олиб чиқдинг?

Тоға нима дейишини билмай туриб қолди.

— Қандоқ қиласай, ота? Узлари келишяпти. Утираверайми?

— Шошма! — деди Охунбобоев. — Иш шунақасига кўчган бўлса, бу ёғини тўғрила. Иморатларни тезлат. Бир ойдан кейин хабар оламан. Агар энг камида йигирмата уй битмаган бўлса, хафа бўлиб қоласан.

Область партия комитетининг секретари чўлдан ер олган колхозларга, колхозчиларга бериладиган ёрдам ҳақида гапиргач, кенгаш тугади.

Охунбобоев залдан чиқишда Тоғани қўлтиқлаб олди. Кўчада кета туриб ундан ҳол-аҳвол, қишлоқдаги қарияларнинг тирикчилигини сўради. Тога ҳаммасини биттабитта гапириб берди.

— Ҳаммасп жойида, ошнам. Хотиржам бўл.
— Икром кепти, деб эшиздим. Қалай, тинчми?
— Тинч, тинч.

Тоға шундай деди-ю, кўзини яширолмай жавдиради.

— Бир гап борми?

— Йўқ, ўзим...

— Айтавер. Яширма!

Тоға ноилож гап бошлади:

— Икром бир оёқсиз бўлиб келган. Бу ҳам етмагандек ўғли...

— Нима? Ҳалок бўлганми?

— Ҳалок бўлса кошки эди. Армиядан қочган. Икром бошини кўтаролмай қолди. Одамларнинг юзига қараёлмаяпти. Найманга чиқариб юбордим. Зора дарди енгиллашса.

Охунбобоев нима дейиншини билмай тўхтаб қолди. Уни кузатиб чиққанлар сал нарида унинг изтироб билан уҳ гортганини кўриб туришарди.

— Эмон бўпти,— деди у анчадан кейин.— Жанинатнинг аҳволи қандай?

— Телбага ўҳшаб қолган.

— Боласи фронтдан қочибдими-я?

— Назаримда, фронтдан эмас, йўлда поезддан тушиб қолган бўлса керак.

Тоға қийнала-қийнала сўради:

— Ўз болам бўлса орага тушмасдим. Болам тупроқда ётиби. Шу Икром учун, урушда оёгини йўқотиб келган большевик ўртоғим ҳурмати орага тушмоқчиман. Афв қилиб бўлмайдими? Дадаси ўз қўли билан олиб бориб топширса. Орага тушинг. Урушга бориб, қони билан оқласин. Орага тушинг!

Охунбобоев яна жим қолди.

— Қийин, қийин, дўстим. Ҳалқ бор, ҳалқ билади. Уни ҳалқ суд қилади. Аммо...— Охунбобоев яна ўйланиб қолди.— Икром адойи томом бўлади. Бутун борлигини, умрини Совет ҳукуматига багишлаган киши шу бола туфайли ерпарчин бўлади. Майли, келсин! Икром келсин! Бир маслаҳат чиқиб қолар. Э, аттанг...

Тоға у билан хайрлашиб отда Зирилламага қараб кетди. Шу куниёқ Найманга бормоқчи, Икромни топиб у билан ўғли тўғрисида гаплашмоқчи бўлди.

У йўл-йўлакай ўйлаб борарди. Бу гапларни отага айтиб тўғри қилдими? Юрт иши билан банд, усиз ҳам

бошида қанчадан-қанча ташвиши бор одамга бу гапни айтгани дуруст чиқдимикан? Эҳ, ярамас бола, ҳаммани хижолат қилдинг. Үз боласи бўлганида илтимос қилиб ўтирармиди? Баҳридан ўтарди-қўярди. На килснини, бир беғубор, тоза юрак дўстининг арзандаси. Шунча ёшга кириб биринчи марта ёмониниг ёнини оляпти! Тоғани ҳам қийнаб ташладнинг, ярамас бола.

Шу куниёқ Тоға ҳавонинг айниб қолганига қарамай Найманга қараб кетди. Кеч қороғисида ҳориб-чарчаб тол тагига етиб бориб, Икромжонни тўқайдан чақиртириб келди.

Икромжон аввалинга, Тоға бирон иш билан чақиртиргандир-да, деб ўйлаган эди. Иккови чодир ичига киргандан кейин унинг жиiddий гапи борлигини билиб қолди.

— Тинчликми, Тоға? — деди безовталаниб.

— Тинчлик, тинчлик, ошнам. Сени бир қувонтирай, деб келдим. Шу бугун Йўлдош ота билан гаплашдим. Турсунбойнингни афв этишин ўйлаб кўради чоғи. Эртабаб Фарғонага борасан. Тайнинладилар.

Икромжоннинг боши эгилди. Ёғоч оёғининг тасмасини чертиб индамай қолди.

— Ҳа, нега индамайсан?

— Бормайман, дўстим. Бормайман. Нима деб бораман? Қай юз билан бораман? Йўқ. Мени кечир. Мен учун юзингни сидириб, минг хижолат билан илтимос қилганинг учун раҳмат. Раҳмат, дўстим. Аммо боролмайман. Дўстим бўлсанг, иккинчи бу тўғрида менга оғиз очма, Менинг унақа болам йўқ.

— Катта кетма, оғайни. Ҳарна қилса ҳам боланг, Майли, фронтга борсан, ўзини оқласин. Сенинг ҳам юзинг ёруғ бўлади.

Икромжон қатъий бош чайқади:

— Фронтга мард боради!...

Тоға Икромжоннинг умрида ҳеч кимга ҳеч қандай илтимос қилмаганлигини, шаънига доғ туширадиган ишга қўл урмаслигини биларди. Шундай бўлса ҳам уни шу оғир изтироблардан қутқариш учун атайлаб келган эди. Йўқ. Бўлмади. Бир сўзли Икромжон унинг маслаҳатларини рад қилди.

— Яна ўзинг биласан. Ўйлаб кўр. Танангга яхшилаб ўйлаб кўр. Борди-ю, гапларим маъқул бўлса, Йўлдош ота Тошкентга кетиб қолмасларидан Фарғонага стиб бор.

Тол тагида чироқ ёниб сўрида одамлар гавжумлашиб

қолган эди. Улар икковлашиб ўша тарафга қараб кетишиди.

Икромжон ҳеч кимга аралашмай, бир чеккада бош эгиб ўтиради.

Эрталаб Тоға Зирилламага қайтаётганда Икромжоннинг оғзини кўп пойлади. У бир сўз демай нонуштадан кейин Тоға билан хайрлашиб тўқайга кириб кетди.

Икромжоннинг сўзидан қайтмаганига ишонгани Тоға ноилож отни эгарлади-да, қишлоққа ёлғиз жўнади.

Тушга яқин қишлоқдан тўққизта арава келди. Тоға бешта плуг, тандир, ошқовоқ, лавлаги юборибди. Тўланбойнинг хотини, Зебихон билан биргаликда кўч-кўронни аравага ортиб келди.

Низомжон куйган тўқайда терлаб-пишинб кетмон чопаётган эди. Палатка томондан одамларнинг ғовур-гувурини эшитиб қаддини ростлаб қараган эди, Тўланбойнинг аравадан кўч тушираётганини кўрди. Арава устида ўтган куни йўлда қўлини силкитиб қолган қиз туради. Низомжон кетмон дастасига кўксини тираб унга қараб қолди. Зебихон, поччаси юкни ташлаб қайтгунча, қўлини пешонасига соябон қилиб, олисларга тикиларди. Чўл шабадаси соchlарини тўзғитаверганидан қиз зарда билан орқасига отиб ташларди. Қизга анграйиб қараб қолган Низомжон йўтал товушини эшитиб орқасига ўгирилди. Сарпойчан оёғига эски калиш кийиб, кўйлагини липпа уриб олган қирқ беш ёшлардаги бир хотини челакда сув олиб келаётиди. Низомжон, қизга тикилиб турганимни кўрган бўлса керак, деган андиша билан ерга қаради-да, салом берди. Хотин алик олдими, йўқми, Низомжон эшифтади. Кетмонини қўлига олиб қора илдизларни палахса-палахса қилиб кўчираверди.

Қор сувига тўйган ер хамирдек юмшоқ эди. Аммо Низомжоннинг қўли кетмондан чиқиб кетганидан салга чарчаб қоларди. У пешона терини дам-бадам сидиринб тўхтамай кетмон уради. У ярим соат чамаси тинимсиз ишлаб, жуда ҳолдан тойди. Қаддини ростлаб орқасига қарамоқчи бўлганида бели қотиб ўзини ўнглаёлмади, кетмонга осилгандек аранг ерга ўтиrdi.

Палатка томонда жом чалингдан ҳам у ўрнидан туролмай ўтиради. Одамлар бирин-кетин овқатга кела бошлишади. Чопонини елкасига ташлаб олган Икромжон келганда ўрнидан турмоқчи эди, бўлмади. Белида бир

нима тортишиб қолгандек башараси тиришиб яна ўтириди.

— Нима бўлди? Чарчадингми?

Икромжон шундай деди-ю, орқасига қаради. Ағдарилигдан ердан ҳовур кўтарилади.

— Бир ўзинг ағдардингми?

Низомжон бош силкитди.

— Оббо, азамат-эй! Тўрт ярим сотих келиб қолади. Бунақа қилма, ўғлим. Бунақада ўзингни чақиб қўясаси. Ҳар қанақа деҳқон ҳам қишинан чиқиб қўлига кетмон олганида ишга бунчалик зўр бермайди. Кетмон ёмон нарса, чақиб қўяди. Бир-икки кун белни, қўлни ишга ўргатиб олиб, кейин зўр берилади. Қани тур, ўғлим, тушлик қилиб келамиш.

Низомжон кетмон дастасига оснилиб аранг ўрнидан турди-да, белининг зирқирашини Икромжонга сездирмай секин-аста юра бошлади.

Ҳамма овқатга келиб бўлган эди. Рандаланмаган таҳтадан ясалган омонат узун стол атрофида кишилар чақчақлашиб ўтиришибди. Улар иккови ҳам бир чеккага келиб суқилишди.

Низомжон ўйдан чиққанидан бери бирорнинг овқатига шерик бўлиб еган-ичгани татимай келарди. Бугун у ўз ҳақини, меҳнат ҳақини кутнуб ўтирибди. Бугун у бемалол, хижолатсиз овқатланса бўлади. Ошпаз сопол косада ичига муштумдек лавлаги солинган шўрва келтириб қўйди. У қозон тепасига қайтаркан, баланд овоз билан шангиллади:

— Болалар, шошилмасдан тушираверинглар. Бугун первой-иپтаравой. Янгам қўш ошига палов дамлаб кептилар.

Низомжон косага қошиқ соларкан, ошпаз олдида ластурхонга ўралган тогорани очаётган Зебига бир қараб қўйди. Зебихон унга қарамасди, ўз иши билан банд эди.

Овқат устида бугунги иш тўғрисида гап кетди. Тўланбой одати бўйича мақол қўшиб гап бошлади:

— Шоли деҳқонга айтган экан: тўқсон кун лой кечасан, кейин мой ичасан. Бугун иш бошланди. Лой кечиб бошладик. «Пўшт, мой бўласан»га саксон тўққиз кун бор, ҳали. Мен бугун уч ярим сотихни уриб қўйдим.

— Тушгача уч яримни ясад қўйган бўлсанг, кечгача ерни тимдалаб ташламасанг, дейман,— деди Икромжон.

— Йўқ, бу ёғи унчалик бўлмасов. Бел қотиб қолдн. Бу ёғи секин-аста. Белни алдаб-алдаб ишга солмасак бўлмас. Қишида сандалда ётавериб дангаса бўлиб кетган эканмиз, оғайни.

Икромжон унга личинг қилди:

— Шу соқи-сумбат билан уч яримта деб мақтаниб ўтирибсанми! Манави бола тўрт ярим сотихни бажариб қўйди.

Ҳамма ўгирилиб Низомжонга қаради. Унинг бу томонларда биринчи марта иш билан одамлар эътиборига тушиши эди. Кўнгли яйраб кетди. Секин Зебихонга қаради. Зебихон ҳамон унга қарамас, муштини иягига тираб ўнг қўлидаги қамишни ерга уриб ўтиради. Тўланбой ўзини оқлай бошлади:

— Биз қариб қолдик, ошнам. Навбат энди кадр болаларга. Буларга тенглашиб бўлармиди!..

Икромжон сўради:

— Янгам қишлоқдан нима гап топиб келибди? Яхши хабарлар борми?

— Янги мактаб биносини шошилинч госпиталь қилишаётганмиш. Эртага ярадорларни олиб келишади, деган гаплар бор, деяпти. Эвакуация бўлганлардан саккиз хонадон қелибди. Тоға шуларга жой топиб бериш билан оворамиш.

Икромжоннинг миясидан, шулардан бирини уйга кўчириб кела қолсаммикан, деган ўй ўтди. Жаннат хотиржам бу ёққа келаверарди.

— Жой топганимкин? — деди у Тўланбойга қараб.

У, билмасам, дегандек елкасини қисди.

Тушликдан кейин ҳамма ўз ишига кетди. Икромжон Низомжоннинг қўлидан ушлаб тўхтатди.

— Энди бас, ичкарига кириб бир оз ором ол. Бугунги ишинг етади. Қолганини эртага қиласан.

Низомжон ётса ётгудек эди. Ҳамма ёғи ҳали ҳам зирқираб оғриб турибди. Унинг устига ишлаётганида тўнини ечиб ташлаганидан терлаб дам олганида бикинини шабада олиб қўйибди. Бироқ у кўпчиликдан ажратиб қолишга юзи чидамади. Ўзини чарчамаган кўрсатиб:

— Йўғ-э, ҳали-вери чарчамайман, амаки, — деди.

Икромжон унга қараб туриб:

— Майли, ўзинг биласан, — деди-да, олдинга тушиб кетаверди.

Бу ёғига Низомжоннинг иши унча юришмади. Кечгача аранг бир ярим сотих ер ағдардди. Бориб ётай деса, одамлардан уялади. Кетмонни ташлади-да, қамиш ғарамига ёнбошлади. Озроқ мизғиб олмоқчи бўлди-ю, танасининг зирқираб оғришидан кўзи илинимади. Чалқанча ётиб осмонга тикилганича ўй сурисиб кетди.

Осмон кўм-кўк. Онда-сонда салмоқланиб сузиб юрган оппоқ булутлар четига оғиб қолган қуёш нури тушиб турибди. Ўзоқ-яқиндан одамларнинг овози қулоқка чалиниб қолади. Бирдан шабада унга ғалати бир овоз олиб келди. Қаердадир аёл киши куйларди. Унинг қўшиги дам эшитилиб, дам йўқ бўлиб кетади. Низомжон бошини кўтариб у ёқ-бу ёқса қаради. Ҳеч ким йўқ. Бу атрофда Зебихон билан унинг опасидан бошқа аёл йўқ. Албатта, Зебихон қўшиқ айтаётган бўлса керак. Овози бирам ширали эканки.

Низомжон ўрнидан турди-да, кетмонни елкасига ташлаб бир дам атрофга қулоқ солиб турди. Қўшиқ тўқаи томондан эшитиларди. У бенхтиёр ўша томонга қараб юра бошлади. Куйган ерлар тугаб, ғуж-ғуж бўлиб ўсан савағичзор бошлианди. Низомжон савағичнинг бунақа ўсишини билмасди. У ҳам қамишга ўшаган бўлса керак, деб юради. У бола вақтида варрак учирисиб юрган кезларида ўзидан катта болалар қамиш ўрнига савағич ишлатишарди. Демак, улар савағични шу тарафлардан олиб кетишар экан-да.

У энгашиб иккита савағични пичоғи билан кесиб олди. Шу пайт бирдан қўшиқ тинди. Нимадир шитирлади.

Зебихон ўралашиб қолган этакларини тузатиб савағич орқасида ўрнидан туроётган эди.

Икковлари бир-биirlарига сўзсиз қараб қолишиди. Қизнинг кўзларинда аллақандай ғам, сўлгинлик бор эди. У Низомжондан кўзларини олиб нари кета бошлади. Низомжон нима қилишини билмай туриб қолди. Охири дудуқланиб гап бошлади:

— Ашулани жуда яхши айтар экансиз. Бугун келдингизми?

Қиз бош қимиirlатди. Низомжон гапнинг бу ёғини қандай давом эттиришни билмай тутилди.

— Бу ерда менинг битта ҳам танишим йўқ.

Қиз тўхтаб унга бошдан-оёқ қараб чиқди.

— Нега?

— Кейин айтиб бераман.
— Ия,— деди Зебихон,— сиз Икромжон амакининг жиянлари эмасмисиз? Шунаقا дейишган эдикү!

Демак, бу қиз уни суриштирган, кимлигини билмоқчи бўлган. Низомжонда кутилмаган аллақандай ишончга ўхшаш бир нарса пайдо бўлди.

— Жиянлари эмасман. Ў кишига ўғил бўлдим.

— Ҳеч кимингиз ўқумиди?— Зебихон ачинишга ўхшаш бир қараш қилди.

Низомжон хўрсинди. Нима дейишини билмай иккиланиб қолди.

— Бор, дадам, опам бор. Достоним узоқ. Қўшиқни яхши айтар экансиз.

Зебихон унга қараб туриб, кейин савағичлар орасига кириб кетди. Низомжон унинг орқасидан қараб қоларкан, юришига, энгашиб ўзига йўл очаётганида белининг чиройли эгилишга маҳлиё бўлиб қолган эди.

«Бу қиз ким бўлди экан?» деб ўйларди у. Қўзлари ғамли, гаплари ҳам худди йигидан бўшаган одамнинг овозидек титраб чиқади.

Низомжон унинг хаёлидан бўшамай қолди. То қуёш ботгунча яна ўз жойига келиб, кетмон чопди. Ажаб, бу гал негадир бели ҳам, билаклари ҳам оғримади. Салкам бир сотих ерни қандай қилиб ағдариб қўйганини сезмай қолди. У палаткага фонарлар милтираб қолган пайтда қайтди. Икромжон ялангликдаги бордонда ёнбошлаб ётарди.

— Энди қайтишнингми, болам?— деди у бошини кўтармай.

Низомжон унинг қаттиқ чарчаганини сезди. Ёғоч оёқ билан юриб кетмон чопиш осонми? Тагин ҳам бу одамнинг жони пўлат экан. Ишламай уйида ётса бирор бир нима дермиди?

Низомжон елкасига сочиқ ташлаб ташқарига чиққанда, Зебихон шу тарафга келаётган эди. У Низомжонга сирли бир қараб қўйди-да, Икромжоннинг тепасига келди.

— Овқатга борармишсизлар.

Икромжон ўрнидан турди. Низомжоннинг келишини кутиб у ёқдан-бу ёққа юриб турди.

— Қани юр,— деди Низомжон артишиб келаётганда.— Чакиришяпти.

Икковлари бошлашиб бояги ошхонага келишиди. Икки тол оралиғига тортилган симга машъала осиб, ёндириб юборишиди. Ҳамма ёқ бирдан ёришиб кетди. Машъала ёруғида юрган кишиларнинг сояси чўлнинг олис-олисларида судраларди. Тога бугун келганлардан бир даста газета берниб юборган эди. Зебихон ўртага тушиб ўқишдан ийманиб газеталарни Низомжонга берди.

— Сиз ўқиб беринг!

Низомжон буни Зебихоннинг унга кўрсатган зўр илтифоти билиб дарров ўрнидан турди. Газетанинг биринчи бетида Азизхоннинг сурати босилган эди. Сурат тагига унинг фронтда кўрсатган қаҳрамонлиги батафсил ёзилган. Унда яна зирилламаликларнинг Азизхонга юборган мактублари ҳам бор. Низомжон дона-дона қилиб ҳаммасини ўқиб берди. Тингловчиларнинг юзларидаги фикр, ҳаяжон машъал нурида аниқ кўриниб турарди. Газета қўлдан-қўлга ўтди. Азизхоннинг ҳаммага таниш кўзлари кулиб турарди.

— Учта танкин ёндириб, олтита немисин асир олибди. Вой жонингдан, жигар! — деб юборди Тўланбой.— Юрагинг ҳам отнинг калласидай бор экан.

— Хўш, яна қанақа хабарлар бор? — деди аллақачон совиб қолган чойни хаёл ичида пуфлаётган чол.— Ўқи, болам, ўқи!

Низомжон газетани яна қўлига олиб Совет Информбюросининг ахборотларини ўқий бошлади.

Унда Ленинград қуршовдан чиқишга интилаётгани ёзилган эди.

Газета, олис чўл багрида ер билан олишган кишилар юрагига аллақандай ёруғлик олиб киргандек, узоқда, тўплар гулдуроси остида эмаклаб кетаётган болаларни кўриш дамларини яқинлаштиргандек бўлди.

Одамлар ишлаб چарчагапларидан кечагидек яrim тунгача ўтиришолмади. Машъала сўниб, муштдек чўққа айланганда ҳамма ўз палаткасига кириб кетган эди. Икромжон кўрпага бурканеётганда:

— Болам, эртага эрта билан қишлоққа хат ёзиб бер. Кетадиганлардан бериб юбораман. Уйда батареяли приёмнигим бор: Фронтдан олиб келганман. Аянг жўнатворсин. Бу ерда зарур буюм экан,— деди. Низомжондан жавоб бўлмади — у аллақачон ухлаб қолган эди.

Баҳор серёмғир келди. То ой оёқлагунча олти марта жала қўйди. Шундай ёгингарчилик кунлари одамлар чодирдан чопон ёпишиб чиқиб бир-бирларипикинга чопардилар. Жаннат хола бериб юборган приёмник ҳамманинг эрмаги эди. Икромжон приёмникда фақат фронт хабарларини эшишпшагнина рухсат берар, концерт пайтида Низомжоннинг қўлидан олиб ўчириб қўяр эди.

— Батареяси топилмайди. Тугаб қолса оламдан бехабар қоламиз.

Бир вақт гапдан гап чиқиб, у приёмникини қандай қўлга туширганини ҳикоя қилиб берди:

— Олти танкни мажақлаб ташлаганимиз. Куйган танк орқада қолиб кетди. Душманни ҳу анави кўринниб турган дўйнгчалик жойга қувиб борган еримизда ўринашиб олганмиз. Кеч кириб штабга хат ташлаб қайтаётган эдим. Ўзимиз дабдала қилган танк ёнидан ўтаётсан ичидан одам овози келяпти. Немисча гапирияпти. Оббо, дедим, падар лаънатлар ўлмай қолган экан, чиқиб жуфтакин ростлашини маслаҳат қилишяпти, деб ўйладим. Автоматни бўйнимдан олиб, секин танк ёнига ўрмалаб бордим. Яна қулоқ солдим. Рост, битта немис ўзининг тилида роса вайсаяпти. Қайфи бўлса керак, бўлмаса қуршовда ётиб шангиллаб гапирадими! Нима қилишимни билмай анча турдим. Уқ чиқарай десам командирдан балога қоламан. Раз гаплашяптими, изначит ёнида шериги ҳам бор. Таваккал, дедиму танкка эмаклаб чиқиб қопқоғини кўтардим. Автоматнинг учини люкка тиқиб, халът, дедим. Яна боягича, ўша шангининг овози тинмаяпти. Бор, нима бўлса бўлди, деб ичкарига битта ўқ узиб қўйдим. Немис парво қилмайди, гапини бўлмай, эзмалана япти. Ўзбекчалаб қотириб битта сўқдиму, таваккалчининг ишини худо ўнгласин, деб ўзимни ичкарига ташладим. Ёнимдан зажигалканни олиб чақиб қарасам, иккита немис тарашадек қотиб ётибди. Аммо ҳали ҳам овоз тингани йўқ. Яна у ёқ-бу ёққа қарадим. Тўиқайиб қотиб қолган немиснинг икки пути орасида манави приёмник гапириб ётибди. Дарров олдим. Қаеридан ўчиришни билмайман. Шинелимга ўраб окопга қараб чопдим. Қани бу овозинг ўчкўр секинроқ гапирса. Блиндажда «Алло! Алло!» қилиб ўтирган алоқачига кўрсаған эдим, ўчириб берди. «Бу ҳеч нарсага ярамайди, ба-

тареяси тугагандан кейин баҳоси бир тийин бунинг,— деди. Кейин ўйлаб туриб қўшиб қўйди.— Уша жойни қара, немис мумсик халқ бўлади, запаси бўлмаса буюм тутмайди». Орқамга қайтиб, яна танкка кирдим. Немиснинг бўйнидаги сумкасини очиб қарасам, чой қутига ўхшаган тўртта нарса бор экан, батареяси шу бўлса керак деб олдим. Йўқ, адашмаган эканман. Опкелиб сумкамга ташлаб қўйдим. Битта батарея госпиталда эрмак бўлди. Учта қолган. Эҳтиёт қилиб тутайллик. Биттаси уч ойга етади.

Бугун ҳам ёмғир қуйиб тургандан одамлар ишга чиқишимади. Катта палатада яна шу радио эрмак бўлди.

Фронтдан неча минг километр олисдаги чўлда, баҳор ёмғирни савалаб турган чодир ичида одамлар гўё ўз болаларининг ёнаётган шаҳарларда тутунда қорайиб олдинга интилаётганларини кўриб тургандек, жимгина радиога қулоқ тутиб ўтирадилар.

Радио энди Тошкентдан ахборот эшилтира бошлади. Қорасув районидаги колхоз ўз бўлинмас фондидан ажратиб самолёт қуриш учун Давлат мудофаа комитетига пул юборибди. Санъат арбоблари лауреатлик пулларини, кўп корхоналарининг ишчилари бир ойлик маошлари, заём облигацияларини топширишибди. Самарқанд пионерлари темир-терсак йигиш ойлиги эълон қилишибди.

Низомжон радиога қулоқ солиб ўтиаркан, ўзи қилаётган ва энди қиласиган ишларни тўғрисида ўй сурарди. «Еш болалар ҳам фронтга мадад беряпти. Қурол ушломмаганларга ҳам иш топиляпти!» деб пичирлаб қўйди.

Бу фикр унинг қарорини янада қатъийлаштириб юборди. Ишлаши керак. Жуда кўп ишлаши керак. Токи қиласиган иши жангчига мадор бўлсин. Қилган меҳнатидан жангчининг қорни тўқ, усти бут бўлсин. Низомжон худди шундай қиласиди. Ишлайди, ишлаб чарчамайди. Чарчаса ҳам ишлайди. Етиб қолса ҳам ишлайди. Шовқинсиз, писандасиз ишлайди.

Низомжон сафда турган янги жангчидек қасамёд қилди: Энди у ўзини катта қўшинининг содиқ жангчиси деб билади!..

* * *

Икромжон Зирилламага етиб келганда отининг чови кўпириб кетган, ҳамма ёғидан буғ кўтаришлар эди. У отни самоварчига қолдириб идорага кирди. Тоға қаёққадир

телефон қилаётган эди. Уни кўриб, бошини силкитди-да, шошиб гапини тугатди.

— Ленинградга совфа жўнатиляпти. Областимиз совғасини Тошкентгача ўзинг кузатиб келасан.— Тоға бир ютиниб олди-да, Икромжоннинг юзига эмас, тўнининг қўлтиқтаёқ тешинб юборган жойига қараб гапни давом эттириди:— Уйга бориб кийиниб кел. Кечқурун Горчаковдан эшелон жўнайди. Сендан бошқалар ҳам бор. Кечикма, ошнам.

Икромжон ҳеч нарса демади. Нима ҳам дейди. Индамай чиқиб, уйга қараб кетди. Раис бугун Жаннат холани кўргаи. Икромжоннинг Тошкентга кетишини айтган эди. Шунинг учун ҳам у эрининг шундай ёғингарчиликда келганига ажабланмади. Кийим-бошларини тайёрлаб қўйган экан. То эри кийиниб бўлгунча қозонда қанчадан бери қайнаб ётган маставани сузиб келди. Икромжон тик турганича бир-икки қошиқ ичган бўлди.

— Хотин, мен кетяпман. Хавотир олмай ўтири. Келганимдан кейин чўлга бирга чиқиб кетасан. Хайр, яхши қол.

Жаннат холанинг чўлга кетишига ҳали ҳам кўнгли йўқ эди. Эрининг сафарга кетаётганида кўнглини алағда қилгиси келмай:

— Аввал келинг, чўлга бориш бир гап бўлар,— деб қўя қолди.

Идора олдида юк машинаси турибди. Тоға кузовга чиқиб Икромжонга қўлни чўзяпти.

Жаннат хола эрининг машина кузовига қийналиб чиқаётганини кўриб турарди. Агар Тога қўлидан тортиб олмагандা албатта чиқолмасди — ўнг тиззаси букилмайди-да!

Икромжон чиқиб олиши билан машина гуриллаб, жойидан қўзғалди. У орқасига ўгирилиб, хотинига қўл силкиб қўйди. Жаннат хола унинг орқасидан маъюс қараб қолди.

У Икромжонни, Турсунбойни фронтга ана шундай кузатиб қолган эди. Бири ногирон қайтди. Бири қочди. Ўлик-тириклиги номаълум... Бормикан? Бормикан? Бор бўлса қаерларда сарсон-саргардон бўлиб юрган экан?

Она хаёли яна болага кетди. У Икромжон чўлга кетгацдан бери ёлғиз уйда ўйлайвериб қон бўлиб кетди. Эрининг Тошкентга кетиши яна юрагига аллақандай айрилиқ солаётган бўлди.

— Тоға ҳам қизиқ, мунча энди бу одамга ёпишиб ол-

маса? Битта боласини тийиб ололмаганга бутун бошли бригадани бериб қўйибди. Ой чиқса ҳам шунга, кун чиқса ҳам...

Жаннат хола машина кетган томонга қараб турган хўжалик мудири Абдухалилни кўрди. Абдухалил ёнидагилардан тап тортмай гапиради:

— Аввал болангни эпла, кейин бизга ватанпарварликдан дарс бер.

Жаннат холанинг ичи куйиб кетгандек бўлди.

У кўчада эл кўзида телбага ўхшаб юришдан истиҳола қилиб уйига қайтди. Уша, ўша жимжит уй. Худди ютаман, дейди.

Ёмғир тинган бўлса ҳам тарновлардан чак-чак сув томиб турибди. Ариқдан айқириб бўтана сув оқяпти.

Шамол булутларни тўзғитиб аллақаёқларга олиб кетди. Ялтираб офтоб чиқди. Теракларнинг яланғоч новдалариға зар суртгандек бўлиб кетди. Томлардан, ивиган деворлардан буғ кўтарила бошлади.

Чарақлаган офтоб Жаннат холанинг дилини сал ёритгандек бўлди.

IV

Ой чиқди. Сербулут осмон худди сиёҳ сачраган зангори кўйлакка ўхшарди. Ҳовли бетидаги чуқурчаларда ҳосил бўлган кўлмаклар бети ойдинда шишадек йилтиради.

Жаннат хола юравериб чарчади. Тинкаси қуриб одати бўйича айвон лабига келиб энди ўтирган ҳам эдики, эшикни кимдир жуда секин журъатсизлик билан тақиллата бошлади.

— Ким?

Эшик яна тақиллади-ю, ҳеч ким овоз бермади.

Жаннат хола ҳайрон бўлиб эшик яқинига бориб яна:

— Ким?— деди.

Жавоб бўлмади.

— Ким деяпман?!

— Очинг, очинг, мен. ♦

Жаннат хола титраб кетди.

Жаннат хола эшик ҳалқасини қандай туширганини билмайди. Ўғлининг ачимсиқ ҳиди буруқсаб турган бўйнига осилиб тинмай гапиради:

— Вой болагинам, болажонгинам. Бормисан? Қаёқларда қолпб кетдинг? Ёмонлар ўлсин, ёмонларни қора ер ютсин! Не-не гапларни тарқатишмади. Бор экансан, омон экансан.

Турсунбой она гапларига парво қилмай унинг қўлларини бўйнидан олиб ташлади-ю, орқаси билан эшикни тўсди.

— Секин, секин, ая, бирор эшитиб қолади.

— Эшитсин, билсин! Не-не гаплар қилишмади. Эрталаб бошимга тумонатин йиғаман. Дадагинанг бечора бошинн кўтаролмай қолди.

— Бўлди, бўлди!

Турсуибой эшик ҳалқасини шошиб илди-да, жонсараклик билан ичкари уйга қараб югурди. Жаннат хола эсанкираганича унинг орқасидан чопди. Шошиб чироқ пилигини кўтарди. Турсунбой уй ўртасида қимирламай турарди. Она боласининг юзига қаради. Бу ўша Турсунбойми? Ё бошқа одамми?

Она қаршисида юз-кўзларини соқол босиб кетган, озиб, қорайиб, таниб бўлмас ҳолга етган Турсунбой турарди. Унинг юзига кўпдан совун тегмаган, тўйиб овқат емаган. Онанинг юраги жиз этиб кетди. Битта-ю битта боласи-я! Шу ҳолга етдими? Емай едирган, киймай кийдирган эркаси, шамолин раво кўрмаган ёлғизи шу кўйга тушдими?

— Сенга нима бўлди, болам?

— Қўявер, ая.

— Қаерларда юрнбсан?

— Сўрама, сўрама. Овқатнинг борми? Қорним оч.

Жаннат хола ҳозир, ҳозир деди-ю, боласи олдидан кетмай унга тикилганича тураверди.

— Овқат деяпман, олиб келсанг-чи!

Она бўшашиб ташқарига чиқди. Нима қилишини билмай ошхона эшиги олдида бирдан хаёл сурис турив қолди. Кейин қоронғида тимирскиланиб қозон тагида қўйилиб қолган маставани косага сузди-да, йиғлаб-йиғлаб уйга олиб кирди.

— Болам, шуни еб тургин, ҳозир бошқа овқат қилиб бераман.

Турсунбой дераза рафйтга ўтириб коса четидан хўрнллатиб ича бошлади. Она тик турганича ундан кўзини узмасди.

Турсунбой бошини күтариб онага танбеҳловчи оҳангда деди:

- Келганимни бирор билмасин!
- Қочганинг ростми?

Турсунбой дарров жавоб бермади. Лабларини анча вақтгача ялаб туриб деди:

- Поезддан қолиб кетдим.
- Қочганинг рост экан-да?
- Ҳа. Гап тамом!

Онанинг вужуди қақшаб кетди. Тиззаларнда дармон қолмай, шолчага ўтириб қолди. Қўзлари жавдираб, бирпасда киприклари пирпиради-да, ҳўнграб йиглаб юборди.

Турсунбойни қочоқ дейишганда, Жаинат хола ишон-қирамаган эди. Қўнглининг бир чеккасида, бу гап ёлгон, деб ўйларди. Энди бу гапни боласининг ўз оғзидан эши-тиб ҳуши бошидан учди. Бутун истаклари, орзу-умидлари шамолда тўзиб кетгандек, кимсасиз чўлу биёбонларда қолиб кетгандек, чорасиз бир аҳволда дунё кўзига қөрон-ғи бўлиб турарди. Ёш думалаб турган қўзларни боласи-га қадади.

— Куч-қувватдан қолган отанг ҳам қўлига миљтиқ олиб урушга борди-я! Бир оёғинн урушга ташлаб кел-ди-я! Сен, шу гавданг, шу кучнинг билан қочдингми? Отангни тириклай ўлдирдинг-ку, мени адойи тамом қил-динг-ку! Эртага юртнинг кўзига қандай қарайман? Да-данг қандай қилиб кўчага чиқади? Шуни ўйламадингми?

Турсунбой дадасининг фронтдан қайтганини, бир оёқсиз бўлиб келганини эшитмаган эди. У уйга қайтар-кан: «То уруш тамом бўлгунча ертўладами, ўрадами кун кечираман», деган ўйда эди. У қочишга қочиб қўйиб, энди офтоб кўрмай яшашга ҳам рози бўлиб қолган эди. Дадаси келган бўлса энди уйда қололмайди. Дадасининг феълиси билади. Эртагаёқ қўлидаст етаклаб чиқиб топ-ширади. Шу топда онаси: «Даданг бир оёқдан ажраб келди!» деганида, у сесканмади ҳам, юраги ҳам ачима-ди. Аксинча, унинг қайтиб келганидан ранжиди. Унга ота урушдан қайтиб келмагани дуруст эди. Уйда жон сақлаб, кундузи ертўладами, болохонадаги шох-шабба-лар орасидами яшириниб, кечаси томорқада ётиб кунини ўтказарди. Энди режаси бузилди. Кетиши керак. Қаёқ-қа? Турсунбой шошиб сўради:

- Дадам қани? Қелиб қолмасидан кетай.

— Дада демал..
— Кийимларимни топиб бер. Кетаман.
— Қаёққа? Ҳеч қаёққа кетмайсан. Даданг келсин.
— Икковларинг бир бўлиб мени тутиб бермоқчими-
сизлар?

— Эсингин йиғ, болам. Она ўз боласига ёмонликни
раво кўрмайди. Маслаҳатлашиб, бирон чораси и топай-
лик. Ахир даданг кўпни кўрган одам. Бир маслаҳат чи-
киб қолар.

Турсунбой умидсиз қўл силкиди:

— Дадамни биламан.

— Билсанг бўпти-да. Жон болам, гапимга кир. Эгил-
ган бошни қилич кесмайди. Ҳали ҳам бўлса бориб тавба
қил. Ўзингни урушда оқла. Дадангнинг ўзи бориб, узр
айтади. Унинг гапини ерда қолдиришмас. Ҳукуматга
кўп иш қилган одам. Гапи инобатга ўтади.

Турсунбойнинг кўзларидан ўт чақнади.

— Нима? Нима?— у ўрта бармоғини пешонасига ну-
қиб кўрсатди.— Мана шу еримдан отиб ташлашсинми?!

Жаннат хола қўрқиб кетди.

— Унақа қилишмайди, болам. Сен фашистмидингки,
шунақа қилишса. Тавба қил, ялин, фронтга бориб ўзим-
ни оқлайман, деб ялин.

Турсунбой яна қўл силкиб юзини тескари ўгирди.

— Кетаман.

— Қаёққа кетасан?

У қаёққа боришини билмасди. Она сўроғнга жавоб
тополмай, бўшаган косага қараганча индамай қолди.

— Ким сенга жой беради? Ким сенга овқат беради?
Қароқчилик қиласанми? Қай ковакка сиғасан? Тирик
ўлиқ бўлиб юрасанми? Яхиси, гапимга кир. Даданг би-
лан Тоға бориб тушунитириб топширсинг. Тоға обрўли
одам. Депутат одам, гапини қайтаришмайди. Тоғага
ялиниаман. Йиғлаб-йиғлаб ялиниаман. Жон болам, даданг
келгунча кетма. Шундай қил, жон болам, ўргулай бо-
лам, йўқ дема.

Жаннат хола шундай деди-ю, шошиб ҳовлига чиқиб
кетди. Катга самоварни айвондан олиб тушиб сув қўйди.
Ўт ташлади. Ошхонаничг орқасига совун олиб бориб
сочиқни беҳига илиб қўйди. Сандиқни очиб Турсунбой-
нинг кўйлакларини олди.

— Ювин. Соқолларингни қириб, бошқа кийимла-
рингни кийиб ол. Жуда кир бўлиб кетибсан.

Она токчадаги қутичадан Икромжоннинг устарасини, ойнакчани олиб чироқ олдига келтириб қўйди.

— Мана, болам. Бўла қол.

Турсунбой хонтахта олдига тиз чўкиб ойнага қаради У ўз аксини кўриб бирдан ҳайрон бўлиб қолди. У росса исқириб бўлиб кетганини энди билган эди. Илгариги Турсунбойдан энди фақат чақнаб турган иккита кўзгина қолган эди. У онаси келтирган бир пиёла илиқ сувга чўткани ботириб совун қутида кўпиртириди-да, бетларига суртди.

Она унинг қирт-қирт қилиб соқол қиришига қараб шчэтини еб ўтиради.

Энди боласининг ҳоли нима кечаркин? Тоға орага тушишга кўнармикан? Ўзи олиб бориб топширса яхши бўларди. Зора фронтга юборишса. Кўнмаса нима бўлади? Борди-ю кўнса, кўнса-ю гапи инобатга ўтмаса, унда нима бўлади? Э, худо, қандоқ кунларга қолди-я!

Турсунбой соқолини олиб бўлгач, ошхонанинг орқасига ўтиб кетди.

Турсунбой ювениб, кийиниб келди. Унинг дийдорига қараб она юрагидан бояғн ваҳималар нари кетгандек бўлди. Турсунбой янги, тоза либосларда бегуноҳ, покиша бўлиб кўриниб кетди. У келишган, юзлари, кўзлари яшнаган йигит эди. Шу топда она кўнглида ҳам меҳр, ҳам ташвиш, ҳам газаб бор эди. Шу уч ҳис орасида қолган она қалби қай тарафга ён босишини билмасди.

Турсунбой ўтирган срида мудрай бошлади. Она унинг ёнбошига болиш келтириб қўйди. Турсунбой болишини нари суреб бошини қўйди-да, дам ўтмай уйқуга кетди. Она унинг устига кўрпа ташлаб бош томонига тиз чўкканича юрагида бир дунё ташвиш билан киприк қоқмай тикилиб ўтираверди.

Қоп-қора осмоннинг бир чети билинар-билинмас оқариб келаётганини, саҳархез хўроздарнинг олис-олислардан қичқираётганини сезмасди. У ҳамон ёлғиз боласининг дийдорига тўймай тикиларди.

Қалби вайрон бўлган, умидлари совун кўпигидек сассизгина ўчган онанинг хаёллари сўнгсиз эди. Самарасиз эди...

V

Тошкент станциясида одам қайнайди.

Платформаларда устига брезент ёпилган танклар, юқ машиналари. Қизил вагонларнинг очиқ эшикларидан

жангчилар кўринади. Қўлтиқтаёқقا тиralган, қўлини, бошини боғлаб олган ярадорлар у ёқдан-бу ёқقا ўтиб турибди.

Икромжон фаргоналиклар олиб келган тўрт вагон совғани топшириш учун станция бошлиғининг олдига кирмоқчи бўлиб йўлакка бош суққан эди, тумонат одам... Шу пайт радиокарнайи хириллаб, эълон қилди:

— Фаргона вакили комендант ёрдамчисига келиб учрашсин. Қайтараман...

Икромжон комендантни қидириб кетди. Олдинги вагон ёнида бир неча ҳарбийлар билан қизил фуражка кийгап станция навбатчиси турарди. Икромжон унга ўзини танитди. Навбатчи унинг қўлидаги қоғозларни олиб ўқий бошлади:

— Йигирма қоп туршак, ўттиз қоп майиз, қирқ қоп олма қоқи. Саксон яшик қанд, қирқ қоп ёнғоқ, минг банка беҳи мураббоси, уч юз банка қулупнай мураббоси... Ҳаммаси шуми?— Навбатчи бошқа қоғозга кўз ташлади.— Ҳа, яна олти юз пахталик нимча, саккиз юз қулоқчин, беш юз кирза этик. Мана бу бошқа гап. Навбатчи Икромジョンга қаради.— Кузатувчи борми?

Икромжон иккиланиб ўтирумай, жавоб берди:

— Мен ўзим кузатиб бораман.

— Бўпти,— деди навбатчи.— Ҳарбий комендантга учрашиб ҳужжатларни расмийлаштиринг. Билиб қўйинг, фронт линиясигача кузатиб борасиз.

— Хўп.

Комендант ёрдамчиси унга бошдан-оёқ разм солиб, бошини сарак-сарак қилди:

— Йўқ, сизни юбора олмаймиз. Кузатувчиларимиз бор.

— Оёғимга қараб шундай деяпсизми?

— Ҳа.

— Фронт кўрган одамман.

— Барibir,— деди комендант ёрдамчиси.

Ҳарбийлар бир сўзли бўлади. Икромжон ялиниб ёлворишдан фойда йўқлигини билиб бошқа гап айтмади. Майнблигига ачиниб, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Навбатчи у билан вагонга келди-да, бор нарсаларни бир-бир кўздан кечириб, унга жавоб берди:

— Эртангн поездда қайтиб кетишингиз мумкин. Ко-

мандировка гувоҳномангизга бир оздан кейин келиб, белги қўйдиринг-да, қайси поездда кетишингизни билиб олинг.

Икромжон аста юриб перрондан катта майдонга чиқди.

Ҳаво очиқ эди. Трамвай остановкасидан сал берида элликка яқин киши негадир фуж бўлиб уймалашиштди. Икромжон ҳам беихтиёр ўша тарафга юра бошлади.

Давра ўртасида ярадор офицер турарди. Унинг кўк-рагида Олтин юлдуз. Армияга чақирилган йигитлар уни ўраб олиб кетишга йўл беришмасди. Тинмай сўроқ-қа тутишарди.

Йўл четидаги скамейкада бир чол билан кампир ҳарбий форма кийган йигитга термулиб ўтиришибди. Улар ўз болаларни фронтга жўнатаётган бўлсалар керак. Кампир дам-бадам боланинг пешонасини силайди. Улардан сал нарнида ўрта яшар бир киши тўрт ёшлардаги болани тиззасида олиб ўтирибди. Унинг ёнида ҳомила-дор хотини бошини срга экканича чурқ этмайди. Бола дадасининг юлдуз тақилган фуражкасини кийиб олиб нималардир деб жаврайди.

Сув дўкони олдида — қиз билан йигит. Қизнинг эгнида дазмолланмаган крепдешин кўйлак. Лабига билинар-билинмас элик сурган. Йигит унга ўпкаси тўлиб тикилади.

Икромжон ҳаммага бир-бир қараб айланиб юарди. Бирдан у урушга кетаётганида хотини, боласи Зирилла-мада машина кетишини кутиб ана шундай ўтирганилари-ни эслади.

Кечагина эди. Дарров шунча вақт ўтиб кетибди. Бу орада у жангга кирди. Яраланиб госпиталда ётди. Қишлоққа қайтиб келди. Чўлга чиқди.... Умр ўтиб кетаверар-кан.

Эшелон жўнашини билдириб паровоз қичқирди. Ҳамма ўзини станция ичига урди. Икромжон ҳам одамлар орқасида зиналардан ҳатлаб чиқиб борарди...

Икромжон қаттиқ чарчаган, куни билан станцияда эшелон пойлаб ҳолдан тойган эди. Шунинг учун эшелон жўнаши билан ётоққа қайта қолди.

Ётоқ эшиги олдида унн Тоға кутниб турарди.

— Сени қидириб станцияга ҳам бориб қелдим.

— Ҳозир қачон келдинг, Тоға? — деди. ҳайрон бўлиб Икромжон.

— Кеча келган эдим. Пленумга чақиришган эди. Ҳозир тамом бўлди. Эртага бирга кетайлик деб қидириб келдим. Ишларинг битдими?

— Битди, Тоға.

Икковлашиб ётоқقا кириши. Икромжон каравотга чўзилиши билан иситмаси ошиб кетганини билди. Тоға уни безовта қилмаслик учун девордаги радиокарнайини ўчиromoқчи эди, Икромжон кўнмади. Радио Ташқи ишлар халқ комиссарлигининг немис босқинчилар вақтинча босиб олган совет ерларидағи аҳолига қилинаётган зулм, ваҳшийлик, ёппасига қирғинлар ҳақидаги ахборотини эшилтиromoқда эди.

Икромжон иситмасини ҳам, танининг зирқираб оғришини ҳам унутиб, ўтириб олди. Тоғанинг лабларни титраб турибди. У муштини тугиб, кўзини бир нуқтага тикканича қимирламасди. Охири у алам билан деди:

— Аблаҳ Гитлер ҳали бу қилмишларига жавоб беради!

— Қанча шаҳар вайрон бўлди. Қанча бола етим қолди. Қанча одам қон ичидан кезяпти.— Икромжон гап то-полмай столга муштлаб юборди.— Майли, қасос оламиз. Қани энди оёқларим бутун бўлса. Шу бугун кетардим. Бу оёқ билан энди қаёққа бораман?

Тоға унга тасалли берарди:

— Сен бориб душманга ўқ узиб келгансан, ошнам. Энди фронтини ўйламай қўя қол. Сен жанг қиладиган фронт энди Ёзёвонда, Найманда.

Икромжон унга тик қараб деди:

— Юрагимда уруш ёқкан ўтии ҳеч ким ўчиrolмайди. У ўт туташиб ўзимни куйдиради. У ўт ўчириб бўлмайдигап ўт.

— Жинни бўлма!— уни жеркиб ташлади Тоға.

— Бугун ўзимга ўзим савол бердим. Истансада у ёқдан-бу ёққа юриб ўзимдан ўзим сўрадим. «Икром, дунёга келиб нима иш қилдинг», дедим. Сўроғимга жавоб тополмадим. Ҳеч нарса қилмабман, оғайни, ҳеч нарса! Ҳеч нарса қилмай ўлиб кетадиганга ўхшайман.

— Кўп ишлар қилдинг. Сен бўлмасанг Зирилламада колхоз қуришимиз қийин бўларди. Қадалган пичоқлардан қўрқмадинг, пистирмада ётган босмачидан ҳайикмадинг. Фарғона каналида, областда энг кўп тупроқ қазинган ким эди? Сен эдинг! Ӯша сувни ичайтганлар, экинини сугораётганлар кимга миннатдорчилик билди-

ришни ўзлари билишади. Бир оёқни қайга ташлаб келдинг? Шу бир оёғинг учун неча фашистнинг калласини уздинг. Шу ҳеч нарса қилмаганингми? Гапингни қара-я! Ўладиган бўлсанг ўзим белимни бойлаб, «вой отам»лаб товутингнинг олдига тушаман. Сен ҳали-бери ўлмайсан. Аҳмоқона гапни қўй. Яшашимиз керак. Кўп ишлар қилишимиз керак. Уруш тугаганини кўрайлик. Уруш нуратган деворларимизни урайлик. Эҳ-хе, қиладиган ишимиз кўп. Ўлимдан гапирма. Ишни чала қолдириб ўлиш номардлик бўлади... Хўп, бўлмаса сен ётиб дамишгни ол. Эртага кетадиган бўлсак, чала ишларимни битказиб келай.

Тоға бир оз иккиланиб тургач, чиқиб кетди. Сал ўтмай, эшикни тақиллатмай, мўйловдор бир йигит кирди. Ў Икромжоннинг қўлини сиқиб кўришаркан, маъноли илжайиб қўйди. Унинг бу илжайишига Икромжон тушунмади. Бу одамни Икромжон унча хуш кўрмасди. Илгари Заркент сельосида кассирлик қиласди. Кейинги йилларда кўринмай қолган эди. Атлас артелида экспедиторлик қиласди, деб эшиштан эди.

— Мол олиб келган эдик, зинадан чиқиб келаётсан Тоғага дуч келиб қолдим, сизни шу ерда, деб қолдилар. Бир кўришиб ўтай, деб кирдим.

Икромжон бу жини севмаган одам билан қандай қилиб, нима тўғрисида гаплашишини билмасди. Кўнгил учун «Бола-чақа тинчми?» деб сўраган бўлди.

— Михдек, михдек. Ҳаммаси тинч. Қирқ йил қиргин бўлса, ажали етган ўлади, дейдилар. Наснбамиз фронт томонларга сочилмаган экан, ризқимизни Маълондан териб еб юрибмиз. Айтганча, севиниб қолдингизми? Турсунбой келиб севиниб қолгандирсизлар. Хайрият бутун қайтиби.

Бу одам инналар деяпти. Мастми? Икромжон унга қараб анграйганча турарди.

— Уч кун бўлдими, ҳа, уч кун бўлди шекилли. Гарчакопда пиво ичиб турган эдим. Бир маҳал қарасам, Турсунбой ёнимдан ўтиб қолди. Чақирсан эшиштади. Орқасидан бораётган эдим, кўпчиликнинг орасига кириб бирпасда қаёққадир гойниб бўлди. Узи шунақа, феъли шунақа болангизнинг. Одамга аралашмайди. Шу одати фронт кўриб ҳам қолмабди, деб қўя қолдим.

Унинг ҳар бир гапи Икромжон юрагига ханжар бўлиб ботарди.

Демак, Турсунбой Маргилон атрофларида яширинниб юрибди. Зирилламага боришга юраги дов берматан у ярамаснинг. Қочиб қаёққа боради? Шармандалигини, хоинлигини кимдан яширмоқчи? Қачонгача қочиб юради.

Мўйловдор йигит еоз патидан қилинган тиш ковлагичи билан мўйловини тараб яна илжайди:

— Тўйни бошлавораверинг. Ҳа, бу кунлар ғанимат. Тўйни кўриб қолинг. Худо хоҳласа ўзим самовар қўйиб чорси боғлайман.

— Қачонгача шунаقا қилиб юрасан. Юрт бошида уруш, сен нимани ўйлайсан, нималар қиляпсан. Ўз фойданигни кўзлаб, ўз жонингни аяб юрибсан.

Мўйловдор йигитнинг қалин қошлари маъноли керилди.

— Фимирсиб бўлса ҳам ҳалқнинг кўзида юрибмиз, ака, қочоқликдан худо сақласн. Ҳа, номард қочади...

Икромжон сапчиб ўрнidan турди. Турди-ю йиқилгандек шилқ этиб яна ўтириди.

Мўйловдор йигит унинг бу ўтиришини кўриб, қойил қилдим, дегандек тарс-тарс юриб чиқиб кетди.

Икромжон кўкрагини чанглаб қаттиқ уҳ тортди. У то қишлоққа этиб келгунча Тоға билан очилиб гашлашмади. Тоға ҳам авзойини билиб тургани учун индамай қўя қолди. Бундай пайтларда одамин ўз ҳолига қўйиб бериш керак.

Эндигина тонг ёришиб келарди. Тоға қайрағоч тагига етгач, унга қўлинни узатди.

— Жиндак мизғиб олганингдан кейин идорага чиқарсан. Хайр.

Тоға кетди. Икромжон ўз хаёллари билан ўзи қолди. Вужудини дард ғижимлаб ташлагандек буқчайиб, ўз кўчасига бурилди.

Одамининг иши бир орқага кетмасин. Кетма-кет фалокат оёғининг тагидан ўрмалаб чиқаверади.

Мана, Икромжон шунча йил яшаб, шунча саводларин бошидан кечириб ҳали бу хил даҳшатга рўпара келмаган эди. Ўз уйи олдида, ўз деворида унга энг оғир, энг даҳшатли ҳукм битилган эди.

Деворга кимдир оҳак билан «Хоиннинг уйни!» леб ёзиб кетибди.

Икромжон ўз кўзларига ишонмай қолди. Назаридан, бугун тонг ҳар галгидан кўра барвақтроқ ёришаётган-

дек, шу ёзувни тезроқ одамларга кўрсатишга ошиқиб вақтли ёришаётгандек эди.

У бир муддат турган ерида эсанкираб қимирламай қолди.

Қишлоқ жимжит. Эл ҳали уйқуда. Фақат эринчоқ хўрозларгина ҳар замонда олис-олислардан овоз бериб қўйиншади.

Оlamga нур тарататётган, куртаклар бағрига баҳор шабадасини қуяётган бу тонгда ҳамма нарса: жонли-жонсиз мириқиб ором оларди-ю, фақат бир киши — Икромжонгина алам, даҳшат, изтироб оловида куйиб ёнарди.

Нима учун?

Бошига бу фалокатларни солган номард бола қани энди шу топда олдида бўлса.. Ўлдиради! Қарилигини ҳаром қилган, дунёни кўзига қоронги қилган боланинг баҳридан ўтарди! Уқандай бола боқди ўзи? Ўз бошига бало қилиб бола боқди. Энди уни қўлига тушган кунн ит боласидек ўлдиради.

Оппоқ бўлиб отаётган шу тонгда ота ўз боласини ўлимга ҳукм қилди.

VI

Найман чўлларига, тўқайларига чинакам баҳор кирди. Қамишзорлардан, ботқоқликлардан қурбақаларнинг тиннимсиз вақиллаши эшитиларди. Тиниқ фируза осмондан икки марта аргимчиқ солиб турна ўтди. Қиши ичи бўронларни кўкрак билан тўсган икки туп толнинг нозик новдалари оч писта мағзидек баргчаларга ўралди.

Қумли тарафдан бадаңга хуш ёқаднган илмилиқ шабадалар эсиб қолди.

Зебихон ҳам шу баҳор билан бирга яшнаб борарди. Унинг чеҳрасидаги сўлғинлик ўрнини аллақандай қизлик таровати эгаллаган эди. У ҳар куни эл уйғонмасдан чодирдан чиқарди-да худди қуёшни қаршилаётгандек чўл тарафга, қизариб -бўзариб ёришаётган уфқ тарафга қараб кетарди.

Ҳамма ёқ жимжит. Чўл қушлари беозоргина чуғурашади. Шабада янгигина қиёқ чўзган майсалар бетидан шудринигин силкиб тўқади. Қиз шу файэсиз чўлда

очилган танҳо лоладек ўзини кўз-кўз қилиб боради.

Балоғат остонасида аллақачон ҳатлаб ўтган, биринчи севгисига огу тушган бу қиз қалбида пинҳоний ўт ёнарди. Бу ўт унинг бағрини кўйдирмас, ўртамас, аксинча, эҳтирос туйғуларини туғёнга келтиради.

Қиз қалбига юпанч, ўзига ҳамдард киши изларди. У гоҳо майсага чалқанча ётиб, оппоқ беғубор булувлар сузаётган сўнгсиз осмонга узоқ-узоқ тикилиб ётарди. Бу зангори бўшлиқлар унга аллақандай эртаклар сўйлагандек. Шу олислардан у ҳали ўзи кимлигини билмаган бир диловар йигит чеҳрасини изларди. У номаълум йигит гоҳ афсонавий паҳлавон, гоҳ Турсунбойдек номард бўлиб кўринарди.

Зебихон ҳар гал Турсунбойни эслаб қолганда юзлари андишадан қизариб кетарди. Кўзларида ўт чақнарди. Кўллари беихтиёр мушт тугарди.

У Турсунбойни табнат янгиш яратган, табиат одамларни масхара қилиш учун, одамларни ҳақорат қилиш учун яратган бир нарса деб биларди. Бу табиатнинг қўйпол қўли билан яратилган нарса энг аввал уни яралади. Унинг қалбига заҳар солди. Зебихон унинг заҳрини жуда тез баданидан ситиб чиқариб ташлади. Аммо вақти-вақти билан яра ўрни уни қийнар, танасини бир муддат зирқиратарди.

Зебихон ўзини Турсунбой еткизган аламлардан озод ҳис қиласади. Энди упинг кўксига соғ туйғулар шабадаси кирган. Шу чўл ҳавосидек беғубор ҳислар уни алзаларди. Қалби баҳорги мусичадек кукулаб, муҳаббат чақиради.

У муҳаббат изларди-ю, «бошидан кўп савдолар ўтган» Низомжоннинг маъюс боқишиларига тоб беролмасди. У боланинг кўзларида қандайдир оғир аламлар кўланкаси кечарди. Зебихон у билан гаплашганда юрагини тирнаган аламларни қўзгатишдан қўрқарди. У ўлган илоннинг бошини қўзғатмаслик керак, деб ўйларди.

Мана, бугун Зебихон одатича тонг қоронғисида турриб саҳар шамолида тебранаётган тол олдидан ўтаркан, сўрида икки тиззасини қучоқлаб, олис бўшлиқларга тикилиб ўтирган Низомжонга рўпара келиб қолди. Низомжон оёқ шарпасини эшишиб ўгирилди. Қаршисида кўкрак бурма кўйлагини шамол буйдалаётган қизни

кўриб, ҳайрон бўлди. Кейин ҳушини ўнглаб ўрнидан турди.

Зебихон бадани қийнаган қиши кийимларини ечган. Унинг ниҳоятда келншган қомати гўё баҳор ҳавосидан янада кўркамлашгандек, ранги янада тиниқлашгандек эди.

Низомжон Икромжонга билдиримай ҳар оқшом қоқ ярим кечада кетмонни олиб тўқайга кириб кетарди-да, то тонг ёришгунча икки сотих ерни ачитма — чопик қилиб қўярди. Ҳозир у ишини битказиб эндигина сўрига келиб ўтирган эди. Шу ердан туриб тонг отишини томоша қилишни у жуда яхши кўтарди. Тоза ҳаво, кишига ёруғ, илиқ кун ваъда қилаётган тонгнинг ёришиб келишини кузатаётган одамнинг хаёлига яхши ўйлар келади. Одамнинг яшагиси, аллақандай хайрли ишлар қилгиси келади бундай пайтларда. Одам калласидан ёмон ўйларни, бад ниятларни тонг шамоли супуриб кетади, дейишади. Бу рост.

Зебихон Низомжон ўрнидан турганда этиклари лой эканини кўриб ҳайрон қолди.

— Нима қилиб юрибсиз, мунча эрта турдингиз? — деди.

Низомжон нима дейиншини билмай, ўзим, шундай ўйқум қочиб кетди, деб қўя қолди.

— Неча кундан бери шу маҳалда сизни кўраман. Бирон ерингиз оғриб ухлаёлмаяпсизми?

— Йўқ, йўқ, соғман.

Низомжон, бу қизнинг ҳамма гапдан хабарн бор экан, деб ўйлади-да, очигини айтди.

— Биласизми, Зебихон, ҳаммадан кўн ишлагим келади. Менга жуда кўп яхшиликлар қилган Икромжон аканинг юзини ерга қаратмасам дейман. Ахир мени ўша киши бу томонларга олиб келганлар. Қоқ ярим кечада ўйғонаман-да, то одамлар ўйқудан туришгунча бир-икки сотих ерни ағдариб қўяман.

Зебихон бу гапдан бехабар эди. Қошлари чимирилди.

— Бундай қилманг. Шундоғам ҳаммадан кўп иш қиляпсиз. Рангингизни қаранг, аҳволингизни қаранг. Кўзларингиз ич-ичига кириб кетибди. Бунақада бирон дардга чалиниб қоласиз.

Низомжон бош чайқади.

— Ким ишлаб дардга чалинибди. Иш одамии овутади. Урушга кетган ўртоқларим қийналмаётганмикин. Шу юмшоқ ерни кетмонлаш муз битиб кетган ерда окоп қа-

зишдан қийипмикин? Ҳар қалай тепамдан бирор ўқ ёғдириб турғани йўқ-ку. Эртами индин уруш тугаб, улар қайтиб келишади. Ӯшаларнинг кўзига қандоқ қарайман? Сен нима қилдинг, дейишса нима дейман? Сиз бу бола ўзига шунча томорқа экиб бойимоқчи деб ўйла-манг. Менга бир дона ҳам гурунч керакмас. Нимаики ҳосил олсан Зирнламага кўчиб келган госпиталь ошхона-сига обориб тўкаман. Мана шу менинг зора урушга бор-ганим, зора отган ўқим бўлса, деб инят қилганман. Немис билан шу ерда туриб урушмоқчиман...

Зебихон бу пачоқцина, кўримсизгина, камгап боланинг ичида шунча гап борлигини билмаган эди. Унинг тўлиб-тошиб гапиришидан сўзларида биронта ҳам қалбакилик йўқлиги қизга билиниб турарди. Тўмтоқ бармоқлар билан кетмонга ёпишган бу йигит бир йўла уч ишни бажааради. Шу меҳнат билан юртнинг мушкулини осон қилмоқчи, шу меҳнат билан эзилиб дарддан адо-йи тамом бўлган Икромжоннинг юзини ёргуф қилмоқчи, шу меҳнат билан ўз бошидан ўтган «савдолар»ни нари қувмоқчи.

Зебихон унга қараб туриб, унинг гапларини эшитиб туриб бирдан уни Турсунбойга солишиди. Турсунбой қўлига юрт ишониб берган қуролин ташлаб қочди. Бу бўлса пешона терини ўқ қилиб душманга отмоқчи...

Изомжон тўлқинланиб кетиб ортиқча гапириб юбор-дим шекилли, деб ундан кечирим сўради.

— Айбга буюрмайсиз, қизишиб кетибман.

— Йўқ, йўқ,— деди Зебихон унга аллақандай тики-либ.— Менга қаранг, сиз негадир одамга аралашмайсиз. Ҳамиша бир чеккада маъюс юрасиз. Қўйинг, бунақа қилманг. Бу ердагиларнинг ҳаммаси яхши одамлар. Тортинманг.

Бирдан Зебихоннинг шўхлиги тутиб кетди. Бирон гап билан уни овутгиси келди-да, айёрча кулиб қаради.

— Юринг, чўл айланиб келамиз. То одамлар туриш-гунча, ҳу қумгача бориб қайтамиз. Мен ҳар куни ўшоқ-ча бораман. Кеча олдимдан иккита кийик чопиб ўтиб кетди. Қўзи қурмагур бирам қораки.

Низомжон бу ердагиларнинг қанақалигини яхши билмаганидан, биронтаси кўриб қолса, хижолатли иш бўлмасмикин, деган андиша билан журъатсизроқ жавоб қилди.

— Қандоқ бўларкин. Поччангиз кўриб қолсалар...

— Э, қўйсангиз-чи бунаقا гапларни. Юринг, юринг, ўша узоқ достонингизни энди айтиб берасиз.

Зебихон унинг билагидан ушлаб олдинга бошлади. Қўллари бирам юмшоқ, бирам иссиқ. Низомжонпинг бадани сесканиб кетди. Бенхтиёр у етаклагани томонга қараб юра бошлади.

Иккови сўзсиз анча йўл босишди. Куйган ялангликдан ўтиб савағичзор орасига киришди.

Низомжон махорка ўраб гильзадан ясалган зажигалкасини ёқаётган эди, Зебихон қўлидан олиб савағичга ўт туташтирди.

Қуриб қовжираб қолган қиёқлар бир гурнилаб аланси савағич учидаги попукни ўт олдириди. Қиёқлар ёниб бўлди-ю, фақат учидаги попук худди шам тилидек анча вақтгача ловиллаб туриб қолди.

Фира-шира ёришиб келаётган чўл тонгида бу аланга жуда ғалати бўлиб кўринарди. Зебихон шўхлик қилиб у ёқдан-бу ёққа югурап, ҳали у, ҳали бу савағич тўпига ўт туташтиради.

Низомжон Зебихоннинг қўлидан зажигалканни олмоқчи бўлган эди, у қочди. Низомжон қувди. Қумга етай деб қолганларида уни ушлаб олди. Қиз ҳансирар, ҳар ҳансираганида тирсиллаган кўкраклари қалқиб-қалқиб тушарди. Низомжонни бир дам эҳтирос оташи ўраб олгандек бўлди. Узинни тутди.

Зебихон баҳор ёмғирлари чанг, ғуборларини ювиб топ-тоза қилиб қўйган қумга ўтириб олди.

— Қани, энди айтинг, ўша узоқ достонингизни.

Низомжон қизнинг тепасида тик турарди, Қиз қандай достон тўғрисида гапиравётганини билмасди.

— Қанақа достон?— деди у ҳам ўтиарarkan.

— Ҳу, тунов куни, Икромжон амакининг жиянимисиз, деганимда, йўқ, бегонаман, достоним узоқ, кейин айтиб бераман, дегандингиз. Қани, энди айтинг.

Низомжон инма дейиншини билмай кўзлари жавдираб, малла фижим бахмалдек товланиб ётган қумларга қаради. Бу қиз унинг унуган кунларини эсига солиб қўйган эди. Низомжон, у кунларни сира эсламасам, дерди. Энди ўзи истамаган ҳолда ўша кунлар билан юзмай юз келиб турибди.

Бошидан ўтган воқеаларни Низомжон бу қизга айтиб берсамикин? Бу ўзи қанақа қиз? Унга ҳаммасини айтиш шартми? Ахир у боя, тол тагида қизишиб кетиб кўнглига

туғилган гапларни ёниб-ўртаниб гапириб берди-ку. У Зирилламада Икромжонга, Жаннат холага айтиб бергаида бошқа гап эди. Улар бу нотаниш боланинг кимлигини билиб қўйишлари керак эди. Бу қиз-чи? Бу унга ким бўлади?

Низомжон қизга қаради. Зебихоннинг кўзлари ўтдек чақнаб унга тикилиб турарди. Бу кўзларга Низомжон 100 беролмади. Бу олов кўзлар уни ўзинга тобе қилиб қўйган эди.

Низомжон ҳикояни қовуштиrolмай бошлади-ю, акасининг тўй кунига келганда қизишиб кетди. Зебихон унинг оғзига тикилиб, ҳайрон қараб турарди. У кўзларини гоҳ пирпиратар, гоҳ пешоналарини тириштириб тингларди.

Бу достони узоқ йигитнинг гаплари юрагини ўртарди. Кўримсизгина, кичкинагина жуссасига шунча аламларни сифдиролган йигитнинг бардошига қойил қоларди.

— Шунаقا гаплар, туз-насиба экан, мана, сизлар билан ҳамхона бўлиб қолдим,— деб ҳикоясини тамом қили Низомжон.

Зебихон шошиб сўради:

— Бу гаплардан Дилдорнинг хабари бормиди?

Низомжоннинг кўзлари бирдан чақнаб кетди. У ўзи билан бўлиб бу тўғрида сира ўйлаб кўрмаган эди. Рост, борди-ю дадасининг, опасининг ниятларидан Дилдорнинг хабари бўлмаса, унда нима бўлади? Нега у билан гаплашмади. У сўнгги марта қишлоқни ташлаб чиқиб келаётганда Дилдор кўчада унинг йўлини тўсган эди. Шунда у нима деганди?

Низомжон ўша айтган гамларни эсламоқчи бўлди. Ўйлади, ўйлади, эслади.

— Бойқуш! Хонадонимизга кулфат олиб келдинг, шумқадам!

Уз гапини ўзи эслаб Низомжон ўрнидан туриб кетди. Икки панжаси билан юзларини чангллади.

— Мен қандай ноинсоф, юзсиз одамман! Уз ўтига ўзи ёниб ётган бир бечорага нималар деб келдим. Айтсан бўлмасмиди, сен акамнинг хотинисан, дадам энди менга олиб бермоқчи, шу гапдан хабарнинг борми, деб сўрасам бўлмасмиди? Е ўзи ҳам билармиди? Билса нега индамади? Балки шу гапни айтмоқчи бўлиб йўлимни тўсганмикин?

Зебихон ҳам ўрнидан турди.

— Майли, бўлар иш бўпти. Энди уни тузатиб бўлмайди. Дилдор билмаган бўлса вақти билан билиб олади.

Зебихон калишига кирган қумни тўқмоқчи бўлиб оёғидан чиқараётган эди, бирдан кўзи қумдаги оёқ изига тушди. Из тўқай томондан чиқиб қум оралаб куйган ергача келган, яна орқага қайтган. Зебихон изнинг қайтган йўлига тикилди. Из жуда ҳам узоққа бормай чап томонга бурниб тўқайга кириб кетгани. Ким бўлиши мумкин?

Низомжон Зебихоннинг нимага қараётганини билмоқчи бўлиб, у тикилиб турган томонга қаради.

— Тўқайдан бирор чиқиб яна қайтиб кириб кетибди. Из янги. Кечаги из бўлганда шамол кўмиб кетарди.

Низомжон бунга парво қилмади. Биронтасидир-да, деб қўя қолди. Ҷарҳақиқат, Марғилон ипак комбинатидан тўнғиз овлаганин велосипедда инженерлар бу тарафларга тез-тез келиб туришарди. Ӯшалардан бирин бўлса ксрак.

Орқага қайтишди. Зебихон энди Низомжоннинг кимлигини яхши билиб олди. Унга юрагининг аллақаерида ачинишми, меҳрми бир нима пайдо бўлган эди. Йўл-йўлакай у Низомжон ҳақида, алам ўтида қолган Дилдор ҳақида ўйлаб борарди.

Офтоб аллақачон чиқиб икки туп толнинг соясини күйиб қоп-қора бўлиб кетган ерига, ошхонанинг чодирига ўз нурини ташлаган эди.

Шодмон бобо бак тагига ўт қалаёлмай ҳадеб тутундан ачишган кўзларини ишқарди.

— Сабилнинг чўғи қолмабди. Оҳ, урушдан аввал сельпоннинг дўконида гугурт қалашиб ёгарди-я.

Низомжон зажигалкасини ёқиб тутаётган тараша тагига тутди. Ўт гурнллаб кетди.

Чодирдан елкасига сочиқ ташлаган кишилар чиқа бошлиши.

Чўлга жон кирган эди.

VII

Апрелнинг бошларида Жаннат хола Найманга арава орқасига сигирини бойлаб кўчини олиб келди. У энди анча ранг олиб қолган. Аммо у ниҳоятда безовта эди. Ош устида ҳам, чой устида ҳам паришон бир қиёфада ўтиради.

Икромжон бўлса озиб, чўп бўлиб кетган эди. Чўл шамоли унинг баданини хабашдек қорайтирган. Юзлари худди саксовулдек бурушиб кетганга ўхшарди. У аввалгича одамлар билан очилиб гаплашмас, айтадиган гапини айтиб бўлгандан кейин, кетмонини елкасига ташлаб тўқайга кириб кетар, иши бўлмаса чодирга кириб кетганича эрталаб чиқарди.

Низомжон ўз иши билан, ахлоқи билан кўпчиликнинг оғзига тушиб қолганди. Кексалар уни умрингдан баракатоп, деб дуо қилишарди.

Фақат Икромжонгина индамасди. Унинг қилаётган ишларини кўриб на яхши, на ёмон дерди. Қараб-қараб ўтиб кетаверарди.

Жаннат хола келиши билан Икромжонни чодирдан олиб чиқди. Бу чаққон, тиниб-тинчимас хотин чўлга бирдан файз киритиб юборгандек эди. Бу орада бошқаларнинг хотин, бола-чақалари кўчиб чиқишиди. Ёлаларнинг қий-чуви, хотинларнинг бақириб-чақиришлари бу жимжит тўқайзорга маҳалла тусини бериб қўйди.

Жаннат хола келгандан бери уларга чодир торлик қилиб қолди. Низомжон қамиш ўриб келиб ўзинга капа қуриб олди-да, кўрпа-тўшагини кўтариб чиқиб кетди.

Унинг капаси ўзи ишлаётган участкага яқин жойда эди. Икромжон келиб капанинг у ёқ-бу ёғидан қараб турди-да, бошини чайқаб қўйди.

— Чакки қилибсан. Маҳалладан узоқ кетмаслигинг керак эди, ўғлим. Ҳали ҳам бўлса палаткалар қаторига капа тик.

Низомжон одамларнинг, ёлғиз ётишдан қўрқиб кўчиб келди, дейишларини ўйлаб индамай ишга чиқиб кетаверди.

У тиним биљмасдан ишларди. Кетмон чопаётгандаги сира орқасига қарамасди. Агар орқага қарасам, ағдарган еримни кўриб ишлагим келмай қолади, деб ўйлардида, индамай кетмонини ураверарди. У шу алфозда бир ўзин уч ярим гектар ерни ағдариб қўйган эди.

Қун пешиндан оққан пайт эди. Палатка томондан сигир-бузоқларнинг, қўй-эчкиларнинг овози эшитилиб турарди. Бу товушлар Низомжонга қишлоғини эслатгандек бўлди. Секин бурилиб ўша тарафга қарамоқчи бўлиб қаддини ростлаётгандаги, Зебихоннинг поччаси ўғлини опичлаб келаётганини кўрди.

Низомжон кеча болага варрак қилиб берган, иккови

уни роса учириншган эди. Ҳали Низомжон чой ичаётгандан ўша вафракнинг толга илиниб қолганини кўриб, оббо, бошқа ясад бериш керак, деб дилидан ўтказган эди.

Тўланбой унинг олдига келиб болани ерга қўйди.

— Э, жиян, бошимни балога қўйдинг-ку. Варраги толга илиниб қолган экан, ишлаб турган жойинмдан дод деб олиб кетди. Қизталоқни оламан деб йиртиб қўйсам бўладими. Қолдим балога, қолдим балога. Узинг бир чорасини қўлмасаиг, мени тинч қўймайдигаига ўхшайди.

Бола дадасининг қўлидан маҳкам ушлаганича, ҳурпаниб қовоғини сөлиб турарди.

— Шунга жанжал қилдингми. Узимга айти қолмабсан-да! Ҳали борганимда бошқасини ясад бераман. Роса учирармиз. Бўптими?

— Ҳозир ясад берасиз. Ҳозир, ҳозир!

— Кўрдингми? Поншо мендан ҳам зўр одам борми, деганда, битта чақалоқни қўлига берниб қўйиб, шу сендан зўр, деган ҳикояни эшитганимисан. Ҳа, бола — пошшо. Үндан зўри олам-жаҳонда бўлмайди.

Тўланбой Низомжон ағдараган ерга разм солиб бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

— Энди ер ағдаринини бас қил, бола. Тракторнисан, нима бало. Ер ағдарининг ўзи билан иш битмайди. Бер оҳанжамаси кейин чиқади. Ёзи билан сув кечасан ҳали. Пол тортавер, бағини бир ўзинг эплолмайсан.

Тўланбойнинг гани тўгри эди. Низомжон икки қўлини белига тираб ағдарилган ерга қараб, энди бас қилсан ҳам бўлар экан, деган фикрга келди.

Ҳали паст-баландлик, потекис жойлар бор эди. Энди ўша жойларга тупроқ сурилса, пол тортиш мумкин. Бола уни тузукроқ ўйлаб кўришга қўймади. Хираклик қилиб этагидан тортавергандан кейин кетмоини марзага улоқтириб, маҳаллага қайтишга мажбур бўлди.

Зебихон опаси билан ион ясаётган эди. Низомжонини кўриб орқасига йиғилиб қолган этакларини тортиб ўрнидан турди.

— Айтдим-ку, почча, устаси шу киши деб,— Зебихон шундай деди-ю, Низомжонга маъниоли кулиб қўйди.— Битта варрак ясад берниг шунга!

— Ҳўп, ҳўп,— деди Низомжон.

У ёнидан пичоқчасини чиқарниб қамиши тилишга тушди. Бола елиб-югурниб у нима деса, шуни топиб келиб турарди. Низомжоннинг ҳам болалиги тутиб астойдил

уриниб кетган эди. Тўлапбой тепасида варракнинг битишига қараб турарди. Бола севишганидан Низомжоннинг кўнглини олиш учун тинмай жаварарди.

— Мушугимни ҳам олиб келаман десам аям қўлимга бир урганлар. Исмоилнинг аясн туғди. Жаннат холамларникига ўрис хотин кўчиб келди. Ўғли жа ўриччага уста экан.

Тўланбой ўғлининг гапларига заақ билан кулиб турарди. Бола жуда ҳам сирли гап айтмоқчик Низомжоннинг қулоғига оғзини тутди.

— Жаннат холамнинг ўғли қочоқ, а?

Боланинг гапи оғзида қолди. Тўланбой унинг бир қулоғини икки буқлаб чўзиб қўйиб юборди. Бола кўз ёшини ютиб дадасига қаради.

— Ҳе, сизга мен нима қиладим?

— Овозингни ўчир, ярамас!

Бола қизариб кетган қулоғини ушлаб, бурнини торта-торта ўрнидан турди.

— Иккиси чи қайта шу гапни айтсанг, қулогингнинг тагидан шартта узиб ташлайман. Айтмайман, де!

— Айтмайман.

Шундан кейин Тўланбой жаҳл билан тишининг орасидан чиртиллатиб туфлаб нари кетди. Икки лунжини шишириб пихиллаб турган болага қараб Низомжоннинг раҳми келди.

— Унақа гапни айтмагин-да.

— Нима, ўзи қочоқ бўлгандан кейин айтаман-да. Ҳамма ўртоқларим айтишади-ку. Азизхон акам герой, Турсунбой қочоқ.

— Бўлди, бўлди,— деди Низомжон.— Агар яна айтсанг варракни битказмаёқ йиртиб ташлайман. Агар онди ҳеч шунақа демайман, десанг, ҳар куни варрак масаб беравераман.

— Бўпти.

Варрак битди. Бола чиллакка ўралган минг улоқ ипни шимининг чўнтағидан олиб варракнинг қовзогига улади.

— Битта гапирсам майлим? Битта гапирай, бошқа гапирмайман.

Низомжон у нима демоқчилигини билмай, майли, айта қол, деди.

— Зеби опам-чи, Зеби опам, энди Турсунбой акага тегмайдилар. Аямга айтаётгандарида эшитиб қолдим. Нимага тегмайдилар?

Низомжоннинг ҳуши бошидан учнб кетди. Демак, Зебихонни Турсунбойга бўлишиб қўйишган экан-да.

Бола варракни олиб кетган, толнинг нари ёғига бориб учираётган эди. Икромжон чодир олдида варракнинг лапанглаб ҳавога кўтарилизётганини кузатиб туарарди. Низомжон унга ер остидан қараб юраги жиз этиб кетди. Бечора! Ҳатто ёш бола ҳам унга таъиз қиласпти. Зебихон ҳам уидан юз ўгирган. У келин бўлмоқчи эди. Энди Икромжоннинг ўғли ҳам, келини ҳам йўқ. Унинг юраги бўшаб қолган. Ким билади, у ҳозир боланинг варрак учириншига қараб туриб шималарни ўйлаб кетди экан?

Жаннат хола сингр етаклаб олдидан ўтнб кетди. Шабада Низомжоннинг димогига галати ҳид олиб келди. Иссиқ нон ҳиди келарди. Беинтиёр ўша ёққа қаради. Зебихон этагни липпа уриб тандирдан нон узиб саватга ташларди. Тандир алангасидан унинг юзлари бўртиб кетибди. Тирсагигача сингини шимариб олганидан оппоқ билаклари кўринниб туарарди. У қўлига енглик кийиб олганидан олдинга тушиб қолган сочини силкитиб орқасига ташлаёлмай у ёқ-бу ёққа алангларди. Бирдан кўзи Низомжонга тушнб қолди-ю илжайди.

— Барака топгур, сочимни орқага ташлаб қўйини!

Низомжон жуда ҳам табаррук одам иш буюраётгандек югуриб борди. Бир ўрим сочини эмас тўлганиб турган илонни ушлаётгандек эҳтиётлик билан ушлади-да, аста еткасидан ошириб орқасига ташлаб қўйли. Шунла унинг димогига қизнинг бўйнидан жуда ҳам ғалати, одамин маст қиладиган бир ҳид келгандек бўлди. Низомжон бу ҳидга тўймай қолганидан шошиб яна унинг орқа бўйнига қаради. Бирам галати, бирам галати...

Зебихон нонларни узиб гапдирга гўзапоя ташлади-да, Низомжонга кулиб қаради.

— Қани, нонга қарап.

— Нима?

Низомжоп ҳали ҳам ўзига келмаган эди.

— Нондан ушатиб енг, деяпман.

Низомжон саватдан орқаси куйган кулчани олиб бир чеккасидан ушатди-да, оғзига солди.

— Новвойликка ҳам уста экансиз. Жуда маза бўпти.

Тўланбой қумгонда сув келтириб тандир оғзига қўйиб кетди. У буларниңга гапига ҳам, ҳолатига ҳам разм солмади. Низомжон хижолат чекиб турган эди, Тўланбой-

нинг бепарволигидан кўнгли жойига тушиб Зебихоннинг олдидан нари кетди. У капасига кетмоқчи бўлиб турганда, тўқай тарафга сигир етаклаб кетаётган Жаннат холага кўзи тушиб қолди.

Бемаҳалда тўқайга сигир обориб нима қилади? Қеч кириб қолди-ку?

У Жаннат холанинг кетидан бормоқчи бўлиб турган эди, мотор гуриллаганини эшитиб тўхтади. Келганидан бери бу тарафларда биринчи марта машина овози эшитилиши эди. Бу товушдан бошқалар ҳам йўлга қараб туришарди.

Қамишлар орасидан юк машинаси кўринди. У лапанглаб-лапанглаб тол тагига келиб тўхтади.

Машина кузовида ўн чоқли хотин, ёш болалар ва учта сигир бор эди. Кабинадан Тоға тушди. Кузовдагилар бирин-кетин ўзларини таппа-таппа ерга ташлайверишли. Низомжон Тогадан бошқасини танимаганидан узоқдан қараб тураверди.

Икромжон Тоға билан кўришиб уни сўрига бошлади.

— Ишлар қалай? — деди Тоға сўрига ўтиаркан.— Мана, йўлни ҳам очиб олдик. Бирон ҳафтадан кейин трактор юбораман. Госпиталь шу тарафга ёрдамчи хўжалик қилмоқчи. Ҳар ҳафта ўзларининг машиналари билан ҳашарга чиқиб туришади. Қовун-тарвуз экишмоқчи.

Икромжон қилинган ишларни гапириб берадётган эди, Тоға ўрнидан туриб, гапириб нима қиласан, кўрсатиб қўя қолмайсанми, деб қолди.

Иккови шудгор қилинган ерга қараб кетишаётганда Тоғанинг кўзи Низомжонга тушиб қолди.

— Яхши юрибсанми, бола? Сени қийнаб қўйишгани йўқми? — деб сўради.

Низомжон нима дейншини билмай турган эди, Икромжон жавоб қилди.

— Йигитча маладес, яхши ишляяпти. Қани юр, еринги Тоғага кўрсатасан.

Низомжон уларнинг орқасидан юра бошлади. Тоға, ҳамма ёқни айланиб ишдан анча мамнун экаёлигини айтди. Низомжоннинг капаси олдига келганда Икромжон Тоғанинг билагидан ушлаб тўхтатди.

— Мана, шу ерларнинг ҳаммасини Низомжон афдарди.

Тоға шудгорга қараб, йўғ-э, деб юборди.

— Рост. Кечаси ҳам бизга билдиримай ер чопяпти, азamat.

Тоға Низомжоннинг елкасига қоқиб қўйди:

— Раҳмат, жиян, раҳмат. Фронтасига иш қипсан.

Тоға Низомжоннинг дилидагини топиб гапирган эди. У чўлга келиб қўлига кетмон олган кунидан бошлаб шу ният билан, фронтасига ишлаш нияти билан ёнарди. Демак, Низомжон ўйлаган ишининг уддасидан чиқяпти.

Тоға унинг бўйнидан қучоқлаб олди-да, елкасидан бир-икки силкиб қўйди. Низомжон гандиракламади. Оёги жойидан қўзгалмади.

— Ҳа, дуруст,— деди Тоға.— Сендан иш чиқади. Бўшашма, бола.

Улар яна жуфт тол тарафга кета бошлашди.

Шу пайт Жаннат хола тўқайдан сигир етаклаб чиқиб кела бошлади. То у етиб келгунча Низомжон кутиб турди. Дарров қўлидан арқонни олди.

Жаннат холанинг кўзлари қизарган. Йиғлаганга ўхшайди. Унинг юзларида эрталабки кулкидан нишон қолмаганди. Қадди ҳам букилиб қолгандек.

Низомжон, нима бўлди экан, холироқ жой топиб йиглаб-йиғлаб аламини босиб келаётганимкини, деб ўйлади.

Аммо эртасига тушликдан кейин яна ўша тарафга қараб қўлида тугунча билан худди одамлардан яширин-гандек аланглаб кетаётганини кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Қаёқقا боради? Тўқайда нима қиласди?

Бу саволга Низомжон жавоб тополмасди.

VIII

Тоға шу кеча Найманда қолди.

Кечаси Икромжоннинг радиосини ўртага қўйиб алла-паллагача эшишиб ўтиришди. Сўнгги ахборотдан кейни Икромжон, бўлди, батареяси тугаб қолади, деб олиб қўяётган эди, Тоға яна бураб қўйди.

— Эшитайлик-да, мунча мумсик бўлмасанг. Батареясидан ташвиш қилма, госпиталдаги аскар болаларда ісероб. Қанча керак бўлса топтириб бераман.

Шундан кейин Икромжон индаёлмай қолди. Бу ердагилар кўпдан бери концерт эшитишмаган эди.

Низомжон саҳарлаб ишга чиқиб кетиши керак. Шунинг учун ҳам ҳаммадаи вақтли ётиб оларди. Концертни ташлаб кетгиси келмай ўтириб қолди.

Хофизлар Навоий ғазалларидан ўқишаради. Бу қўшиқлар ўтирганиларнинг хаёлини аллақаёсқларга олиб кетиб қолди. Айниқса, Тоға чордона қуриб олиб чодирнинг шифтига тикилганича қимирламасди.

Бу ашулалар қанчалик таъсири бўлмасин Низомжон концертнинг охнригача ўтиrolмади. Ташқарига чиқиб тол шохига қатор илиб қўйилган фонарлардан биғини олди-да, ўзоқ тагида липиллаб турган ўтга қамиш тугиб ёндириди, фонарни ёқди.

Бу ерда ҳар куни эрталаб чодирдаги фонарларни олиб чиқиб тол шохига илиб қўйиш одат тусига кириб қолган эди. Бир чол уларга лампамой қўйиб, пилигини қирқиб тайёрлаб қўярди. Низомжон фонарни кўтариб кетаётгандан Тўланбойнинг чодири олдида Зебихон билин опасининг шивирлашиб гаплашиб ўтирганиларни кўриб қолди.

— Ҳа, иним,— деди Зебихоннинг опаси,— ухлагачи кетяпсизми? Воҳли-ку? Чайлани жуда четга қурибсан. Қўрқмайсизми?

Низомжон тўхташга тўхтади ю, нима дейишини билмай туриб қолди. Бу хотиннинг меҳрибончилигидан кечаги гапни албатта унга Зебихон айтиб берган бўл а керак, леб ўйлади. Низомжон у билан сира гаплашмаган, қанақа хотин эканлигини яхши билмасди. То у бир нима деб жавоб бергунча хотин унга чой узатиб қолли.

— Ўтиринг, Тўланбой акангиз ҳали-бери чодирдан чиқмайдилар. Тога билан гаплашиб ўтирибдилар.

Низомжон у кўрсатган кўрпача четига эмас, ажриқа ўтириди.

— Зеби айтди, бошингизга тушган кунларнинг барини эшиздим. Энди нима қилмоқчисиз?

Низомжон ялт этиб Зебихонга қаради. У, мен опамдан ҳеч гапни яширмайман, дегандек унга дадил қараб турарди. Хотин яна сўради:

— Энди дадангизнинг олдига қайтиб бормайсизми?

— Бу тўғрида ўйлаб кўрганим йўқ. Ҳар ҳолда бормасам керак. Юрагим бетламайди. Борсам, албатта, яна кўнглимни бузадиган бирон гап айтади. Энди нима қилмоқчисан, дедингиз. Нима қилмоқчилигимни кўрмаяпсизми. Шу ерда қоламан. Сизлар нима бўлсангиз мен

ҳам шу. Энди бу ердан ҳеч қаёққа кетмайман. Бутунлай қолиб кетаман.

Низомжон шупдай деди-ю, бўшагаи пиёлани унга узатиб ўрнидан турдн.

Чодир ичида бола ижирғаланди, хотин шошиб кириб кетди. Зебихон Низомжон орқасидан секин деди:

— Шошмапг, мен ҳам ўшаққа бораман.

Иккови секин-секин юриб Низомжоннинг узоқда қорайиб турган чайласига қараб кета бошлиши. Ҳали ой чиқмаганидан чўл қоронги эди. Айниқса, Низомжон қўлига фонаръ ушлаб олганидан оёқ остини кўради-ку, сал нарироқни кўролмасди.

— Сиздан битта гапни сўрамоқчи эдим.

Зебихоннинг овози негадир титрагандек туюлди. Низомжон унга ташвишли қаради.

— Жаннат хола сизга ҳеч нарса демадиларми?

Низомжон ҳайрон бўлди. Елкасини қисиб бош чайдади.

— Бир нима дейишлари керакмиди?

— Билмадим. Ҳар ҳолда мен тўғримда бирон гап айтмадиларми деяпман-да!

Яна анча жойгача жнм кетиши. Бирдан Низомжоннинг ёдига эрталаб унинг жиянига варрак қилиб берадётганда эшитган гапи келди. Ўшанда бола, Зеби опам Турсунбой акага тегмайдилар, аямга шунақа деганларини эшитдим, деган эди. Ҳозир Зебихон ундан шу гапга Жаннат хола нима деган эканини билмоқчи бўлиб сўраётган бўлса керак.

Чайлага етиб келиши. Низомжон Зебихонга тикилиб туриб, унинг қоп-қора қошларига, қуйиб қўйгандек келишимли қоматига маҳлиё бўлиб қолди. Қизнинг гавласини фонаръ гира-шира ёритиб турарди. Қоронги чўл фонида у худди эртакларда тасвирланган аллақандай фаришталарга ўхшаб кўринарди. Низомжон ўзини тутолмади. Кўнглига келган гапни айтиб юборди.

— Жаннат холанинг нима деганини билмоқчими-дингиз? Сиз Турсунбойни севардингиз. Аммо Турсунбой...

Зебихоннинг кўзлари чақнаб кетди.

— Сиз бу гапни қаёқдан билдингиз?

— Битта мени эмас, ҳатто муштдек келадиган жиянингиз ҳам билади. Ҳамма билиб кетган. Мен ўзимнинг кимлигимни сизга ўзим айтиб бердим. Аммо сиз ўзини

ГИЗНИНГ КИМЛИГИНГИЗНИ АЙТИБ БЕРМАДИНГИЗ. УЗИМ БИЛИБ ОЛДИМ.

— БИЛИШНИГИЗ ШУНАҚА ЗАРУРМИДИ? — ДЕДИ ЗЕБИХОН УНИНГ КҮЗЛАРИГА ТИКИЛИБ.

Низомжон яна елка қисиб қўйди.

— БОЛА БЎЛИБ БИРОВЛАРНИНГ ТАҚДИРИГА ҚИЗИҚМАГАН ЭДИМ. БИЛМАДИМ, ЎЛАЙ АГАР, НИМА УЧУН СИЗНИНГ КИМЛИГИНГИЗГА ҚИЗИҚИБ ҚОЛГАНИМНИ ЎЗИМ ҲАМ БИЛМАЙМАН.

Низомжон бир оз ўйлаб турив яна деди:

— Мени кечиринг, энди қизиқмайман. Иложи бўлса кўзингизга кўринмасликка ҳаракат қиласман. Узим шунақа омади келмаган бола эканман. Ҳеч ишим юришмайди. Агар хафа бўлмасангиз айтиб қўяй. Энди бир-бири миздан узоқроқ юрайлик. Орамизда ҳеч гап йўқ. Бекорга гап-сўз бўлиб юрмайлик.

Унинг гаплари Зебихонни тамомила ҳайрон қилиб қўйган эди.

— Очиқроқ айтинг, сизга нима бўлди? Нималар деяпсиз? Тушунмаяпман!

Кўнглига келган гапни очиқ айтишга Низомжоннинг сира тили бормасди. Очигини айтса, албатта, қиз ранжиди. Ким билади, балки ранжимас. Ахир ҳақиқатан ҳам уларнинг ораларида тириоқча ҳам гап ўтмагал. Ҳатто тузуккина тўғри гапни ҳам гапиришмагани-ку:

— Хафа бўлмайсизми? Хафа бўлмасангиз айтаман. Қиз ҳайрон қараб турарди.

— Икромжон ака билан Жаннат хола менга бошпана беришди. Ҳеч ким қилмаган яхшиликлар қилишибди. Шу одамларнинг дилини огритмасам дейман.

— Уларни хафа қиладиган бирон иш қилиб қўйдингизми?

— Ҳозирча йўқ. Келинг, очигини айтиб қўя қолай. Сизнинг Турсунбойга бўлишиб қўйилганингизни шу бугун эшилдим.— Низомжон гапиришга қийналиб тез-тез ютиниб оларди.— Бу хилда бошлишиб юришимизни Икромжон амаки билан Жаннат хола билиб қолишиша, мендан ранжишади. Ахир, улар сизни келин қилишмоқчи экан-ку.

Зебихон ўйламай жавоб қилди!

— Эҳа, ҳали шунақамиди? Сиз мени ўйлаган бўлсангиз, мен сизни хаёлимга ҳам келтирмагандим.

Зебихоннинг ёлғон гапираётгани кўзидан билиниб турарди. Бу гап Низомжонни дадиллантирди.

— Бу гап яхши бўлди. Шу гапдан кейин албағта сизни ўйламайман. Раҳмат.

Зебихон ўйламай айтпб қўйган гапини тўғрилаш учун бошқа гап қидиради. Унинг қошлари чимирилди. Пешонасида тугунчак пайдо бўлди.

— Бироқ чумчуқдан қўрқсан одам тариқ экмайди, шу гапни эшитганимисиз?

— Эшитганима,— деди Низомжон.— Икромжон aka чумчуқ эмас-да.

— Албатта. Икромжон амаки чумчуқ эмас, аммо Турсунбой чумчуқ. Чумчуқ ҳам ундан хижолат бўлади.

— Сут ичиб оғзимиз куйған, энди қатиқни ҳам пулаб ичмоқчимиз-да,— деди Низомжон. У бу гапи билан Диlldорга элакишиб зада бўлганини айтмоқчи эди. Буни Зебихон у ўйлагандан ҳам зиёд тушунгган эди. Кинояли қилиб жавоб берди:

— Ўша Диlldоригиз қайпоқ суту, биз ачиган қатиқ эканмиз-да.

— Йўқ, йўқ,— деди Низомжон шошиб.— Мен бутунлай бошқа гап айтмоқчи эдим. Бу бир мақол-да. Ўзими айтяпман.

Зебихоннинг қизлик фурури баланд келди. Аёллар ҳеч қачон ўзларини пастга уришмайди. Ҳамма вақт баландда туришини исташади. Низомжоннинг гаплари унинг фурурига текканга ўхшайди. Аёлларга қанча сўйкалсанг шунча ёқмайсан. Қанча ўзингни олиб қочсанг, унга шунча сирли туюласан. Зебихон бу бир сўзли йигитнинг қатъиятини, фурурини синдиromoқчи, уни ўз орқасидан соядек эргаштириб юриб томоша қилмоқчи бўлди.

Бу иш унинг қўлидан келарди.

У шу ният билан биринчи қадамни босди. Чўл шамоли эсиб қамишзорларда увлади, қиз соchlарини тўзғитди, буйдалаб кўзларини, қошларини беркитиб ташлади. Қиз бир чиройли бурилиб Низомжондан нари кетди.

Қашқар товоқдек бўлиб ой кўтарилиб келарди. Ой худди Зебихоннинг елкасига қўниб туриб қолгандек эди.

Унинг гавдаси оппоқ чодиргатушган соядек кўринарди.

Қирра бурни, бўртиб турган кўкраклари, нимча сиқиб турган беллари Низомжонни маҳлиё қилиб қўйган эди.

Зебихон шу тариқа ўзини олисроқдан бир муддаг намойиш қилиб тургандан кейин гавдасини ғалатироқ эгиб кескин бурилди-да, шамолдек елиб чодирлар томонга қараб кетди.

Низомжон тушида кўриб ўнгига ҳайрон қолганлек гангиб турарди.

У капага кириб ўрнига чўзилди-да, қўлини узатиб фонарь пилигини пасайдирди. Шабада капа қамишлари ни шитирлатади. Аллақайда бўри улийди. Чодир тарафдан одамларнинг шов-шуви аранг эшитилади. Фақат Қурбақаларнинг тинимсиз вақиллашигина чўлга ҳокимлик қилади.

Низомжон дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига агдарилиб бедор ётарди. Кўзига ҳадеб Зебихон кўринаверди. У, нима қиласдир шу гапни айтиб, деб ўзини ўзи койиди. Низомжон ётиб ётолмади, ухлаб ухломади. Охири ўриндан туриб бошқатдан кийинди-да, кетмонини елкасига ташлаб шудгорга қараб кетди.

У ағдарилган ершинг пасти-баландини кузатиб чиққандан кейин дўнгликдан тупроқни пастга қараб сура бошлади.

Кеча анча салқин эди. Аввалги уйқу карахтлигидан, салқинда ишга қовушмаганидан кетмонин урган ерига бориб тушмаётган эди. Ярим соатча шу кўйи ишлагандан кейин, бадани қизиб терлади. Устидаги фуфайкасини марзага улоқтириб астойдил ишга берилиб кетди. У ишларкан, ҳеч нарсани ўйламасди. У Зебихонни ҳам, Икромжонни ҳам, бундан уч соатларча олдин Зебихон билан бўлган гапларни ҳам унугланган. Тонг отишига яқин у уч ярим сотихча жойнинг паст-баландини текислаб бўлганди.

Аста-аста уфқ оқариб кела бошлади. Низомжон кетмон дастасига тирсагини қўйиб онда-сонда сузиб юрган уқпардек енгил булутларни томоша қилаётганда нимадир шитирлагандек бўлди. Орқасига ўғирилиб қараган эди, Жаннат холанинг тўқай тарафга жадал юриб кетаётганини кўриб қолди.

Эл уйқуда. Бу хотин тонг қоронғисида тўқайдада нима қилади? Низомжон беихтиёр:

— Хо, хола!— деб қичқирганини ўзи ҳам билмай қолди.

Жаннат хола орқасига ўғирилди. У ёқ-бу ёққа қараб ҳеч кимни кўрмагандан кейин шошиб қамишлар орасига кириб кетди.

Низомжон ҳайрон бўлди. Орқасидан бормоқчи бўлиб Сир-икки қадам юрди ҳам. Кейин негадир тўхтади. Уни кутиб туришга жазм қилди. Чайласининг олдига келиб

ерга бир боғлам қамишни ёзиб ёнбошлади. Секин-секин тонг ёришишини кузатиб ётаверди. Кўзи илинганд экан, Икромжоннинг овозидан уйғониб кетди.

Кўзини очганда Икромжон тепасида туарди.

— Нима қилиб ётибсан? Урнингда ётсанг бўлмайдими?

Низомжон кўзларини ишқаб ўрнидан турди.

— Қишлоққа тушиб кетяпман. Бугун кечқурун партия мажлиси бор. Тоға билан машинада кетаман. Устарани олганмидинг. Олган бўлсанг бер, соқолимини қириб олай. Шу аҳволда қишлоққа қандай тушаман.

Низомжон устарани олмаганини айтди.

— Ким олди? Эрталабдан бери қидираман. Ҳеч қайдай йўқ.

Низомжон атрофга қарамаган экан. Кун ёйилиб кетибди. Нонушта қилгани Икромжоннинг орқасидан юриб чодирга келди. Жаннат хола ўчоқ олдидаги болта билан ўтин майдалаб ўтирган экан. Низомжон унинг олдига келди.

— Аzonлаб тўқайда нима қилиб юрган эдингиз, хола?

Жаннат хола қўрқиб кетди. Бу гапни бирор эшиг-маддикин, деган шубҳа билан атрофга аланглаб олди.

— Утии тергани боргандим. Уша тарафда илдиз кўп. Илдиз саксовулдан ҳам оғир ёнади, болам. Бор, чойингни ичинб ол. Битта ўзинг қолдинг.

Ҳақиқатдан ҳам Жаннат хола илдизларни тўнкага қўйиб майдалаётган эди.

Тоға машинага чиқиб олди ҳамки, Икромжон чодир ичидаги устарасини қидириб, ўзидан-ўзи ғўлдираб юарди. Тоға машина сигналини босди.

— Чиқа қолсанг-чи, сени қишлоқда бирор куёв қилярмиди, юравер, гузарда қиртишлаб оласан.

Икромжон ноилож чодирдан чиқиб машина олдига келди! Хотинига қараб тўхтади.

— Қишлоққа тушаман деган эдинг, юрмайсанми!

Жаннат хола унга қарамай жавоб берди:

— Кетаверинг, қишлоқда мен нима қиласман.

У негадир эрининг кўзига қараёлмасди. Қумлик тарафдан икки отлиқ келарди. Тоға қўлини пешонасига соябон қилиб қараб турди-да, гуп этиб ўзини ерга отди.

— Маршаллар келишяпти,— деди у Икромжоннинг олдига келиб. Икромжон ҳам отлиқлар келаётган томонга қаради. Кейин икковлашиб қумликка томон кета бошлишди.

Тоға, маршаллар келишяпти, деганида Низомжон ҳайрон бўлган эди. Шушинг учун ҳам отлиқлар то етиб келишгунча кўзини узмай қараб турди.

Отлиқларнинг бири, бошига қирғизча қалпоқ кийиб олган, яктагининг очиқ ёқасидан кўкрак ёллари чиқиб турган эллик беш ёшлардаги яғриндор, бошқаси, ёши нечадалигини билib бўлмайдиган пакана, кўк кўз киши эди.

Уларнинг ҳар иккovi ҳам отдан тушиб аввал Тоға билан, кейин Икромжон билан қўл олиб кўришишди. Улар тик туришганича анча вақтгача ниманидир қизишини гаплашишди. Тоға ён соатини олиб қаради. Пакана киши қўлини икки томонга ёзиб елкасини қисди. Улар олдига боролмай чодир ёнида қараб турган Тўланбойни Тоға имлаб чақирди.

Тўланбой иккала отни жиловидан ушлаб толнинг нари ёғига олиб ўтиб кетди.

Тоға меҳмонларни сўрига олиб келиб ўтиришга таклиф қилди. Бирдан кўзи Низомжонга тушиб:

— Ана шу йигит-да! — деди.

Меҳмонлар Низомжонга қараб олишди. Тўланбой ҳам қайтиб келди.

— Тўлан,— деди Тоға.— Маршалларга ўзинги қараб турасан. Эрталаб етиб келаман. Қолган гапни бафуржга гаплашамиз. Қани, Икром, бўлмаса биз кетдик.

У меҳмонларга узр айтгандек қўлини кўксига қўйиб жилмайди.

Низомжон нима учун Тоға уни меҳмонларга кўрсатди, нима учун бу оддийгина кишиларни маршал деди, тушунолмасди. Зебихон патнисда нон, туршак опчиқиб улар олдига қўйди. Опаси ўчоққа ўт қалаб юборди.

Тоға билан Икромжон хотиржам бўлиб жўнаб кетишди.

Меҳмонлар кечгача чўл кезишишди. Пиёда қумлик тарафга кетишганича кечқурун қайтиб келишди. Соқоли ўсиб кетгани қаттиқ чарчабди. Сўрига чалқанча ётди-ю, тракторга ўхшаб тариллаб хуррак ота бошлиди. Уни овқат пишганда Тўланбой уйготди.

Низомжон уларнинг суҳбатига халал бермаслик учун вақтликкниа чайласига қараб кетди. Чарчаганидан ётди-ю, ухлаб қолди. Эрталаб уйғонса, Тоға билан Икромжон иккала меҳмонга чопилган ерларни кўрсатиб юри-

шилти. Қирғизча қалпоқ киігани қамчин дастасиниң аздарылган ерга суқиб күрди. Паканаң тупроқни қисим-лаб уқалаб Тоғага нималардир, деб тұқай ва құмликни күрсатди.

Низомжоннинг чайласи олдига келиб Тоға ёнидан буқланған қоғозни олиб ерга ёзди. Ҳаммалари чўккалашиди. Бу Ёзёвон картаси экан. Қалпоқли киши карта устидан қамчин дастаси билан доңра ясад бир нима деди. Тоға иягини қашиб ўйланиб қолди. Охири:

— Хўп, хўп, маршал. Шундай қиласми,— деди.

Низомжон уларнинг гапларига қулоқ солиб турарди.

Пакана киши икки қўли билан гўё чўлни қамраб олмоқчилик ҳаракат қилди.

— Олти кундан бери чўл кезамиз. Бу ёқдан Олтиаринқ, Куба, Тошлоқ, у ёқдан Бувайдада, Риштон, Бағодд колхозлари бир минг гектар ерини ўзлаштириб бўлишди. Бирон ойдан кейин сизларга нафбат келади. Нефтпромдан келиб артезиан қазиб беришади. Семун заводида уч юзта шиферингиз бор. Штабдан бориб наряд олинглар. Яна нима зарур бўлса рўйхат қилиб юборинглар. Ҳаммасини тўғрилаймиз.

У гапидан тўхтаб Низомжонга қаради.

— Шу яхши эмас-да. Тоға, сен зийрак одам эдинг-ку! Шундоқ яхши ишлаётгани одамининг кийим-бошнин қара. Рўйхатга этик ҳам ёз. Берамиз.

Низомжон шу турқи-таровоти билан меҳмонлар олдида турганидац, Тоғани хижолат қилиб қўйганидан ўнгайсизланиб ерга қаради. Тоға картани яна тахлаб ёнинг солиб қўйди.

Улар кетишаётганида пакана бўйли киши Низомжоннинг олдига келиб елкасига қоқиб қўйди.

— Шунақа бўлиш керак, ука. Раҳмат, раҳмат!

Низомжон нима деганини билмайди. То улар тол тагига боришгунча жойидан қимирламай тураверди. Икки меҳмон яна отга миниб құмликка қараб кетишли.

Улар кўздан йўқ бўлиб кетишгунча Тоға орқадан қараб турди-да, керосин олиб келган грузовойга чиқиб қишлоқ тарафга кетди. Икромжон сўрига ўтириб ёғоч оёғини еча бошлади. Низомжон ёнига келди.

— Булар ким, амаки?

— Уларми? Улар чўл маршаллари. Охунбобоев ота уларни ана шундай деб атаган. Бири Ёзёвонни ўзлаштириш штабининг бошлиғи. Бири жамики қуриладиган

иморатларга бошлиқ. Билдингмн? Улар кўпини кўрган, канал қазиганимизда ҳаммани қойил қолдирган кишилар. Шунаقا, болам. Омон полвон дегани эшитганмисан? Тўппонча полвонни-чи?

Низомжон нима дейишини билмай:

— Иккаласининг ҳам минган оти яхши экан. Серкдаги отларга ўхшайди-я! — деб юборди.

Икромжон унинг гапларидан ҳузур қилиб кулди.

IX

Жаннат хола энди чўлдан бир қадам ҳам бошқа ёқка жила олмасди. Унинг юраги шу чўлда. Тўқайга пинҳоний қатнаб юришига, чодирдан устара йўқолишига сабаб бор эди.

Турсунбой шу тўқайда. Унинг қамишлар орасида яшириниб юришини Жаннат холадан бошқа ҳеч ким билмасди.

Кеча Жаннат хола ўғлиниг олдига борганда соқоли ўсиб кетганини, соchlари қулоқларидан осилиб ваҳшӣ қиёфасига кириб қолганини кўрган эди. Шунинг учун ҳам у эрининг устарасини обориб берганди.

Икромжон қишлоққа кетди. Энди тушлик пайтида ҳам ўғлига овқат олиб борса бўлади.

Ҳамма шудгорга чиқиб кетган. Чодирлар олдида ҳеч ким йўқ. Жаннат хола шошиб ун чалиб қўймоқ солдида, болтани қўлига олиб тўқайга қараб кетди.

Турсунбой қамиш капа олдида тиззасини қучоқлаб дарвиш қиёфасида ўтиради. У турган жойига одам қадами етмаган эди. У кўпдан бери бирор билан гаплашмаган, дунёда нималар бўлаётганидан бехабар эди. Совун тегмаган бетлари кир, ҳам кўрпа, ҳам тўшак ўрнини босган тўнининг енглари титилиб, этаклари балчиққа беланганидан доғ босиб кетганди. Унинг бир вақтлар қизларни шайдо қилган қоп-қора кўзлари энди маъюс, атрофга маъносиз боқарди.

Кеча саҳар пайтида осмони фалакда турна ўтди. Турсунбой ўшаида ҳам уйғоқ эди. Турна овози унга жуда кўп нарсаларни эслатиб кетган эди.

Турна қанотида бу чўлларга баҳор олиб келди-ю, аммо Турсунбойнинг қалбида уйилиб, муз битиб ётган қорни эритолмади. Унга баҳор келмади.

У ҳар куни тўқай кезиб қамишлар орасидан ишлаёт-

ган ҳамқишлоқларини кўриб ўтиради. Уларнинг бари таниш одамлар. Фақат биттаси бегона. Бу йигит ким бўлди экан?

Икки кун бўлди, Турсунбой Зебини шу йигит билан кўрди. Қум ёқасида у билан анча гаплашиб ўтири.

Турсунбой Зебининг овозини ҳам эшилди. Эшилди-ю, ўзи овоз чиқазолмади. Агар ёлғиз учратолса эди, албатта, овқат келтиришни ялиниб сўрарди. Йўқ, ёлғиз учратолмаяпти. У кимдандр моховлар яшайдиган орол ҳақида эшилганди. Моховлар оролига ҳеч ким киритилмайди, ҳеч ким у ердан чиқарилмайди. Наҳотки, Турсунбой ҳам ўша моховлардек танҳо яшаса?

Унинг қамиш чайласи олдидан ўрдаклар учади, яқингинасидан тўнғизлар ўтади. У бу жойда худди ўшалардек яшириниб яшашга, одамлар кўзига кўринмай яшашга мажбур.

У қачонгача шу хил яшашини билмасди. Бу тўғрида ўзидан сўрамасди ҳам. Мабодо шунаقا хаёл бошига келса ўзидан-ўзни қўрқиб кетарди. У ниманидир кутарди. Нимани кутаётганини ўзи билмасди.

У кўпинча эртани эмас, тақдирини эмас, онасининг олиб келадиган овқатини кутарди. Шундан бошқа ҳаётдан илнижи қолмаганди.

Жаннат хола чайла олдига келганда Турсунбой қимирламай ўтиради. У шошиб она қўлидан тугунчани олди-ю, ҳеч қаёққа қарамасдан, ҳеч нарса демасдан ўзини овқатга урди.

У бир умр овқат кўрмагандек пишиллаб, шалоплатиб қўймоқни еб бўлди. Ёғ бўлиб кетган қўлларини ялади. Унга қараб турган онанинг юрак-бағри эзилиб, кўзларидан мўлт-мўлт ёш думаларди.

Турсунбой қўлларини тўнининг этагнга артиб онасига қаради.

— Шатталигимни дадам биладими? Унга айтма. Нақ тутиб беради.

— Даданг бир оёқдан ажраб келган.

— Биламан, биламан,— деди Турсунбой яна лабини ялаб.

— Тоғанинг ўғлидан қора хат келган, хотинига билдирмаяпти.

Турсунбой бошини эгиб қимирламай ўтириб қолди. У раиснинг ўғли билан ўртоқ эди. Иккови бирга ўқишган, бирга катта бўлишган эди.

— Аэизхон қаҳрамон бўлди.

Турсунбой қўл силтаб тескари қаради. Бирдан бошини эгди-ю, узоқ сукутда қолди.

— Шунақа, болам. Сени ҳам шунақа қаҳрамон бўлади, деб ўйлаган эдик.

Турсунбой индамади. Бояги ўтиришида ўтираверди. Кейин бош кўтариб маъюс деди:

— Бир пиёла аччиққина кўк чой бўлармиди-я!

— Қандоқ қилиб олиб келаман, болам. Бирор билиб қолади. Сен шўринг қургурга қумғон олиб келай десам, ўт ёқолмайсан. Тутунидан билиб қолишади.

Турсунбой ўрнидан туриб керишди. У керишганда тўнининг олди очилиб яланғоч кўкраклари кўриниб кетди.

— Яктағинг ҳам кир бўлиб кетибди.

Бирдан ачимсиқ тер ҳиди келиб она димогига урилди. У бурнини жийириб юзини тескари ўгириди.

— Кўйлак олиб келмасан-да.

— Қандоқ олиб келаман. Даданг билиб қолса нима бўлади? Шу кунда ўзимнинг ҳам аиҷа мазам йўқ. Безгак тутяпти. Дадангга билдирмајман. Билиб қолса қишлоққа тушириб юборади. Мен кетиб қолсам ҳолиниг нима кечади? Кечалари танам зирқираб оғриса ҳам тишимни тишимга қўйиб чидаяпман. Пешонам қурсин, бунча шўр бўлмаса.

Бола онанинг дардига парво қилмади. Ҳамон лабини ялаб, бошқа ўйлар билан овора эди.

— Шунақа, болам, касалман. Ишқилиб, толенингга ўлиб қолмай-да.

— Анови бола ким?

— Даданг бошлаб келган. Яхши ишляяпти. Тиззалиримда дармон қолмади.

— Эртага овқатни кўпроқ олиб кел!

— Хўп, болам, хўп. Ишқилиб, касалимни даданг билиб қолмасин-да, дарров қишлоққа жўнатворади.

— Этик топиб келмасанг, оёқларимни қамиш тилиб ташлади.

— Этиқни қайдан оламан. Даданг бир пой этиқ кияди. Бир оёғи йўқ унинг. Бугун устарасини қидириб мени жуда қийнаворди. Умримда қилмаган ишим. Қайчи опкелган эдим. Сочингни олиб қўяйими?

— Керак эмас. Этиқ топиб кел!

Она-бола узоқ гаплашолмадилар. Жаннат хола, бо-

ласини қабрга қўйиб келаётгандек юрагида оғир дард билан орқасига қайтди.

Турсунбой яна ёлгиз қолди. Яна қамишларнинг совуқ шитирлаши, яна бақаларнинг киши меъдасига тегадиган бир хил қуриллаши.

Тепада кўм-кўк осмон, атрофда қовжираган сап-сариқ қамиш...

Турсунбой онаси кетган йўлдан аста юриб ялангликка яқин келди. Атрофга аста разм солиб, секин қамишлар орасидан бош чиқарди.

Нотаниш бола ҳамон кетмон урянти. Ялангоч бадани терлаб кетганидан янги юнилган самовардек ялтирайди. Марза четида иккى қўлини белига қўйиб Зеби турибди. Бола унга қарамайди. Зеби хаҳолаб кулади.

Унинг кулгиси Турсунбойнинг қулогига ўқдек ботди.

Зебининг бошидаги рўмолини шамол учиряни, бўйиниларига ўраб ташлаяни. Турсунбой унинг шу бўйиниларига билагини ташлаган. Кулки тошиб чиқаётган лабларидан ўпган.

Қани энди, шу куплар қайтиб келса! Келармикин?

Шу топда уларнинг ораси икки юз метрча ҳам келмайди. Чақирса эштади. Югурса етади. Аммо чақиришнинг ҳам, югуриб етишиниг ҳам иложи йўқ. Уларнинг ораси милионларча километр, унга на юриб етиб бўлади, на униб. Балки, бир умр етиб бўлмас.

Зеби қумгоидан сопол пиёлага чой қўйиб йигитга олиб борди. Йигит бир дам кетмонини ерга ташлаб қўлидан пиёлани олди. Зебига қараб-қараб симира бошлиди.

Турсунбой тамшанди. Шўр кўлмак ичавериб Турсунбой чой таъмини унтуаёзган эди. Шу топда унга Зебидан кўра қўлидаги қумгон аъло туюлиб кетди

Тўқайнинг айлана жойидан Жаннат хола бир қучоқ илдиз орқалаб чиқди. У бетоблигидан илдизларни араңг кўтариб келарди. Орқасидаги юқдан мункайиб бурни ерга тегай-тегай дерди. Нотаниш йигит шудгордан югуриб чиқиб орқасидан юкни олди. Қампир қотиб кетган белини силаб, ерга ўтириб қолди. Турсунбой бу манзарани кўриб туради. Шу топда унинг кўзига бу нотаниш бола ниҳоятда бадбашара, ниҳоятда ёвуз бўлиб кўринди.

Гўё онасининг меҳрини шу бола ундан тортиб олиб қўяётгандек. Уни онасидан бегона қилаётгандек туюлди,

Нотаниш бола илдиз бойламини елкасида азод кўтариб чодир тарафга қараб пилдираб кетди. Шудгорда Жаннат хола билан Зебихон қолди.

Турсунбой бир интилиш билан қамиш орасидан чиқди-ю, юраги дов бермай орқасига тисарилди.

Унинг кўксидан Зебига нисбатан қандайдир аламли ўч ёнарди. Зебихон Жаннат холани суюб марзага олиб чиқди. Капа олдидаги қамиш ғарамига ўтқазди. Қумғондан чой қуйиб тутди. Кампир қуруқшаб қолган лабларини пиёлага тутди-ю, негадир ичмай тўқай томонга қаради.

У қўлидаги чойни ҳам боласига илинарди. Турсунбой тупугини ютди. У ўз онасини яхши билади. Агар у шу топда унинг ёнида бўлганда албатта қўлидан олиб шу чойни ичарди. Она бир қултум сувга зор бўлиб турган бўлса ҳам барибир олиб ичарди. Чунки онаси ўзи емай, унга едирган, ўзи ичмай, унга ичирган.

Йигит ўтинни ташлаб қайтиб келди. Жаннат холага пимадир деди. Кампир бошини сарак-сарак қилиб ўрнидан турди. Мункайғанича чодир тарафга қараб қолишди. Зеби билан нотаниш бола орқасидан қараб қолишди. Зеби қамиш устида ётган фуфайкани олиб йигитнинг елкасига ташлаб қўйди.

Турсунбой титраб кетди. Қўллари муштга айланди. Тишлари ғичирлади.

Тол шохига илинган темирни кимдир тош билан урди. Унинг залварли овози чўл бўйлаб янграб кетди.

Ошпаз одамларни тушликка чақираётган эди.

Зеби билан нотаниш йигит ўша ёқقا қараб кета бошлишди. Пўлла Зеби йигитнинг билагига оснлиб олди.

Бу манзарани Турсунбой ғазаб билан кузатиб қолди.

У очликни ҳам, танҳоликни ҳам унуди. Телбадек довдираб балчиқ кечиб, бўри уясидек совуқ чайласига кетарди.

Турсунбой ҳамма нарсадан кечганда ҳам биргина шу Зебидан кечмас эди. Шу танҳоликда ҳам кўнглининг бир чеккасида қачонлардир у билан топишиш илинжи яшарди. Энди у шу илинжидан ҳам маҳрум бўлганига ишениди. Зебихон унинг охирги илинжи эди. Унинг жарангли кулкилари ҳамон қулоқлари остида янграб турарди. Унинг санъат асаридек кўркам қомати кўз олдида турарди. Биринчи бор ўлгандаги лабида умрбод қолгац аллақандай тотли маза ҳамон уни тамшантиради.

Энди:чй? Энди бу гаплар бир хаёл, бир рўё бўлиб қолди.

Турсунбойни ҳаётда ушлаб турадиган ҳеч нарса қолмади.

Турсунбой ҳиссиз ҳам яшай оларди. Йигитлик қасамидан кеча олган, она вужудини кемираётган дардни писанд қилмаган, шармандаликда яшашга рози бўла олган йигитда яна қандай ҳис бўлиши мумкин?

Шуларнинг барига кўнган одам севгисиз ҳам яшashi мумкин.

Турсунбой ана шундай бўлиб қолганди.

X

Чўл баҳорини ҳеч қаернинг баҳорига ўхшатиб бўлмайди. Ҳозиргида яшнаб турган осмонни бир зумда қўрғошибидек булат ўрайди. Шатир-шутур ёмғир қуяди. Момақалдироқ еру кўкни ларзага солиб қалдирайди. Шамширдек ялтираган чақин чўлнинг олисларигача ёритади.

Ҳамма ўзини панага олади. Кўплар ёмғирдан қочиб улгурмаёқ, офтоб яна чарақлаб кетади. Тании яйратадиган бирам ғалати шабада эсади. У қирларда тўпиққа етиб қолган майсаларнинг тароватли исини олиб келади.

Чўл осмонида нурли ишком бўлиб камалак пайдо бўлади. Унинг беқасам ранги анча вақтгача ўчмай туриб қолади.

Баъзан офтоб ҳам чарақлайверади, жала ҳам қуяверади. Бунаقا пайтда одамлар, бўри болалаяпти дейишади.

Найманликлар баҳорнинг ана шундай кунларини кечиришаётган эди. Уларнинг бу ерга келишганига икки ярим ойдан ошиб қолди. Шу пайтгача тўқайда алла-канча ерни шудгор қилиб қўйиншиди.

Ўз участкасини ағдариб бўлган Низомжон энди қўш от қўшилган сихмола кетида тинимсиз ер текислайди. Моланинг тароқ сихларига илашган қамиш илдизларини йиғиб, ғарам қиласди. Унинг қўллари ишда, кўзи шудгорда, аммо хаёли Зебихонда эди.

Зебихон саккиз кун бўлди Зирилламага кетган. Қурт тутяпти. Жаннат хола яримжон бўлиб ётиб қолган. У тоҳ ҳуд, тоҳ беҳуд. Икромжон бир оёқлаб шудгор кезади.

Жаннат хола шу аҳволда ҳам судралиб ишлаётгандар олдига келади. Фимирсиб уларга чой ташийди. Эри қанча койиса ҳам парво қилмайди. Икки кунгина ётадида, яна қумғон кўтариб шудгорга келади, ё бўлмаса тўқайга кириб ўтинбоп илдиз теради.

— Ўтиннинг сира зарурлиги йўқ. Пўк илдиздан ўтинчиқмас, бу ўтинданд тутун чиқмас. Нима қиласиз илдиз инғиб.

Тўланбойнинг гапи унга кор қилмайди. Барибир илдиз йигиб келаверади.

Жаннат хола бутунлай ётиб қолишдан қўрқарди. Ётиб қолсам, Турсунбойнинг ҳоли нима кечади, деб ташвишланади.

У бир ҳафтадан бери ўғлини қўргани йўқ. Турсунбой билан бундан етти кун олдин учрашганда:

— Болам, одамлардан ажralиб чиқолмаяпман. Овқатнинг зовур орқасига қўйиб кетаман— деб тайинланган эди.

Шундан бери икки марта овқат обориб қўйди. Ҳар боргандага бўшаган товоқни олиб келарди.

Бугун ҳамма баробар шудгорга чиқсан. Ҳар ер-ҳар ердан бўғиб пол олишяпти. Уч кун ичидаги пол тортиб бўлишса каналдан ариқ очиб келишади. Ҳамманинг далада бўлиши Жаннат холанинг айни муддаоси эди. У кечадан бери ўрнидан туролмай ётган бўлишига қарамай вақтни ғанимат топиб, чодир орқасига ўтиб қозон осди. Гўштсиз бўлса ҳам палов дамлади-да, эрининг келиб қолишидан қўрқиб дам едиrmай сузига олди. Қумғонда қайнаб турган сувни грелкага қўйиб бир кафт кўк чой солди-да, мункиллаб орқа йўл билан тўқайга кетди. Белига бойлаб олган грелка пахтали нимчадан ўтиб биқунини куйдиради. Аммо у мункайганича аламга тишини тишига қўйиб чидағ борарди.

— Пешонам қурсин, не кунларга қолдим.

У тўқай ичига кириб ташқаридан қараган кишининг назари тушмайдиган бўлгандан кейингина грелкани белидан олди. Терлаган экан, баҳор шабадаси танини яйратиб юборди. Кўйлак ёқаларини ечиб роҳатланди.

Жаннат хола кўп ўлади. Боласининг, эрининг, ўзининг тақдирни тўғрисида жуда кўп ўлади, ўйининг охирини шу бўлди: «Бу хилда яшаб бўлмайди, энди бас! Турсунбойни инсофга келтириш керак. Эгилган бошни қилич кесмайди. Урушга борсин. Ўзини оқласин. Ягона йўл шу!

Агар Турсунбой кўнмаса, упи ўзим тутиб бераман Шундай қиласман!»

Онанинг қарори қатъий эди.

У Турсунбойнинг чайласига яқин боргандада бирдан юраги ҳовриқиб кетди. Боласи доимо чайла олдида тиззасини қучоқлаб ўтиради. Нега кўринмайди? Кампир шошиб чайла ичига бош сүқди. Турсунбой қамиш устидаги кўзларини юмиб ётибди. Она қўрқиб кетди. Ўзини унинг устига ташлади. Турсунбой кўзини очди, унга аламли қаради.

— Сенга нима бўлли, болагинам?

Турсунбойда аллақандай шер кучи пайдо бўлди-ю, сапчиб ўрнидан туриб кетди. Кейпича дармонсизланиб яна ёнбошига йиқилди.

— Нима бўлди? Тобиниг йўқми?

Турсунбой аранг жавоб берди:

— Бир ҳафтадан бери туз тотганим йўқ.

— Ахир икки марта овқат келтириб қўйғандим-ку.

— Бўш товоқдан бошқа нарса кўрганим йўқ.

Жаннат хола ҳар гал товоқни олгани боргандада товоқ тупроққа қоришиб ётганини кўрарди. Бироқ, у ўғлининг феълинин билганидан, ўзи шунаقا, у ердаги чўпни бу ерга олиб қўймасди, деб қўя қоларди. Боланинг айби қачон онасига билинибди, дейсиз! Қанча хавф-хатарда пиширган овқати боласига буюрмаётган экан, уни итлар талашиб ейишашётгани экан.

Жаннат хола рўмолга ўралган товоқни шошиб ўғлининг олдига қўйди. Турсунбой кир бўлиб кетган панжаларини баробар товоқка тиқиб гижимлаб оғзига соларди. Икки-уч ошамдаёқ товоқ бўшади. Она грелкадан сопол пиёлана чой қўйиб боласига тутди. Турсунбой ола туриб қўли қалтираб пиёланни тушириб юборди. Кўзлари олайиб она тиззасига бошини ташлади.

Баданидан ачимсиқ тер ҳиди келиб турган болани она бағрига босиб бошларидан силади.

Турсунбойнинг иситмаси баланд эди.

— Безгак тутяпти сени, болам. Юр, юр, кетайлик.

Сени олиб кетгани келдим.

Турсунбой жавоб ўрнига ингради.

Шу топда Жаннат холанинг кўзига дунё қоп-қоронги бўлиб кетди. Ўз дардини унуди. Бошидаги рўмолини ёчиб кўлмакдан ҳўллаб келиб, ўғлининг пешонаси босди. Боласи кўзини очмай ингради.

Жаннат хола ориқ бармоқлари билан ўғлининг юзларидан силаб, кўзларнни бир нуқтага тикканича овоз чиқазмай йиғларди.

Орзулар шамолга учди. Ҳомилаликдан то шу кунгача қилган умидлари тамом бўлди. Боласининг йўлга кирган кундаги қувонч, тили чиқиб, биринчи марта ая, дегандаги олам салтанатига тенг шодликлар, дадлси опичлаб гузарга олиб чиқиб кетаётганда эшик олчида орқасидан қараб қолгандаги ҳеч нарсага тенг кўриб бўлмайдиган баҳт, биринчи бор мактабга кузатганда оппоқ кўйлак, фарч солиб тикилган этик кийиб чопқилиб кетаётгандаги тонгдек, ҳеч қачон кўрмаган тонг.. Ҳаммаси, ҳаммаси она кўз олдидан бир-бир ўтаверди.

Турсунбой алаҳсиради.

— Янгни тўним қани, этигим... Зеби, Зеби! Зеби! Эшикни ким тақиллатяпти, очма! Олма пишиб қопти-ку. Қеляпти, қеляпти! Велосипедимга тегмасин! Этигимни торт! Ошингни емайман! Зеби қани?!

Жаннат холанинг юрак-багри эзилиб кетди. Нима қилсан? Нима қилса; боласининг дардига эм бўлади? Чорасиз! Унинг дардини енгиллатишга ҳеч қандай имкон йўқ. Боласи қувғин. Ҳамма эшик берк. Очиқ ҳаво ҳам унга берк. Шу торгина тўқайдан бошқа маконн йўқ унинг. Бу жой ҳам уни умрбод сақлаёлмайди.

Она икки қўлинни осмонга кўтариб фарёд чекди.

— Э, худо, менда шунча қасдинг бормиди!

Унинг ҳавога кўтарилган қўллари шалопплаб икки тиззасига тушди. У шу кўйи қанча ўтирганини билмайди. Атрофни қоронғулук босган, қамишлар шамолда соvuқ гувуллайди. Ёнида ётган боласи ўқтин-ўқтин аянчли инграйди. Шу пайт олисдан кимнингдир, «Жаннанааат», деб қичқиргани эшитилди. Она ҳушига келиб қулоқ тутди. Ўша овоз яна бир неча бор тақрорланди.

Жаннат хола ўрнидан турди. Қоронғида боласининг башараси кўринмасди. Яна ўтириб тимирскиланиб пешонасини топди. Ҳамон иссиқ.

Она икки ўт орасида қолди. Кетса, боласидан кўнгли тинчимайди. Ким билади, ҳоли нима кечади? Кетмаса, ҳозир уни қидириб келиб қолишади. Унда нима бўлади?

У боласининг пешонасидан қўлинни олмай тураверди. Уни чақираётган овоз борган сари яқинлашаверди. Она шошиб чайладан чиқди.

Қамишлар орасидан бир неча жойда машъала кўриши. Ҳар тарафдан «Жаннат!», «Жаннат!» деган товушлар келарди.

Уни адашган, ё бўлмаса бирон фалокатга йўлиқкан гумон қилиб ҳамма баравар оёққа турган эди.

Жаннат хола жон ҳолатда шудгор олинган тарафга югурла бошлади. У қамиш орасидан чиқиши биланоқ Низомжон йўлиқди.

— Қаёқда юрибсиз, ая, тинчмисиз?

Жаннат хола унинг Низомжонлигини овозидан таниди. Нима дейншини билмай ғўлдиради.

Низомжон овозининг борича тўқайга қараб қичқирди.

— Келаверинглар! Жаннат аям бу ёқдалар!

У бир неча марта атрофга шундай леб қичқиргандан кейин машъалалар шу тарафга қараб кела бошлади. Биринчн бўлиб оқсоқланиб Икромжон келди. Бирпастда уни машъала кўтарғанлар ўраб олишиди.

— Қаёқда юрибсан?

Жаннат хола жавоб беролмади. Унинг кўзлари бежо. Фақат қўлларини муттасил силкитиб тўқай тарафга қараб қичқираарди. Она ақлдан озган эди. Низомжон уни суяб чодир олдига олнб келгунча терга пишиб кетди. Жаннат хола ҳамон тўқайга қараб қичқираар, унинг қўлидан чиқиб ўша ёқса югурмоқчи бўларди. Чодир ичига киришганда, у бирдан жимиб қолди. Ҳолдан тойиб тўшакка ўзини ташлади-ю, қимирламай шифтга тикилиб ётаверди.

Одамлар бирин-кетин тарқаб кетишиди. Икромжон Жаннат холанинг оғзинга чой тутдин. У бошнини сарак-сарак қилиб ичмади. Дармонсиз қўллари билан кўрпанин бошига тортиб кўзини юмди.

У шу ётганича эрталаб ҳам кўзини очмади.

У ягона фарзандидан умид узолмай, унинг баҳтини кўролмай армон билан чодирда жон берған эди.

Эрта аzonда Низомжон Тоғага хабар бергани Зирилламага от чоптириб кетди. Тушга қолмай Икромжонини ёр-биродарлари грузовойда тобут билан етиб келиши. Чўл уфқи қизариб турган кеч пайтида марҳуманинг жасади солинглан тобутни елкага олишиди. Низомжон унга ўғил бўлиб, ҳасса тутиб, тобут олдига тушди.

Унинг ўз боласи тўқайда, қамишлар орасидан маросимини кузатиб турарди. У ким вафот топганини билмас-

ди. Дадасининг тобут олдинда бел боғлаб йиғлаб кетаётганини кўрди-ю, кўзлари бежо бўлиб кетди. Ахир, у куни билан онасини кутаётган эди. Унга овқат олиб келмоқчи эди. Нима бўлди? Наҳотки ўлган бўлса? Энди унинг ҳоли нима кечади? Энди унга ким овқат олиб келади?

Она унга фақат кийдириш, едириш учун она эди, холос. Она унинг фироқида, дардида адо бўлди. Боласи эса бу тўғрида ўйламасди.

Она, қазойим етиб оламдан ўтсам, болам ўз қўли билан қабрга қўяди, деб умид қиласарди.

Боласи қабрга яқин келмай бўрига ўхшаб тўқайдан хунук қараб турарди.

Она, болам орқамда қолади, чироғимни ёқади, деб ният қиласарди.

Боласи бундай ўйларни бошига келтирмасди. У туғиб катта қилган онасининг жасадини бегоналар елкада табаррук қилиб кўтариб кетаётгапларини кўра туриб ҳам бир қадам олдинга жилмасди.

Қуёш қип-қизнл чўғ бўлиб ботаётган чўл оқшомида ҳижронзада, аламзада, фарзанд додига куйиб адо бўлган онани тупроққа қўйиншиди.

Ҳамманинг бошини қўйи эгилган.

Икромжонни Тога суяб турарди. Низомжон қабр ёнида чўккалаб бош эгиб ўтирганича ҳамма қўзғалгандага ҳам бошини кўтармади.

Офтоб ўчди. Уфқда оловли булутлар қолди. Низомжон бошини кўтарганда ялтираб турган парча булутлар куйган қоғоз чўғидек бирпасда ўчди. Чўл жимжит бўлиб қолди. У ҳасрат-надомат билан бигта-битта босиб чодир томонга юра бошлади.

Қишлоқдан келганлар грузовойга чиқиб олишган. Тога Низомжонни кутиб турган эди, ёнига чақириди.

— Иним, чайлада ётма! Кўрпа-тўшагингни кўтариб амакингнинг чодирига кел. Ёлгиз қолмасин,— деб тайинлади.

Низомжон унинг айтганини қилди. Чодирда фонарь ёқмай Икромжон тиззасини қучоқлаганича қимиirlамай ўтиради. Низомжон нима дейишини билмай бордон устига ўрин сола бошлади. Икромжон унга қайрилиб қарамади ҳам. Низомжон қаттиқ чарчаганидан ёнбошлаши билан ухлаб қолди. У эрталаб тоиг қоронғисида уйғон-

ди. Икромжон ҳали ҳам ўшандай қимирламай ўтиради. Низомжон нима деб овутниши билмасди. Нима дейди? Бола бўлиб бирорни юпатмаган. У Икромжоннинг ёнига тиз чўкиб елкасига қўлни ташлади. Икромжон унга ўгрилнб қаради. Унинг оқ оралаб қолган соқолларидан ёш томчилари титраб турарди.

Низомжон ўзини тутолмади. Ҳўнграб йиғлаб юборди.

Чодир тешигидан ёришиб кетган осмоннинг бир парчаси кўриниб турарди.

ТУРТИНЧИ БУЛИМ

I

Чортеракнинг оқ ўриклари пишди.

Иноят оқсоқол Марғилон билан Чортерак ораснга танда қўйинб қолган. Қишлоқдагилар: «Оқ ўрик пишди, энди ит тинса тинади, қуш тинса тинади, аммо Иноят оқсоқол тинмайди», дейишарди.

Дарҳақиқат, оқсоқолнинг қўли қўлини тегмасди. Колхозчиларнинг ҳовлиларидағи, чорбоғларидағи ўриклар пишиб ётибди. Уни бозорга обориб сотадиган эрекклар қани? Ҳаммаси урушда. Борлари ҳам даладан бўшамайди. Ғўза яганага кирган, пилла ҳаммани шошириб қўйган. Хотнилар эрта азонда далага чиқиб кетишганича кун ботганда қайтишади. Кампирлар қурт билан овора.

Бутун қишлоқда битта бекорчи шу Иноят оқсоқол, Колхозчиларнинг ўрикларини тупи билан сотиб олади. Қоқ саҳарда ўрик териб офтоб ёйилмай, эшакка ортганича Марғилон бозорига қараб кетади. Кечалари эшикни ташибалаб пул сапайди. Гижимланган бир сўмликларни ҳўллаб, самоварнинг қорнига ёпиштириб дазмоллаб, обдан чиройли қилиб тахлаб олади. Иши битгандан кейин ҳам дарров чўзилиб ёта қолмайди. Сотиб олинган ўрикларни эгалари қоқиб емаётганикан, деб маҳаллани маҳсичаи айланниб девор наҳраларидан қараб юради (калиш кийиб юрса шалоплатиб билдириб қўйини мумкин).

Бугун Оқсоқол бозордан кеч қайтди. Ўзи ҳам ниҳоятда чарчаган эди. Шунча йўлга эшак орқасидан юриб

икки марта бориб келиш осонми! Уртасидаи йиртилгани қизил ўттиз сўмликни папирос қофоз билан тишининг кирида елимлаб ёпишираётган эди, бирдан эшик тақиллаб қолди. У шошиб дастурхон устидаги пулларга чопонини ёпди-да, эшикка борди.

Почтальон экан, хат берди-ю, индамай кетаверди. Иноят оқсоқол саводсиз эди. Хатнинг кимдан келганини билолмай чироқса солиб у ёқ-бу ёғига қаради. Кейин ёнига қўйиб, тагин пул санашга тушиб кетди. Бирдан юраги ҳовриқиб яна хатни қўлига олди.

— Молиядан эмасмикин? Бозорком паттачиси ёмон қараб юрган эди, бир бало қилиб налог чиқазган бўлмасин. Нима кўп, бу замонда ғаламис кўп.

Дилдор кетиб қолгандан бери Иноят оқсоқол кечаси сира уйни ташлаб чиқиб кетмасди. Самоварга-ку, ўрик пишгандан бери оёқ босмай қўйган. Нима қилсин? У пулларни қийигига тугиб тўнининг ичидан белига сириб боғлади-да, кўчага чиқди. Симёоч тагида бекинмачоқ ўйнаётган болалар олдига келиб қайси биринга ўқитсан экан, деб андак ўйланиб турди-да, биттасин танлаб четга чақирди.

— Менга қара. Ҳожакбарри ўғлисан-а, эртага бир дўппи ўрик бераман, мана шу хатти ўқиб бер. Аввал қара-чи, кимдан келгапакан?

Бола хатни олиб, электртга солиб, конверт устидаги ёзувни ўқиди.

— Дилдор опамларга келган-ку.

— Кимдан кепти?— деди шошиб Оқсоқол.

— Низомжон акам ёзибдилар.

Оқсоқол боланинг қўлидан конвертни тортиб олди. Шипиллаганича орқасига қайтиб эшик олдига келди.

— Аҳмоқ! Энди эсинг кирибди. Мусофирилик, дайдиллик жонингга тегибди-да. Мен бир иш қилсан билиб қилидиган одамман.

Оқсоқолнинг кўзига Дилдорларнинг оқ тунукали ичкари, ташқари ҳовлиси, сиғири, ичкари уйга тўшаб қўйилган қашқар гилами кўринниб кетди.

Оқсоқол соқолини тутамлаб ўйларди.

Хатни очмаслик керак. Буларнинг ишига аралашмаганим маъқул. Ҳуркитиб қўяман. Хатни индамай Дилдорга обориб бераману, ўзим ҳеч нарса билмаган бўлиб туравераман. Бу гал ўзлари дон олишиб топишганлари дуруст. Мен фақат пуфлаб алангалатиб тураман.

Оқсоқол шундай хаёл билан шоминиб ҳовлига кирди. Супа олдиаги ўрикни бир төпған эди, дув этиб түклиди. Айвондан тогорача олиб мункайганича битта қўймай териб солди.

У эшикка кишан қулф уриб қудасиникига қараб кетди. Эшик очиқ эди. У тақиллатмай ўз уйидек кириб бора-перди. Дилдор айвонда, беланчакда ухлаб қолган боласи ёнида китоб ўқиб ўтиради. У Оқсоқолни кўриб ўрнидан турди.

Дилдор уйдан чиқиб кетгандан бери Оқсоқолни кўрмаганди. Чол ҳам неварасини кўргани ақалли бирон марта келмади. Қунига минг айланиб, минг ўргуладиган қизи бўлса Дилдорнинг кўзи ёриганини эшишиб ҳам бирон марта ҳолидан хабар олмади. Шунинг учун ҳам Дилдор қайнатасини совуққина қарши олди.

Чол айвон лабига ўтириб фотиҳа ўқиди. Ҳол-аҳвол сўради.

— Неварагинамни бир кўрай деб келдим. Болаги-иамдан қолган туёқни бир кўрай деб келдим. Айтганча, ўригинг пишган эди. (Оқсоқол ҳали ҳам унинг кўнглини шунақа гаплар билан юмшатиш пайида эди.) Оғзинг тегсин деб олиб келган эдим.— Чол шундай деб белбоққа тугилган тогорачани сурниб қўйди.— Қудам кўринмайдилар?

Дилдор маъюс жавоб берди.

— Утган куни касалхонага обориб қўйдик. Сал оғирлашиб қолдилар.

Оқсоқол аттанг, аттанг, деб бошини сарак-сарак қилди. У аттанг, деярди-ю, ичида бу гапнинг аксини ўйларди.

— Тирикчилигинг қалай, болам?

— Бинойидек ўтиб турибди.

— Бирон нимадан сиқилаётган бўлсанг тортинмай айтавер.

Оқсоқол шундай дея туриб белбоғига қўл узатди. Қўли буқланган конвертга тегиб уни атайин беихтиёр олгандек қилиб кўзи яқинига олиб келди.

— Ия, эсим қурсин, шу топда почтачи манави хатни ташлаб кетганди. Кимдап экан, ўқиб бермайсанми?

Дилдор тилар-тиламас конвертни қўлига олди. Хатга қараб ранги оқарди. Унинг ҳаракатларини чол зидан кузатиб турарди.

— Хат менга экан.

— Кимдан? — чол бу гапни бепарво айтишга уринди.

Дилдор хатни ёнига қўйди.

— Бир одамдан экан.

Оқсоқол ҳовлига, кекса тут шохлари энгалиб турган тунука томга суқланнб бирма-бир қараб чиқди. Кўнглидан, жиндек ремонт қилса эллик мингга кетади, деган ўй ўтказди.

— Ҳай майли, болам, бўлмасам мен кетай. Сиқилиб қолсанг, айтарсан.

Оқсоқол тоғорани устунга тираб қўйилган патнисга ўзи бўшатиб ўрнидан турди. Дилдор уни кузатиб эшик олдига ҳам чиқмади. Қандай ўтирган бўлса шундай ўтираверди.

Оқсоқол боя, неварагинамни, болагинамдан қолган туёқни кўргани келдим, деган эди. У беланчакда ётгани неварасинга қарамади ҳам. Бува бўлиб у неварасининг юзини ҳам кўрмаган.

Дилдор бу онлада салкам бир йил яшаб чолнинг нималигини билиб олган эди. Уларнинг нчида биттагина одамшавандаси Низомжон эди. У отасининг, опасининг юзсизлигига чидолмай кетиб қолган. Фақат шулар учунми? Дилдор ўзинга бундай савол беролмасди. Агар шундай деб сўрагудек бўлса, Низомжонининг кетиб қолишига энг асосий сабабчи ўзи эканини биларди. Ана шуннинг учун ҳам бу тўғрида ўйламасликка ҳаракат қиласди.

Оқсоқол кўчага чиққандан кейин сал нари бориб яна орқасига қаради. Ойдинда тунукаси ялтираб турган иморатга анча қараб турди. Кейин уйнга эмас, қизиникига қараб кетди. У Яккатутга етмасданоқ қизига йўлиқди.

— Қаёқда юрибсиз, дада? Икки марта неварангизни юбордим, йўқлар, эшик берк, деб қайтиб келди. Хавотир олиб келаётган эдим.

— Келинингнинг олдинга бордим. Гап кўп, қизим. Ҳали айтиб бераман.

Ота-бала индамай кетаверишди. Сал юргандан кейин чол тилга кирди:

— Рисол, эртага Дилдорникига бориб жиянингни кўриб кел.

Рисолатнинг юраги шув этиб кетди. Дилдор биронта нағма чиқазаётган бўлса керак, деб ўйлади. Унинг шундай ўйлашга асоси ҳам бор эди.

Дилдор ўзини Низомжонга мўлжаллашаётганини

билиб қолгандан кейин йиглаб бошинга одам тўплаган эди. У ана ўшандагина Низомжоннинг йўлда унга айтган: «Бойқуш! Хонадонимизга кулфат олиб келдинг, шумқадам», деган гапларининг маъносига етган эди.

Дилдор уларниг ниятларини ҳам билиб қолганди. Уларга Дилдордан ҳам унинг мулки керак, шу мулк деб уларнинг жони ҳалак.

Дилдор отасиникидан олиб келган жамики молларини уларга ташлаб эгнидаги кийим билан чиқиб кетган эди. Оқсоқол унинг уйндаги нарсаларни сандиққа жойлаб эшикка қулф урган.

Шу топда Рисолатининг хаёлидан унинг ўша моллари ўтган эди. Дилдор молларини даъво қилдимики? Дадам, уйига бориб кўнглини ол демоқчими? Иккенинг олдинма-кетин ҳовлини киришди. Болалар ҳали ҳам ухламай бир-бирини туртиб ётишарди. Оқсоқолни кўриб кўрпага бурканиб олиши. Каттаси кўрпадан бош чиқарип бувасига мақтанганинамо қаради.

— Дадамдан хат келди. Иккита орден оптилар.

— Шунақами,— деди чол.— Жуда бинойи иш бўпти, ордири борларга пойиз текин эмиш. Келса Сибирга олма обориб сотамиз. Қани, қизим, овқатнингни олиб кел.

Рисолат ликонда шовла олиб келиб олдинга қўйди. Оқсоқол қўли билан шовла еяркан, қизига танбех бера бошлади.

— Бунақада тилладан тогининг бўлса ҳам бир ҳафта-да тамом қиласан. Шовлага ҳам шунча гўшт соласанми. Ёғини қара, жонвор юзига чиқиб кетибди. Ёғ деганини тупукдеккинасии қозонга ялатворса бўлади. Хўжа маҳалладаги кабобчи болага тайинлаб қўйғанман, сүяқ беради. Қайнатсанг ана ёғу мана ёғ. Болам, режалик бўлиш керак, режалик. Замон шунақа.

Оқсоқол бармоқларининг орасигача тилини тиқиб ялаб маҳсисига қўлинни суртди.

— Хўш, энди, манави гапди эшишт. Саёқ укангдан хат келди.

— Қани?— шошиб сўради Рисолат.

— Хат менга эмас, Дилдорга.

— Вой, адо бўлсин,— деди чўзиб Рисолат.— Қирғин кегур кеннойиси жигаридан ҳам азиз бўпти-да.

— Шошма, шошма, гап тагида гап бор. Хатни болаларга ўқитмоқчи бўлган эдим. Конвертда, Дилдорга тег-

син, дейицган экан. Очмадим. Укангнинг энди ақли күрган. Дилдорга сўйкаланмоқчи. Бизга бир нима дейишга юзи чидамаган. Майли, ўзлари топнишгани дуруст. Хатни ҳозир Дилдорга обориб бердим. У писмиғнинг илгарин ҳам хат олиб турганга ўхшайди, қўлимдан олиб бир каради-ю, ёнига қўйиб қўйди. Ҳозир ўқиётган бўлса керак. Атайнин сенга маслаҳатга келдим. Киши билмас биз ҳам гижгижлаб туришимиз керак. Бу тарафи силлиқ кўчса, укангнинг олдига бориб келасан.

— Ўзи қаёқда экан?

— Унисини билмадим. Уша хатга битгандир ахир, қаердалигини.

Оқсоқол ёнини ковлаб тўртта ўн сўмликни олиб қизига узватди.

— Кақалоққа у-бу ол. Миёнча қил. Йўқлаб бориб кўнглили биллиб келасан. Ана ундан кейин уканг қаёқда бўлса ўшаққа бориб ишни пишитасан. Ўзим борардиму, ўн етти туп ўрник олиб қўйганиман. Вақтида териб сотиб олмасам пишиб қоқи бўлиб қолади.

— Мен ҳам қурт тутганман-ку, дада.

Чол жеркиб берди.

— Ҳа, колхоз сендан миннатдор бўлармиди? Тилингни сал ширинроқ қил. Бўлар-бўлмасга ловиллайверма. Қуда буванг ҳам касалхонада эмиш. Пишиб, ҳилвираб, ана кетаман, мана кетаман деб турибди. Ҳовлисини нақ эллик мингдан кўпга сотса бўлади. Тайнинлаб айт, муҳтоҷ бўлса рўзгордан нарса чиқариб сотмасин. Нима керак бўлса ўзим хабар олиб тураман.

Рисолат дадасига маъноли қараб қолди. У шу қарашидаёқ дадасининг ичидаги бор гапни биллиб олган эди.

Оқсоқол, ўликни ўзим кўмаман, демоқчи. У қудасининг ўлишига қаттиқ ишонган. У кўпдан бери шуни кутарди.

Оқсоқол соқолини селкиллатиб пичирларди.

— Улик кўмишнинг ўзи бўлмайди. Ўлган ўлиб кетаверади, қолганга қийин. Ўлик гўрга кирмасдан ҳаражат бошланади. Бунақада режа билан иш тутмаса бор будшуддан ажралиб қолиш ҳеч гапмас.— Оқсоқол қизига қаради.— Каттаиг эртага мен билан бозорга боради, Битта ўзим шошиб қоляпман.

— Вой, дада, ўқиши бор-ку.

— Бир кун кейин мүлла бўлати. Зеҳни ўткир бола,
Бир-икки кун бормаса ҳам бўлаверади.

Оқсоқол дастурхонга фотиҳа ўқиб ўрнидан турди.
Чиқиб кетаётганда олдидаги тутга караб тўхтади.

— Кесгани келишса қувлаб сол. Қурт тутишни бил-
дими, тут экишни ҳам билсн. Чақасини бермаса кес-
тирма.

Чол кетди. Қоронғида анча вақтгача унинг ё ҳақ, ё
ху, дегани эшишилиб турди.

II

Днядор Иноят оқсоқол чиқиб кетишин билан дарров
хатни қўлига олди. Очиб ўқишга юраги дов бермай бир
муддат конвертга тикилганча туриб қолди. Дилдор ўр-
нидан туриб боланинг устинн ёпди-да, конвертни очди.
Қора қалам билан ёзилгаи хатни ўқиш анча қийин эди,
шунинг учун ҳам у ўрнидан туриб чироққа яқин келди.

«Салом, Дилдор!

Сенга шу хатни ёзиб тўғри қиляпманми, билмайман.
Ёзмасам тинч яшолмайдиганга ўхшайман. Чортеракдан
чиқиб кетаётганимда сенга айтган аччиқ гапларим учун
қачонлардир узр айтпашим керак эди. Ўша гап дилимда
тош бўлиб ётмасин учун вақтлироқ айтиб тинчib олмоқ-
чиман. Билмадим, мен сенинг олдингда гуноҳкорманми,
ё сен менинг олдимда гуноҳкорсанми? Назаримда, икко-
вимиз ҳам каттакон англашилмовчиликнинг қурбони
бўлганга ўхшаймиз.

Эсингдами? Қашчадан-қанча орзуларимиз бор эди.
Анҳор бўйлаб ярим тунгача гаплашмай ўз хәлларимиз
 билан бўлиб, сувнинг шалоплашига қулоқ солиб кетаве-
рардик. Ушанда менинг баҳтим оламга сиғмайдиган бў-
либ туюларди. Қўлнимни узатсан ойни ушлаб олгудек
эдим...»

Дилдор хатдан кўзини олмб қоронғиликка тикилған-
ча туриб қолди. У шу қора кеча қаъридан ўша ёшлигини
қидираётганга ўхшарди. Теракнинг оқ астарли баргла-
ри милт-милт қилиб бирлашиб кетди-да, каттакон анҳор-
га айланди. Эриган қўроғини бетидек совуқ милтира-
ётган сув юзинда қип-қизил олмалар оқиб келяпти.
Низомжон бир қўли билан тол новдасига осилиб бир
қўлинни олмага узатяни. Қирғоққа урилиб қайтган сув

тўлқин ясаб олмани нари сурнг кетди. Низомжон бир қўлига осилганча қолди...

Беланчакдаги бола йиглаб унинг хаёлни бўлди. Бола тепасига келгунча яна жимиди. Дилдор хатга тикилди. «... Ушанда бошимга шунча савдолар тушишини сира хаёлимга келтирмаган эканман. Икковимиз ҳам бола эдик. Анҳор бўйида, мажнунтол орасида чўмилмоқчи бўлиб ечиниб турганингни, мендан қочиб ўзингни қўрқув билан сувга ташлаганингни кўрганимда болалигим тураган эди. Ушанда сен тўзғиб кетган соchlaring билан кўкраганингни бекитиб турган эднг. Бир журналда машҳур итальян рассоми ишлаган фариштанинг суратини кўрганимда, дарров сен эсимга келдинг. Уша суратда фаришта худди сенга ўхшаб соchlari билан кўксини тўсиб турибди. Ушанда сени фариштага ўхшатганман. Қандоқ эдинг, қандоқ эдинг. Баланд тепага чиқиб темир йўлда кетаётган поездга қараб қолганимиз эсингдадир. Ушанда олис юртларга боришни хаёл қилгандик. Поезд орқасидаги қизил чироқ бизни ўзи билан узоқларга олиб кетгандек эди. Тушимла ҳам, ўнгимда ҳам сен эдинг. Адирларга чирманиб чиқардик. Сойлардан тал тортмай кечиб ўтардик.

Жала қуйган кунни сира унутолмайман. Ушанда адирнинг нариги тарафида офтоб чарақлаб турган эди, биз тарафга жала қуярди. Осмонда эса Марғилон бекасамидек камалак товланарди. Иккаламиз ҳам яланг оёқ юргурганимиз. Камалак ишкомининг тагидан ўтамиз деб юргурганимиз. Қанча югурсак ҳам етолмаганимиз. Акам келди-ю, бир-биримизга бегона бўлиб қолдик. Дунё кўзимга қоронги бўлиб кетди. Икки марта ўзимни ўлдиromoқчи ҳам бўлдим. Қўрқоқ эканман. Үлдиrolмадим. Қим билади, балки бу қўрқоқлик эмасдир. Қачонлардир сендан қасд олиш учун яшашим керак бўлгандир.

Сен ўйниизга келин бўлиб тушдинг. Бу ўйда мен ортиқ...»

Узоқда гупиллаб турган движокининг овози пасая бошлади. Шифтга осиғлиқ лампочка лип-лип қилиб се-кин ўчди.

Гугурт йўқ эди. Чортерак халқи бошқалар қатори қиёқ чўп ишлатарди. Дилдор нима қилишини билмай қўлида хат билан тик турганича қимирламасди. Низомжоннинг хати уни болалик кўчаларига етаклаб, йўлнинг ўртасига ташлаб кетиб қолгандек эди. У шу бир неча

минут ичида болалигини, кўнглига муҳаббат ўти тушган энг ширин дамларни кўрган эди.

Қани энди ўша кунлар қайтиб келса. Ўша кунларни қайтаришнинг иложи бўлса эди, Дилдор ўз ҳаётини бутунлай бошқача қуарди. Ҳозиргидек забунликда афто-даҳол ўтирасди. Афуски, яшаш ҳуқуқи одам боласига бир марта берилган. Ҳеч қачон ҳаёт ортга қайтмаган. Ҳамма вақт олдинга қараб кетаверган. Янгишган янгилишиб қолаверади, йўлни тўғри олган ҳаёт жомини охиригача сипқориб яшадим, армопсиз яшадим деб кетади. Ҳаётнинг ялтироқ, жилвали алдамчи ўйинлари кўп. Бу алдамчи жилвалар саробдек алдаб багрига ча-қиради-ю, кимсасиз чўл ўртасида бир қултум сувга зор қилиб ташлаб кетади. Тани тилка-пора қилиб, қўлларни тилиб баланд чўққига чиққанларгина ўтлоқларни, олис уфқларни кўради. Мана, буни яшаш деб айтади-лар.

Ҳаётда инсон учун иложисиз нарса ҳам йўқ. У умрини бой бермаган бўлса, кетаётган йўли жарга олиб бораёт-ганини билиб қолса ва ундан қайтиш хоҳиши бўлса, тўғри йўлни топиб олиши муқаррар. Дилдорнинг олдила ҳали жуда катта ҳаёт бор. У яшаши керак. Яшаганда ҳам ўтмишини тандан бир парчасини кесиб ташлагандек унутиб яшashi керак. Йўл шу. Бундан бошқа йўл йўқ.

Дилдорнинг кўксидаги худди ана шундай ҳис, ана шундай қарор ҳоким эди.

Кўчадан қизларнинг қий-чуви эшишилди. Эшик тир-қишидан йўлакка ипдек ингичка нур тушди.

Дилдор югуриб бориб эшикни очди. Фонаръ кўтарган тўрт қиз ичкари киришиди.

Дилдорнинг уйи кўп бўлганидан дадаси ҳаммасини йиғиштириб қурт боқишга рухсат берган эди. Электр ўчганидан қизлар қуртга барг солишга Дилдор қийналмасин, деб фонаръ олиб келишган эди.

— Самоварга ўт ташланг, Дилдор опа. Бугун шатта ётиб қоламиз.

Қизлар чувир-чувир қилиб қурт тутилган уйга кириб кетишиди. Дилдор лампани олиб чиқиб фонардан ўт олдириб ёқди-да, айвон токчасига қўйди. Кейин қизларнинг кетидан кирди. У ҳали ҳам хатнинг таъсиридан чиқмагани билиниб турарди. Кўзлари қизарган, овози ҳам титрарди.

Қизлар барг солиб бўлиб айвонга чиқишиди.

— Қўрқманг, опа, ётиб қолмаймиз.

— Ётиб қолсанглар жонкошкни эди-я. Гаплашиб ғтардик. Бир ўзимман.

Дилдорнинг дадаси касалхонага кетганидан қизлар бехабар эди. Уни ёлғиз ташлаб кетгилари келмади. Оёғига этик кийган Асрора тўрга чиқиб ўтириб олди.

— Адол, этикни торт!

— Ҳа, эриммисан?

— Сени эр олса жон дердинг-а. Бурнингни қара!

— Бурнимга нима қипти?

— Ойнакка қараганмисан ўзинг. Бу бурун эмас, Ҳалча холам ковуш ечиб қўйганга ўхшайди. Этикни торт!

Адол ҳам бўш келмади.

— Сен ўлгурни эр олмайди. Эр сенга хотин бўлиб тегади. Приказ беришини қаранглар-а! Овозинг ўлгур ҳам мўридан чиққандек гумбурлайди. Отинг ўлгур ҳам эркакча, Асрор. Башаранг ҳабашга ўхшаган қоп-қора, юрининг айиққа ўхшайди. Битта мўйлов кам. Мўйлов қўйсанг, сен билан кечқурун юрган қиз гап-сўз бўлади.

Қизлар қотиб-қотиб кулишди.

— Ҳа, бўш келма, Адол. У биттани гапирса сен ўнта ни қўндирасан-а.

— Ке, бўлди, этикни торт. Мен шатта қоламан. Биз-никига кириб аямга айтиб қўясизлар. Дилдор опанинг олдида қолди, деб қўярсизлар. Бўптими?!

Адол рози бўлди. Унинг этигини тортиб қўйди-да:

— Бўлдими, дадаси, ўрнингизни солиб берайми?— деди.

Яна қотиб-қотиб кулишди.

Дилдор ҳам уларга қўшилиб куларди. Унинг юзи-даги бояги сўлғинликдан нишон қолмаганди.

Дилдор, Асрора қизларни фонарь кўтариб кўчага кузатиб қўйишиди.

Асрора чарчаган экан, ёстиққа бош қўйди-ю, ухлиб қолди. Дилдор тахмондан кўрпа олиб устига ёпиб қўйди. Ўзи оёқ томонда унинг пиш-пиш ухлашига қараб ўтиради.

Асроранинг юzlари шамолда қорайиб кетибди. Овозди ҳам боя Адолат айтганича эркакларникига ўхшайди. Юриши ҳам шунақа.

Урушдан аввал қанақайди? Нозиккина эди, шекилли. Далада энг оғир ишни шу қилади. Зовур қазийли, кет-

мон чопади. Қирга чиқиб кетиб офтобда куйиб, шамолла дилдираб ўроқ ўради. Аяси қариб қолган, рўзгор ишига ҳам шу қарайди. Укаларининг кир-чири ҳам унинг бўйнида. Сигир соғади, нон ёпади, томорқага қарайди.

Шунча иш, шунча ташвиш билан юрагида севги ёчали. Каримжон хаёли билан яшайди. Қўшиқ айтади, йўнинг тушади. Қизиқчилик қилиб ҳаммани кулдиради. Узи хунуккина. Ҳеч ким уни хунук демайди. Юраги чиройли, қилиғи чиройли. Ў кирган уй яшнаб кетади.

Мана, у ухляяпти. Бирам чиройли ухляяпти. Ўйқуси ҳам чиройли унинг!

Дилдор унга қараб туриб ҳаваси келди. Каримжоннинг соғ-омон келишини астойдил тилади. Уларнинг қовушиганди бахтли кунларини кўргиси келди.

Бирдан хат эсига келди-да, чўнтағидан олиб фонарь шишаасига энгашди.

«...Бу уйда мен ортиқ яшаёлмаслигимни билдим. Сени кунда кўриб ўлгандан, бир умр бош олиб кетишни афзал билдим Кетдим. Кетиб ҳам сендан қутулмадим. Акам ўлди. Энди сен елкамда жуда ҳам оғир юкка айланиб қолдинг. Дадам, опам сени менга олиб бермоқчи бўлишди. Бу беномусликка чидаёлмадим. Келини аясига уйланди, деган номусни кўтариб юришдан кўра ўлган афзал. Бу бир мени, бир сени эмас, фронтда жон олиб, жон берган бир қаҳрамон хотирасини ҳақоратлаш бўларди.

Фақат бир нарса ҳалигача мени қийнайди. Шу гапдан сен кабардормидинг? Мен сен биласан деб йўлимни тўсганингда энг қабиҳ гаплар билан ҳақорат қилдим. Џундай демаслигим керак эди. Бу гапдан хабаринг бўлганда ҳам шу гапни айтмаслигим керак эди. Ушанда эгнингда қора кўйлак эди. Ҳа, мотам кўйлаги эди. Уз ўтингга ўзинг ёниб турган пайтинг эди. Уша гапим учун ҳалигача ўзимни кечиролмайман. Шу хатни ёзишга мажбур қўлган ҳам ўша нарса бўлди. Мана айтдим. Тинчидим. Биз бир-биrimизга мутлақо бегона кишилар бўлиб қолганимиз. Бизни боғлаб турган ягона нарса — акамдан хотира, мабодо омон-эсон дунёга келган бўлса — боланг, холос. Сендан биттагина илтимос. Асрорадан Қаримнинг адресини олиб менга юбор. Унинг адреси уйда қолган. Ўйга хат ёзмоқчи ҳам, бормоқчи ҳам эмасман. Отам оқ қилган.

Ўзинг нима қилиб юрибсан дёрсан. Буни — сенга қизиги бўлмаса ҳам айтаман. Чўлда ишлаб юрибман. Яхши одамлар орасидаман. Иш билан овуняпман. Сен, дадам, опам етказган озорларни унтиш учун бирдан-бир овунчоқ иш бўляпти. Ўртоқларим фронтда. Битта мен бу тарафларда дайдиб юрибман. Чўлда йигирма сотих жойга ўзим учун шоли экдим. Ҳосилни олишим билан уни қоплаг мудофаа фондига юбораман. Ҳеч бўлмаса шу менинг душманга отган ўқим бўлсин.

Хайр. Энди сира хат ёзмайман. Шу билан орамизда нима бўлса барни тамом бўлди. *Низом*.

Дилдор хатни ўқиб бўлиб ҳам ундан қўзини узолмай туриб қолди. Хатнинг четида устидан ўчирилган икки қатор ёзув бор эди. Дилдор яна чироққа яқин келиб уни ўқишига уриниб кўрди. Уқиди.

«Бирга тушган суратимизни йиртиб ташла!»

Дилдорнинг кўзларидан шашқатор ёш оқиб кетди. Унинг бир неча томчиси хатга тушди. Хат бинафша қалам билан ёзилган экан, кўз ёш томган жойида доғ пайдо бўлди.

Асрора ҳеч нарсадан хабарсиз пиш-пиш ухлаяпти.

Дилдор бу эркакшода, дали-гули қизға қараб туриб астойдил ҳаваси келди. Қандай баҳтли қиз у? Унинг юрагида қанчадан-қанча орзулар бор. У шу орзуларнага албатта етади.

III

Тушга яқин қўлида тугун, оғзи тўла кулки билан Риссолат келди. У бир гапириб ўн кулар, гап орасида Дилдордан гина ҳам қилиб қўярди. У гина қилаётганда астойдил лаблари бурилиб кетарди.

— Вой, опагинаси қоқиндиқ. Омон-эсон қутулиб олибсиз ҳамки, бир оғиз хабар бермапсиз. Ўзим ёнгинангизда турардим. Мендан бошқа кимнингиз бор, ўргулей. Ҳар қанча қилсам арзиди, укагинам ҳурмати доялик қилсам ҳам арзирди. Қейинги пайтларда шунақаям тушларимга кирасиз, тушларимга кирасиз. Шу бугун кечаси эшиздим.

Рисолат жаврай-жаврай тугунни Дилдорнинг қўлига берди. Дилдор тортиниброқ олди-да, четга қўя қолди.

— Вой, очинг, кечаси билан ўтириб тикиб чиқдим. Жиянгинамга, укагинамдан қолган ёдгоргинамга тикиб келдим.

Рисолатнинг ўзи ўрнидан туриб тугунни олди-да, ечиб ичидан чақалоқбоп сал уринган атлас кўйлак олиб Дилдорнинг қўлига берди. Дилдор кўйлакка қараб унинг янги эмаслигини, бир-икки кийилганини дарров пайқади.

— Манави дўппича, манави ошхўрак, манави чойшаб... Ҳаммасини кечаси билан тикиб чиқдим.

Дилдор қайнин эгачисининг доғулилигини бирларди. У билан олишиб барака топиб бўлмасди. У гапда ўнта эркакни қочиради. Шунинг учун ҳам индамай қўяқолди.

— Энди эшитдингизми?— деди у секин, аммо кинояли оҳангда.

— Ҳа, ўргилай, кечаси дадам айтдилар. Эшитдиму юрагим ёрилай деди.

Дилдор, ҳа қув, туғруқхона деразаси ёнида турганингда кўрган эдинг-ку. Ӯшанда ўзингни кўрмаганга солиб атайин юзингни тескари ўғиргандинг, деб ижирганиб қўйди.

Тўғри. Рисолат туғруқхона олдига бориб қатиқ, бодринг сотарди. Ӯшанда Дилдорни кўриб юзини тескари ўғирганди. Ҳозир у ҳеч нарса бўлмагандек очилиб-сочилиб унга ўзини яқин кўрсатмоқчи. Уйдан чиқиб кетаётганида у Дилдорга нималар демаганди. Ӯша гаплари учун ҳам бетига тупурса камлик қиласди. Ӯшанда Рисолат унга:

— Укамга ўйнашиб қўйиб теккансан,— деганди.

Дилдор ўша гапни эслаб титраб кетди. Аммо кечада бери ота-боланинг бу уйга серқатнов бўлиб қолгандарини билолмай ҳайрон эди. Рисолат уни ўйлашига гал бермай беланчакда юзига тўр ёпиб қўйилган болани қўлига олди.

— Ўзим айланай, жиянгнинамдан ўргулай. Вой, Дилдорхон бунингиз ўғил бола-ку. Нега айтмадингиз? Мен қизалоқ деб юрибман.

Дилдор кулиб юборди. Рисолат боланинг у юзидан, бу юзидан чўлпиллатиб ўпиб яна беланчакка қўйди.

— Ҳа, айтганча, кеча дадам Низомдан Дилдорга хат келди, деб айтиб қолдилар, тинч эканми?

— Тинч экан,— деди Дилдор хушламай.

— Илгарилари ҳам хат олиб турармидингиз?

Дилдор жавоб бермади. Унинг бу ҳолатидан Рисолат ораларида бир гап бор экан, айтгани хижолат бўл-

шити деб ўйлади. Секин уни гапга солиб кўрмоқчи бўлди.

— Узи яхши бола-ю сал ўжарроқ-да. Яхши хотиннинг қўлига тушса бинойидек бўлиб кетади. Мўмин-қобил бола қайси қизга ёқмайди, дейсиз. Битта-яримтаси ўлгур ўшақларда илиб кетмаса эди. Ҳозир нима кўп, қари қиз кўп. Ҳозир қизлар янги участкаси билан, бисот бағали билан, қўша-қўша тилла асбоби билан чолларга тегиб оляпти. Низомни албатта биттаси илиб кетади. Шу бола бегонага кетмаса дегандим.

Рисолат гапини бўлиб ер остидан Дилдорга қаради. Дилдорнинг пешоналари тиришиб гаплари малол келаётгани шундоққина билиниб турарди.

— Гапирсангиз-чи, нима депти хатда,— деди охири Рисолат.

Дилдор Низомжондан келган хатни унга кўрсатгиси келмасди. Шунинг учун ҳам тинчлигини ёзипти, дея қўяқолди.

— Ҳеч бўлмаса адресини ёзиб беринг, ўргулай.

Дилдор уйга кириб бошқа қоғозга адрес ёзиб олиб чиқди-да, қўлига бериб, ўтирмаи тик тураверди. У шу ҳаракати билан, энди кетаверсанг ҳам бўлди, демоқчи эди. Буни Рисолат тушунди. У ҳам ўрнидан турди.

— Бўлмаса кета қолай. Хотиржам бўлинг, тез-тез калиб ҳолингиздан хабар олиб тураман. Янги бўшангэн нарсасиз. Оғир иш қилманг. Кир-чирларингизга ўзим қараб тураман.

Рисолат эрга тегиб уч болали бўлганда ҳам кирларини бир бўхча қилиб онасиникига келтириб ташларди. Узи қўлини совуқ сувга урмай пардоздан бўшамасди. Ўйига хотинларни йигиб патефон қўйгани қўйган эди. Ўйи ҳамма вақт ивирсиб ётарди. Эри даладан қайтганда ҳам қозонга ўт қаламасди. Бўш-баёвгина эри ўзи ўтин ёриб овқатга уннаб кетарди.

Шу хотин келиб Дилдорнинг кирини ювиб берадими?

Рисолат чиқиб кетаётгандага Дилдор орқасидан бўриб тугунчасини қўлига берди.

— Вой, ҳа?

— Ўзим янгисини тикиб бераман, опа. Туғилиши билан бирорнинг эскисини киймасин.

— Эскимас, қизимга кийдириб пасонини кўрдим, холос.

У ҳар қанча қилса ҳам Дилдор тугуначани олмади. Рисолат ҳам унга қаршилик кўрсатмади. Битта кўйлак палон пул. Мұхтож эмасдирки олмади. Эски бозорга обориб сотса бўлади. Ҳозир нима кўп, эски матога ҳаридор кўп.

Дилдор унинг орқасидан эшикни қарсиллатиб ёпдида, алам билан йиглади.

— Булар мени мунча хор қилишади? Менда нима қасдлари бор?

Дилдор ҳалигача уларнинг ниятларини билолмасди.

Аксига олгандек бугун ҳаво ҳам булат. Одамнинг кўнглини хира қиласидаган даражада тунд. Дилдор уйда ўтириб зернишиб хуноб бўлиб кетганидан, далага чиқиб Асроралар олдинга бормоқчи бўлди. Эрталаб Адолат аравада олиб келган баргларни қуртларга солди-да, боласини йўргаклаб далага қараб кетди.

Ҳамма ёқ кўм-кўй.

Дилдор ой-куни яқин қолган кунларда ўзи билан ўзи бўлиб атрофига тузуккина қарамаган эди. У гўё яшилликларни биринчи марта кўраётгандек кўнгли яшнаб кетди. Бу қадрдон, ҳар бир дараҳти, ҳар бир сўқмоғи ёшлиқдан, шўхлиқ йилларидан ҳикоя айтувчи дала баҳор либосида яшнаб турарди. Дилдор келин бўлиб Иноят оқсоқолнинг уйига тушган кунидан бошлаб бу далаларга бегона бўлиб қолган эди. Энди яна шу кенгликлар қучоги уни ўзига чорлаётганга ўхшарди.

Қалдиргочлар унга тегай-тегай деб ёнидан учиб ўтишяпти. Ҳаво булат бўлса, осмондаги учар ҳашаротлар пастлаб учишади. Бу ёмгиридан дарак. Шунинг учун ҳам қалдиргоч паст учиб ҳашарот тутади. Дилдор шунча йил далада яшаб буни билмасди...

Дилдор атрофга маст одамдек назар ташлаб бораркан, олдидан қоп-қора ҳабашдек бир йигит чиқиб қолди. Унинг оёғидаги қизил этиги, жужун кителидан колхоз секретарига ўхшайди. Ҳа, худди ўзи. Унга нима жин урди? Башарасига нега қора мой суртиб олибди.

Секретарь йигит юзини тескари ўгириб Дилдор олдиндан югуриб ўтиб кетди. Тут орқасидан қизларнинг хандон ташлаб кулишгани эштилди. Дилдор ўша тарафга қараб кегди.

Ариқ бўйида Асрора икки қўлини белига қўйиб эр-каклардек чираниб турарди. Адолат ерга ўтириб олиб

ниқ-пиқ йиғлаяпти. Дилдор нима гап бўлганини билолмай бир унисига, бир бунисига қаради.

— Поччангни кўрдингми? — деди Асрора.

— Қанақа почча? — деди ҳайрон бўлиб Дилдор.

— Аъзамхўжа поччангни кўрмадингми?

— Нега у менинг поччам бўларкан?

Асрора ўдагайлаб Адолатнинг олдига келди.

— Тур, бўлди! Ҳадеб пиқиллаб энсамни қотираверма. Бор, кетмонингни чоп!

Адолат онасига зарда қилаётгандек ўриидан турмай бир елкасини қаттиқ силкиб қўйди.

Асрора бирдан меҳри товланиб кетиб Дилдорнинг қўлидан болани олди-да, у юзидан, бу юзидан чўпиллатиб ўниб олди.

— Вое, менам битта шунақа туғиб олсан.

Боядан бери пиқиллаб йиглаб ўтирган Адолат бирдан ҳиринглаб кулиб юборди.

— Э, ўл-э, бирор эшитса нима дейди? Эрга тегмагач нарса нега туғасан?

— Худо бераман деса, эрга тегмасанг ҳам туғаверасан, Бешкападаги Ойшаҳон туғиб олибди-ку.

Қизлар қотиб-қотиб кулишди. Орадан ўтган бояги кўнгилсизлик ҳам бирпасда унутилди. Ҳаммаси чувиллашиб шийпонга чиқишиди. Асрора қўлида бола билан тўрга чиқиб чордона қуриб ўтириб олди. Эркакларниңга ўхшаш йўғон товуш билан ошпаз қизга қичқирди.

— Паловхон тўранни опке!

Бугун паловхон тўра — жўхори гўжа эди. Овқат устидаги бояги воқеани Асрора гапириб берди.

— Ҳалиги ҳеббем ўлгур Адолга айланишиб қопти. У ёқقا ўтса ҳам йўлнини пойлайди, бу ёқقا ўтса ҳам йўлнини пойлайди. Адол ўлгурда ҳам айб бор.

Адолат жаҳл билан гўжани иссиқ ютиб юборди.

— Сенга ўзим айтдим-ку. Қўймаётибди, бир бало қилиб додини бериб қўй, деб айтдим-ку!

— Ҳа, айтгаисан. Тилингни қисиб тур. Гапининг беллига тепма. Адолга айтдим. Чакалакка ваъдалаш, дедим. Айтган вақтда кепти. У ёқдан Адолни юбориб, ўзимиз бу ёқдан пойлаб бордик. Хотинининг тилла соатини олиб келган экан, Адолнинг билагига тақаётгандага шартта ушлаволдик. Аввал роса дўппосладик. Кейин башарасига тракторнинг ёгини суртдик. Соати мана! Ярашиптими?

Дилдор бу яқин орада бунақа кулмаган эди. Қотиб-қотиб кулди. Астойдил кулди.

— Асрора, қўй, хотини билиб қолмасин. Турмуши бузилади-я!

— Йўқ, хотинига айтмаймиз.—У қизларга буйруқ оҳангида деди.— Сенлар ҳам оғзиларингдан гуллаб қўй-маларинг.

Овқатдан кейин патефон қўйиб ўйинга тушишди. Асрора белига қийиқ боғлаб, эркакча ўйнади, Адолат бўшига рўмолча ташлаб унинг ёнида ноз билан йўргаларди.

— Тамараҳон бўпкет-э!

Шу пайт сертупроқ йўлдан эшак миниб Иноят оқсоқол ўтиб қолди. У қизларни!г бу «беҳаё» ўйинидан энсаси қотиб соқолларини тутамлади. Асрора атайин эрмак қилиб унга қараб қошини қоқиб, елкасини учирди. Оқсоқол «астағфирулло», деганича юзини тескари ўгирди.

Қизлар яна қийқириб кулишди. Адолат, қўй кекса одамни эрмак қилма, деган эди, Асрора бобиллаб берди.

— Э, одам бўлмай ўлсин, Жиноят оқсоқол. Кунига бир марта жиноят қилмаса кечаси уйқуси келмайди, бу ўлгурнинг. Шу ҳам одам бўлдими-ю...

Тушлик тугаб, қизлар кетмонларини кўтариб пайкаларга тарқаб кетишди. Асрора кетаётганида Дилдор уни тўхтатди.

— Низомдан хат олдим. Сенга салом депти. Каримжоннинг адресини юборсан деб тайинлабди.

— Узи қаердайкан?

— Найман чўлида ишлаётганмиш. Мана адреси, хат ёзib юбор!

Асроранинг юзидағи боятдан бери яшнаб турган табассум сўнди. У Каримжонни ўйлаб кетган эди. Уни қандоқ яхши кўради. Кунига ундан хат кутади. Аммо аиҷадан бери Каримжондан хат йўқ. Тинчмикин?

Асрора ҳар қандай ғамни тез енга оларди. Бошини бир силкиб Диlldор берган қофозни нимчасининг чўнтағига солиб индамай пайкалга кириб кета бошлади. Салнари бориб тўхтади.

— Индешига комсомол мажлиси бор-а, эсингдан чиқ-масин.

— Хўп!— деди Диlldор.— Менга қара, Асрора. Мени звенонгга ол. Уйда сиқилиб кетдим. Кел, бирга ишлайлик.

Асрора кетмөннни жўякда қолдириб орқага қайтди.
Келиб унинг белидан қулоқлади.

— Майли. Болангга кўпчилик бўлиб қараймиз. Сал дармонга кир, ундан кейин ишга чиқаверасан.

У шундай деди-ю, югуриб тизза бўйи бўлиб қолган гўзалар орасига кириб кетди.

Дилдор унинг орқасидан қараб туриб ўйларди.

— Фақат эркакларнинг ишини қиласди. Ўзи ҳам эркакларга ўхшаб кетибди. Уруш бўлмагандан бундай бўлмасмиди...

Дилдор уйга чеҳраси очилиб қайтди. Энди у сира ёлғизга ўхшамасди. Ўзини бояги қувноқ қизлар қаторида, ўшаларнинг бири деб биларди.

Энди Дилдор учун ёлғизлик азоблари тугагандек эди.

IV

Рисолат Дилдордан иш чиқмаслигини билса ҳам дадасини бунга ишонтиромасди. Оқсоқол катта неварасини уриб-сўкиб ўқишдан олиб қолди-да, қўшни ҳовлидаги тупи билан сотиб олган ўрикни унга тердира бошлади. Унинг шу ҳовлидан иш бошлашига сабаб ўрик эгасининг боласи кўп. Икки кун кечиксам тернб еб қўяди, деб уйқуси келмаган эди. Кун ёйилмасдан у ўрик солинган челакларни эшакка юклаб ўзи ҳам, невараси ҳам бошига биттадан саватни қўйишиб, эшак кетидан Маргилонга жўнашди. Рисолат эшик олдида уларни кутиб турарди.

— Кетмадингми? — деди хўмрайиб Иноят оқсоқол.

Рисолатнинг Найманга боришига унча хуши йўқ эди. Чол ўғлининг йигирма сотихга шоли экканини эшитиб кўп нарсаларни дилига туғиб қўйган. Ундан ташқари, бола яхши ишлаётган бўлса мўмайгина пул ҳам топаётган бўлиши керак. У эрталаб неварасини уйғотгани борганда Рисолатнинг, Дилдордан иш чиқмайдиганга ўхшайди, деган гапини чўрт кесиб шундай деган эди:

— Сеп нима деб ўтирибсан. Йигитлар урушда шунака қирилиб турса, жамики қизлар тул қолиб кетади. Ҳозизир қизлар дилгироф симига қўнган қалдирғочдек вижирлаб ётибди. Низом оламан, дейди-ю, йўқ, дейдими? Уларнинг ораларида бир гап бор. Бошида йўқ, деб қўйиб, энди айтишга юзлари чидамаётибди. Боравер.

Рисолат ҳозир дадасининг ўқрайишидан, бормасам бўлмайдиганга ўхшайди, деб Низомжоннинг олдига бо-ришни бўйнига олиб қўйди.

— Икки челаккина ўрик ола кет. Чўлда яхши кетади. Ҳа, бозор баҳосидан сал юқорироқ айт.

Дадаси айтмаса ҳам Рисолат шундай қилмоқчи эди. Иложи бўлса битта қийинқда бодринг ҳам ола кетишини дилига туғиб қўйди.

Ота-бала айниқса шу кезларда пулга тузоқ қўйишган эди. Рисолат эрталаб туғруқхона эшиги олдида қатиқ сотади. Тушликда Чортерак гузарига зорора нон олиб чиқади. Кечқурун ўртандча ўғлини ёнига олиб, ёзлик кино залида писта сотади. Контролер чол, пистанг қурсин, зални булғатяпсан, деб қувлайвергандан у томошадан кейин супуриб беришни ҳам бўйнига олган.

Иноят оқсоқолда-ку тиним йўқ. Қўлига нима тушса бозорга чопади. Гоҳида сотадиган нарсаси бўлмай қолса, бозор дарвозасида туриб олиб муҳтоҗликтан сотгани олиб чиқилган нарсаларни арzon-гаровга олиб, ичкарига опкириб, икки бараварига сотади. Хулласи, у қимиrlаса пул тушиб турипти.

Бундан бир ярим йилларча муқаддам Иноят оқсоқол тақиқланган мол билан қўлга тушиб қолди-ю, милиция молини олиб қўйди. Ўзини омон-эсон қутқарганига шукур қилиб, бир-икки ҳафта бозорга чиқмади. Бор-йўқ дастмояси ўша мол билан тамом бўлганди. Ўзи ҳам шошиб қолиб, ғаниматга учрадим, деб қирқ кило илак, йигирма бешта амиркон олган эди. «Чақувдан бўлдими, худодан бўлдими», ишқилиб, милиция дарак топиб уйини босди. Моли билан ўзини ҳам олиб кетди. Қарилигини назарда тутиб кечаси қўйиб юборди.

Уша пулсиз қолган кезларида бир гап тарқалган эди. Чортеракликлар гап-гаштакларда, тўй-ҳашамларда эслаб кулиб юришади. Иноят оқсоқол пулдан сиқилиб эшигининг остонасида ё худо, деб ўтирган экан, чоршанба бозорида сигирини сотиб келаётган нариги қишлоқлик йигитнинг ариқ бўйида пул санаб ўтирганини кўриб қолади. Иноят оқсоқолнинг кўзлари ўйнаб кетади. Чидамасдан ўрнидан туради-да, йигитнинг тепасига келади. Йигит эллик сўмликларни бир тарафга, ўттиз сўмликларни бир тарафга қилиб тахлар эди. Оқсоқол бир муддат пулларга суқ билан қараб тургандан кейин секин йигитнинг ёнига чўккалайди.

— Пулингни санашиб берайми, ука.

— Нима, ўзим санаёлмайманми?

Оқсоқол ялиниб сўрайди.

— Жон ука, кўпдан бери пул санаганим йўқ. Ке, битта санаб берай. Жуда согинидим.

Йигит ҳам тантигина экан, пул солинган қийингини унинг олдига сурниб қўяди. Оқсоқол пулларни бир-бирига қориштириб юборади-да, бисмилло, деб ўнталикини алоҳида, ўтизталикини алоҳида, элликталикини алоҳида қилиб шошилмай ажратади. У пул ушлагандага худди пашша туваётгандек нафасини ичига ютиб бирдан тап этиб, панжаси билан босарди.

Иноят оқсоқол пулнинг майдаси билан йиригини бир хил кўрарди. Хоҳ бир сўмлик бўлсин, хоҳ юз сўмлик бўлсин, барибир, жуда эҳтиёт қилиб ушларди. У кўпинча сомсапазлардан нолиб қоларди.

— Ҳа, пул кўр қилгурлар, ёғли қўл билан пул ушлайдими? Расво қипти-я, шундоқ азиҳ нарсани кир қипти-я.

Уни кўпинча Маргилон банкасининг эшигига учратиш мумкин эди. У йиритиқ пулларни ярим баҳога олиб бандан бутунига алмаштириб оларди. Оқсоқол пулга алоҳадор қонунларни сувдек ичиб олган эди. Номери бутун бўлса бас, банк олади.

Иноят оқсоқол жуда ихлос билан йигитнинг пулни санаб бўлади. Ҳар қаёснинисини юз сўм-юз сўм қилиб устидан белбоғ қиласди. Худди гишт тахлаётгандек қилиб чиқади-да, мерганга ўхшаб, бир кўзини қисиб қарайди. Йигит унинг қилаётган ишларини завқ билан томоша қилиб туради.

Оқсоқол пулларни бир қилиб қўйнига тиқади. Йигитнинг ранги оқариб кетади. Чол бермай тўполон қилса нима бўлади? Гувоҳи бўлмаса. У жон ҳолатда Оқсоқолга ташланади.

— Нима қиляпсиз? Нега ённингизга соляпсиз? Берини!

— Бераман, бераман, ука. Сабр қил. Жиндак бағримга босай!

Оқсоқол пулларни бағрига босиб кўзларини юмади. Унинг бу ҳолати худди севикли ёрини бағрига босган ошиқнинг аҳволини эслатарди. Оқсоқол бир неча минут шу кўйда тургандан кейин, пулларни олиб йигитга бераади.

— Мана, бўлди, ука, бўлди. Аммо маза қилдим.

Оқсоқол нўл-йўриқ билган одам бўлганидан жуда тез бўлмаса ҳам секин-секин ўзини ўнглаб олди. Пулнинг чақаси ҳам пул, сўми ҳам пул деб иши майдадан бошлади. Эски дўппиларни тийинга олиб, сиёҳга бўяб, сўмга сотди. Ундан гузарда қовун тилиб сотиш ҳам қолмади. Касалхоналарда чиқинди бўлган эски чойшабларни уйга олиб келиб, бўлак-бўлак қилдириб, қизига машинада четини бостириди. Ювдириб, дазмоллатиб, четига қизил сиёҳда чизиқ тортиб дастрўмол қилиб бозғрга олиб чиқди.

Селитрдан бўшаган кепак қоғоз қоплардан пакет ясад Марғилон, Горчаковадаги гуруч бозорларида сотди. Моли касод пайтларда бозор четидаги ҳожатхона олдида сухаридан бўшаган яшикка ушатилган кесак солиб, олдига бир қумғон илиқ сув қўйиб савобли ишдан ҳам пул топди.

У шу тариқа милицияга олдирган амиркон билан ипакнинг пулни бутлаб олди. Оқсоқол ўша пулларни жамғарив олган бўлса ҳам кўнгли тинчимасди.

— Бу кетганинг ўрнига келгани. Улимлик пулни харжлаб бўлмайди, эндиги тушадигани тириклиликка,-- дерди.

Ҳозир Иноят оқсоқолнинг бозорда дегани деган, айтгани айтган. Ундан бозорком ҳам, паттачилар ҳам қўрқишади. У мол қўядиган жойни бирор эгаллашга ҳадди йўқ. У патта ҳам олмайди.

— Бир эмас, иккита ўғлимни Ватан учун қурбон бериб қўйганиман. Фронтчининг отасига ҳурмат шуми? Гаплашиб қўяман.

У бир шовқини кўтарганди, ҳатто харидорлар ҳам қочиб кетишарди. Оқсоқол ўтмас молини ҳам харидорга ишқаб сотишни биларди.

— Мұхтоҗликтан олиб чиқдим, синглим. Урушда даси ўлган невараларимнинг оғзидан юлиб олиб чиқдим. Азбаройи шуларга егулик бўлсин, деб. Мен манавиларга ўхаш испикулои эмасман. Менини хаппайи ҳалол.

Харидорлар бу иштавон чолга раҳмлари келиб нархини суриштирумай олиб кетаверишарди. Оқсоқол ҳам тошдан, ҳам тийиндан уриб қолганини билмай қолишаарди. Мабодо бозорда молия одами пайдо бўлиб қолса, у марҳум ўғли Аъзамжонни ўртага соларди.

— Шундоқ одамнинг дадасиман. Сенларга қаҳрамон ҳам, ордири ҳам инобатга ўтмас экан-да. Сенлар бу ерда хотинларингнинг иссиққина қўйнида мазза қилиб ётибсанлар, менинг болам сенлар учун жонини бериб қўйипти.

Оқсоқол шундай деб тургандан кейин уни текширишга кимнинг юраги дов берарди. Ундан қутулганинг шукур қилиб олдидан тезроқ ўтиб кета қолишарди.

Иноят оқсоқолнинг яна битта галати одати бор эди. У кўпчиликка ўзини саховатли, хайрли ишларга ихломанд қилиб кўрсатишга уринарди.

У девонага йўлиқиб қолса, то одамлар ўтиб кетгунча киссасини ковлаб девонапи умидвор қилиб тураверарди. Одамлар кетиб бўлгандан кейин ёнидан носқовоғини олиб бир чекимни тилининг тагига ташлаб кетаверарди. Уни билмаганлар, Оқсоқол кўп саховатли-да, деб ўйлашарди.

Иноят оқсоқол кунига яраб турган эшагини ҳам ёлчитиб боқмасди. Фақат кечқурун олдига чўп ташлайди. Кўп овқатга ўрганса семириб дангаса бўлиб кетади, дерди. Бозорга боргандা олдига беда ташланган биронта эшакнинг қозигига боғлаб қўяди.

Бозордагилар: Жиноят амакимди эшагининг ҳам айтгани айтган, дегани деган, дейишса, қишлоқдагилар: Жиноят оқсоқол эшагига хала чўпди ҳам бироннинг толидан синдириб олади, дейишарди.

Хуллас, Иноят оқсоқол тили билан бирога озор бермаса ҳам қилиғи билан, юриш-туриши билан ҳамманинг меъдасига тегарди. Ана шунинг учун ҳам чортеракликлар ўғли Низомжон кетиб қолганда сира ажабланишмаган эди.

— Кетгани дуруст бўпти. Бу чол болани сил қилиб қўярди. Эси борида кетиб қолди.

Оқсоқол одамлар ўзи тўғрисида нималар деяётганини биларди. Биларди-ю, тил суюксиз, кўролмаганидан алжийди, деб қўя қоларди.

Мана бугун у неварасини ўқишдан қолдириб бозорга олиб кетяпти. Бола эшак орқасида индамай бошини елкасига суқуб кетяпти. У бобосини ёмон кўрарди. У бобоси билан неча марта бозорга борган бўлса, бирон марта унга китоб-дафтар олиб бермаган. Ялиниб-ёлворгандага ҳам у:

— Китобни нима қиласан, ўртоқларингникини ўқинайвер,— деб жеркиб ташларди.

Бозорда болаларнинг кўзини ўйнатадиган нарсалар кўп. Чол олиб бермайди. Туш пайтида битта чойнакда чой опкелиб белбоғидаги зогора нонни олиб ушатиб қўяди.

Ҳаммадан ҳам болага алам қиласигани, улар бозордан бўшаган челак ва саватларни эшакка ортиб келгётганларида бобоси йўлда тўхтаб унинг ёнини тинтиб кўради.

— Янглишиб биронта тангани киссангга солиб қўйганинг йўқми?

Бола онт исча ҳам барибир тинтиб кўраверади.

Бир куни ана шундай тинтув пайтида боланинг киссанидан иккита йигирма тийинлик чиқиб қолди. Чол ғазабдан кўкариб кетди.

— Хўш, бу қанақаси? Ҳали ўғриликни ҳам ўрганингми?

Бола йиглаб, пулни аяси берганини айтса ҳам чол ишонмади.

— Аям китоб олгин, деб берганлар.

— Мени алдаб бўпсан.

Иноят оқсоқол боланинг юзига тескари шапалоқ тушириб қолди. Бола чирқиллаб йиглаганча эшакнинг олдига тушиб чопиб кетди.

Кечқурун оқсоқол қизидан суриштирган эди, у пулни ўзи берганини айтди.

— Эсингни еб қўйибсан, аҳмоқ. Боланинг қўлига шунча пул берасанми? Икки танга пулнинг ёнига уч танга қўшса бир сўм бўлади-я!

Ана шундан кейин оқсоқол қизига пулнинг қадри, пули бор одамнинг қўли узун бўлиши, қаерга борса ҳам хор бўлмаслигидан ваъз-насиҳат ўқиб кетди.

— Пул одамга дармон. Бели оғриган киши белига иккита юзталикни боғлаб ётса оғриғи тақقا қолади. Пули йўқ одам тез қариди. Некалай вақтидаги пулларни сен кўрмагансан. Ҳар пуллар эдики, ушласанг қўлинг яйрайди. Золим пулни ипак қофоздан чиқазарди. Бу пуллар ҳам пулми. Салга йиртилади. Сўлкавойини ғиштга ташласанг жиринг қилиб кетарди. Раҳматлик дадам ўлганда мерос тақсим бўлиб, менга битта червон теккан эди. Тишимда тишлаб юриб ўша червонни жу-

вонмарг қилганман. Инқилоб бўлиб, ўтмайдиган бўлиб қолган. Эсимга тушса ҳали-ҳали юрагим эзилиб кетади.

Рисолат дадасидан бу хил гапларни кўп эшитган. Кўп эшитаверганидан қулоги пишиб қолган эди. У ҳам дадасидек қўлига пул тушса, туфлаб ҳамёнига тугарди.

Иноят оқсоқол эшак кетидан юриб бозор йўлига чиқиб олди. Невараси бошида сават билан ўтган-кетганга анграйиб гоҳ орқада қолади, гоҳ ундан ўзиб кетади.

Кўча бетидаги гўнг уйиб қўйилган жойда иккита хўроз қанотини ерга судраб бир-бирига ташланмоқчи бўлиб турибди. Боланинг икки кўзи ўшандা. Томогининг тагидаги патлари ҳурпайиб кетган қизил хўрз кўкрагини ерга тегизай-тегизай деб олдинга сапчи-моқчи.

Бола ёнланмасига юриб кета туриб ундан кўзини узмайди. Бирдан нима бало бўлди-ю, бошидаги сават беҳининг энгашгай шохига тегиб кетди. Бола ўзини ўнглажлмай қолди. Сават бошидан учиб балчиқقا тўнкарилиб тушди. Ўриклар лойга қориши.

Иноят оқсоқолнинг кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди. Югуриб келиб неварасининг орқасига иккини тепди. Бола мункиб кўкраги билан ерга йиқилди.

— Ҳароми! Ўлдираман! Тер, ҳозир териб ол!

Бола кўзларини жавдиратиб, балчиқ кечиб ўрикларни тера бошлади.

Оқсоқол жаҳлдан кўкариб, болага ҳамон ўшқиради..

— Аттанг, аттанг, етмиш сўмли мол эди-я. Ҳали қараб тур!

V

Рисолат чўл деганда кўчма қум бургутдек учиб юрган, бўрилар, аждаҳолар келсанг ютаман, деб турган жойни тасаввур қиларди. У эртакларда эшитган борса-келмасни Найман тарафларда бўлса керак, деб ўйлаб юрар эди. У шунча қувлиги билан ҳали кўп нарсаларни билмасди. Самолёт у ёқда турсин, ҳали поездга ҳам тушмаган эди. Рисолат учун бутун дунё шу Чортерак билан Марғилон атрофларидан иборат эди. Эри фронтга кетди. Ундан хат-хабар келиб турарди. Эрининг хатларини

ўқиганда уруш бўлаётган жойлар назарида Найманнинг орқа тарафларида бўлиб туюларди.

У бугун Найманга, Чортеракдан туриб чақирса овози етадиган жойга грузовойда минг марта ё олло, деб етиб келди.

Найман сира чўлга ўхшамасди. Қани, қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган чўл? Ҳамма ёқ ғишт, цемент, ёғоч.

Қулогига қалам қистирган дурадгор чоллар пайраҳага кўмилиб тахта рандалашяпти. Олдига клеёнка фартук тутнб олган қизлар гишт теришяпти. Бир жуфт тол тагидаги сўрида одам кўп. Патефон тинмай «Бог аро»ни олиб турибди. Машнина тўккан шағалнинг қалдирашидан унинг овози эшитилмай кетади.

Найман борган сари гавжум бўлиб бораарди. Ҳарбий госпиталь ҳам шу ёққа ёрдамчи хўжалик учун жой олиб, бир ҳафтадан бери тўқай буздиради. Яраси енгилроқ аскар болалар тол тагидаги сўрини тўлдириб урушда кўрганилари, қайси шаҳарда нима бўлгани тўгрисида гапириб беришарди.

Аскар болалар учун бу ёқда алоҳида қозон қайнатилмасди. Заркентдан кунига уч маҳал машина қатнаб, уларга овқат таширди. Шу баҳона бўлиб Зириллама билан Найман ораси икки қадам бўлиб қолди.

Шоли сепиб бўлинган. Баҳор жалалари полларни сувга тўлдириб шоли қиёгининг қулогидан тортиб чиқарди. Энди кўпчиликнинг қўли бўшаб иморатга уриниб кетганди. Тога Зириллама қишлоғидаги азим теракларни кестириб, иморатларингга яратинглар, деб госпиталь машинасида олти марта ёғоч юборди.

Низомжон ҳам иморатга уннаб кетганди. Ўзи ғишт қуйиб, ўзи девор кўтарди. Бир уй, бир айвон. Айвонидан тўқай шундоққина кўриниб туради. Тепасига тўсин териб, шоҳ-шабба бостириб лўмбоз қўйишига тайёрлади. Тога юборган ёғочлардан Низомжонга тегмади. Икромжон уни атайин рўйхатга киритмади. Аввалига Низомжон ҳайрон бўлиб юрган эди, Икромжоннинг ўзи ёрилиб қолди.

— Ука, сен шошмасанг ҳам бўлади. Аввал бола-чақаси қишлоқда қолганларнинг иши битсин. Ярим рўзгори қишлоқда қолиб жуда бесаранжом бўлиб кетишиди. Ортиб қолса, албатта сенга бераман.

Низомжон ушинг гапидан ранжимади. Тўғри, деб ўз

ишини қилиб юраверди. Вақт бекор ўтмасин деб, лой қориб тепаси ёпилмаган уй деворини сувамоқчи бўлди.

Рисолат машинада биронни бийлатмай олиб келган икки челяк ўрик билан бир қийинқ бодрингни олдига қўйиб савдони бошлаб юборди. У қўш палла тарозида электр чиғаноғидан посанги қилингани тош билан ўрик тортарди. Қимсан, қайдан келдинг, деб ҳеч ким сўрамади. Қайтага чўлга шундоқ тансиқ нарсани олиб келгани учун дуо қилишарди.

— Кеп қолнинг, бодрингнинг иккитаси уч сўм, ўрикнинг килоси олти сўм. Чортеракнинг оқ ўригидан қуруқ қолманг...

Низомжон чодир орқасида цемент қораётган эди. Одамларнинг ғовур-ғувури орасида қулоғига ўқтин-ўқтин аллақандай таниш овоз эшитилиб қоларди. Ким бўлди бу, деб қулоқ солди Низомжон. Овоз таниш, жуда таниш. У белкуракни ташлаб чодир орқасидан чиқди. Хода уйиб қўйилган жойнинг олдида одамлар тўдаланиб нимадир қилишяпти. Низомжон беихтиёр ўша тарафга қараб юра бошлади. Тўдани ёриб қаради-ю, эси оққанча туриб қолди. Опаси. Қўша-қўша билагузуклар тақилган билагини шимариб, ўрик тортяпти. У челяк тагида қолган охирги эзилган ўрикларни тортмай, боринг-э, бир кило чиқсаям сизники, чиқмасаям сизники, деб дурадгор чолнинг фартуғига тўқди.

Низомжон қишлоғининг таърифли ўригини жуда соғинган эди. Тол попук чиқазгандан бери кун санаиди. Ўрик гуллаган бўлса керак, гўра туккандир, ранг олиб қолгандир. Тагига тапиллаб тўкилаётгандир...

Рисолат дурадгор чолдан пулни олиб, ёқасига қўл суқиб, кўкрагига жойларкан, бирдан Низомжонга кўзи тушиб қолди.

— Вой, опагинанг айлансин, қаёқларда юрибсан? Мунча бемеҳр бўлмасанг, мунча тошбағир бўлмасанг!..

У тура солиб Низомжоннинг бўйнига осилиб олди. Иғлаб унинг ҳамма ёғини шилта қилиб юборди. Уларга ҳайрон бўлиб қараб турган кишилар секин-секин тарқаб кетишли. Рисолат уни бағридан бўшатиб ходага ўтириди.

— Биз томонларда нима қилиб юрибсан, опа? — деди Низомжон ҳайрон бўлиб.

Рисолат унга ўпкали қараб қўйди.

— Шунақасан-да. Жигар жигарни қўмсайди. Сендан бошқа кимим бор. Дадам қариб ҳассага таяниб қолган. Кечалари тушимга кирасан, бирам кўргим келади. Ош есам ҳам сенга илинаман, сув ичсан ҳам. Ўригимиз бошини еб пишиб ётибди, оғзинг тегсин, деб олиб келган эдим. Сени тополмай сотворақолдим. Ҳеч бўлмаса йўл кирамни кўтарар-ку, дедим.

Низомжон, опам менга ўрикдан олиб қолгандир, деб ўйлаган эди. У шундай хаёл қилганда, Зебихонни бир ўрик билан сийлаб қўяй, деб ҳам кўнглидан ўтказган эди. Сув ичса ҳам илинадиган опаси ўрикларни сотиб бўлган экан. Низомжон тамшаниб танглайига йифилган сувни қулт этиб ютиб қўйди.

— Аҳволинг қалай?— деди Рисолат уннинг эскиб, ёғи чиқиб кетган кийимларига таънали қараб.

— Яхши,— деди Низомжон.

— Ҳм, яхшилигини кўриб турибман.

Низомжон шундагина ўзига разм солиб, кийим-бошининг тутдек тўкилиб кетганини билди. Дарров ўзини оқлашга урина бошлади.

— Гап кийимдами, опа. Кийим топиладиган нарса.

— Бўлмаса шунча юриб нима топдинг?— Рисолат қовогини солиб гапирди. У шу гап билан Низомжонни тамоман мот қилмоқчи бўлганди.

Низомжон бошини кўтариб фурур билан гапирди.

— Одамлигимни топдим, опа, одамлигимни.

Рисолат нима дейишнини билмай уннинг оғзига қараб анграйиб қолди.

Опа-ука анча вақтгача бири бирига айтадиган гап тополмай индамай ўтиришди. Жимликни Рисолат бузди.

— Дилдорга хат ёзган экансан.

У шу гапни айтди-ю, укасининг юзида, кўзида қанақа ўзгаришлар бўлишини билмоқчи бўлиб тикилиб турди. Ростдан ҳам Низомжон ғалати бўлиб кетди. Рисолат ишида: тамом, қўлга тушди, деб хуласа чиқарди.

— Хатни ўқидингми?

Ҳар қандай айёрга бир соддалик кифоя қиласади, дегандек битта соддалик билан Рисолат сирни бой бериб қўйди.

— Менга хатини ўқитармиди. Мен унақа омиқ-маъшукларнинг хатларини ўқимайман. Менга қара, бола. Ўз опангдан яшириб нима қиласан. Ахир бир кун бўладиган иш бўлгандан кейин айтавер. Нима қиласан бай-

ти ғазал ёзиб овора бўлиб. Менга айтиб қўйсанг ҳам-
масини саришта қиласан. Қани, айт-чи, ўзи нима дейди?

Низомжон опасининг ғапни буриб кетганидан ҳайрон
бўлиб уни тўхтатишга уриниб кўрди ҳамки бўлмади. У.
тўхтамай гапиради.

— Дадамнинг ҳам нияти шу эди. Узиниг аҳмоқлик
қилиб қўйиб, энди боришга бетинг чидамаяпти. Ҳали
ҳам бўлса томорқангдаги шолини ўриб олгандан кейин
қишлоққа кет. Тўйни қилайлик.

Низомжон хандон ташлаб кулиб юборди. Йигирма
сотих жойдаги шолидан ҳам хабар топишишти-да!

— Менга қара, опа,— деди Низомжон кинояли ку-
либ.— Бу савдони бошингдан чиқариб ташла. Диlldорга
уйланиш ниятим ҳам йўқ. Ундан Қаримнинг адресини
сўраб хат ёзганман. Агар бу ёгини ҳам билгинг келаёт-
ган бўлса, сен билан дадам етказган озорлар учун Диlldor-
дан узр сўрадим. Қишлоққа қайтиб бормайман.
Ишонавер. Қарорим қатъни. Уйланмоқчи бўлсам шу ер-
да уйланиб, уй-жоёли бўлиб қолиб кетаман. Гапнинг
очигини айтсан, кимга уйланишим ҳам тайинли.

Низомжон ёнбошига бурилиб ҳавозадаги чолга ғишт
узатаётган Зебихонни кўрсатди. Зебихоннинг эгнида
рангини офтоб кўтарган чит кўйлак. Сочини бошига чам-
барак қилиб олган. Оёғидаги брэзент этигининг қўнж-
ларигача лой бўлиб кетган эди. У шу аҳволда ҳам
чиройли кўрнишарди. Ҳар энгашиб челякдаги лойни ола-
ётганда беллари жуда ҳам нозик эгилиб кетарди.
Рисолат унга қараб маҳлиё бўлиб қолди. Аммо сир бой
бермади.

— Совуққина экан. Дидинг қурсин. Қелиб-келиб
шуни топдингми. Диlldор қаёқда-ю, бу турқи совуқ
қаёқда!

Чинакамига Диlldор Зебига қараганда кўркамроқ
эди. Рисолат укасини ўйлашга ҳам қўймай, бидирлаш-
дан тўхтамасди.

— Бутун топган-тутганингни шунга едириб юборган-
дирсан? Арзиса ҳам гўрга эди.

— Тўхта, тўхта, опа, дурустроқ қарагин, жуда чирой-
ли. Ақллилигини айтмайсанми.

— Хотин кишига ақлнинг нима кераги бор? Уйим
деса, рўзгорим деса, эрининг измидан чиқмаса, бўлди.
Шу ақлли бўлгани.

— Вой-бўй, опа, дадамдан ҳам ўтиб кетибсан-а! На-

заримда, йигирма ўттиз йил орқага қайтиб кетганга ўхшайсан.

— Орқада қолган бўлсам ҳам рўзгорим бут, поччанг келгунча болаларни зориқтирмай боқиб турибманми? Бундан бошқа менга нима керак? Сочимни кесиб, калта кўйлак кийсам дурустмиди?

Низомжон опасининг феълини яхши биларди. Унга гап билан бас келиш қийин. У ҳам дунёни пулдан, молдан иборат, деб биладиганлардан.

Низомжон тиззасига тиралиб ўринидан турди.

— Узинг нимага келгандинг?

— Сени кўргани, дедим-ку.

— Қўйсанг-чи, ўрик сотгани келгансан.

У шундай деди-ю, бир қориндан талашиб тушган опаси жигари бўлишига қарамай дангал гапирди.

— Менда бошқа гапинг бўлмаса, кета қол. Бошқа келиб овора бўлиб юрма!

— Хайдаяпсанми, ҳали? — деди Рисолат кўзинга ёш олиб. — Ўз опангни, узоқдан дийдорингни кўргани келган опангни қувляяпсанми? Войдод, бу қанақа бемехр бола чиқди!

— Секин гапир, бақирма. Одамлар эшитади!

— Эшитсин, эшитиб сенинг кимлигингни билиб қўйишишин.

Низомжон сал ён берди. Яна чўнқайиб опасининг қаршисига ўтириди.

— Хўш, нима дейсан? Очигини айтавер.

Рисолат ходадан туриб тўнкариб қўйган чеълакка ўрнашиб ўтириб олди.

— Дадам қариб қолди. Сен ўйлаган илгариги топишлар йўқ энди. Бир тийинсиз, уйга қамалиб ўтирипти. Хотин бошим билан ўрик сотиб, бодринг сотиб овқатига қарайпман. Сендеқ ўғли бўла туриб оч ўтирипти. Худо кўрсатмасин, ўлиб-нетиб қолса оғзига сув томизадиган одам ҳам йўқ.

Низомжон опасининг гапига ишонди.

— Хўп, озроқ пулим бор. Бераман. Кўйлак, этнк олишга йигиб юргаи эдим. Майли, кейинроқ оларман.

У ёнидан уч юз сўмча пул олиб опасига берди.

— Дадам бечора Биринчи Май байрамида ҳам оқлик киймади. Бу пулинг нима бўлади?

— бошқа йўқ-да. Кейин яна юборарман.

Рисолат ўринидан турди.

— Майли, бўлмасам мен кетай. Шағал опкелган машина қайтмоқчи бўлиб турибди. Шундан қолмай.

У машина томонга кета туриб Зебихонга ер остидан изаз ташлади. Ҳавозадан тушаётган Зебихоннинг кўзи Рисолатнинг кўзи билан тўқнашиб қолди. Рисолат уни еб юборгудек бўлиб ўқрайган эди, Зебихон эсанкираб оз бўлмаса ҳавозадан ағдарилиб кетай деди.

Челак-пелаклари билан Низомжон опасини машина-га чиқазиб қўйди. Жигар экан, машина орқасидан юраги увушиб қараб қолди.

Йўл бошида хомуш турган Низомжоннинг олдига Зебихон келди.

— Низомжон, бугун ўрикхўрлик қиласканмиз-да. Онангиз ўрик олиб кептилар, деб эшитдим.

Низомжон ноилож илжайиб қўйди.

— Ўрикни иккаламиз ҳам келаси ўрик пишиғида ей-диган бўлдик. Мен ҳам данагини кўриб қолдим, холос.

У Зебихонга опасининг таърифини қилиб берган эди. Унинг бошидан ўтган савдоларнинг барини билган Зебихон индамай кулибгина қўя қолди. Иккови аста юриб дуралгорлар олдидан ўтишаётганда бир чол ўрикнинг таърифини қиласарди.

— Дунёда Чортеракнинг ўригига етадиган ўрик бўлмайди. Шираси данагига ҳам ўриб кетади-я жонворнинг. Данагини экиб кўпайтириш керак.

Зебихон қилт этиб тупук югди. Унинг ўрик егиси келганини Низомжон билиб турарди. Кўнглидан: «Ноин-соф опам, тўрттагина опқўймати-я», деган гап ўтди.

VI

Асрорадан хат келди.

У конверт ичига Каримжоннинг адресини ҳам солиб юборипти.

Хатда шундай гаплар бор эди:

«Ҳозир звеномизда катта тўй. Ўтган йили мудофаа фенди учун пландан ташқари юборган икки юз олтмиш кило пилла учун СССР Мудофаа Комитетидан звено-мизнинг аъзоларига номма-ном ташаккурнома келди. Сенга ҳам бор. Табриклайман. Вақтинг бўлса келиб олиб кет. Комсомоллик саломи билан Асрора».

Низомжоннинг чеҳраси ёришиб кетди. Шу пайт қадр-

доп дўстлари, мактабдошлари орасида бўлмаганига ачинди.

У ўтган йилги пилла ҳосилини яхши эслайди. Низомжон яхши ишлаган. Ўшанда у барг кесар, қурт тутгани қизларнинг уйига обориб берарди. Аzon пайтларида туриб, то барг офтобда илиб қолмасдан кесиб, ишига чиққунча тахт қилиб қўярди. Бир кун жуда вақтли уйғондида, тешани белбоғига қистириб, тут кесгани кетди. Кечқурун ўртоқлари билан кўпроқ ўтириб қолганидан уйқуга тўймаганди. Барг кесаётib кўзи юмулиб кетаверди. Довдираб шоҳ қолиб тешани қўлига уриб юборди. Иккита панжаси шартта узилиб тушди-ю жонҳолатда бир қўли билан осилиб тутдан тушди.

Шу узилиб тушган иккита бармоқ туфайли у армиядан қолиб кетди. Мана шу иккита бармоқ туфайли у бутомонларда юрипти. Агар ўша бепарволик бўлмаганда у Каримжон қатори фронтда бўларди.

Асроранинг хати Низомжонни анча руҳлантириб қўйганди. У шу арзимас иши учун бундай катта мукофот бўлишини сира ўйламаган эди. Мудофаа Комитети унга ташаккур эълон қипти. Бу жуда катта мукофот. Бу катта баҳт.

Шу куни Низомжон ўзида йўқ бир кайфиятда илжайиб юрди. Сал холироқ жой топса дарров хатни олади-да, ўқийди. Ўқиган сари ич-ичидан қувонади. Унинг бу кайфиятидан ҳайрон бўлган Икромжон, нима гап, деб сўраганда у:

— Ўзим, шундай...— деб қўя қолди.

Кейин у ўзи ўзига, нима учун яшираман, деб савол берди-да, хатдаги гапларни унга айтиб берди.

— Баракалла, болам. Табриклайман,— деди Икромжон.— Астойдил қилинган меҳнат зое кетмайди, шунаقا.

— Бир кунгина қишлоққа бориб келсам, шунга нима дейсиз?

— Бир кун эмас, икки куноқ бора қол. Ҳамқишлоқларингни ҳам соғингандирсан. Майли, майли, болам.

Кечга бориб жала қуйиб, тонг отгунча момақалдироқ гумбурлаб чиқди. Ёмғир палатадан ўтиб, кўрпа-ёстиқларни ҳам шалоббо қилиб юборди. Икромжон билан Низомжон чопон ёпиниб мижжа қоқмай чиқишиди. Эрталаб ҳам ҳаво қовоғини солиб турган эди. Хайрият, бир шамол бўлди-ю, булутни ҳайдаб кетди. Чарақлаб

офтоб чиқиб, шоликорлик полларини тўлдирган ёмғир сувларини ойнадек ялтиратди.

— Энди, бўлмади. Эртага борасан. Ҳозир шоликорликни бир шалоплатмасак бўлмайди.

Одатда шоликорлик ботқогида қанча кўп шалоплатиб юрилса, шунчак қиёғи кўп бўлади. Оёқ тагида букилиб қолган шоли пояси бағри ерга теккан жойидан илдиз отиб, қўшалоқ шоҳ чиқазади. Шунинг учун ҳам шоликорлар сувни лойқалатиб шолипоядан чиқиши майкенинг юраверишади.

Икромжон якка оёқда кезишидан фойда йўқ, деб ёғоч оёғининг учига эски этиканинг таг чармини қоқиб олганди. У энди қўш товон билан шоли кезишни мўлжаллаб турарди.

Низомжон унинг гапини қайтаролмади. Икковлаб ўз участкаларига қараб кетишиди. Низомжон Икромжонининг шимини тиззасигача шимариб сувга тушинини кузатиб тураркан, бу одамдаги бардошга қойил қоларди. Унинг энди ҳеч кими йўқ. У ёлғиз бошига мунича уринининг нима зарурлиги бор, деб ўтиромай туну кун шолипоядан чиқмайди. Ҳамма ўзига иморат учун жой олиб, гишт териб тиклаб қўйганда бу одам ҳеч нарса қилмади. Низомжон кейин билса, у ўзига теккан жойини унга берган экан. Айшиқса, Икромжон Жаннат хола ўлгандан кейин ўзини ишлга урди. Ҳали уни қилар, ҳали буни қилар, ишқилиб, тиимасди.

Кечқурунлари ҳориб-чарчаб чодири олдида якка ўзи чой ичиб ўтиради. Тол тагидаги сўрида гурунглашиб ўтирганинг олдига бормайди. Улар суҳбатига аралашмаслигининг сабабини Низомжон билади.

Кўпчиликининг ё акаси, ё ўғли урушда. Улар албатта болаларидан келган хатни ўқишиади, урушдан, олингани шаҳардан гаплашиб ўтиришади. Агар Икромжон улар ёнида бўлса, очилиб гаплаша олмайди. Уни аяб бутуилай бошқа гаплардан эзмаланиб қолишиади. Икромжон улар суҳбатига тушиб қолганда чодирга табиати бир тарз бўлиб қайтарди. Ӯшандай кезларда то ярим кечагача чодир олдида қоп-қора осмоқга тикилиб ўтиради-да, кейин ўринига кириб ётади. Ётиб ҳам дарров ухлай қолмасди. Ҳали у ёнбошига, ҳали бу ёнбошига ағдарилиб тўлганиб чиқади.

Низомжон унинг ёғоч оёқ билан шолипояни шалоплатиб, сувни лойқалатиб юринини кўриб иродасига қо-

йил бўларди. Одамнинг жони пўлатдан қаттиқ, деб шуни айтарканларда, деб дилидан ўтказиб қўяди. Боласи бошига солган шармандалик, хотипининг доғи-ҳасратла ўлиб кетиши ҳам унинг қаддини буқолмади. Бу одам пўлатдан ҳам қаттиқ.

Низомжон ҳам шимини тиззасига шимариб сувга тушди. Сувни шалоплатиб унинг қаторига ўтди. Энди уларнинг икковлари ёнма-ён боришарди.

— Кечаги ёмғирнинг шарофати, ука. Ёмғир эмас, осмондан ош, нон ёғди. Қут-барака ёғди.— Икромжон зарур бир гап эсига тушиб қолгандек бирдан юришдан тўхтади.— Э, ука, сигирни арқонлаш эсимдан чиқибдику. Малол келмаса бирров бориб қозигини серўгроқ жойга қоқиб келгин.

Низомжон дарров сувдан чиқди. У эрталаб Икромжон сигирни олиб кетастган жойини кўрган эди. Уша ёқ қараб юра бошлади.

Икромжон хотини ўлгандан кейин сигирга ҳам қарамай қўйганди. Сигир бўлса ўн кундан бери сутдан қолган. Унинг сутдан қолишига сира сабаб йўқ эди. Худди кечаси бирор келиб соғиб қўяётганга ўхшайди. Қим соғиши мумкин? Икромжон шундоқ ҳам соғилган сутни чепакка солиб сўрига опчиқиб қўяди. Боласи борлар керагича чинисига солиб кетаверишади. Бирордан ғумен қилишга Икромжоннинг дили оғриди.

Низомжон тўда-тўда бўлиб ўсиб ётган савагич уюмлари орасидан айланниб ялангликка чиқди. Сигир боя бойланган жойинда турибди. Ҳар замон энгашиб оғқа оёғига қараб қўяди. Низомжон бунга парво қилмади. Яқининг боргандан бирдан қўрқиб кетди. Жонҳолатда орқасига беш-олти қадам тисарилганини билмай қолди.

Сигирнинг елининга қўйдан каттароқ эчкемар ёнишиб олган эди. Эчкемарнинг бақанинига ўхаш лабларидан қон аралаш оппоқ сут томарди. У одам шарпасини сезиб елиндан оғзини олиб, ўнг ёнбошига қаради-да, шошиб узун думи билан хас-чўпларни тўзитиб қамишлар орасига кириб кетди.

Низомжон ранги қум оқариб серрайганча турарди.

У ҳушига келиб упга мўлтираб турган сигирга қаради. Кейин елинидан қон оқаётганини кўриб дарров олдига борди. Эчкемар бир эмчакни сўриб, моматалоқ қилиб юборган эди. Низомжон унга раҳми келиб дар-

ров қозиқни суғурди-да, Икромжон ишлаётган жойга етаклаб келди.

— Сигирнинг аҳволини қаранг, амаки. Эчкемар сўриб кетибди.

Икромжон шошиб сувдан чиқди. Энгашиб елинга қаради. Бошини сарак-сарак қилиб сигирнинг бўйинларидан, сагрисидан силади.

— Жонвор, жонингни қийнабди-ку. Эчкемарга йўлиқибсан-да. Жонвор, жонвор.

Низомжонга сигирнинг сутдан қолганлигини Икромжон айтган эди. Кимдир соғиб қўяяпти, деганди.

— Сигирнинг сутдан қолиши энди маълум,— деди Низомжон.

Икромжон бошини сарак-сарак қилди.

— Йўқ, ука. Эчкемар эмса манавунаقا елинни яра қилади. Сутдан қолишининг сабаби бошқа бўлиши керак. Жонвор, энди боласини қандоқ эмизади. Менга бу ташвиш ҳам бор эдими?

Икромжон сигирни етаклаб кетаркан, орқасига ўгирилди.

— Ука, бу ёғини ўзинг эплаштириб турасан-да. Машина кетадиган бўлса сигирни қишлоққа бериб юбормасам бўлмайди. Озроқ подада юрмаса, биз бунда эплолмайдиганга ўхшаймиз.

Низомжон қурилиш бўлаётган жойда машина гуриллаганини эшитган эди. Ҳали қайтиб кетмаган бўлса керак, кетса овози чиқиб қоларди, деб ўйлади-да:

— Бўлмаса, тезроқ боринг, машина кетиб қолмасин,— деди.

Икромжон кетиши билан у яна сувга тушди. Боткоқни шалоплатиб кечаркан, Икромжон ҳақида ўйларди. Яқин тўрт ой ҳамхона бўлиб унинг дардини, юрагидаги ҳамма гапини билиб олган эди. Ҳар гал Икромжонни ўйлаганда сабри бардошига қойил қоларди. Қани, мен ҳам шунга ўхшасам, деб ният қиласарди. Ҳатто бир кун унинг ўзига, мен ҳам сизга ўхшаган бўлсам, деб гап бошлаганда, Икромжон гапини бўлиб қўйган эди.

— Қўй, қўй, болам, менга ўхшама. Сен менга ўхшаган бўлмайсан. Мен жуда баҳтсиз одамман.

У шу гапни айтиб юзини тескари ўгириб этагига қўзини артганди.

Ўшанда Низомжон бўйнига осилиб юзини ўзига қарратган эди. Икромжон ҳеч нарса бўлмагандек кўз ёши-

ни қилт этиб ютиб ўгирилганди. У Низомжонга шундай ўрганиб қолган эдики, овқатдан сал кечикса, товоқда овқатини кўтариб орқасидан қидириб юрар эди. Бир кун эрталаб кийиниб кетаётганида чўнтағида бир нарса дўмбайиб турганини сезиб, дарров қўлини солди. Бир чақмоқ қанд.

Улар бир-бирларига жуда ўрганишиб қолишган эди.

Низомжон шундай хаёллар билан ботқоқ кечаркан, машина гуриллаганини эшитди. Бошини кўтарган эди, қўлида газетага ўроқлиқ бир нарса кўтариб турган Зебихонни кўрди.

— Нима қилиб лой кечиб юрибсиз? — деди Зебихон,

Низомжон унга нима деб жавоб қайтаришини билмай сувдан чиқди.

— Олангиз опкеган ўрикка бизни бийлатмаган эдингиз. Мана, сиз хасислик қилган бўлсангиз, биз сахиilik қиласмиз.

Зебихон кўкат устига қофозга ўроқлиқ икки килоча ўрикни ёзиб қўйди.

— Ия, қайдан олдингиз?

— Узумини енгу бофини суриштирманг.

Иккови ўрик тепасига чўнқайиб ўтиришиди.

— Олинг! — деди Зебихон.

— Аввал сиз олинг,— деди ўрикка қўл урмай Низомжон.

— Мен еганман. Сизга олиб келдим.

— Шундоқ бўлса ҳам сиз аввал олинг.

— Йўқ, сиз аввал олинг.

Низомжон ноилож тухумдек оппоқ ўрикни қўлига олиб томоша қилди. Кейин ейишга кўзи қиймагандек авайлаб оғзига солди. Зебихон ҳам биттасини олди.

— Вой, мунча ширин?

— Ия,— деди Низомжон,— ҳозир, мен ўрик еганман, дегандингиз-ку.

Зебихон ёлғони фош бўлиб қолганидан гапни ҳазилга буриб юборди.

— Боя еганим сал ғўрроқ эди-да.

— Ростини айтинг, қаердан олдингиз? Худди қишлоғимизнинг ўригига ўхшайди. Бутун Фарғона водийсида Чортеракдан олдин ўрик пишмайди. Бошқа жойларда энди ранг олаётган бўлса ажаб эмас.

Зебихон ҳали қишлоқдан келган машинада бир чол икки яшик ўрик опкелиб сотганини айтиб берди.

— Жуда ғалати чол экан. Суриштиргаган гапи қолмади. Икромжон амаким билан бир балоларни ғижиллашиб ҳам олди. Сизнинг битмаган уйингиз деворларини силкитиб ҳам кўрди. Ўрик олаётганимда менга шунақаям ёмон қарадики, қўрқиб кетдим.

Низомжон унинг гапига унча парво қилмади. Биронта безбет чайқовчидир-да, деб қўя қолди.

Низомжон сувга қайтиб тушмади. Зебихон билан орқага қайтди. У йўлда эртага қишлоғига бориб келмоқчилигини айтган эди, Зебихоннинг ранги қум оқариб кетди.

— Қишлоқда нима қиласиз? Дилдорхонни соғиниб қолгандирсиз-да.

Низомжон ундан бу хил гапни кутмаган эди. Шошиб ёнидан хатни чиқазиб қўлига берди. Зебихон хатни ўқинмай қайтиб берди.

— Мен унақа бировларнинг хатини ўқийдиганлардан эмасман. Сирли гап бўлмаса, шундоқ айтиб қўяверниш. Ишонаман,— деди.

Низомжон боришининг сабабини айтган эди, Зебихон, шундай демайсизми, деб юборганини ўзи билмай қолди. У шайтонлик қилиб қиқирлаб кулди.

— Менга нима олиб келасиз? Суюнчисига нима совра қиласиз?

— Сизгами? Сизга...— Низомжон нима опкелишини ўзи ҳам билмасди. Нима опкелиши мумкин? У ҳам гапни ҳазилга бурди.— Сизга жонимни саломат қайтариб олиб келаман. Эшитяпсизми? Сизга ўзимни бутунлай опкелиб бераман.

Мана шу гапни Низомжон икки ойдан бери очиқ айттолмай гаранг эди. Ҳазил-ҳазил билан, унча уринтириб ўтирмаи, ўйлатиб ўтирмаи оғзидан чиқди кетди.

Зебихон ўзини билмаганга, тушунмаганга солди.

— Э, атлас олиб келармикансиз депман.

— Атлас ҳозир отлиқقا йўқ-ку, биз пиёдаларга йўл бўлсин.

— Сизга пиёда бўлсин, деб ким айтди, отлиқ бўлингда. Ҳазиллашдим. Ҳазиллашдим. Шу маҳалда атласга бало борми, Низомжон ака.

Низомжон пайтдан фойдаланиб унинг билагидан ушлади. Зеби ўзини сал олиб қочгандек бўлди-ю, аммо билагини тортиб олмади. Низомжон қўлига унча эрк бермади. Бу унинг бояги айтган гапига қизлик иффати билан қайтарилган жавоб эканини тушунди. Шу аҳвол-

да йигирма-үттиз қадам босишгандан кейин Зебихон унинг кўзига қараб ғалати, ғамзага ўхшаш табассум билан билагини унинг қўлидан бўшатди.

— Етар, а? Бўлмаса суйилиб кетасиз.

Низомжон шу топда шундай кучли бўлиб кетган эди-ки, бир ўзи мана шу поёни йўқ чўлни ағдар-тўйтар қилиб ташлашга қодирдек эди.

Осмон ҳам, сап-сариқ чўл ҳам кўзига ажойиб чаман бўлиб кўриниб кетди. Қулогига аллақандай ёқимли то-вушлар эшитила бошлади. Уйдан чиққандан бери танига ҳокимлик қилиб келаётган карахтлик шу оннинг ўзиндаёқ аллақайга гойиб бўлди қўйди, бир кўнгли: ҳозир Зебини икки қўлимга кўтариб олайми, деса, бир кўнгли: қўй, қўй, мунча шошасан, дерди.

Иккови олдинма-кетини, очиқ-ошкора тол тагига келишди. Низомжон юрагида түғён қилаётган ҳисларни ҳамма билиб турибди, деб ўйлаган эди. Йўқ, одамлар илгаригича ўз ишлари билан овора. У ўзини тунда чироқ кўтарган одамдай ҳамманинг кўзи менда бўлади, деб ўйлаган эди. Йўқ, ҳеч ким қарамади. Чодир олдида кўк чой ичиб ўтирган Икромжон ҳам бош кўтариб ҳасратти боқди-да:

— Даданг келиб кетди,— деди.

Низомжон бетини ҳам артмай унинг олдига келди. Дарров Зебихоннинг бояги гапини эслади. Демак, ҳали ўрик сотиб кетган, Зебихонга совуқ қараган, Икромжон амаки билан ғижиллашган, иморатнинг деворини ушлаб кўрган дадаси экан-да! У Икромжон амакнга нима дедийкин? Хафа қилмадимикин?

— Бетларингни артиб ол!— деди Икромжон меҳрибон товушда, кейин ёнидан учта юз сўмликини олиб узатди. У бу пулни илгаридан тайёрлаб қўйган бўлса керак, ёнидан олди-ю, санамай узатди.— Даданг қийналиб қопди. Сен бечорада пул йўқдир. Манавини обориб бер.

Низомжон пулни секин унинг тиззасига қўйди.

— Олмайман. Кеча опам олиб кетган. Уч юз сўм Сериб юборганман.

Икромжон бошини кўтармай гапирди:

— Даданг билан ярашганинг дуруст бўлармиди.

Низомжон бошини қатъни силкиди.

— Йўқ, амаки, уйга энди бир умр қадам босмайман. Шу ерда бутунлай қоламан, деб аҳд қилганман.

Икромжон бошқа гапирмади. Фақат, ўзинг биласан, болам, деди холос. Иноят оқсоқол уни кўпчилик ўтасида ёмон ҳақорат қилган эди. Уни хоиндан олиб, хонинга солди. Менинг боламга ҳам хоинликни ўргатмоқчимисан, деди. Боламга шоли эктириб ўзинг пулламоқчимисан, деб ўдағайлади.

—Отасиман. Унинг топгани меники, қани, битта шолини у ёқ-бу ёқ қилиб кўр-чи, гаплашиб қўяман. Кўзимнинг нури, жигарбандимни Ватан йўлига қурбон қилиб қўйибман. Менинг совунимга кир ювмабсан ҳали.

Икромжон бош кўтармади. Чурқ этмай ўтираверди. Одамлар чолнинг ҳамма гапларини эшишиди. Икромжон бош кўтариб уларнинг кўзига қаролмай қолганди. Низомжон ҳали келгандা, у ўша ўтирганича, бошини экканича ўтирган эди.

Низомжон унинг авзойидан жуда хунук иш бўлганини фаҳмлади-да, ёнига ўтирди.

— Дадам сизни хафа қилдими?

— Йўқ, ука, йўқ, ҳеч нима демади. Қийналиб қолдим, деди холос.

— Очигини айтинг, амаки, билай ахир.

Икромжон гапни бошқа ёққа бурворди.

— Эртага қишлоғингга шу аҳволда борма. Анави тугунда янги этигим бор. Этикни қайси оёғимга киямац, ўғлим. Сен киявер. Гимнастёркам сал кенгроқ келса, ҳечқиси йўқ. Сал одамга ўхшаб бор. Хор бўпқопти, дейишмасин, болам.

Толга осигуриқ кетмонни тош билан уриб одамларни кечки овқатга чақириши.

Иккови ҳам ўрниларидан туриши.

Тагида тутун буруқсаётган бак олдида тунов кунги маршалларнинг кичиги — Тўппонча полвон шалағи чиқиб кетган мотоциклнинг ғилдирагига ел берастган эди. Низомжон тўхтаб унга салом берди.

— Мулло бўлинг, иним. Ишлар қалай?

— Ёмонмас, полвон амаки. Отингиз қани?

Тўппонча полвон гарданини қашиб унга маъноли қараб қўйди.

— Отми? От фронтга кетди. Отлар ҳам урушишяпти, иним. Сен билан биз бақларда юрибмиз, холос. Қани, бекор тургандан, бекор ишла, дейдилар. Тўрттагина ел уриб юбор!

Низомжон насосни олиб чаққон-чаққон ел бера бошлади. Қўлида тогорача билан боласини опичлаб ошхонага ўтиб кетаётган Тўланбой уни кўриб тўхтади.

— Ҳа, божа, ишлар катайса дейман?

У ўз гапидан ўзи таъсирланиб тогорачани чирманда • қилиб, ёр-ёр айтиб ошхонага кириб кетди.

VII .

Низомжон Чортеракка соат ўнларда кириб борди. У туғилиб ўсган қишлоғининг ҳар бир деворига, таниш дараҳтларда яшнаб турган кўм-кўк япроқларга суқ билан тикилиб борарди. Кечаги ёмғир ўт-ўланлар бетидаги чангларни ювиб кетган. Ариқ четларида тизза бўйи келиб қолган ўтлар ёмғирда ерга ётиб қолган экан, офтоб бағрига ўтиб энди қаддини ростлаб келаётиди. Том бўғотларидан, пахса деворларидан буғ кўтариляпти. Тарновга қўниб олган мусичалар ҳам ҳўл. Улар жуда хунук бўлиб кетишганди. Ҳар ёз қип-қизил бўлиб пишиб, Низомжоннинг кўзини ўйнатадиган Низомжоннинг олмаси белидан чўрт синиб деворга ёнбошлаб қопти. Унинг ёнғоқдек бўлиб қолган ғўралари худди кўчадан ўтган-кетганинг раҳмини келтириб, мўлтираб турганга ўхшайди. Урикзорнинг нари ёғидаги ёлғиз оёқ йўлдан бир тўда қариялар бошларига салла ўрнига қийинқ танғиб аста кетишяпти. Бу чоллар кўпинча тўй-маъракаларга, азаларга шу тариқа жимгинатизилишиб кетишарди. Қаллакланган тутзор орқасидан Дилдорларнинг оқ тунука томли уйи кўрингандаги Низомжон бир дам маъюс назар ташлади-ю, ортиқча ҳисларга берилишдан ўзини сақлаб жадал юриб кетди.

Йўл лой бўлиб кетганидан четдан, чимлар устидан борарди. Йўллардан арава қатнайвериб узун-узун излар қолдирган. Бу чуқур изларда ҳали ранги айнимаган ёмғир кўлоби йилтираб турарди. Низомжон этигини аяб кўлмаклардан эҳтиёт қилиб правление йўлига чиқиб олди.

Ана идора. Чап тарафдаги очиқ дераза комсомол комитетининг кабинети. Асрора кабинетдамикин? Ё далага чиқиб кетганимикин. Албатта уни койиб беради. У яхши қиз, уришади, уришади, кейин юмшайди. Асрора Карим-

жон билан ҳам аввал уришиб, юмдалашиб, кейин уни яхши кўриб қолган. Уни жонидан яхши кўрарди-ю, барibir уришаверарди. Феъли шунаقا унинг. У Каримжон билан ёқалашавериб, папирос чекишини ташлатди. Каримжон олдин сочини юқорига тарамай чаккасига тушириб юрарди. Асрора, мунақасини ёмон кўраман, деб уни юқорига тарашга мажбур қилди. У Каримжон билан ҳар кўришганда тирноғигача қаарди. Қиши билмас қулогининг ичига ҳам кўз ташлаб оларди. Агар тирноғи олинмаган бўлса, қулоги кир бўлса нақ уни балога қўярди. Агар Каримжон унинг гапини эламаса, кўпчилик йигилиб турган жойда пайт пойлаб туриб юзига соларди. Каримжон бир қизариб, бир бўзариб тишини қичирлатарди-ю, индаёлмасди. Айтганига кўнмасам кўпчилик ўртасида шарманда қилади, деб у ёқбу ёғини тузатиб, кейин унинг кўзига кўринарди. Асрора тўпори қишлоқ боласини сал куида кўпчиликнинг кўзига кўрсатиб қўйган эди. Каримжоннинг онаси Асрорани дуо қиларди.

— Вой, барака топкур-э, ҳаммом деса лабига учук тошадиган боламни одам қилиб қўйди-я.

Низомжон ана шуларни эслаб кулиб қўйди.

Правление олдида Адолат турарди. У Низомжонни кўриб қошлигини кериб қараб қолди.

— Ҳа, қочоқ, қаёқларда юрибсан?

Низомжон гап тополмай чайналди. Унинг хижолат бўлаётганини сезган Адолат бошдан-оёқ бир қараб чиқди-да:

— Жуда пўрим бўлиб кетибсан-ку,— деди.

Низомжон нима дейишини билмай илжайди. Адолат у билан қўл беришиб кўришаркан:

— Ҳани, юр!— деди,— Асрора опамии кўриб келамиз. Шошма, кабинетга бир кириб чиқайлик-чи.

Адолат ичкарига юра бошлади. Низомжон унга эргашди. Комитет кабинети ўша Низомжон кўрган пайтидан ўзгармапти. Ҳамма нарса жой-жойида. Фақат деворда қизил рамкага солинган ёрлиқ. У яқинроқ бориб қаради. Бу ВЛКСМ Марказий Комитетининг пахтадан мўл ҳосил етиштиргани учун звенога юборилган фахрий ёрлиғи эди. Адолат стол тортмасидан қофозга ўралгаш нарсани олди.

— Юр, кетдик!

Иккови яна ташқарига чиқишиди.

— Қаёққа борамиз? — деди Низомжон юришдан тұхтаб.

— Асрора опамни күриб келамиз, деяпман-ку сенга,

— Асрора қаёқда?

— Ҳали хабарнинг йўқми? Асрора опам касалхонада-лар-ку.

— Нима қилди? Касалми?

Адолат нима дейиншини, гапни ишмадан бошлишини билмай унинг башарасига қараб турди-да:

— Юравер, йўлда айтиб бераман,—деди.

Иккови йўлга тушишди. Адолат катта йўлга чиқиб олишгандан кейин бўлган воқеани гапириб берди.

Асроранинг звеноси гўзаларини яганадан чиқариб, биринчи қуртни ҳам тутиб тамом қилган. Терилган пилаларни араваларга ортиб пунктга жўнатиб бўлган эди. Раис она сойиниг бериги томонидаги ғўзалар ҳали ҳам яганадан чиқмаганини айтиб қолди.

— Ғўза тўпиқдан ошиб қолди. Хотинлар эплашолмаяпти. Ҳаммаси ёш болали хотинлар. Ҳаёли боласида, бир оёғи яслида, бир оёғи далада. Жон синглим, қизларингни ҳашарга обормасаиг бўлмайдиганга ўхшайди.

Дарҳақиқат, еттиничи звенода фақат фронтга кетганларнинг хотинлари ишлашарди. Сойиниг нариги тарафидаги яқинда Асроранинг қизлари каллаклаб кетган тутларга арқондан беланчак қилиб, уларнинг болалари-га Ойша амма деган кампирни энага қилиб қўйишган. Эртасига Асрора қизларни ишга солиб уларга ёрдамга борди. Ҳавоининг қовоги солиқ. Адир орқасида залварли қўрғошибиндек булат кўтарилиб келарди. Адолат қўлинни кўзинга соябон қилиб ўша тарафга қаради-да:

— Вой-бў, Майманага роса жала қуяяпти,—деди.

Ҳамма булат кўтарилаётгани адир тепасига қаради. Ҳақиқатан ҳам ўша тарафга жала қуяётгани шундоққина билиниб турарди. Бирдан шамол эсиб бирпасда бўронга айланниб кетди. Шамол звено ерини айланма қнилиб ўраб олган теракларнинг белини букиб, шафтолиларнинг шохларини қарсиллатиб синдиради. Бўрон Адолатнинг бошидаги рўмолини юлиб учирив кетди. У рўмолни қувиб сой ёқасига келганда бирдан тўхтади. Сой қутуриб, лойқаланиб, кўпирниб оқарди. Майманага келган сел адирлардан қўйилиб шу сойга тушаётган эди. Хотинлар қий-чув кўтаришди. Сойиниг нариги бетидан эшага кампир ташвишли қўл силтади. Хотинлар чувил-

лашиб сой ёқасига келишди. Утишнинг иложи йўқ. Қутурган сув яккачўпни чил-чил қилнб, оқизиб кетган. Нима қилиш керак? Булут шу тарафга ёпирилиб келяпти. Салдан кейин тутзор устига етиб келади. Болаларнинг аҳволи нима бўлади? Бу жойда бошпана бўлмаса.

Асрора, шошманглар, деди-да, орқасига қараб югуриб кетди. Белазор орқасида дала участкасининг устахонаси бор. Унда колхознинг юқ машинаси далонда турибди. Шу билан ўтмаса бошқа иложи йўқ. Шоффернинг армияга кетганига олти кун бўлди. Асрора трактор ҳайдашни ўрганиб юрган пайтларида унча-мунча машина ҳайдашни ҳам машқ қилиб кўрганди. У шамолдек елиб устахона дарвозасига етиб келди. Дурадгор чол офтобга қўйган ромларни ёмғирда ивимасин, деб айвонга ташиётган эди. Асрора кира солиб унга қичқирди:

— Машинанинг калити кимда?

— Менда, нима эди?

— Беринг. Тез, тез беринг. Болалар ҳалок бўлади. Болалар селда қоляпти.

Уста шошнб ичкарига кирди-да, калит опчиқиб берди.

Асрора ўзни машинага урди. Рулга ўтириб ҳарчанд уринади, қани энди юрса. Мотор ишламайди. У кабинадан чиқиб копотин кўтарди. Шоффёр аккумулятор ўтириб қолмасин, деб токни узиб қўйган экан. Асрора дарров улаб яна кабинага кирди. Мотор унча тихирилик қилмай бир-икки уринишдаёқ гуриллаб кетди. Асрора уни дарвозадан авайлаб олиб чиқди-да, ўқдек отилиб сой тарафга кетди. Машина дўнг ерда гоҳ лапанглаб, гоҳ сапчиб учиб борарди. Орқадан қараб қолган кишилар Асрора ҳайдатганини билмай шоффёр ичиб олганга ўҳшайди, ишқилиб худо арасин-да, деб қараб қолишарди.

Хотинлар сой бўйида ҳамон чирқиллаб туришарди. Кампир қўлларини силкитиб шималардир деб қичқирапди. Осмондан ёмғир челаклаб қўйгандек ёғарди. Асрора машинани қирғоқقا келтириб тўхтатди. Кабина эшигидан бошини чиқарниб сувга қаради. Адолат эшикка осилди.

— Сувга тушма, опа. Ёмон оқяпти, қутуриб оқяпти.

Асроранинг қулогига унинг гапи кирмасди. У қайси

тарафдан кечниш мумкинлигини қидиради. У Адолатнинг кўкрагилан итариб юборди. Адолат орқаси билан ерга ўтириб қолди. Асрора моторга ўт бериб, машинани тикка сойга солди. Хотинлар бирон даҳшат бўлишини кутгандек чурқ этмай сувда гилдираги ботиб бораётган машинага қараб туришарди.

Машина гилдираги орқасига сув пуркаб секин-секин кузовнга ботди. Сув кабинага чиқди. У худди баҳай-бат балиқдек сунни иккى томонга ёриб шитоб билан иларига сузиб боряпти. Ана, ўртасига келди...

Машина бир лапанглади-да, яна илгарилади. Сув бирдан кабина томини кўмиб юборди. Сал ўтмай кузовнинг тўнкарилаётганини кўриб қолиши.

Ана шундан кейин нима бўлганини билолмай қолиши. Машина ҳам, Асрора ҳам сувда йўқ бўлиб кетган эди.

Хотинлар бирдан қий-чув кўтариши. Машина тўнкарилган жой шундай билиниб туринти. Сув ўша ердан сапчиб ўтятти. Бир маҳал қарасак, Асрора нариги қирғоққа қараб сузниб кетяпти. Сув дам оқизиб кетади, дам четта отади. Йўқ, нариги ёққа чиқиб олди. Гандираклаб бориб болаларни кўтариб ўзимиз каллаклаб олган тут тепасига чиқазиб қўяверди. Бола бечоралар каллакларни қучоқлаб бизга қараб бақиришади. Асрора опам қолган иккى боланинг биттасини опичлаб, биттасини кўтариб тутга ёпишиб тураверди. Сув оёқлари орасидан оқиб ўтятти. Сел қутургандан қутуради, болалар бақиришади. Бу ёқда қолган хотинлар дамларини ичларига ютиб, чурқ этмай туриншипти. Хайрият, воқеадан фермадагилар хабар топишган экан, қир тарафдан айланниб тўрт отлиқ етиб келди. Отлиқлар эгар олдига, орқасига бола миндириб, бирини опичлаб, бирини қўлида кўтариб олиб кетиши.

Низомжон Адолатнинг гапларини ҳаяжон билан эшишиб борарди.

— Асрора опам қаттиқ шамоллаган экан. Йиситмаси тушмаяпти. Кечаси ёнида эдим, жуда кўп алиҳлади.

Икковлари касалхонага етиб келишди. Низомжонини навбатчи хотин ичкарига киритмади. Адолат халат кия туриб:

— Сен ташқарида, дераза тагида тур,— деб тайинлади.

Низомжон Асроранинг шаддодлигини, ҳеч нарсадан тап тортмаслигини биларди-ю, аммо мана шундай қаҳрамонлик қила олади, деб сира ўйламаган эди. У бу қаҳрамон қизнинг жасурлигига қойил қолиб, у ёқ-бу ёққа қараб туарркан, бирдан ёнғоқ тагида ўтирган опасига кўзи тушиб қолди. Бормоқчи бўлиб турган эди, тўхтади. Опаси олдига бир чеълак қатиқ, саватда бодрининг қўйиб сотаётган эди. Низомжон қип-қизариб кетди. Унинг олдига боришдан хижолат тортиди. Беихтиёр у опаси билан Асрорани солиштира бошлади.

Асрора билан уни сира тенглаштиромади. Опасининг пасткашлиги шу топда жуда аниқ билиниб кетди.

Дераза пардаси кўтарилиб Адолатининг боши кўринди.

— Ухляяпти,— деб шивирлади у.— Бугун жавоб беришаркан. Исимаси тушитпи. Сен кетавер, кечқурун правлениега келсанг, учрашамиз.

Низомжон опасига кўринмай ёнғоқ орқасидан айланиб ўтиб кетди. У қаёққа боришни билмасди. Ўйлаб-нетиб ўтирмай қишлоқ тарафга қараб юра бошлади.

Туғилиб ўсган қишлоғининг ҳар бир қаричи таниш, қадрдон кўчаларидан ўтиб гузарга келди. Самоварда унчалик одам кўп эмасди. У чой чақириб тол тагидаги палос солинмаган сўрига омонатгина ўтирди. Чойхўрлар Асрора тўғрисида гаплашиб ўтиришарди.

— Барака топкур, азамат қиз экан. Агар шу бўлмаганда аллақанча бола нобуд бўлиб кетарди-я!

— Раҳматлик дадаси, ўғлим йўқ, деб ўксинарди. Тирик бўлганда ўнта ўғилнинг ўрнини босадиган қизи борлигини кўради.

Низомжон уларнинг гапларига жимгина қулоқ солиб ўтираверди.

— Бугун областдан улуглар келишармишми?

— Ҳа. Маскопдан пиллачиларимизга раҳматнома келган. Шуни облвоенкомнинг ўзи топширапниш.

— Роса қийқириқ бўларкан-да, а?! Илгари шунаقا яхши хабар бўлганда артистлар келиб ўйни кўрсатишарди.

— Ишқилиб, қизларимиз барака топишсин. Шулар обрў олиб туришилти. Азаматларимизнинг йўқлигйни билдирмай туришилти.

Низомжон чойни қайноқ-қайноқ ҳўплаб ўрнидан турди. Кечқурун йигин бўлгунча далаларни айланниб келмоқчи бўлди. У энди ўрикзор томонга бурилган ҳам эдикни, олдиндан эшагига халачўп нуқиб дадаси чиқиб қолди.

Оқсоқол бир муддат кўзларини пирпиратиб турди-да, халачўпни белбоғига сүқиб, қошларини чимирди.

— Аҳмоқ!

Низомжон бошини эгиб тураверди.

— Юр!— деб буюрди Оқсоқол.

Низомжон жойидан қимирамади.

— Юр, деялман сенга!

Низомжон бошини кўтариб унинг бетига қаради.
Чол ёмон ўқрайиб турарди.

— Қаёққа бораман?

— Ўйга!

— Йўқ, бормайман!

Оқсоқол эшакдан тушиб ёнига келди-да, тирсагидан силтаб олдинга итарнб юборди.

— Ҳозир уйга борасан. Қаёққа гумдон бўлсанг ҳам оранни очиқ қилиб кетасан. Сен мендан осонликча қутулмайсан.

Низомжон унинг олдига тушиб жадал юриб кетди.
Чол яна эшакка минди. То уйга келгунларича на у, на бу гапирди. Оқсоқол эшикка урилган киshan қулфни иштонбоғига бойланган калит билан очди. Ҳовлига киришди.

— Қаёқларда санқиб юрибсан?— чол унга ўдағайлади.

— Қаёқдалигимни бориб кўриб келибсиз-ку.

— Энди кетиб бўпсан.

— Кетаман!

— Йўқ, кетолмайсан!

— Мени оқ қилгансиз. Оқпадар бола бу уйда туришга ҳақсиз.

— Оқ қилган бўлсам жаҳл устида айтганман.

Низомжон қатъий жавоб қилди.

— Онамни сил қилиб ўлдиридингиз. Бу зиндан уйда қололмайман.

Оқсоқол ўдағайлаб келиб унинг юзига бир шаполоқ туширди.

— Онангни мен ўлдирибманни, ярамас! У ўз ажали билан ўлди.

— Сиз Дилдорни бахтсиз қилдингиз, мечтадарликка мажбур қилдингиз. Онамин ўлдирилипгиз. Ўрушда қон тўйкан акамнинг хотирасини оёқ ости қилдингиз. Сизга яна нима кера?

Оқсоқол тиззасидан дармон кетиб супа четига ўтириб қолди. Унинг оёқлари титраётганини Низомжон кўриб турарди. У отасига кимлигнин кўз олдига келгинириб қўйган эди. Оқсоқол шунчак ёшга кирнб ҳали ҳеч кимдан бунақа таъна эшишмаган эди. Бу гапларни ўз боласи айтяпти. Кўзини бақрайтириб турнб айтяпти. Бу қандоқ замон бўлди.

Чол ўрнидан турнб омборхонанинг эшигини очди. Анича вақтгача нималарниидир тарақлатиб сўкинди. Кейин худди жиннинг ўхшаб югуриб чиқди-да, Низомжоннинг қўлидан судраб олиб кирди.

Титраб турган қўллари билан гугурт чақиб чироқ ёқди. Қоронғи ҳужра ёришгандек бўлди. Низомжон турган жойида донг қотиб қолган эди. Чол ҳали у нарсани, ҳали бу нарсани у ёқдан-бу ёққа отарди.

— Ким учун, ким учун йиғдим бу нарсаларни...

Ҳужра ичи анвойи нарсаларга тўлиб кетган. Туя сандиқ ичи атлас, шоҳиларга, тўп-тўп баҳмалларга тўла эди. Токчада беш юз қутидан ортиқ гугурт сочилиб ергача тўкилиб ётарди. Чол чамадонга ўхшаш қутини олиб унга ҳам шошиб калит солди-да, очиб бир дам қараб тургач, Низомжоннинг оёғи тагига ирғитди. Тилла билагузуклар, марваридлар, қўша-қўша соатлар ерга сочилиб кетди. Чол телбаланиб қўлига тушган нарсаларни унга ирғитаверди. Бунда кумуш шамдондан тортиб, жуфт-жуфт қилиб боғлаб қўйилган қорақўл тернгача, яшик-яшик кир соўндан тортиб, юзта-юзта қилиб бойланган таг чармгача бор эди.

— Мана, мана! Буларни ким учун йиғдим? Ким учун йиғдим?

Оқсоқолнинг жазаваси тутиб клеёнка дастурхонга тугилган бир нимани олиб чўнқайиб ўтириб ечди-да, ичидан юз сўмликларни олиб бошидан ошириб сочаверди.

— Ким учун! Кимга деб йиғдим буларни? Кўр бўлгур, басир бўлгур. Худоё худавандо икки кўзинг ситилиб фөсин сени.

Уруш одамларнинг тинкасини қуритган. Ким рўзғорида нима бўлса опчиқиб эри, ўғли фронтдан келгунча белла-чақасини омон сақлаш пайида сотарди. Улар уруш

тугаса бу нарсаларнинг ўрни тўлиб кетади, деб ишонарди. Асрорага ўхшаганлар энг яхши кўрган буюмларинн сотмади ҳам, қизлар билан бир бўлиб давлатга топширили. Ҳеч бўлмаса душмандан тўрт энлик еримизни қайташиб олишга мадор бўлади, деб топшириди. Одамлар юндаи қилиб турган пайтда Оқсоқол мулк йигиди. Уларнинг муҳтоҗлигидан фойдаланди. Мана, қозиқقا илиғлик турган пўстини Каримжоининг дадаси қиши кунлари кийиб юрарди. Демак, Оқсоқол арзимаган пул билан ушинг эгидан счиб олибди. Уруш бошланган куни Оқсоқол магазинда нима бўлса ташиб келаверган эди. Уша тугуртлар ҳали ҳам турибди. Тузининг ўзидан неча почкаси бор бу ҳужрада. Ўн беш қонга яқин унни тахлаб қўйибди. Шу аҳволда оч қолдим, деб Найманда тўполон қилиб келди. Опамдан очдан ўляпман, ёрдам берсии, деб яланғоч ташамга кўйлак олиш учун йиққан охириги нулимни ҳам олдириб кетди. Мана пул! Ҳамма пул унда!

Чол ҳамон телба товуш билан бақиради.

— Буларни кимга атаб йиғлим? Сендан сўраяпман, оқпадар?!

— Билмадим,— деди елкасини қисиб Низомжон.

— Билмайсанми? Билмайсанми? Ҳозир ҳаммасига ўт қўйиб кулинни совураман.

— Ихтиёр сизда! Майли ёндириш! Куйиб кетгани маъқул.

— Биласанми, бу нарсаларни қандай қилиб йиққанимни?

— Биламан,— деди Низомжон совуққонлик билан.

— Билмайсан. Билмайсан! Ҳожатхоналар олдида кесак ушатиб ўтириб, бирорларининг қўлинига сув қуйиб топганиман. Сен ярамас, одамга ўхшаб яшагин, деб ўзим қаттиқ нон еб, совуқ сув ичиб тўплаганиман. Кечаларни ухламаганиман.

Низомжоннинг калласи ғувуллаб, қўллари муштга айланди.

— Онамнинг ризқидан юлиб қолиб ортирган ноиннингиз менга керакмас. Онамга ямоқ бўз кийдириб ортирган атласингиз менга керакмас. Мен бу молларни гизга тупураман! Керак бўлса, ишлаб ўзим топаман. Сизга ўхшаб ҳаромдан эмас, пешона терим билан топаман.

Оқсоқол пўстакка ўтириб қолди. Боши қўйи эгилди, Низомжон титраб-қақшаб унга қараб турарди,

Отаси энди қариб кучлан қолган эди. Қўл томирла-ри кўкариб териси туртиб чиқиб қопти. Эски маҳси қўнжидан иркит пайтава осилиб ётибди. Низомжон унга қараб туриб алам билан ўйларди:

«Қани эди, бошқа оталардек бўлса, бошимга кўтар-масмидим. Қариганда иззатда яшамасмиди. Шу аҳволда ҳам у менинг ташвишимни қилаётгани йўқ. Топган хазинаси ҳар қаерларда қолиб кетмасин, деб безовта бўляпти».

Низомжон шарт бурилди-ю, эшикка отилди.

Оқсоқол орқасидан қарғаб қолди:

— Жувонмарг бўл! У дунё, бу дунё косанг оқармасин!

Низомжон онаси жон берган уйга маъюс қараб турди. Юраги эзнилиб секин-секин юриб кўча тарафга чи-қа бошлади.

Бу уйга қайтиб келиши энди йўқ. Киндиқ қони тўкилган уй, она излари тушган ҳовли, она кўз ёшларини шимган тупроқ, хайр. Боланг энди бу даргоҳга келмас бўлиб кетяпти. Болалик қилиб бирон озор етказган бўлса, ўзинг кечири! Онасан, оналар боласини ҳамма вақт кечирган. Сен ҳам кечири, болангни!

Низомжон кўзинда ёш билан остонаядан ҳатлади.

Ботаётган офтоб дарахт баргларини чўғдик чақна-тарди. Низомжон зах, куядори ҳидига тўлган ҳужрадан чиқиб, кўксини тўлдирниб нафас олди.

Клуб тарафдан одамларнинг ғовур-ғувури эшити-ларди. Низомжон ўша томонга қараб дадил юриб кетди...

У Найманга келиши билан кўнгилсиз воқеанинг устидан чиқди.

Ариқ қазиётгандарга чой олиб бораётган эди, қум тарафга кетаётган Зебихонни кўриб қолди, унга қўл сил-таб, ҳозир келаман, деб кетди. Қайтишда қулоғига га-лати товуш эшитилиб тўхтади. Қулоқ солса Зебихон-нинг овози. У додларди. Низомжон қумғонни улоқтириб овоз келган тарафга чопа бошлади. Зебихон савағич ўюмига ўтириб олиб бир оёғини тиззасига олганича чинқиради.

— Нима бўлди? — деди шошиб Низомжон.

— Чаён, чаён!

— Чаён чақдими?

У Зебихоннинг жавобини ҳам кутмай, дастрўмолини шартта йиритиб энгашиб ўнг оёғининг кўкариб кетган

бош бармогини сиқиб бөглай бошлади. Зебихон оёғини төргиб олишга уринарди, аммо Низомжон кучининг борича маҳкам ушлаб олганидан қимирлатишга кучи етмасди.

Жони бир оз тинчиди шекилли, Зебихон чинқирмай қўйди.

Низомжон унинг қават-қават бўлиб кетган пешонасига, муттасил титраб турган иякларига қаради.

— Ҳали ҳам оғрияптими?

Зебихон бошнин қимирлатиб қўйди. Гапиришга унда мадор йўқ эди.

— Оҳ, бир томчигина одеколон бўлармиди-я! — деб юборди Низомжон.

Аммо қишлоқда йўқ одеколон чўлда нима қилади.

Иккови шу кўйни анча вақтгача бир-бирига мўлтираб қараб ўтириши.

— Кетайлик, юроласизми?

Зебихон ўрнидан тураётibвой-войлаб яна ўтириб қолди. Унинг оёғи тўниғигача шишиб кетган эди. Низомжон уни азод кўтариб олди-да, гандираклаб чодир тарафга юра бошлади. Зебихон, қўйинг, ўзим юраман, деб унинг қучогидан чиқишга уринардн. Аммо Низомжон бағридан бўшатмай чайқалиб-чайқалиб кўгариб келаверди.

Сўрида сабзи тўғраб ўтирган чол шошиб турди-ю, Зебихоннинг чаён чақсан бармогига пичоқнинг қаҳрабо сопини ишқади.

Зебихон эртасига ҳам оёқ босолмай чодирда ётди. Кечга яқин авайлаб секин ташқарига чиқди. Йўқ, оғриқ сезмади. Фақат чаён чақсан жойнинг ўрни ҳар замон жиз этиб қўярди, холос.

Тўқай чивинларни жон олиб қолганди. Кеч бўлди, қулоқ тагида ғинифиллаб учарди-да, пайт пойлаб туриб ё бурунни, ё қулоқни чақиб қочади. Чакқани учиб кетиб бўлгандан кейин билинади. Чакқан жойи бир соатгача ачишиб туради. Қиздирилган ёғ сачрагандек бўлиб шишиб чиқади. Пашшахонасиз ётиб бўлмайдиган пайтлар бошланиб кетди. Тўланбой атайнин кечалари тезак тутатарди. Чивин тезак тутунидан қочаркан. Шундоқ очик ҳавода одамлар тутун ҳидлаб ухлайдиган бўлишиди.

Шундай тутун бурқасаб турган кечада Низомжон чодирга келса, Икромжон гильзага питра жойлаб ўтирганини кўрди.

— Ов қилмоқчимисиз, амакн? — деди ҳайрон бўлиб Низомжон.

Икромжон унинг бу сўроғига жавоб бермади. Гапни чалғитди.

— Болам, Мудофаа Комитетидан олган ёрлиқни кўрсатмадинг ҳам. Қани, кўрсат.

Низомжон чодир четидаги Жаннат холадан қолган қутини очиб, газетага ўралган ёрлиқни олди. Икромжон ёрлиқка тикилиб туриб қолди.

— Баракалла, ўғлим. Баракалла, — деди Икромжон ёрлиқни эҳтиёт қилиб унга қайтариб бераркан.

Низомжон ҳам ўтириб гильзаларга милтиқ дори жойлай бошлади.

Икромжон илгаригича бирор билан ортиқча гаплашмасди. Чодир олдида ҳам хаёл сурнаб ўтирмасди. У ҳам чивиндан қочиб чодир ичига кириб кетгани эди.

— Болам, қишлоғингга бориб келдингу, ҳеч нима демадинг. Хўш, қалай бўлди? Уйингга кирдингми? Да-дангни кўрдингми? Уни тинчтиб қўйдингми?

Қачон бўлса ҳам Икромжон амаки шу гапни сўраб қолади, деб кутиб юрган эди. У қишлоғидаги гаптарнинг ҳаммасини бирма-бир гапириб берди. Икромжон Лерора воқеасини эшигтанда кўзларини пирпиратиб қўйди.

— Шунаقا экан, болам. Бу уруш ҳаммани нотиш қиляпти. Даданг билан қаттиқ айтишиб қопсан-да.

— Шундай қилмасам бўлмасди. Жуда ҳаддидан ошиб кетганди.

— Яна ўзинг биласан, ўғлим. Жигарчилик, бир кун келиб афсус қилиб юрмасанг бўлгани. Ешсан, боласан, билмайсан. Отага фарзанд доги қанақа бўлишини билмайсан. Бу гапларни ота бўлганингда биласан! Майли, бас, ётайлик энди.

Низомжон ўрнига чўзилар экан, Икромжоннинг гапларини яна бир марта танасига ўйлаб кўрди.

— Пушаймон бўлармиканман?

У ўзидан ўзи жавоб кутиб индамай анча ётди. Юратида пушаймонга ўрин тополмаганидан кейнингина хотиржам қўзини юмди.

Икромжон эрталаб милтиқин елкасига ташлаб чодирдан чиқиб кетаётгандан Тўланбой тол тагида хотини билан қандайдир сирли бир гапни шивирлашиб турганини кўриб қолди. Тўланбой унинг ёғоч оёғини киймай қўлтиқтаёқда кетаётганини кўриб ҳайрон қолди.

— Ҳа, ака, ов қилмоқчимисан? Тўқайга кирсанг қўлтиқтаёқ билан қийналиб қолмасмикансан?

— Тиззамни қавартирвориپтн. Сал дам берай, юришга қийналяпман.

Тўланбой уни тўхтатди.

— Жиндек маслаҳатли гапимиз бор эди. Чодирга бирнас кирсанг бўларди.

Икромжон қанақа маслаҳатли гап экан, деб унинг орқасидан кирди. Шолча устига кўрпача солиниб, патнисдаги нои, қант, туршак устига сочиқ ёпиб қўйилган эди. Икромжон уни кўриб, улар анчадан бери кутиб ўтирган экан, деб ўйлади. Тўланбой хотини олиб кирган тунука чойнакни ёнига қўйиб тўнининг барига ўради. Хотини ҳам бир четга ўтири.

Тўланбой гапни нимадан бошлишини билмай мўйловининг бир учини сўриб ўйланиб туради. Охири у Икромжоннинг кўзига ботинмайроқ қаради.

— Энди, дўстим, дунёниг ишлари шунақа экан. Қиз бола бўйинга етганда тенги билан топиштириб қўйиш бизга ўхшаган катталарнинг иши. Зебихонга ота ўрнида бўлиб қолдим. Қарзимни узай дегандим. Опаси ҳам рози.

Тўланбой гапнинг бу ёғини айтольмай чайналди. Икромжон йўталиб чодирининг очиқ пардасидан чўлга қараб олди. Тўланбой сал дадилланиб гапини давом эттири.

— Хафа бўлмайсан-да, дўстим, Зебихонни Турсунбойга қиласмиш деган умидимиз бор эди.

Икромжон сесканиб кетди. У Турсунбой билан Зебихон ўртасидаги гапларни биларди. Унинг ҳам кўнглида катта ниятлари бор эди. Тўй қилсан, қишлоқقا ош берсан, юртдан қарзимни узсан, деган ўйлари бор эди унинг. Бўлмади. Ниятига етмади.

Тўланбойнинг хотини «пешона экан, тақдир экан, буюрмади», деб қўйди.

— Шу, сенинг розиљингни олмоқчи эдик.

Икромжон дарров жавоб қилмади. Узоқ ўйлади. Кейин бошиниң кўтариб сўради.

— Куёв бўлмиш ўз қишлоғимиизданми?

— Уз ҳамқишилоғимиз десак ҳам бўлаверади. У ҳам ўз болаигдек гап. Зебихон Низомжонингни кўнгиллапти. Ёшларнинг ишига биз нима ҳам дердик. Қишлоқ жой, мунақа қилиб юраверишса гап-сўз кўпайиб қолмасмикин деб қўрқяпмиз. Розилик берсанг, шу ишнинг шундоқ бўлганини ҳамқишилоқларга билдириб қўйсакда, пишиқчиликка бориб тўй бўлмаса ҳам тўйчиқ қилиб тинчнитиб қўйсак.

— Низомжон дуруст бола чиқди. Аввалига қандоқ бўларкин, деб чўлга юрагим бетламайроқ олиб келган эдим. Хайрият, юзимни ерга қаратмади. Бунақа болалар ўз йўлини ўзи топиб юради. Мана, қишлоғига бориб катта обрў билан қайтиб келди. Ерлиқ олганини эшитгандирсизлар. Аммо унинг бу томонларга қандоқ келиб қолганидан хабарингиз борми?

Тўлашибой бош иргаб, хабаримиз бор, ҳаммасини Зеби айтиб берган, деди.

— Ҳаммасини билмасанглар керак. Кечаги Чортепракка боришида отаси билан оранни очиқ қилиб келипти. Шу иш хунукроқ чиқинти-да. Болалик қилиб қизишиб кетмаганмили? Ҳар нима қилса ҳам ота, ахир. Ундан кечиб бўладими?

Тўлашибой ўйланиб қолди. Икромжон яна гапирди.

— Энди бу масалада ҳам чуқурроқ ўйлаб кўринш керакдир. Ким билади. Балки отаси шундай қилишга арзийдиган одамдир. Уни Низомжоннинг ўзи билади. Агар иккви тил топишиб қолган бўлса, мен нима дейман? Майли, Низомжон ёмон йигит эмас. Куймайсизлар. Жўяли бола. Аммо онаси қандоқ туққан бўлса шундай шир яланфоч. Дадасининг топган-тутганини ташлаб келипти. Бу иши ҳам дуруст. Пешона тери билан топганга нима етсин. Ўзларинг ўраб-чирмаб оласизлар.

Икромжон шундай деди-ю, иззат қилиб чақирганларига раҳмат айтиб, ўрнидан турди.

Ҳаво очиқ эди. Офтоб чараклаб турипти. Тумшуғига илон тишлаб олган лайлак қўнишга жой излаб кўмкўк осмонда айланиб юрибди. Йккита тўргай қанотини пирпиратиб тикимсиз сайдайди. Икромжон чўлда шунча юриб тўргайнинг учуб юриб сайрашини кўрмаган экан,

Балки кўрган бўлса ҳам бунга эътибор бермагандир. Иккала тўргай тахминан бир-биридан эллик метрча нарида учиб сайрашяпти. Сайрашади-ю, бир-бирига яқин келишолмайди.

Икромжон негадир Низомжон билан Зебихонни шуларга қиёс қилди. Бир-бирига яқин келолмай юрган экан. Бунга мендан аниша қилишган. Зебихонни Турсунбойга бўлишиб қўйган эдик. Кўнглимга келади, деб ўйлашгандир. Қандоқ қиласай? Қандоқ қиласай? Тўй қилиш буюрмаган экан? Менда на хотин бор, на бола бор. Уйланиб ўттиз йил бирга яшадим, яшамагандекман. Йигирма бир йил болам бор деб қувондим. Қувонмагандекман! Қувонч қаёқда, азобда қолиб кетдим. Бу ёруғ дунёда нима қилиб шўппайиб юрибман? Кимга керагим бор? Ярим жон бўлиб судралиб юришдан нима фойда бор?

Икромжон калласига келган бу совуқ ўйдан сескашиб кетди. Шабадада кўл мавжидек силкиниб турган шоликорликка қараб юрди.

— Йўқ, ҳали билагимда куч бор. Юрагимда ўт сўнганий йўқ. Бу аламларни, бу хўрликларни оёқ остига олиб топтамагунимча яшашим шарт. Яшайман! Бошимга туганмас савдолар солган уруш олови ўчганини ўз кўзим билан кўрнишм шарт. Шу ерда туриб немисга ўқ отаман. Ўқим қолмаса қўлтиқтаёғим билан бошинни янчаман. Улиш йўқ. Улиш номардлик. Номард бўлиб ўлиши истамайман, истамайман!

Икромжон ўзидан-ўзи гапириб борарди. Қамиш орасидан чиқсан юк машинаси оз бўлмаса уни уриб юборарди. Шофёр қаттиқ сигнал бериб тўхтади.

— Сизга нима бўлді, амаки? Сигнал берсам эшитмайсиз?

Икромжон йўл четига чиқди. Шофёр ёнидан қофоз олиб унга узатди.

Хат. Унда Тога Наймандаги жамики одамларни Зирилламага етказиб келишни буюрган эди.

— Соат учда Азизхон келади. Қатта митнинг бўлармиш. Ҳамма келсин, деб тайнинлади. Одамларни тўплаб беринг, ҳозир олиб кетаман.

Икромжон орқасига қайтди. Тол шохига илинган кетмонни тош билан даранглатиб ураверди. Бу бемаҳал чалингган занг товушидан узоқ-яқиндагилар тол тагига йиғилиб келаверишди. Икромжон Тога тайнинлаган гап-

ни айтиб йўлга чиқиш кераклигини айтиди. Аммо ўзи сўрида ягона тиззасини қучоқлаганича машинага чиқаётганларга қараб ўтираверди. Низомжон ҳам кетмонини чодир олдига ташлаб, челакининг четидан сув қуийб қўл ювишга қийналаётган Зебихонга кружкада қуийб бера бошлади. Икромжон уларга ҳам ҳасад, ҳам меҳр билан боқарди.

Зебихон ўз чодиринга кириб ранги кўтарилиб, гуллари билинмай кетган сатни кўйлагини кийиб чиқди-да, машина ғилдирагига оёқ қўйди. Низомжон илдам келиб унинг тирсагидан кўтариб юборди. Унинг ўзи ҳам чиқаётган эди, бирдан яна пастга тушди. У еқ-бу ёққа қаради. Икромжонга кўзн тушиб қолиб олдига келди.

— Қани, юрмайсизми? Нима қилиб ўтирибсиз?

— Сен боравер, болам, боравер! Мен кейинчалик бораман.

— Сиз бормасангиз мен ҳам бормайман, амаки!

Икромжон унга меҳр билан қаради.

— Боравер. Кўпчилик билан сал кўнглинигни ёзиб келасан.

— Кўнглим шундоқ ҳам ёруг. Юринг, юринг.

Икромжон қатъий бош чайқади. Ҳатто асабдан унинг лаблари уча бошлади. Низомжон унинг жаҳли чиқаётганидан ҳайрон бўлиб бошқа қистамади. Аммо уни шу аҳволда ташлаб кетгиси келмай машина билан унинг оралиғида туриб қолди. Ҳамма машинага чиқиб бўлган. Фақат уларнинг иккови қолишган эди. Тўланбой қўл силтади.

— Қани, чиқмайсизтарми?

Икромжон Низомжоннинг ҳали ҳам турганини кўриб жаҳли чиқиб кетди. Тиззасини қучоғидан қўйиб юбориб унга ўшқирди.

— Қанақа боласан? Мени тинч қўясанми, йўқми? Бор, леяпман. Бор, кўзимга кўринма!

Низомжон баттар саросимага тушди. У Икромжонни сира бу аҳволда кўрмаган эди. У бенхтиёр кузовга чиқди. Тўланбой Икромжоннинг аҳволини кўриб турганидан у ҳам қистамади-да, кетдик, деб кабина томини муштлади. Мотор гуриллаб олдинга силкинди. Низомжон машина то қамишлар орасига киргунча сўрнида телбага ўхшаб ўтирган Икромжондан кўзини узмади.

— Нима бўлди унга? Ким хафа қилди экан?

Низомжон унинг қишлоққа тушолмаслик сирини билмасди. Икромжон Азизхоннинг кўзига қарашдан қўрқарди. Бирдан у Турсунбойни сўраб қолса, нима дейди? Ахир улар тепкилашиб катта бўлишган. Албатта сўрайди.

Икромжон эрта баҳор Найманга кўчиб чиқаётганида Азизхонга колхоз номидан ёзилган хатга эл қатори қўл қўйди. Ушанда одамларнинг икки кўзи унга қадалганини ҳали унтуломасди.

Бугун ҳам қишлоққа борганда, Азизхон билан кўришаётганида яна шундай бўлади. Ҳамма унга тикилади. Хоннинг дадаси қаҳрамон билан кўришаётганида қўллари титрармикин, кўзини уидан яширмасмикин, деб қараб турадиганлар топилиб қолар.

Икромжонни номус ўти куйдиради.

Ҳалигина одамларнинг шовқинига тўлган чўл бир зумда ҳувиллаб қолди. Қамишлар шовиллаган, шамол гувиллаган Найманда Икромжоннинг бир ўзи қолганди. Икромжон неча кундан бери ёлғизликни қўмсарди. Атайнин қилгандек уни ҳеч ёлғиз қолдиришмасди. Ким билади, балки атайни қилишар?

У ёлғизликни қанчалик хоҳламасин, барибир ундан қўрқарди. Бахтли одам, юраги шодликка тўлиб кетган одам ёлғиз қолса роҳат қиласди. Бутун шодлигини, бахтини ёнига чорлайди. Икромжон ёлғизликда нима қиласди?

Ҳозир ҳувиллаб турган чўл уни ютаман деяётганга ўхшарди. Ҳатто у, нега улар билан бирга кетмадим, деб дилидан ўтказди ҳам.

Ўрнидан турди. Милтигини елкасига олиб бир дам нима қилишини билмай турди-да, қўлтиқтаёққа тиралиб тўқай тарафга кета бошлади.

У биронта бўрими, тўнғизни отса аламидан чиқармиди. У бошида ҳеч қандай ўй, ҳеч қандай ниятсиз тўқай ичига кириб борарди.

IX

Икромжон шовиллаб турган кимсасиз тўқай ичилада анча узоқлаб кетган эди. Акснига олиб у на бўри, на қуёни, на ўрдак уролди. То у қўлтиқтаёққа суюниб мўлжалга

олгунча ўрдак учиб кетар, қуён иннга стиб бўларди. Тўқай яланглигида ўзини офтобга солиб ётган баҳай-бат эчкемар унинг қорасини кўрибоқ думи билан қамишларни шитирлатиб чайқатиб, бирпасда ғойиб бўлди.

Икромжон юра-юра чарчади. Милтиқни ерга қўйиб чалқанча ётиб олди. Бегубор кўм-кўк осмонга тикилганича қимириламай ётаверди. Қаттиқ чарчаганидан кўзи илинган экан, нимадир шитирлаб уйготиб юборди. Икромжон бирон ҳайвон бўлмасин, деб сапчиб ўрнидан турди. У ёқ-бу ёққа аланглади.

Ундан ўн беш қадамлар нарида, қамишлар орасида бир одам осмонда пилдираб учиб кетаётган ўрдакларга қараб туарди. Нотаниш киши унга орқасини ўгириб турганидан башарасини Икромжон кўролмади. Қўлтиқ-таёғига осилиб ўрнидан турди. Нотаниш кишидан кўзини узмай энгашиб милтиғини олаётган эди, у чап томонга юра бошлади. Икромжон беихтиёр унга эргаша бошлади. Оёқ тагида қуруқ қамиш шитирлади. Нотаниш ўгирилиб орқасига қаради. Қаради-ю, қўрқувдан кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетди. Икромжон уни танимади.

Сочлари ўсиб елкасига тушган, кийимларининг жулдири чиққан, юзлари чивин чаққандан яра бўлиб кетгаи бу одам Турсунбой эди. У озиб, қорайиб, дармон-сизликдан аранг судралгандек юради.

Одам қиёфаси йиллар ўтиши билан, шаронт таъсири билан ўзгариб кетиши мумкин. Фақат одамнинг кўзи ўзгармайди.

Икромжон унинг Турсунбойлигини кўзидан таниб қолди. Қиҷқириб юборди.

— Турсун!

Турсунбой қимириламади. Икромжон таёқ билан сакраб-сакраб олдинга келаётган эди, Турсунбой яна нари кетди. Унинг бу ҳаракатларни худди аллақандай ёввойи ҳайвонларни эслатарди.

Чиннакамига у ваҳшийлашиб қолган эди. Яқин олги ой бирор билан гаплашмай, одамсифат ётиб-турмай, иссиқ татимай шу аҳволга тушган эди.

— Турсун, Турсунбой, болам!— деди жонҳолатда Икромжон.

Турсунбой бу гал жойидан қимириламай туриб қолди. Икромжон бора солиб унинг бўйнига осилди. Қўлтиқ-

таёғи ерга тушди. Бир оёқлаб туриб уннинг елкаларини силар, пешоналаридан ўпарди.

Бирдан димогига қўланса ҳид урилиб Турсунбойни бағридан қўйиб юборди-да, якка оёқлаб туриб қолди. Мувозанатини сақлаётмай орқасига чалқанча ағдарилиб тушди. Боласи уни турғазиб қўймади. Ўзи бир қўлига тиралиб яна ўрнидан турди. Ўғлининг юзига қарди.

Турсунбойнинг юзига кўпдан сув тегмаган. Бутун вужудидан ачимсиқ тер ҳиди бурқсиб турарди.

Икромжон бу ногаҳоп учрашувдан тамомила эсан-кираб қолган эди. Нима қилишини, ўғлига нима дейишини билмасди. У шу бир оёқлаб турганча жуда оз фурсат ичидага кўп нарсаларни ўйлади. Кўп нарсаларни хотирига келтирди.

Хотинипинг тўқайга илдиз теришга бориши шу бир неча минут ичидага аён бўлди.

Икромжон бутун борлигини, бугунини, эртасини бағишлаган ёлғиз фарзаандига қараб бирдан жирканди. Қошларни чимирилиб, пешоналари тиришди.

Уннинг олдида ўз боласи эмас, бир йиртқич турган-дек бўлди.

— Ўтири!— деб буюорди Икромжон.

Турсунбой итоаткорлик билан ерга чўккалади.

— Тўқайга қачон келдинг?

Турсунбойнинг тили гапга келмади. У гўё гаплашиш қобилиятини йўқотгандек жавобга сўз ахтараётганга ўхшарди. Охири у қийнала-қийнала жавоб берди:

— Тўрт ой бўлди.

Турсунбой бошини эгиб ердан чўп олиб тишлаб ўтираверди.

— Ошанг ўлди,— деди Икромжон.

— Биламан. Кўмишга олиб кетаётганингларда кўриб турган эдим.

Икромжон ўзини йўқотиб қўйди. Қаршисида ўтирган боласини ягона оёғи билан тепиб юборди. Турсунбой орқасига ағдарилиб тушди. У то ўрнидан тургунча Икромжон эмаклаб бориб бошига, юзига ураверди. Бола отасига мушт кўтаролмади. Уннинг бундай қилишига дармони йўқ. Очлик ўз кучини кўрсатиб, уни ҳолдан тойидирган. Икромжон ҳамон уннинг дуч келган жойига мушт соларди. У муштларди-ю, аллақандай хунук овоз билан бақиради.

— Онанг қандоқ хотин эди! Қандоқ хотин эди! Номард! Она қабрга қўйилаётга ўда кўриб туриб ёнинг боролмаган, оқпадар! Ўз қўли билан тупроққа қўйиншдан қочган, ярамас! Онанг қандоқ хотин эди-я! Сен жувонмаргга қандоқ меҳр қўйган эди-я! Сен уни ўлдирдинг! Узинг ўлдирриб, яна ўзинг уни тупроққа қўйганларни томоша қилдингми? Ифлос!

Икромжон мушт уриб чарчади. Сўкнб овози бўғилди.

У Турсунбойнинг бўғзини қўлдан бўшатиб башара-сига қараб тупурди.

— Мана сенга!

У бунга ҳам қаноат қилмай қўлтиқтаёгини олиб унинг елкасига икки марта зарб билан урди. Турсунбой аламдан ингради. Орқаси билан судралиб нари кетди.

— Ет-бегоналар тобутни елкага олиб кетаётганларини кўриб чидаб турдингми? Йўлингга термилиб кўр бўлган онага шуми мукофот? Бутун умрини, жонини, роҳатини бағишлаган онага шуми мукофот? Алифдек қоматини сен буқдинг, юзларига ажинларни сен солдинг, кўзларидан нурни сен ўғирладинг, шу ёруғ дунёни қоронғи зиндан қилдинг! Сен жувонмаргдан қандоқ умидлари бор эди онангнинг. Сенинг ўринингга ит боқсан бўлмасмиди. Елкамда кўтариб катта қилганман. Шу елкаларимда катта қилганман. Оғиримни енгил қиласан, деб ўйлаган эдим. Мушкулимни осон қиласан, деб ўйлаган эдим. Оқ сут берган онангни гўрга қўйишга ярамадинг. Онага вафо қилмаган бола, кимга вафо қиласди. Юрт ишига ярамаган бола, қай ишга ярайди.

Икромжон унга қараб қаҳр-ғазаб билан қичқирапди:

— Хони! Қочоқ! Номард! Ҳезалак! Ифлос! Ит! Тур ўринингдан!

Турсунбой ўринидан турди. Икромжон яна қўлтиқтаёғига осилиб қаддини ростлаб олди-да, унга буюрди.

— Юр!

Турсунбой қимиirlамади. Икромжонда қандайдир ҳеч тўхтатиб бўлмас куч пайдо бўлганди. Ҳозир у ҳар қандай ишни қилишга қодир. Ҳар қандай ваҳший куч билан олнишишга тайёр эди.

Турсунбой безовталик билан тутилиб сўради.

— Қаёқقا?

— Қишлоққа. Юрт олдига. Сен ярамасининг жазоинингни юрт берсии.

— Дада, дадажон!

— Дада дема. Сендеқ болам йўқ. Сени аллақачон ўлдига чиқазиб қўйғанман. Кўзларинг ўйилсин, ўқрайган кўзларингни қузғунлар чўқисин! Юр, деяпман сенга!

Турсунбой унга ваҳима билан қараб турди-да, бирдаи орқасига бурилди. Икромжон уни ушлаб қолмоқчи эди, силтаб ташлади. Икромжон ёнбоши билан йиқилди. У ўринидан турғанда Турсунбой анча нарига кетиб қолгани эди. Икромжон шошиб елкасидан қўш тигин олди. Тирсагини қўлтиқтаёқ чармига тираб туриб мўлжалат олди. Ўқ овози худди чўл устида аллақандай ваҳимали ҳайвон ўқиргандек бир неча дақиқа акс-садо бериб турди. Тутун тарқаганда Икромжон ўглиниң қамишларни қайнриб ҳамон чопиб кетаётганини кўрди. Ҳайрият, тегмабди, деди. Яна миљтиқни ўқлади. Бу гал болани мўлжалга олмади. Жаҳл билан дуч келгани тарафга қараб тепкани босди.

Ўқ товушидан чўчиган қушлар осмонии тўлдириб бозовта қанот силкитишарди.

X

Кунлар исиб кетди. Олтиариқнинг бодринги, Қуванинг ҳандалакларни Найман томонларга ҳам келди.

Кундузи қум тарафдан илиқ, нафасни қайтарадиган шамол эсади. Кечқурунларн худди куз ҳавосидек муздек шамол қамишларни шовиллатиб, одамларни совқотдириб изғиб юради.

Найманликларнинг, айниқса, шу кезларда ишларк кўпайиб кетган эди. Шоликорликлар тизза бўйи келиб қолган, одамлар кечани кеча, кундузни кундуз демай ўтоқ қилишади.

Қамиш ҳали у ердан, ҳали бу ердан қайнаб чиқади, уни илдизи билан суғуриб ташлайман десанг, ўзи билан бир бое шолини илаштириб чиқади.

Низомжон эрталаб ҳам, кечқурун ҳам шоликорликда.

Тинмай сув кечаверганидан яна безгак тутди. Ранги сарғайиб кечалари бадани титраб-қақшаб оғрийди. Шу ақвонда ҳам сувдан чиқмайди.

Икромжон ҳамон камгап. Одамларга аралашмай қўйган. Чодирни олдида ўтириши ҳам йўқ бўлган. Шолинкорликдан келиши билан ичкарига кириб кетади-да, ягона тиззасини қучоқлаб, бир пуктага тикилганича қимирламай ўтираверади.

Низомжон шоликорликка кираман деб шимининг почасини шимараётган эди, Тўланбойнинг ўғли келиб қолди.

— Сизни бир хотин чақирияпти.

Низомжон ҳайрон бўлди.

— Қанақа хотин?

— Қақалоқ боласи ҳам бор.

Низомжон ким бўлди у хотин, деб ҳайронликда тол тагига келса, сўрида боласини тиззасига қўйиб Дилдор ўтирибди.

Низомжоннинг юраги орқасига тортиб кетди. Оббо, энди сен билан тураман, Чортеракка кетмайман, деса-я! Опам уни ишга солиб қишлоққа олиб кел, деб юборган бўлса-я!

Низомжон унинг олдинга етиб келгунча минг хил хаёлга борди.

Дилдор болани тиззасидан олиб ерга қўйди. Бола майсалар устида эмаклаб кетди.

Иккови анча вақтгача бир-бирларининг бетларига қараёлмай жим туриб қолиши.

— Яхши юрибсанми? Раигингга нима бўлди?

Низомжонга унинг дабдурустдан айтган бу гапи малол қолди. Жавоб ўршига елкасини учириб қўйди.

Чодир ичида чиқиб келаётган Зебихон уларни кўриб бир дам тўхтади. Дилдорга бошдан-оёқ назар ташлаб олдин-да, индамай юриб ўтиб кетди. У то янги уйлар олдинга келиб бурилиб кетгунча Дилдор уни кузатиб қолди.

— Шуми? — деди Дилдор.

Низомжон бosh қимирлатди.

— Қадди-қомати келишгангина экан.

Низомжон унинг нима мақсадда келганини билолмай ҳамон ҳайрон эди.

— Қишлоқда нима гаплар бор?

— Қишлоқ ўша-ўшалигича. Нимага келганимга ҳайрон бўляпсан-а. Сени хурсанд қилгани, сенга миннатдорчилик билдиргани келдим.

У шундай деди-ю, нимчасининг киссасидан уч бурчак иккита хат олди. Бирини Низомжонга узатар экан:

— Манавинин сенга,— деди.

Низомжон хатини Каримжондан деб ўйлаган эди. Қараса акасидан. У қоронги-зимистондан бирдан чиққандек ҳеч нарсани кўролмай қолди. Кўз олдида каттакон доира гир-гир айланаверди. Боши айланиб сўрига ўтириб қолганини ўзи ҳам сезмади.

— Нима, нима? Акамдан? Тирик эканми? Тирик эканми?..

Дилдор Лъзамжондан яқинда хат келгани, у хатда анча вақт қуршовда қолиб кетиб зўр жанглардан кейин қуршовни ёриб, ўз қўшинларимизга қўшилганини ёзиб, шу хатига тезда жавоб қайтаришларини сўраганини айтиб берди.

— Жавоб ёздик. Хатда уйда нима бўлган бўлса барини очиқ ёздим. Ҳеч нарсани яширмадим. Сенинг кетиб қолганингни ҳам, даданг билан Рисолат опанинг қилган ишларини ҳам ёздим. Кеча, мана, хатимга жавоб келди. Ичига сенга ҳам хат солиб қўйган экан. Ўқи!

Низомжон шошиб хатини ўқий бошлади:

«Низомжон, ука!

Мен соғман. Аҳволларингни Дилдор ёзган хатдан билдим. Мен сени шу пайтгача эсини танимаган бола, деб юрардим. Мени кечир, ука. Кўп савдолар бошимдан ўтди. Урушдим, яраландим, яна урушдим, яна яраландим. Госпиталь койкасидан шифтга қараб ётиб бутун кўрган-кечиргандаримни ўйладим. Мендан койима, сенга озор берганимни ўзим билмайман. Энди кўзим очилди. Ўйлаб қарасам, тарбияга қонмаган бола эканман. Биласанми, ҳамманинг айвонига қалдирғоч уя қуриб бола очарди-ю, бизнинг айвонимиз шифтига ҳатто мўмин-лақма мусича ҳам уя қурмасди. Бу уйга дадамдан бошқа ҳеч ким сиғмайди. Сен ҳам кетибсан. Дилдор ҳам кетибди. Шундай бўлиши керак ҳам эди.

Дадам билан опам қилган юзсизликларни Дилдор хатида ёзибди. Агар сен дадам билан опамнинг гапига

кирганингда, билмадим, аҳволим нима бўларди? Агар сен ҳам мен қилган хатони тақорлаганингда бир-бирин-миз билан юз кўрмас бўлиб кетардик. Дилдор ҳам, болам ҳам бегона бўларди. Эси бор бола экансаи. Раҳмат, ука. Найманга кетиб қолгани эмишсан. Майли, қайда бўлсанг омон бўл. Уз бахтингни ўзинг топ. Ҳозир гости-талдаман. Соғайиб яна жангга кираман. Бахтимга сен омон бўл, ука. Борсам бу қилган яхшиликларинг учун бошимга кўтараман...»

Низомжон хатни ўқирди-ю, кўзларидан юм-юм ёш оқарди. У хатни тиззасига қўйиб, бир муддат қимирила-май тўқайга тикилганича туриб қолди. Майсада эмаклаб юрган бола унинг оёғига осилди. Низомжон бир сесканди. Шошиб энгашиб болани қўлига олди-да, у юзидаи, бу юзидаи чўпиллатиб ўпа бошлади.

— Даданг билан опанг уйга олиб кетаман, деб келишди. Бормадим.

Низомжон нима дейишини билмай унинг бетига қаради.

Дилдор ҳамон чиройли эди. Бола туғиб яна очилиб, тўлишиб кетибди. Бу гал Низомжон унинг бетига, қоматига ҳирс, ҳис билан эмас, аллақандай меҳр билан қаради. У ортиқча хотираларга берилешдан сақланиш учун Дилдорни гапга тутди.

— Тирикчилигинги, тирикчилигинги қалай? Қийнал-маяпсизми? Қийналаётган бўлсангиш айтинг.

— Қийналаётганим йўқ. Болам катта бўлиб қолди. Ишга чиқяпман. Асрора фронтга совфа-салом олиб бораётган делегатлар билан кетди. Асроранинг ўрнига вақтинча звено бошлиғи қилишди. Дадам соғайиб кетдилар. Опанг билан даданг у бечоранинг ўлимини кўп кутишди. Опанг дадамнинг бисоти кўп, деб ўйлади. Улар ўйлаган бойлик йўқ би咂да.

Низомжон: «Дилдор Асроранинг ўрнига вақтинча бўлса ҳам лойиқ топилибди, демак, дуруст ишлаётган экан-да! Дилдор бир иш қиласа астойдил қиласи. Акамнинг гапи тўғри. Бизнинг уйда мусинча ёлчимайди-ю, Дилдор ёлчирмиди. Яна озроқ уйда турганида одамгарчиликдан чиқарди. Кетгани дуруст бўлган экан. Яна сафга, тенгдошларининг сафига кирипти. Акамнинг дараги чиқиши ҳам унга қанот бўпти», — деб ўйлади.

Шу пайт Зебихон тўр саватда ҳандалак, бодринг олиб ўтаётган эди, Низомжон уни тўхтатди:

— Зебихон, баққа келинг, танишиб қўйинг, Диlldор билан.

Зебихон кслиб қўлидагиларини сўрига қўйди-да, Диlldор билан кўришди.

Диlldор унга ажабланиб қаради-да, кулиб юборди. Унинг кулгисидан хижолат бўлган Зебихон қошларини чимирди.

— Сизни бошқача ўйлардим.

— Қанақа ўйлардингиз?

— Бошқача деб тушунтиришган эди.

Низомжон гапга аралашди.

— Агар опам тушунтирган бўлса, алвости қилиб тушунтиргандир-да.

Диlldор хаҳолаб кулиб юборди.

— Жудаям учалик бўлмаса ҳам ҳар қалай ундан сал берироқ қилиб тушунтирган эди.

— Алвости бўлмаса ҳам, ажина, деб тушунтиргандирлар-да.

— Топдингиз, топдингиз.

Кулги баҳона улар орасидаги бегоналик нари кетгандек бўлди.

Тўланбой елкаснда кетмон билан келиб қолди. У Низомжонни кўриб қовоғини солди.

— Қанақа беғам боласан. Икромжон тонг қоронгисида тўқайга кириб кетганича ҳали ҳам дараги йўқ. Бирон жойда йиқилиб қолган бўлмасин. Бир қараб қўйиш керак эди.

Низомжон эрталаб ҳам Икромжон амакини кўрмаган эди. Кечаси кеч ётган, кеч уйғонган эди. У уйғонгандага Икромжон ўрнида йўқ эди. Низомжоннинг юрагини ваҳм босди.

— Зебихон, Диlldорга у ёқ-бу ёқни кўрсатиб туринг, Икромжон амакидан бир хабар олиб келай.

У шундай деди-ю, юргурганича тўқай тарафга қараб кетди..,

* * *

Икромжон Турсунбойни учратган кундан бери тинчини йўқотган эди. Боласи экан-да, аҳволи нима бўлди, деб ўйлади. Унинг қылмишларини эслаб қаҳр-ғазаб ичидা қовурилганди. Ў ўша кундан бери тўқай кезиб уни

излайди. Тополмайди. У энди Турсунбойни учратса, унинг дилига инсоф солмоқчи, афв сўратмоқчи. Жангга юборишларини, қонли урушда донги ювишини сўрашга унатмоқчи.

У бу тонг ҳам тўқайга қараб кетди. Бу гал у милтиқ олмади. Оталик журъати билан уни кўндиришини ният қилган эди.

Ғира-шира тонг ёришиб келаётгани эди. Икромжон қамишлар орасида узоқ кезди. Овоз чиқариб ўғлини чақирди. Ҳеч қайдан жавоб бўлмади.

Бирдан қамиш капага кўзи тушиб тўхтади. Секин бориб ката ичига мўралади. Турсунбой тўзиб кетган тўнини бошинга қўйиб қимирламай ётарди. Икромжон ажаб бир ҳаяжон билан тепасига келди. Энгашиб:

— Болам, болам,— деб чақирди.

Аммо Турсунбой жавоб бермади. У ота дийдоридан, сна меҳридан, ёр-биродарлар даврасидан олисда, чақирса овоз етмайдиган жойда қувғни бўлиб оламдан ўтган эди.

Икромжон совуқ танини бағрига босиб, қотиб қолган елкаларидан сийлади. Пешоналаридан ўпди. Унинг кўз ёшлари Турсунбойнинг муздек совуқ юзларини ювди. Икромжон кимсасиз тўқай орасида аламларини, ичини куйдирган дардларини танида чиқариб юборгудек бўлиб ўкириб-ўкириб йигларди.

Турсунбойнинг бари қилмишлари энди жони билан бирга ташини тарқ қилган эди. Энди у ёлғиз тана бўлиб ота бағрида қолган эди. Энди бу тана отанини эди. У ёшлиқ пайтларидагидек беозор ухлаётганга ўхшарди. Юзлари порасида юзилик пок эди унинг. Йигирма бир йил ардоқлаб боқсан, шамолнираво кўрмай жонига ўраб ўстирган боласи хоинликдан, қўрқоқликдан, она олдиндаги ҳеч қачон ювиб бўлмайдиган гуноҳлардан пок бўлолмай, ота қучоғида бегонадек ётарди.

Икромжон йиғлади, йиғлади, йиғидан кўз ёшлари қуриди. Боласининг бошинга хашак тўплаб ёстиқ қилдида, уни аста ерга ётқизди.

Атрофда офтоб яшияяпти. Янги попук чиқазгани қамишлар ел билан ўйнашяпти. Осмони заминида қайчига ўхшаб турна карвони қўй ҳайдаган чўпондек қурелаб ўтятти? Осмон шу қадар сўнгсизмий? Унинг ортида шималар бор? Бу зангори йўл қай томонга олиб боради? Қизик! Турналар қайга учәётганикни?

Икромжон телбага ўхшаб то турналар уфқقا сингиб кетгунча қараб турди. Бирдан сесканиб яна ерда ётган боласнга қаради. Тўнини ечиб устига ёпти-да, бир тиззалаб чўкка тушди-ю, қўлтиқтаёғи билан ер ўя бошлади.

У ўғлига, ягона ўғлига гўр қазирди.

Боласи уйда умрини яшаб ўлса бўлмасми? Юрт иззат билан уни сўнгги йўлга кузатарди. Одамлар давра қуриб кўз ёш тўкиб қабрга қўярди. Энди у тўқайдан чиқолмай, шармандалик, юзи қоралик билан жон берди. Унинг гўри ҳам бошқаларникига ўхшамасди. Гўри кетмоп билан эмас, қўлтиқтаёқ билан қазиларди.

Икромжон ҳам алам, ҳам нафрат билан гўр қазирди. Баҳор селлари магзи-мағзига синган ер қўлтиқтаёқ учига бир кафтдап илиниб чпқарди. Икромжон қора терга тушиб кетди. У қабрини тизза бўйи қазигандан ҳали офтоб ўчмаганди. У қаддини ростлаб яна осмонга қаради. Осмон тоза. Унда на қуш учар, на булут сузарди. Ёнига қаради. Унинг чопони тагида Турсунбой ётарди. Икромжон бир дам унга ҳасратли боқиб турди-да, яна ер ўйнишга тушиб кетди.

Офтоб сўнди, уфқда қипп-қизил шафақ ёнди. Қамишлар учи ўчаётган шам сўхтасига ўхшаб қолди. Икромжон қабрдан чиқиб терлаб турган танидан яктагини еди-да, Турсунбойни ўради. Аллақандай ғайри табиий куч билан уни икки қўллаб кўтарди-да, бир тиззалаб сурилиб қабр олдига келтириди.

Чўл устини аста қоронфилик босиб келаётган ёз оқшомида ота ўз боласини шонсиз, шарафсиз, маросимсиз қабрга қўйди. Лой аралаш тупроқ тортди.

Ой синган қизил лагандек бўлиб бўзариб чиқди. У секин-секин ҳаволаниб терак бўйи кўтарилди-да, қимирамай осилиб қолди. Бирини кетин юлдузлар кўзи равшанлана бошлади. Осмонни заминда арава орқасидан кўтарилган тўзондек бўлиб сомончи йўли кўринди.

Икромжон қабр тепасидан кетолмади. Ҳар гал ўрнидан туриб кетмоқчи бўларди-да, яна фарёд уриб ўзини қабр устига отарди.

Ой ёритиб турган тўқай яланглигига Икромжон қабрни қучоқлаб ётаркан, кимдир униш елкасидан кўтарди.

— Дада, дада, туринг, кетамиз.

Низомжон кўпдан бери унинг аҳволини кузатиб турарди. Фарёдига чидаёлмай охири зўрлаб бўлса ҳам олиб кетишга аҳд қилган эди.

— Юринг, юринг, кетамиз. Энди бас. Кетайлик.

Икромжон бош кўтариб унга қаради. Ҳеч нарса демай судралиб бориб қўлтиқтаёфини олди-да, чайқала-чайқала олдинга тушиб кетаверди.

То тўқайдан чиқишигунча ҳам улар бир-бирларига чурқ этиб оғиз очишмади.

Низомжон нима дея оларди?

Икромжон нима дея оларди?

Икромжоннинг бағрини куйдираётган алам бу поёнсиз тўқайларга, ой нури ожиз ёритиб турган сўнгсиз чўлларга сиғмасди...

Низомжон алламаҳалгача Икромжон амакини, Жапнат холани ўйлаб ухламай ётганидан эрталаб жуда кеч уйғонди.

Чодир туйнугидан офтоб ўтиб, унинг думалоқ нури бордон устида пиёладаги чойдек қалқиб турарди. Икромжон ҳали ҳам пишиллаб ухляяпти. Унинг бунаقا одати йўқ эди.

Икромжон ҳамиша тонг ёришмай уйғониб, бир тиззасини қучоқлаганича қимирламай ўтиради. Нима бўлди? Низомжон бунинг сирини билади. У чарчаган. Ҳолдан тойган. Айниқса, кечаги даҳшатли ҳодиса уни оёқдан йиқаёзган эди. Майли, ухласин. Мириқиб ухласин. Унга осонми?

Низомжон бордонни шитирлатмай оҳиста кийиниб чодирдан чиқди.

Осмонда қиттак ҳам булут йўқ. Шамол ҳам эсмайди. Бак тагидан кўтарилаётган кўм-кўк тутун буралмай тикка осмонга ўрляяпти. Худди сўнгсиз осмонга кул ранг юмшоқ устун тираб қўйганга ўхшайди.

Сўрида Тўланбой боласини ёнига ўтқизиб нималардир деяпти. Бола бурнини торта-торта кўзини ишқаб ҳиқиллайди. Тол тагида ўтирган Зебихон билан Дилдор қотиб-қотиб кулишарди.

Низомжон улар олдига ювуқсиз боришдан андиша қилиб кружкада сув олиб чодир орқасига ўтиб кетди-да, белбоғига артина-артина сўрига яқинлашди.

— Нима гап, нимага йиғлаяпти бу?— деди Низомжон Тўланбойга.

— Сўрама, божа. Жияинингни бирпас кўтарган эдим, пақ манави қиёмат қилворди. Қизғаняпти.

Низомжон болага қараб илжайиб қўйди.

— Йиғлама, ўғлим. Уруш тамом бўлганда Низом поччанг бир дўпни ҳолва олиб беради. Маза қиласан. Эртага ўзим сенга битта вайвоякнинг боласини тутиб бераман.

Боланинг кўзларни яшиаб кетди.

— Уруш қачон тамом бўлади?

— Яқинда тамом бўлади. Аскарликка кетганларнинг ҳаммаси ҳолва олиб келишади. Ҳу, бир марта сенга иккита печине берган эдим-ку, ўшанақа печинедан анча олиб келишади. Менам ейман, сенам ейсан.

Бола Дилдорнинг қўлидаги ўғлига ўқрайиб қараб қўйди.

— Унга бермаймиз-а.

— Озгина бермаймиз. Бўптими?

Низомжон ота-боланинг гапларига кула-кула тол тагига қараб кетди. Дилдорнинг қўлидан жияинини олиб осмонга ташлаб ўйнатди.

Тўланбойнинг хотини дастурхон ёзиб, чой дамлаб келди. Тўланбой қўлинин ювиб юқорига чиқаркан, у ёқ-бу ёқса қараб олди.

— Амакнинг кўринмайди. Далага чиқиб кетганми?

— Йўқ, ухлаяптилар.

— Э, уйготмайсанми. Faflat босиб ётаверадими.

— Майли, ухласинлар.

— Ҳализамон.. Тога келиб қоладилар. Уйғотиб чиқ.

Низомжон ўрнидан туришга туриб қўйди-ку, уни қандоқ қилиб уйғотиш кераклигини билмай ўйланиб қолди. Кейин болани қўлига олиб чодир ичига кириб кетди.

Икромжон ҳамон ухларди. Низомжон болани унинг ёстиғига ўтқазиб қўйди. Бола Икромжон ҳар пишиллаганида қимирлаётган мўйловига қараб турди-да, бирдан икки қўли билан ушлаб тортиди. Икромжон чўчиб кўзини очди.

Аввалига ҳайрон бўлиб болага қараб турди-ю, ке-йин илжайиб ўзи унга мўйловини тутиб берди. Бола мўй-ловидан, қулогидан тортиб роса қийқириб ўйин қилди.

Икромжон бошини кўтариб, болани худди укпарни

ушлаётгандек авайлаб қўлига кўтарди·да, сурилиб қўлтиқтаёгини олди.

Низомжон уларга қараб қимирламай турарди. Икромжон болани бағрига босганича ташқарига чиқди.

Дилдорнинг чўлга келганига икки кун бўлган бўлса, шу икки кундан бери унинг боласи каттанинг ҳам, кичикнинг ҳам эрмаги бўлиб қолган эди. Тўланбойнинг ўғли бу ердагиларнинг меҳрини шу бола олиб қўяётгандек ҳамон дадасининг пинжига кириб, унга хўмрайиб қараб турарди.

Икромжон сўрига ўтиаркан, болани тўнига яхшалаб ўраб олди·да, афсуслангандек деди:

— Сенга берадиган биронта қанд ҳам йўқ.

Тўланбойнинг пинжига тиқилиб ўтирган бола секин суғурилиб чиқди·да, Икромжоннинг толга тираб қўйган қўлтиқтаёгини олиб қочди.

— Мана бўлмасам, мана бўлмасам.— Бола шундай деб қочаркан, чодир олдига етганда уни от қилиб миниб олди.— Чу, ҳа, чу!

Ҳамма баробар кулиб юборди.

Тўланбойнинг хотини унга мушт ўқталди. Бола тилини чиқариб масхара қилди.

— Бу ўлгур ҳаммани ўзиники қилиб олган эди·да, Ичи куйиб кетяпти.

Тўланбой одати бўйича салмоқланиб гап бошлиди:

— Э, хотин, сен буни айтасан, бу бола·ку. Мен капкатта, лўмбоздек пайтимда, акам уйланганда уни келиндан қизғонганман. Тўйда, чимилдиққа келин·куёв олдига кириб олиб эрталабгача чиқмаганман. Акам раҳматлик чимчилайвернб сонимни моматалоқ қилиб юборган. Ухлаб қолганнамда янгалар айвоңга опчиқиб қўйишипти. Эртасига ҳам кирмоқчи эдим, дадам бир шапалоқ урганлар. Ушанда келин аямни бир ойгача ёмон кўриб юрганман.

Бу гап ҳаммадан ҳам Икромжонга таъсир қилди. Кулавериб кўзлари ёшланиб кетди. Тўланбойнинг хотини ўпкали оҳангда деди:

— Гапингиз қурсин, қаёқдаги бўлмаган гапларни тўқийисиз.

— Э, рост, хотин, рост. Самовардаги акамнинг улфатлари мени гапга солишарди. Акам келин аямни

қанча ўпганини точний айтиб берардим. Қип-қизил жинни экашман.

— Жиннилилкка жинни эдинг. Жуда шум эдинг, Тўлан. Эсингда борми, ҳамма сендан безор эди. Қўп расво ишлар қиласардиг. Бир кун нима қипти, денг. Масжидга кириб тахорат обдасталарга бир ҳовучдан қалампир ташлаб чиқинти. Кечқурун масжидда қиёмат бўлиб кетди. Сўфи дод дейди, домла имом дод дейди. Намозхонларнинг биронтаси ерга ўтиrolмайди. Масжидин бошга кўтариб бақириб у ёқдан-бу ёқка югуришади.

Тўланбой думалаб-думалаб кулди.

— Ушаида Бирорвга айтмагаисан-а, Икром. Маладес одамсан.

— Шу боланг ҳам ўзинигга ўхшаган чиқадиганига ўхшайди.

Тўланбой керилиб кулди.

— Узимга ўхшамаганига қўймайман ҳам-да. Буни ўзим туқсанман.

Кулги, ҳазил билан ношуشتа ҳам тугади. Низомжон чодир орқасида қўлтиқтаёқни от қилиб миниб юрган болани тўқайгача қувиб бориб таёқни олиб келди.

Ҳамма ўз ишига қараб кетди. Ҳамма кетди-ю, Икромжон болага алаҳсиб ўтираверди. Охири Дилдор келиб болани олди.

— Амаки, бера қолниг, сизни чарчатиб қўяди. Бу васига ўрганиб қолган-да, ишга кетганимда дадам билан қолади. Соқоли бор кишини кўрса ўзини отаверади.

Дилдор уни олиб кетаётиби ҳамки, у калласини қийшайтириб Икромжонга қараб қийқиради. У ҳар қийқирганда лабларидан сўлак оқиб, оғзи бир тарафга қийшайиб кетади.

Икромжон тўнини тузатмоқчи бўлган эди, кўпдан унутилган, аммо қадрдан бир ҳид димоғига урилди.

Бу она сути, мурғак бола ҳиди эди. Бу ҳид яшариб келаётган олам, отаётган тоңг, эрта кўкламда қирдан келадиган илиқ шабада, янги новда қўйган тол пўстлоғи, тош урилиб тушаётган сув тўзони, ёмғирдан кейин чарақлаган офтоб ҳидига ўхшарди.

Икромжон бир дам кўзларини юмди-ю, ҳузур қилиб нафас олди.

Боятдан бери тол шохидаги чуғурлашаётган чумчуқлар гурр этиб дастурхонга ёпирилди.

Чодир ичидан бола йигиси келди. Икромжон бенхтиёр ўрнидан турди-ю, ўша тарафга юра бошлади. Дилдор бола кўтариб чиқди. Бола йигидан тухтаб Икромжонга талпинди.

Икромжоннинг юзларида, кўзларида бир чиройли табассум порлаб кетди.

ХОТИМА

И

нсои боласи не кунларни кўрмайди?!

Ҳар бир одам ўз гами билан бўлса, ҳаётдан кўз юмиб кетганларга умр бўйни мотам тутнб ўтса, бу моддий олам шу кунларга етолармиди?

Ҳаёт тўлқини ожизларни қирғоққа иргитиб ташлайди. Оқимга қарши суза олганлар, тўлқинни эгарлаганингина эртанги кунга стиб келади.

Ер куррасида чумолидек меҳнат қилаётганлардан кўра, тупроқ тагида ётганлар кўп. Ер қатлами одам сувякларига тўлиб кетган.

Аммо ҳеч бир инсон оёқ тагига қараб яшамайди. Олис уфқларни мўлжалга олиб йўл юради. Уни ҳамиша эртанги кун, яшаш, ёшариш, яратиш иштиёқи оёққа турғизган.

Инсон кўзидан оққан ёшларни жамласа уммонлар пайдо бўларди. Бу уммонлар жаҳонни ғарқ қиласади.

Ерни кўз ёши эмас, пешона тери яшнатган.

Инсоннинг ҳаётдан илинжи кўп. Ноумид шайточ, дейдилар. Кўнгилга тасалли берувчи, одамни ҳамиша оёққа турғизувчи, ўйлатувчи, курашга чорловчи чигил жумбоқлар кўп бу оламда.

Ҳаётнинг жами аччиқ-чучугини татиган, айрлиқларга фил бўлиб бардош берган Икромжон учун ҳаётнинг ҳам чигил, ҳам порлоқ саҳифалари бор эди.

Низомжон!

У Икромжонга ўғил бўлди. Унинг қўш қаноти бўлди. Икромжон бу бақувват қанотларда бургут парвози билан олис, нурдек тиниқ, беғубор уфқларга уча олади.

Бу қанотлар уни ҳаётнинг янги манзилларига олиб боради...

Бугун ҳам ҳаво очиқ.

Низомжон билан Зебихон Диlldорни кузатиб арава изи тушган чўл бўйлаб кетишяпти.

Икромжон йўл бошида қўлтиқтаёғига суюниб уларнинг орқасидан қараб қолди.

Уфқда уч нуқта қолди.

Бу—Низомжон, бу—Дилдор, бу—Зебихон.

Пардек енгил оппоқ булутлар чети ботаётган офтоб тифида худди кимхоб парчасидек лов-лов ёнади. Икромжоннинг кўзларини қамаштиради. Ёнади, ёлқинланади.

Тошкент — Фарғона, 1964 йил

УЧИНЧИ КИТОБ

УФҚ БЎСАҒАСИДА

БИРИНЧИ БУЛИМ

I

Г

орчаково станциясига одам сиғмайди.

Вокзал олдидағы майдонда юзлаб юк машиналари. Чоллар, келинчаклар, ҳассага таяниб қолган кампирлар станция биноси тепасидаги радиокарнайга тикилишган. Фаргона, Марғилон, атроф қишлоқлардан келган машиналар тепасыда гажак қўйган келинчаклар. Тўрт йил сандиқда ётавериб, куядори иси ўрнашиб қолган атласлар, баҳмал ишмачалар, сиёҳга бўялган дуррачалар офтобда анвойи ранг билан төвланади.

Баҳор офтоби том-тошларни қиздиради. Ёноқларини, бўйинларини тер босган жувонлардан арzon атири, қалампирмунчоқ ҳиди келади.

Тўрт йил меҳнатдаи узилмаган қўлларга узук ярашмагандек, билагузуклар бировникидек эриш туюлади. Ипак пайпоқ болдиrlаридан сидирилиб тушиб кетаётгандек. Туфлиниңг баланд пошнаси ҳали у ёқقا, ҳали бу ёқقا қийшайиб кетади. Арқонда юрган дорбоздек йўлни мўлжалга олиб қадам босишади.

Дилдор ҳам шу ерда. У ўғлини кўтариб олган. Иссиқда тиқилинч орасидан Низомжонни қидиради. Янги этикчаси оёғини сиққанидан бола ерга тушишга унамайди. Усти бордон билан ёпилган сўрида Иноят оқсоқол билан Рисолат ўтиришипти. Дилдор қайнатасишиңг олдига боргиси келмай берироқдан ўтиришга жой изларди. Шу пайт кимдир уининг икки кўзини беркитиб олди.

— Низом, Низомжон. Бўлди, қўйиб юбор, ўзи қўлим толиб туринти.

— Э, ўле, ҳали ҳам Пизом деса, юрагинг тутдек

тўқилади·я, Менман.— Бу Асрора эди. Асрора унинг кўзларини бўшатиб, ҳириглаб кулди.

Дилдор Асрорани уруш тугаган кундан бери қўрмаган эди. Бинойидек бўлиб қопти. Лабида қизил. Қизил суртишини ҳам эплолмапти. Памадани икки лунжигача суртвонипти. Қора юзига упа унча ярашмапти.

— Упа суртишини ҳам боллабсан. Сал эви билан·да.

— Қўявер,— деди Асрора.— Бўлаверади. Нима қиқлиб батта турибсан. Юр, у ёққа борайлик.

Асрора Рисолатлар ўтирган сўрини кўрсатди. Дилдор қошларини чимиради.

— Қўй, ўша Жиноят ўлгурнинг олдига бораманми.

Шатда ўтирамиз.

— Бўлмаса Низом ўлгурни топиб келаман.

Асрора шундай деди·ю, одамлар орасига кирнб йўқ бўлиб кетди. Дилдор унинг орқасидан қараб қоларкан, юзида, кўзида аллақандай ҳавасга ўхшаш бир нима порлагандек бўлди. Асрора Каримжоннинг келишини кутиб дунёдаги жами ташвишларни уцутган, гаплари ҳам аллақандай пойма·пой, қиликлари ўзига ярашмандек, ерда юраётганга эмас, осмонда учиб юргангага ўхшарди. Қунига пардоzinи неча марта янгиilar, қаиқаки кийими бўлса ҳаммасини бир кунда кийиб, бир кунда өчарди.

Дилдор бўлса Аъзамжондан, йўлга чиқдим, деган телеграмма келган кунидан бошлаб уй йигиштиради. Девор оқлайди, кир ювади. Кечаси болани ухлатиб иштиқади. Аъзамжоннинг кийимларини Рисолат бермagan эди. Дилдорнинг ўзи елиб·югуриб тўн тикдирди, этик буюртиреди. Ҳозир тут тагидаги супага гилам солиб, хонтахта устига топган·тутганини териб, катта савоварга ўт ташлаб келган. Пиллага олган оқ шоҳини поёндоз қилиш учун дазмоллаб, айвон қозигига илиб қўйган. Айниқса, ўғли шошириб тинчитмайди. Соқовланиб, дадам келади, деб қўни·қўшниларга ҳаммадан олдин хабар бериб чиқди. Ҳозир ҳам ҳар паровоз қичқирганда «дадда», деб қийқиради.

Станцияга одам йигилиб кетди. Шунча одам осмондан тушдими, ердан чиқдими, билиб бўлмасди. Шунча одам қаерда экан?

Дилдор шундай хаёллар билан банд экан, бирдан шовқин·сурон бўлиб кетди. Ҳамма перронга ёпирилди. Дилдор оломон орасига киролмай турган эди, одамлар

яна орқага қайтишди. Ҳамма ёқни шовқинга тўлдириб келган состав товар поезди экан. Тўхтамай ўтиб кетди.

Асрора билан Низомжон келди. Энди Асроранинг юзида бояги қувноқлик қолмаганди. У хомуш. Қўзлари намли. Нима бўлди?

Низомжон Дилдор билан сўрашиб, жиянини қўлига олди.

— Ўҳў, катта йигит бўлиб қопсан-ку.

Дилдор ҳайрон бўлиб Асрорага қаради. У ғижимланган қоғозни узатди. Телеграмма. Қаримжон Узоқ Шарқдан юборган эди. Ахир уруш тугаган бўлса, Қаримжон Узоқ Шарқда нима қилиб юрибди?

Радиокарнай гириллаб туриб бирдан гапира бошлиди.

— Поезд биринчи йўлдан келади. Тартиб сақлашларингизни сўраймиз.

Паровозининг кучли қичқириғи радио товушини босиб кетди. Тўғонни бузган селдек одамлар перронга оқа бошлиди. Бир қўлида жияни, бир қўли билан Дилдорни судраб Низомжон ҳам ўша тарафга югура бошлиди.

Вагон томларида ҳам одам. Деразалардан ярим белигача чиқазгац майкачац йигитлар қичқиришади. Паровоз, вагонларга гул илиниб қолган. Поезд Тошкентдан чиққандан бери йўл-йўлакай разъезд, ҳар станцияда вагонларга гул отаверишган эди.

Ҳамма перронда. Фақат Асрорагина вокзал майдонида ёлғиз қолган. У билан ҳеч кимшиниши ўйқ. Ҳамма ўз жигарини қидиради. Иноят оқсоқол ҳассаси билан одамларни туртиб, вагондан вагонга югуради. Энг охирги вагон эшигидан Аъзамжон кўринди. У паровоз тўхтамаёқ ўзини ерга отди. Биринчи бўлиб уни Рисолат бағрига босди. Оқсоқол ҳам етиб келди. У кўзида ёш билан ўғлининг пешонасидан ўпди-да, ҳассасини ерга ташлаб, уни қуchoқлаб олди. Чол йигларди. Аъзамжон ота бағридан чиқиб жавдираб Дилдорни қидиради. Дилдор уларга яқин қолганда ҳамон қўлидан судраб келаётган Низомжонни бир силтаб, қўлини бўшатди-да, орқада қолди. Тўхтади. Низомжон акасининг бўйнига осилди. Аъзамжон у билан шошиб қўришди-ю, ўғлини кўтариб олиб, чўпиллатиб ўпаверди. Дилдор яқин бормади. У Рисолат олдида, бошига шунча кўргиликлар солган Оқсоқол олдида эрининг бўйни-

га осилишни истамасди. Аъзамжон Дилдорга кўзи тушди-ю, болани бағридан қўйинб юбормай унга қараб юра бошлади. Оқсоқол унинг бу ҳаракатини совуқ кузатиб қолди. Дилдор эрининг бўйнига осилмади ҳам, йиғла-мади ҳам. Унинг ўнг елкасига қўлини ташлаб омон-лашди, холос.

— Тинч-омонмисан, Дилдор? — деди Аъзамжон.

У шундай дерди-ю, овози титради. Дилдор бош ирғаб жавоб қилди. Поезд юздан ортиқ жангчини олиб келган эди. Кўкраклари орден ва медалларга тўлган андижонлик, наманганлик йигитлар вагон ойнасидан ўз ота-оналари билан топишган қуролдошларига завқ билан тикилишарди. Сал ўтмай улар ҳам ўз жигарлари, ёр-биродарлари билан шу хил топишишларини ўйлаб энтикишарди.

Оқсоқол олдинга тушиб йўл бошлади. Майдонга чиқиши. Шундагина Дилдор Асрорани эслади. У ёқ-бу ёққа аланглади. У йўқ эди. Дилдорнинг юраги «жиз» этиб кетди.

Чортеракдан келган машина уларни кутиб турарди. Оқсоқолни кабинага ўтказиши. Рисолат, Аъзамжон, Дилдор юқорига чиқиши.

Марғилонга олиб борадиган йўл гавжум эди. Кўчаларда одам сероб. Даражатлар, эшик тепаларига байроқлар тикилган. Кетма-кет ўтаётган машиналар то кўздан йўқолгунча кўчадагилар қараб қолишади. Бирининг кўзида ёш, бирининг юзида табассум. Ҳар бир учраган кишининг юзига, кўзига қараб, дилида нима борлигини билиб олиш мумкин эди. Қора хат бағрини кўйдирган, қадини бukkan чоллар, кампирлар кўзда ёш билан боқишарди.

Оқсоқол Марғилон бозори дарвозаси олдида машинани тўхтатиб, шошиб ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай эски халтасини кўтариб қайтиб чиқди.

Рисолат станциядан чиққандан бери пичинг қилиб Дилдорни тишлаб-тишлаб олишни пойларди. Дадаси бозорга кириб кетганда Рисолат наштарини қаттиқроқ санчди.

— Одамларга ҳайронман, йил—ўн иккى ой қорасини кўрсатмай бугун пайдо бўлиб қолди. Эр ширин-да, эр.

Дилдор зарда билан ўгирилди.

— Менга тегизиб айтаётган бўйсангиз керак-а?

— Яхши одам ўзи билиб олаверади.

Дилдор сал паст келди.

— Қўйинг, опа. Шуидоқ яхши кунни зимиштон қиласманг.

Аъзамжон нима гаплигини билмай опасига қаради.

— Опа, нима қиляпсизлар?

— Сен аралашма! Сенинг гаплардан хабаринг йўк. Бу манжалақи билан икки оғиз гаплашиб қўядиган пайт келди.

Дилдор шунча бўлиб ўтган гапларни орқага ташлаб, эрининг уйнга бориб ҳар қанча аччиқ гапни ютиб кечгача келди-кетдини кутмоқчи эди. Мана, ҳали маҳалласига етмаёқ турткилашяпти. Бунаقا бўладиган бўлса бормаганим маъқул.

Машина Чортеракка қараб йўл олди. Узоқдан қишлоқ иморатлари кўрина бошлади. Дўнгдан ўтишди. Йўл иккига айрилади. Дилдор кабина томини шапиллатиб ура бошлади. Шофёр тормоз берниб деразадан бош чиқарди.

— Нима гап?

— Бирпас тўхтаңг,— деди Дилдор.

У шундай деди-ю ерга гурс этиб сакради.

— Юринг, юринг, Аъзамжон ака. Уйимиз бу ёқда, Аъзамжон ҳайрон бўлди.

— Қаёққа?

— Билмайсизми? Ахир уйимиз аллақачон бўлак бўлган.

Рисолат шовқин солди.

— Қандоқ турқи совуқ хотинсан. Жигарни жигардан бегона қилмоқчимисан?— Дилдор жавоб қилмади, Рисолатнинг бетига қарашни ҳам хохламасди. Қабинадап Оқсоқол чиқди.

— Нима гап?

Рисолат бидирлаб кетди.

— Вой, бу тирноқни этдан жудо қилмоқчи. Асти қони қўшилмади буннинг.— Оқсоқол жанжалнинг маънисига тушуниб, мулоийм гапга аралашди.

— Ахир, жон болам, қанча гина-кудуратнинг бўлса, бафуржа гапиарсан. Бугун унақа қилма. Уйга борсин. Ундан кейин сен ҳам кўчингни олиб келасан. Мана эринг. Эр деган извошининг олдинги ғилдираги бўлса, хотин кейинги ғилдираги.

Дилдор унга ҳам жавоб бермади. Оғирлик билац деди:

— Аъзамжон ака, уйингиздан бир умр қайтмас бўлиб чиқиб кетганман. Мен илгариги муштипар Дилдор эмасман. Уз йўлимни топиб олдим. Агар болам десангиз, хотиним десангиз, юринг. Уйга борайлик.

Оқсоқол ўғлига бўри қараваш қилди. Аъзамжон икки ўт орасида қолган эди. Нима қилсин? Ота сўзиши қайтарснини? Унинг Дилдорга ён босгулик ҳоли бор эди. Оқсоқол буни пайқаб қолди.

— Ичкуёв бўладиган болам йўқ. Номард йигит йичкуёв бўлади. Хотин зотининг уруғи Ҳпротдан келгани йўқ. Ёш-ёш қизлар чолларга тегяпти. Ўзингни бозорга солма.

Дилдор яна Аъзамжонга қаради. Оқсоқол қатъий буюрди:

— Чиқ, машинага. Эр керак бўлса, ялнишиб боради.

Аъзамжон бенхтиёр машинага интилди-ю, яна тўқтади. Энди Рисолат гапга аралашди.

— Укасига ўйнаш бўлган хотин хотин бўлармиди?

Аъзамжоннинг тишлари гижирлаб кетди. Дилдор қалтиради, кўзларидан ўт чақнади. Шарт бурилди-ю, қўлидан болани юлиб олди-да, пилдираганча кетди. Низомжон ҳам ўзини ерга отди. Оқсоқол кабина эшигини қарсиллатиб ёпиб шофёрга:— Ҳайдা,—деди.

Кабина тепасида Аъзамжон, Рисолат нотекис йўлдан чайқала-чайқала кетишаркан, Аъзамжон йўл ўртасида ҳайрон туриб қолган укасига, сертупроқ йўлдан орқасига қарамай пилдираб кетаётган Дилдорга қаради.

Укасига ўйнаш бўлган хотин сўзи унинг йигитлик иззат-нафсига теккан эди. Унинг кўз олдида гўзал, вафодор Дилдор эмас, ҳаром, алвости Дилдор соchlарини ёзиб тургандек эди.

II

То уй остонасига стгунча бола «дада» деб Дилдорнинг соchlарини тўзитиб, юзларини тимдалаб ташлади. Бола неча кунлардан бери сира кўрмаган дадасини кутарди. Унинг орзулари, хаёлларни бир зумда шамолга учиб кетганини билмасди. Юлдуз погонли дада, юлдузли шапка кийган дада бир кўриниди-ю, яна йўқ бўлди.

Бола уйга ҳам доллаб кирди. Ариқ бўйида кетмон юваётган Юнусали ота неварасининг бу хил товушидан

ҳайрон қолиб, кетмөнни жойида қолдирганича эшикка чопди.

— Нима гап?

Дилдор жавоб бермади. Болани ерга қўйди, ўзини айвонга отиб, кулча бўлиб олди. Бола кўчага «дада» лаб югурди. Чол йўлакдан уни тутиб келди. Бола оёқла рини типирчилатиб унга сўз бермасди.

Юнусали ота қизи бир нима демаган бўлса ҳам, унинг аҳволидан нима гап бўлганини билиб олган эди. Ота бир зум ўйланиб қолди. Энди невараси ҳам ҳурпа йиб олган, қалтираётган бобосига, айвонда тўлғаниб ётган онасига қараб, бармогини оғзига согганича жавдираф турарди.

Охири Юнусали ота қизининг тепасига келди.

— Қўй, қизим, қўй. Бу кунлар ҳам ўтиб кетар. Шундек бўлишини билган эдим. Аммо эриниг уруш кўрди, мусофиричилик кўрди, йўлинни топиб олгандир, деб ўйлаган эдим. Бўлмапти-да!

Дилдор бош кўтариб дадасига қарамади. Чол энди неварасига ўгирилди. У ҳамон қўлидан шуфаги учиб кетгандек ҳайрон хиқиллаб тўрибди.

— Қизим, майли. Болада нима айб, дадасининг олдинга обориш керак. Ахир бола шўрлик уни қачондан бери кутади. Кутавериб кўзлари тўрт бўлди шўрликнинг.

Дилдор санчиб ўрнидан турди-ю, боласини қучоқлаб олди.

— Йўқ, йўқ. Бормайди, унга бермайман боламни. Ота босиқ туриб деди:

— Ундоқ ўйлама. Болапинг дилини вайрон қилма.

Бола яна хархаша қила бошлади.

— Дадамга, дадамга бораман.

— Ана кўрдингми. Ҳозир оборай, бу кеча дадаси билан ётсин. Юпансин. Кўнглини синдирма гўдакнинг.

Дилдор боласини бағридан қўйиб юборди. Бола чопганича йўлакдан чиқиб кетди. Юнусали ота қизига бир дам қараб турди-да, оғир, юракда бир дунё алам билан неварасининг орқасидан кетди. Эшикка етгандагўхтади.

— Болам, қандоқ қиласиз, асли пешонанг шундоқ бўлса, иложимиз қанчал

Дилдор ҳовлида ёлғиз қолди.

Ҳали офтоб ўчмаган. Боя Дилдор станцияга кегганида дадаси райҳонларга сув очиб, ҳовлини ёғ тушса

ялагудек қилиб супурибди, сув сепибди. Поёндозга олинган оқ шоҳини дарвозаҳона устунидаги калит иладиган миҳга осиб қўйибди. Патнисдаги гуручни тозалабди. Ёнида кўз ойнаги, қофозда бир кафтина курмак... Савовар пракисига қофоз кийдириб босиб қўйибди. Қозиқда янги тўн, таҳтакачдан чиқсан дўппи.

Буларнинг бари Аъзамжон учун эди.

Уч йилдан ошди. Дилдор бирон кунни рўшнолик билан ўтказмади. Ўтган ҳар бир кун унга алам, изтироб ташлаб кетарди. Мана шу ўтган аламли кунларнинг ииҳоясига етдим, энди барни унутилади, бари тушдек элас-элас эсда қолади, деб ўйлаган эди. Бугун ўтган аламли кунлар жам бўлиб унинг юрагини чанглаб олди. Бутун орзуларини юлиб ташлади. Бу аламларга шу биргина Аъзамжон барҳам бериши керак эди. Дилдор замбарак оғзида бола очган чумчуқдек яшаб келганини билмаганди. Уша замбарак энди отилди. Отилди-ю, унинг не-не машаққатлар билан тиклаган инни, рўзгорини кўкка совурғандагина билди.

Дилдор аламини кўз ёшидан оларди. Йиғлади, йиғлади, охири кўзида ёш қолмади. Ҳолсизланиб айвон лэбига ўтирди-да, атрофиға телбадек назар ташлади. Атроф жимжит. Фақат олисдан чирманданинг тарақлагани, ёш-ялангнинг қийқириғи эшитилади. Бу Аъзамжонлар уйида. Унинг келишига қишлоқнинг узоқ-яқинлари йиғилишган. У ерда ўйин-кулги. Бу тўйдан фақат Цилдор бенасиб, холос. Шу базм, бу қийқириқлар бу ерда, мана шу ҳовлида бўлиши керак эди. Бўлмади. Нега?

Дала-тошини куйдирган саратон ҳароратини бағрига яширган ўша машъум тутзор, азamat йигитнинг паҳлавои қўксига бош қўйган қоқ туш палласи...

У кунлар Дилдорга катта баҳт, туш каби ширин ҳаёт ваъда қилганди. Алданган қиз ҳамон ўша туш палласи ўзини унуган дақиқаларнинг дардини тортарди.

Аёл кишига вафо деган нарса қанчалар қимматга тушишини кўплар ҳали билмайди.

Дилдор ҳеч кимин қоралаётмасди. Ҳаммасига биргина ўзим айблиман, деб биларди. Лагар у Низомжонга бевафолик қилмаганда бу кунлар бошига тушмасди. Аммо Низомжон қанчалар азоб чеккан бўлмасин, бир марта ҳам унинг юзига солмади. Охири Дилдор ўйинчоқ-қа айланди. Уни эришини укасига олиб бермоқчи бўл-

дилар. Бунга Дилдор қанчалик қарши турмасин, баринди яна озгина куч билан рози бўлиши мумкин эди. Дилдор шунаقا иродасиз эди. Бу гал ҳам уни Низомжон сақлаб қолди. Дилдор ҳар гал иродасизлик қилиб жар ёқасига бориб қоларди-ю, азобини Низомжон тортарди.

Хозир Дилдор боя станциядан қайтиб кслаётганларида ака билан унинг ўртасида қолган Низомжонни эслади. Низомжон мана шу Дилдор туфайли ўз уйндан, дадасидан, опасидан, акасидан жудо бўлди. Отаси уни оқ қилди. Нима учун? Ким учун? Албатта Дилдорнинг номусини сақлаб қолиш учун. Дилдор бир ўзини эмас, Низомжонни ҳам изтиробга солди. Наҳотки шуларнинг бари унинг кўзини очмаган бўлса?! Йўқ, Дилдор энди тавбасига таяниди.

Остонада бола опичлаган дадаси кўрниди. Бола ухлаб қопти. Дадаси уни авайлаб супага ётқизди-да, бир четга бориб ўтириди. Бошини икки панжаси орасига олиб ухлагандек қимирламай қолди.

Олисда ҳамон чирманда қарсиллайди. Маст йингитларнинг қийқириғи, қарсак товушлари барада эшитилиб турибди. Дилдор ўзини қўлга олди. Дадасининг тепасига келиб аста шивирлади:

— Мени кечиринг, дада. Тавба қилдим. Қариганини гизда мени деб ташвишга қолдингиз. Қўйинг, бир амаллаб кунимизни кўриб кетармиз.

Ота бош кўтарди. У қизинга шундай қарадики, бу қараш гўё ҳеч нима бўлмагандек, шунчаки дам олиб ўтирган кишининг лоқайд қарашига ўхшарди.

— Жойингизга бориб ётинг. Чарчагандирсиз.— Дилдор ташнадиги бутун оғирликни ташлагандек, енгил бориб эшик илгагини солиб келди. Чол ҳам ўрнига бориб ёғди. Дилдор боласини ечишириб ўрнига ётқизди. Боланинг чўнтағида отилган ўқнинг тўртта гильзаси. Қўйлаганинг кўкрагида юлдуз.

Дилдор гильзаларни қўлига олиб тикилиб қолди. Балки бу Аъзамжоннинг душманга отган охириги ўқларининг гильзасидир. Аъзамжон душманга ўқ отиб, ўз хотинини яралагандек туюлди.

Бу кеча эри жангдан голиб қайтган хотиннинг уйида чироқ ёнмади. Тиқ этган товуш ҳам чиқмади. Қор учқунинек майдада, совуқ юлдузчалар қора баҳмал осмонда бирин-кетин милтираб қолди. Ёшлиқ, севги тўла балофат

Билларини оқизиб кетган анҳор гувиллайди. Бу анҳор энди севги сирларини эмас, умрни олиб кетаётгандек нохуш, совуқ шовиллайди. Узоқ-узоқларда баздан қайтган маст йнгитларнинг пойма-пой қўшиқлари эшитилиб қолади. Бу товушларнинг энди Дилдорга сира алоқаси йўқ. Аксинча, бу товушлар уни масхара қилаётгандек.

Бирдан эшик зарб билан тақиллади. Дилдор сесканаб кетди.

— Ким?

Кимдир йўталди. Маст бўлса керак, отга ўхшаб пиширди.

— Мен, мен Аъзамман. Оч, Дилдор. Оч! Очсанг-чи!

Дилдор елдек учиб эшикка югурди. Бирдан ҳовли ўртасида тўхтаб қолди.

Унинг юраги гупиллаб урап, баҳтданми, чўчиганиданми ўзи ҳам билмасди.

— Дилдор, Дилдорим, оч!

Дилдордан садо чиқмади. Орқасига қайтиб яна су-пага ўтиromoқчи эди, эшик зарб билан тағин тарақлади.

Дилдор бу гал ҳеч иккиланмай эшик олдига борди.

— Нима дейсиз? Нима қиласиз мени?

— Оч, оч, Дилдорим! Дийдорингга бир тўяй.

Аёл қалбидек юмшоқ, ҳар нарсани осон кечирадиган қалб бўлмайди. Йинглаб, ялиниб айтилган сўз ҳар қандай хотин қалбини эритмай қўймайди.

Дилдор титраб кетди. Қўллари беихтиёр эшик ҳалқасига борди. Борди-ю, аллақандай куч қўлини ҳалқадан узиб олди.

Дилдорда қандайдир куч пайдо бўлди. Танидаги титроқ ҳам аллақайга гойиб бўлди.

— Кетинг!

Дилдор бу гапни сира иккиланмай айтди. Ўз товушнинг қатъийлиги унга яна куч багишлигандек бўлди.

Аъзамжоннинг кайф аралаш уни писанд қилмагани ва айни вақтда ҳайратда қолганини ифода қиладиган товуши келди:

— Нима?!

Иккови ҳам жим қолишди. Салдан кейин Аъзамжон деди:

— Эсингни йиғ!

Дилдор индамади.

— Кейин пушаймон бўласан. Уртала боламиз бор.

Дилдор яна индамади.

Дилдорнинг юраги узилиб кетгандек бўлди. Аммо яча ўзини босди.

Сал ўтмай Аъзамжоннинг пиқиллаб йиглагани эши-тилди. Дилдор кучининг борича ўзини босншга уринди. Эрининг гапларидан таъсиранмаслик учун икки қўлоги-ни кафтлари орасига олди.

Аъзамжон анча пайтгача жим қолди. Тишлари ғичир-лади. Нималардир деб кимнидир сўкли. Кимни сўкаёт-ганини Дилдор эшифтади. Охири Аъзамжон жаҳл билан эшикни тепди. Дилдор сал орқага чекинди-да, овозининг борича бутун қаҳру газабини йигиб қичқирди:

— Кетинг! Кетинг! Кетинг!

Аъзамжон қаҳр билан деди:

— Уч талоқсан! Қўйдим!

Кўча тарафда нотекис ташланган қадам узоқлашди. Дилдор ҳамон қимнрламай йўлакда турарди. У шу турганича қанча турганини билмасди. Супада ётган дадаси йўталди. Шундагина Дилдор эснин йигиб орқасига қайтди. У супа ённдан ўтиб кетаётганда чол бошини кўтарди.

— Тўғри қилдинг, болам. Шундоқ қилишинг керак эди.

Дилдор индамади. Бир оғиз гап айтгудек бўлса, томоғидан гап эмас, йиги отилиб чиқиб кетарди. У ўзини тутди. Бироқ боласининг ёнига ётаркан, ўзини тутолмади. Ўксиб-ўксиб йиглади. Кўз ёшларидан ёстиқ шалаббо бўлиб кетди.

Унинг аҳволини дадаси билиб ётарди.

Қай ота ўз боласининг бахтсизлигидан, азобидан бехабар қолади, дейсиз!

III

Низомжон йўл ўртасида анча туриб қолди.

Машина орқасидан чанг пуркаб зумда ғойиб бўлди. Аммо бола кўтарган Дилдорнинг шитоб билан ўрикзордан ўтиб сўқмоққа чиқиши, ҳали одам бўйи келмаган сариқ толлар орасидан кетиши унинг дилига аллақандай оғир, кўнгилни эзувчи бир мунг ташлаб кетган эди.

Низомжон шу ёшга кириб брон марта шодликка тўймаган эди. Бугун акаси ўлим жойидан омон келганда, уни соғинган. яримта бўлган оила бутун бўлган кунда, кўрган-кечирган азоблар унтуилади, гина-кудурат ора-

дан кўтарилиб кетади, деб ўйлаган эди. Отасини, опасини шу шодлик баҳона кечнрган эди. Аммо бу шодлик ҳам унга татимади.

Киндик қони тўкилган уй, она тобути лопиллаб чиққан остона ҳамиша уни бағрига чақирарди. Оқ қилинганинг бўлса-да, қувилган бўлса-да, барибир бу уй унинг уйи эди.

Ҳеч бир бола ўз отасини, жигарларини ёмон деёлмайди. Ҳар қанча алам ўтган бўлса ҳам ичига ташлайди. Аламларини, азобларини кўкрагига кўмади. Низомжон ҳам барча аламларни кўксига кўмиб, акаси келадиган кун ҳеч нарса бўлмагандек қувилган остоидан ўйнаб-кулиб кириб келган эди.

Зум ўтмай у яна ўз уйига бегона бўлди қўйди.

Отаси бир оғиз бўлса-да, юр демади-я!

Рисолат бўлса унинг дилини вайрон қилиб Аъзамжонга: уканг хотинингнинг ўйнаши, деди.

Аъзамжон унга ёв бўлиб қаради.

Энди Низомжоннинг бу уйда қанақа илинижи бор? Кими бор, нимаси бор? Тамом!

Низомжон айрилиш йўлда нима қиларни билмай турарди.

Шу топда унинг дунёда ҳеч кими қолмаганди.

У аста жойидан қўзгалди. Жигар экан, аллақандай илинж уни уйи тарафга қаратди. Кўнглида ҳозир киммидир келиб қўлидан тортадигандек, уйига сурдрайдигандек бўларди. Шунинг учун ҳам у дадил қадам ташламас, узоқ кетиб қолса тополмай қолишадигандек туйиларди. У аста-аста қадам ташлаб анчагина нари кетиб қолди. Ҳеч ким уни излаб келмади. Чақирмади.

Низомжон оғир хўрсиниб қадамини тезлаштирди. Марғилон йўлига қараб илдам юриб кетди. Гузардан ўтди. Йўл четларига харсанг ётқизилган кўчага бурилиши билан орқадан енгия оёқ товуши эшишиб ўгирилди. Брезент шиппакда енгил ер босиб Адолат келарди. Низомжон тўхтали. У ўз қиёфасининг қай аҳволдалигини энди билди. Адолатнинг ҳайрон бўлиб қараб турганидан билди.

— Нима бўлди? — деди чўчиб Адолат.

Низомжон жавобга оғиз очди-ю, ияги қимиirlади холос. Томоғидан овоз чиқмади.

— Қўй, қўй, гапирма. Юр! Асрораларникига келяпсанми? Яхши қипсан. Юр.

Низомжоннинг кўзидан тирқираб ёш чиқиб кетди. У бола бўлиб йиғламаган эди. Йиғлаганда ҳам кўз ёшини яширган эди. Ҳозир у ўзини тутолмади. Нега йиғлади?

Муттасил руҳий азоб чеккан одам ҳамиша янги зарбаларга чоғланиб турарди. Бутун асабини, кўчини бошига ёғиладиган кулфатларини даф қилишга тайёрлаб туради. Ана шундай пайтда бир оғиз меҳрибон сўз, бир оғиз илиқ калима асаблар остида ётган кўз ёшини сиқиб олиб чиқади.

Низомжон ҳам шундай бўлди. Тақдирнинг неча йиллардан бери бошига solaётган бераҳм ўйнилари дийдасини қотириб қўйган эди. Шу содда, шу тўпори қишлоқ қизининг бир оғизгина сўзи уни она товушидек унугланган, унуглангану фуборсизлиги, майнинги, меҳрибонлиги билан бирдамгина гангитиб қўйган эди.

Низомжон қачонлардан бери ана шундай бир ишни сўзининг гадоси эди. Балки шу илиқ сўз унинг кўз милиларига ёш тортиб чиқдимикин?

Остонага етишганда Адолат унга танбеҳ берди.

— Карим тўгрисида фиринг деб оғиз очмайсан,

Низомжон ҳайрон бўлди.

— Нега?

— Ҳали хабарнинг йўқми? Каримдан жат келди. У ҳозир Манчжурия чегарасида турибди.

Низомжоннинг кўнгли алланечук бўлиб кетди. У Манчжуриянинг қаердалигини билади. Наҳотки, яна уруш бўлса? Наҳотки, яна қон тўкиш, портлашлар...

— Менга қара,— деди Адолат.— Яхшиси, сен кирма. Ҳозир Асрора телбадан баттар бўлиб ўтирибди. Раис ола ҳам шу ерда бўлсалар керак. Сен кетавер.

Низомжон катта тош йўлга чиққандагина ўзининг қилган ишидан пушаймон бўлди. Нега Асроранинг олдинга кирмадим, нега иккى оғиз илиқ сўз билан уни овутмадим, деб ўзини ўзи койиди.

Кўзига боя станцияда бир гапириб ўн кулиб юрган Асрора кўриндид.

Чортеракда икки аламзада қолди. Зириллама йўлида дили вайрои бўлган бир йигит ўз ёғига ўзи қовурилниб борарди.

Низомжон Зирилламага келганда қош қорайиб қолган, симёғочларда энди чироқ ёна бошлаган эди. Сўриларда гурунглашиб ўтирган чойхўрларга бир-бир салом бериб Найманга кетадиган бирон машина бормикин,

деб аланглаб турган эди, сартарошхона олдида этигипинг қўнжи устидан болдирини уқалаб ўтирган Умматали амакини кўриб тўхтади.

— Дадангни кўрдингми? — деди Умматали амаки.

Низомжон унинг гапидан, қишлоққа бориб дадангни кўриб келдингми, деган маъно англади. Ҳа, деди-ю, бошқа гап айтмай серрайиб туриб қолди.

— Кўрган бўлсанг яхши. Боя эшикка ўтиб кетган эди, — деди Умматали амаки.

Ана шундан кейингина у гап Икромжон тўгрисида өканини тушунди-ю, уйга шошилди.

Ховлида чироқ ёнган. Хайрнат, Икромжон уйда экан.

Низомжон ўйлакдан кириши билан ўчоқда милтираб турган чўққа тикилганча қимирламай ўтирган Икромжонни кўрди. Икромжон хәёлга чўмганидан унинг кирганини сезмади. У ҳамон юзини аста-секин кул босиб келаётган чўққа тикилганча қимирламасди.

Низомжонининг уни кўрмаганинга икки ҳафтача бўлиб қолганди. Тога кўр ичагини операция қилдиргандан кейин у вақтинча рапелик қилаётган эди. Ота-бала кам кўришишарди. Икромжон уйга келмай идорада ётиб юрарди. Овқатни ҳам самоварда ерди. Нима бўлиб бугун уйга келиб қопти.

Икромжоннинг ранги кетиб озиб қопти. Елкасига электр нури тусиб турганидан дўппи четидан кўринниб турган соchlари оппоқ бўлиб кетибди. Низомжоннинг кўнгли бузилиб кетди.

Низомжон ўйталди. Икромжон бошини кўтариб унга бир оз тикилиб қолгандан кейингина, хәёлларидан бўшаб уни таниди.

— Келдингми, болам. Қаёқларда юрибсан?

Икромжон ёғоч оёгини ечиб қўйган экан, ерда ётган қўлтиқтаёгини олгунча Низомжон бориб тиз чўкиб бўйнига осилди.

— Оббо, тентагим-е, оббо тентагим-е.

Низомжоннинг ичиндан олов отилиб келди-ю, томографига келганда бу ёққа ўтолмай тиқилиб қолди.

Икромжон уни бағридан бўшатиб бошини силади.

— Божангдан сўраган эдим. Чортеракка кетди, деди. Келдими, аканг келдими?

Низомжон зўрга, ҳа, дёслди.

Икромжон бошқа гап сўрамади. Бўлиб ўтган гапга дарров тушуниди. Агар акаси келган бўлса бу бола нега

қайтиб келади? Отаси бир балони бошлаган. Ҳафа қилган. Акаси урушдан омон қайтиб келади-ю, кеч қоронғида укаси шунча йўл босиб қайтиб келадими? Бир бало бўлган.

Икромжон уни алаҳситмоқчи бўлди.

— Товоқпи олиб чиқ. Ош дамлаб қўйғанман. Уч кундан берн йўқ эдим. Қелиб ҳовли супурдим, уй йигиштиридим. Жуда ивиришиб кетибди. Бир сиқимгина ош қилиб сузиб ейишга ҳайрон бўлиб ўтирган эдим. Келганинг жуда соз бўлди.

Икромжон супага келиб ўтирди. Шакароб тўғраб чинни устига битта кулчани қопқоқ қилиб ёпиб қўйған экан.

— Болам, ўзинг сузиб кел. Ота-бола бир ошхўрлик қиласлий.

Ош устида иккови ҳам бирон оғиз сўз айтишмади. Низомжоннинг томоғидан овқат ўтмаса ҳам Икромжоннинг иштаҳасини бузмаслик учун чимдид олиб турди.

Чой устида Икромжоннинг ўзи гап очди.

— Сен айтмасанг ҳам авзойинг нима бўлганини айтиб турибди. Қўй, ҳафа бўлма. Икковимиз бир-бири миздан бешбаттар бадбаҳт одамлар эканмиз. Бунақа кунларни энди кўраётганимиз йўқ. Болам, кўнглингга келмасин-ку, даданг мазаси йўқ одам экан.

Низомжон бўлган воқеаини оқизмай-томизмай айтиб бернишга мажбур бўлди.

Икромжон чой ҳўплаб ўтириб, гоҳ бошини сарак-сарак қилиб, гоҳ қошларини чимириб эшитарди.

— Сен-ку күшингни кўриб кетдинг. Мана, яқинда да да ҳам бўлиб қоласан. Дилдорга қийин бўпти. Қаёққа боради? Аёл кишининг кўзида ёш кўрсам асти чидамайман. Утли-шудли бўлса у ҳам йўлини топиб кетар. Ҳай, майли, супага жой қил. Ойдинда бир ухлайлик. Зал келдинг-да. Бир ўзим уйга симайман. Худди ютвараман дейди. Шунинг учун ҳам ҳар ерларда ётиб юрибман. Хўш, Найманда ишлар қалай?

— Емонмас, ота. Бормаганингизга ҳам анча бўлиб қолди. Бир боринг.

— Тўланни кўргандим. Жуда ваҳима қилиб юборди. Ундоқ қилдик, бундоқ қилдик деб роса кўпирди.

— Ҳа, у кишига гап бўлса.

Икромжон чарчаган экан, ёстиққа бош қўйди-ю, ухлади қолди. Аммо Низомжонни ҳадеганда уйқу олавер-

мади. Кўзига Жаниат хола кўринаверди. Ҳали уйдан чойнак кўтариб чиқаётган, ҳали айвон лабида иягига қўлни тираб хаёл суреб ўтирган бўлаверди.

Шундоқ ҳовли ҳувиллаб қолди-я!

Ташхолик дардини тортаётган Икромжон уйига одам келиши билан тирилгандек бўлди. Одам тафтши одам кўтаради дегандек, Низомжон келиб уй тўлиб қолгандек бўлди. Уйқуси ҳам жойига тушди.

Ана, у пиш-пиш ухлаётиди. Бу жуссаси кичкина, бир оёғини уруш узиб олган кишининг кўксидаги қанчалаб армонлари қолди. Қамишлари шигиллаб ётган тўқайда дўмбайган иккита қабрда унинг жигарлари ётибди. У ана шундай катта аламларга ҳам чидади.

Инсон боласидек сабр-қаноатлик ҳеч нарса бўлмас экан.

Низомжон бу азамат кишининг сабру бардошига қараб ўз дардларини унудди. Бу одам у учун каттакон бир мактабга ўхшарди. Унинг ҳар бир қадами, ҳар бир сўзи унга каттакон сабоқдек эди.

* * *

Низомжон қаттиқ чарчаган экан, бошига офтоб келгандаги уйгонди.

Икромжон амаки кўринмайди. Низомжон бош кўтариб у ёқ-бу ёққа аланглаб қулоқ солди. Чорбоғ тарафдан унинг йўталганини эшитиб, апил-тапил кийиниб чорбоққа чиқди. Икромжоннинг қўлида кетмон, кўпдан сугорилмай сувсаб кетган беҳиларга сув очяпти.

— Самоварга иккитагина тараша ташлаб қўйгин, болам.

Низомжон орқага қайтди. Самовар чўги аллақачон кул бўлган, пашшага ўхшаб гингиллаб турибди. У сил-киб кулинни туширди-да, оташхонада қолган бир-икки чўғ устига кеча ош дамлагандаги ўзоқ олдинга суреб сув сепиб ўчирилган кўмирдан бир ҳовуч ташлади. Низомжон то бетини ювиб келгунча, самовар сурнай чалиб, дам ўтмай вақиrlаб қайнаб кетди.

У сўрига жой тайёрлаб Икромжоннинг келишини кутиб ўтиrdi.

Ҳовли жимжит. Эркак киши қанчалик миришкор бўлмасини ҳовли тутишни эплолмас экан. Илгари бу ҳовли қандоқ ороста бўларди. Ҳамма нарса саранжом-саришта. Деворлар нуралти. Баҳор жалалари туши-

риб юборган тарнов тагидан бўғот ўпирилибди. Раҳҳои, гултожиҳурозлар яшиаб турадиган гулзорда ўтган йили бел бўйи усган гиёҳлар қовжираганча ҳали ҳам турниди. Тагидан чиққанларн ҳам сугорилмаганидан сарганишга кепти.

Кунгай тарафда икки уй, бир айвон. Икромжон бу уйни ўғини уйлантириш учун қурдирган эди. Чорбоқ-қа орқа ўғирган икки уй бир даҳлиз. Дарвозахона ёнида иккита кичик уй. Бу уйда Икромжон қишиш кечалари алла-маҳалгача ўртоқлари билан гаплашиб ўтиради. Жаннат уларга чой ташиб чарчарди. Мана шунча уй бўш, ҳувиллаб ётибди. Икромжон ҳовлига ойда бир келса келади, келмаса йўқ. У бу ҳовлига хотинига аза тугиш учунгина келса керак. У ҳар келганида ҳамма хоналарни кирав, дераза четига ўтириб бу уйда бўлиб ўтган воқеаларни бир-бир эслар, яна бошқасига кириб яна ўшандай қимирамай ўтиради.

Жаннат унга шу ҳовлида тўққиз марта олам қувончига тенг баҳт берди. Икромжон шу остонодан тўққиз марта бола кўтариб офтобдек ярқираб кирди. Саккиз марта қувончини кафандаб шу остонодан олиб чиқиб тупроққа кўмиб келди. Үнинг жами қувончу аlamларни тенг бўлишган хотини қамишлар совуқ шовиллаган тўқаби ёқасида якка қабр бўлиб ётибди. Үнга шодликлар, туганмас баҳт ваъда қилган ёлғизи одам оёғи етмаган чангалзорлар орасида ботқоқда қолиб кетди.

Бу одам шунча бола кўриб қум қисимлаган қўлдек бўшаб қолди.

Икромжон чорбоғдан чиқиб кетмонни ариққа ташлади-да, қўлинни белбогинга арта-арта сўрига келиб ўтиреди. Низомжон унга чой қуйиб узатди.

— Дада, тунукани мойлатмаса бўлмас, нариги уйнинг томинни ҳам шуватиш керак экан.

Икромжон қўл силтади.

— Нима қиласан? Мойлатиб нима қиласан?

Низомжон ҳайрон бўлди.

— Нураб кетяпти. Ўртоқларимни олиб келсан, икки кунида у ёқ-бу ёгини эплаштириб қўярдик.

— Ҳожати йўқ, болам. Ҳожати йўқ. Кечадан бери бир нарса кўнглимга келиб турниби. Тоғага айтсан, шу уйни олса. Болаларга боқча қилиб берсин. Сенга уй керакмас. Найманда уйнинг бор. Мен ҳар қайда ётиб торадиган одамман.

У бир гапни айтольмай пешонаснин уқалаб иягини қашлади.

— Менинг болаларим яйрамади бу уйда. Бошқаларнинг боласи яйрасин, ҳеч бўлмаса.

Унинг бу товушнда шунчалар ўкинч, шунчалар дард бор эдики, буни фақат Икромжоннинг кечмишидан хабардор одамгина сезиши мумкин эди. Низомжоннинг багри ўртаниб кетди. Буйнига осилиб соқолларидаи силагиси келди.

Ота-бала жимгина ўтириб чой ичишди-ю, Икромжон дарров ўрнидан тура қолди.

— Найманга кетасанми? — деди у Низомжоннинг бетига қарамай.

— Кетсан дейман. Юмушингиз йўқми?

— Майли, боравер. Бугун-эрта ўзим ҳам ўтиб қоларман.

Ота-бала эшикка қулф уриб кўчага чиқиши. Умматали тут тагида оёғини уқалаб ўтиради.

— Яна оёқни уқалаб қопсан, ошна, нима бўлди?

— Бўлмаяпти. Бу кеча мижжа қоқмадим. Ёмон қийнайапти. Идорадан телефон қилган эдим, болам боёғиши Азизхон кечаси Фарғонадан доктор олиб келди. Чортокқа борспи деяпти. Бормасам бўлмайди. Болам бечорани яна овора қиласидиган бўлдим. Ўзн обориб ташламоқчи. Тоганинг аҳволи қалай?

— Кеча борган эдим, яхши. Бир-иккى кунда чиқиб қолар.

Умматали қолди. Ота-бала гузарда ажралишди. Икромжон идорага кириб кета туриб нимадир демоқчи бўлиб тўхтади, бир оз ўйланниб туриб яна эшикни очиб кириб кетди.

Найманга кетадиган машина бўлавермагандан Низомжон бетоқат бўлиб турган эди, идора орқасидаги саройдан темир бочка юклаган машина чиқди. Ҳамма ёғи мойга қоришган Тўланбой кузовда у ёқ-бу ёққа аланглаб кимнидир қидиради.

Тўланбойнинг хотини клуб олдиндаги скамейкада тугун кўтариб ўтирган экан, машинага қўл кўтариб ўртага тушганда кўриб қолди. Тўланбой ўзини ерга олиб хотинининг қўлидаги тугунни олди.

Низомжон илдам юриб улар олдига борди. Эр-хотин уни кўриб ҳайрон бўлиб қолишиди.

— Ҳа, инима қилиб юрибсан, божа? Қачон келдинг?
Қишлоғингга бордингми ўзи?

Низомжон бордим, деди-ю, бошқа гап айтмади.

— Қелганинг яхши бўпти. Ҳозир ювиниб олай, бирга кетамиз.

Тўланбой толзор тарафга ўтиб кетди. Тўланбайнинг хотини тўйга кетаётгандек кийиниб олган, қўлида қўша-қўша тилла узук, қулогида қашқар болдоқ. Тиззасидаги тоғорадан ҳали совумаган сомса ҳиди келиб турибди.

Зебихоннинг опаси кийиниши жуда ўрнига қўярди. Еши элликка яқинлашиб қолган бўлса ҳам юзида битта ажин йўқ. Шунча уруш йиллари ҳам қошидан ўсманни узмади. Эркаклар билан баробар шоли чопигида ҳам, ўтогида ҳам—барибир қошида ўсма, юзида элик эди.

Тўланбой ҳам ўзига етарча табиатли киши. Бирон маҳал соқоли ўсганини ҳеч ким кўрмаган. Хуллас, эрхотин ишни ҳам, олифтагарчиликни ҳам ўрнига қўйишарди. Тўланбой бозор кунлари Марғилонга тушиб хотинига ярашадиган нарсаларни қидириб юрарди. Тўй-ҳашамга борадиган бўлса хотинининг кийинишига ҳам аралашарди. Уни кийма, буни кий, униси ярашмайди, бунисини кий.

IV

Дилдор аzonлаб далага чиқиб кетган эди. Бола уйғониб яна дадамга бораман деб хархаша қила бошлиди, чой ҳам ичмади. Юнусали ота уни кийинтириб кўчага олиб чиқиб кетаётганде Асрора келиб қолди.

У анча озиб қолган, кечаси билан йиғлаб чиққан бўлса керак, кўзлари қизариб, қовоқлари шишиб кетибди.

У кеча бўлиб ўтган гаплардан хабардор бўлса керак, отадан ҳеч гап сўрамади. Дилдорнинг қаёққа кетганини сўради холос.

— Эрталаб азонлаб чиқиб кетган эди, болам.

Асрора индамай қайтиб чиқиб кетди. Юнусали ота ташвишда қолди. Қизи далага чиққан бўлса Асрора биларди. Қаёққа кетган бўлиши мумкин?

Ота эшикка қулф уриб болани опичлаганича идора тарафга кета бошлади. Катта йўлга бурилаётганде эшагига халачўп ниқтаб келаётган қудасига дуч келди.

Юнусали ота орадан шунча гаплар ўтиб унга бир оғиз бўлсн чурқ этиб гапирмаган эди. Энди ҳам гапирмоқчи эмас. Қудасининг феълини билади.

Одамзоднинг бирордан бир марта кўнгли қолмасин. Илитиш қийин бўлади. Иноят оқсоқолнинг, ўглим Дилдор билан ўйнашиб қўйиб, закундан қўрқиб уйланган, боласи ҳам ҳароми, деганини эшитган. У шу гапни эшитганда дунё кўзига қоронги бўлиб кетган эди. Ота табиатан ювони одам бўлганидан шу гапни ҳам ичина ютиб кетган эди. Бу гапни куёвим айтмаган-ку, деб индамай қўя қолган эди. Кечаги воқеа уни ўтсиз тута-тиб юборди. Қизи билан баробар тортган азоблари, аламлари учун Оқсоқолни тишлаб-тишлаб олмоқчи бўлди. Дарров бу ниятндан қайтди. Аввал куёвим билан гаплашай, қани у нима дейди.

Юнусали ота қудасининг бетига ҳам қарамай, индамай ўтиб кетаётган эди, Оқсоқолнинг ўзи эшак нўхтасини тортиб тўхтади.

— Ҳа, қуда, болаларга қўшилиб аразлаб юрибсизми? Айб бўлади. Шундоқ болам ўлим оғзидан қайтиб келади-ю севиниш ўрнига тўрсайиб юриш сизга ярашмайди. Ахир Аъзам сизнинг ҳам болангиз. Юринг, уйга, болаларнинг олдида гаплашайлик. Нима қиласиз, гўдакни ота дийдоридан маҳрум қилиб.

Юнусали ота индамади. Бола ётсираб Оқсоқол олиб кетмоқчидаи бувасининг орқасига бекиниб олди.

— Шундоқ бўлсин, қуда.

Оқсоқол шундай деди-ю, эшакка халаҷўп ниқтади. Эшак пилдираб ўтиб кетди. Юнусали ота қаёққа боришини билмай, ҳардамхаёл бўлиб тургандан кейин идора тарафга йўл олди.

Улар ёнидан гуриллаб ўтиб кетган юк машинаси сал нарига ўтиб тўхтади. Шоффёр кабинадан тушиб чўнтағидан иккита қип-қизил олма чиқазди-да, боланинг кўлнига берниб елкасига қоқди.

— Вой-бў, маладес бўп кетибсан-ку. Даданг мана-вунақа герой, фронтдан сенга нима олиб келди.

Бола кўкрагидаги юлдузни, иккита гильзани чўнтағидан олиб кўрсатди.

— Ия, маза қипсан-ку. Мениям шунақа герой дадам бўлса маза қилардим.

Шоффёр уни эркалаб, машинасига яна ўтирди-ю, гуриллатиб ҳайдаб кетди.

Дадаси шаънига айтилган мақтовлардан бола қувониб кетди. Бувасининг олдига тушиб дадам манавунаقا юради, дадам манавунаقا чопади, деб у ёқдан-бу ёққа чопар, тўхтаб бувасига худди аскарлардек честь бериб қимирламай туриб қоларди. Юнусали ота неварасининг қилиқларини кўриб ич-пчидан эзилиб кетарди.

Наҳотки Дилдор эридан ажраб кетади. Унда бола нима бўлади? Ахир бу бола тили чиққандан бери дадасини йўқлайди, келишини кутиб йўл пойлайди. Йўқ, нима бўлса ҳам уларнинг бошини бир жойга қовуштириб қўйиш керак. Ҳеч бўлмаса мана шу бола учун улар бирга яшашлари керак. Ҳар қанча оғирчиликка чидаб бирлашишлари керак.

Юнусали ота неварасини опичлаб Оқсоқолникига йўл олди. Кўприкнинг нарёғида ишкомга пояси кесиб олинган кекса тол ёнида Дилдор билан Аъзамжон турарди. Аъзамжон нимадир деб тинмай гапиради. Дилдор ерга қараганча қимирламай турибди.

Юнусали ота тўхтади. Уларнинг гапларига халақит бермаслик учун ўрикзор тарафга бурилаётганда, невараси уларни кўриб қолди-ю, қийқириб юборди.

— Дада, да-аа-да!

Ота болани ерга қўйишга мажбур бўлди. Унинг ҳайҳайлашига қарамай бола пилдираганича улар тарафга учиб кетди.

— Азимжон, Азимжон!

Бола орқасига қарамади. Зумда кўприкдан ўтиб дадасига отилди. Бўйнига осилиб фуражкасини олиб кийди.

Дада-боланинг бу ҳолатига ҳам ҳавас, ҳам ташвиш билан қараб турган Юнусали ота орқасига қайтиб кетди.

Аъзамжон Дилдорнинг кўнглини овламоқчи бўларди.

— Ахир ўйласанг-чи, Дилдор, дадам қариб қолган нарса. Беш кунлиги борми, йўқми, нима қилай, ташлаб кетайми?

Дилдор индамасди.

— Узинг ғалати бўлиб қопсан. Ахир дадам билан опам сенга нима ёмонлик қилди? Уйим-жойим бўла туриб, қариб, ҳассага таяниб қолган дадамни ташлаб сенинга кўчиб кетайми? Бормайман! Хотин киши уйидан чиқиб кетади.

Аъзамжон эркаклик шаъни тўғрисида узоқ гапирди. Дилдор чурқ этмай, унинг барি гапларини эшилди.

— Мана шу. Бор гапим шу. Хоҳласанг шундоқ бўла-ди. Хоҳламасанг ўзиниг биласан.

Дилдор бошини кўтариб деди:

— Бор гапингиз шуми?

— Шу,— деди Аъзамжон.

— Бўлмасам энди мендан эшитинг.— Дилдор бирдам тек қолди. Мана шу бир неча дақиқада Аъзамжон билан учрашган биринчи кунидан то шу топдаги учрашувгача бўлган воқеаларни эслади. Шу ўтган давр уни кўп нарсага ўргатган, бўшашиб қишлоқ қизини ўз сўзли, чўрткесар қилиб қўйди. Кучга, ғайратга тўлиб гапира бошлади.

— Дадам билан опам нима ёмонлик қилди, деб сўрадингиз. Мен жавоб берай, сиз эшитинг. Опангиз билан дадангиз учун сиз аллақачон ўлган эдингиз. Аллақачон сизнинг жаизаигизни ўқиб бўлишган улар. Менинг укаигизга олиб бермоқчи бўлишди. Кўп олишишди мен билан. Яхшиям, Низом иисофли бола экан, ҳамма парсадан кечди-ю, ўзини, сизни менинг иомусимни сақлаб қолди. Агар дадангиз билан опангизнинг гапига кирганда кеча сиз она қишлоғингизга келмасдингиз. Укасига хотини бўлган хотинингизнинг бетига туфлардингиз. Гуноҳим сизга хиёнат қилмаганимми? Низом сизга нима ёмонлик қилди. Кечак кўрдингизми, ёт бегонадек кўча ўртасида қолди. На дадангиз, на опангиз уни юр деди. Сиз-чи, сиз нега уни уйга чақирмадингиз? Сизга қилган яхшилигига бу мукофотингизми? Эркаклик шаънингизни гапиряпсиз. Сизнинг шу эркаклик шаънингизни ким сақлади. Аёл бошим билан мен сақламадимми? Хўш, менинг аёллик шаънимни ким сақлайди? Сизга йўлиқ-қан кунимни қарғаб яшаяпман. Дадам қариб қолган, беш кунилиги қолган дадам деяпсиз. Ўша учун яшамоқчисиз. Манаву, кечагина бешикдан чиққан, ҳали-дунёнинг нималигини билмайдиган бола учун яшамоқчимасиз. Сиз тобутга қараб эмас, бешикка қараб яшашингиз керак эди. Не деб урушга бориб келдингиз. Латта-путтага тўлган дадангизнинг ҳужрасини мудофаа қилгани борганимдингиз? Бошқалар болаларининг умрини сақлашга бориб келганда, сиз окопда ётиб шу ҳужрапи ўйлабсиз.

Дилдор ўртаниб, куйиб-ёниб гапирарди. Унинг ҳар бир гапи Аъзамжон кўксига ўқ бўлиб қадаларди. Бу гапларни унга ўз хотини айтяпти. Бошқа одам айтган-

да унинг боя ўзи айтган эркаклик шаъни икки панжасидан мушт тугарди. Унинг тишлари гичирлади, кўзларидан ўт чақнади.

Аммо Дилдор унинг бу ҳолатидан заррача чўчимади. Гапини қандай гапираётган бўлса ўшандоқ давом эттириди.

— Сиз бир мени эмас, уч кишини баҳтсиз қилдингиз. Манаву гўдак, жигарингиз Низомни ҳам бадбахт қилган одамсиз. Очигини айтай, мен Низомни севардим. Орага сиз суқилдингизу, бир-бири миздан бегона қилдингиз. Фронтдан ёзган хатингиз эсингиздами? Укангизнинг одамгарчилигига минг марта таъзим қилган эдингиз. «Бизнинг уйимизда ювош, бефаҳм мусича ҳам бола очмайди» деб ёзганингиз эсингиздами? Қани энди ҳам шу гапни айтиб кўринг-чи?

Аъзамжоннинг оёгига дармон қолмади. Ҳамон бўйинга осилиб турган болани аста ерга қўйди-ю, ҳолсизлануб тўнкага ўтириди. Шу ўтирганича қимирламай узоқ жим қолди.

Дилдорнинг бари гаплари ҳақиқат эди. Бу гапларга бирон жавоб топишга Аъзамжонда сўз йўқ эди.

Хозир у иккii ўт орасида каловлаб қолган эди. Да-дасининг феълини билади. Агар у Дилдор билан бўладиган бўлса уни, албатта, оқ қиласиди. Бутун қишлоққа дод солиб, помард болани лаънатлайди. Борди-ю, ота уйида қолса, боласи, қанча жабру жафоларга бардош бериб уни кутган хотини нима бўлади. Одамлар нима дейишади. Шуми унинг йигитлик шаъни?

Дилдор ҳамон тик турганича ундан жавоб кутяпти. Аъзамжон бўлса шу ўтирганича худди ерга сингиб кетаётгандек борган сари чўкиб борарди.

Шунча йил уруш кезган, ўққа учган мурдалар ённidan эмаклаб ўтгап, кунига юз ўлиб, юз тирилган, совуққа ҳам, оловга ҳам чидаган паҳлавон йигитнинг афтодаҳол ўтириши, иложисиз забун ўтириши Дилдорнинг юрак-бағрини эзиб юборди.

Аёллар қалби тошдан бўлса ҳам улардаги оналилк ҳисси түгён урса бас. Сув бўлиб эриб кетади. Аёллардек, айниқса, она бўлган аёллардек ҳар бир гуноҳни осонликча кечирадиган нисон бўлмайди.

Дилдорнинг ичидан кучли бир хўрснинш келди. Хўрснинш эмас, олов келди. Бу олов бутун вужудини ўртади. Киприклари тез-тез қалқиди-ю, кўзидан ёш чиқиб

кетди. У ўзини тутолмади, энгалиб эрининг бошидан қучоқлаб олди-да, соchlарини гижимлаб ҳўнграб юборди.

Шу пайт яқин орада эшак ҳангради. Дилдор угинрилиб қараган эди, кўприк устида ҳанграётган эшагининг икки биқининг кавши билан ниқтаётган Оқсоқолни кўрди. Кўрди-ю, унга парво қилмай эрига ёпишганича турaverди. Сал ўтмай Оқсоқолнинг зардали товуши келди.

— Бу қанақаси? Эр-хотинмисанлар ё ўйнашмисанлар? Уят, уят керак!

Дилдор билан Аъзамжон ўринларидан туришди. Оқсоқол уларга ҳамон ёмон ўқрайнб турарди.

— Эрсираган хотин бунақа кўча-кўйда эркак кишининг бўйнига осилиб юрмайди. Эр керак бўлса уйга бор. Кўч-кўронингни кўтариб бор. Ана ўшандада сени эрлик хотин дейман. Ҳе, беномус.

Бу гап Аъзамжонга ҳам малол келди.

— Дада, оғзингизга қараб гапиринг.

Оқсоқолнинг кўзларидан ўт чақнаб кетди.

— Нима, нима дединг? Яна бир гапир! Аҳмоқ! Жўна уйга!

Аъзамжон жойидан қимирламади.

— Жўна деяпман!

Аъзамжон отасининг ўтли кўзларига бардош беролмади. Итоаткорлик билан бир неча қадам олдинга босди. Тўхтади. Дилдорга қараб нимадир демоқчи бўлди. Оқсоқол яна ўшқирди.

— Қачонгача кутиб тураман. Ўрмайсанми?

Аъзамжон оҳиста деди:

— Сиз кетаверинг, ҳозир бораман.

— Иўқ, шу топда, мен билан кетасан.

Энди Аъзамжоннинг ҳам ўжарлиги тутди.

— Бормайман, бормайман, кетаверинг.

— Нима-а-а?

Оқсоқол эшакдан тушиб унга ўдагайлаб кела бошлиди.

— Жувонмарг, ўз отангга шундоқ дейсанми.

У ғазаб билан ўғлига қамчи кўтарди. Аъзамжон унинг билагидан ушлаб қайриб ташлади.

— Мен сизга Низом эмасман. Сизга мен қўй эмасман.

— Сен жувонмаргни шу ниятда кутиб ўтирганмидим? Сен жувонмарг деб кечадан бери келди-кетдига ھул сарф қилиб ўтирибманми? Войдод, мусулмонлар,

бормисизлар, болам менга мушт кўтаряпти. Мусулмонлар, қараб қўйинглар, отасига мушт кўтарган ота-безорини кўриб қўйинглар.

Дилдор орага тушди.

— Бақирманг. Шунча йил зулукдек сўрганингиз етар.

— Сен, манжалақи, аралашма. Сен хотинликка эмас, ўйнашликка ярайдиган нарсасан.

Аъзамжон чидаб туролмади. Шартта боласини кўтарди-ю, бир қўли билан Дилдорнинг тирсагидан ушлаб илдам юрганча кетди.

— Тўхта, тўхта, номард бола. Қарғайман. Аъзамжон тўхтамади. Оқсоқол панжаларини тескари фотиҳага очди.— Қарғайман, ёмон қарғайман, қайт. Йўлингдан қайт!

Аъзамжон қайтмади.

V

Аъзамжон кечга яқин уйга қайтди.

Ҳали ҳам келди-кетди бўлиб турибди. Иноят оқсоқол тўрсайиб олган. Ундан қаёққа бординг, нима қилдинг деб сўрамади. Ошхонада гимирсиб юрган Рисолат укасининг олдига бир чойнак чой келтириб, ўзи ҳам ёнига ўтириди.

— Сен бола, нима қилиб қўйдинг.

— Нима қипман?— деди ўзини билмасликка солиб Аъзамжон.

.Рисолат гапни нимадан бошлишини билмай бирпас чайналиб турди.

— Ўшаққа бордингми? Ўша беномусникига-я? Юзингга оёқ тираб кетган ўша бети қаттиқ хотиннингникига бордингми?

Аъзамжон қизариб кетди.

— Бўлди! Битта фронтдан келиб яна бошқа фронтга йўлиқяпманми?

Рисолат яна бўш келмади.

— Менга барибир, яшайдиган сен. Менинг уйим бошқа, рўзгорим бошқа.

— Шунақа экан, нега аралашасиз?

— Ўртада қари дадамиз бор. Биттанг ундоқ қилиб кетдинг, энди сен ҳам чолнинг юзига оёқ тирамоқчимисан. Майли. Қанақа ўғиллигинги юрт билсин. Билиб

қўйсин. Утиришини қара. Букчайиб, қалтироқ бўлиб қолганини қара.

Аъзамжон бу гал индамади. Рисолат гапим жойинга бориб тегди деб ўйлади. Уст-устига босиб тушмоқчи бўлди.

— Дадамни ҳурмат қилмасанг, онам раҳматликнинг арвоҳини ранжитма. Онам бўлганда дадам шу алфозга тушармиди?

Аъзамжон сапчиб ўринидан туриб кетди.

— Онамни гапирмаларинг. Онамни сил қилиб ўлдиргансанлар. Онам бечоранинг юзида бирон марта қувонч кўрмаганман. Дадам, сен, уни адойи-тамом қилгансанлар. Ўлдиргансанлар.

Рисолат ундан бу хил гапларни кутмаган эди, қўрқиб ўринидан туриб кетди. Бўлаётган гапларни Оқсоқол эшитиб ўтирган эди. Ҳассасини дўқиллатиб ўдағайлаб ўглининг тепасига келди.

— Урушдан шунаقا зўр бўлиб келдингми? Немисдан ортган ўқингни даданг билан опангга отгани келдингми? Бу уйда менинг айтганим бўлади.

Аъзамжон истеҳзоли кулди.

— Бу гаплар ҳу, бола пайтимда ўтарди. Энди ўтиб кетди у гаплар. Дада, мен йўқ пайтларда бўлган гапларни бир эслаб кўринг. Ҳеч жаҳонда бола ҳам ота уйидан кетиб қоладими? Ҳеч жаҳонда ота тирик ўғлининг хотинини бошқа ўғлига раво кўрадими? Қай ота шу ишни қиляпти. Сизни нима қаритди. Бола-чақани боқаман деб қариганингиз йўқ. Сизни пул, мол қаритди.

— Овозингни ўчир, аblaҳ, бирор эшитади.

— Майли, эшитсан. Агар хотинимга яна бирон оғиз гап айтадиган бўлсангиз, мен ҳам Низомнинг ишини қиласман.

Бирдан Оқсоқол ўринидан туриб кетди. Унинг ранги оқарган, соқоллари тинмай силкинарди.

— Майли, ташлаб кет, ташлаб кет, номард бола. Қариб бир оёқдан гўр тортаётган дадангни ташлаб кет. Битта қанжиққа илиқиб бошинг оққан тарафга кетавер.

Оқсоқол ерга ўтириб олиб икки тілзасига шапиллатиш ура бошлади.

— Дод, войдод, мусулмонлар, бормисизлар, бола эмас бало боққан эканман. Үрдакнинг тухумини очган эканман.

— Э, бақирманг-е,— деди зардаси қайнаб Аъзамжон,

— Қаёққа борсанг ҳам топаман. Осмонга чиқсанғ оёғнингдан, ерга кирсанг қулоғнингдан тортиб оламан.

Аъзамжон бу гапларга чидамади. Шарт ўрнидан турди-ю, уйга кириб опаси кеча бошига кийдирган дўпли билан дадаси елкасига ташлаган тўнни улоқтириб қозиқдаги кителнин олди. Қайтиб чиқиб худди орқасидан эргашаётгани мушукка қарагандек бепарво қаради.

— Мана уй, мана жой, пишириб енглар.

У бошқа гап айтмай, сўрида чой ичиб ўтиргани кишиларни ҳайрон қолдириб чиқди, кетди.

Аъзамжон укасига ўхшаган кўнгилчан эмас эди. У айтган жойидан кесадиган хилидан эди. Укаси ҳар гал уйдан чиқиб кетаётганида кўнгли алланечук бўлиб кетар, кимдир бир оғиз илиқ гап айтса қайтиб келгудек бўларди. Аммо Аъзамжоннинг уйдан чиқиб кетаётганида эти жимирилашмади ҳам.

Низомжоп бўлса ҳатто занжирдаги итцинг ҳам бўйнига осилиб йиғламоқдан бери бўлганди. Аъзамжон жаҳл устида ҳар қандай ишдан тоймасди. Орадан учтўрт кун ўтиб қилгани ишидан пушаймон бўлиб юрган пайтлари кўп бўлган. У кеча станциядан қайгар экан, опасининг бир оғиз гапи билан уч йил ўйлига кўз тиккан хотинини йўл ўртасига ташлаб кетди. Хотинига нисбатан юрагида ёнган ўтни сира ўчмаса керак деб ўйлатгац Аъзамжон ярим кечаси хотинининг эшигига йиғлаб келди. У жангда кезаркан, бу уйни хаёлан неча марта-лаб кўрган, соғинган эди. Ҳар қалай кеча хунук иш бўлди. Хотини шундай қилиши керакмиди. Албатта Дилдор андак енгиллик қилиб қўйди. Нима бўлганда ҳам эри билан уйга келиши, ҳар қанча гапи бўлса хотиржам гаплашиши мумкин эди-ку.

Аъзамжон бу гаплар шунчалик газак олиб кетишини ўйламаган эди. Йўл ўртасида ўғли кўзларини жавдиратиб қараб қолди. Тугилганида ҳам, йўлга кириб тили чиққанида ҳам кўрмаган ота ўз боласини бир неча минут бағрига босди, холос. Афт-башарасига ҳам дурустгина қараб улгурганича йўқ. Кўзлари қанақа, қошлари қанақа, ўзига ўхшайдими?

Мана шундай хаёллар кечаси меҳмонлар тарқагунча ҳам кўнглидан кетмади. Қайнатаси болани олиб келган эди. У пайт Аъзамжон анча кайф қилиб қолган, унинг устига опаси укамнинг меҳри боласига тушиб қолмасин деб унга бийлатмади. Болада нима гуноҳ. Соғинган да-

ласига яқин келолмай атрофила айланншиб юрди. Охири бўлмади. Бола дадасига бориб сўйкалди. Аъзамжон кайф билан уни ўпар, елкасига миндириб у ёқдан-бу ёққа чопарди.

Умрида билмаган қўланса арақ ҳиди болани беҳузур қилди-ю, дадасининг елкасидан тушиб уйимга кетаман, деб хархаша қила бошлади. Шундагина Юнусали оға уни опничиб уйга қайтариб олиб келди. То уйга етгунча бола бувасининг елкасида ухлаб қолган эди.

Аъзамжоннинг димогида бола ҳиди қолди. Чидамали. Дадасининг, опасининг ҳай-ҳайлашига қарамай улар кетидан кетди.

Аммо Дилдор унга эшикни очмади. Қайф ва ҳирс уни бошлаб келгандек туюлган эди. Бу хил муомала Аъзамжонга малол келди. Унинг йигитлик ҳиссини ҳақоратлаш бўлиб туюлди-ю, оғзига нима келса шуни деди.

Дилдор эшик очмаган тун Аъзамжон алам-ситам билан уйга қайтди. Ечинмай супадаги кўрпачага ўзини ташлади. Эрталаб тонг саҳарда уйгонган Аъзамжон кечаси бўлиб ўтган ҳодисаларни бир-бир эслаб ўз қилимишидан ўзи уялди.

Бегубор тонг нафасини шимиаркан, болалик йилла-ри қайтиб келгандек бўларди. Ҳаммаёқ сокин, дараҳтлар ҳам шитирламайди. Энди кўз очган қушлар оламни уйғотмоқчилик чуғурлашади. Тинмагур анҳор қамон шовиллайди.

Бундай сокин ва тароват тўла тонг кишилар кўнглига фақат яхшилик солади. Икки қўли қонга беланган жаллод ҳам бу хил нафис тонгда ҳаётидага кечган энг лаззатли, энг мўътабар онларни эслайди.

Аъзамжон худди ёқимли куй тингләётгандек гоҳ кўзларини юмар, гоҳ юзларида бир ажиб табассум билан азим тераклар учига зар суркаётгани қуёш шуъласига тикилиб қоларди.

Шу тонгда, шу эзгу эртада у умрининг буёгини Дилдорсиз, ўғлисиз ўтказниш мумкин эмаслигини тыйди.

Тўнпа-тўғри Дилдорларниңга қараб кетди. Қўрғон жимжит. Аъзамжон кеча қувилган остона олдида анча кутиб турди. Кеча тепганида дарвозанинг бир қанотига пошнасининг изи тушиб қопти. Шундагина у кеча қилган иши Дилдорга қанчалик таъсир қилганини билди.

Андиша билан дарвозани итарган эди, очилиб кетди Дилдор боласининг дорга ёйиб қўйилган кўйлакча-

ларини олаетган экан, уни кўриб жойидан қимирлаелмай қолди. Кел ҳам демади, кет ҳам демади. У ўзини бутунлай йўқотиб қўйган эди.

Икковлари шу алфозда бир-бирларига тикилганларинча анча туриб қолишиди. Охири Аъзамжон дарвозани бекитиб орқага чекинди. Дилдорни аллақандай куч олдинга итарди-ю, юрганича кўчага отиленди. Аъзамжон анча узоқлашиб қолган эди. Оёқ товушини эшптиб, қадами сеқинлашиди. Дилдор унга кўприк устида етиб олди.

Софинган, хўрланган, юрагини алам ўртага хотини шу изтиробларининг сабабчиси бўлган эри қаршисида уч йил деганда энди рўбарў турарди.

Аъзамжон унинг қўлидан ушлаб сувнинг нарёғига олиб ўтди. Дилдорнинг вужуди сесканиб кетди. Бу қўл биринчи марта уни тутзорда, саратон офтоби дала-тошини олов селига кўмган чошгоҳда ушлаган эди. Унинг танидаги бу титроқ севинчданми, қўрқувданми Дилдор билмасди. У маст эди. У кечалари бедор, кунларни интизорлик билан ўтказганига мукофотми, ё яна бир бор алдамчи ҳисларга қурбон бўлишми, билмасди, билмасди...

... Аъзамжон мана энди ота уйидан узил-кесил чиқиб кетди. Фронтдан қандай келган бўлса шундай уйдан чиқди.

Қаёққа боради?

У бу тўғрида ўйламасди. Йигит киши ҳар қандай ковакка сингаверади. Аммо Дилдорсиз у ҳеч қаёққа бормайди. Қаёққа борса олиб кетади. Наҳотки бўш-баёв Низомчалик ўзига макон тополмаса? Топади. Билаги кучга тўлган, танидан ғайрат, оғифидан ўт чақиаб турган йигитнинг кучига зор бўлган жойлар кўп.

Аъзамжон ўнга қайрилиб қарамади. Чунки у беш йил соғинган ўнга бир кун сиғмади. У фронтдан қайтаркан, ўй, боласи, хотини, ёр-биродарлари билан фақат осуда ҳаёт, тинч тирикчилик қилишни ўйлаган эди. Бўлмади. Олдинда аллақанча мушкул ишлар борлигини, оталик бурчи ҳамма нарсадан зўрлигини, Дилдор олдиндаги кечириб бўлмас гуноҳларни ювиш, меҳнат, рўзгор, ҳар қандай майда кечинималардан, майда ҳаваслардан юқори тура билиши каби каттакон ишлар борлигини энди тушунди. У ўзини шунга бағишлашга аҳд қилди.

Мана шу ният уни ота уйидан олиб чиқди. Шу ният ўз отасининг ғазабли кўзларига тик қарашига чақирди.

Аъзамжон бу гал Дилдорлар эшигини иккиланмасдан очди. Худди ўз уйига кириб келаётгандек түппа-түғри айвон лабига келди-ю, кителини сўрига улоқтириб тут тагида бегонасираб турган ўғлини даст кўтариб олди.

Юнусали ота нима гап эканини билмай ҳайрон эди. Уйдан кўзларини ишқаб Дилдор чиқди. Боланинг дадасига ёпишишини кўриб чиройли жилмайди. Қизлик йилларида Дилдор шунаقا жилмаярди. Унинг шу жилмайиши, балки Аъзамжоннинг юрагига ўшанда ўт солгандир.

Болани қўйинб Аъзамжон очиқ юз билан қайнотасига салом берди.

— Келдим, келдим, ота. Ўз боламга ўзим ота бўлмоқчиман. Шунга қарор қилдим. Мендан ўтган бўлса кечиринг. Шундоқ бўлиб қолди.

Дилдор унинг қарорига тушунди. Кеча қозиқда қолган оқ шоҳини унинг оёги тагига ёзди. Аъзамжон қўлида бола билан поёндоз устидан юриб айвонга чиқди. Бу уй энди унинг уйи эди. Бироқ отаси билан ёнма-ён туриш унга қандоқ кулфатлар келтиришини ҳали билмасди.

Иноят оқсоқол осонликча жон берадиганлардан эмаслигини у биларди.

Аъзамжон аввалига бу ердан кетиш, Дилдорни қам, боласини ҳам олиб узоқроқ жойга кетишни ният қилганди. Ўйлаб қараса бу қочиши, номардларча қочиши бўлади. Шунинг учун ҳам ўз қишлоғида, ўз колхозида қолиб отага сўз бермай яшashi керак.

Аъзамжон нима бўлса, тош келса кемириб, сув келса шимириб яшашга, аммо ташлаган, йўлидан қайтмасликка аҳд қилди.

Аъзамжон эсини таниб йигит бўлган йиллардан буён қанчадан-қанча ниятлар қилган. У шу ниятларининг биронтасини юзага чиқазмаган, чиқазиш қаёқда, барини уптиб юборган эди.

Ҳар қалай, у айрилиқ кўрди, ўлим кўрди, ота бўлди. Аҳдини унутмас энди...

VI

Чаросга яна ранг кириб қолди. Чортепак бояларида шафттолилар гарқ пишган. Болалар қўлида дум бермай узилган хандалаклар.

Қишлоқда ҳар куни бир хушхабар. Кимнинглир эри, кимнингдир боласи урушдан келяти. Чолларнинг куни туғди. Кунига икки-уч хонадонда зиёфат ейдилар. Қора хат олганларнинг уйи жимжит. Уларнинг етим болалари тўй бўлаётган уйлар эшиги олдида елкаларини қисиб аллақандай ҳавас, ўқинч билан ўйин-кулгига қараб турдилар. Дадаларининг медалларини тақиб, юлдузли шапкаларини кийиб олган болалар орқасидан эргашадилар, бир марта бўлса ҳам ушлаб кўришни сўрайдилар.

Бирорнинг уйида тўй, бирорнида аза.

Иноят оқсоқолининг иши кўпайиб кетган, бир оёғи Марғилонда, бир оёғи Чортекакда. Ора-сира вақт топиб арслондек ўглини тортиб олган қудаси билан сўкишиб ҳам келади. Рисолатнинг ҳам эри келди. У уйида келди-кетдини кутиш билан овора. Ҳовлисида пишиб таптап тўкилиб ётган шафтотилар увол бўлаётганидан ноглиб қолади. На бирорга беради, на вақт топиб бозорга чиқаза олади.

Раис опа бутун қишлоқ тўй-тўйлашиб пахта ишловсиз қолаётганидан нолиб нима қилишини билмайди. Кимни сўқади, кимни далага ҳайдаб чиқади.

Ахир одамлар бу кунни тўрт йил энтикиб кутишган. Майли, бир-икки кун яйраб олишени, болаларининг дийдорига тўйиб олишени.

Опа бугун идорага кечроқ келди. Асрора уни кутиб ўтирган эди. Икковлашиб ичкарига киришиди. Икковининг ҳам рағги кетган, озиб, қовоқлари салқиб қолган.

Опа қариб қолди. Сочларида битта ҳам қораси қолмади. Эридан урушнинг иккичи йилдаёқ қора хат келган. Уч болани ҳам она, ҳам ота бўлиб боқди. Үкситмай катта қилди. Айниқса, уруш тугаб ҳамманинг дадаси қайтиб келаётгани пайтда унинг болалари ҳам кўчага чиқнишади, почтачининг йўлини пойлашади. Бола, бола-да. Нима деб бўлади. Опа уларни овутарди-ю, ўзини овутишга чора тополмасди. Шу ўтган жудолик йиллари уни қаритди. Кўзи ҳам хираклашиб, кўзойнак тақмаса хат ўқиёлмайдиган бўлиб қолди.

Асрора ундан ўттиз ёш кичик. Авжи кучга, гайратга тўлган йиллари уруш пайтига тўгри келди. У бутун кучини, гайратини колхозга берди. Кўпроқ ҳосил бўлса урушга, аскарларимизга дармон бўлади, леди. Қаримжонин тезроқ келишига мадад бўлади, деб ўйлади.

Аммо Каримжондан дарак йўқ, Ундан на хат, на хабар бор. Урушнинг тугаганига икки ой бўлай деб қолди. Каримжон охирги хатни тўққизинч май куни, ғалаба қилдик, деб ёзган эди. Ана шундан кейин тушушиб бўлмайдиган телеграмма.

Уруш қийноқлари қаддини буқолмаган бу икки аёл эл олдида ўзларини тутиб туришар, аммо танҳолик чоғларида кўз ёшларидан аламларини олардилар.

Опа кеча Асрорани чақиртирган эди, Ўзи кечқурунрайкомга кетиб қолганидан у билан учрашолмади. Кечқурун унга қоровул юбориб далага кетмасдан тўппатўгри правлениега келишини тайинлади.

— Менга қара, синглим, қизларингни далага опчиқма. Ҳозироқ боқقا бор. Ҳамма ёғини ўт босиб жуда хунук бўлиб кетибди, ўтларни юлиб ташланглар, гулларнинг тагини юмшатиб, ариқларга сув очинглар. Кечгача шу богни ораста қилиб қўйиш керак. Боғда катта зиёфат қиласиз. Фронтдан келганларга ош тортамиз.

Ҳали у гапини тутгатмаган ҳам эдики, омбор мудири — бир қўли йўқ йигит кирди.

— Шошмай тур. Сен ҳам эшишт. Чорвага одам юбориб битта каттароқ қўй опкелтир. Новвойга бир қоп ун юбор. Узум, шафтоли олиб келинглар. Клубдаги жамики стулларни, столларни ўшоққа олиб бор. Асроранинг қизлари сенинг ихтиёрингда. Энди боринглар. Тушдан кейин ўзим хабар оламан.

Асрора билан омбор мудири чиқиб кетишиди. Улардан кейин опа ташқарига чиқиб қоровулни чақирди.

— Манави рўйхатдаги кишиларни кечқурун соат олтига боқقا чақиринг.

Опа бухгалтерияга кирди.

Бугунги маросим оддий маросимлардан эмасди. Опа шу масалада кеча райкомга бориб қишлоқ одамлари тўй-тўйлашиб дала ишлари қолиб кетаётгани, уларга бир нима дейишга кўнгли бўлмаётганини айтган эди. Райком секретари яхши бир маслаҳатни ўртага ташлади. Бу өпага жуда маъқул тушди.

Фронтдан қайтганларни бир жойга тўплаб, уларга ош-туз тортиб дала ишларига ёрдам беришларини сўрайдиган бўлди.

Асрора опа айтгандан ҳам зиёда қилиб боғни тозалади. Супуриб сув сепилган боғ электр ёругида жудаям

ажойиб бўлиб кетди. Столлар ясатилган. Алъон ранг шафтолилар, узум, олмалар, ҳандалаклар столни яшинатиб юборган эди. Қабобчининг кўрасидан кўтарилиган оқиш тутун дараҳтлар орасида сузиб юради. Унинг ҳиди унтилиган, урушдаи олдин бўладиган колхоз тўйларини эсга соларди.

Кўкси орден-медалларга тўлган йигитлар гижим рўмолга ўранган хотинларини етаклаб, болаларни опичлаб боғ дарвозасидан кириб келишарди.

Опа ҳам кийинган. Унинг ҳам кўкрагида бир эмас, икки Ленин ордени. Асроранинг ҳам пардози жойинга келиб қолган. Унинг ҳам кўкрагида «Ҳурмат белгиси», бир медаль. Бригада қизларининг ҳаммаси икки-уч мартадан ҳукумат мукофотига сазовор бўлган эдилар. Фақат ўзи билан ўзи овора бўлиб қолган Дилдоргина бу ҳурматлардан четда эди.

Боғ ичи одамга тўлди. Опа меҳмонларни ластурхонга таклиф қилди. Ҳамма стол атрофига бирин-кетин ўрнашиб олди. Опа тўрга чиқиб ўтирганларга бирмабир қараб, пўкаги очилмаган вино шишиасига виљка билан уриб шовқинин босди-да, гапира бошлади.

— Рухсат этнинг, азиз қаҳрамонларимиз шарафига аталган зиёфатимизни очиқ деб эълоқ қилишга.— Опа чапаклар босилгунча кутиб турди.— Азиз биродарлар, ҳамқишлоқ қаҳрамон жангчилар, омон-эсон галаба билан қайтиб келишинингизни бутун қишлоқ, колхоз аъзолари номидан табриклайман. Сиз чинакам қаҳрамонларча жанг қилдингиз. Душмани, ёвуз фашистни уз уясигача қувиб бориб, тор-мор қилдингиз. Раҳмат. Сиз билан бирга кетган ҳамқишлоқларимиздан қирқ уч кинши қаҳрамонларча шаҳид бўлдилар. Биз уларнинг номини унтутаймиз. Ҳамиша эслаб турамиз. Уларнинг сагирларини бошини силаймиз. Етимликларини билдирмаймиз.

Онанинг кўзлари йилтираб, овози титради. Ҳамма бирдан жимиб қолди. Хўрсинган, пиқиллаб йиғлаган товушлар эшитила бошлади. Опа ўзини ўнглаб яна гапира бошлади.

— Уруш қурбониз бўлмайди, дейдилар. Фашист қанчалаб оналарга, келинларга қора кийдирди. Қанчалаб шаҳарларимизни вайрон қилди. Биз ёвуз фашистдан қасос олдик. Аммо қурбонларимизни ҳеч қандай қасос қайтариб бермайди. Шаҳарларимизни қайта қу-

риб оламиз, аммо қурбондаримизни қайта тирилтиролмаймиз. Қўксимиизда алам, аччиқ алам қолди.

Боғ ичи сув қўйгандек жим. Опа анча вақтгача қолган гапини айтольмай, кўзини бир нуқтага тикканича туриб қолди. Қейин паст, жуда ҳам паст овоз билан деди:

— Шаҳидлар қабрида гинч ётсин. Биз уларнинг хотирасини унутмаймиз, улар нима учун жонларини фидо қилган бўлсалар уни кўз қорачигимиздек асроймиз, авайлаймиз. Укалар, қаҳрамон укаларим, сиз фронтда пайтларингизда хотинларингиз, сингилларингиз, қизларингиз сизларнинг йўқликларингизни билдирамадилар. Астойдил ишладилар. Ишлаганда ҳам бутун кучларини, бутун файратларини аямай ишладилар. Еб турган нонларининг ярмини ушатиб фронтга узатдилар. Қаранглар, ўша ўзингиз кўрган нозик бармоқларга қаранглар, бу қўллар дагаллашиб кетди, неча марталаб қавариб, неча марталаб қадоқ бўлди. Хатларингизда ой юзлигим, деб ёзган хотинларингизшинг юзларига қаранглар, дала шамоллари қорайтириб, дагаллаштириб қўйди. Улар шу тўрт йил мобайнода мириқиб ухламадилар, яйраб кулмадилар, ҳамма вақт икки кўзлари, икки қулоқлари фронт йўлига қадалиб турди. Қиши совуқларида ҳам, саратон жазирамасида ҳам даладан бери келмадилар. Сиз келдингизу, у кунлар унут бўлди. Мана шу кунни келтириш учун сиз у тарафдан биз бу тарафдан фронт очиб курашдик.

Опа унчалик гапга уста эмасди. Бугун севинганиданми, ҳаяжонланганиданми унга гап қўйилиб келар, сира гапининг поёнига етолмасди. Гапирган сари яна гапиргиси келарди. Меҳмонлар ҳам чурқ этмай, унга қулоқ солишарди.

— Хуш келибсизлар, тугилган қишлоққа! Пой-остоналарингга хуш келибсизлар, жигарларим! Қани, энди дастурхонга қаранглар!

То опанинг ўзи нон ушатиб оғзига солмагунча ҳеч ким дастурхонга қўл урмади. Кабобпаз тарелкаларга кабоб ўйиб келтириб столга қўйгандагина йигитлар шишаларни оча бошлишди.

Темир ўроқ олдида қиздирилган донра тараклади. Адолат аввалига уялиб, кейин қизишиб ўйинга тушиб кетди. Опа ўрнидан туриб Аъзамжонни тортди. Аъзамжон илгаридан ўйинга уста эди: «У кўп таранг: қилиб

ўтиrmай, медалларини жарапглатиб ўйинга тушиб кегди. Қарсак, қийқириқ бошланди. Озроқ ичиб танаси қизиб қолган йигитлар бирор тортмаса ҳам ўзлари туриб даврага туша бошладилар.

Кеч салқинида чирманда сўлиб пўкиллаб қолгунча ўйин тўхтамади. Охири чирмандинг иш илгаги қўлинни қавартириб юборган доирачи бармоғини сўриб ўчоқ олдига кетди-ю, ўйин тўхтади. Ҳамма яна жойига ўтирди. Энди илгариги жимлик йўқ. Келди-кетдига алаҳсиб ўйндан чиқолмаган йигитлар бир-бирлари билан, сен қайси фронтда эдинг, сен қачон яраландинг, деб сурништира бошлаган эдилар.

— Укаләр, яна бир гап бор. Мана, омон-эсон қайтиб келдинглар. Бир маслаҳатни ўртага ташламоқчи эдим. Агар ўйни согиниб қолган бўлсанглар майли, уч-тўрт кун дам олинглар. Аммо келди-кетдини ўзларинг кутасизлар. Хотинларинг далага чиқиши керак. Иш қолиб кетди,— деди опа.

Опа атайн шундай деди. Йигитларнинг иззат-нафсини қўзғатмоқчи бўлиб айтди. Унинг отган ўқи худди мўлжалнинг ўзгинасига бориб теккан эди. Йигитлар шивир-шивир қилиб қолишли.

— Нима деяпсиз, опа? Уйни қанча согинган бўлсак, манаву қўллар ҳам кетмонни шунча соғинган. Гапни айлантиrmай, шама қилмай айтаверинг. Энди аёллар дам олишин. Ўзимиз ишлаймиз.

Опа кулиб юборди.

— Дуруст, қизим сенга айтаман десам, келинларим тушуниб қолишли.

— Ия, ия, биз ҳали келин бўлдикми.

Опа икки қўлинни кўтариб худди таслим бўлаётган-дек уларга қаради.

— Тавба қылдим, ҳазил қилиб айтдим.

Кулги кўтарилди.

— Ҳа, агар тавба қилмаганингизда нақ учинчи фронтни очворардик.

Опа яна шовқинни босди.

— Раҳмат, укаларим. Ўзим ҳам худди шундай бўлади, деб ўйлаган эдим. Бўлди, бошқа гапим йўқ. Бу ёғи тўй, ўйин-кулги. Ҳой, доирачи бола, опке доирангиз, ўзим ўйнайман.

Чирманда гумбурлади. Опа кексаларга хос салобат

билин шошилмай, аммо жуда чиройли муқомлар қилиб ўйрғаларди.

Бу ўйинларга аралашолмай турган Асрора секин ўрнидан турди-ю дарвоза томонга юра бошлади. Уни кўриб қолган Дилдор юргурганча бориб қайтариб олиб келди. Энди уларнинг икковини ҳам ўйинга тортиб туширишди. Асрора қўлинин кўтариб ўйинга бир чогланди, ўйнолмади, дарров даврадан чиқди.

Дилдор астайдил ўйнарди. У Энди ниҳоятда очилиб кетган, уни кўрган одам болали хотин деб ўйламасди. Чақнаган оҳу кўзлари сузилар, самбитдек нозик беллари эгилиб, буралиб ҳаммани маҳлиё қилганди. Унинг қоши ҳам, кўзи ҳам, жамики аъзойи бадани силкиниб ўйнарди. Дилдор урушдан олдин шунаقا эди. Утган аламли йиллар, айниқса, Оқсоқол унинг бошига кулфат солган вақтларда у мутлақо ўзгариб кетганди. Ҳуснин ҳам, вужудидан таралиб турадиган аллақандай, йигит кишини маст қиласидиган, уйқусини ўғирлайдиган тароват ҳам аллақайга ғойиб бўлганди. Ташвиш қиз боланинг ҳуснини оларкан, шўхлигини ҳам, овозидаги латофатини ҳам қуваркан. Дилдор ана шунаقا бўлиб қолганди.

Бугун у йўқотган ҳамма нарса қайтиб келди. Эри, баҳти, ҳусни, шўхлиги яна у билан бирга.

Аъзамжон унинг ўйинларини кўрмаган эди. У фронтга кетаётганда у соchlари жамалак қизча эди. Отпускага келганда Дилдор тўлишиб қолган, юзига билинабилинмас ҳуснбузар тошган, қарашлари ишқ қидиргандек аллақандай сармаст, қоматига, ҳуснига андак бино қўйиган пайти эди. Ана ўшанда Аъзамжон уни кўриб тинчини йўқотди. Үнга уйланди, яна кетди. Ӯша тонгдек беғубор, тушдек аллақандай хотирада сақлаб бўлмайдиган кунлар жангда юрган, баҳтга тўймаган йигитни шу пайтгача тамшантириб келарди. Ӯша кўз очиб юмгунча ўтган кунларда Аъзамжон Дилдорнинг ҳуснига ҳам, шўхлигига ҳам тўёлмай қолганди. Келди, келиб унинг кўзида ёш, юзида сўлғинлик гижимларини кўрди.

Бу яқин ора қишлоқда Дилдордан гўзал, Дилдордек лобар жувон бўлмаса керак.

Аъзамжон баҳтиёр, ўз хотинининг ҳуснидан маст эди.

Дилдор йўрғалар, муқом устига муқом қиласарди. Йигитлар қийқириб чапак чалишарди.

Ҳатто тумсаиіб ўтирган Асрора ҳам беихтиёр чапак
чалар, ўртогининг ҳусни латофатига маҳлиё эди.

Базм алла-паллагача тинмади. Чирманданинг тарак-
лаши, йигит-қизларнинг қийқириғи Чортеракнинг узоқ-
узоқларигача эшитиларди.

Чортерак бу куиларни қачонлардан бери орзиқиб ку-
тарди.

VII

Минг тўққиз юз қирқ бешнинчи йилининг бутун ёз ой-
лари темир йўл линияларида пассажир поездлари жад-
валдан ташқари ҳаракат қила бошлаган эди.

Фронтдан келувчилар, уруш бўлиб ўтган ерларга
қайтиб кетаётган халойиқнинг сон-саноғи йўқ.

Горчаково станциясига Тошкент тарафдан фақат ке-
часи соат уч яримда келадиган пассажир поезди энди
кунига уч-тўрт маҳал ўтади. Поезднинг қачон келиши.
Қачон Наманган тарафдан қайтиб ўтишини станция
бошлиқлари ҳам аниқ билишмайди. Шунинг учун ҳам
фронтдан қайтаётган болаларни кутганлар эртаю кеч
станцияда. Ҳарбий комиссариат ходимлари, райком,
райисполком вакиллари вокзал биносидан алоҳида хо-
на ажратиб навбатчилик қилишади. Вокзал майдони
атрофидаги омонат қурилган чойхона-ошхоналарда одам
кўп. Ер ўчоқ, темир ўчоқлар тагидан тутун бурқсайди.
Самоварчиларнинг қўли қўлига тегмайди. Ҳамма ёқ
қизил алвои, ҳамма ёқ гул.

Икки-уч кунлаб шу сўриларда боласини кутиб ёт-
ганларнинг сон-саноғи йўқ. Поезд келиши билан ҳамма
ишиб турган чойини, еб турган ошини ташлаб, перронга
югуради. Бирор қувнаб, бирор ғамгин қайтиб чиқади.
Мана шундай қувончли кунларнинг бирида Горчаковога
келган пассажир поездидан ўн чоқли йигит тушди. Бир
пасда перрон шовқин-суронга, кулги, йиғи-сигига тўл-
ди. Бир зумда юк машиналари келганларни Фарғона-
нинг тўрт тарафига олиб кетди. Перронда бир йигит
қолди. Унинг кўксисида йигирма олтита орден, медаль.
Уни ҳеч ким кутгани чиқмади.

Йигит юк халтасини ерга қўйиб, бир дам у ёқ-бу
ёққа аланглаб турди-да, халтасини секин яна елкасинга
олиб, аста вокзал майдонига юра бошлади.

Область ҳарбий комиссариатининг вакили унинг ҳаракатларини кузатиб турганди. Йкки солдат билан истиқболига чиқди.

— Салом, ўртоқ сержант,— деди у.— Қаерга борасиз?

Йигит Чортекка боришини айтди. Комиссариат вакили унинг елкасидаги юк халтасини олиб четда турган қора «эмка» машинаси олдига обориб эшикни очди.

— Марҳамат, мана, олиб бориб қўяди.

Йигит гангид қолганиданми, бунақа бўлишини кутмаганиданми унга нима дейишни билмай, машинага чиқди. Машина гуриллаб Марғилон тарафга йўл олди.

Қоронғи тушишига хийла бор. Марғилон йўли урушдан олдин қандоқ бўлса ҳали ҳам ўшандоқ. Биронта янги иморат тушмапти. Тош йўл анча нураб қопти.

Машина сартарошхона олдидан ўтаётгандага йигитнинг кўзи йўлкада тўр халтани тўлатиб болалар ўйинчоғи олиб кетаётган кампирга тушди-ю, шофёрдан тўхташибни сўради. То машина тўхташибни ҳам сабр қилмай ўзини пастга отди. Кампир чойхона олдига бориб қолган эди. Йигит ҳаллослаганича унга етнб олди.

— Буви, бувижон!

Кампир ўғирнилди.

Йигит турган жойида қотиб қолди.

— Нима дейсан, болам? Бувингга ўхшатдингми?

Йигит ҳамон қимиrlамай турарди.

— Одам одамга ўхшайди, болам. Бувингга ўхшасам ўхшагандирман.

Йигит хижолатликдан қинп-қизариб кетди. Кампир мулойим илжайиб, ҳечқинси йўқ, болам, деб нари кетди.

Сўрида чой ичиб ўтирган икки-уч киши уларнинг гапидан хабардор эди. Улардан бири гап қотди.

— Ука, бу қоратепалик Малика деган кампир. Узинг қаёқнинг боласисан?

Йигит жавоб беролмади. Ҳамон кампир кетган томонга маҳлиё қараб турарди.

Йигит то Чортекка етгунча чурқ этиб оғиз очмади.

Қоронғи тушган. Қишлоқ уйларидан чироқлар миллираб кўринниб турнибди. Қаердадир йигитлар қийқиради, чирманда тараклайди.

Йигит машинадан тушиб тор кўчага жадал бурилди-ю, энтикиб югурга бошлиди. Ана, уйнга яқин қолди. Айвон шифтида ёниб турган чироқ девор оша кўриниб турибди. Демак, бувиси ухламай уни кутяпти.

Йигит жон ҳолатда эшик қоқа бошлади. Жавоб бўлмади. Яна қаттиқроқ тақиллатди. Яна жимжит. Бувимнинг қулологи оғирроқ эди, балки эшиштаётгандир, деб деворга тирмашиб ҳовлига қаради. Ҳамма ёқ супурилган, сув сепилган. Ариқ четларида намозшом гуллари очилиб ётибди.

Қўшни ҳовлининг эшиги очилиб бирор бош чиқазди. Қороғи бўлганидан кимлигини билиб бўлмасди.

— Кимсиз? — деди аёл киши.

— Мен, мениман, Холматжонман, — деди йигит.

Аёл югурга келиб унга ўзини отди.

— Вой бўйгинангдан холанг ўргилсин, келдингми, омон-эсон келдингми?

Холматжон шошиб сўради.

— Бувим қани?

Хотин жавоб бермади. Қоронғида оғир хўрсингани эшишилди. Холматжоннинг юраги шув этиб кетди.

— Нима гап? Тинчликми?

— Оҳ, холагинанг айлансин, бувигинанг бундан тўрт йил олдин оламдан ўтган.

Холматжоннинг елкасидаги халта тушиб кетди. Бу халтада бувисига атаб олган тўрт метр қора баҳмал, рўмол, калиш бор эди. Бувиси қора баҳмалдан камзул кийишни жуда яхши кўрарди. Тўрт йил бўпти оламдан ўтганига. Ахир яқин-яқинларда ҳам ундан хат келиб турарди-ку. Бу хатларни ким ёзган?

— Вой болам, юр, бизникига. Мен дарров бориб Асрорадан уйингнинг калитини олиб келаман. Колхознинг боғида қиёмат базм бўляпти. Ҳамма ўртоқларинг ўша ёқда. Урушдан келганларга опа ош қилиб беряпти. Борақол сен ҳам ўша ёққа, болам. Асрорагина барака топсин, ҳар куни қизлар билан келиб уйингни йигиштириб, супириб-сириб, кечқурун чироғингни ёқиб кетади. Умридан барака топсин. У бечора ҳам куйиб ёниб юрибди. Каримжон яна аллақаёққа кетганмиш.

Холматжон бўшашиб кетди. Қаёққа боради. Энди қандоқ яшайди?

— Бу ёққа кир, болам. Чой-пой қилиб бераман. Сен дамингни олиб тургунингча мен югуриб бориб Асрорадан калитни олиб келаман.

— Йўқ, овора бўлманг. Ўзим бориб келаман.

Холматжон оғир-оғир қадам ташлаб колхоз боғи та-

рафга юра бошлади. Кампир унинг орқасидан бошни сарак-сарак қилиб ачиниб қараб қолди.

Кечакида ойдин эди. Қуюқ дарахтлар орасидан йўлга оппоқ тангачалар сочилган. Жўжаси кўпайиб инига сигмай қолган қушлар ҳар замон бир патирлаб қўйишади. Йўлни кесиб ўтган ариқчалардан сувлар чулдира бомбор тагига кириб кетади. Деворлардан осилган олчалар ойдинда чақнайди. Пахса девор кавакларида йилтироқ қуртнинг чироги мильтирайди. Қаердадир бола йиғлайди. Холматжоннинг тепасидан бўғотни чангитиб мушук ўзини ерга отди. Яқин ўртада чучитилгани зигир ёгининг ҳиди анқиб кетди. Чап тарафдаги деворда лои этиб олов сакради-ю, зум ўтмай сўнди. Дарахт учлари, том бўғотлари бир дамгина ёришди. Бирор тандирга ғўзапоя ташлади шекилли.

Буларнинг бари кўпдан унугтилган она қишлоқ манзараси, болалик туйғуларини уйготадиган қадрдои ҳидлар эди.

Холматжон бу манзара-ю, бу исларга парво қилмасди. Ҳозир унинг кўнглини ҳеч нарса билан ёритиб бўлмасди.

Туғилиши билан она дийдоридан бенасиб бўлгац, эсини танимай отадан жудо бўлган, онадек бўлиб қолгизи қадрдони, меҳрибони, дунёдаги жами одамлардан яхши, ҳаммасидан аъло бувисидан жудо бўлиши уни тамоман гангитиб қўйган эди.

Она қабрига тупроқ тортилганда ҳали унга исем қўйилмаган эди. Она уни туғди-ю, ўлди. Ота узоқда, фиш ўрмонларинда жон берди. Унда Холматжон ҳали ёш бўла эди. Энди ўзи вояга етиб, юрт ишига ярагац, қўлига қурол олиб жангга кирганида бувиси кўз юмди. У фарзаид бўлиб онасини ҳам, дадасини ҳам, бувисини ҳам қабрга ўз қўли билан қўйлмади. Бу жудоликлар, йўқотишлар Холматжон қалбида ҳеч ўчмас дод, армону афсус бўлиб қолди. У энди бутун умр бўйи бу армон дардини тортади. Шу уч муҳтарам кишиларнинг қарзи бўйнида қолди.

Холматжон атроф ой нурига буркангац, бутун дала, бутун юрт ёз огушида яйраган тунда доду ҳасратда ўртаниб борарди. Осмонда аста сузаётган ойнинг гардиши уни нурли баркаш эмас, қишида челак бетида қотгац муз кулчаси холос. Тун қушларининг нағмаси уни тасалли бермайди. Аксинча фарзандлик бурчини ўтамаган болага таънадек бўлиб туюлади.

Холматжон боғ дарвозаси олдида тўхтади. Ичкаридан кабоб ҳиди келарди. Қийқириқ, ўйин-кулги. Ҳеч ким орқасига қарамайди. Давра олиб ўртада ўйнаётганга қийқириб хушомад қилишади.

Холматжон бирдан кўнглидаги оғир ҳисларни қувиб шу қувноқ, шу беармон одамларга маҳлиё бўлганча туриб қолди.

Дарвоза орқасига ўтириб, кўксидаги ўн олти орден, ўн медални битта-битта бўщатиб олди-да, халтасига солиб қўйди. Ким билади, балки одамлар жаранг-журунгларнингни писанда қилиб келдингми, деб ўйлашлари мумкин, дедими. Ҳар қалай, Холматжон одамларга ялтираб кўриннишни истамади. Ичкарига кирди. Аъзамжон уч медалини атайин бир-бирига тегиб жарангласин деб силкниб, тебраниб ўйнарди. Дилдор бўлса ундан қочгандек ҳар турли муқом билан ўйнарди.

Холматжон тўхтади. Юраги шиф этиб кетди. У Дилдорни севарди. Севарди-ю, юрагини унга очишдан қўрқарди. Урушга кетаётганида атайлаб Дилдорлар эшиги олдидан икки-уч марта айланиб ўтганди. Дилдор чиқмаган ўшанда. Уни узоқдан бўлса ҳам бир кўрсам деб тол тагида қанча кутиб ўтирган эди. Ким билибди дейсиз, уруш тугагунча бу қиз Низомни севиб, ундан кейин севмаган кишисига тегишини. Энди у Аъзамжоннинг хотини. Ахир Аъзам жуда бемаъни бола-ку. Дилдорнинг бундан кейинги ҳаёти нима бўлади? Аъзам уни албатта хўрлади.

Холматжон госпиталда яраланиб ётаркан, Аъзамжон тасодифан учрашиб қолганди. Ушанда Дилдор шаънига айтган жуда ҳам хунук, оғизга олиб бўлмайдиган гапни эслади.

Ушандан берн Холмат уни ёмон кўради. Кўришга кўзи йўқ. У жангда юриб ҳам, ўз хотинини ёмон гаплар билан ҳақорат қилган.

Энди бўлса юрт кўзида ўзи ҳақоратлаган, ўзи хўрлаган хотили билан ўйнинг тушяпти. Бу қандоқ гап бўлди?

Вақт анча кеч бўлиб қолган. Ширакайф йигитлар болаларини етаклаб қайта бошлаган эдилар. Дараҳт соясида ўтирган Холматжонга ҳеч ким парво қилмасди. Аъзамжоннинг қайфи жойида, тўрт-беш йигит даврасида чиқиб келяпти. У баҳтли эди. Бир гапириб, ўн куларди.

— Немис лейтенантининг ҳиқилдоғидан ғиппа бўғиб

олдиму, бошини деворга манавунаقا қилиб, манавунаقا қилиб ураверибман. Бир маҳал қарасам, ўлиб қолган экан. Ўлса ҳам бошини ураверибман.

Холматжон мийигида кулиб қўйди. Ахир, Аъзамжон лўжалик батальонида аравакаш эди-ку. Немисни узоқдан кўрган бўлмаса, умуман, тирик немисни кўрмаган.

Аъзамжон худди Холматжонниң олдидан ўтиб кетди. Улар орқасидан Диlldор, Асрора, Адолат ўтишди. Диlldор ҳамон чиройли, ҳамон ўшандай жозибали эди. Холматжоннинг юраги гупиллаб уриб кетди. Олдинга биринки қадам ташлади. Аммо қизлар уни пайқашмади.

Холматжоц ҳам боғдан чиқиб, аста-аста уйига йўл олди. У шошмасди. Қаёқка шошади? Уйида уни ким қутуб ўтирибди?

У остонаяга келганда эшикни очиқ кўриб ҳайрон бўлди. Энди ичкаринга оёқ босган ҳам эдикки, чироқ ўчди. Ҳали ҳам ойдин бўлганидан чиқиб келаётган одамни таниди. Бу Асрора эди.

— Асрорамиссан?

— Вой, Холматсан-ку. Вой, ўлгуре, қачон келдинг? Шу топда келишишгми? Юр, юр, телеграмма берсанг ўлармидинг? — Асрора югуриб бориб чироқни ёқди.

Холматжон у билан ўша болалик йилларида қандоқ гаплашишса ўшандоқ самимий, ўшандоқ ётсирамай кўришди.

Холматжон унга тикилиб туриб, бувиси номидан келган хатларни эслади. Ҳар куни чироқ ёқиб, ҳовли супуришини билди. Юраги тўла ҳаяжон билан, чин юрагидан, жуда самимий, жуда беғубор қилиб раҳмат, деди.

Холматжон юрагида бу олижаноб инсонга нисбатан, унинг қилган жами яхшиликларига қайтарадиган шу биргина қалб сўзидан бошқа мукофоти йўқ эди.

Асрора жуда ҳушёр қиз эди. Холматжоннинг айтган шу бир оғиз гапини у ўйлаганича тушуиди. Самимий жилмайиб қўя қолди.

Ҳовлини қўни-қўшни босиб кетди. Қўшини кампир етимча ўксимасин, деб ош дамлаб қўйган экан, дастурхон ёздиди. Холматжоннинг бошига янги дўппи кийдириб, елкасига чорси ташлади. Уша кезлари қоқ ярим кечасими, тоиготар палласими, қишлоқларда ўзидан-ўзи тўй бўлиб кетарди. Армиядан қайтувчилар кечасими, азодами, уйларига келаверардилар. Бу хил зиёфатларга ҳалқ ўрганиб қолганди.

Холматжоннинг уйи бирпасда тўйга айланиб қолди. Бир қария Холматжоннинг бувисига қуръон бағишлади. Ҳамма бир неча дақиқа бош эгиб жим қолди.

Эртасига Холматжон юрга ош бериб, бувисига таъзия очди. Чортеракниг жимжит қабристонидан бувисининг қабрини топиб кечгача тиз чўкиб ўтириди. Йиғлади, овунди. Йиғлади, овунди.

Гиёҳлари қовжираган ғариб мозорга тикилиб ўтириб ўтган болалигини, етимлигини билдирмаган мушфиқ бувисининг ҳамиша ёшланиб турадиган хира кўзларини, ажаб бир майин, меҳрибон товушини эслади. Эслади-ю, яна йиғлади.

Қоронги тушиб, шохлари қовжираб қолган терак учидаги бойқуш сайрагандага Холматжон ўрнидан турди. Қабристон дарвозасида ўтирган гўрковга пул бериб, ташқарига чиқди.

Холматжон катта йўлдан келаркан, негадир ҳовлиси тарафга эмас, Марғилон йўлига қараб кетарди.

Холматжон учун Чортеракниг сира қизини қолманди. На ота, на она, на бувиси бор унинг бу қишлоқда. На акаси, на укаси бор унинг Чортеракда.

Чортерак дегандага кўзига Дилдор келарди. Энди у ҳам йўқ. Холматжоннинг Чортеракда сира яшагиси келмасди.

VIII

Иноят оқсоқол кейинги кунларда жуда озиб кетди. Иш кўп. Эрта баҳордан бери тинмайди. Ёши етмишга етай деб қолган одамга ўн икки километр йўл босиб, кунига икки маҳал Марғилонга қатнаш осонми? Бозор одамларини ҳам худо уриб қўйган. Сал бепарво қолсанг, молингни сув текинга йўқ қилишади. Милиция-ку, жуда хаддидан ошиб кетган. Бир чеълак шафтолига ҳам, колхоз справкасини кўрсат, деб сўрайди. Колхоз пахта экадими, шафтоли сотадими? Сборчи болалар бозорда ҳам хон, ҳам бек. Ҳар гал бозор дарвозасидан киришинг билан патта оласан, деб туриб олади. Докторларнинг бошлиқ иши йўқ шекилли, куткилагани куткилаган. Ҳўп, майли, шафтолини ҳидлаб кўрсии, нега сотадиган одамни ечинтириб қарайди?

Оқсоқол мана шунаقا бозор машмашалари билан овора. У медалли ўғлини ёнига олиб бозор катталарининг нафасини ичига тушндириб юбормоқчи эди. Боласи

ноқобииллик қилди. Неварадарининг ҳам бўйи чўзилиб бозор деса қочади. Айниқса, кўёви фронтдан қайтпб келиб болаларини қайнатаси билан бозорга боришини хоҳламади. Шу туфайли қайната-куёв, сан-манга бориб қолишиди.

Аъзамжон келган кунларда Оқсоқол келди-кетдини кутиш учун уч-тўрт сўм чиқимдор бўлиб, ўлимлик пули бузилган эди. Шунинг ўрнини тўлдириш ниятида Оқсоқол бозор тарафга серқатновроқ бўлиб қолди. Албатта, супурғи, помидор билан йўқолган пулнинг ўрни тўлмайди. Каттароқ бир иш қилинши дилига тугиб қўйган эди. Уша катта иш кечака оёгининг остидан чиқиб қолди. Эллик метр қизил баҳмал қўлга тушди. Оқсоқол икки соат савдолашиб сув текин қилиб олди. Ўғли ноқобииллик қилиб хотипиникига кетиб қолганида Оқсоқол шу нарсани йўқ қилиншга овора бўлиб турган эди. Ўғлининг кетидан юрай деса, нозик молни уйда узоқ сақлаб бўлмайди. Шунинг учун аввал молни сотиб, кейин ўғли билан жапжадлашмоқчи бўлди.

Бугун Оқсоқол ўша баҳмалини эшагининг тўқими тагига солиб, устидан хуржун ташлаб бозорга йўл олди. Хуржунинг икки кўзида чиллаки узум тўлдирилган иккита чеълак бўлганидан ўзи аввалгидек яна эшак кетидан пиёда кетяпти.

Шаҳарга кираверишда қатор чойхоналар бор. Бу чойхоналарининг сўрилари ҳамма вақт чойхўрлар билан тўла бўлади. Оқсоқол кўпинча бозордан қайтишда шу сўриларининг бирига ўтириб белидан нонни олиб, белбоғини дастурхон қилиб ёзади. Сўри устида қолган чойнакларнинг қопқогини очиб қарайди. Чойнаклар тагида қолган бир пиёла, ярим пиёла чойларини биттасига қўйиб самовардан ўзи қайнаган сув қўйиб келади. Самоварчи пул сўраса, бобиллаб беради.

— Шунинг учун ҳам сен самоварчи халқининг бирининг икки бўлмайди. Сен абллаҳлар худонинг сувига ҳам ҳақ сўрайсанлар. Бор, тошининг тер.

Оқсоқол худди шу гузарга етганда кимдир,— Оқсоқол бува,— деб чақирди.

Оқсоқолнинг иши тигиз. Бозор тарқалмасдан молини йўқ қилинши керак.

У овоз келган тарафга аланглади. Қараса, фронтдан келган уч-тўрт қишлоқ болалари чой ичиб ўтиришибди. Улардан бирин югуриб уннинг олдига келди.

— Аъзамжон акам кебдилар, деб эшилдим. Севиниб қолдингизми?

Оқсоқол унга ғаҳмат айтди, аммо ўзи шошиб турарди. Йингитнинг шериги унга чой тутди. Оқсоқол эшагини симёоч олдида қолдириб, сўрига омонатгина ўтиришга мажбур бўлди. Чунки патниса пашмак, қаймоқ, ширмояни ион бор эди. Шундоқ нарсалардан танаввул қилмаслик, пошукурчиллик бўлади, албатта...

Қуёш тепага келган. Тупроқ оёқни куйдирман дейди. Оқсоқол то текин ионушта қилиб олгунча эшак ҳам бир роҳат қилмоқчи бўлди. Қизинган тупроқни ҳидлаб пишқирган эди, тупроқ тўзиб кетди. Бундан роҳатланган эшак икки марта ҳиқиллаб, кейин кучининг борича ҳанграб юборди-да, тұпроққа ўзини ташлади. Ҳамма ёқни чангитиб у ёқдан-бу ёққа ағанай бошлади. Челак устидан отилиб кетиб узумлар тупроққа қоришли. Қоринбог узилиб, тўқим бир ёққа, эгар бир ёққа отилиб кетди. Ҳар бири ўн метрдан қилиб ўралган беш бўлак қизил духобашинг тахи бузилиб ёзилиб кетар, баттар тупроққа қоришарди.

Оқсоқол чойни ташлаб ўшаққа югурди. Эшакни тепли. Эшак парво қилмади. Уз ишини қилаверди. Думидан тортиди. Қари одамнинг тортгани қаёққа борарди. Эшак уни ҳатто сезмади. Думалайверди. Ким кўп, бозор атрофида бекорчи кўп. Айниқса, болалар қийқириб эшак атрофини ўраб олишли.

Тушлик қилгани келгаи участка милицияси ҳам сўрида ўтиради. У бу ҳангомани кузатиб тураркан, эшак тагида эзилаётган духобаларни кўриб ҳушёр тортиб кетди. Шунча нарса... Чол шунча баҳмалини қаёқдан олди? Бу хил молни комбинат энди чиқазяпти. Комбинатнинг моли дастгоҳдан чиқмаёқ, бу чолнинг қўлига тушибдида?! Милиционер шошилмай Оқсоқолнинг олдига келди.

Бу пайт эшак ишипи қилиб бўлган, ўриндан туриб силкинаётган эди.

Оқсоқол чойга чақирган болани қарғай-қарғай баҳмалларни йигиштирап эди. У шошганидан молларининг тупроғини ҳам қоқмай хуржунга тиқди. Челакни ҳам, узумни ҳам олмади, жаҳл билан эшагини бир тепиб жойидан қўзғатди-ю, орқасидан пилдираганича кетди.

Чойга чақирган йигит орқасидан қичқирди:

— Ота, челак қолди, узумлар қолди-ку?!

Оқсоқол унга қарамай аламли жавоб қилди:

— Пишириб е, катта холанг билан пишириб е, жувонмарг...

Милиционер унга эргашиб борарди. Балки, у шу тўполонда текширсам одамлар ўраб олади, гапни гапга қовуштирмайди, деб ўйладими, ё бўлмаса ўртага тушив кўнглини юмшатадиганлар чиқиб қоладими, ҳар қалай, у чолни сал нарнга бориб тўхтатмоқчи бўлди.

Жаҳлдан ҳам кўкариб, ҳам терлаб кетган Оқсоқол сал нари боргандан кейин холироқ тор кўчага бурилди. Тўхтаб эшагининг қоринбогини тортаман деб тургаңда милиционернинг қораси кўришиди. Оқсоқол шошиб эшакка минди. Қоринбое яхши тортилмаганидан узанги сирпаниб ерга тегиб қолди. Оқсоқол шошиб эшагини яна бир тепди. У пилдираганича кетди. Оқсоқол югурди. Аммо милиционер шошилмасди. Илгари бу кўчадан Оқсоқол юрмаган эди. Кўчанинг бошин берк экан. Тўхташга мажбур бўлди. Аъзойи баданидан тер чиқиб, кийим-боши шалаббо бўлиб кетди. Оқсоқол шунча ёшга кириб бугунгидақа иши юришмаган кунни кўрмаган эди. Ыкки чеълак пўсти торс ёриламан деб турган узумдан айрилди. Не-не оғир күнларини кўтаришган эшаги бугун унга хиёнат қилиди. Арзимаган иссиқ тупроқни бир ҳидлашдаёқ уни милицияга тутиб берди.

Оқсоқол бундан ҳам нозик жойлардан осонлиликча қутулиб кетган эди. Аммо бугунгиси у қадар нозик бўлмас-да, қутулишининг иложи йўқ эди. Чунки қочадиган, молини яширадиган жой йўқ.

Милиционер ҳамон шошилмай келар, Оқсоқол бўлса нима учунлигини ўзи ҳам билмаган ҳолда илжаярди. Ниҳоят, милиционер унга яқин келди. Оқсоқол унинг башарасига қарамаган экан, ўтган йили кузда икки яшик тўқсон бешинчи кўк чой билан қўлга тушганда шу мелиса унинг қарнилигини назарда тутиб қўйиб юборгани эди. Ҳар қалай, инсофи бор экан... Оқсоқолда аллақандай умид учқунн пайдо бўлди. Танасига жон кирди. «Дарвоқе, шу мелиса нос чекувчи эди». Оқсоқол шошиб белбогининг қатидан носқовогини олди. Атайн тутаётганини билдири-маслик учун ўзи чекиб ҳавасини келтиromoқчи бўлди. Шундай қилди. Оқсоқолининг айтгани келди. Милиционер илжайди.

— Қани, Оқсоқол ота, битта отайлик. Жуда хумориси тутиб кетди.

— Хўп, хўп, болангдан айланай, хўп. Нос керак бўлса ўзимга айт. Мендан бошқанинг носини чекма.

Милиционер кафтига тўлдириб нос тўкди-да, тилининг тагига ташлади.

— Йўл бўлсин, отахон?

— Шундоқ, шундоқ, эшакни совутиб юрибман.

Шу пайт тўғридаги эшикдан бир бола чиқиб милиционерга ўзини урди.

— Дада, дада, нима олиб келдингиз?

Милиционер ёнидаи битта бодринг чиқариб ўғлига берди. Бола яна юргурганича эшикка кириб кетди.

Оқсоқол умрида бунақа қўлга тушмаган эди. Шунча йил бозорга айланишиб, шунча тақиқ молни қўлдан ўтқазиб бунақа бўлмаган эди. Тумонат олдида эшаги молини кўрсатиб қўйди, ўзи боши берк кўчага кириб қолди, ўз оёғи билан милициянинг эшигига келиб тўхтади.

Оқсоқол дарров тилга кирди.

— Кўчангни топишга топиб, уйингни тополмай турган эдим. Яхшиям ўзинг келиб қолдинг.

— Ишингиз бормиди, ота?

— Жудаям унақа зарур ишим йўқ эди-ку, бир кўриб қўйишм керак эди. Уканг келди, укагинанг фронтдан омон-эсон келди. Шуни айтиб қўймоқчи эдим. Укагинанг ордерларини жаранглатиб келди. Келди-кетди билан анча чиқимдор бўляпман, бисотда озроқ баҳмал бор эди, болангни тўй қилсанг, кўрпа қавитарсан, бегонага кетмасин деб сенга олиб келаётган эдим.

Милиционер кулиб юборди.

— Оқсоқол ота, бу гапни қўйинг, баҳмални қаердан олдингиз? Шуни айтинг!

— Бисотдан, бисотдан чиқди, ука.

— Қани, бўлмасам, ўша бисотдан чиқсан молни бир кўриб қўяй.

Оқсоқол ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб кўрди, бўлмади. Охири эшакнинг тўқимини кўтариб баҳмални кўрсатди.

-- Оббо, Оқсоқол ота-е, отингизни Иноят оқсоқол эмас, Жиноят оқсоқол деб бекорга айтишмаган экан, ғхир бу ўзимизнинг комбинатдан яқинда чиқсан баҳмалку?!

Оқсоқол индамай тураверди.

— Оперpunktга борамиз, ўша ерда қаернинг моли өканлигини аниқлаб беришади.

Оқсоқол шошиб қолди.

†

— Қўй, укажон, қўй болангдан айланай, қўй. Шатта ўзйпг бир бало қилиб қўя қол. Майли, озроғини ол, ўша турки совуқларингнинг олдига олиб борма.

— Нима деяпсиз? Пора бермоқчимисиз?

— Пора эмас, падарка. Ҳа, падарка, ука.

Милиционернинг энди астойдил жаҳли чиқиб кетди.

— Бўлди, майнавозчиликни бас қилинг, кетдик.

Оқсоқол жойидан қўмирламай турарди.

— Рост айтяпсанми? Эсинг борми, ука?! Сал мияси йўқроқ мелиса экансан... Тайёр шунча пуллик баҳмални олмасанг кўр бўласан.

— Юринг деяпман!

У ёнидан ҳуштагини олиб оғзига солди.

— Қўй, қўй, чалма, нима қиласан одам йигиб. Ўзимиз тил топишиб кетамиз.

Милиционер жаҳл билан эшакни бир тепди. Эшак Оқсоқолдан бошқага кўнмас экан, жойидан жилмади.

— Кўнмадингми? Пушаймон бўласан, бола. Ҳозир дод соламан, бошимга одам йигиб, мелиса мени пастқамга опкелиб пора сўраяпти дейман.

— Ундан баттарини айтсангиз ҳам қўрқмайман. Кетдик.

Оқсоқол юришга мажбур бўлди. Сал нарига бориб яна тўхтади.

— Вей, ростдан олиб кетяпсанми?

Милиционер жавоб қилмади, кетаверди.

— Қаргайман,— деди Оқсоқол.

— Барибир қарғишингиз ўзингизга уради.

— Эмон қарғайман.

— Қанақа қарғасангиз ҳам барибир.

Оқсоқол нима қилишини билмасди. Нима деса бу ўжар милиционер уни қўйиб юбораркин?

— Менга қара...

— Ҳа, нима дейсиз?

— Боланг ўлсин, деб қаргайман.

Милиционер титраб кетди. Унинг бпр боласи фронтда ўлиб, дилидан ҳали алами кетмаганди. Пешонасида биттагина олти яшар боласи бор эди, холос. У шу боласини еру кўкка ишонмас, бола ҳам отасига ўрганиб қолганидан кечаси у билан ётарди. Тунги сменага кетган пайтларда бола неча марта уйғониб дадасини сўрарди. Оқсоқол шу болани қарғамоқчи.

— Нима дедингиз?

Боланг ўлсин, деб қарғайман. Тобути шу күчадан по-
пиллаб чиқсин, деб қарғайман.

Милиционернинг аъзон баданидан тер чиқиб кетди.
Кўз олди хиралашди. Гандираклаб елкасини деворга
урниб олди.

Оқсоқол айтган гапи қанчалик таъсир қилганини кў-
риб яна авжга чиқди.

— Ҳа, шунақа деб қарғайман, қўйиб юборсанг дуо
қиламан.

Милиционер унга ўқрайиб қаради.

— Расво одам экансиз. Боринг, йўқолинг.

— Ҳўп, ҳўп. Бахмални оласанми?

— Иўқол, ифлос!

Оқсоқол йигитлардек чаққонлик билан эшакка
минди-ю, кавушининг учи билан икки биқининг нуқди.
Эшак ҳам шуни кутиб турган экан, пилдираганича
кетди.

Кўча бошига етганда Оқсоқол орқасига қаради. Ми-
лиционер ҳамон қимирламай туради. У неча йиллардан
бери милицияда ишлаб ҳали бунақа муттаҳамнӣ кўрма-
ган эди. У нечалаб жиноятчиларни тутган, ҳеч ким уни
гапга кўндиrolмаган эди. Оқсоқол унинг юрагини чан-
галлаб олди. Ноилож қолди. Умрида биринчи марта жи-
ноятчини қўлдан чиқарди.

У қилиб қўйган ишига ўзи ҳам ҳайрон эди. Жаҳл
билан ерга бир тупурди-ю, орқасига бурилиб кетди. У
йўл-йўлакай сўкиниб борарди.

— Аблаҳ, ифлос, ярамас, муттаҳам, ҳаромхўр, ўғри...

IX

Правление мажлиси эрталаб соат саккизга чақирил-
ган эди.

Одамлар бирин-кетин идора олдидаги сўрига йиғили-
ша бошлашган. Солдатлик кийимларини ечиб яктак, дўп-
пи кийган жангчи йигитлар кетмонни ариққа ташлаб
нариги сўрида ўтиришибди. Аъзамжон ҳам ўшалар
тўдасида.

Правление икки масалани муҳокама қилмоқчи. Опа-
нинг аризаси ва жангдан қайтган йигитларни алоҳида
бригада қилиш ёки уларни бошқа бригадаларга тақсни-
лаш.

Зинада опа пайдо бўлди. У у ёқ-бу ёққа қараб Аъзамжонни топди-да, уни имлаб ичкарига чақирди. Аъзамжон нима гаплигига ҳайрон бўлиб кетидан ичкарига кирди. Идорада Асрора, Қишлоқ советининг раиси варайижроком вакили ўтиришарди.

Аъзамжон улар билан кўришиб, бир четга бориб ўтиреди. Опа бир-икки марта гапга оғиз жуфтлади-ю, гапиролмади. Аъзамжон ҳайрон бўлди. Охири опа ўрнидан туриб, уни яна ташқарига имлади. Коридорга чиқишиди.

— Менга қара, ука, дадаингнинг иши чатоқ, милиция қамаб қўйибди. Кеча бозордан олиб кетишган экан.

Аъзамжоннинг эти жимирилашиб, кўзи тинди.

— Шу гапни айтиб қўймоқчи эдим. Марғилонга тушиб бир хабар олиб қўй.

Аъзамжон бугун правление мажлисига катта умидлар, аллақанча режалар билан келган эди. У шунча ёшга кирган бўлса униш бирон яхши кунини дадаси татитмаган. Ҳамма вақт нимадир қиласди-ю, тўйни азага айлантиради. Ахир тўрт йил урушда юриб соғининг остонасига интилиб келаётганида ҳам эшигига етмасдан уни қон қилди. Уйининг қораси кўринмасданоқ хотинидан, боласидан, укасидан жудо қилди.

Этни тандан жудо қилиб бўлмас экан. Нима қипса ҳам дадаси. Боқиб ўстирган дадаси ахир. Уришиб бўлмаса, сўкиб бўлмаса.

Аъзамжон бўшашиб ташқарига чиқди. Одамларга ҳам аралашмай бир чеккага бориб, бошини эгиб ўтираверди. Унинг бу ҳолати фронтдан қайтган жангчидан кўра, қамоқдан қайтган маҳбусга ўхшарди. У одамлар кўзига қараёлмасди. Уни шу топда икки нарса эзарди. Қари одамнинг қамоқда ётиши, шу қамалган одамнинг боласи эканлиги.

Қоровул чиқиб ҳаммани чойхона орқасида тайёрланган жойга таклиф қилди.

Кенг майдонга скамейкалар қўйилган, юқоридаги столга қизил алвон ёзилган.

Қишлоқ советининг раиси мажлисни очди. У колхозга янги кучлар келгани, далалар уларнинг кучига зориқиб турганини узоқ, шошилмай гапирди. Шундан кейин правление жангчи ўртоқларни бригадаларга тақсимлағанини айтди.

Опа ўрнидан туриб ким қайси бригадага қўйилганини эълон қилди. Ажаб, Аъзамжонни ҳеч қайси бригадага киритишмабди. Нега? Балки дадасининг қамалгани учундир. Ер ёрилмади-ю, Аъзамжон ерга кириб кетмади. Ўтирган ерида чўкиб кетаётгандек, борган сари кичрайиб кетаётганга ўхшарди.

Қишлоқ советининг раиси яна ўрнидан турди. Унинг қўлида қоғоз. Ҳамма жимиб қолди.

— Ўтоқлар, опа раисликдан бўшатишимизни сўраб ариза бердилар. Шу масалани сизнинг муҳокамангизга ташлаіман.

Фовур-ғувур гав бошланди. Бирор тушмасин, бирор ўзи яхши эди, деб луқма ташлай бошлади. Кимдир:

— Ўрнига ким бўлади? — деб қичқирди.

— Шунн гаплашмоқчимиз-да, — деди Қишлоқ советининг раиси. — Аввал онанинг аризасини муҳокама қилийик. Опа аризада қариб қолганларини, катта хўжаликка раҳбарлик қилини оғирлик қилаётганини айтибдилар. Биз маслаҳатлашиб опанинг илтимосини қондириш кераклигини ўйладик. Мана, йигитларимиз қайтиб келишди. Эндп бундан бу ёқ одамга ёлчиб қоламиш. Янги ерлар очиш масаласи олдимизда турибди. Хўш, нима деймиз, аризага хўп деймизми, ё йўқ.

Одамлар бараварига йўқ, деб қичқириши.

— Ўзи яхши.

— Опа яхши ранс.

— Опа биз йўгимиизда болаларимизга ҳам она, ҳам ота бўлган.

— Узимиз ишига қарашамиз. Қийнамаймиз.

Ҳамма ёқ ола-фовур бўлиб кетди. Охири опа ўрнидан турди.

— Раҳмат, укажонлар. Шунчалик илиқ-иссиқ гапларинг учун каттакон раҳмат. Энди бу ёғи бўлмайди. Чарчадим, тобим ҳам йўқ. Колхоз катта, иш кўп, бу ёғига кучим стмай, сизларни уялтириб қўяман. Ёшлардан қўяйлик. Хўп денглар. Менга қийин бўлади. Уруш пайти бошқа гап эди. Қимиirlаган жонки бор нимадир қилиши керак эди. Виждоним буюрганича, кучим етганича ишладим. Бу ёғига энди йиқилиб қоламан. Хўп денглар, укажонлар.

Опанинг астойдил ялиниб айтган гаплари одамларга таъсир қилди.

— Ундоқ бўлса майли, қийнаманглар қари нарсанц,

— Аммо правление рўйхатида қолсин, тажрибаси бор, иисофи бор.

Ҳар ер-ҳар ердан чиқаётган бу луқмаларга опа гоҳ илжайиб, гоҳ жиддий қараб қулоқ солиб ўтиради.

Раисликка янги номзод эълон қилинди.

— Асрора Ҳакимова.

Бирдан жимлик чўки. Қейин олд қаторга ўтириб олган қизлар, хотинлар чапакни бошлаб беришди. Кимдир, раис әркаклардан бўлса яхши бўларди, деганди, унга бошқаси жавоб қилди.

— Асрорани әркак деса ҳам бўлади. Ўята йигитга тенг келади.

Якtagининг устидан тўртта медаль тақиб олган шоп мўйловли жангчи йигит ўрнидан турди. Боя ране әркаклардан бўлсия деган одамни тўда орасидан топиб жавоб қилди.

— Ия, шу гапни сен айтдингми. Эсингда борми, Асрора билан кураш тушганингда йиқилиб тупроққа қоришиб кетганинг.

Қийқириқ бўлиб кетди.

— Мард бўлсанг чиқ. Яна курашга соламиз.—Медалли йигит хўрозга ўшаб бўйини чўзиб қойил қилдимми, деган маънода атрофга қаради.— Асрора раисликка жуда бол қиз. Агар рози бўлсанглар, жангчи ўтоқлар, мен фронтовиклар номидан шу номзодни қувватлайман. Қани, фронтовикларниң гапини иккита қиладиганин кўриб қўяйлик.

Аъзамжон гапга ҳам аралашмас, чапак ҳам чалмасди. Бошпни эгиг ўтирганича ҳеч қачон омадга йўл бермаган ўз тақдирнни қарғарди. Агар дадам қамалиб қолмаганда, албатта, мени раис қилишарди, деб афсусланиб ўтиради.

Райижроком вакили сўз олди. У Фаргона область партия комитети ва область ижроня комитети Ёзёвон чўлларини ўзлаштириш учун умумхалқ юриши бошлаганини хабар қилди.

— Ҳозир Ёзёвон тўрт тарафдан сиқиб келингапти. Бир тарафдан Андижон, бир тарафдан Наманган ёшлиари юриш бошлашди. Тошлоқлик колхозчиларниң чўлга биринчи юриши бу чўлдан яхши ҳосил олиш мумкинлигини исбот қилиб берди. Ҳозир Найманда очилган ердан областда энг кўп пахта ҳоснли олингапти. Шунинг учун ҳам область ташкилотлари ёшларни шу чўлга чақиряпти.

Истаганлар колхоз правлениесига учрашиб, хоҳишиларини билдиришлари мумкин.

Шундан кейин у Наймандаги ерларга пахта экилгани, ҳозир бу ғўзалар парваришсиз ётганини айтиб берди.

— Деярли ҳамма ишни техника бажаради. Туркистон ҳарбий округи ўз ихтиёридаги машиналарни чўлни ўзлаштиришга беряпти. Фронтчи ўртоқлар бу машиналарни бошқаришда актив қатнашишлари керак.

Боя Асрорани ёқлаб чиққан медалли йигит янадан ўрнидан турди.

— Узимизнинг колхоз нима бўлади?

— Жанг бўлган жойлардан тинмай эшелонлар келиб турибди. Кунига районимиз бўйича элликдан ортиқ жангчи қайтиши. Йигитларимиз ҳали кўп келишади. Колхозимизга ҳам, чўлга ҳам одам етарли бўлади. Бу тарафдан хотиржам бўлнинг.

Аъзамжоннинг кўнглида умид учқуни йилт этиб қолди. У ҳам шу чўлга кетса нима қиласкин. Бу ерда унинг қадрига етишмаяпти, хўрлашяпти.

У калласига келган фикрини аниқ ўйлаб кўрмадек, ўрнидан туриб қичқириди.

— Мен бораман. Мени ёзинг.

Ҳамма гур этиб орқага ўгирилди.

Асрора ундан бу хил гапни кутмаган эди.

— Сиз бормайсиз. Правление сизни механизация бўйича инженерликка тайинламоқчи.

— Истамайман,— деди Аъзамжон қатъий.— Кетаман.— Хотин киши ранс бўлган колхозда ишламайман.

Орқада, хотинлар орасида ўтирган Диlldор сесканиб кетди. Аъзамжон нима қилмоқчи. Уйини, бола-чақаларини ташлаб кетмоқчими. Нега ундан, ўз хотинидан бир оғиз сўрамади. Нима, Аъзамжон илгаригича уни лисанд қилмоқчи эмасми, уни ювош, бўш-баёв хотин деб ўйлагяптими. Йўқ, Диlldор у ўйлаганлардан эмас. У ўз ҳақини таниган, энді ўзини бирорга оёқ ости қилдириб қўймайди.

Диlldор ҳам ўрнидан турди.

— Мен бормайман.

Аъзамжон ҳали жойига ўтиргмаган эди. Хотинилинг ўрнидан туриб унга терс гап айтганидан ғазаби келди. Наҳотки ўз хотини ҳам унга қарши бўлса, наҳотки у ўз эрига яхши кунин раво кўрмаса. Бу қандоқ гап.

— Сен бормасалг, ўзинм кетаман.

У шундай деди-ю, тўинни қўлтиқлаб йигиндан чиқиб кетди. Каллада минг хил ўйлар билан дала қезаркан, ўзидан-ўзи гоҳ Диlldор билан, гоҳ дадаси билан уришарди. Баъзан олисда ёнган чўғдек милт этиб Низомжон эсинга келиб қоларди. Наҳотки шу кичкинагина, нимжонгина укасичалик бир сўзли бўлолмаса. Ахир у айтган жойидан кесди. Дадасининг зулмидан, қарғишларидан қўрқмади. Кетди. Кетиб баҳтини топиб олди. Аъзамжон укасичалик бўлолмайдими?

Низомжон унга қатъиийлик берди. Унинг ишлари, бир сўзлилиги унга қанот бўлди-ю, агар Диlldор кўнмаган тақдирда ҳам ўзи йўлга чиқишига аҳд қилиб қўйди.

— Кўнса-ку, ҳа-я, кўнмаса этагимни қоқиб, чиқаман кетаман.

У ўйлаб-ўйлаб, юриб-юриб чарчади. Тегирмон олдига келиб харсангга ўтирди.

Тегирмон гувпллайди. Сув тўзонлари унинг бетларига сачрайди. Деворлардан, уп тўзонига беланганд оипоқ тол танасидан ачиған хамир иси келади.

Қош-кўзи ун гардига белангани тегирмончи чол чиқди. Этагинга юз-кўзини артиб унинг ёнига келиб ўтирди. Чолнинг қовоги солиқ. Йиғлагаш бўлса керак, кўзларни қизариб кетган эди. У ўтираркан, ўзидан-ўзи гапираварди.

— Э, худо, бандаларингда шунча қасдинг бормиди? Мунча қийнамассанг, мунча қийнамассанг.

Аъзамжоннинг эти сесканиб кетди. Чолнинг ўғлига бир гап бўлган, деб ўйлади. Қора хат келдимикин. Чолнинг лочинидек ўғли бор эди. Наҳотки, наҳотки...

Чол қимирламай ўтирас, офтобда дон талашаётгани чумчуқлардан, мусичалардан кўзини узмасди.

Тегирмончининг ўғли урушдан олдин колхозда сувчи эди. Аъзамжон ўртоқлари билан қулоқ бошига бориб балиқ тутишарди. Тегирмончининг ўғли саримсоқ пиёз билан балиқ қовуриб берарди. Тол шохида доимо дутор илиғлиқ бўлар, сувнинг намидан ипи бўшашиб кетаверганидан у бир маршининг ярмига етмай яна созларди.

Демак, шу бола ҳам ўққа учиди-да. Шу топда Аъзамжоннинг хаёлидан минг хил ўй ўтди.

Чол бошини кўтарди. Фамгин кўзларини Аъзамжонга узоқ тикиб хўрсинди.

— Қандоқ қиласан энди, болам. Кўргилик экан. Келмасингдан яна кетадиган бўлиб қолдинг.

Аъзамжон унинг гапига тушунмади. Е чол унинг Ёзёвонга кетишини эшитдимикини.

— Гитлери Улиб, япончиқибди эди.

Аъзамжон чолнинг гапларига тушунмади.

— Нима деяпсиз, ота?

— Ия, хабаринг йўқми? Урушдан келган болалар гурра-гурра воёнкоматга кетишапти-ку. Япон дегани билан уруш бошланибди.

Аъзамжонининг вужуди каракт бўлиб қолди. Нима дейишини, нима қилишини билмай эсанкиради. Чол яна гапирдл.

— Усмонгинадан хат олган эдим, бугун-эрта бориб қоламан, деб ёзган эди. Яна қон, яна ўқ. Э, худо, бу қанақаси бўлди.

Аъзамжон ўрнидан турди. Демак, уруш бошланган. Эски фронтчилар яна сафарга отланишган.

Аъзамжон малол келиб ўрнидан турди. Эиди чўлга кетниш керак. Янги ер очаётганларни восикомат чақирмайди. Тезроқ чўлга жўнаб қолиш керак. У орқага қайтар экан, қишлоқ йигитларига дуч келди. Нима гаплигини ташвишланиб сўради.

— Қўрқма, ошнам, бизни олмас экан, сен билан бизсиз бир ёқлик қилишар экан. Бориб кетмонингий чопавер.

— Ростдан урушии?

— Япон билан ёлғондакаси урушиб бўладими?

Йигитлар ўтиб кетишиди. Аъзамжон қаёққа боришини билмай йўл ўртасида туриб қолди.

Аъзамжон Ёзёвонда нима қилишини ҳали билмасди. Агар у ерда ҳам уни хафа қилишса, «қўриқ ерингни онангга бер-е», дейди-ю, чопонини елкасига ташлаб кетаверади.

Аъзамжон ҳали кўчиб бормаган жойида ҳалитдан ўзини омонат сезарди.

X

Дилдор нима бўлаётганини билолмасди.

У бошидан шунча оғир кунлар ўтган бўлишига қарамасдан ҳалигача пишмаган эди. Дарров жаҳли чиқар, бир лов этиб, яна ўчиб қоларди. Ана шу хусусияти унга қаинча қора кунлар солди.

Бугун эрталабки тумонат орасида эрининг юзига обектираб, у бораман деган жойга, бормайман, деганида

Фикрида қатъий эди. Энди у бу фикриданаң қаһтди. Эр қаёққа бошласа, хотин ўшаққа бориши керак.

Дилдор шу ёшга кириб бирорнинг дилини оғритмаган. Унинг дилини оғритганлар кўп бўлган. Дилдор ақалли жавоб учун, аламини босиш учун бирон оғиз аччиқ жавоб қилмаган. Ўйига келгандা, нега аламини олмаганидан ўзини ўзи койирди. Бугун ҳам шундоқ бўлди. Ўзни унутиб, Аъзамжонни ўйлаб кетди.

Бечора, хотиним йўқ демайди, деб шу гапни айтгандир. Менинг терс жавобим кўнглига қаттиқ ботгандир. Йигит бошини ҳам қилиб қўйдим. Нега бунақа қилдим ахир!..

Дилдор ана шундай кўнгилни бузадиган ўйлар билан банд эди. Бирдан уруш хабари келди. Бу совуқ хабар ҳалқни бир чайқатди. Ҳамманинг юзида, кўзида ташвиш. Дийдор кўришганлар, ҳижрон азобларини орқага ташлаб баҳтдан маст бўлган кишилар яна ҳушёр тортиб кетишиди. Ҳамманинг кўзига оловлар, қонсираб ётган аскарлар кўринди, бомбаларнинг портлашн, ажал уруғини сочаётган самолётлар гуриллаши эшитилиб қолди...

Дилдор ўзини унуди. Эри яна шинель киядими, яна боласини тирик етим қилиб ташлаб кетадими? Нега уни хафа қилдим, нега дилини оғритдим. Атрофида парвона бўлиб айлансан бўлмасмиди? У албатта кетади. Шунча олис йўлдан соғ-омон келиб нима рўшнолик кўрди. Бир ёқда дадасининг хархашаси, опасининг аламли гаплари. Дилдорнинг ўзи унга нималар демади, нималар қилмади? Остонадан қувлади. Тумонат ўртасида унинг бетига сапчиdi.

Уруш хабари Дилдорнинг кўзига дунёни қоп-қоронги қилиб қўйди. Аъзамжон қаёққа борса бораман. Истаса жангга ҳам бирга кетаман. Ундан бир қадам ҳам жилмайман. У нима бўлса, мен ҳам шу...

Дилдор уйга келди. Дадаси неварасини тиззасига ўтқазиб қимирламай ўтирибди. Бола ухлаб қолган.

— Күёвингиз келмадими?

Дадаси болани уйғотиб юбормаслик учун йўқ ишорасини қилди. Юнусали ота уруш хабарини эшишмаган бўлса керак, хотиржам ўтиради. Неварасини бағрига босиб, пиш-пиш ухлашини эшитар, бола ҳидидан маст бир ҳолда оламнинг лаззатини сураётгандек эди. У Дилдор юзидаги ҳаяжонни сезмади.

Дилдор яна кўчага югурди. Гузарга чиқди, самовар-

да ҳам йўқ. Таниш билишлардан сўради, кўрдим деган одам бўлмади. Бирдан Дилдорнинг юрагини ваҳм босди: «Кетган, албатта кетган. Ё фронтга, ё чўлга...»

Унинг тарвузи қўлтиғидан тушди. Юраги сиқилиб йўл четида ўтирганча қолди. Катта йўлдан гур-гур машиналар ўтиб турибди. Бирор ҳаяжонда, бирор хотиржам. Эскирнб, тошбақа қиёфасига кирган «эмка» машинаси орқасидан кўтарилиган чангни устига шопирнб тўхтади. Ундан Асрора тушди.

— Нима қилиб ўтирибсан?

Дилдор этагини қоқиб ўрнидан турди.

— Аъзам қани?

Дилдор бош чайқади.

— Қани, чиқ машинага.

Дилдор бир сўз демай машиннанинг орқасига чиқди.

Асрора ҳам безовта кўринарди. Машина правление олдида тўхтаб, уларни ташлаб ўтиб кетди. Иккови ичкарига киришди. Асрора ўйчан кўзларини ўртоғига маъюс тикди.

— Э, ўртоқжон, сенга ҳавасим келади. Сени қара-ю...

Унинг нимасига ҳаваси келади. Аҳволини кўриб турибди-ку! Дилдор ҳайрон бўлиб елкасини қисди.

— Эринг бор, боланг бор. Менинг нимам бор, кимим бор.

Дилдор нима дейишини билмай, деди:

— Ахир сен ҳам Қаримни кутяпсан.

— Карим узоқда. Япон билан олишяпти. Бир урушидан чиқиб бошқа урушга кирди.

— Аъзам акам ҳам бекор турмас, у ҳам кетар урушга.

— Йўқ,— деди Асрора, ҳозир районга тушдим. Фронтга ҳеч кимни олишмасмиш. Фронтчилар далага чиқиншин, Ёзёвонни ўзлаштиришсин, дейишаپти. Бир-икки кундан кейин районимиздан юз ўттиз киши Ёзёвонга кетишади. Ўй-жой, ҳамма нарса тайёр экан. Агар боргинг келса майли, колхоз розн.

— Нима, бизни ҳайдаяпсизларми? Сен раис бўлиб биринчи ишни мени ҳайдашдан бошламоқчимисан? Дуруст. Яхши ўртоқ экансан.

Асрора унга ётиғи билан тушунтироқчи бўлди. Унинг ёнига бориб ўтирди.

— Менга қара. Сен ўзинг одаммисан, нимасан? Бутун уруш ичи ўз ташвишимиз қолиб сенинг кўнглингни

кўтариш билан опора бўлдик. Очиқ айтаман, хафа бўлсанг ҳам ўзинг биласан, хафа бўлмасанг ҳам. Укаси билан юриб, акасига тегдинг — бу бир. Сени деб Низом туғилган қишлоғидан бош олиб кетди — бу икки. Акаука юз кўрмас бўлиб кетишди — бу уч. Бутун звено бўлиб болангни боқиши — бу тўрт. Сени деб ота бола, опа-ука бир-бирига тескари бўлиши — бу беш. Ҳўш, сендан бўшқа ташвишимиз йўқми? Ҳаммаси сенинг эркалигиндан, кўзинг очилмаганидан. Агар кетсанг, рўзгор бошингга тушиб одам бўласан. Кўзинг очилади.

Дилдорнинг кўзи тиниб кетди. Асрора ҳамиша унга шунаقا қўпол гапиради, ётиги билан гапиришни билмайди. Алам билан унга қаради:

— Қишлоққа сирмай қолдикми? Қутулолмай юрганимидинглар? Ҳали ўзим боққанман, едирганман, ичирганман ҳам дерсан?

Асрора жиддий деди:

— Шунақалигини ҳалиям билмайсанми? Колхоз боқмай ким боқди. Звено қизлари бўлмаса, опа ўртага тушмаса, очдан ўлиб кетардинг. Қани, айт-чи, уруш ичи колхозда ишлаб нимани қойил қилдинг? Қизлар ҳам ўзи учун, ҳам урушдагилар учун икки-уч нормадан ишлашди. Сен ақалли ўзинг учун ҳам ишломадинг-ку! Майли, кўнгли яримта, бошида кулфат, деб аядик. Ииғлаганингда овутдик. Сен кимни овутдинг? Кимнинг бошини силладинг? Уят керак. Сени эркалатиб қўйдик. Чиройлисан дедик, нозиксан дедик, эринингни урушдагилигини андиша қилдик, қайнатангнинг пастлигини ҳисобга олдик, қайнагачингнинг худо урганлигини ҳисобга олдик, умуман, ўзинг ўлгур сухсурдексан, аёл кишининг ҳам киннаси кирадиган чиройингни андиша қилдик.

Дилдор кулиб юборди:

— Э, ўле, қаёқдаги гапларни гапирасан-а?

— Куладиган гапми шу. Тўғри айтяпман. Бу ерда турсаларинг сенларга рўшнолик йўқ. Қайнатанг билан қайнагачинг кун бермайди. Шартта кўрпа кўтариб қолсаларинг қутуласанлар. Нима, Ёзёвон қочиб кетибдими, чақирса овоз етадиган жой. Сизларни ҳеч ким мажбур қилаётгани йўқ. Ўйлаб, яхшилаб ўйлаб кўринглар. Менимча, Аъзамжон тўғри ўйлаяпти. Уша ерда икковлалингнинг ҳам баҳт топиб кетишлариннга кўзим етиб турибди. Агар Қаримжон омон-эсон қайтиб келса, раислигини ҳам ташлайман, кетаман, кетамиз. Ана ўша ерда

ўзимизни кўрсатамиз. Мингайиб юрадиган амманинг бузоги Низом нима бўлди? Йўлини топиб кетди. Неча марта газетага ёзилди. Кеча радиода ҳам гапириши. Бу ерда деворий газетага ҳам оти ёзилмаган эди. Хўш, нима дейсан?

Дилдор индамади. У Асроранинг гапларини танига сингдиришга уринарди. Айтган гапларн рост. Уруш ичи бошқаларга товон бўлиб яшади. Иноят оқсоқолга ўйинчоқ бўлди. Укасига ўптириб, акасига тегди. Эридан қора хат келганда яна укасига тегмоқчи бўлди. Дилдор шу пайтгача ўз қилмишини мұхокама қилмаган, қилган ишинн дилга солмаган эди, бошқалар дилга солиб юришган экан. Дилларидан энди тилларига чиқди.

У шу бир неча минут ичида яшаб ўтқазгаш умриннинг тўрут йилини кўз олдига келтиреди. Асроранинг гапларини рад қилишга уриниб кўрди. Уни ёлғончи қилишга баҳоналар қидирди. Аммо биронта баҳона тополмасди. Топган баҳоналари шу қадар асоссиз эдикни, гапиришга оғиз жуфтлаши биланоқ ичида уқаланиб кетарди. У фақат биргина гап айта олди холос:

— Ҳаммасини ичинингга ташлаб юрган экансан-да!..

— Бўлмасам-чи. Урушга борган ҳам, бормаган ҳам ҳисоб беради. Сен нима дейсан? Агар биронта баҳона тополсанг, ҳамма гуноҳингни кечишлари учун ўзим кафил туриб бераман. Қани, айт?

Дилдорнинг боши эгилди. Асрора уни босиб-босиб, эзиб-янчиб гапиради. Каримжоннинг бу урушдан у урушга кетишинга ҳам шу Дилдор сабабчидек аламини ундан олмоқчи бўларди.

— Менга қара, Аъзам дуруст бола экан. Билмадим, дурустлигиданми, битта боласини ўйлаганиданми, сен билан яшаб кетди. Агар мен унинг ўрнида бўлсан орқангга битта тепиб, бор, аравангни торт, менга сендақа хотин керакмас, дердим.

Дилдор унга ёшли кўзлари билан зардали қаради.

— Ҳа, сен шунаقا қиласан, сенинг қўлингдан бунаقا иш келади. Сени раис қилишаётганда мен ўлгур нега қўл кўтардим. Бошимга бало келсин деб, қўл кўтарган эканман.

— Сен қўл кўтармассанг ҳам раис қилишаверарди. Сенинг қўлинг кўтарилини нима-ю, кўтарилемади нима. Сен колхоз учун ҳеч гап эмассан.— Асрора деразадан

учиб тушган чумчук парини столдан пуфлаб учирнб юборди.— Мана, шунақа нарсасан.

Дилдор чидамади. Овозининг борича, ғазаби, нафрати, асабининг борича қичқирди.

— Бўлди. Бўлди, бас! Кетаман. Мутлақо кетаман. Кораларингни кўрмайдиган бўлиб кетаман.

— Жуда яхши қиласан,— деди Асрора хотиржамлик билан.

Дилдор шарт ўриндан турди-ю, эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди. У уйига кўз ёшларини шашқатор тўкиб йиглаб борарди. У нега йиғлаяпти, ўз қилмишигами, Асроранинг тўппа-тўғри юракка бориб санчиладиган пайзадек тиғдор гапларигами, ўзи билмасди. Ҳар қалай, Асрора унга кимлигини айтди. Ойна тутиб ўз башарасига қарашга мажбур қилди. Дилдор ҳали ҳам ўзини ўзи танимасди. Қандайдир ўч, ниманингдир алами деб биларди. Ахир у Асрорага бирон оғиз гап билан жавоб қилолмади. Ана шуниси унга алам қиласди.

Дилдор уйга йиглаб кирди. Ариққа олма оқизиб ўйнаётган ўғли онасишинг важоҳатини кўриб ҳар галгича унга отнлмади. Турган жойнда қора тугмадек кўзларини қимирилатмай қараганча тураверди. Аъзамжон айвон даҳанида пяғнга қўлинни тираб ўтирас, соchlари бошидан ошиб, пешоналарини, қош-кўзларини тўсган. У тинимсиз чайқалар, гоҳ-гоҳда отга ўхшаб пишқиради.

Аъзамжон маст эди. Самоварнинг оташхонасига маҳчили кийдирив, ўт олдираётган дадаси ҳайронликда туриб қолди. Нима бўлди. Куёви фронтдан келгандан бери бу уйнинг осойишталиги бузилди. Ҳар куни уриш, ҳар куни йиги. Бугун куёви фирт маст бўлиб келди. Кетидан қизи йиғлаб кирди. Нима гап?

Юнусали ота шу кунгача уларнинг борди-келди гапларига аралашмай, чидаб келарди. Энди чидамади. У оҳиста юриб күёванинг тепасига келди.

— Нима гап болам? Тинчинглар бузилиб қолди?

Аъзамжон бош кўтармади. Жавоб ўрнига бошини чайқаб пишқиради. Чол жавоб кутиб узоқ турди.

— Бунақада турмушларингнинг шираси кетади. Авжин ўйнаб-куладиган пайтларингда жанжалдан бўшамасанглар, кейинни қийин бўлади. Эркак одам бир сўзли бўлади. Хотинингиз енгиллик қилаётган бўлса, сиз оғирлик қилинг. Келганингизда бағримиз бутун бўлиб қолди, деб бошимиз кўкка етган эди. Мен-ку майли, бола но-

тинц бўлиб қолди. Сизга қараб бир жавдираиди, аясига қараб бир жавдираиди. Бўлмайди бунақада, болам. Узингизни ушланг. Рўзгорчиликда ҳар гап ўтади. Биринчлар енгил бўлсанглар, биринчлар оғир бўлинглар. Қарсакни икки қўлдан чиқариш керак.

Аъзамжон яна индамади. Ўндан жавоб бўлавермагач, чол уларни ўз ҳолларига ташлаб чиқиб кетмоқчи бўлдий. Неварасини эндии опичлаётган эдӣ Диlldор чиқди.

— Дада, болани қўйиб кетинг.

Чол қизига ҳайрон бўлиб бир қаради. Кейин, ҳай, майли, дегандек ҳардамхадл кўчага чиқиб кетди. Бола хомуш бориб супага ўтирди. Диlldор келиб эрининг ёнига ўтирди-да, елкасига қўлини қўйди. Аъзамжон қўлини ёдиб ташлади.

— Менга қаранг, менга қаранг, деяпман.

Аъзамжон қарамади. Диlldор уни мажбурап ўзига қаратди. Аъзамжоннинг кўзлари қизарган, ияғига тираглиб ўтирганидан даҳашининг четлари бурушиб қолган эди.

— Хўп, майли, кетамиз. Мен ҳам бирга кетаман. Сиз қаёққа борсангиз мен ҳам қолмайман. Тамом.

Аъзамжон тиzzасига таяниб ўриидан турди-да, нималарнидир ўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Қаёқда эдингиз? — леди Диlldор.

Аъзамжон дарров жавоб бермади. Малол келгандек қийналиб жавоб қилди:

— Дадамнинг олдига бордим. Қамалиб ётибди. Бахмал билан қўлга тушибди.

Дилдор ҳайронликда қотиб қолди. Аъзамжон дадил келиб унинг икки қўлидан ушлади.

— Тезроқ кетиш керак. Тезроқ. Биласанми, мелисадан дадамнинг эшагини ҳайдаб келаётганимни ҳамма кўрди. Одамлар уруш ташвишида, мен отамнинг эшагини ҳайдаб юрибман. Шармандалик, бу қандоқ шармандалик. Гузардагилар мени эрмак қилишди. Оқсоқолнинг меросхўрни келяпти, меросга эшак тегипти, деб асқия қилишди. Орқамдан анча пайтгача кулги эшитилиб турди. Қетайлик, жон Диlldор, кетайлик.

— Дадангизнинг иши бир ёқлик бўлмай туриб-а?

— Нима бўлса бўлди, жазасини тортсин. Ўзи жавоб берсин. Қетамиз. Дадамнинг овози, қилмиши эшитилимайдиган жойга кетамиз.

— Хўп. Хўп, Аъзамжон ака. Сиз нима десангиз шу.

Аъзамжон отасининг қилмиши кўзини очган бўлса, Дилдорнинг кўзини Асрора очди. Агар Асрора унга бояги гапларни айтмагандан у ўз қишлоғидан қимирлас- мас эди. Тинч, бежанжал яшаш учун кетишлари албатта керак.

Дилдор бу гапга энди тушунди. Қаёққа боради, нима қилади, қандоқ яшайди, бу ҳали номаълум эди. Ёнида арслондек, тогни урса талқон қиладиган азамат эри турганда ташвиш қилишга ҳожат йўқ эди.

XI

Аъзамжон фронтдан қайтаману, уч-тўрт ой қишлоқда медалларимни жаранглатиб юраман, деб ўйлаган эди. Хаёлида бутун қишлоқ томга чиқиб уни кутиб турибди. Бири қўлига сув қўйган, бири сочиқ тутган...

Ундоқ бўлмади. Хотин тепа тўнини тескари кийиб ўйига келмади. Ота эр-хотин ўртасига қора ботир бўлиб тушди. Опаси икковини гиж-гижлашдан бўшамади.

Устига чиқиб тепкиласа ҳам жигарники ўтмас экан. Аммо хотиннинг бемаврид чимирилгани рўзгорда кўп аччиқ-чучукка сабаб бўлади.

Лъзамжон қўлинни ювиб қўлтиққа урганди. У ҳозир алам оташида ёнарди. Узини қишлоқдан — туғилиб ўс- ган қишлоғидан қувилган ҳисобларди. Наҳотки тўрт йил қон ичида кезиб, не ўлимлардан омон қолган солдат ўз ўйига сиғмаса. Унга чўл йўлини кўрсатиб қўйишиди. Мана кетяпти. Ҳали кўрмаган, билмаган ёқларга кетяпти. Бир ўзи бўлса ҳам майли эди. Хотини, боласи билан қувилиб кетяпти. Қайси гуноҳи учун?

Аъзамжон кечаке эрталаб Ёзёвонга бориб, қаерда туради, қай вазифада ишлайди, шуни билиб келиши керак эди. Ўжарлик қилиб бормади. Хаёлида кимдир: Аъзамжон бормасин, қишлоғимизга Аъзамжон керак, Аъзамжон кетса қишлоғимизнинг ҳоли нима кечади, дейди- тандек эди. Аммо ҳеч ким бу гапни айтмади. Мана, у юқ машинасининг тепасида бир ўзи кўрпа қучоқлаб тебраниб-тебраниб кетяпти. Хотини боласи билан кабинада — шофёр ёнида.

Бир палакда неча хил қовун, дегандек Аъзамжон ўсган оиланинг болалари бир-бирига ўхшамаган чиқди. Ота мол-дунё олдида ҳар қандай пасткашликдан той- майди. Онаси раҳматлик мунгли, қобил хотин эди. Опа-

си фақат отага тортди. Низом бўлса тўнг, кечгача оғзини пойласанг ҳам бир сўз чиқмайдиган камга бола бўлди. Аъзамжон ўжар, сал гапдан қизишиб кетадиган, иш қилса охири нима билан тугашини билмайдиган, қилгак ишидан, айтган гапидан кимдир озор чекниши мумкинилигини хаёлига келтирмайдиганлардан эди.

Хозир чўлга бола-чақаси билан кетяпти. Чўлда нима қилади? Қаерда туради? Бир гап бўлар!

Чўл осмони бир хил турмайди. Бир нафасда минг хил рангда товланади. Ким билади, ерда кўзни овлайдиган бирон ранг бўлмаганидан осмон шундоқ кўринар. Чўл булути ҳам бошқачароқ. Қоп-қора. Оғир, жуда оғир. Худди қўрғошинидек. Олисда кўринадиган бир-икки туп қайрагоч ҳам одамга қандайдир умид туғдиради.

Аъзамжон тушган машина олисда паранжи ёспинган хотинидек кўринган бир туп қайрагоч томонга интиларди. Аъзам унга ҳам қарамас. У ўз ўйлари билан банд. Кўзлари лип-лип ўтаётган туз босган ерларга маъносиз тикилганича, аламда ўрталиб борарди.

Агар Дилдор бўлмаганида у аллақачон узоқ жойларга кетиб қоларди. У оғигига кишан бўлиб ёпишиб олган...

Ӣўл-ӣўлакай қамиш бўйи инҳоллар учрай бошлади. Бу дарахтлар шу баҳор ўтқазилган бўлса керак, кўплари ҳали барг ёзмай сўррайиб турибди. Аҳён-аҳёнда кўк чойнинг шамасидек япроқчалар ҳам кўринниб қолади. Қўчатлар таги қор ёққандек туз босган. Умуман, шўр қоплаган кенг чўл овқати чала ейилиб ювилмай эфтобда қолган лаганга ўхшарди. Иўл четларида аҳён-аҳёнда учраган артезнан қудуқларидан отилиб чиқаётган шаффоф сув осмонга учиб кетаётидими, ерга кириб кетаётидими билиб бўлмасди. Ақалли бир бўйра ерни намласа-чи.

Аъзамжон ичидан, бу ерлар қачон сув ичади-ю, қачон бир гиёҳ унади, деб дилидан ўтказарди. У йўлга чиққанда шамоллар, бўронлар қутурган чўлда ё бўрилар билан олишиб, ё тошқинларни тўсиб икки кундаёқ кимлигимни кўрсатаман, деб ўйлаган эди. Ҳозирги манзара тамоман ҳавфсаласини пир қилди. Агар хотини билан боласини олакелмаганда аллақачон орқага қайтарди.

Машина шу кўйи тақириклардан, қоракўл терисидек живир-живир қумликлардан олиб ўтиб канал бўйинга

чиқди. Кўпrik устида баланд пошқали туфлисини ечиб олган бир аёл машинага қўл кўтарди. Шофёр тўсатдан тормоз берган эди, орқадан кўчган тўзон Аъзамжонниңг устига ёпирилди. Машина жойидан қўзғалгандагина тўзон тарқалди. Ёнида бояги аёл ўтиради. Аъзамжон зидан унга кўз қирини ташлади. Ў қўрқибми, ётсирабми унга қарамасди. Сумкасини қулоқлаганича сув ёқасидаги танлари бўжмайган толларга тикилиб боради. Унинг эгнида қора кўйлак. Шундоқ иссиқ кунда қора кўйлак кийишидан азадорлиги билиниб туарди. Ёши ўн тўққиз-йигирмалардан ошмаган. Бола оғиз солмаган кўкраклари машина тебранишидан эркак зотини безовта қиладиган ғалати силкинарди. Аёл Аъзамжонниңг кўксидаги медаллари жиринглаганиданми, ё бошқа сабабданми беихтиёр ўгирилди. Шунда Аъзамжон унинг кўзларини кўрди. Бу кўзлар... унча-мунча кўзлардан эмасди. Аъзамжон биринчи марта вокзалда Дилдорнинг кўзларини кўрганда ҳам бунчалик бўлмаганди. Юраги шув этиб кетди-ю, нафас ҳам ололмай қолди. Оппоқ томоқларга шамолда тегиб ўйнаётган ўримга кўнмаган соchlар. Шамол ёқасини ҳар силкигандা очилиб ёпилаётган елкалар, ҳамон титраб турган кўкраклар, ҳозиргина йифидан бўшагандек нам тортиб турган киприклару, чимчилаб қўйгандек бежирим бурун, айниқса, оқ ўрік пўстидек билинار-билинмас сенкили бор томоқлари Аъзамжонниңг йигитлик қонини кўпиртириб юборди. Қайдадир яширингандан бўйдоқ ваҳшнийлиги юзага чиқди. Машина йўлни кесиб ўтаётган подага сигнал бергандан чўчиб ўзига келди-ю, атрофга қаради. Машина қишлоқча ўртасида борарди. Аёл киши ҳар нарсани билади. Айниқса ёнида бегона эркак ўтирганда унинг кўнглида нималар бўлаётганини ва нималар бўлнишини аввалдан билади. Кўзидан, овозидан билади.

Машина сувсизликдан дарахтга ёлчимаган қишлоқни оралаб яша чўл қўйинига кирди. Бий дала. Зоғ учмайди. Аёл Аъзамжонниңг кўзидағи ваҳший ўтии кўргандаёқ, кузовнинг бир четига тиқилиб олган, унга қарамасликка уринарди. Узоқ йўл. Токай шундай кетади. Аёл ўгирилиб бир қаради. Зум ўтмай яна қаради. Яна...

Кенг яғрин, фуражка четидан чиқиб турган жингалак соч, ҳар қандай қизни бир қарашда ўз йўлига соладиган ғар кўз. Билакларда куч тошиб турибди.

Аёл бекорга қўрқсан экашман, дегандек мулойим бир

боқишиң қилди. Аъзамжон бенхтиёр илжайди. Бу илжайниш ораларидаги совуқлик ва қўрқинчни қувгандек бўлли Аёл ҳамон туфлиснини ушлаб турганини энди сезди. Бу ҳолидан хижолат бўлиб туфлини киймоқчи эди, машина силкинишидан кузов охиригача мункиб кетди. Агар Аъзамжон уни қучоқлаб қолмаганди боши билан бориб тахтага уриларди. Аъзамжон уни анча вақтгача қучогидан қўйиб юбормади. Аёл зардали қарагандагина қўйиб юборди. Лёл туфлиснини кийиб хижолатликда индамай пастга қараб ўтиради. Аъзамжон эса яна шундай тасодифни кутарди. Йўл текис, машина силкинмасди.

Аёл ўринидан тўриб кабина тепаснини урмоқчи бўлганда, Аъзамжон унинг билагидан ушлади.

— Шошманг. Отингизни айтиб кетинг!

— Нима қиласиз, отмени? Емон киши экансиз-ку?

— Айтиб кетинг. Ким билан бирга келганимни биллиб қолай.

Аёл тубсан уммонларни бағрига сийгдирган нилдек қора кўзларини унга тикканча бирдам туриб қолди. Аъзамжон ўзини тутолмади. Ўнгитлик ўти қайнаб турган кўксини унинг кўксенга босиб томоқларининг тагига бошини суқди. Аёл ундан қутулиш учун ҳарчанд уриниса ҳам бақувват билакларни белидан айнириб ололмасди. Аёл охирни зарб билан кабина томини шапиллатиб ура бошлиди. Ҳансираган Аъзамжон уни бағридан бўшатиб аламданми, эҳтиросданми тепиб турган кўксига қаради.

-- Отингизни, кимлигинизни айтиб кетинг. Қидириб топаман. Албатта топаман.

Машиниа тўхтади. Аёл сакраб пастга тушди-да, сумкасини ковлаб пул қидира бошлиди. То у пул чиқазгунча машина жойидан қўзгалди. Бир зумда аёлнинг қорайиб, кичрайиб ортда қолаётган гавдаснин чанг босиб кетди.

Кун тепадан тиғ ураётганда машина ободгиниа бир қишлоққа кириб келди.

Усти шифер билан ёпилган пишиқ гишт уйлар, тааси этик қўнжидек бўлиб қолган толлар қишлоққа бинойидек ҳуси бериб турарди.

Аъзамжон ўзини пастга отиб, кабина эшигини очди-ю, қийналмадингми, жоним, деб Диlldорнинг қўлидан болани олди.

Чортеракдан келганлар самоварни тўлдириб гурунглашиб ўтиришарди. Аъзамжон ҳам юкларини тушириб

улар тўдасига қўшилди. Келганинг кўпчилиги эр-каклар эди. Диңдор улардан сал наринга бориб Аъзамжон орқалаб туширган кўрпа-тўшаклар ёнига ўтири. Сўриларни тўлдирган чортеракликлар Аъзамжон келиши билан сал жонлангандек бўлишди. Уни дарров даврага олиб асқияга тутишди. Аъзамжон гапга аралашолмас, ҳамон ўша қоп-қора чақноқ кўзлар унга аразли қараб турар, оқ ўрикдек бақбақалардан ажаб ғалати ҳид димогига урилиб турар эди.

Одамлар орасидан, раис келяпти, раис келяпти, деган гап чиқиб қолди. Жуссаси кичик, анча сўлиб қолган олтмиш ўшлардаги киши келиб одамлар билан омонлаша бошлиди. Йўлда қийналмай келдингларми, хуш келибсиз, деган гаплардан кейин раис мақсадга кўчди.

— Ораларнигдан бир кишини вақтинча бригадир қилиб кўтартсак. Ким қандайлиги ўзларнигга маълум. Чортеракликларга ажратган уйларимиз бор. Сизлар учун экиб қўйган пахтамиз ҳам бор. Сира камлик кўрмайсизлар. Бригадирликка кўтарадиган ўртоқ билан янги уйларни бориб кўрсак-да, ким қайси уйда туришини аниқласак, нима дейсизлар?

Раиснинг гапи чортеракликларга маъқул тушди. Кимдир Холматжон бригадир бўлсин, яна бирор Аъзамжон бўлсин, деган таклифни ўртага ташлади.

Раис ҳар иккала таклифни ўртага ташлаганда Холматжон саккиз овоз ортиқ олди.

Бирпаста кимининг нечта боласи бор, онла аъзоси қанчалиги рўйхат ҳам қилиниди-да, Холматжон билан раис иккови мотоциклда жўнаб кетишди.

Аъзамжон қип-қизаруб кетди. У ҳамқишлоқларининг бунчалик қилишларини ўйламаган эди. У ўзини келганилар ичиде энг уддабуроси, ишбилармони деб биларди. Йўқ, ундан эмас экан, кўпчиликнинг кўнгли Холматжонда экан. Бу гапларни хотини Диңдор эшитиб ўтирамаганда ҳам бошқа гап эди. Нега келдим, кўтариб келган кўрпамни ҳали ерга қўймасимдан дилимни оғритишди, деб ўкиниарди.

Аъзамжон ер остидан хотинига қаради. Диңдор жўжасининг оғзига дои солаётган мусичага қараб ўтирав, бўлаётган гапларни эшитмаганига ўхшарди.

Пишиқ гиштдан қурилган қатор уйлар, йўлиниг иккичетида аллақачон танасини тутиб олган толлар, орасидан одам бўйи қамишлар ўсиб кетган бўлса ҳам, ҳар

ер-ҳар с尔да гулзорлар учраб қоларди. Ажиб дид билан қурилган бу шаҳарчада одам яшамагани шундоқиниа билиниб турарди. Одам яшамаган жой файзсиз бўлади. Одам бир кеча тунаб ўтган форга ҳам файз киради. Ҳамма нарса одам билан.

— Исмингиз Холматжон-а,— деди раис.— Менниг исмим Меливой. Сиз энди чортеракликларнииг правление-даги вакилисиз. Нимага зориқсалар, нима истаклари бўлса менга айтиб турасиз. Нима гапимиз бўлса биз ҳам сизга айтамиз. Янги жой, ўрганиб, бир-биринигга сингишиб кетгунимизча шундоқ бўлиб туради-да, акаси.

Меливой ака мотоциклни кўча бошида қолдириб коляскадан олган бир халта калитни аранг кўтарганича биринчи уйнинг эшигнин очди. Ичкарига киришди.

Икки уй, бир айвон. Орқасида рўзгорхона. Айвон таги подвал.

— Қани, бу уйни кимга берамиз?

Оила аъзоси тўрут кишиликни қидириб рўйхат ёнига уй номерини ёзиб қўйиншди.

Шу йўсун бир соат чамаси ўттиз онлага уй тақсим қилишди. Холматжон ўзига теккан уч хонали уйни олмади.

— Мен бинойидек ўрнашиб олганман. Малика аямнинг уйи менга жуда боп-да. Шу уйни Аъзамжонга берайллик. Боя бригадирликка номзоди қўйилган, янгиг. Назаримда сал дили оғриб қолгаңдай туюлди. Зора уй баҳонаси билан дилининг чигили ёзилиб кетса.

Икковлари калит бандидаги картон қозозларга уй эгаларининг номларини ёзиб чиқишиди.

Чортеракликлар ҳамон гурунглашиб ўтиришарди. Самоварчи тол тагидаги столга қизил алвон ёзиб, атрофга кўёлблатиб сув сепиб қўйгап эди. Холматжон калитларни шалдиратиб столга ағдарди. Меливой ака, қани, бригадирларнигизни бошланг, деган ишора қилди. Холматжон столга икки қўлинни тираб гап бошлади;

— Биродарлар, андек қулоқ беринглар. Ҳозир раис бува билан турадиган ўйларимизни қўриб келдик. Очигини айтсам, келиб ёмён иш қилмабмиз. Ўзимиз бир маҳалла бўлдик. Иморатлар янги. Пишиқ ғиштдан қурилган. Ҳали боргандা ўзларингиз кўрасизлар. Илло қишлоққа хат ёзганда кўчиб кирган уйнингизни маҳтамнаглар, чортеракликлар кўрпа кўтариб гурра-гурра кўчиб көливоришмасин.

Кимдир луқма ташлади.

— Иноят оқсоқол ҳамми?

Аъзамжоннинг дами ичнга тушиб кетди. Фозга ўхшаб бўйни чўзиб қаради. Ким айтганини билолмади. Гур этиб кулги кўтарилиди. Гап Оқсоқол тўғрисида бўлди-ю, ҳамма Аъзамжонга қаради..

Аъзамжонни шайтон ғалаба қилиб, тур, Чортератингга жўна, бу ерда сени хор қилишади, кўряпсан-ку, бир пиёла чой ичмай тепкилашяпти, деб туриб олди. Аъзамжон ўрнидан туришга бир ҳезланди-ю, номус кучи яна ерга сингиб ўтираверди.

Холматжон қўлига чиққан қалит бандидаги ёзувни ўқиб чақира бошлиди.

— Асқар акага уч хонали, Фаттоҳга икки хонали, Аъзамга уч хонали...

Уй эгалари ўрниларидан туриб қалитни ола бошлидилар. Аъзамжон арзимаган нарсага қўл узатаётгандек қалитни олди-ю, писанд қилмай Дилдорнинг олдига ташлади.

Олти юк машинаси йўл четида қатор турарди. Кимдир омин, деди. Кимдир, шу жойда ўсиб-унинглар, томир ёйинглар, деб фотиҳа берди.

Кўрпа-тўшак юклаган олти машина бирин-кетин йўлга тушди. Ёмғирда қолгандек бошини қисиб Аъзамжон энг кейинги машинада борарди.

Шу оқшом чўл бағрида янги қад кўтарган янги уйларда биринчи маротаба чироқлар ёнди. Ўчоқларга ёқилган биринчи ўтнинг тутунини чўл шамоллари олисларга учирив кетарди. Баланд симёочлардаги радиокарнайлардан то ярим кечагача қўшиқ тишмади.

Аъзамжон жиҳозсиз қуп-қуруқ уч хонгали уйнинг упнисдан бунисига кириб папирос чекар, уйига, қишлоғига қайтиб кетгиси келарди. Бир чеккада боласини бағрига босиб мунглигина бўлиб ўтирган хотинининг тепасига келиб ўдағайлади.

— Сен қилдинг, сен шундоқ қилмаганингда мени келмасдим. Иззат-нафсимни мана шу пасткашлар оёғи тагига ташладинг.

Дилдор индамади.

— Ҳали шошма, кимлигимни уларга кўрсатиб қўяман.

Дилдор унинг гапларига парво қилмай. айвондаги

тугунни сиб кўрпаларни олди-ю, боласи билан ўзига жой солиб ичкари уйга кириб кетди.

Аъзамжон айвонга чиқди. Қўшнилар уйнда ҳам чироқ ўчган. Фақат кўча бетидаги симёгочда радио чўлни бошига кўтариб гапиради. Шамол унинг овозини чўл бўйлаб айлантириб яна олиб келар, деразаларга уради.

Аъзамжон остонаяга ўтириб олиб папирос чекар, тути буруқсатиб чўл шамоллари ҳайдаб келган туннинг сирли, сеҳрли товушларига қулоқ тутарди.

Тун қоронғилиги қора кийган нотаниш аёлни ёдига солди. Унинг шу тундек қора, шу юлдузлардек чақноқ кўзлари бир лип этиб унинг қалбини ёртиб ўтди.

Аъзамжон бутун борлиқни унутиб хаёл билан чўлларни кезар, гўзалликда тенги йўқ, ўша мотамсаро аёдни изларди.

— Ким бўлди, у?

XII

Эрталаб кун ёйилганда Аъзамжонни Диlldор уйготди.

— Туринг, Холматжон сизни сўраяпти.

Аъзамжон апил-тапил кийиниб ҳовлига чиқди. Холматжон ҳовлида ўйнаб турган Азимжонни гапга солиб ўтиради. Холматжон гапни лўнда қилиб қўя қолди.

— Нима қиласан, кетмонга тушасаними, трактор минасанми?

Аъзамжон елкасини қисди.

— Агар хўп десанг менга ёрдамчи бўл.

Бу гап Аъзамжоннинг иззат-нафсига теккандек бўлди. Қўрслик билан жавоб қилди.

— Бошқа бригадага ўтиб кетаман.

— Жиннилиқ қилма. Мен ҳам вақтнинча бригадирман. Ким қанақа иш қилишини правление мажлиси ҳал қилади.

Аъзамжон тинчлик йилларида ҳам ундан ўзини бир пофона юқори қўйиб юрарди. Умуман, Аъзамжон бошқаларни оғзига қаратишни яхши кўрарди. Ҳозир ҳам Холматжонни назар-писанд қилмагандек бепарво жавоб қилди.

— Битта грузовой берса минаман. Қасбим шу. Агар йўқ деса Чортеракдаги кўрпам ҳали совигани йўқ.

Холматжон Диlldорга қаради.

— Аъзамжон ака минмайман деган тракторни мен минаман. Боламни боқчага олишса шундоқ қиласман.

Бу гап эрининг иззат-нафсига тегди. Елкасидаги сочиқни қамчиндек ҳавода бир силкиб айвондан паства тушди.

— Нима дединг?

— Эшигандирсиз, нима деганимни?

— Одатда, эр-хотин ораснда гап қочганда, бегона ёнида бўлса, данакдек жанжал ёнгоқдек бўлиб кетади. Узларинг бир қарорга келарсизлар,— деб Холматжон чиқиб кетди. У чиқиши билан Аъзамжон хўрозга ўхшаб бўйинни чўзиб хотини олдинга келди.

— Трактор минасизми? Мен хотин кишидан қора мой ҳиди эмас, атири ҳиди келишини яхши кўраман.

Дилдор ҳам унинг галига муносиб жавоб қилди.

— Мен ҳам соқоли чиққанда отага бола бўлиб юрган йигитни эмас, боласига ота бўлган йигитни яхши кўраман. Атири ҳиди эмиш-а...

Аъзамжон ўдағайлаб яна хотинининг тепасига келди.

— Мен йигитман деб бош кўтариб юрган одамман. Буларга починайса қилмайман. Қаёққа борсам иш тошилади. Хотин ҳам топилади. Нимам бор? Шундоқ чиқиб кетавераман.

— Ҳеч нарсангиз йўқми? Йўқми? Болангиз-чи?

Аъзамжоннинг кўтарган қўли ҳавода муаллақ қолди.

— Битта бола деб шу тарафларга келиб юрибман. Фақат шу бола.

Дилдор ўт чақнаб турган кўзларини эрининг бетига тик қадади.

— Бола оёғимга киshan бўлади деб ўйламанг. Уч йил сизсиз яшадик, яна бу ёғига ҳам яшайверамиш.

— Шунақами?

— Шунақа!

— Бўпти, бўлмасам.

Аъзамжон шундай деди-ю, шарт бурилиб уйга кириб кетди. Кителини елкасига ташлаб, зум ўтмай чиқди-да, орқа-ўнгига қарамай кўчага отилди.

Дилдорнинг ичидан бир нима узилиб кетгандек бўлди. Киприк қоқмай туриб қолди.

Кўчада машина моторининг гуриллагани эшигилди. Кимлардир ғўнгир-ғўнгир гаплашишди. Сал ўтмай обқ товуши келди.

— Қизим, қаерга бўшатай?

Дилдор ўгириниб қараган эди, қоп орқалаган ўрта ёшлардаги кишини кўрди.

— Манаву нарсаларни қаерга бўшатай.

Дилдор нима дейишини билмай бир зум жавобсиз туриб қолди. Машина бир-икки зардали сигнал берди. Келган киши иморат соя ташлаган томонга қопни бўшатди. Сабзи, пиёз, картошка, битта карам, иккита ҳандалак. У қопни силкита-силкита чиқиб кетди-да, яна кирди. Бу гал кичкинагина яшикчада бодринг, помидор, бир ҳовучгиңа гилос, учта нон олиб кирган эди. Яшикни айвон даҳанинга қўйиб чиқиб кетди. Сал ўтмай машина гуриллаб овози узоқлашиди.

Дилдорнинг биринчи бор уйдан узоқлашиши. Ота уйидан, қишлоғидан нари кетган биринчи тонги ана шундоқ отди. Бу чўлда, ота уйидан узоқда, эри билан биринчи бор мустақил рўзғор тутиши. Бу унинг биринчи бор янги уйнда ионушта қилиши.

Негадир Дилдорнинг кўзинга ёш келмади. Йигла-мади. Кучаниб ҳандалак кўтариб турган ўғлига бир қаради-да, уйга кириб чойнек олиб чиқди.

Янги уйлар бир-бирига туташган бўлиб девори, дарвозахонаси йўқ эди. Қимнинг ҳовлисида нима қилаётгани шундоққина билиниб турарди.

Қўшини ҳовлиларда хотинлар гимиришиб юришар, ионуштага тайёрлик қўришарди. Дилдор аллақачон қўйган қумғон неча қайнаб, неча совуган, остидаги чўғ ҳам ўчиб бўлган эди. У иморат қурилганда тўпланиб қолган пайрахаларни ёқиб яна қумғон осди. Она-бала ҳеч нарса бўлмагандек ионушта қилишди-да, индамай кеча йигин бўлган тарафга йўл олишди.

Катта тол тагидан Абдулла бақироқининг овози келарди.

— Янги келган чор-те-рак-лик-лар, маж-лис-га!!!

Ҳали телефон бўлмагани учун бир меҳнат куни ҳисоби шу Абдулла бақироқ телефон ўрнини босиб одамларни мажлисга, ишга чақиради.

Абдулла бақироқ ҳамон қичқиради.

— Аъзам Иноя-аа-тоо-оов, Дилдор Юу-уну-уу-соо-ва-ва! Раис Ме-ли-во-о-ой ака-ага-аа учрашинглаа-ар!

Дилдорнинг қадами тезлашди. Бола орқада қолиб кетаверганидан Дилдор уни кўтариб олди-да, пилдирағанича катта тол тагига кетди.

Кечаги келганларнинг кўпчилиги шу ерда эди. Булар орасида эри кўринмади, Холматжон уни бошлаб раис Меливой ака олдига олиб борди.

— Аъзам қани?— деди Холматжон у ёқ-бу ёққа аланглаб.

Дилдор жавоб бермади. Хотин киши ўйдаги сирни кўчага чиқармаслиги кераклигини у яхши билади.

— Синглим,— деди раис.— Илгарилари ҳам трактор мингандомисиз?

— Ҳа,— деди қатъий Дилдор.— Мингандман. Ер ҳайдаганман, культивация қилганман. Жудаям унчалик бўлмаса ҳам кам-кўстини яна билиб оламан.

Шу пайтгача бу атрофда трактор ҳайдаган хотин киши бўлмаганди. Раис ишонқирамай унга қаради.

Наҳотки шундоқ чиройли, шундоқ нозик жувон трактор мисса?

— Ростданми?— деди ажабланиб раис.

— Вой, ишонмаяпсизми?

Раис чаккасини қашиди. Писанда қилиб деди:

— МТС узоқда. Ремонт зарур бўлганда Заркентга тушиш керак бўлади.

Дилдор ҳам бўш келмади.

— Заркентда бўлса нима қипти?

— Бир айтдим-да,— у шундай деди-ю, Дилдорнинг оппоқ билакларига, фақат қатим тортишга яратилгандек нозик бармоқларига қаради.

Атрофни одам ўраб қолди. Ҳамма раис билан Дилдорнинг гапларига қулоқ соларди.

— Ҳўп, кўрамиз,— деди раис хулоса қилиб.

— Ишонмаяпсиз-а, раис бува. Ишонаверинг. Мана-ман деган тракторчиларингиз билан мусобақа ўйнашим мумкин.

Бошқа гап тополмаган раис икки кафти билан столни босиб ўрнидан тураркан:

— Э, бўпти-е, бўлмаса!— деб юборганини билмай қолди.

У Дилдорнинг ўғлини азод кўтариб осмонга бир ирғитди-да, кўтарганча нариги сўрига олиб ўтди.

Бунда ёши оятмишлардан ошган бир кампир янги келганларнинг болаларини ўйнатиб ўтиради.

— Мана ая,— деди раис,— сизга яна битта ўғил.

— Вой онагинанг айлансанн, кел, кел бўйингдан.

Кампир Азимжонни раиснинг қўлидан олиб икки

юзидан чўпиллатиб ўпди-да, бошидан дўпписини олиб бир бош чиллаки узум солиб бўрди.

Бу ерга тўплланган болаларнинг ҳаммаси чортеракликлар эди. Ҳаммаси бир-биринн танишар, қишлоқда ҳам бирга ўйнашарди. Шунинг учун ҳам Азимжон ётсираб ўтирумай, болаларга аралашиб кетди.

Раис кўкрак чўнтағидан дафтарча олиб нимадир ёзида-да, Дилдорга берди.

— Шуни механикка берасиз. Трактор беради. Яхшилаб кўринг. Қам-қўсти бўлса ўзимга айтинг. Қайси участкада ишлашигизни ўзим айтаман.

Механик ким, қаерда, Дилдор билмасди. Қоғозни ушлаб ҳайрон бўлниб турганини сезган Меливой aka мотоциклга суюниб турган ёшгина йигитни имлаб чақирди.

— Искандарнинг олдига обор. Раис тайинлади, деб айт.

Дилдор мотоциклга мингашиб кетди. Гараж шундоққина толзорнинг орқасида экан, раис бекорга мотоциклни овора қипти. Пиёда келса ҳам бўлаверар экан.

Механик ўзига зеб берган оғзи тўла қоплама тиш, атайин одамлар кўрсин деб соат тақилган қўли енгини билагигача шимариб олган, озғин, ингичка белига хашжар илгакли жез тўқаси бор қалин камар боғлагач ўспирин эди. У Дилдор кириши билан бирпас маҳтиё бўлиб турди-да, оғзидағи қоплама жез тишиларининг ҳаммаси кўринадиган қилиб илжайди. Дилдор унга раиснинг хатини узатди. Механик хатни ўқиркан, тез-тез бош кўтариб унга ғалати қараб қўярди.

— Тракторни сизга бераманми?

— Ҳа, менга,— леди Дилдор.

Механик йигит у ёқдан-бу ёқقا юрди.

— Қаёққа оборасизлар? Ким ҳайдайди? Кинохроникагами?

— Гапни айлантирманг. Қани трактор, кўрсатинг.

Механик йигит унинг трактор ҳайдашидан ҳам ҳуснига маҳлиё бўлиб қолган эди. Дилдорни олиб келган йигит гапга аралашибди.

— Меливой акам тайинладилар. Бу опам энди сизда ишлайдилар. Трактор ҳайдайдилар. Мен кетдим.

У шундай деб орқасига қайтди.

Гаражда Дилдор билан механик иккови қолди. У ўзининг билағонлигини исбот қилиш учун трактор деталларидан гап бошлиған эди Дилдорнинг энсаси қотди.

— Бу гапларни биламан. Трактор далага чиқиши керак. Кўрсатинг, ахир.

Механик боланинг кўзларни яшнаб кетди. Шундоқ жувон унинг қўл остида ишлайди. Қандоқ яхши.

Устига брезент ташлаб қўйилган трактор ёнига келишди.

— Ҳали янги, ўзим истансадан ҳайдаб келганман. Мана.

У брезентини туширди. Яшил рангли ХТЗиниң устига ҳали губор қўнимаган эди.

— Қалай, ёқадими?

Дилдор индамади. Йигит ўзини маъқул қилиш ўчун трактор атрофида айланар, ёғини кўрар, ўриндиқни артиб, баракани у ёқдан-бу ёққа буриб кўрарди.

— Яхши қиз, кечирасиз, отингизни билмайман, сиз хотиржам бўлинг, бирон жойи бир нима бўлса ўзим тузатиб беравераман. Сиз хотиржам бўлинг.

У шундай деб эгарга минди. Моторни ўт олдирди. Мотор патиллаб юқори трубасидан ҳовуч-ҳовуч қора тутип чиқарди-да, вариллаб кетди.

Йигит ўзини ерга отиб шовқинида гапини эшилтиrolмагандан кейин, Дилдорниң қулоги тагига келиб қичқирди.

— Жийрон тайёр, марҳамат!

Шунда унинг димогига фақат балоғат ёшини бир марта кўриб бўлган аёл бош қўйган ястиқ ҳиди урилди.

Дилдор икки ўрим узун сочининг учини нимчасининг чўнтағига солиб эгарга интилган эди, йигит аввал билағидан, кейин белидан ушлаб чиқишга кўмаклашди.

Шундан кейин у Дилдор қандоқ қилиб тракторни юргизди, қандоқ қилиб дарвозадан олиб чиқиб кетди, билолмади. Кўқдан бир фаришта учиб тушдй-ю, оғир, зилдек ғўир тракторни юмшоқ қапотлари орасига олиб учиб кетгандек эди.

Олисда трактор бир мақомда гуриллар, йигит темиртерсаклар орасида туриб бў овозни тупшида эшитаётгандек эсанкирар эди.

XIII

Аъзамжон нима қилиб қўйганини ўзи билмасди.

Жаҳл келса, ақл кетади. У уйдан ўқдек отилиб чиққанича тўхтамай жадал юриб қишлоқдан анча нарни кетиб қолганда тўхтади. Қаёққа боради. Чортеракками?

Чортеракликлар кеча уни карнай-сурнай билан узатиб қолган эдилар-ку! Хўш, Чортеракка борсин ҳам, Қайси уйга киради? Дадаси милицияда ётибди. Опаси-никигами? Ӯла, Диlldор орқангга бир тепиб ҳайдабди-ку, дейиши турган гап. Юнусали отаникигами? Қизимни қаёққа ташлаб келдинг, номард, йўлингга шунча кўз тутиб қон бўлгани каммиди, демайдими? Дейди!

Чортерак йўли унга берк эди.

Бир томонда қамишлар шовиллаган, бир томонда этаги уфққа туташиб кетган чўл оралғана у танҳо турарди. Ҳар замон ёнидан шамолдек елиб машина ўтиб кетади. Қовжираган гиёҳлар орасидан бош чиқазиб ҳайкалдек қотган калтакесаклар унга совуқ назар ташлайди. Боя уйдан ўқдек отилиб чиқсан йингит энди бирорни кутаётгандек секин қадам ташлар, ташлаган қадами уни қаёққа олиб кетаётганини билмасди. Гоҳ ўжарлиги тутиб қадамини тезлаштирас, гоҳ бўшашиб тўхтаб қоларди. У шу алфозда то кун тепага келгунча юрди.

Охири офтоб тигнига тоб беролмай тўхтади. Бир тунгина ёввойи жийда соясига чалқанча тушиб ётиб олди. У ўйларди. Ҳар қанча ўйламасин, тепадан қиздираётгап офтоб миясига келган фикрни буғга айлантириб учирив юбораётгандек тайинли бир фикрга келолмасди. У шунча ўйласа ҳам орқага қайтишини сира хаёлига келтиролмасди. Ахир, уйдан чиқиб кетгулик ҳеч гап бўлгани йўқ-ку! Эркак бошимни эгиб қайтиб бораманими, унақада хотиним бўйнимга миниб олади, дерди. Ҳар қанча бемаънилик бўлса-да, у эркаклик номини сира пастга туширгиси келмасди.

Токайгача қумда ағанаб ётиш мумкин?

Аъзамжон ўринидан турди. Қаёққа бўлса ҳам барни бир бориш керак. Яна юрди. Олисда саробдек бўлиб дарахтлар кўзга ташланди. Энди уннинг қадами тезлаша бошлади. Бирон соатлар чамаси йўл юргандан кейин, пастликда кўм-кўк дала бошланди. Шариллаб отилнб чиқаётган артезиан сувига бошини тутиб яйради. Машина изи тушган йўлдан озроқ юргандан кейин шинамгина қишлоқ бошланди.

Қаршисидан велосипед миниб келаётган болани тўхатиб, қайси қишлоқлигини сўради. Шундагина у Қува йўлига чиқсанини билди. Энди офтоб пешонасига қадаларди.

Қува атрофидаги чұлға туташ қишлоқлар урушдан ақвалроқ обод бўла бошлаган, бир текис янги иморатлар туша бошлаган эди. Очиқ эшиклардан қип-қизил аюор гуллари кўрнини турибди. Кўчанинг икки бети азамат тераклар билан ўралган. Ариқларда сувлар шилдираб оқиб ётибди.

Аъзамжон шундай кўчаларининг бирида қаёққа борғышини билмай битта-битта қадам ташлаб боради. У қаёрга борса ҳам ўзига бир бошпана топишга, нима иш қылса ҳам битта қоринни тўйдира олишига ишонади. Аммо у шу феъли билан борган жойида тинибтүнчигиб кетиши мумкин, мумкинмаслигини ўйламасди. Уни фақат бир нарса қийнарди. Чортеракда икки уйи бўла турнеб кўчада санқиб юришига сира чидамасди.

Орқадан келган автобус сигнал бериб ўтиб кетди. Юз-юз эллик метрча нарига бориб тўхтади. Ундан бир қўлида чамадонга ўхшаш оғир нарса, бир қўлида чипта сават кўтарган хотин тушди. Юки оғирлигидан хотин бил тарафга қийшайнб, қийналиб борарди. Аъзамжон қанча секин юрмасин унга зўм ўтмай етиб олди. Хотин юкини ерга қўйиб орқасига қаради. Аъзамжонга кўзи тушиши билан қип-қизариб кетди. У кеча чўлда учрашган, исмини айтмай Аъзамжонни доғда қолдириб кетган жувон эди. Иккови бир-бирига тикилганча туриб қолишиди. Узоқ жимликдан кейин Аъзамжон тилга кирди.

— Келинг, кўтаришиб юборай.

— Вой, нега?— деди хотин нима дейиншини билмай.

То ундан жавоб чиққунча Аъзамжон юкни қўлига олди. Боя узоқдан чамадонга ўхшаб кўрнинг нарса тикув машинаси эди.

— Қўйинг, қўйинг, бунисини ўзим кўтараман,— деди хотин саватга қўл узатаркан.

Аъзамжон саватни ҳам олди. Иккови индамай азим тераклар узун-узун беқасам соя ташлаган қишлоқ кўчасидан боришарди. На ундан, на бундан садо чиқарди.

— Қўлингиз толиб кетди-ку, бирнас ерга қўйинг,— деди хотин.

Унинг овози бирам майин, бирам ёқимли эдикки, Аъзамжон қўли толганини ҳам унуди. Гўё бу товуш унга куч бағишлигандек эди.

Аъзамжоннинг йигитлик қони кўпирди. Аёлга ишқибозлик қилгиси келди.

— Кеча сизни хафа қилиб қўйдим, узр.

Хотин бу гапнинг маъносига етмай:

— Вой, нега,— деди. Кейин гапининг маъносига тушиниб қолиб унга ялт этиб қаради.— Қўлингиз толиб кетди-ку!

Аъзамжон чарчаганлигини сездирмай олдинда эгилмай, қийшаймай адл борарди. Аёл унинг орқасидан қоматига, солдат фуражкаси тагидан булутдек тошиб чиққан жингалак соchlарига тикиларди. Шундоқ йигитга юк кўтартириб бораётганидан хижолат бўлиб:

— Яқин қолдик,— деди секингина.

Иккови ҳам куннинг иссиқлигидан терга пишиб кетишган эди. Қаршиларидан келаётган юк машинаси аравага йўл бераман деб четлаб ўтаётган эди, орқағилдираги ариққа шалоплаб тушиб кетди. Уларнинг икковига ҳам лой сачради.

Аёлга-ку, ҳеч нарса бўлмабди, аммо Аъзамжонини афт-башарасини билиб бўлмасди.

— Вой, мени деб лойга беландингиз,— деди аёл хижолат билан.

— Ҳечқинси йўқ,— деб ёнидан рўмолча олиб бет-кўзларини арта бошлади.

— Етиб қолдик, ҳозир етамиз, вой мен ўлай, мен-гина ўлай.

Сал юришгандан кейин, аёл етдик, деб кўчанинг чап бетидаги эшик олдида тўхтади. Аъзамжон ерга қўйган сават ичини титкилаб калит тоиди.

У то эшикка калит солиб очгунча, Аъзамжон унга қараб тураверди. Мана, ҳозир ўлар ажралишали. Аъзамжон унинг кимлигини, исми нималигини яна билолмайди. Бошқа илож йўқ. Ажралишдан бошқа илож йўқ.

— Хўп, бўлмасам,— деди Аъзамжон афусланиш оҳангига.

— Вой, нега,— деди аёл.— Шу аҳволда-я. Башарангизни қараанг. Шу аҳволда, шу башара билан қаёқ-қа борасиз. Юваниб олинг.

Аъзамжон довдираб қолди. Бу гапни ким айтди. Шу аёл айтдими, ё қулогига шунаقا эшитилдими. Аёл серрайиб турган Аъзамжонга кулиб қаради.

— Юринг!

Аъзамжон яна юкни қўлига олди. Аёлга эргашиб ичкаринга кирди.

Аиорлар гуллаган, шафтолилар ариқ бўйларига тў-
килгап бир чиройли ҳовли. Гултохижурозлар елпигич-
дек бўлиб офтобда ёнади. Гулзор четидаги яшил сўри
устидаги гилам офтоб рангини кўтартмасин деган ният-
да бўлса керак, буқлаб қўйилган. Ҳовли тўрида икки
уй, айвон. Пастда яна чоғроқ бир уй, даҳлиз.

Аъзамжон юкни айвонга қўйиб қаддини ростлади.

— Бирпас нафасингизни ростлаб туринг, ҳозир сув
қилиб бераман.

— Йўқ, овора бўлманг. Ариқ бор экан-ку.

— Ҳа, ростдан-а,—деди хотин. Кейин уйга кириб
кетиб янги сочиқ билан ҳали устидаги қоғози очилма-
ган совун олиб чиқди-да, ариқ бўйига қўйди.

— Бемалол ювинаверинг, мен қарамайман.

Аёл ҳовли этагидаги уйчага кириб кетди.

Аъзамжон ариқ бўйида нима қилишини билмай ан-
дак серрайиб туриб қолди. Кейин эгнидаги кителини
ечиб медалларини жаранглатиб беҳи шохига илди-да,
ариқни икки оёги орасига олиб сувни ҳовучлаб бўйни,
бетларини юва бошлади.

Сув муздек. Танин яйратади.

Аъзамжон ўз қадрини биладиган йигитлардан эди.
Қомати кўз-кўз қилса арзийдиганлигини ҳам билади.
Шунинг учун ҳам ҳозир аёл кириб кетган уйдан мени
томуша қилаётпиди, деб уйлаб обдан ювинди, шошил-
май артинди. Ҳўл бўлиб кетган жингалак соchlарини
шошилмай таради. У кийиниб бўлгандан кейингина аёл
уйдан чиқди. Қўлида катта патинс. Унда қанд-қурс,
шафтоли. Аёл елкасидаги дастурхонни хонтахтага ёзиб
устига патинс қўйди.

— Ҳозир чой қайнайди.

Аёлнинг бу ҳолатини ташқаридан кўрган киши шун-
доқ ўйлаши мумкин: «Юкни кўтаришиб келганига мин-
натдорчилик қиляпти. Үрушдан келган қаҳрамонга чой
қўйиб беряпти.»

Аммо Аъзамжон бошқача ўйларди:

«Тайёр нарсага ўхшайди. Улиб турган экан».

Аммо аёлнинг ўзи нима деб ўйлайди, бу биргина
унинг ўзига маълум эди. Ҳар қалай одамгарчилик ҳам
аёл кишига кўп қимматга тушадиган нарса.

У чой дамлаб Аъзамжонни дастурхонга таклиф қил-
ди. Нима бўлаётганига тушунолмаган Аъзамжон сеҳр-
лангандек айвон лабига келиб ўтирди.

— Вой, дурустроқ ўтириңг,— деди у чой қуйиб узатар экан.— Ҳайрон бўлманг. Сиз бу хотин ким, нега уйига олиб кирди, деб ўйламанг.

Аёл фикрини тўплаш учун бир оз тек қолгандан, кейин, яна тилга кирди:

— Қани, айтинг-чи, қаёқса кетяпсиз?

Аъзамжон нима дейишини билмай елка қисди.

— Кўрдингизми, тўгри ўйлаган эканман. Энди сизнинг кимлигингизни мен айтиб берай. Сиз фронтдан қайтиб келдингиз. Келсангиз, уйингизда ҳеч ким йўқ. Қариндош-уругларингиз ё тарқаб кетишган, ё... билмадим. Ҳар қалай, сиз уларни тополмадингиз. Энди бутун Фаргона қишлоқларини кезиб уруғларингизни қидиряпсиз. Тўғрими?

Аъзамжон индамади. Аёл чуқур уҳ тортиб ўйланаб қолди. Унинг зулукдек қошлари чимирилди. Бир боқишида йигитлар қалбининг энг теран жойларига бориб қадаладиган кўзлари ўйчан бўлиб қолди. Нимпушти лаблари билинار-билинмас титради.

— О, бу уруш кимларнинг уйида аза очмади.

Қуюқ киприклар нам тортиб, бир-бирига жуфтлашди.

— Шу уруш бўлмаганда сиз сарсон-саргардон бўлармидингиз. Мен қора киярмидим.

Аъзамжон орадаги бегоналик сал нари кетгандек дадиллашди.

— Мени кечиринг. Бир-биrimизни танимаймиз. Кеча сизга хираки қилдим. Агар шу қилмишимни ке чирсангиз кимлигимни айтаман.

Аёл тасдиқ ишорасини қилди. Аъзам гап бошлади.

— Кимлигимни биламан дедингиз, тополмадингиз. Мен сиз ўйлаганча уруш уруғларини ҳар ёқса сочган саргардон одаммасман. Уйим, жойим, дадам, опам, хотиним, болам бор. Асли омади келмаган йигит эканман. Фронтдан келиб ота уйига сифмадим. Севган хотиним укамга ўйнаш бўлди. Мана, мен бош суқадиган ковак тополмай сарсон бўлиб юрибман. Эркак киши қаерга борса сингади. Шунинг учун ҳам ўз тақдиримдан хавотир олмайман.

Аёл лабини тишлаганча қимирламай ўтиради.

— Айтинг, ўзингиз кимсиз? Бегона эркакни уйингизга олиб киргани қўшниларингиздан андиша қилмайсизми?

— Бегона эркак,— деб пичирлади аёл.— Андиша қи-

лишга арзийдиган нима иш қилдим. Бегона эркак кўрнамга оёқ қўйгани йўқ-ку. Ахир мен ҳам рўзгор кўрган эдим. Эрим бор эди. Уч йил йўлнига кўз тикдим. Келмади. Бир йил бўлди аза очганимга.

Аёл гоҳ мижжасидан ёш ўрмалаб, гоҳ ўйга толиб ганирарди.

— Ҳеч кими йўқ, етим қиз эдим. Уруш бошланган кезлари ўн олтига кирган эдим. Билмадим, сал кўзга яқин бўлганимданми атрофимда ўралашадиганлар кўниайиб қолди. Ўзим тарбияланган болалар уйила ишда қолган эдим, мудиришим кечаларн ётогимга кириб узоқ ўтирадиган, ҳар хил совғалар олиб келадиган бўлиб қолди. Мен буни сира истамасдим. Бир кун кайф билан кириб хираклик қила бошлади. Мен болалар орасига қочиб чиқиб кетдим. Орадан уч-тўрт кун ўтиб мени ишдан бўшатиб юборди. Маориф мудирига арз қилисам, аллақачон менин бадном қилиб қўйган экан, ганимни инобатга олишмади. Қаёққа бораман, қораланган меҳнат дафтарчаси билан менин ким ишга олади. Қийналиб қолдим. Аммо бузуқлик қилмадим. Заркентда узоқ бир қариндошнимиз бўлгувчи эди, йўқлаб келдим. Аввалига келишиним уларга ёқмади. Уруш, қийинчиллик, оргиқча ионхурин ким ҳам чиқишигардид. Холаваччаминиг ўзинга тўқ, топармон - тутармон ўғли бор эди, менга элакишиб қолди. Ўгай синглисига уйлантирмоқчи бўлиб тўй тадоригини кўриб қўйишган экан. Уйланмайман деб туриб олди. Уйланеам Маҳбубага ўйланаман, бўлмаса фронтга ариза бериб кетаман деб иккни оёғини бир энинка тиқиб туриб олди. Бунга отаси ҳам онаси ҳам кўнишмади.

Ушанди мен сельсоветда секретарь эдим. Идорада ўтирсан Козимжон кириб келди. У масти эди. Утириб олиб хўп йиглади. Кейин ёнидан бир қофоз олиб столга ташлади. Қарасам, ҳарбий комиссарнатдан чақириқ қофози.

Козимжон уч кун олдин ариза берган экан. Аризасини комиссарнат инобатга олибди. Юрагим алланечук бўлиб кетди. Мен учун шундай қилган. Агар мен шумқадам бу даргоҳга келмаганимда у бундай қилмасди. Тўй бўларди. Тинч яшарди. Демак, у мени астойдил яхши кўрган...

Уша куни кечқурун иккаламиз учрашдик. Ўриқзорларда, ишкомлар орасида тонг оттирдик. Эртасига, индининга, қаторасига уч оқшомни бирга ўтказди.

Райимберди тогам бош бўлиб кичкинагина тўйча қилиб бердилар. Тўйдан тўрт кун ўтиб эримин кузатдик. Шу кетганича ундан атиги иккى марта хат олдим. Учинчиси қора хат эди. Бир йилдан ошди аза очганимга. Кеча Заркентга бориб йил оши бердим. Кеча эгнимда қора кўйлак эди. Бугун оқ кийдим. Мана мени кўрган рўзгор, мана мени кўрган оила.

Аъзамжонни хаёл олиб кетди. Борди-ю, у ҳам жангда ҳалок бўлганда Дилдор ҳам шундай қилармиди? Дилдор бусиз ҳам не машаққатларда яшаганини у сира таш олгиси келмасди. Ҳозир унга бегона аёлнинг дарди ўз хотинининг бахтидан ширин эди.

Хотин хотиралар оғушидан чиқолмай, анча пайтгача иягига қўлини тираб ўтирди-да, хижолатлик билан илжайди.

— Сиз нима ғамда юрибсиз-ку, мен ўз дардимиши ўстизга ортапман-а! Қўйининг, ўтган ўтди, кетган кетди. Энди нима қиласиз, қаёққа борасиз?

Аъзамжон елкасинни қисди, кейин секингина, ўлмасман, деб қўйди.

— Хотинингизни олдига қайтмайсизми?

Аъзамжон бундай саволни кутмаган эди. Нима деянини билмай унга бақрайиб қараб қолди. Боя «хотиним укамга ўйнаш бўлди» демаганида ҳам майли эди. Энди шунга яраша жавоб қилиши керак.

— Иўқ, бормайман. Узил-кесил орани очиқ қилиб келдим.

Хотин меҳрибончилик билан деди.

— Майли, бахtingизни спипаб кўринг. Бу кунлар ҳам ўтиб кетади. Бирон ёруғ кун бордир ахир.

Унинг бу гапи энди кетавер, маъносини англатарди. Аъзамжон ўрнидан турди. Кетаётганда эшик олдигача келган хотин нимадир демоқчи бўлиб оғзини жуфтлади-ю, айтмади... Аъзамжон шарт ўғирилиб унинг белига қўл ташлаб ўзига қаратди.

— Вой, жинни бўлманг, жинни бўлманг...

Хотин овозини баланд чиқазншга қўни-қўшинилардан аниша қиларди.

— Вой, сизга нима бўлди, нима бўлди?

Аъзамжон ҳансира, томоғидан, юзларидан, лабларидан тинмай ўпарди...

Эрталаб Аъзамжон кўзини очганда ёнида ётган Махбубанинг илондек узун қора соchlари ёстиқдан пастга

осилиб ётарди. Аъзамжон бир-бирига жипслашган кип-рикларга тикилиб қолди.

Унинг кўзи стул суюнчиғига илингандай кителига, шимнига тушди. Қачон ювиб, қачон дазмол қилганинин, деб дилидан ўтказди. У жуфтлик баҳти, оила, рўзгор, оналиқ ташнаси бўлган аёл кишининг нималарга қодир эканлигини ҳали билмасди.

XIV

Дилдор Асрора билан тракторчига қарашиб юриб унча-мунча юргизишни билиб олган эди. Унинг бу қизиқишини билган механик далада баъзан уни тракторга ўтқазиб қўйиб, паст-баланд ердан ўтаётгандай силкинишига ишқивоз эди. Балогатга етган қизнинг аравада силкиниб ўтиришидан қай йигит завқланмаган. Бутун гавдаси силкинади, кўкси диркиллайди. Механик баъзан рулдаги Дилдорнинг ёнинг ўтириб қўлига қўлини бехосдан тегизиб қўяр, ундоқ эмас, педални бундоқ босади, деб сошини нари-бери сурарди. Гоҳида кўзи тиниб унинг орқасидан қўлини ўтқазиб ричагни тортарди.

Дилдор унинг бу қилиқларини пайқамас, эътибор ҳам бермасди.

Шундай қилиб юриб Дилдор тракторни бинойидек юргизадиган бўлиб олган эди. Қишлоқ қизлари орасида энг кўҳлиги бўлганидан ўзига зеб бериб кўпчилик ўртасида тракторга яқин келмасди. Айшиқса, ўзи сержаҳл бўлишинга қарамай, Асрора уни эркалатиб қўйганди. Унинг нозиклиги, кўҳликлиги ҳурмати аяб енгил-елни ишларни буюгарди.

Энди Дилдор ўзининг кўҳликлигини ҳам, нозиклигини ҳам унуди. Ҳозир эригами, тақдиригами зарда қилиб ёнг шимариб майдонга чиқди. Уни бу ерда ҳеч ким эркаламайди. Гигласа юпатмайди. Йиқилса турғизиб қўймайди. Дилдор учун курашиш, тиришиш, кўз ёшини бирорга кўрсатмаслик керак эди. У шундай қилишга бел боғлади.

Дилдор гараждан тракторни миниб чиққандай бунчалик чаққон ҳайдай олишини ўйламаган эди. Аёл кишининг трактор миниб келаётганига ҳайрат билан қараб қолган кишиларнинг кўзлари, ҳолатлари унга куч, завқи ишонч бағишларди. Қўллари ўзидан-ўзи керакли мурватларга бориб қолар, оёқлари ҳам ўзидан-ўзи педалларга тегарди.

Дилдор гузарга, чортеракликлар тўпланишиб турганинг олдиға келгандан моторни ўчириб, чаққонлик билан пастга сакради.

— Балли, она қизим,— деди Меливой ака завқланниб.— Мана, битта чавандоз улоқقا кирди.

Меливой ака завқланганидан Дилдорнинг ёлкасига қоқар, вой, она қизим-эй, вой, отанг жонингдан, деб илжаярди.

Бу тарафларда ҳали бирон аёл трактор минмаган, миниши мўмкинлйгини ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Шунинг учун ҳам Дилдорнинг рулга ўтириши ҳаммани ҳайратга солган эди.

Меливой ака ҳаммани ўрнидан турғизиб самоварчи олдида ҳассасига таяниб ўтирган чолни етаклаб келди. Чолининг кўзи кўрмас эди. Меливой ака аёл киши трактор минганини, янги келганлар далага отланаётганини айтди.

— Қани, отахон, бир фотиҳа беринг!

Чол ҳассасини оёқлари орасига олиб қўлини фотиҳага очди.

— Болаларим, хуш келибсизлар Ёзёвонга. Шу ерда ўсинглар, ўзларингдан кўпайинглар. Ёзёвон тупроғида ғап кўп. Тимдалаган одам ризқини топади. Шу жойда тўйлар қилинглар. Тупроқ олсанглар олтин бўлсин, омин!

Чол икки қўлини юзига суртди.

— Қани, қизим,— деди Меливой ака.— Тракторингга мин. Бошла!

Дилдор ажиб бир чаққонлик билан эгарга сакради. Мотор гуриллаб одамларининг шовқинини босиб кетди. Олдинда Dilдор бошидаги дуррапи чўл шамолида елпитиб борар, орқада эллик чогли кетмон кўтарған йигит эргашарди. Шу топда бу тантанали юришда Лъзамжонининг йўқлиги ҳеч кимга билинмасди. Ҳатто Dilдор ҳам уни ўйламасди...

Тизза бўйи бўлиб қолган гўзалар қаровсизликдан ўт босиб кетган, баъзи жойлардан одам бўйи қамиш ўсиб чиққан эди.

Бу гўзаларга бпр қараган одам, эссиш шунча меҳнат, эссиш шундоқ ер деб юбориши аниқ эди.

Эрта баҳорда трактор билан чигит қадалгану, нариберни ягана қўйланинча қолиб кетган.

— Мана, кўрдингми, ўглим,— деди Меливой ака Хол-

матжонга.— Бечора гўзалар сизларга инизор бўлиб қақраб ётибди. Бу ёғи сизларга. Шуні росмана ғўза қилиб берасизлар. Одамимиз йўқ эди. Сизларни қачондан бери кутаётган эдик. Мана дала, мана трактор, мана сув, мана ўгит. Иш бошланглар, укажонларим.

Холматжон сувсизликдан қорайиб кетган бир туп ниҳолни сугуриб олмоқчи эди, илдизи билан чиқмай бўғзидан узилди.

— Ер қотиб кетибди. Илдизни сиқиб ташлабди. Увол увол-е, жонворлар.

Маслаҳат билан чопиқдан олдин ерни юмшатиш учун бир марта енгилгина сугоришига қарор қилишди.

— Сиз, қизим, нариги қартадан тушаверинг, уч-тўрт күн бўлган сугорганимизга. Айни об-тобинга келиб турибди.

Дилдор бу меҳрибои, отасидек мулојим кишига аллақандай меҳр билан боқди-да, хўп бўлади деди-ю, ҳалигача мотори ўчмай патиллаб турган тракторига ўтириб машина изи тушган йўлдан раис кўрсатган қартага қараб кетди.

Офтоб қиздиргандан қиздириб турибди. У ер бошига келганда кўтариб қўйилган культиватор тишини тушириб бир чеккадан қартага кирди.

Ишқилиб шарманда бўлмай-да, деб уйларди у. Ахир шу пайтгача трактор мингига бўлсан ишқибозликка, ҳавасга минганиман.

Тўғри, у гўза культивациясида ҳам трактор мингиган. Унда механик йигит ёнида бўларди. Ёнида ҳусни ойдек бир қиз бўлганига қизиқиб эринмай ўргатар, то Дилдор бўлди демагунча, ёнидан тушмасди. Билаги билагига тегиб кетганига маст эди.

Механик Асрорани хуш кўрмас эди. У бўлар-бўлмасга шангиллайверар, унинг устига Асрора чиройли эмас, ёнида эркак одам ўтирганга ўхшайверарди. Озроқ юришгандан кейин, бўлди, деб уни тushiриб юборарди. Аммо Дилдорга гал келганда жудаям мулојим бўлиб кетар, қанча хоҳласа, шунча қўйиб берарди.

Механикнинг Дилдорга мулојим гапириши, унга кўпроқ ўргатиши алам қилган Асрора улардан қасдини олди. Бир гапи билан Дилдор тракторига йўламай қўйди. Асрора қизларга шундай дебди: «Чапаев» киносини кўрганимисизлар, Наташа деган қизга пулемёт ўргатаман деб Миша деган йигит манавуни счётчик дейди деб

унинг кўкрагига чанг солади. Бу механик ўлгир ҳам Дилдорга счётчикни ўргатадан бўлмасин.»

Ана шундан кейин орқаворатдан механикни Миша, Дилдорни Natasha дейдиган бўлишди.

Хозир Дилдорнинг бир ўзи. Ишқилиб бирон жойи бузилиб қолмасин-да. Умрида бирон мурватни бураганмас, қўлига мой юқтирумаган...

Пайкала ўттиз-қирқ қадамча юргандан кейин орқасига қаради. Қаради-ю, қўрқанидан ранги қум оқариб кетди.

Культиваторнинг тиши ариққа эмас, жўякка тушган экан. Уч қатор ғўзани илдиз-пилдизи билан ўттиз метр-гача қўпориб ташлабди.

Шошилиб культиваторни ариққа согунича яна аллақанча гўзани қўпориб қўйди. Энди унинг қўли қалтирас, руль гўё совун суртилгандек қўлидан сирпаниб чиқиб кетарди.

Бирдан кўзига Аъзамжон қўриниб кетди. У, сенга ким қўйибди трактор ҳайдашни, дегандек хунук илжай-япти. Дилдор жаҳл билан яна рулга ёпишди. Кучининг борича ушлаб олдинга сурди. Культиватор тиши ариқда илон изндеқ чуқурча ўйиб бораарди.

Шу алфозда анча жойгача гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ бўлиб етиб келди-ю, ўзини ўнглади. Яна олдинга кетди. Яна ўша аҳвол. То ярим йўлга етгунча орқадаги қўпирлгаи ғўзалар шалпайиб қолган эди.

Дилдор ерга тушиб, хароб бўлган ғўзалар тепасига келди. Бир тракторга, бир ғўзаларга қараб қўзидан ёш чиқиб кетди. Ерга ўтириб олиб овоз чиқармай, пиқиллаб йиглай бошлади. Ўнга жиловини бергиси келмаган ўжар трактор қарта ўртасида патиллаб турибди. Дилдор бўлса ҳамон пиқиллаб йиглайди.

Кимdir елкасига қўлинни тегизди. Дилдор қўрқиб бош кўтаргандга қўлида бир даста сўлиган гўза ушлаб турган Меливой акани кўрди. Ундан сал нарида Холматжон ҳайронликдан қимирламай турибди.

Дилдор раиснинг кўзига қараёлмай ўрнидан турди. Дуррасининг учи билан кўз ёшларини артиб олди-да, энгашиб чурқ этмай тураверди.

— Бу қанақаси бўлди, қизим? — деди Меливой ака.— Ахир шунча гўза...

Дилдор нима дейишини билмай ҳамон сукут сақларди.

— Ҳеч культивация қилмаганинг?

— Қилганман,— деди Диlldор бўшашиб.

— Уndoқ бўлса нечукким бу...

Меливой ака гапининг бу ёғини айтмади, юр баққа, деганича трактор тарафга уни бошлади.

— Қани, чиқ!

Меливой ака сакраб тракторга чиқди-да, ёнидан Диlldорга жой кўрсатди.

— Қара, яхшилаб қараб тур. Мана!

Трактор жойидан қўзғалди. Диlldор бир Меливой аканинг руль ушлашига, бир орқасига қараб ниҳоллар тагини тимдалаб бораётган культиватор тишнiga қарапди. Трактор чайқалмас, тишлари жазвар билан чизиқ тортгандек бир текис ўйиб борарди.

— Тракторни жойидан қўзғотганингда оёқ остига қарама. Велосипед минганимисан?

— Йўқ,— деб бошини чайқади Диlldор.

— Мингани бўлсанг билардинг. Велосипед мингани одам оёқ тагига қараса ўша заҳоти йиқилади. Тўрт-беш метр олдинга қараш керак. Шунда текис юради. Мана, кўрдингми, мен ху анати қамиш ўсган жойни мўлжалга олиб кетяпман. Кўряпсанми?

Меливой ака жойини Диlldорга бериб ўзи уни ўзи ўтириди.

— Мўлжални тўғри ол. Бир жойга қара. Кўзинги чалғитма.

Дарҳақиқат, Диlldор шуни билмас экан. Унга трактор ўргатган меҳаникнинг хаёли Диlldорда бўлиб бунақасини айтишни унугтан экан.

Трактор бир мақомда силкиниб тикка борарди.

— Ҳа, балли. Орқангга қарама. Олд тарафни тўғри мўлжалга олсанг, бу ёғи тўғри чиқаверади. Тишни неча сантиметр қўйдинг?

— Йигирма беш шекилли.

— Бунинг тўғри. Йигирма бешдан ортиқ чуқур олиб бўлмайди. Илдиз ҳали юзада.

Раис юриб кетаётган трактордан сакраб тушди-да, Диlldор то пайкал бошидан айланиб келгунча боя у пайҳон қилган ғўзаларни бир қучоқ қилиб териб олди. Унга кўзи тушган Диlldорнинг юрагини ваҳима босди. Ҳозир обориб, мана, ҳамқишлоғингизининг қилгани, деб кўрсатади. Шарманда қилади мени.

Раис четга чиқиб брезент этигидаги чангларни деп-

сиб туширди-да, Холматжонни бошлаб нариги қартага ўтиб кетди.

Дилдорнинг кўпгли бузилди. Боя самовар олдидаги шоп-шуҳрат қаёқда-ю, кечқурун бўладиган гап қаёқда. Албатта унинг қиммиши достон бўлади. Аёл кишига трактор минишни ким қўйган эди, дейишади. Албатта дейишади.

Дилдорнинг ўжарлиги тутди. Йўқ, майли айтишсин, барибир бир кун ўзлари қизариб қолишади. Наввой ҳам биринчи тандирни куйдиради, ошпаз биринчи ошни тагига олдиради, чевар биринчи кўйлакни ё тор ё кенг қилиб қўяди: Шундай қилиб уста бўлади. Ҳа, бошқалар онасининг қорнидан тракторчи бўлиб тушишиптими? Ҳали қараб туришсан. Раисни мен дуруст одам десам, шарманда қилмоқчи-я!

Шундай хаёллар билан Дилдор ишини қилаверди. Икки ўқариқни айланиб келгандан кейин пастга тушиб қилган ишини кўрди. Бинойидек. Битта-яримта йиқилган ниҳолни ҳисобга олмаса, иши силлиқ кетяпти. Ана шундан кейингина Дилдорнинг чеҳраси очилди. «Боқса одам бўласан» деди йўғон овоз билан. Асрора кўпинча унга шунақа дерди.

Ҳозир у Асрорани ўйлаб кетди. Қани эпди келиб кўрса. Амманинг бузогисан, эрка тойлоқсан, бирор етакламаса юролмайдиган кўрсанг, дейдиган Асрора қани? Келиб кўрсин!

Дилдорингни бир кўриб қўй, Асрора. Бир ўзи чўлнинг қоқ ўртасида чўл қушларини ҳар тарафга тўзитиб гуриллатиб трактор ҳайдаяпти. Сизларга ишониб эркаларди.

Тушликка жом' чалинганда Дилдор аллақанча жойни культивация қилиб бўлган эди. У пайкал охирига келиб моторини ўчирди-да, боя пайхон қылган ўқариқ олдига келиб сўлиб қолган гўзаларни тополмади.

Раис ҳаммасини, битта қўймай олиб кетган эди. Эпди нима бўлади. Ҳозир тушлик пайтида ҳамқишлоқлари олдида уні изза қиласди.

Дилдорнинг қорни очган эди. Тушликка қандоқ боради. Қай юз билан боради.

Дилдор тушликка бормай шу ернинг ўзида дамини оладиган бўлди. Утириб дам олай деса, тангадек соя йўқ. Тепадан офтоб уриб турибди. У трактор соясига бориб чалқанча ётнб олди. Бетиним ишлаганидан иссиқлаб

терлаган эди. Ҳозир кўкка боқиб ётар экан, ҳўл бўлиб кетган оқ батист кўйлаги танасига ёпишган эди. Ички кийим расм бўлмаган қишлоқ қизларининг ҳар хил тасмалардан холи бўлган бадани оқ батист кўйлак ичидаги бир латофат билан тўлғанарди. Ҳар нафас олганда қалқиган кўкракларидан ёшлиқ, гўзаллик нафосати барқ уриб турарди.

Шу тўлғаниб турган тана, ёшлиқ латофати барқ уриб турган вужуд ҳозир қизиб кетган тракторнинг ним соясида, ажриқда ётар, қани энди қайноққина бир коса шўрва бўлса, деб лабларини яларди. Нариги картадан:

— Дил-доо-ор! — деган товуш келди.

Дилдор бошини кўтартмади. Ёнгинасидан битта қиёқ ўтни юлиб олиб ётган жойида сўра бошлади.

Офтоб оғиб қолган, тиниқ сўнгсиз беғубор осмонда бургут янги учишга ўрганиган боласининг гоҳ олдига, гоҳ орқасига ўтиб учарди.

— Дил-доо-ор! Овқатга-а-аа!

“

XV

Дилдорнинг оёқ-қўли қақшаб оғрирди. Соябонсиз тракторда куни билан қуёш тифида ишлаганидан, тушликка чиқмай оч-наҳор қолганидан силласи қуриган эди. Бошига ёстиқ ҳам қўймай, айвонда шолча устида тўлғаниб ётиди.

Бола овқатсиз қолди.

Урнидан туриб унга бирон нима пишириб беришга унда мадор йўқ. Қани энди Аъзамжон бўлса-ю, бир пиёлагина иссиқ чойни унинг оғзига тутса.

Она оёқ-қўли кесиб ташланган бўлса ҳам судралиб бориб иягн билан гугурт чақади, ияги билан ўт қалаб боласига овқат пиширади. Дилдор бутун аъзойи бадани қақшаб оғришнга қарамай ўрнидан турди. Пайраха қалаб ўчоққа ўт ёқди. Лип-лип ёнаётган ўтга қараб ўтишаркан, Аъзамжонни ўйларди. Қаёқларда юрган экан у дайди? Аъзамжон бўлмагандага Дилдор бу тарафларга келармиди? Зарда, ўжарлик ҳам эви билан-да!

Эри фронтдан қайтган кундан бери у нотнинч. Илгарилари эрим келар, бу кўрган кунларим тушдек бўлиб қолар, деб ўзини овутар, Рисолат билан Иноят оқсоқонинг зуғумларини эримнинг битта юпатиши эсимдан чиқазиб юборар, деб ўйларди. Қайтага эри келиб унинг

тинчи бузилди. Ҳар куни бир дилсиёхлик, ҳар куни бир хархаша.

Дилдор қишлоқдан кетиб чўлда ўрнашиб олсак, қулоғим тинчир деб ўзини ўзи юпатди. Гўё Дилдор эрининг орқасидан келмагану, эри унинг орқасидан эргашиб келгандек.

Чиқди, кетди. Ёт ерга, шамоллар гувиллаган чўл ўртасига ташлади, кетди. Шу қилмишини кечириб бўладими? Яхши эр шундай қиладими?

Чирсиллаб ёнаётган ўтга тикилиб Дилдор мана шуларни ўйларди. Лекин болада нима гуноҳ. Тили чиққандан бери дада деб хархаша қилган бола ҳар куни бўлаётган жанжалдан бир онасига, бир дадасига қараб жавдирайди. Болага ўхшаб шўхлиги ҳам йўқ. Бола бўла турниб катталардек ўй сурадиган бўлиб қоляпти.

Дилдор нимаси биландир қишлоқ аҳлининг меҳрини олганди. Уни ёлғиз дадасигина эмас, бутун қишлоқ эркалар, ҳеч ким унга қаттиқ гапирмасди. Фақат Асрорагина уни жеркиб ташлашга, туртқилашга ботинарди. Шунинг учун ҳам у бирон марта оғир иш қилмаган, қилса ҳам қўл учнида қиларди. Бугун биринчи марта терга пишиб ишлади. Бугун биринчи марта дала меҳнатининг мashaққатини сезди.

Ҳар бир қпийи иш то унга дуч келмагунча қийин. Одам боласи қийинчиликка дуч келгаңдагина ўзида уни сиғишга журъат сезади, уни енгиб бўлгандан кейингина ўз кучига ўзи баҳо беради. Бугун Дилдор ўзининг қимлигини билди. Дилдор эри тўғрисида ўйлаганда, ўзи шунаقا ўжар, қайсар, аммо мени ўларча севади, ҳар қанақа бўлганда ҳам мени ташлаб кетмайди, деб ўйларди. У ўзининг шу фикрида қатъий эди.

Дилдор ўйламаган, ўйлаб тушига ҳам кирмаган икки қийинчиликка рўбарў келди. Умрида қилмаган оғир ишга киришди. Бутун умидини, умрини бағишланган эри ташлаб кетди.

Қўшии ҳовлиларда чироқ ёниб одамларнинг гангиргунгур овозлари келяпти. Қимдир пластинка қўйди. Оғир, юракни эзувчи куй шамоллар қанотида у ёқдан бу ёққа сузинб юрибди.

Қимдир янги уйин «ювяпти». Ширақайф товушлар, қийқириқ, култи овозлари эшитиляпти. Биргина Дильтдорлар уйин жимжит. Айвон чироги ҳам ёқилмаган. Фақат ўзоқда ловиллаб ёнаётган ўтнинг шамолда силкин-

ган тили девор, айвон шифтини лип-лип ёритади. Бола аллақачон ухлаб қолган.

Дилдор машақат билан ўрнидан туриб айвон усту-нидаги электр қалитини буради. Гам-аламларни босиб ётган тун қоронгисини қувиб бирдан атроф ёришиб кетди. Дилдор овқат сузиб келиб боласини уйғотди.

— Тур, тур, Азимжон, тура қол.

Бола талмовсираб күзини очди.

— Овқатингни еб олгин. Мана, ширин овқат пиши-риб келдим.

Бола ўтирган жойида мудрар, күzlари юмилиб кетарди. Дилдор уни минг ном билан эркалаб оғзига овқат соларди.

— Эртага далага опчиқаман, тракторга минидириб ўйнатамаң, құзим, ўзинг полвон боласан-ку, яна битта қошық егин. Эртак айтиб тураман, сен еб турғин.

Бола ҳамон мудрар, нима еяётганини билмасди.

— Бир бор экан, бир йўқ экан, бир айёр тулки бор экан. Ўша тулкини-чи, узун думи бор экан. Ўша айёр тулки... яна бир қошиқ егин, ҳа, баракалла. Айёр тулки инидан чиқиб офтобда ўтиrsa, тепасидаги дараҳтга битта ола қарға қўнибди. Олавер, олавер, ютвортин. Ютворт. Оғзингда олиб ўтирма-да! Яна ухлајапсан-а?

Азимжон оғзидаги овқат билан ухлаб қолди. Дилдор юраги эзилиб уни ечинтирди-да, ўрнига ётқизиб тикилганча қимирламай ўтирди. Энди унинг ҳам иштаҳаси бўғилган, қозондаги овқат тагидаги чўғи сўзиб, аллақа-чон совиб қолган эди.

Бугўнги кўрган, кечирган қийинчиликлари ҳам бир бўлди-ю, боласининг овқатсиз ухлаб қолгани ҳам бир бўлди. Үнга тикилиб ўтираркан, ичидан аллақандай ўт отилиб чиқиб бўғзини куйдирди. Дард-алам билан хўр-синди. Кўкси бир икки қалқиди-ю, кўзидан юм-юм ёш думалайверди.

Йўлакдан оёқ товуши келди. Бу гурс-гурс товуш бир дам тўхтаб, эркак кишининг йўталгани эшишилди. Одатда аёл киши бор уйга эркак кирадиган бўлса, шундай қиласди. Ким билади аёл киши қай аҳволда бўлсайкин, эркак олдида хижолатлик бўлмасин деб атайн ўйта-лади.

Дилдор шошиб ўрнидан турди-ю, кўзларини артиб кўтарилиб қолган этагини туширди, ёқа тутмаларини солди.

Холматжон кирди.

Дилдор Холматжонниги у фронтдан келгаш кунининг эртасига кирганди. Ушанда негадир у қип-қизарниб, турган ерида қимирламай қолганди.

Холматжонининг ака-укаси йўқ. Биргина кампир бувиси бор эди. Холматжон келиши биланоқ бувисига таъзия очди. Узи қопда сомон орқалаб бориб онасининг, бувисининг қабрини суваб келди, юрга ош берди.

Дилдор уни кўча бетида кўрганича бошқа кўрмаган эди. Эрталаб эри уни қаттиқ гапирди. Аъзамжоннииг қилиғига яраша яхшилаб жавоб қилиши мумкин эди, Холматжон оғирлик қилди.

Бугун далада Дилдор культивация қилаётган жойга борганда нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, айттолмади. Дилдор ғўзаларни пайҳон қилгани учун расининг анча таъби олинган, унинг олдида бошқа гап айтиш ўнгайсиз бўлган эди. Шунинг учун ҳам Холматжон оғиз очмаганди. Мана, энди ўзи келди. Ранснинг нима деганини айтади. Улганинг устига тепгаи қилиб ранснинг аччиқ гапларини унга етқазади.

— Синглим,— деди Холматжон, ёлгиз аёлнинг олдига келишга ботинолмай.— Тушликка келмадинги?

Холматжониниг айтадиган гапи бу эмаслигини Дилдор сезди. У ҳозир бошқа гап айтади. Бу даромади. Авжи кейин чиқади.

— Ўтириниг, Холматжон ака,— деди Дилдор айвон даҳанига якандоз ёзар экан.— Менин койигани келдингиз, биламан.

— Иўғ-е, унчалик эмас. Шунчаки бир хабар олиб қўйяй девдим.

— Раис бува пайҳон бўлган ғўзаларни ҳаммага кўрсатиб роса досгои қилгап бўлсалар керак-а?

Эрталабки воқеа эсида йўқдек, Холматжон кўзларини шифтга қадаб, осткин лабини сўриб андак тургандан кейин кулди.

— У кишидан бекорга ташвиш қилибсан, Дилдор. Раис яхши одам экан. Сиз пайҳон қилган ниҳолларни бирор кўрмасин деб каналга ташлаб юбордилар.

Дилдор бенхтиёр, мен ўлай, менгина ўлай, қўрқиб юрган эдим-а, деб юборганини билмай қолди.

— Тўғри, аввалинга роса жаҳллари чиқди. Кейин билмадим, дарров жаҳлдан тушдилар. Муни қаранг-а, тракторни ҳам ўрганиб олган экансиз?

— Қаёқда, ўрганим шуми? Шарманда бўллим-ку.

— Аста-аста-да. Сиздан, кўрасиз, яхши тракторчи чиқади, лекин бир ўзингизга қийинлик қилади. Ранс билан гаплашдим. Сизга битта ёрдамчи беради.

Дилдор ўйланиб қолди. Ёрдамчи албатта эркак одам бўлади. Дала тошда ёлғиз-яшин қолганда ким билади, одамларнинг кўнглига нима гап келади. Аъзамжон нима дейди? Шундогам сал нарсага рўзгорга аччиқ ташлаяпти.

— Кимни бермоқчисизлар?

— Бунисини раис ҳали айтганлари йўқ.

— Агар эркак одам бўлса кераги йўқ.

Холматжон бу тўғрида бошқа гап айтмади. Барибир боя айтмоқчи бўлган гапи бу эмаслиги билиниб туради.

— Аъзам кўлмадими?

Унинг айтмоқчи бўлган гапи шу эди.

Дилдор индамай ерга қаради. Холматжон ҳам индамай турниб қолди. Охири тилга кирди.

— Бу томонга энди транспорт келмайди. Бемаҳал бўлиб қолди. Аъзам келадиган бўлса шу пайтгача келарди. Ёлғиз ётасизми, а?

Дилдор шу гапни ўйламаган экан. Дарҳақиқат, кўнкмаган жойда бир ўзи қандоқ ётади. Гўё Холматжон, мен шу ерда қоламан, деяётгандек шошиб жавоб қилди.

— Нима бўларди, мени бўри ермиди,— деб юборди.

— Бўри-ку емайди-я, аёл кишининг ёлғиз қолиши қандоқ бўларкин. Шуни ўйлаб хабар олгани келгандим. Кўнглингизга келмасину, мен Аъзамни яхши биламан. У бирорга бўйин беришни ёмон кўради. Гуноҳни у қиплан бўлса ҳам барибир ундан узр сўрашларини яхши кўради. Менимча, у ўз ҳолича қайтиб келмайди. Олиб келиш керак. Бу ёғини ўзингиз биласиз. Қаёқка кетганини сизга айтмадими? Қишлоққа-ку бормас. Боришга бет керак.

Дилдор елкасини қисди.

— Ҳай, майли,— деди Холматжон ўриидан тураган.— Ёлғиз ётманг, ҳозир бориб Малика аяни юбораман. Бирга ётинглар.

Дилдор унга бир нима деб жавоб қайтармади. У чиқиб кетгандан кейин айвон устунига суюниб, сон-саноқсиз юлдузлар чарақлаган чўл осмонига тикилганча туриб қолди.

Чарчаган одамни уйқу элитали, дейпшарди. Дилдор бу гапнинг унчалик тўғри эмаслигини энди билди. Бутун тани зирқираб оғриса ҳам, кўзига уйқу келмасди. Ё кўнгли нотинчлигиданмикин?

Қўни-қўшиларникда чироқ ўчди. Вақт алла-палла бўлиб қолди. Эртага азонлаб далага чиқиш кераклигини эслаб Дилдор айвонга Малика ая учун ҳам жой қилиб чироқни ўчирмай ётди.

Яқин ўртада бўри улиди. Диlldорнинг эти жимиirlаб кетди. Алоҳида ётган ўғлини кўтариб ёнига олди. Узоқдан яна бўри улиди. Хонадонларнинг бирида ит вовиллади. Бирпасда итларнинг акиллаши авжга чиқди. Диlldор ваҳима ичидаги ухлаёлмай тўлғаниб ётарди.

Аъзамжон! Елғиз болангни бўрилар увлаган даштга ташлаб қаёқларга кетдинг. Ҳозир қаёқдасан? Очмисан, тўқмисан? Биттагина болангни қандоқ кўзинг қийди?

Дилдор эрини ўйлаб гоҳ ғазабланар, гоҳ унга раҳми келиб хўрсинарди.

Аъзамжон шу пайтда, юлдузлар осмони заминни тўлдириб жимиirlаётган ёз оқшомида анорлар гуллаган, рапиҳонлар ҳид сочган, ариғидан қўнғироқ чалиб сув эқаётган сокин ҳовлида ўзга ёр оғушида барқ уриб ухларди.

Хўролар иккни мартадан бир-бiriни чақиришиди. Ҳолматжон айтган аядан дарак йўқ.

Дилдор пиш-пиш ухлаётган ўғли тепасида мижжа қоқмай ўтирас, аллақандай қўрқинч ва даҳшат ичидаги бўриларнинг олисларда улишига қулоқ соларди.

Ой тепага келди. Чўл кишилари аллақачон ухлаб қолишган. Аммо Диlldорнинг кўзини уйқу ололмасди.

XVI

Дераза орқасида ит акиллаб Диlldорни уйғотиб юборди. Бемаҳал чакаги очилган итдан диққат бўлиб бошини кўрпага буркаб олди. Ит ҳамон вовиллар, кўз юмгани қўймасди. Диққат бўлгани Диlldор камзулинин елкасига ташлаб ҳовлига тушди. Ўзоқ олдида қалашиб ётган шохлардан битта новдани сугуриб олди-да, итни ҳайдаш учун ташқарига чиқди.

Лайча ит кўча ўртасида туриб Диlldорлар деразаси тарафга қараб улирди. Диlldор уни калтак билан қувди. Энди орқасига қайтганда ит яна жойнга келиб улиш-

и и бошлади. Нега упдоқ қилаётганин, деб у ёқ-бу ёқ-ка аланглади.

Уйининг деразаси қаршисидаги тол тагида кимдир ётарди. Биронта маст эмасмикин, деган хаёлда қўрқаписа яқинлашди. Тол тагидаги қуриб қолган ажриқ устида кимдир ғужанак бўлиб тўнига ўраниб ётар, совқотганидан тиззаларини қучоқлаб, бошини бўйни ичига тортиб олганди. Аъзамжон бўлса-я, деб дилидан ўтказди Дилдор. Келгану, киришга, рўпара келишга юзи чидамай шу ерда ётиб қолган. Кайфи бўлса ажабмас.

Шу хаёл билан Дилдор ётгани кишининг тепасига келди. Унинг бетига ой нури тушиб турарди. Дилдор сесканиб кетди. Бу Холматжон эди. Дилдор эсанкираб қолди. У бу ерда нима қилиб ётиди? Наҳотки ичиб учига қолган бўлса? Унақа одати йўқ эди-ку! У нима қилишини билмай серрайиб турарди. Йўл четларида папирос қолдиқлари оқариб кўринарди. Айниқса, ётгани жойида гижимлаб ташланган папирос пачкаси, атрофида алла-канча чала чекиб ташланган папирослар.

Бу аҳволда шамоллаб қолиши ҳеч гапмас. Нимадир қилиш керак. Дилдор орқасига қайтиб уйдан, битта якандоз олиб чиқди-да, устига ёниб кириб кетди. Холматжон буни сезмади. Нимадир деб гудранди.

Дилдор то ярим кечасигача бўри унишидан қўрқиб ухламаганидан, ўрнига ётди-ю, донг қотиб ухлаб қолди.

Эрталаб ўрнидан турганда айвон лабида тахлоғлиқ ўша якандозни кўрди. Холматжон қўйиб кетибди. Дилдор бунига ҳам унча парво қилмади. Демак, Холматжон устига ким якандоз ёпганини билибди.

Она-бона ионушта қилаётгандаридан гузар тарафдан Абдулла бақироқнинг овози келди.

— Эшитмадим деманглар, чортеракликлар бугун ҳам кечаги участкада чопиқقا чиқадилар. Ораларингда мироблар бўлса чойхонага келишсии. Тракторчиқ қиз раис бувага учрашсин.

Дилдорнинг юраги шув этиб кетди. Раис энди уни боплайди. Кечаги пайҳон қилинган гўзалар учун кўпчилик ўртасида таибех беради. Е бўлмасам; қўя қол, қизим, чопиқقا чиқ, трактор юргизишни билмас экансан, дейди.

У шошиб ионушта қилди-ю, боласини кийинтириб кўчага чиқди. Остонада Малика аяга дуч келди.

— Вой, болам, яхши ётиб, турдингми? Холматжон

кечаси борган эди, иложим бўлмади, раис кеча бир қоп ун ташлаб кетган эди, кечаси билан ёпдим. Миям қурсин, асли Холматжонга айтсан бўларкан, ўзи кела қолсин, менинида ёта қолсан десам бўларкан. Вое, ёшгина нарса бир ўзинг ётдингми?

Дилдор кулди.

— Нега ёлғиз бўларканман. Ёнимда манаву полвон бор эди.

Кампир Азимжоннинг пешонасидан ўпиб қўйди.

— Сен боравер, раис гузарда сувчиларни, тракторчиларни йиғяпти. Қани, полвон, биз бу ёққа борамиз.

У шундай деб Азимжоннинг қўлидан етаклаб кетди.

Дилдор гузарга келганда, Меливой ака олдига чойнак қўйиб, Чортекрекдан келган икки киши билан гаплашиб ўтирарди.

— Келдингми, қизим,— деди Меливой ака Дилдорга чой тутиб.— Кеча ишингни кўрдим.

Дилдор қип-қизариб кетди. Энди бошлайди, боплайди мени, деган ўй ялт этиб кўнглидан ўтди.

Раис нариги сўрида ўтирган сариқ қизин имлаб чақирди.

«Оббо,— деди Дилдор ичида.— Ўрнимта бошқа тракторчи топибди. Боя ўйлаганим тўғри чиқди».

Сариқ соч қиз раиснинг олдига келди. Раис Дилдорга юзланди.

— Танишиб қўй, бу менинг қизим, оти Шура.

Дилдор беихтиёр унга кўришгани қўл узатди. Аммо нималар бўлаётганини билмасди.

— Бир ўзингга иш оғирлик қиласди. Шура билан икковинг ХТЗда ишлайсизлар. Сен тракторчи, бу ёрдамчи. Нима керак бўлса ўзимга айтинглар. Шура қишлоқнинг жами паст-баландини билади. Аямай ишга буюравер. Тушликка чиққанда кўрпа-тўшагини сеникига опкелиб қўяди. Бирга турасизлар, хўпми? Унақа ёлғиз ётма. Ёш экансан. Шум болалар яна кечаси безовта қилиб ўтирасин. Хўпми?

Дилдор лабини тишлаб туриб қолди. Демак, раис ҳамма гапдан ҳабардор. Эрининг кетиб қолганини ҳам, бу кеча ёлғиз ётганини ҳам билади.

— Хўп, бува. Айтганингизни қиласман,— деди миннатдор оҳангда.

— Шундоқ бўлсин,— деди раис ва ёнидагиларга қараб гапини давом эттираверди.

Шура билан одам бўйи келиб қолган маккажўхорилар орасидан боришар экан, гапни нимадан бошташини билмай турган Дилдор Шурага ўнгайсиз, хижолатли қаради.

— Ўзбекча биласизми?

— Биламан,— деди Шура мақтанганнамо.— Жуда яхши биламан.

— Унақа бўлса, яхши. Мен ўричча билмайман.

— Ничего, ўзим ўргатиб қўяман.

Дилдорнинг чеҳраси очилди. Йўл-йўлакай у ёқ-бу ёқдан гаплашиб кетишиди.

— Ростдан, раис буванинг қизларимисиз?

— Ҳа, қизлариман. Фамилиям Мелиева-ку.

Дилдор унга ҳайрат билан қаради.

— Аянгиз ўрисмилар?

Дилдор берган саволпдан хижолат бўлиб гапни дарров, у жавоб қайтаргунча бошқа ёқقا бурворди.

— Бу чўлда бирам бўри кўп эканки, кечаси билан қўрқиб чиқдим.

— Бу жойларни уч йил олдин кўрмагансиз. Бўрининг кони эди. Бу озайнб қолганп-ку. Дадам билан кўп келганман. У пайтда бунақа иморатлар қаёқда эди.

Гап билан бўлиб пайкалга етиб қолганларини билмай қолишиди. Дўнглик тагида бочка пайдо бўлиб қопти. Керосин бўлса керак. Трактор кеча Дилдор қўйиб кетган жойдан сал нарига жилиб қолганга ўхшайди. Дилдор синчилаб қараса, трактор ғўза орасида биринки кириб чиққанга ўхшайди. Кеча манави картага Дилдор трактор солмаган эди. Демак, кимдир келиб өзроқ ишлатганга ўхшайди. Керосин опкелган гараж мудири шундай қилган бўлса ажаб эмас.

Шура тракторга ёғ қуйиб, шамларини бир-бир қараб чиққандан кейин Дилдорга қаради.

— Сиз бошлайсизми ё мен.

— Барибир,— деди Дилдор.

— Майли, сиз бошлай қолинг.

Дилдор моторни ўт олдириб сал қизигунча эгарда тик турганича даланинг узоқ-узоқларига қаради.

Олисда чопиқчиларнинг овозлари эшитиларди. Кеча ёлғизлик уни кўп қийноққа олган эди. Барибир кўнгилсиз ўйлар қанча ёпирилиб келмасин, қандайлир ғуур кучи уни тушкунлик гирдобига йўлатмас эди. Олдида каттакон мақсади бор одам, шу мақсад учун, айниқса,

узоқдан минглаб кўз кузатиб турганда ҳамма нарсани унутади-ю, шу мақсад кетидан қувади. Дилдор кеча ана шундай ҳолатни бошидан кечирган эди.

Кеча Дилдор бирданига икки имтиҳондан ўтди. Бири, кўпчилик ўртасида тантана билан минглан тракторни қанчалик қийин бўлса-да, аёл боши билан жиловлай олди. Иккинчиси, не умидлар билан йўлга чиқиб, энди тинч, осуда яшамоқчи бўлиб турганда нотаниш чўлга эри ташлаб кетди. Бўрилар увлаган тунни ўша тинч ҳаёт ваъда қилган эрисиз ўтказди. Бу кеча, айниқса, шу пайтгача айрилиқда, висол дамларида кечирган изтиробла-ри орасида энг огири эди. Дилдор бу имтиҳонга ҳам бардош берди. Бу ёги энди у қадар оғир бўлмайди. Биринчи тундек оғир бўлмайди, бўлолмайди. Бундай эрдан сўруғлик чиқмаслигини ҳам Дилдор шу тунда сезди. Сезди-ю, юрагини муз қоплагандек бутун эҳтироси, ҳар лақиқа ўзига чорлаб турган ўша чақноқ кўзлари энди беҳаё, шармсиз бўлиб қолди. Ениб турган чўғ устини кул босди. Ким билади, бу чўғ устидаги кулни ким ва қачон супуриб ташлайди. Бу юрак яна ёлқинланарми-кин? Ким билади. Ҳар қалай, Аъзамжон бу чўғни қайта алангала-та олмаса керак. Яна ким билади, дейсиз. Аёл қалбини билиш қийин.

Трактор пайкал бошига етти-саккиз бориб келгунча ҳам Дилдор ҳаёлдан бўшамади. Кимдир унинг елкасиндан туртгандагина у ўзига келди.

Енида Шура тураг, бир қўли билан рулга ёпишиб, ўнг тарафга бурмоқчи бўларди.

— Сизга нима бўлди, опа? Фақат ариқнинг ўзини ковлаб кетяпсиз-ку.

Дилдор қараса ўқариқнинг ярмигача ариқнинг ўзи-га культиватор тишнини ботириб келаётган экан.

— Чарчабсиз, дамингизни олинг. Энди мен юргизаман.

Дилдор унга монелик қилмай пастга сакради. Ғўзалар орасида туриб Шуранинг руль бошқаришига қаради. Бало экан бу қиз. Ўтиришини қаранг. Уста шоферларга ўхшайди.

Дилдор унинг юргизишидан завқланиб кетди. Ҳоргин қалам ташлаб четга чиқди-да, оёғидан шиппагини чиқазиб ажриқча ўтирди.

Велосипедда Холматжон келди. У Дилдорга келиб салом бериб гўза орасига кириб кетди. Ҳар ер-ҳар ерда энгашиб ғўза тагидан кесак олар, кафтига қўйиб эзиб

кўрарди. У шу кўйи озроқ культивация сифатини текшириб кўргандан кейин, яна қайтиб чиқди.

— Ёмон эмас. Дуруст. Омборга комбинезон келди. Кечқурун бориб олинглар. Тушликда янги келганларга аванс берилади. Омборчи ҳам бўлади. Кечқурун нима керак бўлса меҳнат куни ҳисобидан ун, дон-дун берилади. Албатта бориб олинглар, хўпми?

Дилдор боши билан хўп ишорасини қилди. Холматжон кетар олдида:

— Раҳмат,— деди.

У нимага раҳмат деди Дилдор тушунмади. Велосипед тупроқда илон изи қолдириб анча нари кетиб қолганда гина унинг нима учун раҳмат деганига тушунди. Холматжон кечаси устига ёпиб қўйган якандоз учун раҳмат айтди. Ҳа, шунинг учун.

Холматжонни онасининг қорнидан ёриб олинган деийшади. Буни Дилдор яхши билади. Жангда юрган етимчанинг кўнглини бузмаслик учун Асроранинг звеносидағи қизлар Холматжонга бувиси номидан ҳат ёзиб туришарди. Бувисп саводсиз бўлгани учун ҳам бошқалар ҳаг ёзиши Холматжонни шубҳага солмади. Олисдан, окоплардан Холматжон бувисига узундан-узоқ дуойи салом ёзар, яқин орада соғ-омон қайтиб келишини билдириб севинтиromoқчи бўларди. Бу ҳатлар тўппа-тўғри Асроранинг қўлига тегарди, қизлар бирга ўқиб, унга жавоб ёзишарди. То уруш тугаб, қишлоққа қайтиб келгунича Холматжон бувисининг оламдан ўтганини билмади.

Шунинг учун ҳам ҳамқишлоқ қизларнинг бу одамгарчилиги унинг дилида бир қарз бўлиб ётарди. Қачондир үларга бир яхшилик қилишини дилига тугиб қўйганди. Кеча Аъзамжон уйдан зарда билан чиқиб кетганда, Холмагжоннинг кўнгли алланечук бўлиб кетганди. Чунки у Аъзамнинг кимлигини, нималар қила олишини яхши биларди. Дилдордан кўнгли тинчимаган Холматжон кечқурун келиб Аъзамнинг қайтмаганини кўриб Малика аяни юбормоқчи бўлди. Ая раиснинг топшириги билан нон ёпаётганини кўриб нонлож қолди. Узи Дилдорнинг уйи атрофида айланиб юрди. Тинч ухласин, қўрқмасин, деб шундай қилди. У кечаси билан уй атрофида юаркан, Дилдорнинг бошига тушган воқеаларни ўйлади. Бу гапларини у фронтдан келгандан кейин эшигтан эди. Урушга кетмасдан олдин ҳам Холматжон уни биларди. Дўмбоққина қиз эди Дилдор.

Асрора унинг бувиси номидан ёзган хатидан қишлоқ қизларининг бирга тушган суратини ҳам қўшиб жўнатган эди. Кўнгли кўтарилсан, йигитлар қизлардан келган сурату хатларни яхши кўрадилар, деб атайнин шундай қилганди. Холматжон ўша қизлар орасида Дилдорни дарров таниган эди. Бўйи чўзилиб, йигит кишининг суқи кирадиган бўлиб қолганига ҳайрон бўлиб суратга узоқ тикилган эди.

Фаргона йигитларининг бир хусусияти бор. Қишлоғимизнинг қизига палон қишлоқнинг йигити гап ташлабди, деб эшитса атайнин муштлашгани уч-тўрт йигит ўшақка бориб, бирои жашжал бошламай қайтишмайди. Албатта, Холматжон ҳам бу хислатдан холи эмасди. Чўлга келган купларидан бошлаб қишлоқ қизларининг «шательни» ҳимоя қилиш пайида эди.

Бу оқшомги уйқусизлиги ҳамқишлоқ қизларининг яхшилигига яхшилик билан жавоб бериш бўлса, иккинчидан, ўша Фаргона йигити орияти эди.

Дилдорнинг бу гапдан хабари йўқ. У нега бундоқ бўлганини билолмай ҳайрон эди.

Дилдор бу гал чарчаганини билмади. Шура қизиқ экан, қаёқдаги куладиган гапларни топиб гапиради. Бирпаста колхоздаги одамларни таъриф-тавсифини қилиб берди.

Бош бухгалтерининг хотинидан қўрқишидан тортиб, агроном йигит доимо хотинларининг пайпоғини кийиб юришигача айтиб берди.

— Рост, хотинларининг пайпоғи эркакларга жуда мос келади. Учи йиртилса, қийиб ташлаб, чатиб олади-да, яна кияверади. Битта пайпоғни эркаклар бир йил, то бир қаринч қолгунча кийса бўларкан. Калласининг ишлаганини қаранг-га.

Дилдор унинг гапларидан қотиб-қотиб кулар, шундоқ қувноқ қиз билан бирга ишлаб, бир уйда бирга туришидан қувонар эди.

— Келин аямнинг сирайм русчага тили келмайди. Почему, дегин деб неча марта айтаман, барибир эсидан чиқиб қолиб, зачему, дейди. Райкомдан телефон қилишса, раис не пришла дейди. Тўғри гапирсангиз-чи, десам, тушунса бўлди-да, деб кулади.

Бирдан тушликка жом чалинди. Шура трактордан сакраб тушиб, айда, Диля, деди. Дилдор бормаслигини, овқатни шатга опкелиб ейишини айтганда, Шура уни жеркиб ташлади.

— Одамлардан нега қочасиз, опа. Юринг, юриш. Ҳангамалашиб келамиз. Ҳовуз бўйи салқин. Тол тагида ўтириб бир оз дам оламиз. Батта дўппичалик соя жой йўқ. Офтобда қовжираб нима зарур. Юринг, юриш!

Шура уни қўярда-қўймай судраб олиб кетди.

Дилдор шийпонни кўрмаган эди. Салқин жой экан. Бир томонда катта қозон. Бакда вақирлаб сув қайнаб турибди. Толлар тагига тўшалган шолчаларда бирор ёнбошлаган, бирор чордана қуриб чой ичар, Холматжон эса олдига битта чойнакни қўйиб толга суянганича мударди.

— Бечора, ухламаган-да,— деб ачинди Дилдор.

— Пўшт, танқчиларга йўл беринглар!— деди Шура шийпонга кўтарилилар экан. Унинг овозидан кўзини очган Холматжон Дилдорга кўзи тушди-ю, нима қилишини билмай бўш пиёлани оғзинга олиб борди.

XVII

Дилдор кечқурун комбинезон олгани гаражга кетган эди. Келса, Шура уйдан ўқдек отилиб чиқиб кетди. Унинг кўзлари қизарган, кўп йиғлаганидан бўлса керак қовоқлари шишиб кетган эди. Дилдор олиб келган нарсаларини айвонга улоқтириди-ю, орқасидан югурди. Гузарда одам кўп. Чойхона сўриларида кўрпа-ёстнқ, тугунлар. Яна одамлар келганга ўхшайди. Чортеракдан одам олиб келган ўша кундаги юк машиналари қатор бўлиб турибди. Одамлар орасидан Дилдор Шурани изларди. У йўқ. Мотор гуриллади. Қараса, юк машинаси тепасида Шура турибди. Дилдор унга юргурган эди, машина жойидан қўзғалди. Етолмади.

Нима гап экан? Нима гаплигини бу одамлар билмайди. Булар янги келган кишилар. Дилдор нима қилишини билмай ҳайрон бўлиб турган эди, Малика ая Азимжонини етаклаб келиб қолди:

— Эшийтдингми, болам, Меливойнинг ўғлини япон ўлдирибди.

Дилдор турган жойида қотиб қолди. Бунинг нималигини Дилдор билади. У бир марта шундай шум хабарининг дардини тортган. Аъзамжондан қора хат келгандадунё кўзига қоронғи бўлиб кетган, оғир оёқли ҳоли билан қаҳратон қишида қора кийиб телбага ўхшаб юрганди. Үшанда ҳамма ёқни оппоқ қор босган. Дов-дараҳт, том-

тош, далаю қирлар оппоқ эди. Фақат Дилдорнинг дили қоронги, либоси қора эди.

— Болам, бугун Шура келмас, кечаси ёнингга ўвим бораман.

Дилдор индамади. Боласини етаклаб кетаркан, ўйларди.

«Мен бахти қарога яна битта бахти қаро шерик бўлди. Биттагина бошимга шунча ташвиш. Бу дунёда биронта беташвиш одам борми? Кимга суюнсан, дардимни очсан у ҳам менсан ўхшаган чиқади...»

Негадир Дилдор шунча яхшиликлар қилган Асрорани. Адолатни, нотаниш жойга келгандан бери атрофини ўраган бу меҳрибон одамларни ўйламасди. Кулфатга қолган киши фақат ёмон кунларини ўйлади. Дилдор ҳозир шундай аҳволда эди.

Кечадан бери анча кўнгли тўлиб, уйн обод бўлиб қолган Дилдор яна яккаликда, забунликда қолди. У афтодаҳол бир кайфиятда ҳовлига кирди. Атрофда ҳамма шод. Қўшнилар уйда бола-чақалари билан кечки таом устида чақчақлашаётган кишиларга унинг ҳаваси келди. Шу Аъзамжонга рўпара келган кундан бошлаб бирон кунни рўшнолик билан ўтказмади. Умр бўйи тиниқ, жуда ҳам тиниқ нур ичидан порлаб туриши керак бўлган тўй кунини ҳам у йиглаб ўтказди. Ҳалигача бу йиги, кўз ёши тингани йўқ. Йиглайвериб дийдаси қотиб кетди. Қўзига ёш келмай қўйди.

Бечора дадаси тўй қилсан, ичкуёв бўлса бағрим бутун, уйим обод бўлиб қоларди, деб ният қиласди. Бўлмади. Наипки ичкуёв нураб қолган уйнинг шикаст-реҳтларига қаради. Бутун оила бошига кулфат солди. Мана ҳозир келин бўлиб бир нафас келинлик роҳатини кўрмаган Дилдор боласини бағрига босиб чироқ ёқилмаган нотаниш уйда ғам-андуҳ ичидан ўртаниб қолди. Қишлоқда дадаси қанғиллаб ётган катта ҳовлида қариганда ўзи кирини ювиб, ўзи томоқ пишириб ўтирибди.

Шу ишларни қилган, кулфатларни бошига солган Аъзамжоннинг ўзи қаёқда?

Шипиллаб енгил оёқ товуши келди. Дилдор бош кўтариб қараган эди, айвон олдига келиб қолган Малика аяга кўзи тушди.

— Вой болам, нега чироқ ёқмай ўтирибсан. Вой, ғалатиякансан-кү.

Ая электропи ёқиб қўйди.

— Чой ҳам қўймабсан, овқат ҳам қилмабсан.

Бу кампир унга шундай меҳрибонлик билан гаппардикни, худди унинг ичида ёнаётгани ўтии кўраётгандек, нима биландир бу ўтни ўчиришга уринаётгандек эди.

Бу кампирининг аллақаери Дилдорнииг аясини эслатарди. Биттаю битта боласи бўлганиданми онаси уни сира жеркимасди. Ҳар қанақа жаҳли чиқиб турганда ҳам овозидаги майнинликни бузмасди. Баъзан эр-хотин айтишиб қолишарди.

— Болани бузяпсан, эрка қилиб қўйяпсан,— деб ладаси айтса, онаси пинагини бузмай жавоб қиласарди.

— Биттаю битта боламиш нега уришарканман.

Шундоқ она Дилдор тўқизга етмасданоқ тупроққа кирган эди. Мана, ўн уч йилдирким ота-бала унинг чирогини ёқиб келишади. Унга баҳт ваъда қилган эри она ётган шу тупроқдан олисга ташлаб қочди.

Малика ая Дилдорнииг изтироб оташида ёнаётганини билиб турарди. Шунинг учун бу бенаво жувоннинг мушкулинни осон қилиш, бир дам бўлса уни ёлғизлика ташламаслик учун атайин келган эди.

У чаққонгина хотин эди. Бирпасда пиёз тўғраб, масаллиқларни тайёрлаб қозон осди. Кўнгилни кўтариғап гаплардан гапириб уни алаҳситишига уринди.

— Болам, ўзининг унақа сиқаверма. Дунёнииг ишлари ҳамиша миркам икки бўлган. Сенга ҳам худонинг атаб қўйган ёруғ куни бордир, ахир. Нима бўпти, ҳали ўн гулингдан бир гулинг очилмаган. Қўй, куйма. Бу эркакларнииг ҳаммаси шунақа. Менам вақтида э, куйганман. Куювериб адойи тамом бўлганман. Ҳозир эсласам, аҳмоқ эканман, деб ўзимни ўзим койийман. Эси бўлса сени, бўлмаса ҳам боласини соғиниб келади. Келмаса садқан сар. Үлим бўлмасин, болам. Үлимдан бошқа ҳамма нарсанинг чораси бор. Үлим қурсин, ўлим! Бечора Меливой оташда куйиб ётибди. Бир ўғил эдики, арслон дердинг. Шундоқ бола ўқча учиб кетди. Бечора Меливой болам келса Шурани келин қиласман, деб у-буларини тайёрлаб қўйган эди. Мана, Шура тўй кўрмай тул бўлиб ўтирибди. Ҳали сенга нима бўпти.

Дилдор Шурани Меливой аканинг қизи деб ўйлаган эди. Хотини рус бўлса керак деган хаёлда эди. Демак, Шура унинг қизи эмас. Үғлинииг қаллифи.

Овқат устида кампир Дилдор кўнглидаги жумбоқни ечиб юборди. Меливой аканинг икки қиз, бир ўғли бор

экан. Қизлари чиқиб кетгач, ўғли билан қолади. Уруш авжига чиққан пайтда Марғилонга тушиб фронт тарафдан келган ота-онасиз қолганлардан шу қизни олиб келади. Шура ўшанда ўн тўрт ёшларда эди. Озиб-тўзинб кетган, раңг-рўйи бир ҳолатда эди. Меливой аканинг хотини уни ювиб-тараб сал кунда оёққа турғизиб қўяди. Шура ўзбек тилини мутлақо билмасди. Меливой аканинг хотини билан имлаб гаплашишарди. Шура дўмбоққина бўлиб қолади. Сал кунда қўни-қўшиларнинг меҳрини тортади. Меливой аканинг ўғли Турдивой билан бирга мактабга боради. Бирга далага чиқиб ишлайди. Турдивой уруш охирлаб қолганда фронтга кетади. Ана келади, мана келади деб туришганда япон тарафга кетиб қопти деб дарак эшитишади. Муни қарангки, немиснинг ўқи ўтмаган бола японнинг ўқига гирифтор бўлади.

— Бугун иложим бўлмади, эрталаб қишлоққа тушиб фотиҳа ўқиб келаман. Кўрмайсанми, атиги тўртта болага боқча очиб ўтирибмиз. Тўртта бола ҳам, бола-да. Ҳали бир гурзавой бўлиб фотиҳага кетишди. Мен қолдим.

Дилдор чарчаганидан ўтирган жойида мудрай бошлади.

— Ёта қол, болам, ёта қол. Ўзинг ҳам эркаклар қиладиган ишга қўйл уриб ўтирибсан. Ўзингга муносиб иш қилишинг керак эди.

Дилдор индамай турниб жой сола бошлади. Кампир идиш-товоқларни юваётганда Холматжон келиб қолди.

— Мен бугун ҳам келолмадингизни деб хавотир олгани эдим. Қелганингиз яхши бўпти, аяжон.

— Келмай, қаёққа борардим. Қеламан-да. Боламин ёлғизлатиб қўярмидим. Чой дамлаб берайми?

— Йўқ, бувижон.— Энди қайтаман.— Холматжон шундай деяркан, боласнинг устини ёшаётган Дилдорга қаради.— Шура эртага келмайди. Ўзингиз ишлайсиз. Бинрон одам қўшиб берайми, Дилдор.

Дилдор йўқ, деди. Холматжон ўзингиз биласиз, дегандек қилиб кета бошлади. Кампир орқасидан, овқатингни чиннинг солиб, дастурхонга ўраб қўйганман. Соумасдан еб ол, болам, деб жавраб қолди.

Кампир ечиниб ўрнига кираркан, Дилдор бош кўтариб ундан сўради.

— Ая, Холматжонни анчадан берни танийсизми?

— Нега танимай, ўз певарамни танимайманми, гапнинг қиэнг-а,— деди тилар-тиламас.

Дилдор ҳайрон бўлиб яна сўрали.

— Ахир Холматжоннинг бувиси бундан тўрт йил олдии қазо қилган эди·ку.

Кампир жаноб бермади. Аламли хўрсинди. Охири зарда билан жавоб қилди.

— Бундан кейин бу тўғрида мендан бир оғиз ҳам гап сўрама. Агар сўрасанг, остананга қадам босмай қўяман.

Кампир яна ёстиққа бош қўйди. Қоронгида алла вақтгача ухлаёлмай у ёқдан-бу ёққа безовта ағдарилиб чиқди. Хўрсинди, ёнбошига ағдарилиди. Ёстиқ тагини титкилаб нос олиб чекди.

Дилдор унинг дилига оғир ботадиган бирон гап айтиб қўйдим шекилли, деб хижолатдан ухлаёлмасди. Охири кампир ўрнидан туриб қоқ ярим кечада ҳовлидан чиқиб кетди.

Нима бўлди? Кампирнинг дили пимадан оғриди? Дилдор билолмасди.

Кампирнинг бемаҳалда чиқиб кетганини Дилдор бирон иши эсига келиб қолгандир деб ўйлади-ю, кўзни юмди. Барнибир хаёли қочиб кўзига уйқу келмади.

Энди Холматжонни ўйларди. Бу йигит кўпдан унга аллақандай изтироб тўла кўзларини тикади. Аллақандай меҳрибончиликлар қиласди. Дилдор уни яхши билади. Унинг кўнгли сўнин. Кам куладиган, кулганда ҳам ичиди дарди бор одамдек астойдил кулмайди. Илгари у қишлоқда борми, йўқми бирор эътибор бермасди. Эили бошқача бўлиб кетибди. Ҳаммага меҳрибон, ҳар қандай ишни ҳам уддалайдиган, ҳаракатчан, ишбилармон бўлиб кетибди. Қани энди, Аъзамжон ҳам шундай бўла қолса эди. Йўқ. Икковининг орасида тоғча фарқ бор. Ҳолматжоннинг Аъзамжондан аллақанча афзалликлари бўлишига қарамай, у Аъзамжон бўлолмасди. Биринчи муҳаббатдек эзгу ҳис борми дунёда? У Аъзамжон Дилдорнинг биринчи севгисими? Ундан деса Низомжон унга бир эрмак қатори гап бўлган экан-да. Йўқ. Унинг биринчи севгиси Низомжон эди. Аксинча, Аъзамжон эрмак қатори унинг қалбига кирган эди. Наҳотки Дилдор учинчи севгига юрагидан жой топа олса. Шупдай бўлиши ҳам мумкинми?

Дилдор шундай деб ўйларди-ю, ўз хаёлидан ўзи қўр-қиб кетарди. У бу масалаларни ақл билан ҳал қилиб бўлмаслигини билмасди. Бу юрак иши. Юрак ўртанинг оташига олса, унинг ихтиёри қўлдан кетишига ақли ет-масди. Дилдор энди севишга қўрқарди. Ким билади. Аъзамжонга теккан, Низомжонни севган Дилдор бошқа, бўшашибан, бирор етакламаса ўзи юролмайдиган эрка Дилдор эди. Чўлда ёлғиз яшашга кўнган, бўрилар увлаган саҳрова ухладиган, эркак қилолмайдиган ишга қўл урган Дилдор бошқа эди. Бошқа Дилдорнинг бошқача севгиси бўлиши мумкиндири. Дилдор ўйлаб-ўйлаб ўйига етолмади-ю, ой тарнов учига қўнганда уйқуга кетди.

Чўлнинг дайди шамоллари ўт-ўланларни силкиб югу-рар, юлдузлар бир-бирини имлаб чақиради.

Эри таҳқирилаган, ташланди Дилдорнинг иккинчи оғир туни ҳам тонгга уланиб борарди.

XVIII

Холматжон тупука чойнакнинг жўмрагига кружка илиб Дилдор ишлаётган жойга чой олиб келди.

— Овқатга бормадингиз. Бу қанақаси бўлди? Ҳеч бўлмаса чой ичиб олинг деб олиб келдим.

Дилдор нимчасининг тагига бостириб қўйган тугунчани ечиб нон, майиз олиб кўкатга ёзиб қўйди.

— Кўпчилик ўртасида томоқ еёлмайман. Ўрганмаганман,—деди у нон ушатиб Холматжоннинг олдига қўяр-кан.

Холматжон нимадир деяётган эди. Дилдор гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Малика аямни хафа қилиб қўйдим. Бир гап сўра-ган эдим, жуда хафа бўлдилар.

— Нима деган эдингиз?

Холматжон кимингиз бўлади деган эдим, хафа бўлиб қоқ ярим кечаси уйдан чиқиб кетдилар?

Холматжон гарданнини қашиди.

— Шу гапни сўрабсиз. У киши менинг бувим бўла-дилар!

Дилдор бошқа гап сўрамади. Аммо Малика аяга берган саволи ҳали ҳам тилининг учидага турганди. Буни Холматжон сезди.

— Сиз чой ичиб туринг, мен бир чеккадан айтиб бераман. Сиз ўзимнинг бувимни кўргансиз-а?

— Ҳа, кўрганман. Сиз фронтда вақтингизда у киши менга икки марта кўйлак тикиб берганлар. Жуда чевар хотин эдилар.

Холматжон Дилдоршинг кўзига қараб туриб сўради.

— Малика ая бувимга ўхшайдиларми?

— Вой, худди ўзлари. Биринчи кўрганимда тирилиб кепқоптиларми, деб ҳайрон бўлиб қолган эдим.

— Мен ҳам шундоқ бўлганман. Марғилонда бир кўрганимдан кейин яна кўргим келиб хўп қидирдим. Бу ёқقا келганимизда учратиб қолдим. Ҳар куни йўлини пойлайман. Кўрдим дегунча гапга соламан. Худди бувим раҳматлик билан гаплашгандек бўламан. Уйнга бордим. Мени ўғил қилинг деб ўтниб сўрадим. Қампир бошимни силаб хўп йиглади, кимлигими сўради. Айтиб бердим. Баттар йиги бошлади. Углим бўл, эна-бола бўлайлик, деди. Ана ўшаңдан бери у кишининг уйларида тураман. Астойдил эна-бола бўлганимиз.

Дилдор унинг гапларини бош эгиб ҳайронликда тингларди.

— Сўрасам нега ҳафа бўладилар?

— Сўраманг. Сира сўраманг. Мен ҳам сўрамаганимай. Менга Меливой ака айтиб берганлар. Бу хотининг бошидан жуда ҳам оғир савдолар кечган. Ҳеч кими йўқ. Меливой ака ҳолидан хабар олиб туради. Биз эна-бола бўлганимиздан кейин Меливой ака бир куни идорага чақириб, унинг кимлигини айтиб берди. Шундан бери кўнглига қарайман. Сира ҳафа қилмасам, деб аяб тураман.

Ана шундан кейин Холматжон Малика аянинг бошидан ўтган савдоларни шошилмай гапириб бера бошлади.

Малика ая асли тошлоқлик бўлиб, эри ўрта ҳол деҳқонлардан бўлган. Уларнинг пешоналарида худодан тилаб-тилаб олган биттаю битта қизлари бўлган. Қиз бўйига етиб, энди куёвга узатамиз деб турганиларида Кўршермат Тошлоқни босади. Қишлоқнинг ювиндихўрлари унга чиройли бир қиз борлигини айтишади. Кўршермат йигит юбориб қизни олиб келишини буюради. Ота қаршилик кўрсатгани учун ҳовлининг ўзида отиб ташлайдилар. Малика ая сочини юлиб дод солнишига қарамай, қизини отга босиб олиб кетишади. Қўрбоши никоҳ ўқитиб қизни ўша тунда зўрлайди-ю, эрталаб тонг отмай қочади. Зўрланган, шарманда бўлган қиз қон йиғлаб уйга қайтиб келади.

Она-бала қон-қон йиғлаб қолишади. Кунлар ўтиб қиз ҳомиладор бўлиб қолади. Ой-куни яқинлашган сари она-бала ташвишга тушадилар. Кўзи ёригандан кейин қиз телба бўлиб қолади. Болани эмизмай қўяди. Болани бўгишга пайт пойлайди. Малика ая кечаю кундуз болага қўриқчилик қиласди. Болани қўлига берса, бўгишга пайт пойлайди, бермаса, додлаб қишлоқни бошига кўтаради. Малика ая жуда қийналиб кетади. Бола олти ойлик бўлганда онаси ўзини ҳовузга ташлайди. Малика ая қизини ҳам дафи қилиб чақалоқ билан ёлғиз қолади.

Малика ая учун Тошлоқда яшаш қийин бўлади. Ҳовли-жойини сотиб Қоратепага кўчиб келади. Минг азоблар билан болани катта қиласди. Бола ўн етти ёшга тўлганда ҳам дадаси кимлигини билмайди. Бувиси унга дадангни босмачилар ўлдирган, деб айтган эди. У партизан ўғли эканидан доимо фууруланиб юрарди. Минг тўққиз юз ўттиз саккизнинчи йилда бола комсомол сафига ўтиш учун ариза беради. Комитетда аризаси кўрилаётганда ундан таржиман ҳолини айтиб бернишларини сўрайдилар. Бола тўлиб-тошиб дадаси тўғрисида, унинг босмачилар билан курашганини, улар қўлида ҳалоқ бўлганини айтади. Шунда мажлисда ўтирганилардан бири ўрнидан турди-ю, боланинг бетига қараб туриб уни хоин, дейди.

— Сен халқни қийратган босмачининг ўғлисан. Сен қўрбошининг ўғлисан. Сендақа босмачи болаларига орамизда ўрин йўқ,—дейди. Бола ҳарчанд ундаи эмаслигини тушуптиromoқчи бўлади. Ҳеч ким унинг гапларига ишонмайди.

Эрталаб юванинб-тараниб чиқиб кетган бола кечқурун қорайиб, сўлиб кириб келади. Бувисининг бетига тик қараб:

— Дадам ким бўлган?—деб сўрайди.

Малика ая унинг қўзига қараб туриб ёлгон гапиради.

— Даданг партизан бўлган, болам,— дейди.

— Йўқ. Дадам босмачи бўлган. Қўрбоши бўлган. Қишлоқларни талаган. Одамларни қиличдан ўтказган.

— Йўқ, йўқ. Ёлғон гап. Бўлмаган гап,—деб қичқирали Малика ая.

Неварасини бағрига босиб пешонасидан силамоқчи бўлиб яқинлашганда бола унинг қўлини силтаб ташлайди. Малика ая юм-юм йиғлаб орқасидан қараб қолади.

Бола кўчага чиқиб кетгандан кейин бечора кампир, бола бир қизишиди, совуб қолар, ҳовридан тушар, деб

ўйлайди. Аммо кўнглиниң бир чети гаш бўлаверади. Кеч бўлади, боладан дарак бўлмайди. Ярим кеча бўлади, ундан дарак бўлмайди. Кампир безовталаниб кўчага чиқади, у ёқ-бу ёқни суриштиради, кўрдим деган одам бўлмайди. Тонг отгуича ухламай қишлоқ уйларини кезиб чиқади. Аммо дарагини тополмайди.

Эрталаб дараги чиқади.

Бола чорбоғдаги тутга ўзини осиб қўйган экан. Малика ая бу дардга чидомлай ётиб қолади. Орадан бир ой ўтпб боланинг чўнтагидан бир хат чиқади. Хат Меливойнинг қизи Нафисага ёзилган эди.

«Жоңдан азиз, меҳрибон Нафиса!

Мен номардин кечир. Мен сенга муносиб эмаслигими ни бугун билдим. Билдиму бу ёруғ дунёда яшашдан кечдим. Сиздек соғ одамлар орасида босмачининг боласига жой йўқдигини биламан. Яшашга, севншга, ҳаққим йўқ. Хайр, севгилим. Қўлларингни ғойибона ўпамаи. Эшигинг олдидан икки-уч марта ўтдим. Чиқмадинг. Охириги марта бир кўриб, тўйиб-тўйиб кўзларингга тикилсам деган эдим. Бўлмади. Хайр, хайр, Нафиса! Хайр, бу ёруғ жаҳон».

Хат ҳали ҳам Меливой акада сақданаркан. Менга ўқиб берди. Ана шундан бери Малика ая ёлғиз. Уни бундан уч йил олдин Меливой ака Қоратепадан кўчириб бу тарафларга олиб келган экан.

Мен бувимни, дадамни, аямни гапириб берган эдим, сен шўрлик ҳам менга ўҳшаган экансан, деб роса йиғлади. Аммо бошидан ўтганларни ўзи айтмади.

Дилдор бу гапларни эшитиб титраб кетди. Кампир кўзига жуда аянчли бўлиб кўринди.

— Шунинг учун сўроғим малол келган экан-да. Бечора қизи, невараси эсига келиб кечаси ухлаёлмаган экан-да. Вой бечора-е. Уни сира хафа қила кўрманг.

Холматжон ўзи айтиб бергани гапларидан ўзи таъсирланиб кетган эди. Она дийдорини кўрмагани, дадасининг эркалатишларига тўймагани, бувисини сўнгги йўлга узатолмагани эсига келиб кўз милкларига ёш қалқиб қолганди. Дилдор ўрнидан туриб унинг пешонасини силагиси, овутгиси келди-ю, ўзини тутди.

Холматжон чойнакни олиб кетаётганда Дилдор тракторга минаётиб йўлга қаради. Холматжон ажриқлар ўсган чўлнинг сўқмогидан бошини эгиг, секин-секин қадам ташлаб кетишнини кўриб юраги эзилди.

Бу бола дунёга келиб нима роҳат кўрди. Етимлик

билин ўсиб энди оёққа турганда урушга кетди. Келиб биронта уруғини тополмади. Бу ерга келиб ўзига ўхшаган дили вайрон билан ҳамхона бўлди. Бу бола баҳтга ташна. Кўнглини ёрнтиш керак. Дилига чироқ ёқиш керак. Шундай чироқ ёқиш керакки, ёрқин нурида ғамаламлари куйиб кетсин.

Дилдор, Холматжоннинг дилига чироқ ёқа оларми-кансан, деб ўзидан ўзин сўрарди.

— Кошки эди шундоқ бўлолсам. Мен энди чироқ бўйиб ёқа олармиканман. Сўниб қолмаганмиканман? Оҳ, қани энди шундоқ бўлолсам.

XIX

Бундан уч кун олдин сугорилган қарта аллақачон сувни шимиб кетган. Баданига нам текан ғўзалар анча жон олиб қолган. Чортеракликлар пешаналарини тангиб чопиққа тушиб кетишган эди. Офтоб тепадан аёвсиз олов тигини санчар, атрофни ҳалқадек ўраб ётган шўр ерлардан лип-лип алаига кўтарилади. Олисда трактор тинимсиз патиллайди. Бу Дилдорнинг трактори. Чопиқ қилаётганлар эрталабдан бери трактор моторининг бир дамгина тинганини билмайдилар. Чарчамадимикин? Офтобда қандоқ чидаяпти бу ўжар қиз, деб ўйлаб қўярдилар.

Тушликка ҳам у келмади. Холматжон ошпазга овқат суздириб энди жўнатаман деб турганида хуржуни ҳандалакка тўла отлиқ келди. Унинг кўзлари бесаранжом, оти ҳам терлаб кетган эди.

— Қанақа одамсизлар, нима қилиб анграйиб турибсизлар, югуринглар, югуринглар, тракторчи қизларингиз ўлиб қопти.

Холматжон қўлидаги мис товоқни ташлаб юборди. Шийпондагилар баробар ўрниларидан туриб кетишиди.

— Нима? Нима дедингиз?

Холматжон ҳаяжон ичида ҳам ундан жавоб кутар, ҳам ҳамон патиллаб турган трактор шовқинига қулоқ соларди. Нега ундоқ дейди, трактори ишлаб турипти-ку.

Отлиқ киши тили оғзига сифмай дудуқланарди.

— Келаётсан трактор дўнгга тиралиб қопти. Нима бўлдийкин деб яқин келсам, тепасида аёл киши белидан пастига осилиб ётибди. Кўрқиб кетдим. Улиб ётибди.

Унга яқин эркак баробарига трактор шовқини келаётган тарафга югуришиди. Холматжон овқатга чиққанда

оёғим бирпас ором олсни деб этпини ечиб қўйған эди. Тиканларни босиб, қизиган қумларни тўзитиб олдинга югурап экан, ўзидан ўзи гапириб борарди.

— Бир кун роҳат кўрмадинг-а, бир кун ҳам ярамадинг-а, ҳа, номард Аъзам, номард...

Иигитлар олдинма-кетин тракторга етиб келишди.

Мотор ҳамон патиллар, Диlldор белидан пастга осилиб қолған, узун қоп-қора соchlари илондек тўлғаниб гилдирак оша ерга тегиб туради.

Холматжон унинг белидан кўтариб аста ерга олди. Билагини ушлади. Кўрқиб кетганидан томирини тополмади. Андишани ҳам унугиб унинг ёқасини шариллатиб йиртди-ю, кўкрагига қулоғини тутди.

Дилдорнинг юраги билинар-билинимас тепиб туради.

— Тирик, тирик, биродарлар. Диlldор тирик. Сув борми, сув, сув.

Бу яқин орада сув йўқ эди. Кимдир ўқдек учиб ортга югарди.

Холматжон Диlldорни кўтарди. Атрофга бирдам аланглади. Кўзларида қандайдир умидсизликка ўхаш аячли бир ифода бор эди.

Холматжон бир қўлинни унинг икки тақимидан, бир қўлинни икки кураги тагидан ўтқазиб кўтариб келарди. Ҳозир боя юрганида тиканлар тилган оёғидан қон оқаётганини билмасди. Диlldорнинг икки қўли, соchlари осилиб, бутун гавдаси тўлғанарди.

Ярим йўлга келишганда боя югуриб кетган йигит челакда сув билан йўлни кесиб чиқди. Кимдир Диlldорнинг бетига сув сочди, кимдир ҳовучлаб оғзига сув қўиди. Диlldор кўзини очмади. Лаблари бир икки қимтинди, холос.

Унинг шу биргина қимтиниши атрофида нафас олмай ҳайкалдек тек қотган кишилар чеҳрасига аллақандай жонланиш пайдо қилди. Унинг шу қимтиниши ҳаёт нишонаси эди.

Чопиқдагиларнинг ҳаммаси йўлга чиқиб уларни сукут ичида кутиб туришарди.

Холматжон уни ерга қўймай кўтариб турганича буюрди.

— Аравага тўн сол, болиш қўй.

У бу гапни кимга айтиётганининг аҳамияти йўқ эди. Икки-уч киши баробар аравага чиқишли. Бири тўн солди, бири тўнини болиш қилиб қўйди. Холматжон ара-

ва устига чиққан ошпаз хотинга Дилдорни узатди. Ўзи чаққонлик билан эгарга минаркан, орқасига қараб бўғиқ товуш билан деди:

— Ишларнинг қилаверинглар!

Отга аччиқ бир қамчи босди. От бехосдан тушган қамчи аламидан шиддатли интилди. Арава гилдиракла-ридан шов-шов тупроқ тўкиб йўлга тушди. Ошпаз хотин офтоб безовта қилмасин деб Дилдорнинг юзини рўмоли билан тўсиб борарди.

— Ишқилиб бечора шифо топсии-да, нораста гўдаги бор-а...

Дилдор кечаси соат ўн иккилардан кейин кўзини очди. Тепасида қовоқлари қизарган Асрора турибди. Уй-нинг аллақаеридан Адолатнинг пиқ-пиқ йиғлаган товуши келарди.

Дераза зиҳида Холматжон қимирламай ўтирибди. Дилдор кўзини очмасдан олдин қулоғига жуда ҳам узоқдан Холматжоннинг овози келаётган эди. Кўзини очиши билан овоз тинди.

Асрора енгил тин олди-да, унинг пешонасига қўлини тегизди.

— Ўртоқжон, сенга нима бўлди? Қўрқитвординг-ку.

Дилдорнинг кўзига Асроранинг башараси хира парда ичидан кўринаётганга ўхшарди. Нима деганини тушунмади. Лаблари нимадир деб пичирлади. Аъзамжон дедими, Азимжон дедими Асрора билолмади. Асрора тусмоллаб боласини сўраётиди, деб ўйлади-да, секин Дилдорнинг бошига энгашиб:

— Ухляяпти, хотиржам бўл, ўртоқ,— деди.

Дилдорнинг лаби жилмайганга ўхшаш сал-пал қи-мирлагандек бўлди.

Холматжон оёқ учida юриб ҳовлига чиқди. Малика яя ечинмай айвонда Азимжонни бағрига олганча ухлаб ётарди. Дилдордан кўнгли анча тинчиган Асрора ҳам Холматжон кетидан ҳовлига чиқди. Холматжон айвон устунига суюнганича папирос чекар, аллақаерда тинимизиз гакиyllаётган ўрдаклар овозига қулоқ соларди. Асрора ёнига келди.

— Ҳали сизларга ишониб юрибмизми. Тоза бўлган экан.

Шу ишларнинг барига бир ўзи сабабчидек, Холматжон гап қайтаролмай ютинди.

— Жуда қўрқиб кетган эдим. Хайрият...

Асрора бошқа гап айтмади. Усти очилиб қолган Азим-жоннинг елкасига кўрпа тортиб қўйди.

— Аъзам одам эмас экан. Ҳайвон!

Асрора бу гапни шундай бир оҳангда айтдики, унда ҳам жирканиш, ҳам нафрат бор эди.

Холматжон тилга кирди.

— Сен билмайсан, Асрора. Дилдор жуда сиқнилиб кетди. Бир ёқда боласи, иш, эр жонивор бу аҳволда чўлнинг қоқ ўртасига ташлаб кетган бўлса...

Асрора гапини бўлди:

— Биласанми, Холмат! Дилдор мен учун, Адол учун, умуман, қизларимиз учун қанақа одам эди. Уни наинки йигитлар, ҳатто қизлардан ҳам қизғанардик. Дилдор назаримизда Чортеракнинг файзи, жамоли эди. Уни гулдек авайлардик. Мана шу шўртумшуқ Аъзам орага суқулди-ю, бечоранинг тинчи бузилди. Ҳаловати кетди. Ўлмай туриб бир марта қора кийдирди ҳам. Не кунларни кўрмади, бечора.

— Биламан, билганим билан қандоқ қиласман,—деди ночор бир оҳангда Холматжон.—Раҳмим келгани билан қўлимдан нима иш келарди. Эркак нарса бўлганда ҳам кечалари олдига келиб алаҳситардим. Самоварга опчиқиб одамларга қўшардим. Нима қиласай? Аёл кишининг олдига бемаҳал келиб бўлмаса. Билган ундоқ дейди, билмаган бундоқ. Шунақа бўлса ҳам хабар олиб турдим.

— Хабар олиб турганинг шуми?

Холматжон ерга қаради. Этигиннинг учига қараб жавоб берди.

— Сен билмайсан-да, Асрора, Дилдор чўлга келиб бошқача бўлиб қолган. Бу ерда у сен бўлмоқчи эди. Сенинг йўлингни тутмоқчи бўлди. Үжарлик қилди. Бирорнинг гапига кирмади. Шу саратон жазирамасида соябонсиз тракторни миниб бўладими? Бир ёқда офтобининг тифи, бир ёқда моторнинг иссиғи, темирларнинг қизиши. Албатта Дилдорга ўхшаган нозик одамга оғирлик қилали-да. Эрига ўчакнишиб шундай қилди.

— Чортеракка олиб кетаман. Сенларга хор қилиб қўймайман, уни.

— Кетмайди. Мана кўрарсан, кетмайди. У шу жойда оёққа турмоқчи. Суянчиқсиз, ёрдамчисиз бир ўзи қаддиси кўтармоқчи. Сен энди илгариги Дилдорни тополмайсан. Шу уч кун уни бошқа Дилдор қилиб қўйди.

Холматжоннинг бу гапидан, Дилдор кетса, мен ҳам

кетаман, деган маъно ҳам чиқазса бўларди. Буни Асрора сезмади.

Кўча тарафда мотоцикл патиллади. Унинг товуши уй орқасига келганда бирдан тинди. Сал ўтмай йўлакда нотекис ташланган оёқ дупури келди.

Холматжон ҳам, Асрора ҳам бенхтиёр ўғирилишди.

Гандираклаб Аъзамжон кирди. Унинг кўзлари бежо, кайфининг зўрлигидан соат кафтгиридек чайқалиб келарди. Кўзи Асрора билан Холматжонга тушиши билан бир қалқиб тўхтади. Орқага тисарилиб кетган эди, аранг ўзини ўнглаб олди. Ҳовлиниг жимжитлиги, Асрора билан Холматжоннинг қандайдир ташвиш билан турганларини кўриши биланоқ ҳўнграб йиглаб юборди.

— Ёлиб келолмадимми? Дилдорим, мени кимларга ташлаб кетдинг!

Асроранинг кўзларидан ўт чақнаб кетди. Қўллари муштга айланди-ю, телбадек бир ҳамла билан унинг йўлини тўсиб чиқди.

— Ўчир овозинигни, шомард!

Асроранинг мушт тугилган қўли ҳавога кўтарилди.

— Йўқол!

Аъзамжон бир қадам орқага чекинди. Холматжонга қаради. Унинг кўзидан ҳам ўт чақнарди.

— Бир кўрай, Дилдоримни бир кўрай!

Энди Аъзамжоннинг овози паст, жуда ҳам паст, пинҳоний йигидек қулоққа чалинмасди.

Аъзамжон айвонга чиқди. Уйга томон бурилаётгани эли, Холматжон йўлини тўсди. Энди у Асрорадан мадад кутгандек илтижо билан қаради.

— Майли, кирсин! — деди Асрора буйруқ оҳангиди.

Унинг кетидан Асрора ҳам кирди.

Дилдор анча ўзига келиб қолган, Адолат орқасига қўйинб берган болишга суюниб чой ҳўпларди. Оёқ товушидан ўғирилди.

Эшик олдида Аъзамжон кайфдан чайқалиб турарди.

Аъзамжон тамоман ўзини йўқотди. Эшик кесакисига суннгапича қимирламай туриб қолди.

Маҳбуба ишга кетган, уйда Аъзамжоннинг ўзи ёлғиз эди. Ётавериб жуда зерикиб кетди. Бир айланиб келай деб Қува бозорига чиқди. Обдан айланди. Сомсахона орқасига ўтиб вино будкасидан стакан сўраб олди-да, дўкондон олиб чиққан чоракта арақни қулқиллатиб қуийиб ичди. Ширакайф бўлиб қайтаётганда эшиги олдила те-

ракка от бойлнқли турганини кўрди. Димоғига ҳандалак хиди келди. Қараса отлиқ киши ҳуржуининг иккى кўзини очиб қўйиб ҳандалак сотяпти. Аъзамжоннинг ҳандалакни бу йил энди кўриши эди. Биттасини олиб ҳидлади.

— Қаернинг ҳандалаги, амак? — деди у олифтагарчилик қилиб.

— Ёзёвонники, ука.

— Ёзёвоннинг қаерида битган?

— Найманида. Эшитганмисан. Чортеракликлар кўчирма бўлган участканинг орқасида. Бугун Чортеракдан келган битта жувон ўлиб қолди. Узим кўрдим.

Аъзамжон бу гапга унча аҳамият бермади. Қўлидаги ҳандалакни жойига қўяркан, шошиб сўради:

— Ким дедингиз?

— Чортеракдан келган кўчирмалардан биттаси. Аёл киши. Ёшгина экан. Трактор устида ўлиб қопти. Кўриб қўрқиб кетдим. Ойдек жувон экан. Ўлигини қўлда кўтариб олиб кетишиди.

— Қаёққа? Чортеракками?

— Унисини билмадим.

— Отни нима экан, билмадингизми?

Отлиқ ўйланиб қолди.

— Диљбарми, Лобарми, аниғи эсимда йўқ. Шунга ўхшаганроқ эди.

Аъзамжоннинг кўзи тиниб, боши айланди. Бу ўша, Диlldор. Уннинг хотини Диlldор! Трактор минадиган аёл фақат шу.

Аъзамжон ҳаяжонда қандай қилиб уйга кирганини, қандай қилиб деворга суёқли турган мотоциклни етаклаб чиққанини билмайди. Бир маҳал қараса Найман йўлида илон изи қилиб мотоцикл ҳайдаб келяпти. У Диlldорни ўлган деб ўйлаган эди. Кўролмай қолдим, сўнгги сўзларини эшитолмай қолдим, деб доғда эди.

Мана, у тирик экан. Унга ҳеч қандай маъно англаб бўлмайдиган кўзларини тикиб турибди.

Ҳамма жим. Фақат Аъзамжоннинг ҳансираши эши-тилади. Ундан гуп-гуп ароқ ҳнди келарди.

Диlldор тилга кирди. Паст овоз билан зўрға деди:

— Кетинг!

Аъзамжон ёлворгандек бир қадам Диlldор томон босди.

— Кет!

У биринчи марта эрини сансираши эди. У шундай

деди-ю, юзини тескари ўгирди. Аъзамжон ғазабга келди. Овозини баланд кўтарди.

— Кейин пушаймон бўласан. Кўз ёшларингнинг фойдаси бўлмайди.

Дилдор унга қарамай, бошини сарак-сарак қилди. Гапларини эшиитмаслик учун, дармонсиз қўлларини аранг кўтарниб қулоқларини беркитди.

Асрора Аъзамжоннинг елкасидан туртди.

— Эшиитдингми? Жўна!

— Нима?

— Жўна!—деди гапини такрорлаб Асрора.

— Вей, ўзинг кимсан? Хотиниммисан? Мен фронтда қон тўкиб келганиман. Оловлар орасидан чиқсанман.

— Бақирма. Нима, сен урушаётганингда бу ёқдагилар ҳолва еб ўтирганиди. Манави ҳам,—у Холматжонни кўрсатди.—Сен борган жойдан келган. Одамга ўхшаб юрибди-ку. Қўлида мильтифи борлар япон билан урушяпти, билагида кучи борлар кетмон чопяпти. Э, бор-е, сенам одам бўлдинг... Бемор ётган уйни атир билан арақ аралаш ҳид қилиб юбординг, чиқ.

Асрора уни туртиб айвонга олиб чиқди.

— Ҳаммангининг тилларинг бир.

— Албатта тилимиз бир-да. Ҳаммамизнинг дилимиз бир. Битта сенинг тиллинг бошқа. Дилинг ҳам бошқа. Қазисан қартасан, асли наслингга тортасан. Иноят оқсоқолдан ўтиб қаёққа борардинг!

Бу гап Аъзамжоннинг юрак-юрагидан ўтиб кетди. Асрорага мушит ўқталиб кела бошлади. Агар Холматжон уни елкаси билан сурнуб юбормаганди, албатта, Асроранинг оғиз-бурни қон бўларди. Холматжонники ҳам тутиб кетди. Аёл кишиига қўл кўтарганинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлди-да, ёқасидан бўгиб орқаснга тислантирганича кўчага опчиқди. Бир силтаб қўйиб юборган эди, бир оёғи ариққа тушиб ёнбошига оғиб кетди. Аммо йиқилмади.

— Яхшиликча кет,—деди хотиржам товушда Холматжон.

Аъзамжон ҳамон безлик қилиб эшик тўғрисида қалқиб турарди.

— Ахир мен нима ёмонлик қилдим, гуноҳим нима ахир?

Холматжон унинг гапига қулоқ солмай сув ёқалаб гузар тарафга йўл олди. Сал нари бориб тўхтади.

Қағтиб кириб уларни безовта қилмасмикин?

Холматжон папирос тутатиб анчагача кутиб турди. Аъзамжон чайқалиб ўн-ўн беш минутларча тургандан кейин қўлинни кескин бир силтади-да, мотоциклига ми-ниб чўл қўйнига кириб кетди. Кўчага Асрора чиқди. Хол-матжонни чақирди.

— Шаттаман. Нима эди?

— Идора тарафга борсанг, Чортеракка телефон қилиб қўй. Қоровулга айт, эрталаб машина тўппа-тўғри шатга келаверсин.

— Бўпти, айтаман. Бу Аъзамжон гирт маст эди. Йўлда мотоцикл билан чуқур-пуқурга тушиб фалокат қилиб ўтираса гўрга эди.

Асрора қўл силтади.

— Улиб кетмайдими.

Асрора уйга қайтиб кирганда Дилдор кўзларини юмиб ётар, киприклари орасидан сизиб чиқкан томчиларни ўзи сезмасди.

Асрора унинг тепасида бирпас ҳардамхаёл бўлиб тургандан кейин айвонга чиқиб кўрпачага ўзини ташлади.

Жуда олисдан мотоцикл овози келар, у борган сари узоқлашарди. Охири бу ожиз овозни чўл қоронғилиги ютиб кетгандек бирдан ҳамма ёқ жимиди қолди.

Шу йўқ бўлиб кетган овоз билан бирга бу уй, бу одамлар учун Аъзамжон ҳам узоқлашинб йўқ бўлиб кетгандек эди.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

I

Чўл қовунлари пишай-пишай деб турибди.

Найманнинг кўм-кўк тўқайлари саратон оғиши билан сарғайиб қофоздек шалдирай бошлади. Қечагина кетмон дастасидек тол поялари бугун шох отиб, тагига соя ташлаган. Ҳозир ўша толзорларда чумчуқлар чирқиллайди. Ғўзапоя босилган томлар, ҳавлиларда лабдахани қора тандирлар, чарбоғларда телпак кийган ёғоч оёқ «қўриқчи» лар...

Найман оқшомидек нашъали оқшом жаҳоннинг ҳеч ерида бўлмаса керак.

Кун ботгани билан дарров қоронғи туша қолмайди.

Ботиб кетган офтобининг шуъласи осмонга тоҳ қизил, геҳ сариқ, тоҳ бинафша ранг пуркайди. Шундай пайтларда Найман иморатлари ҳам бир қизил, бир сариқ, бир бинафша тусга киради.

Мана шундай бекасам оқшом этагини ямлаб тун судралиб, шошилмай чўлнинг паст тарафидан кириб келади. Унинг келишини Найманликлар бемалол кўриб туришали. Найманга келиб офтоб ўчишини, уфқ қизарини, туп ўз оёғи билгаюриб келишини кўрмаган одамга тушунтириш қийин. Оқшом чўқади. Ўйларда биринкетни чироқлар ёнади. Ҳовлилардан чучитилган ёғ, қовурилган сабзи-пиёз, иссиқ ион ҳиди келади. Тўқайдан ўрдагу қашқалдоқларнинг гақ-гуқи, чўлдан чигирткаларнинг бир мақомда чириллаши эшишилади. Шамол олис чўллардан ўт-ўланлар ҳидини довон ошириб олиб ўтади. Айниқса, катта тол тагидаги сўрида ўтириб ой чиқишини кўриш жуда гаштли бўлади. Юлдуз тўла қоп-қора осмон худди тагидаги қуруми куйган қозонин тўнкариб қўйгандек жимир-жимир қиласди. Бири ёниб, бири учади.

Икромжон шу сўрида неварасини тўнига ўраб қамишларнинг шитирлашига, қоронгида инини тополмаган қушларнинг безовта чирқиллашларига қулоқ солади. Ё Зебихон, ё Низомжон овқатга чақириб келмагунча шу алфозда ўтираверади. Баъзан қўйнида бола ухлаб қёлганидан қимирламай ўтиради. Кўксига бола танидаги ҳарорат текканида кўнгли алланечук бўлиб кетади. Шу бола унинг эрмаги, овунчоги. Шу файзли сўрига Тўланбой «Икромнинг тахти» деб ном қўйган. Кечқурун Икромжон чойнак кўтариб ўша ёққа кетаётганида Тўланбой: «Хорун ар-Рашид тахтга чиқяпти», деб куларди. Икромжон неварасини кўтариб келаётганда: «Оlam паноҳ шаҳзодани тахтга ўргатяптилар», деб гап қотали. Икромжон унинг бу гапларига кулиб қўя қолар, аммо жавоб қайтармасди.

Уч кундан бери шу «Оlam паноҳ»нинг тахти бўш турарди. Тўланбой ҳар ўтганида, бу Икром тушмагур қаёққа кетиб қолди, деб ҳайрон бўларди. Томорқасига эккан кузги «қирқма» ларини чопиқ қилиб қайтаркан, сўрида неварасини тўнига ўраб ўтирган Икромжонни кўриб тўхтади.

— Қаёқларда юрибсан? Найман ҳувиллаб қолди-ку.

Икромжон ёнидан жой кўрсатди. Тўланбой кетменини елкадан олиб сўри четига ўтирди.

— Ишлар қалаӣ?

— Қалаӣ эмас, кумуш. Тилла бўлишига сал бор.

Тўланбой шу уч кун ичида бўлиб ўтган янгиликларни бир пастда гапириб ташлади.

Учинчи участкашинг ёзаларини кечаси сув босиб кетган. Аллақайдан ҳар бирни мушукдек келадиган сув каламуши найдо бўлинити. Қанал тагидан тешинб, қамиш орасида бола очаётганиниш. У тешган жойдан сув уриб кетяпти.

Бу нарса кўпдан бери Йкромжонни ҳам ташвишга солиб юрарди. Қаламуш болалайдиган пайт келган бўлса бу анча хавфли бўлади. Чунки қаламуш болаларига овқат қидириб қамишдан каналга, каналдан қамишга серқатнов бўлиб қолади. У ҳар қатнаганда канал дамбасини тешади. У тешган жойни сув ўпириб, бир тегирмон сув далани босаверади.

— Холматжонлар участкасида ҳам шу аҳвол. Меливой ака қаламуш отганларга мукофот чиқазибди. Үнта уриб келганга бир қоп ун, ўн бешта уриб келганга битта эчки. Модасини уриб, ишидан болаларини топса қўй вавъда қипти. Тоғага айтиб биз ҳам шунаقا қилсак қандоқ бўларкин?

Йкромжон гаплашиб кўришни айтди.

Тўланбой Йкромжонининг дилида шимадир борлиги, шимадандир диққати ошганини сезиб турарди.

— Нима гап бўлди, ошна, сал унақароқ кўринасан?

Йкромжон уф тортиб неварасини тўнига яхшилаб ўраб олди.

— Нима бўларди. Менга жин ҳам текканни йўқ. Батзи одамларининг қилиғидан хуноб бўласан-да! Қувага тўйга бориб келдим.

— Қанақа тўй?

— Танирдинг-ку. Заркентда сельсоветга секретарь бўлган Маҳбуба деган яхшигина бир жувон бор эди.

— Ташийман,— деди Тўланбой.— Зебихонлар билан ўқиган Козимжонга теккан эди-да. Боёқиши уч кунгина бирга бўлиб урушга кетган эди. Эсингдан чиқдими, яқинда Маҳбуба Қувадан келиб Козимжонга йил оши қилиб берган эди-ку. Борган эднинг, Йкром. Маҳбуба яхши жувон. Бечора эрини э, кутди-я. Ойдек нарса эди. Бир кўрганимда анча сўлиб қопти.

— Тунов куни Зирилламага тушсам, Тоғанинг олдида ўтирибди. Боёқишини неча марта кўрган бўлсам эгнида

кора кийим бўларли. Ҳартугур бу гал оқ кийинти. Қириш им билан гаплари тўхтаб қолди. Маҳбуба жиндек кўзёши қилиб олган экан шекилли, мен киришим билан кўзини яширди.— Яхши келдинг, Икром,— деб қолди Тога.— Мана, қизим, Икром амакниг, мен, яна беш-ўн киши бўлиб яхшилаб ўтқазиб берамиз.

— Барака топинг, Тога. Мени сизлардан бошқа кимим бор,— деди Маҳбуба.

— Гиглама, йиглама,— деди Тога унинг бонини си slab.— Мен-чи, Икром-чи? Сен хотиржам кетавер. Ишқилиб, куёвнинг эсли-ҳушлигина болами? Турмуш мушкул нарса, муросай мадора деган гаплар бўлади. Майли, сен кетавер. Хотинлар эрталаб боришади, биз кечга яқин борамиз. Кам-кўстинг бўлса уялмай айтавер...

Маҳбуба бош чайқади.

У кетгаидан кейин Тога стол четини чертиб анча хомуш ўтириб қолди.

— Бечора бетолени қара. Уч йил куёвини кутди, бир бевалик дардини тортди. Энди эр қиласай деб ўзинг учун ўл етим бўлиб юрибди. Қайншадиган на акаси бор, на укаси. Эртага бориб тўйини яхшилаб ўтқазиб берамиз. Нима дейсан?

— Майли, Тога, сен нима десанг шу-да. Борганимиз ўлсии. Бир ғарифнинг кўнглини олиш Сулаймон таҳтига ўтирганидан афзал дейишади-ку.

Биз Маҳбубани болалигидан билардик. Боёқиши етимликнинг нимайники маҳрумлиги бўлса барини кўрган. Кўзга яқин бўлган сари унга суйкаладиганлар кўпайиб қолди. Ўзига доғ юқтирмади. Биласан-ку, бунинг яrim ҳуснига тенг келмайдиганлар не ишлар қилишди. Яхши бола эди. Шу десанг, Тоганинг ҳам тантлиги тутиб, битта қўй билан ун-гуруч дегандек тўй харажатлари, сарпо-суроқ билан хотинларни бир машина қилиб жўнатворди. Кечқурун беш-ўн эркак грузовойда Қувага жўнадик.

Тўй аллақачон бошланиб кетибди. Қуваликлар ўзинг биласан, тўй бўлса бор нарсани дастурхонга тўкишади. Қорагина бир бола ўртага тушиб шунақаям ғалати ашуалалар қиляти. Янгича тўй ажойиб бўлар экан. Юқорида келин бошига оқ рўмол солиб ерга қараб ўтирибди. Ёнида кўкракдор, жингалак соч куёв. Ўтираётуб завқланниб яна бир қарадим. Қарадиму, анграйганча қолдим. Куёв ким, дегин, куёв, Низомининг акаси Аъзам

- А!— деди Тўланбой сапчиб —Аъзам?
- Ҳа, Аъзамжон.
- Ахир унинг хотини, боласи бор-ку.
- На ўтирганимни биламан, на турганимни.
- Дадаси, опаси борми?
- Кўринимади,— деди Икромжон.— Уларнинг ҳам хабари йўққа ўхшайди.
- Ахир Низом кечагина айтаётган эди-ку, акам хотини билан чўлга кўчиб кепти, деб.
- Менга ҳам айтган эди. Демак, Аъзамжон номардлик қилиб хотинини чўлга ташлаб қочган, ё бўлмаса билдирамай устига хотин олган. Шу десанг жиннилигим тутиб бир-икки ҳезланиб ўрнимдан турмоқчи бўлдим, бир шармандасини чиқазай дедим, йўқ, шайтонга ҳай бериб яна ўтиридим. Ҳаммадан ҳам Маҳбубага ичим күйиб кетяпти. Шундоқ яхши бола яна ўтда куйиб қоладими? Бир уйни обод қиласидиган, не-не яхши йигитларга муносиб шундоқ бола ўтда қовурилиб қоладими? Ахир Тоға, мен ўша кунн Маҳбубани кўрганимизда куёвнинг кимлигини яхшилаб сурнштирмаганимиздан жаҳлим чиқиб кетди. Наҳотки битта етимча рўзгор қиласидан деб бош эгиб олдимизга келганда шунаقا бепарволик қилсанк. Вой, бу одамларда инсоф деган падар лаънат борми? Қачон одам бўламиз? Қачон бирорнинг дардига куядиган бўламиз?

Икромжоннинг бир қоши кўтарилиб, кўзлари пир-пиради. Секин-аста босиб келаётган ним қоронфиликка тикилганича туриб қолди.

Тўланбой бошини сарак-сарак қилиб индамай ўтиради. Охири у:— Низом билмайди-а?— деб қўйди.

— Билмаса керак. Ўзим шу толда келдим. Ҳали уни кўрганим йўқ.

— Тоға сездими?

— Айтмадим. Қандоқ айтаман. Сал тобим айниб турибди леган эдим, Тоға майли, кета қолайлик деб ўрнидан турди. Келин билан куёвнин табриклагани борайлик, леб юқорига мени ҳам судради. У куёвнинг қўлини маҳкам сиқиб кейин бағрига тортди. Азаматим, қизимизни сенга топширдик, уни кўз қорашибингдек асра, деди. Кўпчиликнинг кўзи бизда эди. Мен Маҳбубани табриклияпману, томоғим ўлгурга нимадир тиқилиб айтадиган гапим бўғзимдан ўтмайди. Аъзамнинг бетига ҳам қарамадим, уни табрикламадим ҳам. Агар бир оғиз бир нима

деганда бомба бўлиб портлаб кетардим, азбаройи худо. Иўқ, индамади.

Тоға билан икковимиз келяпмиз, дегин, мён индамайман. Тоға гапиради.

— Яхши болага ўштайди, фронт кўрган бола экан. Иккови бир-бирига жуда муносиб. Ишқилиб қўшақаринин. Етимчагинанинг толеи бор экан.

Тоға гапиряпти, мен дод деворай деяпман. Билмадим, бу ёғи нима бўлади энди.

Зебихон келиб уларнинг гапи бўлинди. Зебихон анча ўзгарган, хотинлик нуқси уриб, тўлишиб қолган эди. У Икромжондан ухлаб қолган болани олиб овқат пишганини айтди. Поччасини ҳам овқатга таклиф қилди.

— Юринг, почча, дадам билан бирга овқатланасиз. Куёвингиз тушда Зирилламага тушиб кетган эди. Юринг, Тўланбўй рози бўлди.

— Сен боравер, Зеби, эшикка кириб ювениб, опангга айтиб чиқай.

Қайнота-келин кетишаркан, бола уйғонди. Онасининг қўлидалигини билиб харҳаша бошлади.

— Бобомга, бобомга бораман.

Бола бобосини икки-уч кун кўрмай, ичикиб қолган. Келганидан бери тиззасидаи тушмай ёпишиб олганди.

— Бобомга, бобомга бораман.

Бу гап, гўдак гапи, унинг бобом, деган гапи Икромжоннинг ич-ичига кириб кетди. Томирлари жимирилаб, танлари яйради.

Башарапарида, кўзларида қандоқ ифода бор экан шу топда. Қоронғиликда унинг башараси, қош-кўзлари кўринмасди.

— Кел, ўзимга кел, болам,— деди у.

Титраган ва айни пайтда қўшиқдек энг нозик пардаларни тирнаб чиққан бу овоздан унинг юзлари, кўзлари қандоқлигини билиш қийин эмасди.

Икромжон бахтидан энтикарди.

Осмонда юлдузлар бирин-кетин кўз очаверди, кўз очаверди...

II

Тонг отишига хийла бор.

Ой дайди қум тарафга ботай-ботай деб турибди. Чўғдек қизиган қум тепалар устидан илиқ-милиқ бўлиб ке-

ладиган шамол энди тани жунжитади. Қумлар ҳам, тепаликлар ҳам совуган.

Бу кеча Дилдор учун жуда оғир тун бўлди. Бу кеча у ўзи, ўғли, энди инма қилиши тўғрисида ўйлади. У ўйларди-ю, негадир тез-тез Ҳолматжоннинг башараси лип этиб кўз олдидан ўтиб қоларди. Шундай пайтларда Дилдор хаёлдан узилиб, нега бундоқ бўляпти, деб ўзидан-ўзи сўрарди. Наҳотки Ҳолматжон учун юрагининг қатида бирон жой топилса? Ахир у бир марта севди, севгини писанд қилмай тупурди. Яна севди, бир неча кун шу севгидан энтикди. Севгани унга тупурди. Энди яна севмоқчими?

Мана шу учта жумбоқ уни тонг отгунча ухлатмади,

Энди у ўз қилмишларига узил-кесил жавоб топмоқчи. Агар ўз ҳаётидан кир доғлар топса, ўзини ўзи қарфайди. Агар янги нурли йўлларга сўқмоқ тополса, ўз ўтмишига, кечмишларнга хотима бериб, шу танлаган янги сўқмоқдан дадил кетмоқчи.

Тун ярмидан оққанда биринчи саволига жавоб изларди.

Низомжонни у севармиди?

— Ҳа, севардим,— деди пичирлаб.

Дилдор ўйлаб кетди. У билан бирга кечирган ажиб нур пардаси орасида ҳамиша порлаб турадиган қайноқ севги, энтишишлар, ўтга чалқамча ётиб эртанги куни, истиқбол тонгларини кутишлар...

Биринчи сўроқда Дилдор гуноҳкор санади ўзини. У шундоқ тиниқ севгининг бетига кул сочди. Бу бевафоликнинг оқибати нималарга сабаб бўлишини ўйламади. Низом дарбадар бўлди. Дилдорнинг ўзи тенгсиз хўрликларга нишон бўлди.

— Гуноҳкорман, гуноҳкорман,— дея яна пичирлади Дилдорнинг лаблари. У ўзини ўзи яна сўроққа тутди.

— Аъзамжонни севармидим? Қачон севдим? У мени севармиди?

Дилдор бу сўроққа жавоб тополмай анча туриб қолди.

— Севармидинг?— деб яна сўради ўзидан.

— Билмадим.

У ўйларди.

— У севги эмасдир. Нима бўлмаса? Севги эмас, эҳтирос. Ҳа, ана энди топдим.

Саратон куйдирган дала. Барглари илиган тутзор...

Дилдор Аъзамжон билан биринчи учрашган саратори қиздириган кунни эслаб кетди. Фурракнинг ёқимсиз гуриллаши, чигирткаларнинг кишини беҳузур қилувчи чириллаши. Ёқутдек товланган шотут тагида ҳансира бтурган паҳлавон йигитнинг бесаранжом кўзлари. Ваниҳоят унинг оғушида эриб кетишлар...

Дилдор ўша саратори кунни ҳамон қарғайди. Қиз ҳаётида энг ёрқин, энг оҳангдор бўлиб қолувчи қовушиш онларини у қарғаб ўтяпти. Кошки эди, у кунлар шу билан битган бўлса. Ўша саратори куни унга ҳар куни, ҳар соат наиза санчади. Ҳаловатини, ёшлигини, соғлигини смиради.

Иккинчи савол ҳам уни юпатмади. Узи айбдор бўлиб чиқди.

— Гуноҳкорман. Мен айблиман.

Мана, тонг отай-отай деб турибди. У энди ўзига учинчи савол ташлаяпти.

— Холматжон сенга ким бўлади? Қалбингда учинчи севига жой борми?

Бу савол аввалги иккита саволдан оғирроқ эди. Дилдор ҳар ишга оғир, босиқ бўлса ҳам севги ишига дангалчи эди. Икки бор қилгаи дангалчилиги танидан аллақанча жароҳат очиб кетган бўлишига қарамай яна ўзига, кўзига тикилган йигит боқишилари олдида ёсанкирарди.

Дилдор қанчалик ақл-идрокини ишга солмоқчи бўлса-да, унда ўзи сезмаган ҳолда Аъзамдан ўч олиш, уни куйдириш нияти борга ўхшарди.

Дилдор бир нарсани яхши тушунган эди. Бир марта севигида янглишган одам ўша адашувнинг дардини умрбод торгади. Мана, у торятпти-ку. Диlldор бирдан ўрнидан туриб девор оша қирга қаради. Тонг оппоқ бўлиб ёришиб келарди. Шу оппоқ нур унинг ичига киргандек қатънилашди.

— Холматжон ёмон бола эмас. Балки мен уни севмасман. Нега севмайман? Йўқ. Севишим мумкин! Севмасам нега кечаси билан уни ўйлаб чиқдим. Албатта энди ёш бола эмасман. Ойга қараб энтиқадиган, қушилар нағмасини эшитиб йиғлайдиган ёшдан ўтдим. Энди ги севги бошқачароқ бўлсамикан.

— Холматжон ўғлимга ота бўла олармикан? Уни сиқишишимасмикан?

Бу савол уни ўйлатиб қўйди. Тўғри жавоб топиш

учун хаёлан бўлса ҳам Ҳолматжоннинг ўтмиши, хозирш, эртасини кўриш керак.

Сутдек бўлиб тонг ёришаётган пайтда Дилдор бернилди, қандайдир энтикиш, кўз ёши, табассум, хомушлик билан Ҳолматжонни кўриб туарди.

У шунча ўйлаб Ҳолматжондан биронта доф тополмади. Ўйининг охири шу бўлдики, иега аввал уни севмадим, бундан ортиқ йигит йўқ эди-ку қишлоғимда? У менга эмас, мен унга муносиб эмасман. Ў менга ёлвор-маслиги керак, мен кўз ёши қилиб ялшинишм керак. У мени эмас, мен уни баҳтли қилишим керак.

Балки Ҳолматжон менга раҳми келиб одамгарчилик қилаётгандир. Балки унинг мунгли боқишлиари менга ачиишидир? Севгимасдир? Хоҳ севсин, хоҳ севмасин, Ҳолматжон бошқалардан яхши.

Малика ая йўталиб ўрнидан турди.

— Болам, мунча вақтли турдинг.

Дилдор унга жавоб бермай ёнига тиззалади.

— Битта гап сўрасам астойдил жавоб қиласизми?

Малика ая яна жойига ўтирди-ю, кўрпасини елка-сига тортди.

— Гапир, болам.

Дилдор аввалига гапиролмай энтикли. У бу меҳрибон хотинни яхши кўриб қолганди. Кўнглида кири йўқ, бутун оналик меҳрини ҳаммага баробар сочадиган, яхшиликдан бошқани билмаган бу хотин билан дардлашишни кўнгли тусаб қолди.

— Аяжон, аҳволимни кўриб турибсиз-а? Нималар бўлаётгани, нималар бўлганини биласиз. Энди нима бўлишини биласизми?

— Айтсанг, биламан, болам. Сен айт, мен билиб қўйай.

— Энди нима қилай? Шундоқ ўтаверайми?

Кампирнинг уйқуси қочмаган экан, бу узуқ-юлуқ гаплардан ҳеч нарса тушунолмай, тиҳсиз оғзини очганича унга қараб туарди.

— Эрим ташлаб кетганини биласизми?

— Ҳаҳ, шунга шунчами?— деди ўзига келиб кампир.

— Кетса садқайн сар. Ёшсан, сени кимлар олмайди. Бир уйни обод қиласидиган қизсан. Бир йигит баҳтини берадиган қизсан.

Дилдор титраб сўради.

— Менин ким слади?

— Вой, жинни-е, вой, тентагим-е, сеними, сени йигнитинг гули олади. Ростини айт, эрга тегмоқчимисан? Нима, эр топиб берайми? Сендақаларга эр топиб берилмайди. Эр ўз оёғи билан келади.

Дилдор ҳамон титрарди.

— Ким ўз оёғи билан келадиган? Ким? Билсангиз айтинг.

— Сени Холматжонгина олади. Холматжонгина сени бошига кўтаради.

— Ростми?

Кампир қўй силтади.

— Тентак экансан. Ўзингнинг кимлигингни ўзинг билмас экансан. Қўй энди, бирпас мизғиб олай.

Кампир кўрпани бошига тортиб олди. Дилдор ажаб бир енгиллик билан ўрнидан турди. Энди у қушдек эди. Кечаси билан елкасидан босган юқ гурсиллаб ерга тушгандек, энди унинг ўтмиши йўқ, фақат эртаси бор эди. Эртаси мана шу тонг билан бирга оқариб, равшанлашиб келмоқда эди.

Қўшни ҳөвлидан ўтни ёргани товуш келди. Одамлар уйғониб нонушта ҳаракатига кириб қолишган эди.

Кампир ухломади шекилли, у ёқдан-бу ёққа ағдарилавериб охири ўрнидан турди. Ўзоққа ўт қалаб қумгон осди. Эшикни кимдири қамчи билан тақииллата бошлади. Новной аравада нон олиб келгани эди. Фанер яшикдаги буғи чиқиб турган нондан тўрттасини бериб кетди. Чой устида Дилдор билан кампир тузук-қуруқ гаплашишмади. Дилдор шошилмай чой ичиб иш кийимларини кийди-ю, чиқиб кетди. Кампир Азимжонинг уйғонини кутиб уйда қолди.

Кўчада ҳаракат бошланган, тол тагидаги самоварда чойхўрлар радио эшитиб, нонушта қилишарди. Дилдор енгил юриб улар олдидан ўтиб кетди.

Холматжон ҳам шу ерда эди, у Дилдорни кўриб бир қўзғалди-ю, яна жойинга ўтирди. Дилдор саройдан тракторини олиб ўз участкасига қараб рулни бурди. Ҳали дала жимжит. Бу жимликни Дилдор минган трактор шовқини уйғотиб юборгани эди. Трактор ҳам бугун негадир енгил юраётгандак, мотори ҳам бир мақомда гуриллар, дўнглардан, ариқлардан енгил сакраб ўтаётгандек эди.

Дилдор ўша иссиқ кунда кўнгли кетиб қолгандан бери энди далага чиқиши эди. Шура тўртта картани куль-

тивация қилиб бўлган экан, Дилдор бериги қартага кирди.

Эрталабки шабода унинг сочларини, бошидаги дурраларини елини, силкитиб юз-кўзларни савалар, томоғи тагига урилиб қитиқлагандек бўларди.

У чўлга келиб ҳеч кимга қарам бўлмай, мустақил яшай бошлаган бўлса, бугун бутун вужудини босиб ётган алам юкларидан халос бўлиб янги туйғулар, янги орзулар билан энтикар, ишлар, ўйлар, ўйлаган сари, ишлаган сари, энтиқсан сари бир яхшилик томонга кетаётгандек бўларди.

Фам бўйнига бойланган тош бўлса, қувонч елкадан ўсиб чиқсан қанот.

Фам пастга, қувонч юқорига тортади. Бугун Дилдор бўйнидаги оғир тошни иргитиб ташлади-ю, қувонч қанотида кўкка интилди.

У бир дам моторни ўчириб, ҳозиргина ҳайдаб ўтган ерни айланиб чиқар, тизза бўйиғ фўзалар орасида кезаркан, қушлар живир-живирига маҳлиё бўлиб туриб қолар, гўё бу товушларни энди эшитатгандек бўларди.

Чиндан ҳам у шу пайтгача қушлар нағмасини эшитмасди. Қулогига бу товушлар кирмасди.

Атроф уфққача кўм-кўк. Ҳаво беғубор. Қовун пўчоги ерга тушганда шундоқ бўлади. Сувлар ҳам тинниқади. Чанг-ғуборлар ҳам босилади. Саратон охирлаб, асад остонасида ҳаво, табнат, ўт-ўлан ажиб бир қиёфа касб этади.

Оламнинг бу хил ўзгаришларини Дилдор унутган эди. Энди у бошқатдан табнат қўшиқларини тинглаяпти. Кўзлари алвон ранг манзаралардан яшнаяпти.

Кўнгил хотиржамлиги. эзгу орзулар инсонга қанчалар гўзал туйғулар солишга қодир.

То тушгача Дилдор шу кайфиятда гоҳ илжайиб, гоҳ қошлари чимирилиб жиддий иш қилди. Офтоб тепага келганда, моторга дам берниш учун тракторни тўхтатиб ўзи дўнг орқасидаги сояга ёнбошлаб рўмолига тугилган ион, чиллакини олди.

Бутун дала жимиб қолган. Ҳеч қандай шарпа сезилмас. Қушлар ҳам иссиқда қайдадир мудрашар, фақат тинмагур фуррак эриниб сайрар, ҳар замон кўққарға қар-қарр қилиб қўярди.

От түёғининг дупури эшитилгандек бўлди. Дилдор қаддини кўтариб, атрофга қараган эди, олисда отлиқ

келаётганини кўрди. Йўловчилардан биронтаси бўлса керак деди-ю, майсага чалқамча ётиб, кўзларини юмди. У ётган дўнг арава йўлидан четда бўлганидан анча холи эди. Дилдор шунинг учун ҳам бемалол ётаверди.

Чарчаган, бунинг устига моторнинг иссиғи уни анча лохас қилган экан. Бу кеча ухламаганидан кўзйни уйқу олди. Киприклари бенхтиёр жисплешдии ўхлади қолди.

Қир шабодаси соchlарини тўзгитар, этакларини тиззalаридан ошириб очиб ўйнарди.

Дилдор ширин уйқуда барқ уриб ётарди.

Дилдор кўзини очганда бошига офтоб келиб қолган эди. Соя оёқ томонга сурдариб, офтоб кўкракларини қиздирган, бўйинларидан маржон тер оқарди. У эриниб-гина кўзини очди. Шамол этагини белигача очиб юборганидан, бирон бегонанинг кўзи тушмадимикин деган андиша билан шошиб ёпди-ю, аланглаб атрофга қаради. Яқин орада от кишинади. Дилдор сапчиб ўрнидан туриб бўй чўзиб у ёқ-бу ёққа қаради. Дўнгининг нариги томонида от жиловини ушлаганча Холматжон чўнқайиб ўтишар, ерга қамчи билан нималариидир чизарди.

Дилдорнинг ранги оқариб кетди. Шу алфозда ётганимни кўрган бўлса-я, кўрган, албатта кўрган, шунинг учун ҳам ёнимга келолмай панада ўтирибди. Вой, шарманда, энди уннинг бетига қандоқ қарайман.

Дилдорнинг уйгонганини сезган Холматжон ҳам ўрнидан туриб отини етаклаганича олдинга кела бошлиди. Дилдорнинг юраги урар, андишадан икки юзи қип-қизил бўлиб кетган эди.

Холматжон ҳеч нарса билмагандек, ҳеч нарса кўрмагандек бепарво яқин келди.

— Еттинчининг ерига кетаётган эдим. Мотор товуши тишганидан кейин хавотир бўлдим. Ҳозир келдим, рост, ҳозир келдим.

Холматжон ёлғон айтаётгани шундоққина билишиб турарди. Қай алфозда ётганимни кўрганини яшириш учун ёлғонлаяпти, деб баттар қизарди Дилдор.

Холматжон от хуржунидан битта қовун олиб Дилдорга узатди.

— Ия, оқ қовун пишиптими? — деди ажабланган Дилдор.

— Энди кўришингизми, вой-бў!

Дилдор қовунини олиб ҳидлади.

— Ўлмай қовун пишигини ҳам кўрдик.

Шу баҳона бўлди-ю, орадан бегоналик қочди. Ажриқ-қа ўтириб у ёқ-бу ёқдан гаплашиб қолиши. Холматжон ёнидан пичоқ олиб қовунни сўйди. Биринчи тиликни Дилдорга узатди.

— Ширин чиқди-я. Чўл қовуни ширин бўларкан.

— Ҳали астойдил етилгани йўқ. Шакар бўлиб кетади ҳали.

Холматжон илгарилари учрашганда гапини тополмай лудуқланарди. Бу гал у анча дадил, боқишилари ҳам, ўзини тутиши ҳам қандайдир қатъий эди.

Кампир ая бир нима демаганмикин, деган ўй ўтди Дилдорнинг бошидан.

— Аямни кўрмаганмидингиз?— Дилдор шундай деди-ю, кўзини яширишга жой тополмай қолди.

Холматжон ерга қараб секин жавоб қилди.

— Кўрдим.

Тамом. Шу биргина гап билан Дилдор фош бўлгаш ҳди. У сапчиб ўрнидан турди-ю, рўмоли билан юзини яшириб Холматжонга тескари қараб туриб қолди.

— Дилдорхон,— деди Холматжон.

Дилдор индамади. Аммо унинг яна бир марта шундай, исмининг орқасига хон қўшиб чақиришини хоҳлағди.

Холматжон худди шундай қилди. Дилдор ўгирилди. Икковининг кўзлари бир-бирларига мойиллик билан боқар, аммо яқин келишга на унда, на бунда журъат бор эди.

От кишнади. Холматжон қўлидаги тизгин сирғалиб чиқиб кетди. Аммо ўзи ҳамон қимиrlамасди.

Шу алфозда икковлари анча вақтгача қимиrlамай туриб қолиши. Холматжон бирдан дёпсинди-ю, дадил юриб Дилдорнинг қархисига келди. Унинг икки билагидан маҳкам ушлаганча кўзларига тикилди. Йигитлик эҳтиросини босолмай Дилдорнинг кўзларидан, ўша тун, дек қора, юлдуздек чақнаган кўзларидан ўпа бошлади.

Дилдор анчадан кейингина уни кўкрагидан итарди.

Йигит шарт бурилди-ю, югурганича ўтлаб юрган отининг жиловидан ҳам тутмай бир сакраганча минди. Отнинг ёлларига бетларини ишқалаб, оёғи билан биқинига турткни берди. От бир сапчиди-ю, олдинга ўқдек отилиб кетди. От эгасининг кайфиятини сезгандек чўл ўртасида ўйноқлаб гоҳ айланиб, гоҳ олд оёқларини кўкка иргитиб, асад тупроғини чангитиб борарди.

Дилдор ҳамон қимирламас, чўл уфқида нуқтадек кўринаётган отлиқдан кўз узмасди.

Отлиқ тўзон ичида кўринмай кетди. Дилдор шундагина йўлдан кўзини олди.

Бошидан тушган рўмолини олмоқчи бўлган эди. Икки билагидаги бармоқ изларини кўрди.

Бу чинакам кучга тўлган йигит бармоқларининг изи эди.

Дилдор беихтиёр бармоқ изларини силай бошлади.

Боя у ўйғонгандан Холматжон ўтирган жойига борди. Энгашиб қаради.

Холматжон тупроқча қамчи билан «ДИЛДОР» деб ёзиб қўйибди.

Дилдор энтиқди. Бу энтиқиши фақат шодликдан, факт бахтдан.

Дилдорнинг кўп йиллардан бери энди ана шундай ич-ичидан энтиқиши эди.

III

— Сизга бир гап айтиб бўлmas экан,— деди Дилдор кечқурун Малика аяга.

— Ҳа, нега ундоқ дейсан, болам,— деди ажабланган кампир.

Дилдор э, қўйинг-э, дегандек юзини бурди.

Кампир у нега бундоқ деди, билолмади. Азимжоннинг овқатини олдига қўяётганда қўрқиброқ сўради:

— Бир гап ўтдими, болам?

— Холматжонга нима дедингиз?

— Э, шу гапниди. Мен нима бало бўпти, деб ўйлабман. Айтдим. Мен айтмасам ким айтади. Икковинг икки тарафда мусичадек ку-кулаб юраверасанларми. Холматжон боёқиш озиб-тўзиб кетди-ку. Бир одам сабабчи бўлиб икки томон тинчийди. Ҳа, ёмон иш қипманми? Айтичи, ёмон иш қипманми?

Дилдор паст овоз билан истар-истамас деди:

— Ҳар гапни ҳам мавриди бор-да.

— Ҳой, бола, мавридини кутсанг сочинг пахта, белинг обкаш бўлади.

Азимжон овқат емай кампирни анча хуноб қилди.

— Болажоним, агар шу шовланинг ҳаммасини есанг бир жойга обориб ўйнатиб келаман.

Азимжон ўртоқ йўқлигидан жуда зериккан эди. Бу гапни эшишиб апил-тапил овқатини еб бўлди. Кейин, обормайсизми, деб туриб олди.

— Энди бўлмайди, болани бир айлантириб келмасам бўлмас. Сен у ёқ-бу ёқларингга қара. Қир юvasанми, уй йифишитирасанми, ўзинг биласан.

Кампир болани етаклаб чиқиб кетди. Дилдор ўзи ёлгиз қолди. У худди шундай танҳоликни тусаб турган эди. Қирдаги учрашув, ўша пайтдаги аҳволи, Холматжон нима деди, унга нима жавоб қилди, шулар тўғрисида бафуржа ўйлаб кўрмоқчи эди. Бундай кезларда киши танҳоликни истайди.

Дилдор айвон устунига суюниб подадан қайтаётгани молларинг шовқин-суронига қулоқ солиб ўй ўйларди. Нима қилиб қўйдим? Яна ўша саратон қиздирган тутзордаги ишини такрорлаб қўйдимми? Наҳотки мен шунчалик иродасиз, йигит оғушида ҳар нарсани унугдиган, бор ихтиёрини топшириб қўядиган одамман? Бу учрашувнинг оқибати қандоқ бўларкин? Қоқилмасмикинман? Кейин йиглаб юрмасмиканман? Яна ўйланмаган йигит билан-а... Бу гал ҳам панд есан... Худо асрасин. Ишқилиб ўшандоқ бўлмасин! У ҳолда ўзимни ўзим бир бало қилиб қўяман. Кўр ҳам ҳассасини бир марта йўқотади. Мен икки марта йўқотдим. Учинчиси нима бўларкин? Яна таваккал қилдим-а. Ўптириб қўйдим-а. Ишқилиб алданмаган бўлай.

У шундай хаёллар билан банд экан, Холматжон осто-нага келиб қолганини ҳам сезмай қолди. Холматжон йўталгандагина ўзинга келди.

— Келинг,— деди секинигина. Аммо икки юзи қип-қизил бўлиб кетди.

Холматжон майин жилмайиб осто-нага ўтириди.

— Бир хабар олниб ўтай деган эдим. Ҳафа қилиб қўйдим шекилли.

Дилдор жавоб бермади. Токчадан чойшак олишини баҳона қилиб юзини яширди. Холматжон ҳамон илжайиб турарди. Дилдор қумгоидан чойнакка қайноқ сув қуяр экан, унинг фалати илжайиб турганини кўриб бир хил бўлиб кетди.

— Энди кулаверасиз. Биз шўринг қурғур хотинлар сизларга эрмакликтан бошқага ярамаймиз.

Холматжоннинг юзидан табассум қочиб жиддийлашди.

— Нега унақа дейсиз, Дилдорхон. Мен астойдил киришгацман бу ишга. Биламан, сизни зада қилиб қўйишган. Сиз эркак зотидан юрак олдириб қўйғансиз. Сизни кўп хафа қилишди. Яқин тўрт йил ичидаги бирон марта астойдил кулмадингиз. Кулган пайтларингизда ҳам ичингизни нимадир кемириб турарди. Билиб қўйинг, мен сизни асло хафа қилмайман. Сизга тоғдек баҳт ваъда қилолмайману, аммо ўзимизга, ўзингизга яраша кичкинагина баҳтча ваъда қилоламан.

Дилдор унинг гапларидан таъсиrlаниб кетди. Ёнига келиб омонатгина ўтириди.

— Менга ҳеч нарса керакмас. Икки оғизгина илиқ гап кифоя. Икки оғизгина, аммо юракдан чиққан гап бўлса бас. Кўп нарсаларни кўрдим, аммо яхши гапни кам эшитдим.

Дилдорнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди:

— Менин кўп хўрлашган.

Холматжон ўринидан туриб унинг бошини силагиси келди. Бироқ боягидек ўзини тутолмай қолишидан, эҳтирос кучига таслим бўлиб қолишдан қўрқиб Дилдорнинг ёш тўла кўзларига маъюс боқди.

— Биламан. Ҳаммасини биламан. Наҳотки шуларнинг барини билатуриб, сизни хўрласам.

Аъзамжоннинг уйланганини ҳамма эшитган, аммо Дилдорнинг бундан хабари борми-йўқми Холматжон билмасди. Ҳозир шу ҳақда оғиз очмоқчи бўлди-ю. ўзини тийди. Агар айтгудек бўлса боятдан бери айтган савимий сўзлари Дилдорни эридан совутиш учун айтилган бўлиб чиқишини тушуниб қолди-да, айтмади. Аммо буни Дилдор эшитган, бутун аламларини ичига ташлаған эди.

Холматжон чаккасини қашлаб анча вақтгача индамай ўтириди. Дилдор қуйиб узатган чой совуб қолди. Холматжон ўринидан тураркан, журъатсизлик билан деди.

— Бунақа қилиб бир-биrimizini узоқдан пойлаб юрмайлик. Бўладиган ишини бўлдириб қўя қолайлик, Дилдорхон.

Дилдор ялт этиб унга қаради. Унинг бу боқишида ҳам ажабланиш, ҳам ҳайрат, ҳам аллақандай меҳр ифодаси бор эди.

Наҳотки бу йигит астойдил айттаётган бўлса? Уйланмаган, қиз олмаган йигит шу гапни айтса!

— Кейин пушаймон бўлиб юрманг, Холматжон ака.

Ахир мен бир марта тўй кўрган хотнинман. Болам бор. Сизнинг ўн гулингиздан бир гулингиз очилмаган. Ўртоқ-ларингизнинг маломатидан қўрқмайсизми? Йигитлик шаънингизни оёқ ости қилаётганингизни биласизми?

Ахир мен...

Холматжон унинг гапини кесиб қўйди.

— Мен бир ишни қилсам, билиб қиладиганларданман. Мен на маломатдан, на таъналардан қўрқаман. Гапим қатъий. Ишонинг, Дилдорхон.

Дилдор унга тик қараб турарди.

— Бир оз вақт беринг, Холматжон ака. Жон ака, шундай қилинг. Ахир одамлар нима дейди, эрининг ўйланганига зарда қилиб, ўчақишиб эрга тегяпти дейишмайдими. Севмаса ҳам, тўй кўрмаган йигитга тегиб олди, дейишмайдими? Андек сабр қилинг.

— Йўқ, йўқ. Бу ишга на зарда, на ўчақишиб аралашган. Бу икковимизнинг хоҳишимиз билан бўляпти.

— Шундоқ бўлса ҳам андек сабр қилинг.

— Агар тезда тўй қилмасак, одамлар яна унда гап қилишади. Мендан ҳам сизга ғифир бўлади. Барибир йулнингизни пойлаб тинчтмайман.

— Майли. Майли, йўлимни тўсинг. Гаплашайлик. Учрашайлик, нима бўлса ҳам озроқ вақт ўтсин. Мен сал ўзимга келай. Эс-ҳушимни йигиб олай. Ахир менинг ҳам дўстларим, дугоналарим бор. Шуларга айтай, маслаҳатини олай. Бир марта ўзбошимча иш қилиб уларнинг таънасига қолганман. Ҳали-ҳали армон қиласман.

— Энди армон қилмайсиз. Бошимга кўтараман. Асло ранжитмайман.

— Шундоқ бўлса ҳам, сабр қилинг. Озгинагина вақт ўтсин. Шундоқ қилинг.

Холматжон туриб-туриб, ҳай майли, сиз айтганга кўнмай иложим қанча, деди. Бошқа айтадиган гапи йўқ экан. Холматжон табиати равshan бўлиб чиқиб кетди. Анча кеч кириб қолган эди. Малика ая ухлаб қолган Азимжонни опичлаб олиб келди.

— Болам, ёлгиз ётганн қўрқмайсанми? Яккатутга тушиб чиқадиган ишим чиқиб қолди. Жињимининг тоби қочиб қопти. Ҳозир одам келди. Бормасам бўлмайди. Шурадан ҳам дарак бўлмадп.

Дилдор болани олиб ўрнига ётқизаркан:

— Майли, бораверинг, мени бўри ерниди,— деди.

Кампир шошиб чиқиб кетди.

Дилдор боланинг бош тарафига ўтириб тикилди.

— Худди дадасининг ўзи. Қош-кўзни ҳам, юз тузишлилари ҳам...

Дилдор энди эрини, боласини ўйлаб кетди.

Шундоқ боласини ташлаб кетди-я. Бола нима бўла-ди. Ҳозир-ку у ҳеч нарсани билмайди. Катта бўлганда кимни қарғайди? Иккита кал-катта одам шу норастанинг кўнглини яримта қилиб ўстирсак. Дадасининг қилмишларини унга тушутириб бўлармиди. Бола қачон бўлмасин, дадам, дейди. Катта бўлганда ўксимасмикин? Шу биргина болам учун қанчалик ҳўрлик бўлса барига чидардим. Қандоқ қиласай, ташлаб кетди. Ташлаб кетгани ҳам майлига-я, уйланди. Уйланмаганда ҳам қайдадир санқиб юрган эрим бор дердим. У энди менга ҳеч ким. У ёт, бегона. Бошқа хотин билан ўз толенини баҳам кўр-япти. У бечора ким бўлди? Алданмаганмикин? Бир кун ташлаб кетиб куйдирмасмикин уни ҳам?

— Болам, энди даданг йўқ.

Дилдор бу гапни пичирлаб айтди. Айтган гапи ўзига таъсир қилиб ич-ичидан бир ўт чиқиб бўғзига ёпишди-ю, бутун вужудини ларзага солди. Бу эридан ажралиб қолганидан эмас, боласининг тирик дадасидан маҳрум бўлганидан эди.

Кундуз офтоб тиғида куйиб трактор ҳайдаш, кечалари изтиробли ўйлар гирдобинда ўртаниш Дилдорнинг юзларини сўлдирган, фақат ҳамиша чақнаб турадиган чиройли кўзларигина ундаги бу сўлғинликни яшириб турарди.

Кўшни ҳовлиларда чироқлар ёнди. Кимдир радиони баланд қилиб қўйди. Оғир, юракни эзгиловчи мунгли куй оқарди. Гоҳ танбур нола қиласар, гоҳ гижжак йиғлаб телефон қиласарди.

Дилдор бошини сарак-сарак қилиб ўрнидан турди. Гўё у бошидаги оғир ўйларни бир силкишда тўкиб ташламоқчидек эди. Чироқни ёқди. Боланинг шолча устида қолган кийимларини олиб қоқди, қозиқقا илди.

Шу пайт мотор гуриллаб эшиги олдига келганда тинди. Очик қолган эшикдан потаниш бир йигит кирди. У бесаранжом эди. У ёқ-бу ёққа қараб Аъзамжонни сўради.

— Қани?

— Йўқ,— деди Дилдор.— Аъзамжон бу ердан кетиб қолган.

— Қаёққа? — ажабланиб сўради йигит.

— Билмайман. Икки ҳафтадан ошди.

— Э, аттанг,— деди йигит афсусланиб.— Дадаси ўлим тўшагида ётибди. Уйнга ўт тушиб кетди. Дадаси куйиб қолди. Касалхонада болаларига илҳақ бўлиб ўлолмай ётибди.

Йигит шундай деди-ю, шошиб чиқиб кетди. Сал ўтмай яна мотор гуриллади, машина товуши секин-секин узоқлашиб тинди.

Дилдор турган жойида қотиб қолди. Унинг бу ҳолати чолга ачинишими; Низомга ачинишими ўзи ҳам билмасди. Ҳар қалай, ёмон бўлса ҳам одам ўляпти.

Дилдор келин бўлиб тушган уй ёниб кетган. Унинг бошига кулфатлар солган, ёшлигини, муҳаббатини ёндирган уй ёнган.

Дилдор бу кеча минг хил туш кўриб, тўлғаниб чиқди. Ҳали ўзини ёнгин ичиди кўрар, ҳали Низом ўтда қолиб Дилдорга қутқар, деб қўл чўзар, ҳали Холматжон уни кўтариб оловдан олиб чиқар, негадир Аъзамжон сира кўринимасди.

Бу кеча Дилдор учун энг нотинч кеча бўлди.

Эрталаб туриб ойнакка қараганда ўзини бир ҳолатда кўрди. Кўз таглари кўкариб кетган, қовоқлари осилган эди.

— Менга нима бўляпти? Бунақада адойи тамом бўламан-ку.

Бирдан фикри равшанлашиб кетди. Холматжонни кўргиси, унинг кўкрагнга бошини қўйиб тўйиб-тўйиб йиглагиси келди.

Биргина таяич, биргина юпанч унга шу Холматжон эди.

— Қаердасан? Кела қолсанг-чи! Аҳволимни қара! Хўрламайсанми? Йиғлатмайсанми? Ранжитмайсанми? Сендан бошқа киммим бор. Ҳўп. Нима десанг ҳаммасига, ҳўп. Чизган чизғингдан чиқмайман, Холматжон!

Хаёли, фикри Холматжонда, икки кўзи эшикда эди Дилдорнинг.

IV

Низомжон қаттиқ ухлаб қолган экан, вақт қай маҳал бўлганини билмайди. Икромжон амаки ким биландир безовта гаплашаётгани қулоғига чалинганини билади, холос. Шундан кейин юқ машинаси бир ўкириб гурил-

лаб нари кетди. Зирилламадан биронтаси иш билан келгандир деган ўй билан яна ухлаб қолди. Икромжон нинг тепасига келганини, уй ичида у ёқдан-бу ёққа бе-саранжом юрганини билмади.

Илиққина бир нарса пешонасига текканидан яна кўзини очди. Тонг ғира-шира ёришиб келаётган экан. Икромжон унинг бошида туриб пешонасини силарди. То ярим кечагача боланинг кир-чирини ювиш, эрталабки овқатга тайёргарлик кўриб ҳаммадан кейин ётадиган Зебихон ҳам ҳовлида ивиришиб юрибди. Ота қўли пешонасини силагани хуш ёқиб эринчоқлик билан Низомжон кўзини очди.

— Тура қол, болам. Тур.

— Ҳали ваҳли-ку, дада.

Икромжон, туравер, туравер, деб нари кетди.

Низомжон тонг ёришмай уйдагиларнинг туриб олганларидан ҳайроп бўлиб кийиниб ҳовлига чиқди.

— Дарров чойинигни ич, болам, Қувага борадиган иш чиқиб қолди.

Низомжон Қувада нима қиласди, у ерда нима иши бўлиши мумкин, ҳайрон эди.

Чой пайтида Икромжон гапининг очигини айтиб қўяқолди.

— Болам, дунёда ҳар иш бўлади. Сабрли, бардошли бўлиш керак. Агар астойдил болам бўладиган бўлсанг ўзишги босасан.

Низомжон қўрқиб кетди. Энди ҳўплаган чойи томоғидан ўтмай туриб қолди.

— Ўйнингга ўт тушиди. Даданг куйибди. Касалхонада ётгапниш Акангин топиб дарров Чортеракка етиб бор. Аканг уйнада. Аввал Қувага борасан.

Низомжон энтикиб-энтикиб сўради.

— Акам Қувада нима қилиб юрибди? Чўлда эмасми?

Икромжон чайналмай, иккиланмай дадил гапирди.

У қаттиқчиликлар, маҳрумиятларни кўравериб ҳар қандай иштибо олдида ўзини йўқотмайдиган бўлиб қолган эди. У Низомжошини ҳам бир сўзликка, қатъийликка ўргатарди.

— Аканг расво одам экан. Диlldорни чўл ўртасига ташлаб кетган. Қувага бориб бир бечора, мунгли аёлга уйланиб олган. Ҳозир олдига борасан. Даданг икковишга васият қилмоқчи.

Низомжон ўрнидан туриб кетди. Демак, дадаси ўлим олдида. Болаларини кўришга илҳақ бўлиб ётибди.

— Акамнинг олдига бормайман.

— Йўқ, борасан!— деди қатъий қилиб Икромжон.

Низом Икромжоннинг бир гапини икки қилмасди. У бир гап айтса, билиб айтади. Демак, хоҳлайдими, хоҳламайдими барибир бориши керак. Бу гапни у учун дунёдаги энг тўғри, энг одил одам айтди. Боради.

Низомжон шошиб этнгини кия бошлади. Зебихон бир чеккада унга аллақандай ачиниш, аллақандай маъюслик билан караб турарди.

— Кетавер, одамларни далага чиқазиб бўлиб Тўланбой билан биз ҳам Чортеракка етиб борамиз. Отимни миниб кетавер, эгарлаб қўйганман. Қувага бориб Маҳбубаҳоннинг уйи қайси десанг, ҳамма айтиб беради. Шундоқ телефон станциясининг орқасида. Эди жўна, аммо ҳовлиқма, болам.

Низомжон тол орқасида эгарли турган отга шошиб минди-ю, Қоратепа тарафга жилов бурди.

У Қувага кун ёйилганда етиб келди. Маҳбубаларнинг уйини топиш қийин бўлмади. Акаси омонат тахта кўприк олдида чеълаклаб эски «Виллис» машинасини юваётган экан. Укасини кўринб ҳайрон бўлиб қолди.

— Бу ёқда нима қилиб юрибсан, ука?

Низомжон нима дейишини билмас, от чоптириб келганидан ҳансирар, акасининг бетига қарашни ҳам истамасди.

— Тинчликми?— деди ташвишланиб Аъзамжон.

Низом ундан юзини ўғирди. Аъзамжон энди чиндан ташвишда қолган эди. Дилдорга бир бало бўлган. Үлган. Уша кечаси боргандәёқ кетадиган ҳоли бор эди. Боласи нима бўлади? Болани олиб келса, Маҳбуба ниша деркин. Шу бола деб рўзгори бузилиб кетмаса гўрга эди.

— Улдими?

Низомжон ялт этиб акасига қаради. Иккови бир-бирларига сўзсиз тикилиб қолишди.

— Нима деяпсан, ака?— Бу Низомжоннинг акасини биринчи бор сенлаши эди. Кўпдан ички бегоналик бугун, шу топда дилдан тилга чиқди-ю, уни сенлади.

— Дилдор, Дилдор ўлдими?

Низомжон пафрат билан бетини ўғирди.

— Уйнимизга ўт тушган, дадам куйиб кетган. Дадам касалхонада, сен билан мени йўқлаяпти.

Низомжон отга минмоқчи эди, Аъзамжон жаҳл билан келиб жиловни унинг қўлидан юлиб олди-да, отни етаклаб эшикдан опкириб кетди. Низом нима қилишини билмай туриб қолди. Эшикдан жуда ҳам чиройли бир жувон чиқди. Низомжон уни Зирилламада бир-иккни кўрган эди. Тоға ҳам, Тўланбой почча ҳам уни, кўн яхши жувон, деб мақташгааш эди. Демак, акаси бу бе-чорани ҳам йўлдан урган.

Бу гўзал жувоннинг чиройли қора кўзлари ҳам, оппоқ юзлари ҳам, пешонасида силкиниб турган ўримдан қочган кокиллари ҳам Низомжоннинг кўзига ҳозир жуда хунук, жуда совуқ кўринарди.

— Қани, эшнекка киринг. Тинчликми?

Низомжон ындамади. Сўроқларнга жавоб бериш у ёқда турсин, бетига ҳам қарагиси келмасди.

Аъзамжон кийинниб чиқди. Рулга ўтириб укаснга ёнидан жой кўрсатди. Ноилож қолган Низомжоннинг ўтиришдан бошқа иложи қолмаган эди. Йўл-йўлакай акасининг сўроқларига калта-калта жавоб берар, ўзи бирон оғиз сўз айтмасди.

Аъзамжон товуқларни кўчапнинг икки томонига тир-қиратиб машинани ўқдек учириб борарди.

Низомжон бола бўлиб енгил машинага тушмаган эди. Қува билан Маргилон ораси шунчалик яқинлигини билмас экан. Кўз очиб юмгуича машина Маргилоннинг катта кўчасини кесиб ўтиб Чортерак тарафга бурилди.

У Чортерак касалхонасига илгари икки марта келган. Онаси шу жойда оламдан ўтган эди. Кейин Асрора тошқинда қолиб касал бўлганда келган. Машина касалхона эшиги олдида тўхтади. Зина олдида поччаси у ёқдан-бу ёққа бетоқат юрарди. Қайниларининг келганини кўриб босиқ юриб олдиларига келди.

— Келдимларми, кира қолинглар. Юқорида.

Ака-ука бир-бирларига қарамай жадал юриб юқори қаватга чиқишиди. Рисолат палатка эшиги олдидаги оқ табуреткада кўз ёши қилиб ўтиради. Укаларига ҳам бўри қарашиб қилинб эшикни кўрсатди-ю, кўзига рўмол-часини босиб пиқ-лиқ йиғлай бошлади.

Низомжон дадасини танимади. Оқсоқолнинг соқоллари кош-киприклари куйиб кетган. Елкалари, бўйни

ва қўллари бинт билан танғиб ташланган эди. Оқсоқол болаларни кўриб бошнин сал кўтарди.

Унинг саноқли дақиқалари қолганди. Болаларидан кўнгил узолмай, йўлига кўз тикиб ётганди. Чол кўзи билан уларни ёнига чақирди. Икки ўғил ота тепасига келишди.

Оқсоқол қизидан ҳам, куёвидан ҳам ҳафсаласи пир бўлган, улар билан борди-келдини тўхтатган эди. Куёви урушдан келиб хотинини, болаларни чолнииг олдига юбормай қўйган. Болалари чол билан бозорга қатнайвериб ўқишдан қолиб кетишган, китоб-дафтардан кўра пул санашга, савдо-сотиққа берилиб кетишган эди. Болаларнинг ҳар бирида алоҳида халтача, майдага пулга алоҳида, йирик пулга алоҳида хоналари бор эди. Дадаси аввалига ҳайрон бўлди. Бу болаларнинг бунақа бўлишига нима сабаб бўлганига тушунолмай юрди. Кейин билса, бобоси уларни пулга ўргатиб қўйган экан.

Дада болаларининг бир-биридан яшириб тутадиган ўша халтачаларини ўчоққа ирғитди. Қалтаклади. Сўкди. Бувасиникига мутлақо бормайдиган қилиб қўйди. Чайқовчиликка муккасидан кетган хотини Рисолатни ҳам бир-икки шапалоқлади. Агар дадасиникига борадиган бўлса, бозор ишига қўл урадиган бўлса, уч талоқ қўядиган бўлди.

Барибир Рисолат эрига билдиrmай у-бу олиб сотар, баъзан дадасидан хабар олиб келарди. Бу гаплардан Оқсоқолнинг хабари бор эди. Қизига рўйхуш бермай қўйди. Келса совуқ кутиб олар, эрини, болаларини сўрамасди. Чолга ёлгизлик, танҳолик ёқарди. Кечалари ҳужрадаги молларини ойдиңда ёяр, пулларини шамоллатарди.

Оқсоқол танҳоликда яна узоқ яшайман деб ўйларди. Сира кўнглига ўлим келмасди. Гўё дунёга умрбод келандек эди.

Охири танҳолик унинг бошнин еди.

Кеча эрталаб у шу танҳоликнинг гаштини сураётган эди. Қўча эшигини ичкаридан тамбалаб офтобга молларини ёйди. Тулки пўстинини куя уч-тўрт жойидан тақири қилиб қўйибди. Чол куяларни қарғай-қарғай пўстинни арқонга ташлади. Тўп-тўп атласлар заҳ ҳужрада раиги қават-қаватига ўтиб кетибди. Ипак бўяган бўёқчини, қўлинг сингур, олган пулинг кафасинги ярасип деб қаргади. Арча тахтасидан ясалган сандиқни

ҳовлига судраб чиқиб, ичидағи оламда топилмайдиган асл тошларни бир-бир кўздан кечирди. Нам тортгани юз сўмликларнинг тахини бузиб офтобга ёйди. Шамол учирив кетмасин деб ҳар бирининг устига биттадан пи-ёз қўйиб чиқди. Бир қоп пиёз етмади. Қадоқ тош борми, калиш борми, теша борми, келиччанинг сопи борми бостириб чиқди. Ўзи худди чўпонининг итидек молларнинг ҳали у бошида, ҳали бу бошида девор нахраларига хунук қараб айланиб юрди. Яна ўтириб олиб юзатликларни йигиб, ўрнига эллик сўмликларни ёйди. Яна пиёзларни устига бостириб чиқди. Кечгача шу иш билан овора бўлди. Қоронги тушиши билан нарсаларини яна арча сандиққа жойлаб, тут тагига кўмди. Пўстину атласлар, қоракўл терилар, чармларни яхшилаб тахлаб ҳужрасига киритиб қўйди-да, электр плитани токка тиқиб, тунука банкада елим эритишга қўйди. Айвонда ёнбошлаб, қаттиқ нонни қайнагаш сувга ботириб еб ўтирганда лип этиб электр ўчди.

Чортерак колхозларида ҳали электр йўқ эди. Движокдан ток олишарди. Яхши мутахассислар бўлмаганидан движок бир ўчиб бир ёнар, баъзан бир ўчганича эрталабгача ёнмасди.

Оқсоқолнинг чироқ ёнишини кута-кута тоқати тоқ бўлди. Охири қоронғида тимирскиланиб супага жой солди-ю, худодан эртанги кунни сураб уйқуга кетди.

Оқсоқол аччиқ тутун ҳидидан димоги ачиб уйгонди. Тун яримдан оққан, ҳовлидаги электр чироқлари чараглаб ёниб турибди. Оқсоқол аччиқ тутунининг қаёқдан келаётганини билиш учун ҳавони исказ кўрди. Ҳид ҳужра тарафдан келарди. Оқсоқолнинг жон-пони чиқиб кетди. Шундагина у электр плитани токка қўйгани эсига тушди. Жон аччиғида ўзини ҳужрага урди. Тарки одат бўлиб умрида биринчи марта ҳужрани қулфсиз қолдирган эди. Эшик очилиши билан лоп этиб тандир олов Оқсоқолга ёпирилди. Чол орқасига чекинди. Мол аччиғи-жон аччиғи, Оқсоқол яна ичкарига интилди. Соқолларнинг куйишига, кўзининг ачишига қарамай дуч келган буюмни ҳовлига отаверди. Наматга ўралган чармларни судраб чиқаётгандан оstonада ўзидан кетиб йиқилди.

Оқсоқол кўзини очганда касалхона каравотида ётарди.

Аъзамжон дадасининг бошига энгашиб ҳол сўради,

Чол Низомжонга қараб, сен ҳам бери кел ишорасини қилди. Бутун кучини сарф қилиб гапиришга уринарди. Охири зўр куч билан товуш чиқарди.

— Тут тагида сандиқ кўмилган. Икковинг бўлиб ол. Исроф қилма. Ёнига қўш. Опангга ҳеч нарса берма. Ярамас эри бор. Ҳукуматга айтиб қўяди.

Оқсоқол шу гапни айтди-ю, тилдан қолди. Тўрт соат нимадир дейишга чоғланди. Айттолмади.

Гўдак болалари кўп одамнинг жон бериши қийин бўлади, дейишарди. Йўқ, ундаи одам осон жон таслим қилади. Ҳар қалай дунёга одам қолдирди. Гўдаклар йиқилади, туради, қоқилади, юради, йўлинни топиб кетади. Мол-дунё орттириб ўз меросхўрига топширолмай кстаётган кишининг ўлиши қийин бўлади. Емай, ичмай едирмай, ичирмай йиққан бойлиги, чексиз давлати бегоналарга қолаётганини сезган киши ўлим олдида қаттиқ қийналади.

Оқсоқолнинг ҳам жон бериши қийин бўлди. Яшаб яшаёлмасди, ўлиб ўлолмасди. Кечга яқин кўкариб, бўзариб, кўзда алам, аччиқ алам ёши билан энгак ташлади.

У ўттиз йил йиққан молларидан кўнгил узолмай, қийналиб жон таслим қилган эди.

Буюк хасис, тенгсиз мумсик оламдан ўтди. Бу дунёдан куйиб, ёниб, ўтда чангак бўлиб кетган қўллари билан у дунёга кетган эди.

Ака-ука жасад тепасида қимиirlамай туришар, Низомжон пиқ-пиқ йиғларди.

Бу ота жасади тепасидаги аламли кўз ёшимиди, опасини зор қақшатган, болаларининг бошига сўнгсиз кулфатлар солган ота ўтказган ситамлардан силқиган ёшларнинг давомимиidi, билиш қийин эди. Ҳар қалай, у Низомжонни дунёга келтирган. Ҳарна қилса ҳам у ота. Ҳар қалай, шу ота унга туз берган.

Низомжон пиқ-пиқ йиғлар. Аъзамжон серрайиб турарди.

Аъзамжоннинг дийдаси қаттиқ, кўзига ёш келиши қийин эди.

V

Куйиб кул бўлган, ҳар тарафидан ачимсиқ куюнди ҳиди буруқсаб турган ҳовлида ака-ука уч кун келди-кетдини кутишди. Рисолат ўликка араз қилиб,вой отам

деб сочинни ёзиб йиғламади. Дадамнинг давлатини бўлиб оладиганлар бел боғлаб йиғласин, отамдан менга нима қоптики, йиғлайман, деб маросимга ортиқча аралашмади.

Низомжонга ҳаммадан ҳам алам қилгани шу бўлди. Оқсоқолни қабрга қўйиб, устига тупроқ тортаётганларида кимдир, марҳум қандоқ одам эди, деб сўради.

Оломон бир нафас жим қолди. Қабр сукунати ҳам бир бўлди, бу сукунат ҳам бир бўлди. Охири бирор паст овоз билан, яхши одам эди, деб айтди. Пиқ этган товуш келди.

Бу дадасининг дунёга келиб қилган ишига, яшаган умрига берилган совуққина баҳо эди.

Фотиҳага келиб-кетганлар орасида ўзига ўхшаган иркит кишилар ҳам бор. Низомжон бирорвга аралашмай бир чеккада ўтирас, чой ташиб супанинг четида совуққина ўқилган фотиҳага қўл кўтариарди.

Қандай яшамаслик, умрни қандай ўтказмаслик тўғрисида каттакон театр қўйилаётиди-ю, одамлар келиб бу томошадан ўзларига хулоса чиқазиб кетаётганга ўхшашарди.

Маросимнинг учинчи куни кеч пайти паранжили бир хотин келиб Низомжонни четга чақирди.

— Дадангиз сотиб бераман деб олтин балдоғимни олган эдилар, шуни берсанглар.

Низомжон ҳайрон бўлди. Ҳали шу уч-турт кун ичida бир оғиз ҳам гаплашмаган акасининг олдига борди.

— Манави хотиннинг гапи бор экан.

Аъзамжон хотинни йўлакка опчиқиб гаплашди. Улар қандоқ гаплашишди, акаси нималар деди, Низомжон билмайди. Аммо хотиннинг қарғаб чиқиб кетаётганини ҳамма эшилди.

— Худоё гўрингда тўнгиз қўп, дўзахда куйиб, кул бўй! Болаларнингпинг азасига буюрсин, жувонмарг!

Низомжон титраб кетди. Одамлар бирдан жим бўлиб қолишли. Аъзам хотин орқасидан мушт ўқталиб югорди. Низомжон бўлса бошини қўйи эгганча этигининг учидан кўз узолмай қолди.

Одамлар тарқаб кетишди. Қоронги тушди. Қўшни уйда чироқлар ёнди. Ака-ука ҳам бир-бирига чурқ этолмай ярим қоронғи, куйган, кул бўлган қовлида қимирламай ўтиришарди.

Эшнкдан қўшни хотин кирди.

— Вой, инма қиалиб чироқ ёқмай ўтирибсизлар. Улник чиқсан уй бу. Арвоҳлар чирқиллаб айланиб юрадиган шому ғарибон, завол пайти-я! Чироқни ёқиб қўйинглар. Рисолат ўлгур билмайдими, шуни.

Хотин қамишга пилик ўраб, мой томизди, кейин гурутда ўт олдириб, айвон четига қўйди.

Алла-паллагача ака-ука шу алфозда қимирламай ўтиришди. Охири Аъзамжон ўриндан турди.

— Ука, менда қанча гинанг бўлса у ўз йўлига. Базуржагаплашармиз. Сен билан биз шу отанинг боласимиз. Ота васияти сен билан менга қонун. Тур ўрнингдан, кетмонни олиб кел!

Низомжон қимирламади.

— Бор, олиб кел, деяпман, нодон!

Низомжон ҳамон қимирламасди.

Аъзамжон ярми нураб турган ўтинхонадан кетмон олиб келди-да, тут тагига келиб ҳали тупроғи унча қогмаган ерга қаради. Қаради-ю, юраги шув этиб кетди. Назаридан бу хазинани кимдир очгандек туюлди. Оқсоқол бундан тўрт кун аввал очиб ичидагиларни шамоллатганидан у хабарсиз эди. Опам келиб ковлаб олиб кетган бўлмасин, деган ваҳима билан шошиб кетмон урди. Юмшоқ ердан беш-олти кетмон тупроқ тортгандан кейин, кетмон тифи нимагадир қирс этиб тегди. Аъзамжон жиничироқни олиб келиб қўли билан тупроқни тимирскилаб ўнтача мусулмон гишт олди. Бирпасдан кейин ўртача бир сандиқни судраб чиқди.

— Кел, кўтаришиб юбор.— Аъзамжон терлаб кетган, ҳансиради. Укасидан садо чиқмагач, кучаниб сандиқни судраб айвонга олиб чиқди. Сандиқ оғзида кавшдек кишан қулф бор экан. Шошиб бориб самовар олдиндан теша олиб келди-ю, икки-уч уришда зулфинни суғуриб ташлади. Қопқоқни очиб, тепасига чироқ тутиди.

Аъзамжоннинг чироқ тутган қўлларн қалтирас, ўзи гандиракларди.

— Низом, Низом,— деди ҳайрат ва қўрқинчда. У шундай дерди-ю, сандиқдан кўзинни узолмасди.

Шу аҳволда Аъзамжон беш-ён дақиқа туриб қолди. Охири ўзини ўнглаб сандиқ тутқицидан судраб ичкари уйга олиб кирди.

Том ёнғинда ўпирилиб тушган, жанозага келганлар

Ўтириши учун ичи тозаланиб қурум аралаш сомонли тупроқ кетмонда ётқизилган эди.

Аъзамжон югурib ҳовлига тушди, ҳеч қаёққа қарамай кўча эшикни занжирлаб, ичидан тамба қўйиб келди. Кейин Низомни қўлидан судраб ичкарига олиб кирди. Айвонда қолган жинчироқни токчага қўйди.

— Қара, манавиларни қара, ука!

Низомжон сандиқ ичига қаради. Тепадан тушшиб турган ой нурида, липпиллаётган жинчироқ шуъласида сандиқ ичи қандайдир сирли манзара кашф этган эди.

Ака-ука шу ота билан бир уйда яшаб шунчалик катта хазина борлигини билишмаган эди. Ота куйгандан кейин ҳужрадан судраб чиқилган, ярми куйиб ҳеч нарсага арзимайдиган бўлиб қолган буюмлар катта бир магазинда ҳам топилмас эди. Ота бу молларни уруш йиллари рўзғорда таинглик кўрган, кишилардан сув текин тушириб олганди. Ҳовли четида ярми, ўртаси, чети куйган саккиз қашқар гилами, тунукага ўхшаб қолган ўттиздан ортиқ мол териси, йигирматача хром, амиркон, ўт ўчирувчилар сув сепганда бўёғи бир-бирига ўтиб кетган эллик тўпга яқин атлас, қорақўл терилар... ҳаммаси энди яроқсиз буюмга айланган. Мана бу сандиқда қишлоқ аҳли у ёқда турсин, бутун шаҳар ҳайратда қоладиган олтин-кумушлар, қимматбаҳо тошлар, марваридлар, пачка-пачка пуллар.

Аъзамжон шошиб пулларни сандиқдан чиқазарди. Юз сўмликлар, эллик сўмликлар юзтадан қилиб бели бойланган. Сандиқда сал кам бир миллион сўм пул бор эди. Низомжон пулларга совуқ назар ташлаб турарди. Аъзамжон шода-шода марваридларни, пахтага ўралган бриллиантларни ола бошлади. Акаси кетма-кет қимматбаҳо тилла зираклар, билагузукларни оларкан, Низомжон беихтиёр сандиққа энгашди. Сандиқ четида иккита ингичка тилла билагузук турарди. Низомжон шошиб уни қўлига олди. Олди-ю, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Билагузукларни кўзи олдига олиб келиб тикилди. Негадир ҳидлади. Бу билагузуклардан онаси ning ҳиди келаётганга ўхшади.

Бу билагузук онасиини эди. Низомжон бирдан болалигини эслади. Ҳали энди йўлга кирган гўдак экан, она бағрида эркаланиар, ушинг қўлидаги шу билагузукларни ўйнарди. Она қўлида ухлаб қолган пайтларнда болдирига, куракларнга шу билагузукларнинг изи тушшиб

қоларди. Орадан қанча йиллар ўтиб Низомжон мактабга қатниай бошлаганида негадир ўша билагузукларни эслаб она билагига қаради. Ушалардан фақат биттаси-гина қолгаи эди. Низомжоннинг билгиси келиб сўради:

— Ая, билагузугингизнинг биттаси қаёқда.

Аяси афсусли бир оҳангда деган эди:

— Болам, сен ёш пайтингда қаҳатчилик бўлган эди, даданг сотиб бир қоп ун олиб келган. Ўлмай қаҳатчиликдан ўтиб олганмиз.

Иккинчи билагузукни дадаси қирқ иккинчи йилнинг бошида онасининг билагидан чиқазиб бозорга обориб сотиб келган эди. Буни Низомжон яхши эслайди. Мана, ўша билагузуклар. Демак, дадаси уларни сотмагап. Енди шунча пули бўла туриб хотинининг билагидаги узукка қасд қилган.

Шу топда, куйиб кул бўлган уй харобалари ичида, олтин-кумушлар тепасида туриб Низомжон онасининг мунглм, тирикчилик азоблари гижимлаб ташлаган юзларини, ҳамиша ўйчан, ҳамиша ғамгин кўзларини, тўй-ҳашамларга, маърака-ю зиёфатларга киядиган атиги бинтагина сатин қўйлагини эслади.

Мана, хотинини ямоқ-яқсоққа ўраб йиққан атласу кимхоблар куйиб ётибди. Мана онасининг билагузуклари...

Низомжоннинг кўзидан тирқираб ёш отилиб чиқди. Узини тутолмай алам-ситам билан йиғлаб юборди.

Аъзамжон ҳеч нарсани ўйламас, эсанкираган, ўзини унугланган эди. Унда шу топда ота қони гупирган, пуллар олдида, олтину кумушлар, марвариду ёқутлар олдида жиннинга ўхшаб гоҳ илжаяр, гоҳ аллақандай ваҳний товуш чиқарарди.

Охири Аъзамжон чарчаб, сандиқ четига ўтирди. Куюдори бўлиб кетган қўлларини шимиға артиб, билаги билан пешона терларини сидирди.

Ака-ука бир-бирларига қарамай анча вақтгача индамай ўтиришди. Четларидан қамишларни осилиб қолган қора девордан ой нари кетди. Жинчироқ ҳам лип-лип қилиб сўнди. Низомжон қўлидаги она билагузугни қисимлаганича ўтираверди. Узоқ-яқиндан хўроллар чақира бошлади. Осмони заминда узун, куйган симдек нурли чизиқ тортиб юлдуз чиқди.

Аъзамжон ташқарига чиқиб кетди, нималарни дир тарақлатиб анча вақтгача овора бўлди.

Низомжон ўтирган ерида изтироб оловида куйиб. жизғанак бўлиб болалнгини, онасини, шу ҳовлида кечган ҳам аламли, ҳам гўдак шодликларини эслади.

Низомжон ота бағрида яйрамаган эди. Дадаси кечқурун бозордан қандайдир асабий кириб келарди. Низомжон эркаланиб истиқболига отилган пайтларда дадасининг биринчи айтган гапи шу бўларди:

— Нари тур!

Шунда марҳум онаси:

— Бери кел, болам, даданг чарчаб келганлар.

Низомжон бошини икки елкаси орасига босганича онасининг олдига қайтиб келарди-да, мунғайнб ўтирганича ухлаб қоларди. Эрталаб уйғонганда дадаси эски-туски тўла қопини орқалаб чиқиб кетаётган бўларди. Бўйи чўзилиб тенгқурлари қатори кийингиси, ясангиси келган пайтларда ҳам дадасига кийим тўғрисида оғиз очмасди. Дадасининг феълини биларди. Шунда онаси: «Қўй болам, дадангнинг қаттиқлиги қурсин, ямоқ бўлса ҳам устинг бут-ку, шукур қилгин», дерди.

Мана, Низомжон кап-катта йигит бўлди, ўз йўлини ўзи топиб кетди. Пул топиб, рўзгор тебратга бошлади. Ҳалигача янги шим, янги этик кийгани йўқ. Ҳар ойнинг бошида опаси бориб, дадам очдан ўляпти, қари отангни шундоқ зор қақшатиб қўясанми, деб топган-тутганини юлиб келади.

Уйланганига икки йилдан ошди, орттириб Зебихонга ҳали биронта янги кўйлак олиб беролгани йўқ. Бечора Низомжон топганини шуларга едириб, шуларга кийдириб ўтирибди.

Бу уйда икки киши пул топарди. Бири дадаси Инат оқсоқол, бирн опаси Рисолат. Рисолат топганини сандиқчасига яширади. Дадасининг пулини ҳеч ким, ҳатто онаси ҳам кўрмаган.

Аъзамжон дадасига ҳам сўз бермасди. Топганини уйга олиб келмай, ўртоқлари билан гузарда йўқ қиласиди. Низомжоннинг эсида, дадаси бир кун қоқ ярим кечада тутқаноқ тутгандек қўллари, оёқлари тортишиб қолди. Оғзидан кўпик чиқди. Низомжон оёғини, онаси елкасини уқалади. Чол ўзинга келиши билан сапчиб ўриндан турди-ю, Аъзамжонни ётган еридан судраб чиқиб ҳовузча лабига опкелиб орқасига бир тепди. Бола уйқуси қочмаганидан довдираб ҳовузчага тушиб кетди. Чол толдан хивич синдириб, унинг боши, кўзига сола-

верди. Аъзамжон ҳовузнинг қай тарафидан чиқиб қотмоқчи бўлса, дадаси ўша тарафга ўтиб саваларди. Онаси чирқиллаб эри орқасидан айланар, чол ора-сира унинг ҳам бошига чивиқ туширади. Оқсоқол то чарчагунча болани савалади. Чарчаб ўтириб қолди. Аъзамжоннинг башарасини таниб бўлмасди. Бурун устлари, юзлари, пешоналари кўкариб, қон талашиб кетганди.

Аъзамжон кейинги кунларда сал бойваччароқ юриш бошлаган эди. У дадасининг пул бекитадиган жойини кўриб қолган, ҳар куни билдиrmай битта қизил ўттиз сўмликни суғуриб олиб чиқиб кетар экан. Бу оқшом Оқсоқол пойлаган эди. Аъзамжон ҳамма ухлаганда секки ичкари уйга кириб, ўзи билган ўша жойдан ўттиз сўмликни суғуриб, этигининг қўнжига яшириб, ўрнига хотиржам келиб ётган. Ана шундан кейин чол ўринидан туриб этик қўнжидан пулни олгану, ухлаб ётгани ўғлини судраб олиб чиққан.

Шундан кейин Аъзамжон анча вақтгача дадасининг пулига тегмай қўйганди. Пулга ўрганган боланинг иши қийин. У кейинчалик опасини чирқиллатадиган бўлди. Опаси йиғлар, аммо она бечора даданг билмасин, укангни ўлдириб қўяди, деб ялинарди

Низомжон ҳозир мана шуларни ўйлаб ўтирибди. Ўйлаб қараса бу уйда, у туғилиб ўсган шу уйда фақат пул жанжални, мол жанжални кўрибди. Муҳтоҗликдан бошқа нарсани билмабди.

Низомжон атрофга қаради. Тонг отиб келарди. Алам, кўз ёшлари, муҳтоҷликлар, хўрликлар, ҳақоратлар билан бирга куйиб тамом бўлган бу кўхна уй тепасида субҳи содиқнинг енгил, жуда ҳам енгил шабадаси эсиб ўтарди.

Куйиб кул бўлган уй харобаси устида оппоқ тонг отиб келарди.

Ташқарида машина овози эшитилди. Аъзамжон бундан уч кун олдин Қувадан миниб келган «Виллис»ни колхоз саройига киритиб қўйгап эди. Олиб келди шекилли. Аъзамжон шошиб кирди-ю, кечаси сандиқдан чиқазган пулу молларни қопга сола бошлади.

— Кўтар!— деб буюрди Аъзамжон.

Низом ўринидан турди-ю, қопни кўтармади. Ҳовлига чиқиб кетди.

— Аҳмоқ!— деди Аъзамжон. Кейин битта қопни елкага олиб, биттасини судраб кўчага чиқди.

· У ёқ-бу ёққа қаради. Укаси кўринмасди. Жаҳл билан эшникка қулф уриб машинага ўтирди.

Ҳали кўчада одам йўқ эди. Саҳархез чоллар ҳам ҳали уйғоимаган. Кўпrik олдига етганда машина Низомжоннинг ёнига келиб тўхтади.

— Чиқ! — деди Аъзамжон амирона товуш билан. Уннинг овози хунук, жуда ҳам ҳунук эди.

Аъзамжон укасининг елкасидан туртиб машинага олиб чиқди.

— Жинни-минни бўлдингми, бола. Қачонгача чўлда пашшага ем бўлиб, кетмон чопиб, балчиқ кечасан. Мана пул, бутун умрингга, бола-чиқаларингга етади. Қоқ ўртасидан бўламиз. Бу пуллар ўғрилик билан топилган эмас. Бу ҳалол пул. Дадам бу пулларни менинг, сенинг, онамининг ризқидан юлиб топган. Узи сен билан менга васият қилди-ку.

— Менга керак эмас,— деди совуққонлик билан Низомжон.

— Вой, аҳмоғ-е,— деб эрмак қилди акаси.— Жиннивой, ахир тушунсанг-чи, ҳозир бизникига бориб бўлишамиз. Баб-баравар бўлишамиз. Ана ундан кейин қаерин хоҳласанг, ўша ерга бориб маза қилиб яшайсан.

Низомжон акасининг кўзига тик қаради.

— Бу пулларга сен ҳам, мени ҳам тегмаймиз. Ҳозир тўппа-тўғри банкка бориб топширамиз.

— Нима-аа?

Низомжоннинг ҳали-ҳали эспида. Уруш йили звено қизлари мудофаа фонди учун бўйниларидаги марваридлари борми, бармоқларидаги узуклари борми топширишган эди. Ушанда Низомжон бир чеккада без бўлиб ўтирган, бошини кўтаролмаган эди. Адолат, ҳа Низом, сен ҳам бирон нима топширмайсанми, деганида, Асрора, Низом Иноят оқсоқолининг битини топширадими, деб эрмак қилган эди. Ушанда ер ёрилмади-ю, Низомжон кирнб кетмади. Ана шу хижолатни юваднган пайт келди. Ҳозир уруш йўқ. Аммо уруш вайрон қилган ерларни тиклашга ҳар ким қўлидан келган ёрдамини бериши керак. Мана, Низомжон билан акасининг ёрдами.

Низомжон акасига ялинган оҳангда деди:

— Ака, бир мард бўлинг. Йигит кишининг моли ерда, дейдилар. Билагимизда кучимиз бор экан, ўз толенимиз-

ни ўзимиз яратайлик. Келинг, шу пуллар бузилган шадарларни тиклашга ёрдам бўлсин. Ҳукуматга қарашайдик.

— Ҳукуматдан қарзим йўқ,— деб дўнғиллади Аъзамжон.— Ҳукумат деб қон тўкиб келганман. Ҳукуматни девори йиқилган бўлса, ўзи урсин.

Низомжон шу одам билан бир қориндан тушганига ишонгиси келмасди.

— Урушда қон тўкиб келдим дединг. Шу гавинг, шу фикру ўйинг бўлса қанақа қилиб урушганинг шундоққина билиниб туриби. Билиб қўй, мен бор эканман, бу пулларнинг бир тийинини ҳам томогингдан ўғазолмайсан.

Аъзамжон уни эрмак қилиб кулди.

— МВД ўз уйнмизда экан-ку, билмай юрган эканмиз. Аҳмоқ, эшшак.

Машина Марғилонга келиб қолганди. Низомжон машина рулига ёпишди.

— Бу ёққа бур. Бур деяпман!

Аъзамжон укасини тирсаги билан туртиб юборди.

— Ҳайвонлик қилма!

— Бур деяпман!

Аъзамжон чаққонлик билан руль буар, оёғи билан кучининг борича моторга газ берарди. Машина ўқдек учиб Тошлоқ йўлига бурилиб кетди.

Эшик олдини супураётган чоллар, намозга кетаётганлар бесаранжом келаётган машинага четланиб йўл беришарди.

Низомжон тирсак тегиб кўйарган кўзини ишқаб укасига ёв қараш қилди. Пайт пойлаб машина калитига чанг солди-ю, суғуриб олди.

— Нима қиляпсан? Нима қиляпсан?

Машина йўл четига чиқиб секивлай бошлади. Низомжон қулочкашлаб туриб калитни йўл четига отди. Мотори ўчган машина ювошгина тўхтади.

Бу Марғилон билан Тошлоқ ўртасидаги овалоқ ерди. На одам кўринади ва ча бирон арава.

Аъзамжон ўзини гуп этиб ерга отди-ю, укасини судраб туширди.

— Хўш, нима қилмоқчисан!

Жавобсиз безрайнб турган укасинишг бетига шапа-воқ тортиб юборди. Низомжон укасига мушт кўтармади. Туриб берди.

— Кетолмайсан! — деди Низомжон.— То бирон машина ўтгунча шу алфозда олиб тураман.

— Вой, аҳмоғ-е, бу машина калитсиз ҳам юраверади. Қулфининг симини бир-бирига уласанг вассалом.

— Барибир кетолмайсан.

Аъзамжон мана, мана, деб унинг бетига шапалоқ солди-ю кабинага кириб, қулфни суғурниб олди. То Низомжон келиб ёпишгунча симни улади қўйди. Яна мотор гуриллади.

Низомжонга қайдан куч пайдо бўлди, ўзи ҳам билмасди. Акасининг ёқасидан бўғиб пастига тортиб туширди. Қўкрагига қалла солди. Қорнига тенди. Аммо бу қалла уришлар, тепишлар барзангидек бақувват йингитга чумоли чаққанча ҳам таъсир қилмасди. Охири Аъзамжон уриш, маивунақа бўлади, деб уқасини өавалаб кетди. Низом бошни қўллари билан бекитар, ўзини унинг чангалидан қутқаришга уринарди. Аммо акаси ҳайвондек ўкириб уни савалашдан тўхтамасди. Низомжон йикилди. Йиқилди-ю, бир инграб қимирламай қолди. Акаси унинг қовуғига ёмон тепган эди. Аъзамжон ҳансирағанича кабинага югуриб бориб сакради. Боятдан бери мотори гурилтаб турган машина жойидан қўзғалди, олдида дўнглик борлигида орқага тисарилиши керак эди. Қимирламай қолган Низомжон мотор товушидан яна сапчиб турди, жонҳолатда машина йўлини тўсмоқчи бўлди-ю, кўчәнпиг қоқ ўртасида маст одамдек туриб қолди. Кишнаган отдеқ сапчиб жойидан қўзғолған машина Низомнинг елкасидан уриб ўтиб кетди.

Низомжон йўл четидаги чангга белаиган майсаустига она билғузугини чанглалаганига ҳолисиз йиқилди-ю, ҳушидан кетди...

VI

Июлининг йигирма олтинчи куни эди.

Ҳаво очиқ. Офтоб тепадан олов пуркарди. Колхоз раиси Меливой ака отда келди. У офтобда қизарниб кетган, пешоналаридан, бўйинларидан тер оқарди. У отдан тушибоқ Холматжонни сўради. От Тошлоқдан Наймангача тўхтамай йўртиб келганидан кўпирисиб кетган эди. Самоварни унга яхна кўк чой тутди. Холматжонни ҳозир чақиришини айтиб, нон ушоқлари тўкилған шол-

чани қоқиб янгитдан ёзди-да, уни ўтиришга таклиф қилди. Дастьёр бола эшагини миниб Холматжоннинг дала-сига кетди.

— Ишлар қанақа кетяпти,— деди Меливой ака самоварчига.

— Холматжон барака топсии, зўр бола экан. Оғиздан бирон беодоб гап чиқса-чи. Унисини ака деб, бунисини ука деб ишга соляпти. Чортеракнинг қизлари ҳам чакана эмас экан. Дилдор дегани бор экан, тавба қилдим, деб гапирай-ку, иккита эркакнинг ишини бир ўзи қиласпти. Офтобин офтоб демайди, жазирамани жазирама демайди. Ишлагани ишлаган. Эрталаб самоварга ўт ташлаётганимда трактор миниб ўтганича, кеч-қурун сўрини супураётганимда қайтади. Битта бахти бор йингитнинг уйини обод қиладиган жувон экан, барака топкур. Шу ҳуси, шу қадди-қомат бошқа жувонда бўлса, қошига ўсма, кўзига сурма тортиб ойна олдида жилмайди. Бу унақасидан эмас экан. Номард эри ташлаб кетди. Бошқа хотин олди.

Самоварчи тинмай гапиради. Меливой ака ўтирган ерида мудрарди.

Меливой ака ўғли ўлгандан кейин сўлиб, озиб, бўйиннларидағи ажинлари қўпайиб қолганди.

Меливой акага қарнилик энди кучини кўрсатиб қўйган эди.

Тўрт йиллик уруш қийинчиликларидан одамларни толиқтирмай, қоқилтирмай олиб чиқиши, болалари келгунча асраб-авайлаш осон бўлмади. Шу тўрт йилнинг икки йили колхоз планинни бажаролмади. Планки бажарилмади, колхозчининг нони яримта бўлди деган гап. Уруш ҳам тугади, ҳамманинг бўлмаса ҳам, кўпчиликнинг боласи бири ярадор, бири бутун қайтиб келди. Аммо унинг ёлғизи қайтмади. Шундоқ катта урушдан соғ чиқсан бола японининг ўқига учради. Меливой ака йиғлаб йиғлолмасди, кулиб кулолмасди. Йиғласа, бунақа жудоликка учраган бир у эмас-ку. Кулса, қандоқ қилиб куладп, кўзининг оқу қораси қайларда, бегона тупроқда кафансиз ётибди.

Меливой ака пинҳоний йиғларди. Унинг кўзи кулади-ю, ичи йиғларди.

Юрт кўзидаги одамга қийин бўлади. Бу хил одамлар шахсий ҳаётини унугтиши, юрт ишига зид келадиган жами манфаатлардан воз кечиши керак. Аммо жу-

долик, айниқса, фарзанд доги ҳар қаңдаі иродасы пүлат кишини ҳам букади, юзига ажин солади, кўзини намлайди.

Меливой ака ана шундоқ алам оташида қовуриларди.

Холматжон от чолтириб келди. Эгардан тушибоқ раис билан омонлашиб, ёнига ўтирди. Холматжоннинг Меливой акани кўрмаганига ҳам икки ҳафтача бўлиб қолган. Дала ишлари қизиган, бу жойлар тўқай ўрини бўлганидан ўт ҳаммани шошириб қўйгани эди. Холматжон чўлнинг ҳали у ерида, ҳали бу ерида пайдо бўлар. Ишлаётганларни сен яхши, сен ундан яхши деб алдаб-сулдаб ишга соларди. Меливой ака қариб кучдан қолганидан даланинг узоқ жойларнга етиб боролмас, чарчаб қолиб ярмидан қайтарди. У неча марта правление мажлисида, қариб қолганини, ишга ярамаётганлигини айтиб, раисликдан туширишларини сўради. Колхозчилар кўнишмади. Уруш қийинчиликларида юрга ота бўлган одамни, тинчлик пайтида четга чиқазиб қўяминзми, деб яна ўзни раисликда қолдиришди.

— Ота, сиз хотиржам бўлинг. Шошилмай, кучингиз етганча раислик қиласверинг. Асло сизни хижолатга қўймаймиз. Даладан битта ортиқча ўт тополмайсиз, план тўлдирмаган звено у ёқда турсин, битта ҳам одам қолмайди. Агар пенсияга чиқиб кетадиган бўлсангиз, орқагиздан юздан ортиқ киши пенсияга чиқиб кетади. Биз сизнинг болаларнингиз. Буюраверинг. Биз гиринг демай бажараверамиз. Сиз колхозимизнинг доимий раисисиз.

Бу гаплар Меливой акага қувват бўлар, яна дала кезиш, яна ер титкилаш, яна пахта ташвиши бошланиб кетарди.

Барибир у қариб кучдан қолган, илгариги ғайрати қолмаган эди.

Мана ҳозир ўн беш йил шу хўжаликка ота бўлган, ўзи колхоз тузиб, ўзи йўргаклаган, ўзи оғир кунлардан опичлаб олиб ўтган одам иссиқда ҳансирауб ўтирибди. Бошида юрга ташвиши, кўнглида бир дунё алам.

Холматжон унга қараб туриб ачиниб кетди. Холматжон уни яхши танимас эди. Ахир унинг тўрт йил умри урушда ўтди. Ундан нарёғи Чортерақда кечган. Боқча ая Меливой аканинг кимлигини, қандоқ одамлигини айтиб берган эди. Холматжон унинг саргузаштларини эшитиб қойил қолган. Шу топда қаршисида ҳар ишда ўрнак олса бўладиган, ҳатто тақлид қилиб яшаса ар-

зийдиган одам ўтирибди. Гўё ёнида тирик бир мактаб тургандек эди.

Раиснинг кўзидан мудроқлик қочди. Холматжоннинг елкасига қўлини ташлаб, меҳр билан боқди.

— Баракалла ўғлим. Далангни кўриб келдим. Йўлдаги пахталаринг жуда яхши. Файрат қипсан, болам.

Холматжон унинг гапларига раҳмат, ҳали камчилиги кўп, деган жавоб бериб турди. Меливой ака совуб қолган чойни ҳўпларкан, деди:

— Эртага беш-олти йигит далага чиқмасин. Манави срларни тозалаб, ўтларни қиришсин. Ўзинг ҳам шатта бўл. Клубдан скамейкалар олиб келишади. Манави сўриларга янги гилам бериб юбораман. Иккита катта ўчоқ ковлат. Аравада қозон, самонар, чойнак-пиёла олиб келишади. Ўзинг бош бўлиб тушириб ол.

— Мажлис борми? — деди Холматжон қизиқиб.

— Усмон ота келадилар. Митинг бўлади. Уруш даврида яхши меҳнат қилганларнинг ҳаммасига «Ватан уруши давридаги шавкатли меҳнати» учун деган мэдаль топширилади. Эрталаб обкомдан телефон қилиб сени сўрашди. Сен Одер дарёсидан кечиб ўтганлар орасида бормидинг?

— Шундоқ бўлган эди.— деди Холматжон.

— Шу тўғрисида сўрашди. Қейин Харьковдан бир генерал келган, колхозингизни кўрмоқчи, дейишди. Эртага митингда у ҳам бўлса ажаб эмас, дейишди.

Холматжон ярқ этиб Меливой акага қаради. Меливой ака бу қарашнинг маъносига етмади. Ўрнидан турриб яна отига минди-ю, хайр-хўшлашиб қайтиб кетди.

Генерал келяпти. Холматжон ким келаётгани, инма учун келаётганини яхши билади. Генерал Зайченко билан Холматжон минг тўққиз юз қирқ биринчи йилининг дебабридан бери таниш. Холматжон унинг қўлида уч ярим йил хизмат қилди. Не-не жангларда бирга бўлмади. Охири Одердан кечиб ўтишда яраланганидан кейин госпиталда бир кўришди-ю, шундан кейин бир-бирларининг изларини йўқотишиди.

Одер учун бўлган жанг аёвсиз жангларнинг бирни эди. Бу жанг, бу кечув иккинчи жаҳон уруши тарихида алоҳида бир саҳифадан жой олган.

Зайченко дивизиясининг жангчилари қирғоқ томон тунда эмаклаб келишарди. Орқада артиллерия, танк қўшинлари...

Биринчи кечиб ўтадиганлар қаторида Холматжон йўқ эди. Саккиз жангчи кечиб ўтиб, немисларнинг ўқ отиш нуқтасини вайрон қилишлари керак эди. Василий Жирнов бўлинмаси энди сувга тушмоқчи бўлиб турганда нариги қирғоқдан ўт очиб қолишиди. Икки киши шу ернинг ўзинда қонга беланиб йиқилади. Бу пайт кечиб ўтувчиларниң ҳужжатларини сумкасига солаётган Холматжон бута орасида дурбин билан нариги қирғоқни кузатаётган Зайченкога мурожаат қилди.

— Рухсат этинг, ўртоқ генерал, мен борай?

Генерал ўйлаб туриб:

— Рухсат,— деди.

Холматжон ўзини сувга отди. Дарёниг қоқ белига келганда, олдинма-кетин гоҳ шўнғиб, гоҳ кўришиб сүзаётганларни ўқча тутишиди. Бериги қирғоқдан жавоб ўқлар янгради. Одер устидан у ёқдан-бу ёқча оловли иплар тортилгандек бўлиб кетди.

Холматжон ёшлигига қишлоқ масжитидаги ҳовузда болалар билан чўмиларкан, сув тагида ким узоқ туриш ўйнаб ютиб чиқарди. У бармоқлари билан бурни ва қулоғини беркитиб сув тагида узоқ-узоқ тиззалаб ўтира оларди.

Унинг бу машқи шу куни, катта жанг олдидан иш бериб қолди. Холматжон тўрт шўнғишида нариги қирғоқда пайдо бўлганди. Атроф қоронги. Сув бетида прожекторлар, ўқ ёлқинлари ялт-юлт қилиб сўнади. Холматжон бута орасидан дарёга разм солди. Дарёниг кўз илғайдиган жойларидан тўрт-беш жангчилар сузнб ўтишяпти. У шериклари сувдан чиққунча кутиб турди. Кейин тўрттовори тўрт тарафга қараб эмаклаб кетишиди. Холматжон икки граната билан пулемёт уясини яксон қилди. Яна эмаклаб кетди. Орқа тарафдан келаётган саккиз чоқли немис солдатига қаратаге автоматдан бир қатор ўт очиб ер тишлатди.

Дарё тепасидан артиллерия ўқлари олов пуркаб ўта бошлади. Бериги қирғоқда саросима бўшланди. Холматжон ҳали у ёқча югурап, ҳали бу ёқча югурап, қоқилар, йиқилар, олдидан чиққанин автомат қўндоги билан уриб ағдарарди.

Тўрт немис миномёт оғзини бериги қирғоқча тўғрилаётгани тепасидан чиқиб қолган Холматжон бир дам эсанкираб қолди. Граната ирғитай деса миномётчилар ундан атиги тўрт метр нарида, портласа ўзи ҳам ши-

кастланиши мумкин. Нари кетай деса ўртада дўнг бор, мўлжални тўгри ололмаслиги мумкин. Автоматни ишга солишдаи бошқа иложи йўқ эди. Шундай қилди. Учтасини қулатди-ю, тўртинчиси унинг ўзини йиқитди. Холматжон ҳушидан кетди. У дала гоститалининг юк машинасида ўзига келди. Болдири зирқираб оғрир, ўнг елкаси ачишарди. Уқлар, бомбалар ўйдим-чуқур қилиб ташлаган фронт йўлида машина безовта силкиниб бораркан, ёнгинасида кимдир ингради. Холматжон машиққат билан бошини бурди. Кўзи таниш кўзлар билан дуч келди.

— Ўртоқ генерал!

Унинг ёнида чап қўли елкасигача бойлаб ташланган генерал Зайченко ётарди. Зайченко чекаётган оғригини сездиримасликка уриниб машиққат билац илжайди. Бир қоши сал кўтарилди. У солдатларга, бардам бўлинглар, болаларим, деганда бир қоши шунаقا қилиб кўтарилиб қўяди. Бу гал ҳам шундоқ бўлди. Ичидаги шу гапни айтган бўлиши керак.

Холматжон госпиталь палатасида кўкка боқиб ётар экан, коридордан қулоғига таниш овоз эшишилди. Қўлтиқтаёни билан эшикни итариб очиб қўйди. Дераза олдида кичик сержант кийимида Аъзамжон ким биландир гаплашиб туради. Холматжон овоз чиқазиб уни чақирди. Икки ҳамқишлоқ дўст дийдор кўришганларидан ииҳоятда шод эдилар. Аъзамжон хўжалик бўлимида аравакаш эканини, яқинида отдан йиқилиб қўли чиқапни айтди.

— Олти кун даволандим. Энди қисмимга кетяпман. Чортеракдан хат борми?

Холматжон бош эгиг маъюс жавоб қилди.

— Асрорадан хат олдим.

— Асрора хат ёзган бўлса, мени роса ёмоқлагандир.

— Нега?— деди ҳайрон бўлиб Холматжон.

— Сенинг хабарнинг йўқ. Мен отпускага бориб ўп саккиз кун дам олиб келдим. Аммо роса маза қилдим. Уруш бунақа кетадиган бўлса, қишлоқни яна кўрамани, йўқми. Бир гашт қилай дедим. Биласан-ку, ҳу Юнусали отанинг қизи бор эди-ку, оти Дилдор. Ушани йўлдан урмайсанми, деб шайтон ғалаба қилиб қолди. Тутзорда йўлинин пойлаб ташлаб қолдим. Йўқ демади. Йўқ дермиди. Эртасига жанжал чиқадиган. Бор-е демидуму безакс тўй қилиб уйланвордим. Қайтиб борсам

бошқасини оламан. Менга унақа товуқقا ўхшаб пас деса ётадигани керакмас. Аввалига Асрораларнинг менга ҳужум қиладиган эди. Ишни битқазиб қўйганимдан кейин қўлларидан нима иш келарди.

Холматжоннинг шу топда олдида қўлига яхши ният билан қурол ушлаган ҳақиқий солдат эмас, совет солдати қиёфасидаги бир малъун турарди. У оёғининг қақшатишига қарамай, қаддини кўтарди.

— Кет, кет бу ердан.

— Ҳа иега? Сенинг ҳам пулингни ютдимми. Аммо бу ердаги офицерларнинг қартада роса ютдим. Үлмасам Чортеракка бир қоп пул олиб бораман.

— Кет деяпман сенга,— деб қичқирди Холматжон.

Унинг вужуди титрар, тани темирдек қизиб кетган эди.

Холматжоннинг бозовта товушидан коридордагилар эшикка бош суқишиди.

Аъзамжон истеҳзоли кулиб ўрнидан турди.

— Хайр бўлмасам.

Холматжон жавоб қайтармади. Юзни тескари ўгириди.

Холматжон ўн беш кундан ортиқ палата шифтига термилиб ётди. Офтоб чарақлаб турган, эрта баҳорнинг беғубор шабадаси дераза пардаларнин силкиб ўйнаётган бир эртада палата эшигиги очилиб генерал Зайченконинг жиҳдий қиёфаси кўринди.

Унинг елкасида халат, бир қўлида газета. У аста келиб Холматжон ётган каравотнинг оёқ томонига ўтириди.

— Қалай, аҳволиниг дурустми, Қоравой?

Зайченко уни эркалаб Чернявий—Қоравой деб атарди.

Холматжон ўрнидан турмоқчи эди, у газетасини ташлаб ўнг қўли билан унинг елкасидан босди. Шунда Холматжон генералнинг чап қўли йўқлигини билиб қолди. Ранги оқариб, юраги шув этиб кетди. Демак, унинг бир қўлинин кесиб ташлашган. Холматжоннинг ранги оқарганлигини сезган Зайченко ўзини босиб гапирди:

— Ничего. Барнибир чап қўлни қўл демаса ҳам бўлади. Бер бўлди нима-ю, йўқ бўлди нима.

Холматжон билиб турибди. Зайченко ўзини совутиш, бошқаларнинг раҳми келмаслиги учун атайнин айтяпти.

— Манави газетани кўрдингми? Ўртоқларнинг қаҳрамон бўлишди. Агар мен яраланмаганимда сен ҳам қаҳрамон бўлардинг. Рўйхатин менсиз тузишган. Ахир сен кечиб ўтувчилар рўйхатида йўқ эдинг-да. Кейин

қўшилгандинг. Аҳ, ярадор бўлмаганимда... Барибир ту-залиб чиқай. Ахир сен энг муҳим вазифани аъло бажар-динг. Энг катта ўқ очиш нуқтасини вайрон қилиб диви-зиянинг кечиб ўтишига йўл очиб бердинг. Йўқ, йўқ, сен қаҳрамонсан. Мен буни шу аҳволда ташлаб қўймайман. Армия штабига ёзаман, Олий Бош Қўмондонга ёзаман. Албатта қаҳрамон бўласан.

Шу гапга ҳам мана икки йилдан ошди. Холматжон Зайченко билан госпиталда хайрлашганича қайта уч-рашмади. Даволаниб яна жангга жўнади. Аммо жангни қувиб етолмади. Уларнинг дивизиялари аллақачон Берлинга кирган, замбаракларнинг оғзига филоф кийдирилган. Зайченко ўрнига янги қўмондан тайинланган эди.

Холматжон Меливой aka кетгандан кейин олдига бир пиёла кўк чой қуиб, ўша воқеаларни бир-бир эслаб ўтди.

Эртага Зайченко келади. Унинг отадек азиз, меҳри-бон қўмондони, жанговар генерали келади.

Холматжон ўзини қайга қўйишини билмасди.

У бу хушхабарни биринчи бўлиб Дилдорга етказди.

VII

Эрталаб Аъзамжон «Виллис»да Найманга келди. У шу пайтгача укасининг уйини кўрмаганди. Кўчада ўйнаб юрган болалардан сурнштириб уйини топгандан кейин, юраги орқасига тортиб кетди. Низомжон ўлиб-нетиб қолган бўлса-я. Уша куни жаҳл устида ҳар иш бўлди. Нега ўзи ўқдек учиб кетаётган машинанинг йўлини гўсади. Борди-ю, тириқ бўлса ҳозир чиқади-ю, бошига одам йигади. Ҳамма бўлган гапларни айтиб беради.

Аъзамжон шундай хаёллар билан эшик олдида турган эди бола кўтариб Зебихон чиқиб қолди. Аъзамжон келинини ҳам танимайди. Кўрмаган. Аммо Зебихон унинг суратини кўрган. Ундан ташқари бир қараган киши қош-кўзидан, қадди қоматидан Низомжоннинг акаси эканини дарров пайқаб олади.

— Келинг,— деди Зебихон сал эсанкираб.

Аъзамжон нима, дейишини билмай бир энтикиб олди.

— Низомжоннинг уйи шуми?

— Ҳа, шу. Киринг, aka.

— Ўзи уйдами?— деди паст овоз билан Аъзамжон. Унинг бу товушидан нимадандир қўрқаётгани шундоқ-қина сезилиб турарди.

— Йўқлар. Дадам Заркентга, дўхтирга олиб кетдилар.

Аъзамжоннинг боятдан бери таранг бўлиб турган асаблари бирдан бўшашди. Ўзини ўнглаб олди. Укасининг касаллигини билгану, кўргани келгандек ўзини тутишга уринди.

— Заркент касалхонасига кетишдими? Майли, ўшақ-қа бора қолай. Манави омонатни ўзига бериб қўясиз-да.

— Эшикка киринг, ака, чой-пой ичиб кетинг.

— Кейин, кейин,— деди Аъзамжон ҳозир укаси келиб қолаётгандек шошилиб.

У тугунни Зебихоннинг қўлига берди-ю, шошилиб, хайр-маъзур қилмай машинасига ўтириб жўнаб қолди.

Зебихон Аъзамжоннинг бесаранжомлигини укасининг потоблигидан деб ўйлади-ю, тугунни токчага ташлади. Низомжон бўлган воқеаларни хотинига ҳам, Икромжонга ҳам айтмаган эди. Нима бўлди, деб сўрашгандарида, Марғилон бозори олдида мастрлар талашди, деб қўя қолган эди. Зебихон, ҳар қалай ака-да, юраги ачиб кўргани кепти, деб Аъзамжонга меҳри товланиб кетди.

Низомжон бўлса бугун тўрт кундирки, қаттиқ оғриқ азобидан сал енгил тортиб Икромжоннинг қистови билан врачга кўрсатгани кетганди.

Аъзамжон кетди-ю, орқама-орқа Икромжон билан Низомжон келишди.

Низомжон оқсоқланмай ўз оёғи билан кириб келди. Етавериб ранги синиқиб, соқоллари ўсиб кетганидан ғалати бўлиб қолган эди. Энди дада-бола соқол олдиришилти.

— Акангиз келиб кетдилар, йўлда учрашгандирсизлар,— деди Зебихон.

Икромжон кўрмаганини айтди. Низомжон бепарвогина, шунақами, деб қўя қолди.

— Манави тугунчани бериб кетдилар.

Зебихон тугунни Низомжоннинг олдига қўйди. Низомжон бўлса, уни бепарвогина олиб ёнига ташлади. Низомжон бу тугунда нима борлигини билади. Отасидан қолган меросдан теккан улуш. Шунча нарсани у нима қиласди.

Икромжон шошиб чой ҳўплади-ю, ўрнидан турди.

— Болам, сен дамингни олиб ёт. Мен одамларни митингга хабар қиласай. Сен бораман, деб овора бўлиб

ўтирма, узилнб қоласан. Сал дармонга киргин, ундан кейин қаёққа десанг, ўзим обораман.

Икромжон чиқиб кетди. Зебихон қўлида мудраётган боласини қўтариб ҳовлига олиб чиқди-да, ток сўрисига осилган беланчакка ётқизиб алла айта бошлади.

Низомжон сурилиб тугунни олди. Ечиб матоларга қаради. Пул. Тилла, кумуш асбоблар. У чорсинни яна тугиб ёнига қўйди.

Кейинги кунларда Низомжон ҳам руҳан, ҳам жисмонан чарчаган эди. Отасининг ўлими, акасининг пасткашлини, опасининг безбетлиги уни қаттиқ эзган бўлса, акасининг калтаклари, машинага уриб ўтиши уни тамоман ҳолдан тойдирган эди. Яхшиям Икромжон бор экан, атрофида гирдикапалак бўлиб оёққа турғизди. Уч кун қимирламай бошида ўтири.

Дунёда пасткаш одамлар қанча кўп бўлмасин, асл одамлар ундан кўп эканига Низомжон кўпдан иқрор бўлганди. Энди буни яна бир марта таш оляпти.

Икромжон кийингани келди. Низомжон ҳар қанча ялинса ҳам йўқ, сен борма, болам, уриниб қоласан деб кўнмади. Қийиниб, тараниб чиқиб кетган Икромжон орқасидан Низомжон ҳам кўчага чиқди. Катта тол тағида тепасига қизил алвон тақилган иккита юк машинаси турибди. Ясанган, кўкрагига орден, медалларини таққан фронтчи йигитлар, бошларигағиғим рўмол ўраб, атлас кийган жувонлар машина атрофида туришибди. Ҳамма йигилиб бўлгандан кейин, Тога олдинги машина кабинасига ўтири. Олдинма-кетин икки машина йўлга тушди. Машина тепасидагилар қийқиришиб Низомжон олдидан ўтиб кетиши. Бирдан Найман жимиб қолди. Ичкаридан Зебихоннинг майин товуш билан айтиётган алласи-ю, тол шохидаги қушларининг вижир-вижирини эшитиларди, холос.

Низомжон акаси ташлаб кетган пулларни нима қилишини билмай боши гаранг эди. Шунча пулни у нима қилади? Мана, бугун ҳамма митининг кетди. Низомжон шу пайдан фойдаланиб милицияга обориб топширсинми? Шундоқ қилгани маъқул. Бугун районнинг катталири шу ерда. Дадаси билан милиция бошлиғига учрашиб, уч-тўрт кишининг гувоҳлигига топширади. Ана шундоқ қилса дуруст бўлар. Дадаси, сен борма, деб тайинлаб кетишига қарамай ўша тарафга боргиси келди. У бола бўлиб ҳали бунақа тантаналарни кўрмаган. Мудофаа

министрининг ташаккўрномасинн топширишда ҳам бўлмай уни Асроранинг қўлидан олганди. Кўнгли алланечук бўлиб уйга қайтиб кирди. Эрининг авзойини кўрган Зебихон қараб туриб, боргигиз келяптиши, деб сўради.

Зебихон жуда зийрак жувон эди. Кўзига қараб эрининг дилидагисини билди оларди. У Марғилонда калтак саб келгандан берни ичини нимадир тимдалаётганини ҳам билган. Калтакланишида ҳам бир сир борлигини пайқаб юрибди. Аммо сўрамади. Низомжон бир куни айтиб беринини ҳам у билади. Эр хотин орасида ҳеч қандай сир бўлмаслигини улар аллақачон гаплашиб олишган. Модоминки Низомжон сирини айтмаётидими, демак, жиддийроқ бир иш бўлган.

Беланчакдаги боланинг кўзи илиниди. Пишиллаб ухлаб қолди. Зебихон ўриидан туриб қозиқдаги Низомжоннинг ювилган кўйлагини, латта хўллаб артиб-суртиб қўйилган, эскироқ бўлса ҳам ҳали кийса бўладиган шимини олиб курси устига қўйди.

— Майли, бориниг. Сал ёзилиб келасиз.

Низомжон шунин кутиб турган экан, индамай бориб кийинча бошлади. Эрининг ювилавериб сузилиб қолган қўйлагига, ранги уннаб кетган шимига, икки марта таги янгилангани этигига қараб Зебихоннинг кўнгли бузилиб кетди. Топган-тутганини бундан бир ҳафта олдин, дадам оч ўтирибди, деб опаси қўлидан юлиб олиб кетган эди. Ҳар ойнинг бошида опаси шундай қилади. Бечора ўзига биронта шим ололмайди. Бу — Низомжонга билимаса-да, хотининг ёмон таъсир қиларди. Хотинларнинг обрўси эрининг кўчада яхши кийиниб юриши, деб биларди Зебихон. Опаси унга шундай ўргатганди. Поччаси ҳамиша тоза, дазмолланган кийим киярди. Бедазмол кийим билан Тўланбойни опаси кўчага чиқазмасди. Бечора Низомжоннинг дазмолга илинадиган кийими ҳам йўқ.

Низомжон тугун кўтариб чиқиб кетаркан, Зебихон орқасидан эзилиб қараб қолди.

Машиналар кетиб бўлган. Фақат аравалар ўтиб турарди холос. Низомжон битта-битта қадам ташлаб пиёда йўлга тушди. У бу йўлдан жуда кўп марта қатнаган. Диlldор касал бўлиб қолганда Зебихон бирон тансиқ овқат қилса пиёда обориб ташлаб келарди. Бироқ бу гал у сал жадаллаброқ бориши керак. Митинг тугаб қолса бўлган гапларни эшитмай қолиши мумкин.

Тошлоқ колхозининг Найман участкасига чақириса овоз етади. Бироқ у тарафларга тикка йўл ийӯқ. Қамишлар қоплаб ётган ботқоқин айланиб ўтиш керак. Шу каттакон тўқайлик йўлни узоқ қилиб туради. Низомжон тўқай ичини кесиб ўтмоқчи бўлди. Қамишлар қуриб ботқоқ суви анча селгиб қопти. Низомжон бу тарафларга янги келгандა ҳамма ёқ худди мана шундай эди. От кирса отлиқнинг боши кўринмайдиган қамишлар орасида тўнғиздан тортиб ўрдагу қашқалдоқлар тўлиб-тошиб ётарди.

Баҳор, куз пайтларида ҳали ҳам ўрдаклар келади. Тўқайнинг у ер-бу ерида кечалари, азон пайтларида ўқ товушлари эшитилиб қөлади.

Низомжон қамишлар орасида кезаркан, беихтиёр Жаннат холани эслади. Бечора шу қамишлар орасида белига ион туғиб ўғлини қидириб юради. Бу хотин унга қашча яхшиликлар қилган. Низомжон Жаннат холанинг кейинги кунларини кўз олдига келтирди. Озиб, бели буқчайиб қолган эди бечоранинг. Оғир хаста эди. Хасталигини эридан яширади. Икромжон унинг бирон марта инграганини эшитмади. Оғир тан оғриғини ингроқсиз ўтказди, боёқниш. Агар Икромжон унинг касаллигини билса ўша заҳотиёқ Зирилламага тушириб юборарди. Йўқ, Жаннат хола дардга мард бўлиб чидади. Ақалли бирон марта инграмасдан, оҳ-воҳ қилмасдан жон берди. Ўғлининг фироқида, дарду аламида шу тўқайларда жон таслим қилди.

Низомжоннинг кўзига Икромжоннинг ўғлини қўлтиқтаёқ билан гўр қазиб кўмгани кўринип кетди. Танига беихтиёр титроқ кирди. У кунини, ўша маиззарани эслани нақадар даҳшат. Ҳар қандай даҳшатлар олдида қаддини ғоз тутган Икромжон, боласининг гўри тепасида кичкинагина бўлинб, буқчайиб, башаралари муштумдеккина бўлиб қолганди.

Низомжонни гамгин ўйлар ўраб олди. Бошини қўйи солиб қамишларни шитирлатиб бораркан, дунёдан чиқиб кетгиси келарди. Яшашининг охири шумни, шу бир сиқим тупроқми?

Олисдан, қамишлар орқасидан карнайларининг ватиллаши, сурнайларининг эчкига ўхшаб чўзиши, нофора, чирмандаларнинг тараклаши эшитилиб қолди.

Низомжоннинг қадам олиши тезлашгандек бўлди. Кўз олдига Икромжоннинг сира букилмас қадди, ғамни эла-

майдиган чақноқ кўзлари, энг оғир даҳшатлар олдида ҳам титрамаган овози келди.

Биргина шу одамнинг қиёфаси уни яна оёққа турғизди. Үлим истаги бир зумда нари чекингандек бўлди. Низомжон энди карнай-сурнайлар товуши келаётган тарафга жадал қадам ташларди.

У бир зумда тўқайдан чиқиб шағал ётқизилган йўлга ўтиб олди. Йўл серқатнов, отларининг бўйинларига, ёлларига ҳар хил леіга таққан чавандозлар, бричкани тўлдирган хотин-халаж толзор тарафга ўтиб туришарди. Ора-сира «Виллис», «Эмка» машиналари ҳам ўша тарафга шитоб билан ўтиб қоларди.

Низомжон кўча ўртасида қалдираб кетаётган бричка аравага югурди. Унда йигирма чоқли қиз қўшиқ айтиб қийқиришиб боришарди. Низомжон уларга яқин қолганда бири қўлинни узатди, бири уни итарди, Низомжон қўлидаги тугунчакни арава ўртасига отиб, ўзи қўл чўзган қизлар ёрдамида аравага чиқиб олди. Қизлар шўхлик қилиб тугунни унга бермай, коптоқдек бир-бирларига отиб ўйнашарди. Бу қизлар ҳозир бепарво отиб ўйнаётган тугунчакда сал кам ярим миллион сўм пул, қанчалаб олтин-кумушлар борлигини билишмасди. Қизлар охири раҳмилари келиб тугунни Низомжонга қайтиб бериши. Айниқса, бир шўхроги ҳазил қилиб унга тегажаклик қиласарди.

— Келинчакка бозорлик олиб кетяпсанми? Агар ичидан атлас кўйлак бўлса, ўзим тегаман.

Бу шўх қизининг қилиқлари унга Асрорани эслатар, яна ҳазил қилишини истарди. Қиз ҳамон бўш келмасди.

— Ноз қилма. Үруш пайтида қизлар ачиб-сасиб ётган пайтлаки уйланолмабсан, энди овора бўласан. Йигитлар кайтиб келишиди. Илгари қишлоқда қолган биронта маймоқ ҳам ўнта қизни чертиб биттасини оларди. Энди навбат бизга, биз энди йигирматасини чертиб биттасига тегамиз. Чертиб кўрайми, қизлар. Қани пўкиллайдими, таракладими.

Қиз бармоқларини чертмакка мослаб Низомжонининг пешонасига олиб келди, бошқаси уни туртиб юборди.

Қизлар кулишар, қийқиришарди.

Шундай ўйин-кулги билан митинг бўлаётган майдонга яқин келиб қолишиди. Митинг бошланниб ҳамма ёқ сув қўйгандек жимжит экан, қизларнинг қийқириғидан ҳамма ўтирган ўрнида ўғирпилиб қаради. Қизлар бир-бирла-

рини туртишиб, уялиб, секингина тол панасига ўтиб кетиши.

Низомжон машиналар, аравалар орасидан ўтиб бораркан, «Виллис»да «Казбек» тутатиб ўтирган акасини кўриб қолди. У Қува райисполкомининг раисини олиб келган эди. Низомжон акасининг бетига қарамай ўтиб кетди. Укасининг қўлида бугун обориб берган тугунини кўрган Аъзамжон машинадан тушиб унга эргашди. Бироқ Низомжон одамлар орасидан ўтиб олдинги қаторга бориб қолган эди. Ноилож қолган Аъзамжон орқароқда бўш жой топиб аста ўтири.

Минбарда Усмон Юсупов гапиради. Унинг гапи охирлаб қолган экан, чарчаганидан бўйинларидан, пешоналаридан тер оқарди. Тез-тез ёнидан дастрўмолини олиб артар, яна гапиради.

— ...Езёвон чўлларida барпо бўлган экин майдони пахтачилигимизнинг асосий базасига айланиш арафасида турибди. Эндиликда бу хўжаликлар мустақил колхоз бўлиб ажралиб чиқишлиари мумкин. Марказий комитет бюроси Езёвонда ташкил бўлган янги хўжаликларнинг илтимосларини кўриб чиқиб, Найманда биринчи бўлиб иккита катта колхоз тузиш ташаббусини маъқуллади. Бу колхозлар Заркент колхози билан Тошлоқ колхози базаларida вужудга келди.

Усмон Юсупов шу кунларда республика меҳнаткашлари олдида, жумладан, Фарғона область меҳнаткашлари олдида турган вазифаларга тўхталиб ўтди.

— Биз тўрт йил фашизм билан олишлик. Юртимиздан бу балони қувиб чпқариб ўз уясида яксон қилдик. Бу ишлар, бу ғалаба бизга осонликча тушмади. Қўп шаҳарларимиз, завод-фабрикаларимиз вайрон бўлди. Рўзгоримиз издан чиқди. Энди биз вайроналикка қарши кураш бошлашимиз керак. Шаҳарларини тиклаш, заводларни қайта юргизиш, далаларимизда тер тўкиб меҳнат қилишимиз керак. Вазифа, издан чиққан хўжаликни изга солиб юбориш, тирикчилигимизни, машратимизни урушдан олдинги даражадан ҳам юқори кўтариш. Мен сиз азиз чўлкувар дўстларимни пахта фронтида жонбозлик қилишга чақираман.

Юсуповнинг сўзи қарсакларга кўмилиб кетди.

Низомжон Усмон Юсупов тўғрисида жуда кўп эшитган эди. Икромжон Юсупов мана шу Катта Фарғона канали қурилганда бошдан-оёқ ўзи туриб бергани, қу-

рувчнлар билан ота боладек бўлиб кетганини кўп гапириб берган эди. Бугун Низомжон Юсуповни биринчи марта кўрятти. Юсупов ёнида ўтирганларга нималардир деб ғўлдирав, баъзан залга тикилганича ўйларди.

Унинг гавдаси бўлалик, соchlарини устарада текис қирдирган, эгнида каламинка китель, иссиқдан ёқасини елпнб, безовталаарди. Мана шу одам Беговотда Фарҳод ГЭСга бош бўлган, металл комбинати қурилишига ташаббускор бўлган, Охунбобоевдан кейин юргта ота бўлиб қолганди.

Ундан кейин Меливой ака салмоқланиб минбарга чиқди-да, Тошлоқ колхозининг Найман участкаси алоҳида колхоз бўлишга тайёр эканини, янги колхоз учун етарли от-улов, инвентарь, уй-жой борлигини айтиб, янги туғилажак колхозни то оёқقا туриб кетгунча оталиққа олишини айтди.

Ундан кейин Райимберди тоға ўрнидан туриб у ҳам худди ўшандай гапирди. Ў гапига қўшимча қилиб:

— Раисликка мўлжаллаб қўйган кишимиз ҳам бор,— деди.

— Бизда ҳам бор,—деб унга қўшимча қилди Меливой ака ва илжайиб Холматжонга қаради.

Раислик қилувчи Тошлоқ райкомининг секретари Хорунбой ака, яна ким гапиради, деб оломонга қаради. Бирпас сув қўйгандек жимлик чўқди.

Боя Юсупов тўлиб-тошиб гапирганда Низомжонининг хаёлига бир гап ялт этиб келган эди. Ёзёвонни ўзлаштиришга маблағ зарур экан, ахир менда шу маблағ учун хамиртуруш қўйса бўладиган пул бор-ку. Шу ерда тошириб қўя қолсан бўлмайдими?

Низомжон ўрнидан туриб қўл кўтарди. Тоға Юсуповнинг қулоғига нимадир деди. Юсупов Низомжонга аллақандай қизиқиш билан бошдан-оёқ қараб чиқди.

Рухсат теккацдан кейин Низомжон чаққонлик билан тахтадан омонат ясалган саҳна четига чиқиб атрофга қараб олди. Гапини нимадан бошлашини билмай андақ ўйланиб қолди.

— Ҳурматли ўртоқлар. Ҳурматли ўртоқлар. Мен...— Низомжон эсанкираб гапини йўқотиб қўйди. Кейин сат ўзини ўнглагандек бўлиб президиумдагиларга қаради. Тоға гапиравер, дегандек қилиб унга далда берди. Низомжон қистамаса ҳам икки-уч йўталиб гапини бошлади.—Ўртоқлар, бундан бир ҳафта олдин дадам ўлди. Да-

дамни ҳамма танийди Менга дадамдан катта мерос қолди. Мана!

Низомжон тугунни президиум столига қўйиб ечди. Ичидан олтин-кумушларни олиб қизил алвонга қўяверди. Пачка-пачка пулларни териб ташлади.

— Тўрт юз эллик минг сўм пул. Яна шундай баҳога тенг келадиган қимматбаҳо буюмлар... Бу бойликлар онамнинг кўз ёши, менинг ризқимдан юлиб йигилган. Мен шу пулларни, шу қимматбаҳо буюмларни Езёвонимизда ташкил бўлаётган янги колхозлар хўжалигини тиклашга топшираман. Қабул қилиб олишларингизни сўрайман.

Беш юзга яқин митинг аҳли жимиб қолган эди. Эгни юпун, ўзи кичкинагина болада шунчалик одамийлик борлигига ҳамма ҳайрон эди.

Орқа қаторда ўтирган акаси Аъзамжон ерга бир туруиб, даврадан чиқиб кетди.

Боя шу тугунни тўш қилиб ўйнаган қизларнинг оғзилари очилиб қолган эди.

Марказком секретари Юсупов ўрнидан туриб Низомжоннинг олдига келди. Митинг аҳлининг кўз олдида уни багрига босиб пешонасидан ўпди.

— Раҳмат, болам, ҳимматингга балли. Сен берган бу пулларга Езёвонда янги клуб, янги кино зали, мактаб қурамиз. Етмаганига ўзимиз қўшамиз. Баракалла, болам.

Юсупов пулларни қайта тугиб Тога билан Меливой аканинг олдига қўйди.

— Мана, янги колхозларнинг дастлабки бюджети. Эҳтиётлаб сарфлангар.

Кейин Юсупов Низомжоннинг қўлндан етаклаб обориб ўз ёнига ўтқазди. Саҳна четига иккита сандиқ олиб чиқишидни. Область ижроия комитетининг раиси билан секретари ҳам саҳнадан жой олишди.

Область ижрокомиининг раиси ўрнидан туриб Москва-дан келган меҳмонни саҳнага тақлиф қилди. Бир қўли йўқ генерал чиқди. Чапак, қийқириқлар остида ўтирди.

— Ўртоқлар,—деди мажлис раиси.—Езёвонлик Қуролдош дўстларини йўқлаб келган қаҳрамон генералимизни янги обод бўлган қишлоғимизга қадам ранжида қилишлари билан табриклаймиз. Хуш келибсиз, азиз қаҳрамонимиз, деймиз.

Яна қарсак, яна қийқириқ бўлиб кетди.

— Ҳозирги сўзни генерал лейтенант ўртоқ Зайченко-га берамиз.

Қўлсиз генерал минбарга чиқди. У шу баландликдаи туриб чўлнинг олим-олисларига кўз тикиб, бир оз жим қолгач, шошилмай гапира бошлади.

— Азиз биродарлар. Мен ҳарбий одамман. Эсимни талиғанимдан бери армия сафидаман. Шундоқ бўлса ҳам деҳқон меҳнатининг нималигини биламан. Асли ўзим деҳқон боласиман. Отам омоқ кетида умрини ўтказган. Бугун ўртоқ Юсупов билан далаларингизни айланиб чиқарканмиз бу далаларда, чўлларда чинакамига ҳарбий интизом борлигини кўрдим. Биз жангда шаҳар олаётгаш пайтимида сиз тиканзордан, қамишзорлардан шаҳар олган экансизлар. Бу чинакам қаҳрамонлик. Бу ғалаба-мизга катта ишонч.

Мени бу ерга чорлаган икки нарса бўлди. Бири биз билан ёнма-ён туриб душманга қарши курашган дўстларимиз тинчлик пайтида, меҳнат фронтида қандай ишлатгандарини ўз кўзимиз билан кўриш. Иккинчидан, мана шу қуролдош дўстларимизни соғинганимиз бўлди. Орангизда менинг энг яқин қуролдош дўстим Холматжон Маткаримов бор.

Ҳамма гур этиб ўрта қаторда ўтирган Холматжонга қаради. Холматжон қип-қизариб кетди. Генерал сўзини давом қилди.

— Холматжон билан биз ҳамиша фахрланиб юрамиз. Ёш жангчиларга уни намуна қилиб кўрсатамиз. Жанговар йўлини мисол қилиб айтамиз. Биз бугун Холматжон Маткаримовнинг кўксига «Олтин Юлдуз» таққани келдик.

Ҳамма ўрнидан туриб кетди. Генералнинг овози эши-тилмасди. Мажлис раиси қўл кўтариб тўполонни босди. Генерал кулиб гапини давом эттирди.

— Ҳозиргина сизни армия интизоми бор экан, деб мақтаган эдим. Генерал гапиргандга солдат қимирламайди турниши керак.

Ҳамма гур этиб кулиб юборди.

— Жанговар дўстим Холматжон, марҳамат қилиб саҳнага чиқ!

Холматжон аста ўрнидан турди. Бошини эгиб тез-тез юргаңча саҳнага чиқди. Усмон Юсупов қоғозга ўроғлиқ катта қутичани очиб ичидан ёрлиқни олди-да, ўқий бошлади:

«СССР Олий Совети Президиумининг фармони. Немис-фашистларга қарши Ватан уруши фронтларида кўр-

сатган жасорати учун старший сержант Холмат Маткари-
мовга Совет Ӣттифоқи Қаҳрамони унвони берилсин ва у
«Олтин Юлдуз» медали ҳамда Ленин ордени билан мү-
кофотлансии.

СССР Олий Совети Президиумининг раиси М. И. Қалиниш,
СССР Олий Совети Президиумининг секретари Горькин»

Усмон Юсупов Холматжоннинг кўкрагига «Олтин
Юлдуз» ва Ленин орденини қадаб қўйди. Генерал Хол-
матжонни бағрига босиб ўпди. Пастда чапак-қийқириқ
давом этарди.

Ана шундан кейин фронт орқасида алоҳида намуна
кўрсатиб ишлаганиларга «Ватан урушидаги шавкатли
мехнат учун» медаллари топширила бошланди.

Кечқурун Низомжон ҳам уйга медаль тақиб келганди.

VIII

Дилдор чинакамига бахтиёр эди. У Холматжон тўғ-
рисида ўйлаганда қандоқ бўларкин, яна қоқилмасмикин-
ман, яна йиқилмасмикинман, деган ташвиш дилини хира
қилиб туради. Энди у Холматжоннинг кимлигини, жуда
яхши билиб олди. Шу пайтгача ҳеч кимнинг кўзига илин-
маган, ҳамма вақт бир чеккада ишини қилиб юрган бу
камгап бола бирданига бутун қишлоқ олдида буюк одам-
га айланди. Шундоқ одам Дилдорни танлапти. Яна қан-
доқ Дилдорни дениг, бир марта севгига оёқ тираган, бир
марта севги деб чўғ ушлаган, рўзгор кўриб болали бўл-
ган Дилдорга дилини очибди.

Аввалига Дилдор Холматжонни уччалик писанд қил-
маган бўлса, энди Холматжонга муносибманни, деб
ўзидан ўзи сўради.

Холматжоннинг кўкрагидаги орденларнинг ҳар би-
ри қон эвазига, жон эвазига келганини Дилдор яхши
билиди. Аъзамжон учтагина медални жаранглатиб бу-
тун қишлоқни така-така қилган. Холматжон бўлса ор-
денини ҳам, фронтда қилган қаҳрамонликларини ҳам
орага солмасдан тинчгина ишини қилиб юрди.

Езёвонда митинг бўлиши, олис жойдан генералнинг
келиши шу биргина Холматжон ҳурмати учун экани
ҳаммага маълум. Мана шундай тантанадан кейин ҳам,
кўкрагига қаҳрамонлик «Олтин Юлдузи»ни таққандан

кейин ҳам Холматжон ўша Холматжонлигигча қолаверди.

Дилдор бундан ўн беш кун нарида эри ташлаб кетган кечаси уйда ёлғиз қолгани, ўшанда Холматжон уни қўриқлаб то саҳаргача уйи атрофида айланиб чиққанини, тол тагидаги ажриқда ухлаб қолганини эслаб, ўзидан ўзи хижолат бўлиб кетди. Шундоқ одамни, шундоқ қаҳрамон одамни овора қилиганига энди уяларди.

— Э, подоп Дилдор,— деди ўзига ўзи,— сенга яна нима керак? Озмунча хўрликлар кўрмадингми? Шундоқ йигит йўлингни пойласа, жони-жаҳонни йўлингга сочаман деб турса, иккilaасан? Сенга қанақаси керак? Бўйнига осилмайсанми! Йўлинни пойламайсанми?

Иўқолган, қалб қаърига чуқур кўмилиб ташланган муҳаббат туйғулари Дилдор кўксиде яна балқиб чиқди. Эндинина балофат остонасига етган қиз боладек энтикар, гоҳ йиғлагиси, гоҳ кулгиси келарди. Осмонда кўз очган юлдуз ҳам, офтобда эриниб ётган мусичанинг ку-куси ҳам, ҳамма, ҳаммаси унинг дилини ёритар, кўнглига қандайдир қувонч, қандайдир юпанч соларди.

Дилдор кеча Асрорадан келган хатни яна қўлига олди. Холматжон умидвор бўлиб юрганини ёзган, ундан маслаҳат сўраган эди. Кеча шу хатга жавоб келди. Асрора шундай деб ёзган эди:

«Сен ўлгурининг бирон ерингда меҳригиёниг борми дейман, ҳадеб атрофинигда йигитлар ўралашанеришади. Кўзинг ўлгурни суссанг керакки, шундоқ қилишади. Нега менга бирор қарамайди? Негаadolga қарамайди? Муштдек бошиниг билан учинчи йигитнинг бошини айлантиришинг. Эрдан чиққан хотиндан иситган ошнинг хиди келади дейишарди, сен ўлгурдан нега келмайди.

Ха, сен чинакамига чиройли жувонсан. Зуваланг пишиқ экан. Сира айнамайсан. Мен упақамасман. Даля, офтоб тигидаги иш мени жуда хунук қилиб қўйгани. Ундоқ десам, ўзим ўлгурда йигитларнинг кўзини ўйнатадиган ҳеч нарсам йўқ. Озам раҳматлик ўғилга зор бўлиб, кута-кута ўғил кўрмагандан кейин мени ўғил бола қилиб ўстирди. Эсингда борми, то бўйим чўзилгунча ҳам шим киярдим. Белимга чорси боғлаб мактабга келардим. Ўғил болалар билан кураш тушардим. Қайнатаиг ўлгур мени нима деганини биласанми? Жигига тегаверганимда, сен от қизсан, деган. Ўшанда қон-

қон йиғлаганман. Қандай қилай, ўртоқ, юзимга упа сурсам ярашмаса, лабимга қизил сурсам ярашмаса. Ҳудди циркдаги масхарабозларга ўхшаб қоламан.

Майли, мен учун ҳам сен йигитларга ёқавер.

Албатта сен хурсанд бўлгин деб келишмаган гапларни ёздим. Үзн ҳозир настроенам яхши. Куладиган гапларни ёзгим келди.

Холматжон тўғрисида ёзибсан. Сенга тайинли бирон маслаҳат беришга ҳайронман. Кўнгил ишига бирор аралашолмайди. Айниқса, узоқдан туриб фотиҳа бериш қийин. Умуман олганда Холмат яхши бола. Сал писмиқроқ, ичимдагини топ дейдиганлардан эли. Ҳозир қанақа бўлиб кетган билмайман. Сут ичиб, оғзи куйган одамсан. Қатиқни ҳам пуфлаб ичишининг керак. Үзинг биласан. Ҳозир сен бирорининг маслаҳатисиз ҳам бир иш қила оладиган ёшдасан. Севги, оила қуриш тўғрисида гапирияпман. Бир марта рўзгор кўрган одам пишиб қолади. Яхшилаб ўйла. Қирқ ўлчаб, бир кес. Менимча Холмат сени хор қилмаса керак. Ҳуллас, үзинг биласан.

Сенга Адолдан ғалом. Соғ бўл. Дала ишлари сал юришиб кетгандан кейин Адол билан бир бориб келсак ҳам ажабмас.

Сенга ҳурмат билан Асрора. Үглингни ўпиб қўй.

Низом ўлгур қаёқларда санқиб юрибди?

Ҳайр».

Дилдор бу содда, бир қоп ёнғоқдек шалдир-шулдур дугонасининг ҳудди ёнида туриб гапираётгандек қилиб ёзган бўёқсиз хатини ўқиб яйраб кетди. Асрора учрашиб қолганда ҳам, ҳатто узоқдан турнб ёзган хатида ҳам уни уришарди.

Хатнинг мағзини чақиб қараганда Асрора уларнинг қовушишига қарши эмас. Дилдор бу масалада бир марта юрак олдирган бўлгани учун Асрора уни ўйлаб иш қилишга ундарди.

Дилдорнинг фикри қатъийлашди. У фақат шу Асрора нинг дашномларидан қўрқарди. Энди қўрқмаса ҳам бўлади. У рози.

Дилдор чўлга келгандан берін бирон марта ҳам киймаган янги атлас кўйлагини кийди, бир чеккада газетага ўралганича ётган амиркон туфтисини оёғига илиб бир парча ойнага қаради. Ҳали кундузи қўйган ўсмаси

чап қошидан сал қулоги томонга оққан экан, изи тушиб қолибди. Дастрўмолини ҳўллаб ишқади, кетмади, қайтага ишқаланган жойи қонталашиб қизариб қолди.

Ойнакдан бир-бирига тикилиб қолган кўзлар қимирламасди.

Дилдор чинакам чиройли эди. Хотинларнинг таъбири билан айтганда, битта туққандан кейин ҳусни янада очилиб кетганди. Бу ҳусни, бу қадди-қомат ҳар қандай йигитни ҳам ўзига қарата оларди. Дилдор ойнада ўз ҳуснига ўзи маҳлиё бўлиб тургандан кейин, мамиун бир қиёфада кўчага чиқди. Ҳозир у қаёққа боради, нимага бунақа ясаниб юрибди, билмасди. Чўлнинг кечки шабадаси шу баҳор ерга қадалган тол навдаларини силкитар, олислардан саҳро гиёҳларининг аллақандай ҳидларини олиб келарди. Дилдор шу топда олдидан Холматжон чиқиб қолишини истарди. Аммо у кўрни масди. Дилдор уни ўша митинг куни минбарда кўксига «Олтин Юлдуз» тақаётганиларида кўрганича учратмади. Бугун бўлса, тамоман бир қарорга келган Дилдор атанини уни кўришга, агар яна ўша гапни қайтарса, иккиласи май «ҳа», жавобини беришга чиққан.

Дилдор анча вақтгача чўлнинг янги кўчаларида айланниб юрди. У ўғли, Холматжон, бўлажак турмушлари тўгрисида ўйларди. Узоқ ўйлаш оқибати шу бўлдикни, у эртаниги кунидан бирори хирадлик кўрмади.

Кўнгилда қониқиши, таскини ва яна аллақандай тўлқинилатувчи ҳислар билан уйнига қайтиди. Малика ая келмаган, қўшини ҳовлиларда ёқилган чироқларнинг нурлари дараҳтларнинг бўйнига тушиб турибди. Дилдор ним қоронги ҳовлида бир дам у ёқдан-бу ёққа юриб, кейин айвон даҳанинга ўтиарди.

Бу ёлғизлик, бу ним қоронгиллик унга ёқарди. Жимжит ҳовлида ўз ўйнинг, ўз орзуларнинг билан ташо қолиш қандоқ яхши. Дилдор ана шундай ҳаловат оғушига олган ҳовлида куй тинглаётгандек тебраниб-тебраниб ўтиарди.

Сув кечгандек товуш келди. Дилдор эрининбгина орқасига қаради. Айвоннинг у бошида оёғига резинка этик кийган, елкасига ов милтиқ осган Холматжон унга ҳайрон боқиб турарди. Холматжоннинг белидаги қиийигида тўрт-бешта ўрдак ва бир қуён осилиб турарди.

— Вой,— деди ҳайрон бўлиб ўрнидан тураркан, Дилдор.— Келганингизни билмай қопман.

— Овга чиққан эдим. Уича бўлмади.— Холматжон шупдай деяркан, белидаги ўлжаларини айвон четига қўйди.— Бир пиёлагина қайноқ чойнингиз борми? Жуда чаиқадим.

— Ҳозир, ҳозир. Ҳозир қумғонни ўчоққа қўяман.

Дилдор, шох-шаббаларни ўчоққа тиқиб ўт қалаб юборди. Бирпасда ярим қоронги ҳовли деворларини, дарахт танларини ўтининг шуълалари ялай бошлади. Холматжон уст кўйлагини ечиб шафтоли бутогига илиб, ариқни сёёклари орасига олди-да, шопиллатиб ювина бошлади. У ювинаркан, Дилдор сочиқ ушлаб юзини тескари қилиб турарди. Холматжон шошилмай юваниб, Дилдор узатган сочиққа артаниб яна айвон олдинга келди.

— Энди, хафа бўлмайсиз-да, Диlldорхон. Идорага шу аҳволда боргим келмади. Соат тўққизга правление чақириб қўйгандим.

Дилдор жавоб ўрнига мулойим кулиб қўйди.

Иккови бир-бирига қаролмай ер чизиб анча ўтириб қолиши. Қумғон вақирлаб қайнади. Диlldор чой дамлаб келгунча унинг чаққон ҳаракатларини, энгашгандা, чамбаракдаги қаймоқни олаётганда гавдасини бир галати ғилиши, чўзилиши Холматжоннинг йигитлик торларига тегиб кетди. Ўзида ажиб бир ботирлик сезиб беихтиёр ўрнидан турди-ю, дадил юриб Диlldорнинг олдинга келди. Қандай қилиб билагидан ушлаганини, бир қўли унинг иозик белларига чирмашганини сезмай қолди. Диlldор фақат бир сўз айтарди.

— Вой, вой, куясиз, чойнакни қўяй. Вой, елкангизга чой тўкилиб кетади.

Холматжон уни қўйиб юборди. Диlldор дастурхон четига чойнакни қўяркан, Холматжон яна уни тортиб ўзига қаратди.

Холматжоннинг аввалги төлпиниши Диlldорга кутилмаган бир ҳол эди. Бу галгисини ўзи истагандек майл билдириди.

Холматжон ҳансираб унинг юзларидан, лабларидан йигит кишини маст қиласидиган ғалати, жудаям ғалати, ёшлиқ ҳиди, фақат балофат ҳиди деб айтиш мумкин бўлган бир ҳид таратиб турган томоқларининг тагидан ўпарди.

Бу ярим қоронги ҳовлида икки ёш, бир-бирига интилган икки юракнинг гупиллаб уриши ҳоким эди.

Дилдор баҳтиёр эди.

Холматжон маст кишидек ўзини унутганди.

Дилдор унинг бағридан узилиб чиқишини истамасди. Аммо қандайдир ҳаё, қандайдир андиша секин-аста онгига қўйилиб кела бошлади.

Икки қўлини Холматжоннинг гупиллаб уриб турган кўкрагига қўйиб аста, безор итарди.

— Кўйинг, қўйинг, Холматжон ака. Битта-яримта келиб қолмасин.

Холматжоннинг йигит бўлиб биринчи маротаба аёл кишини бағрига тортиши эди. Дилдорни бағридан қўйиб юбориши жуда қийин бўлди.

Дилдор Холматжоннинг тушиб кетган дўпписини ердан олиб тиззасига уриб қоқиб узатди.

— Шўх экансиз.

— Энди бўлдими?— деди Холматжон ҳамон ҳансираб.

— Нима бўлдими?— деди ажабланиб Дилдор.

— Ўйлаб кўрай, озроқ фурсат бер, деган эдипги. Ўша фурсат ўтди. Ўйлаб кўргандирсиз?

Дилдор Холматжоннинг бундан бир-икки ҳафта олдин икки билагидан ушлаб ёлворганини эслади. Ўшанда у ўйлаб кўришини айтганди.

Бундай гап тил билан айтилмайди. Бугун унинг Холматжонга ўптириши, бағрида монелик билдиримай хўрсиниши ўйлаб кўргани, хўп дегани эмасми? Аммо Холматжон бу гапни ўз оғзидан эшитмоқчи, эшитиб ҳузур қилмоқчи.

— Хуш, нима дейсиз?

— Э, боринг-э,— деди эркаланиб Дилдор.— Тил билан айтиш шартми. Йўқ десам сиз билан қоронги ҳовлида гаплашиб турармидим.

Холматжон энди ўзини анча ўнглаб олган, бояги қўлмиши қанчалик унга роҳат бағишлаган бўлса-да, ҳар қалай хижолатлироқ иш бўлиб ўтган эди.

— Кечиринг, Дилдор, сал ўзимни эплаштиrolмай қолдим. Раҳмат, мени хотиржам қилдингиз. Бир етимнинг кўнглини кўтардингиз. Энди тайёргарлигимни кўраверсан бўлар-а. Хўпми?

Дилдор боши билан хўп ишорасини қилди. Холматжон онасидан ҳайтлик танга олган боладек кўчага отилди.

— Ҳой, ҳой, ўрдакларингиз қолди-ку!— деди орқасидан қичқириб.

— Сизга, сизга олиб келганман. Ҳаммаси сизга. Ҳолматжоннинг овози узоқдан эшишилди. У анча нари кетиб қолган эди.

Дилдор чироқни ёқди. Ҳолматжон ташлаб кетгап ўрдакларни қўлига олиб гунафша ранг бўйинларини силади. Айвон четида қолган мильтифини кўтариб устунга илди.

Энди Дилдор қалбидан Аъзамжон нари кетиб, Ҳолматжон исмли бўз йигит бери келган эди.

Дилдор энди ўз тақдиридан, эртасидан умидвор эди.

IX

Найман алоҳида колхоз бўлиб ажralиб чиқишига тайёр кўрингани билан ташкилий томондан ҳали кўп ишлар қилиниши керак эди. «Заркент» правлениеси бу масалални муҳокама қилиб бир бригададан колхоз вужудга келтириш учун нималар қилиш кераклигини кўриб чиқди.

Янги колхозга қанча чорва ажратилади? Иивентарь, транспорт, бўлинмас фонддан қанча сўм берилади? Уруғлик фонди, йўллар қуриш учун неча сўм, қурилиши фондидан қанча ёғоч, қанча гишт, цемент бериш керак? Бу масалалар кўп вақт талаб қиласарди. Шунинг учун ҳам правление олти кишилик ташкилот комитети тузишга қарор қилди. Комитетга Тоға, Икромжон, бош бухгалтернинг ўзи, агроном, чорва бригадири, ҳамда Қишлоқ соvetининг раиси кирди.

Икромжон Наймандаги бари ишларни Тўланбойга топшириб ўзи беш кундан бери Заркентда олишиб ётибди. У правление мажлисида колхоз бўлиб ажralиб чиқиши масаласини йигим-теримдан кейинга қолдириш тўғрисида кўп гапирди, аммо гапини ўтказолмади. Ҳозир Найманнинг ҳам ўзалари кўсак туғиб, бугун-эрта теримга кираман деб турибди. Чўл шароити оғир. Еғин-сочинига қолмай янги ерларга трактор солиш керак. Ҳаво кўз ёши қилиб берса тўқайга кириб бўлмай қолади. Ҳозир қамиш ёқишининг айни пайти. Куйинди ҳам ҳайдатган ерга ўғит бўлади. Қиши билан чириб ерни қўпчитади. Шу ишларни терим бошлангунча қилиб олиш керак. Аммо Икромжон ташкилий ишлардан бўшашёлмайди. Кеча Тўланбой келганда шу тўғрида ҳасрат қилган эди. Тўланбой уни хотиржам қилди: «Сен

унақа ваҳима қиласкермай, ишларингни битказ. Бу ёғини бизга қўявер. Тўқай бузишга профессор бўлиб кетганимиз. Қамиш деган парса бамисоли фонарь ёғи. Битта гугурт чақсанг пов этади, ёнади кетади. Шунга шунча ташвишми? Сен трактор ундиравер, мен тўқайнини ёндириб тайёр қилиб қўяман».

Тўланбойнинг гапи бир ҳисобда тўғри. Қамиш ёқиш қийин эмас. Аммо бутун бир колхоз бўлиш учун шу ёнгани тўқайнини тракторда ағдариб, аввал шоли экиб ерни ер қилиб олиш керак. Бўлажак колхоз шоли етиштирадими, пахтами? Ҳозирги юз саксон гектардан олинадиган пахта яхлит колхоз бўлиш учун озлик қилади. Қўшимча очиладиган ердан иккى йилсиз пахта олиб бўлмайди.

Янги колхоз бир-икки йил ҳам пахта, ҳам шоли, ҳам полиз экинлари етиштиради. Янги боғ ташкил қилиш керак.

Бу масалалар Икромжонни бутуслай банд қилиб қўйган эди.

Бухгалтер ким бўлади, кимни омборчи қилиш керак? Уғитга жой тайёрлаш керак. Чорва қишлоғида қўра тайёрламаса, эртами ишдин, Тога ҳайда молларингни, деб қолади. Қаёққа оборади.

Икромжоннинг бир оёғи раёнжрокомда, бир оёғи райкомда бўлиб қолди. Ногирон одахнитинч қўймаган Тогадан хафа бўлиб кетади. У ёқда невараси кўзига кўриниб бор-е, деб Найманга кетвортгиси келиб қолади.

Хулласи, у талашиб-тортишиб янги колхозга уч юк машинаси, икки трактор, еттига арава, оти билан уч бричка, тўртта эшак арава ундиреди. Булар «Заркент» ҳисобидан. Энди раёнжрокомнинг ҳиммати қанақа бўларкин? Тоға бунинг ҳам йўлини ўргатди.

— Ижроком раисининг эшигига ётиб оласан. Янги колхоз вакилисан. Бермай иложи йўқ. Билиб қўй, биздан олган машиналар эски машина. Сени кўп уринтиради. Янгисидан иккита ундирамай кабинетидан чиқмайсан. Бу ёқдан мен ҳам ҳа-ҳалаб тураман.

Икромжон шундай қилди. Аввалига яхши гапирди. Кейин сал баландроқдан келди. Цекага бораман, Усмон отанинг олдига кираман, деб дўқ қилди. Ана шундан кейинингина, машина йўқ, ўлай агар бир дона бўлса деб турган раис хўп, деди. Битта яп-янги, битта сал урингироқ юк машинасига қоғоз қилиб берди.

Кечқурун Икромжон Тоганинг олдига гул·гул очилиб келди.

— Айтдим·ку сенга, ижроком ранси сал баланд келсанг, паст тушади. Мен унинг феълини билиб олганмай. Энди тракторни райкомдан ундирасан. Хорунбой аканнинг ихтиёрига олтига трактор келган. Обкомдан телефон қилмаса, бермайди. Буни ўзим гаплашиб бераман.

Давлатдан узоқ муддатли кредит олиш керак. Пулни кўпроқ сўра. Қанча сўрасанг ҳам озми, кўпми, барибир облуправление ярмини қирқади. Шунинг учун бирданнга катта пул сўраймиз. Ярмини қирқса ҳам, анча қолади.

У шундай деб Икромжоннинг юзига қаради. Қарди·ю, ундан кўзиши ололмай туриб қолди.

Тоға иш билан бўлиб дўстининг аҳволига назар солмаган экан. Бир ҳафтадан ошди Зирилламада юрганига. Қаерда ётяпти, нима еб, нима ичяпти, хабари йўқ эди. Икромжон озиб, кўзлари ич-ичига кирнб кетибди. Унинг аҳволини кўриб Тоғанинг кўнгли бузилиб кетди. Хотини, болалари бўлгандага шунаقا бўлиб юармиди, деб дилидан ўтказди.

— Менга қара,— деди Тоға.— Ишларингни қўй. Мен ҳам бугун идорадан қочаман. Икковимиз бир маншат қилайлик.

Тоға ўринидан туриб стол устидаги қофозларни йиғишириб ғаладонга тиқди·да, деразани бекита туриб Икромжонга қаради.

— Одам тополмайдиганроқ жойга бориб отамлашамиз.

Иккови ташқарига чиқиши. Қун ботишига сал бор. Тоға самоварчини чақириб қулоғига нимадир деди. Кейин, бўпти, деб саройга кириб кетди. Сал ўтмай қофозга ўроғлиқ нарса кўтариб чиқиб ичкарига опкириб кетди. Сародан велосипед мишиб чиқсан йигит Тоғага қараб, бўпти, деганича ўқдек учиб кетди.

Икки ошна битта·битта қадам ташлаб янги тушаётган клуб олдидан айланиб ўтиб боғ тарафга йўл олиши. Уларнинг йўлини бухгалтер тўсиб чиқди.

— Ўртоқ Әнбўлатов телефон қилдилар, янги колхозга трактор берадиган бўлишибди, доверенность билан одам келсин, дедилар.

— Нечта бераркан?— деди Тоға.

— Битта, дедилар.

— Ҳа-ҳа. Битта бўлса бермай қўя қолсин. Керакмас. Иккитага доверенность ёзавер. Бермасин-чи, Тошлокдан кўчирворарман.

Бухгалтер, ихтиёргиз, деганча орқасига қайтди.

Тоға нима бўлса ҳам Икромжонга енгил бўлсин, кўнгли кўтарилисин, дерди. Янги колхоз қанча тез оёққа турса, Икром ҳам шунча қаддини ростлайди.

Тоға бутун Фарғона области бўйича эрка раислардан ҳисобланарди. Қиламан деган ишини қилмай қўймасди. Районда битмаган ишини областдан битказарди. Шунинг учун ҳам раён раҳбарлари уни хуш кўришмас эди. Бу устимиздан ҳатлаб областга югуради, деб ношишарди. Ҳозир битта ажратилган тракторни иккита қилиб оламан дейниши ҳам, ўша қўли узунлигига ишонниши эди.

Боя велосипедда кетгаи йигит боғининг этагига сув сепиб, сўрига шолча солиб қўйған экан. Иккови келиншганда йигит ариқ бўйига чўнқайиб ликопга шакароб тўғраб ўтиради.

— Бақа бер, сен боплолмайсан, Икром қилади, сен орқангга қайтиб, ошни тезлат. Менга қара, бирор сўраса раис чўлга чиқиб кетган, деб айт,

Пигит патнисда пиёз, помидор, қалампир келтириб сўрига қўйди. Пичогини қининга солаётган эди, Тоға, ташлаб кет, йўқолмайди, деди.

Фарғона ҳалқи ўз пичогини отасига ҳам ишонмайди. Агар бирор олиб бирон нарса тўғраса, икки кўзи пичогида бўлади. Агар суякка соладиган бўлса, жони ҳиқилдогига келади-ю, пичогини қўлидан тортиб олади. Ўқишлоқ кишиларига Тоға отадан афзал эди. Йигит пичогини қайтариб олишга журъат қилолмади. Индамай велосипедига миниб кетди.

Икромжон пичоқпи қўлига олиб томоша қилди.

— Шаҳриҳонининг пичоги дейман-а,— деди завқлашиб.

Тоға пичоққа қарамай жавоб қилди.

— Қорасувники, Уш Қорасувники.

Икромжон ҳафсала билан шакароб тўғради. Тоға яктагини ҳам ечиб ташлаб майкачан бўлиб олди. У энди анча қариган, бўйишлари салқиб, билакларидаги томирлари кўкариб кўринишб туради. Аммо ўзи ҳали бақувват кўринарди. У ариққа ташлаб қўйған шишани олиб, сўрига чордана қуриб ўтириб олди.

— Тошкентдаги арманилар дўконидан олган эдим.
Танишим бор. Дунёда арман конъягидан зўри бўлмайди.

Икромжон умрида конъяк ичмаган эди. Қанақа бўларкан, деб юрарди. Айниқса, хотини ўлиб, боласи кўйдирнб кетгандан кейин бунақа ишлар эсига ҳам келмайдиган чиқди.

— Ичмаганимга ҳам кўп бўлди,—деди Икромжон бепарво.— Икки йилдан ошди, чоғимда.

— Ичмаган бўлсанг, энди ичасан. Янги колхоз учун, саломатлигимиз учун ичворасан-да, ошна.

Болалиги, йигитлиги бирга ўтган, кексалиги ҳам баробар бошланган бу икки қадрдан шу бугун бир яйрашмоқчи, тўйиб-тўйиб гаплашмоқчи. Ўтган ёшлини, кўрган ҳам шодлигу ҳам аламли кунларини эсга олишмоқчи.

Боғ чети одамдан холи. Қурилаётган шийпоннинг томи ҳали ёпилмаган, ҳовуз қазилгану сув қўйилмаган. Шунинг учун бу тарафга ҳали меҳмонларнинг қадами тегмаган эди.

Велосипедли йигит гириллаб келиб чорсида нон, узум олиб келди.

— Ошнинг зирвагини бостириб қўйдик. Кетма-кет гуруч солаверайликми, ё туратурайликми, деб сўради.

— Чаққон-чаққон бўлинглар,—деди Тоға.

Йигит кетди. Тоға шишани очди.

Пиёлани қўлига олган Икромжон, Тоганинг кўзига қараб аллақандай мехрми, бутун қилган яхшиликларига миннатдорликми билиб бўлмайдиган бир оҳангда деди:

— Сени саломатлигингга, Райимберди.

Унинг овози титрарди. Тоға илжайди.

— Ичмасдан маст бўляпсами, тентак. Унақа қиладиган бўлсанг ичмай қўя қоламиз.

Икромжон кўзини юммай пичб юборди.

— Йиғласак йиғлабмиз-да, оғанини. Кўз ёшимизни бирор кўрмаса бўлгани. Майли, сенам йиғла, менам йиғлай. Ахир йиғлолмай кўз ёшларимиз қуриб кетди-ку.

— Ҳа-аа,—деди чўзиб Тоға.—Дод деб йиғласа бўладиган ишлар ўтди бошимиздан. Қандоқ қиласайликки, сен билан бизнинг йиғлашга ҳаққимиз йўқ. Биз милт этиб ёш чиқаэсак, бошқалар фарёд уриб йиги бошлашади. Халқнинг кўзидаги одаммиз.

Икромжон очиққан эди. У ёқдан-бу ёқса қатнааб тушилик ҳам қилмаган эди. Икки пиёла конъяк ичини сидириб кетди. Калласи гувиллаб, кўнгли лохас бўла бошлади. Тоға ҳам тўй-ҳашамларда бўлмаса бошқа иштада ичмас эди. Конъяк уни ҳам ширакайф қилиб қўйганди.

Икромжон бошини эгиб қимирламай ўтирибди. У шу пайтгача ўзини ўтга-чўққа уриб овутар, бўлиб ўтган гапларни биронга ёрилиб гапиролмасди. У ўтган кунларини эсламасликка тиришарди. Ахир ўтмишсиз одам бўладими? Ўтмиши йўқ одам ярим одам ҳисобланади. Наҳотки Икромжон ярим одам? У ўзи тўғрида ўйлаганда дод деб юборгудек бўларди. Хотиралар уйгонганда лард-аламлар ёпирилиб тапнингни ўрайди. Ана ўшандай пайтларда бир дил тортар кишинг бўлса-ю, йиғлаб-йиғлаб хумордан чиқсанг. Икромжоннинг шун Райимбердидан бўлак кишини йўқ эди. Тўланбой ҳам лўруст йигит. Аммо сал енгилтакроқ. Дард-алам торгмаган. Ўнга ўйин-кулги, вақтичоглик бўлса бас. Ана шунинг учун ҳам Икромжон ўнга дилини очмасди.

Икромжоннинг ичидан кучли бир хўрснини чиқди-ю, тўлғанди.

— Тоға,— деди у рансга юзланиб.— Мени биласан-а?

— Биламан, биламан, Икром. Наҳотки билмасам.

— Раҳмат. Сенга минг раҳмат. Сен мени жар ёқасидан олиб қолгансан.

— Жинни бўлма,— деди Тоға бепарво. Аммо у Икромнинг бу ички изтиробларини сезиб турар, ўзини билмаганга соларди.

— Шундоқ хотишимдан ажралдим. Чўлда, муштдеккина, ғарибгина қабрда ёлғиз ётибди. Жаннат бир кун бўлса-да, рўшнолик кўрмай кетди. Шуниси алам қиласди.

— Ҳаммамиз ҳам бир кун олдин, бир кун кейин тупроққа кирамиз,— деди Тоға яна бепарво.

— Йўқ. Ўлишда ўлиш бор. Бу дунёнинг роҳатидан жинидек бўлса ҳам татиб ўлиш керак. Мен бу роҳатлардан бенасиб бўлган одамман.

— Ҳали кўп роҳат кўрасан.

Икромжон телбага ўхшаб бошини сарак-сарак қилди.

— Сен билмайсан, сен билмайсан ичимни кемирастган илонни. Мана шу еримни илон-чаёнлар қемириб ётибди.

Тоғанинг кайғи тарқаб кетди. Шишани олиб сўри тагига улоқтириди. Қаёқдан ҳам ичирдим, деб ўқинди.

— Ҳали ишинг кўп, ошна. Үлимни, аламин ўйлама. Йигим-теримни тамомлаб олайлик, сени ўзим узоқ жойларга ўйнатгани олиб бораман.

— Ҳеч қаёққа бормайман. Наймандан кетолмайман. Жаннатимни ёлғиз ташлаб кетолмайман, биласанми. Бу чўлда, бу тўқайда икки жигарими кўмганман. Уларни ташлаб қаёққа бораман. Э, сен билмайсан, ўртоқ. Бу қамишлар орасида ёлғизим ётибди. Турсунимни ботқоққа кўмганман. Шонсиз, шарафсиз ўлим топган у. Қўлтиқтаётқ билан гўр қазиганман унга. Унинг жанозасига на одам келди, уни кўмишга па бир кетмон топилди. Тағин ҳам яшаб юрибман-да. Нимага яшаётганимга ўзим ҳам ҳайронман.

Икромжон Тоғадан сир яширмасди. Аммо ўғлини-яр ҳалок бўлганини ундан яширганди. Айтмаганди. Қайдоқ қилиб айтади. Нима деб айтади. Бу сирни бир Икром, бир Низомжон билганди. Ҳозир бу гапни эшигиди Тоғанинг қошлари чимирилди. Юраги жиз этиб кетди. Қаршисида турган киши унга аллақандай паҳлавон, юраги тоғдек дардни даст кўтарадиган дев бўлиб кўринди. Бу одам шунча дардни юрагида кўтариб юрибди. Одам боласидек сабрли, дардга чидамли нарса бўлмас экан. Тоға унинг кўнглини нима билаи кўтаришини билмасди. Дўстининг энг оғир, виждан азоби қовуриб ташлаган пайтларда ҳамдам бўлолган, кўнглини кўтариб, қалбидан дардни қувлаётган одам ҳозир уни юпатишига бирон оғиз бўлсин сўз тополмасди.

— Майли, йиғла,— деди Тоға.— Одамнинг ичида ёнган ўт кўзидан ёш бўлиб чиқиб кетади. Ичидан қолса, танин куйдириб ташлайди. Йиғла. Йиғлайвер, қўйиб бераман.

— Йўқ,— деди қатъий қилиб Икромжон.— Мен йиқилмайдиганларданман. Мабодо йиқилгудек бўлсан эмаклаб, судралиб ўлимни топаман. Мен ўлмайман ҳам, йиқилмайман ҳам. Шунаقا одамман.

— Манави гапнинг гап бўлди. Энди мендан эшигиди.

Тоға бирпас тек қолди. Айтмоқчи бўлган гапларни тартибга солиш учун мўйловининг бир учини сўриб, тेрак учида шамдек лишиллаб турган офтоб шуъласига қаради. Қошлари чимирилди. Кўзлари ғамгин қисилди.

— Үғлим урушда ўлди.— Тоға ютинди. Кўз ёши то-

моғига оққан эди.— Хотинимдан яшириб юрдим. Тўрт йил яширидим. Мана, билиб қолди. Уйга киришга юрагим беттамайди. Уйим файзсиз. Нурсиз. Биласанми, қадрдоним, хотиним жинни бўлиб қолган. Ҳа, жинни бўлиб қолган. Уни на ёлғиз қолдириб бўлади, на ёнида туриб бўлади. Менга жин ҳам теккани йўқ. Яшаб юрибман. Хотинларга қийин. Онасиға қийин.

Тоға сўридан тушиб боя улоқтириб ташлаган шишани топди. Тўкилиб кетган экан яна улоқтириди. Шиша тўнкага тегиб чил-чил синди

Йигит бир қўлида велосипед рулини, бир қўлида газетага ўралган лаганда ош олиб келди. У ошни ўртага қўйганда, иккى кекса тиззасини қутоқлаб жимгина ўтиришарди. Йигит аста оёқ учиди юриб боғнинг пастига кетди.

Ош совиди.

Икромжон аламда ўртанаётган Тоғани ўйларди.

Тоға бўлса, дард-аламларга фил бўлиб чидаётгач дўстини ўйларди.

Ош ошлигига қолди. Қоронғи тушиб келарди.

X

Тўйга чортеракликлар бир машина бўлиб келишди. Адолат билан Асрора икки кун олдин келиб олишган эди. Малика ая гўзапоя ёқиб икки кундан бери тинмай нон ёпади. Бир ҳафта олдин келган Юнусали ота оппоқ яктак кийиб соғиниб қолган неварасини етаклаб ҳали кўчага чиқади, ҳали уйга киради.

Митинг бўлганида опкелинган стол-стулларни Меливой ака янги колхозга бердим, эҳтиёт қилиб тутинглар, деб чўлда қолдирган эди. Уша стол-стуллар Малика аяннига опкелинган. Йигитлар ҳовлини текислаб, кўкатларини кетмонда қириб жой тайёрлашди. Тол тагидаги самовар олиб келинган. Самоварчи бугун чой тикин деб чойнакларини тахтага териб қўйган. Меливой аканинг машинасида артистлар келишди. Сўрига қилинган жойга чиқиб ўтириб олишди. Раққоса жувон чивиндан нолиб ўзини дам ўтмай елпирди.

— Пашшахонада тўй қиласиган экан бу жойда.

Самоварчи унга пичинг қиласди.

— Раиспинг отига топилмаган пашшахона сизга топилармиди.

Раққоса жувон ҳам асқиячигина экан, гап билан са- моварчини қоқиб ташлади:

— Одам тутадиган пашшахонани айтяпман. Отники ўзингизга буюрсин.

Маргилон қизларига бир гап айтгину қочгин. Бўл- маса гап билап шундоқ боплайдики, ўрпингдан турол- май қоласан.

Ҳали офтоб ўчмай икки юз шамли чироқлар ёнди. Ўртага гулхан ёқилди. Ҳовлига одам тўлиб кетди. Меливой ака Холматжонни чақириб чиқди. Унинг эгнида оқ жужун китель. Бошида янги тахтакачдан чиққан маргилоннинг қалампирнусха дўпписи. Меливой ака унга бош-оёқ қараб чиқиб уришиб берди.

— Нега орденларингни тақмадини.

— Энди қандоқ бўлар экан, раис бува. Ҳамма билади-ку.

— Вой нодон-е,— деди уни эрмак қилиб.— Шу бугун тақмасанг, қачон тақасан. Бор олиб чиқ. Ўзим тақиб кўяман.

Малика ая уйга кириб кетиб қутича олиб чиқди. Меливой аканинг қўлига бераркан:

— Мана, болагинамининг ордирлари,— деди.

Меливой ака сўрига, артистлар ёнига ўтириб қути- ини очди. Қутича ичи орден-медалларга тўла эди. Мели-вой ака Холматжонда шунча орден, шунча медаль бор- лигини билмаган экан. Ў фақат тунов куни митнингда тақилган «Олтин Юлдуз» билан битта Ленин ордени бор деб ўйлаган эди. Қути ичида иккита Ленин ордени, еттита «Қизил Байроқ» ордени билан бирга битта «Ватан уруши», «Александр Невский» ордени ва ҳар ҳил ўн олтнта медаль бор эди. Артистлар бу қимматбаҳо мукофотларга завқланиб қарашарди. Орден-медаллар қўлма-қўл ўтиб кетди.

— Жойига қўйинглар, йўқолмасин,— дерди Меливой ака. У Холматжонни тик турғизиб қўйиб ҳаммасини қондалик қилиб тақиб қўйди.

— Генерал бўлиб кетдинг-ку, азамат,— деди унинг кўксига завқ билан тикиларкан, Меливой ака.— Энди йигитлар билан бориб келинни олиб келинглар.

Холматжон ўртоқлари билан кетди. Меливой ака ҳовлини айланиб дастурхонларни кўздан кечириб чиқ-

ди. Ҳамма нарса етарли. Сомса, варақи, қовурилгаш ўрдак гўшти. Ҳатто қуён гўшти ҳам бор эди дастурхонда. Меливой ака тўйдан икки кун олдин тўртта йигитнинг елкасига қўштиғи миљтиқ илиб тўқайга киритиб юборган эди. Бир арава ўрдак билан қуён уриб чиқишганди. Ҳаммаси дастурхонга тортилди.

Наймандан ҳам меҳмонлар етиб келишди. Икром жон, Тоға, Тўлапбой, Низомжон, Зебихон, Тўтихон... Меливой ака меҳмонларни алоҳида қилиб ясатилган дастурхонга ўтқазди.

Кўчадан болаларнинг чувиллаб, келишяпти, келишяпти, деган товушлари эшитилиши билан артистлар сўридан тушиб созларини қўлга олишди.

Қизларнинг ёр-ёри эшитилди. Улар орасида Адолатнинг майин, жарангли товуши эшитилади. Бу товушлар орасида ҳар замон Асроранинг дўриллаган овози алоҳида ажралиб турарди.

Артистларга гап бермай келин-куёвлар ёр-ёр билан кириб келишди. Олдинда Адолат орқасидан Асрора бири олиб, бири қўйиб ёр-ёр айтишарди:

А дол а т: Үзи-узун аргамчи халимчакка, ёр-ёр.
Чакан кўйлак ярашади келинчакка, ёр-ёр.

А с р о р а: Чакан кўйлак енгларнда тут қоқаёнлик, ёр-ёр.
Куёв поччам юрагига ўт ёқайлик, ёр-ёр.

А дол а т: Баланд-баланд теракларга қўнди ҳакка, ёр-ёр,
Спнглим жуда ярашади Чортеракка, ёр-ёр.

А с р о р а: Куёв почча, пул чиқазинг беланчакка, ёр-ёр,
Келин пошша туғиб берар шу кузакка, ёр-ёр.

Қийқириқ кулги бўлиб кетди. Бетига тўр тутилган Дилдор Асроранинг биқинидан чимчилаб олди. Кўлги босилиши билан Адолат яна авжига чиқди:

А дол а т: Чортеракнинг йигитларин куйдирган қиз, ёр-ёр.
Ҷўлга келиб меҳнатни ҳам дўндириган қиз, ёр-ёр.

А с р о р а: Гулдириган овоз келар яқин сойдан, ёр-ёр,
Бу индамас поччамизни топдинг қайдан, ёр-ёр.

А дол а т: Тол шохина парпираиди осма фонаръ, ёр-ёр,
Келинчакнинг оқ юзлари лов-лов ёнар, ёр-ёр.

А с р о р а: Қир устида кўришган у ўтовмикан, ёр-ёр,
Куёв поччам іапирмайли соқовмикан, ёр-ёр.

А дол а т: Сипгилчамни олиб келдим ёр-ёр айтиб, ёр-ёр,

Қовоқ очиб кутмасанғиз кетай қайтиб, ёр-ёр.

Асрора: Фирчиллаган келинчакнинг ковушими, ёр-ёр,
Янгасининг мингиллаган товушими, ёр-ёр.

Адолат: Ёр-ёр битди келинчакка баҳт тилайлик, ёр-ёр,
Икковига қўш ўриниллик таҳт тилайлик, ёр-ёр.

Асрора: Естуғингга сепилган гул атире экан, ёр-ёр,
Енгинангда ётган йигит чўтирилган экан, ёр-ёр.

Холматжон қип-қизариб кетди. Дарҳақиқат, унинг
бегила жуда билинар-билинмас чечак изи бор эди.
Дилдор яна Асрорани чимчилади. Қийқириқ, кўлги
босилмаеқ ҳофизлар «Тўйлар муборак»ни бошлаб юбо-
ришиди.

Бошига тўр ёпган Дилдор ёнида кўкси орденга тўла
Холматжон илжайиб келарди. Малика ая улар бошидан
танга сочди. Болалар билан катталар ҳам оёқ остида
ўралашиб танга тера бошлишди.

— Биз ҳам шунақа тўйлар кўрайлик.

— Олишлар, сизларни ҳам шунақа тўйларга етказ-
сан.

Меливой ака Юнусали отани бошлаб келди.

— Ота, келин-куёвга фотиҳа беринг!

Юнусали ота келин-куёв қаршиисига келиб қўлни
фотиҳага очди:

— Худоёх худовандо қўша қаринqlар. Ували-жува-
ли бўлинглар. Кам бўлманглар.

Юнусали отанинг овози титраб гапининг охирини
айтолмади. Аста бориб қуёвнинг пешонасидан ўпди.

— Болам, биттаю-битта фарзандимни, кўзимнинг
оқу қорасини қўлингизга топширдим. Хафа қилманг.
Болам зада бўлган. Кўнгли яримта.

Юнусали ота йиғлаб юборди. Меливой ака унинг
тирасигидан ушлаб нари олиб кетди.

Холматжон таъсирланиб кетган эди. У ёқ-бу ёқиқа
аланглаб бир чеккада елкасини қисиб мунғайиб турган
АЗИМЖОНИНГ ТОПДИ-Ю, ИЛДАМ ЮГУРИБ БОЛАНИ ДАСТ КЎТА-
РИБ ОЛДИ. Боланинг кўзлари яшиаб кетди.

Холматжоннинг тантилиги ҳаммани ҳайрон қолдир-
ган эди. Ҳаммани дастурхонга таклиф қилишганда ҳам,
келин-куёв тўрга ўтиб ўтиришаётганиларида ҳам Хол-
матжон болани қўйиб юбормади. Ёнинг ўтқазди. Юпка,
ҳарир тўр парда тагида ўтирган Дилдорнинг ҳам кўз-

ларига ёш қалқиб чиқди. У тўй яқинлашган сари боласидан ташвишланарди. Бола ўксимасмикин. Холматжон боламин турткиламасмикин, деган ўй бир дам нари кетмаган эди. Бугун бу гумонлар тамом бўлди. Энли унинг кўнгли тинч. Холматжон боласига чинакам ота бўлади.

Ўйин-кулги авжга чиқиб кетди. Қадаҳлар жаранглайди. Келин-куёвнинг саломатликлари учун кўтарилиган қадаҳлар ўз кучини кўрсатди. Йигитлар елка учириб гулхан атрофида гир айланишар, нофора, чирмандинг бакабанги чўлнинг узоқ-узоқларига эшитиларди. Гулхан алангаси ширакайф юзларни қип-қизил қилиб яшнатарди.

Асрора Дилдорнинг бетидаги тўрии олиб ташлати.

Дилдор эндиг чинакамига дилдор бўлиб кетган эли. Зулук қошлар, иккита чўғ бўлиб ёнаётган кўзлар, Бинлинар-билинмас қилиб кипприкка тортилган сурма, худди ҳайкалтарош умр бўйи меҳнат қилиб, мана энди битди, деб кўрсатаётгандек мукаммал бир санъиг асарига ўхшарди Дилдор. Ҳамманинг кўзи унда эди.

Уруш йиллари қизлар ҳам ҳунук бўлиб кетишганди. Меҳнат, айрилиқ изтироблари уларнинг бетидан ҳусни юлиб ташлаган экан, мана энди ўша гўзал ҳусн, ўша латофат ўз ўрнига келган.

Низомжон Дилдорга қараб ёнида ўтирган хотинини ҳам унутиб тикилганча қолганди.

— Чиройли экан, жудаям чиройли экан,— деди Зебихон завқланиб.

Низомжон индамади. Асрора жиндек кайф қилиб қолган экан, ўйнаб келиб Холматжоннинг тўғрисида турниб қолди.

— Уртоғимни хафа қилсанг, биласаними нима қила-ман. Геройлигиннга қарамай жиғингни эзиб қўяман. Агар ўғил бола бўлганимда уни ўзим олардим.

Қийқириқ, кулги бўлиб кетди. Дилдор секингина:

— Бўлди. Бачканалик қилма. Жойнингга ўтири,— деди.

Ташқарида шовқин бўлиб қолди. Ҳамма дарвоза тарафга қаради. Меливой aka чиқиб кетди. Бир оздан кейин Асрорани имлаб чақирди.

Асрора чиқиб кетгандан кейин ҳам шовқин анча вақтгача бўлиб турди. Қимдир маст товушда Дилдорни уят гап билан сўқди. Ундан кейин Холматжонни ҳам сўқди. Ани шундан кейин сал ўтмай шовқин бо-

силди. Газабдан кўкариб кетгаи Асрора кирниб жойига ўтириди. Ўқаттиқ ҳаяжонланганндан анча вақтгача ўзини босолмай ўтириди. Диlldор, нима гап деб сўраган эди, қўявер, ишинг бўлмасин, деб қўл силтади.

Ўйини-кулги яна бошланиб кетди. Кимдир Меливой акани ўйинга тортиди.

Раис унча ноз қилиб ўтиримай ўйини тушниб кетди. Чол яхши ўйнар экан. Гулхан атрофида шошилмай, тоҳ елка қоқиб, тоҳ оёқларини бир-бирига уриб, бир қошининг ўзини учирниб айланаркан, қийқириқ авжга чиқди. Меливой ака икки айланибоқ чарчаб қолди. Тоғанинг тўғрисига келиб муқом қилиб туриб қолди. Аммо Тоға қўлни кўксига қўйиб ундан узр сўрап, ҳарчанд қиласа ҳам ўрнидан турмасди. Икромжон Тўланбойни имлаб кўрсатган эди, йигитлар уни судраб даврага олиб чиқишиди.

Ўйинни Тўланбойга чиқазган эди. Белбогини атайни думбаси устига тушриб, яктагининг ёқасини кенг очиб қўйиб йўргалаб кетди. У ёши элликдан ошган бўлишига қарамай, шундай чир айланиб ўйнардики, қараган одамнинг кўзи тиниб, боши айланиб кетарди. Хотини юзини тескари ўғириб, қариганда бачкана бўлмай ўл, деб қўйди. Зебихон опасини уришиб берди.

— Яхши-да, ўйнайверсинлар.

Тўланбойни даврадан чиқармай уч марта ўйнатишди. Дастурхонга ош тортилаётгандагина уни қўйиб юборишиди.

Вақт алла-палла бўлиб қолганди. Тоға узоққа кетишларини айтиб Наймандан келганларга Меливой акадан руҳсат сўради. Йўл ёмонлиги сабабли Меливой ака уларни ортиқча қистамай жавоб берди.

Низом чиқиб кетаётгандарида келин-куёв олдига бориб уларни чин юракдан табриклиди. Асрора унинг этагидан ушлаб ёнига ўтқазди.

— Сен писмиқ ўлгур хотининг билан бизни таништирмадинг-а.

— Ҳозир, ҳозир,— деди Низомжон ўрнидан тураркан.

У йўлакка етиб қолган Зебихонни чақириб қайтариб келди.

— Танишиб қўйинглар. Мана шу киши келининглар Зебихон бўладилар.

Асрора у билан кўришар экан, суқланиб қаради.

— Жуда чиройли экансиз-ку. Низом ўлгур, дидин жойнда,— деб қўйди.

Зебихон уларни Найманга таклиф қилиб кейин йўлакка чиқди.

Юк машинасининг кабинасига Тўланбойнинг хотинини ўтқазиб, қолганларнинг ҳаммаси тепага чиқиши.

Машина чироғини парпиратиб йўлга тушди. Толзордан ўтишларни билан машина бир силкинди. Йўл четида икки тиззасини қучоқлаб ўтирган бир одамни ёритди.

Бу Аъзамжон эди.

Шундагина Низомжон боя тўйга келиб шовқин қилган, Дилдорни, Холматжонин сўккан, тўйни бузмоқчи бўлган шу Аъзамжон эканини билди.

Энди у гирт маст бўлиб йўл четида бешиктерватга ўхшаб ўтирган жойнда тебраниб ўтирибди.

Низомжонининг акасига юраги ачишиб кетди.

Аммо акаси уни дўппослаб, машина билан уриб кетганда юраги ачимаган эди.

Низомжон то Найманга етгунча ҳам чурқ этиб оғиз очмади.

Узоқдан ҳали ҳам чирманда ва йигитларнинг қийқириғи қулоққа чалиниб турарди.

XI

Маҳбуба эрининг феълини тушунолмасди. Гоҳ хурсанд, гоҳ тажанг. Кечалари ўршидан туриб кетади. Ҳовли бурчакларини айланиб тонг отгунча нимадир қилиб юради. Бундан тўрт кун олдин қаёқладир бориб тонг отар маҳалда келди. Негадир йиғлади. Йиғлайвериб қовоқлари шишиб кетди. Ариза бериб ишдан ҳам бўшаб олди. Мана, бугун бир айланиб келаман деб Тошкентга кетганича ундан дарак йўқ. Беш кун бўлди. На хат ёзди, на телефон қиласди.

Маҳбуба бугун, балки келгандир деб ишдан вақтлироқ қайтди. Йўқ. Келмабди. У овқат қилишни ҳам, қилмасликни ҳам билмай айвон даҳанида қимирламай ўтиради. Қачонгача шундоқ ўтириш мумкин. Нимадир қилиш керак. Найманга бориб укасидан суриштирсамикин. У шундай ўйлар билан ичкарига кириб кийинмоқчи бўлди-ю, тахмон олдига борганда оёқ тагида пол лопиллагандек бўлди. Янги пол нега лопил-

лади экан, деб оёқ тагига қаради. Бу хонани ўтган йили Маҳбубанинг ўзи пол қилдирган эди. Дарров тагидаги тўсини чиридимкин? Маҳбуба гилам четини қайириб қараган эди, пол тахтасининг михи йўқ. Гилами яна нари сурди. Пол очилгану қайта михланмаган. Ҳайрон бўлди. Ахир уни ўзи шу йил эрта баҳорда ўз қўли билан мойлаганда михланган эди. Тахталарининг бир-бирига улаинган жойи қирилган, болта билан кўчирилганлиги шундоққина билиниб турибди.

Маҳбуба ҳовлига чиқиб теша олиб келди-да, тахта оралиғинга тешанинг бетини тиқиб кўтарган эди дарров очила қолди. У шундай қилиб учта тахтани кўтарди. Энгашиб бош суқиб қараган эди қандайдир бир нарсанинг дўмбайиб турганини кўрди. Тимискилаган эди, қопнинг бўғзига қўли тегди. Тортди. Аначагина оғир туюлди. Кучаниб тортиб олди. Еруқса судраб олиб келди. Очди. Қопни полга ағдарган эди, бир нималар тарақлаб, жаранглаб тушди. Дераза пардасини кўтариб қўйиб қаради-ю, қўрқувдан кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетди. Пачка-пачка пуллар, тилла буюмлар, қимматбаҳо тошлар...

Маҳбуба ўзини йўқотиб қўйди.

У болалар уйларида тарбияланган. У ердаги тарбиячиларнинг қулоғида ҳатто жез зирак ҳам кўрмаган. Бунаقا катта пулни фақат магазинларда санашаётгандага кўрган бўлмаса, бошқа жойда кўрмаган.

У энгашиб пахтага ўралган нарсаларни оча бошлиди. Ҳар бирни нўхотдек келадиган бриллиантлар, ёқутлар. Халтачаларда шода-шода марваридлар. Полда тилла узуклар, тилла соатлар сочилиб ётибди.

Маҳбубани қўрқув босди. Ялт этиб хаёлига, эрим ким, деган савол келди. Үғрими? Үгри у. Бўлмаса шунча нарсаларни, шунча пулларни қаёқдан олади. Фақаг ўғрилик билан топиш мумкин бу нарсаларни. Демак, эрим ўгри. Үгрига теккан эканман. Шўрим қурсин.

Маҳбуба олтин-кумушлар, бриллианту марваридлар, пачка-пачка пуллар тепасида ўтириб юм-юм йигларди.

У шу алфозда қанча ўтириди билмайди. Кеч кириб, қоронги тушди. Эшик тарақлаб очилди. Машина мотори гуриллаб ҳовлига кирди. Мотор товуши ўчиб қоронғида Аъзамжонининг шодлик тўла овози эшитилди.

— Маҳбуба, Маҳбувахон, қаёқдасан?

Маҳбуба паришон бир аҳволда ҳовлига чиқди.

— Нега чироқ ёқмай ўтирибсан?

Аъзамжон унинг жавобини ҳам кутмай айвон чироғини ёкиб юборди.

— Мана, кўриб қўй. Кўриб қўй. Машина олдим. Жуда антиқасини олиб келдим. Энди сени ўз машина намда ҳар ёқларга обораман. Бирорларнинг машинаси га зор бўлмаймиз.

Бўёғи анчагина кўтарилиб қолган бўлса ҳам ҳали янгидек машина турарди.

— Бу немис машинаси. «Опель-капитан» дейди буни. Қирқ мингга олдим. Қойил-а. Бир қарагин. Нима, касалмисан?

Аъзамжон машина эшигини очиб чамадон олди. Айвонга келиб чамадонни очди.

— Сенга ажойиб туфли, антиқа жемпер опкелдим. Нега қарамайсан? Қийиб кўргии. Ўзингнинг размеринг.

Маҳбуба у олиб келган матоларга қиё боқмади ҳам.

— Хотин кишидек аразчиси бўлмас экан-да. Телефон қилмаганимга шунаقا қиляпсанми? Қўлим тегмади. Машина олиш қийин бўлди. Анча овора бўлдим. Е опкелган нарсаларим сенга ёқмадими?

— Машинага пулни қаёқдан олдингиз? — деди унинг кўзига тикилиб Маҳбуба.

Аъзамжон ундан бунақа савол кутмаган эди. Довдираб қолди.

— Ўзимда озроқ бор эди. Укамдац, опамдан қарз кўтардим. Жигарчилик, бир кунмас-бири кун узилишиб кетармиз.

— Шунақами? — деди Маҳбуба киноя билан. — Мавни нарсаларни қаёқдан олдингиз? Буни ҳам опангиз билан укангиз бердими?

— Қайсими? — деди Аъзамжон ҳайрон бўлиб.

— Уйга киринг, биласиз.

Юрагини ваҳима босган Аъзамжон ўқдек отилиб уйга кирди. Бундан ўн кунча олдин пол тагига яширган матолари сочилиб ётарди.

— Ким тегди бу нарсаларга?

Аъзамжоннинг овози қандайдир ваҳший ҳайвон овозини эслатарди.

— Ким тегди деяпман!

— Мен, — деди Маҳбуба. — Сен, — бу Маҳбубанинг биринчи маротаба эрини сенлаши эди. — Сен ўғрисан.

Қароқчисан. Менинг уйимга ўғрилик молларни нега олиб келдинг. Йўқол! Кет уйимдан.

— Нима?— деди кўзларини олайтириб Аъзамжон.— Нима дединг?

— Йўқол. Кет!

— Вой яхшилик ёқмаган-е. Сен мени ким деб ўйла-япсан? Ахир бу пуллар, бу буюмлар ўғриликдан топил-маган. Дадамдан теккан мерос бу.

Бирдан Маҳбубанинг эсига, әрининг укаси катта митингда сал кам ярим миллион пул ва аллақанча қимматбаҳо буюмларни Езёвонни ўзлаштириш фонди-га топширгани келди. Лемак, акасига ҳам шунча тек-кан. Маҳбуба сал ён берди.

— Шунча нарсани топширмай нима қилиб олиб юрибсиз?

— Ҳукуматга дейсанми? Топширдик-ку. Ярмини топ-ширдик-ку. Ҳабаринг йўқми, укам билан икковимиз топ-ширдик-ку.

— Ёлғон. У укангизнинг улуси. У ўз улушини топ-ширган. Сиз яшириб юрибсиз.

Аъзамжон гап тополмай довдиради.

— Укам топширди нима-ю, мен топширдим нима. Ярмини топширдик бўлди-да.

— Агар бу нарсаларни топширмас экансиз, кетнинг бу ердан. Сиз билан яшамайман.

Аъзамжон унинг гапларини эلامади. Эрмак қилиб кулди.

— Яшамайсизми? Биласизми, хоним, бу пулларга, бу буюмларга сиздақалардан юзтасига уйланса бўлади.

Маҳбуба титраб кетди. Кўзларидан ёш тирқираб отилиб чиқди. Аъзамжон унга қарамас, чамадондан шиша олиб закускасиз қулдиратиб шиншанинг ўзидаш ичарди.

У уйга кириб шошиб пулу буюмларни қопга тиқди-да, машина багажнингига улоқтириди, қопқоғини ёпиб қулфлаб қўйди.

— Яшамайсизми?

— Яшамайман,— деди қатъий Маҳбуба.

— Бўлмаса мен ҳам сен билан яшамайман.

Аъзамжон жаҳл билан дарвозани очди. Қабинага ўтириб орқасига юргизиб дарвозалан машинани опчиқ-ди. Машина бурнлганда чироги бир дам Маҳбубанинг юз-кўзини ёритди. Унинг кўзларидан ўт чақнарди.

Машина гуруллаб бирпасда қоронғилик қаърида йўқ бўлиб кетди.

Маҳбуба ҳовлида ёлғиз қолди.

У гаранг эди. У қаттиқ ухлагану, ёмон туш кўриб уйғонган. Ҳозирги бўлиб ўтган воқеаларни у тушида кўрган.

Дарвоза очиқ. Айвонда боя эри чамадондан олган туфли билан жемпер ёғибди. Демак, кўрганлари туши эмас, ўнги. Рост. Ҳаммаси рост. Маҳбуба ҳали ҳам ишонгиси келмай уйга кирди. Пол тахтаси кўчган. Гилам қайрилган.

Ана шундан кейин Маҳбубанинг бўғзига йиғи келиб тиқилди-ю, ўзини тутолмай йиглаб юборди.

Бу эрининг ташлаб кетганидан эмасди. Бу ўз қадрига, ўзининг бетолелигидан эди.

Ахир унинг бу ёруғ дунёда ҳеч кими йўқ. Эрим синиқ кўнглимни кўтарар, етимлигимни билдирамас, дунёнинг ташвишларини энди унунтнб, беармон яшарман деб ўйлаган эди бу етим қиз. Бўлмади. Яна унинг яралангани дили қайта тимдаланди.

Пушаймону армонлар энди фойдасиз эди. Ким билади, эри қилмишига тушунар, эси ўзига келиб қайтиб келару, қилмишларидан узр сўрап. Балки у қизишиб кетиб шундай қилгандир. Узр сўраб, хотини айтганча иш тутар.

Маҳбуба шундай ўйлар билан ўзини юпатмоқчи бўлди. Хотиржам бориб дарвозани омонатгина ёпиб келди. Атайин илгагини солмади. Қайтиб келса овора бўлиб қолмасин деб шундай қилди. Узоқ йўлдан келган, қорни очгандир, деб қозон осди. Чой қўйди.

Тун ярмидан оғди ҳамки, эридан дарак бўлмади. Тонг отишига ҳам оз қолди. Ҳамон Маҳбубанинг уйидаги чироқ ўчмасди. Тонг ҳам отди. Эри келмади. Барибир ховридан тушгандан кейин, қилмишидан ўкиниб қайтиб келади, деб пойларди у.

Аммо у Аъзамжоннинг феълинин билмасди. Шу пуллар учун укасини дўппослаган, ўлган бўлса керак деб Наймандан хабар кутган одам учун кечасидаги хотинига қилган муомаласи ҳеч гап эмасди. Аъзамжон узр сўрайдиган кўнгли бўшлардан эмасди.

Маҳбуба уйқусизликдан гаранг бўлиб ишхонасида ланж бўлиб юрди Коммутаторга телефон қилган абонентларни янглишиб бошқа ёққа улаб қўяр, сўқиш

эшитарди. Телефон жирингласа, эрим деб ҳовлиқиб олар, бошқа одам эканлигини билиб бўшашиб ўтириб қоларди.

Шу алфозда кеч кирди. Маҳбуба энди ишини тугатиб уйига кетмоқчи бўлиб турган эди, телефон қаттиқ жиринглади. У чўчиб трубкани олди.

Райижроком раиси уни сўраётган экан.

— Ижрокомга бир кирниб ўтинг, қизим.

Раиснинг овозида аллақандай меҳрибонлик бор эди. Бу қўрс, ҳамма вақт зарда билан гапирадиган одамнинг меҳрибон товушидан ҳайрон қолган Маҳбуба станциядан чиқиб тўппа-тўғри унинг олдига борди.

Ижроком ходимлари кетиб қолишган. Фақат бир ўзи ўтиради.

Раис уни меҳрибонлик билан ўрнидан туриб кутиб олди. Стул қўйинб берди. Олдидаги вентиляторни унга тўғрилаб қўйди. Чой қўйинб узатди.

— Соғлиқлар қалай?

Маҳбуба ҳайрон эди.

— Эмон эмас, дуруст.

Ана шундан кейин раис ўрнидан туриб деразадан кўчага қаради. Қуванинг қоқ ўртадаги икки туп катта чинор учиди бир оёқлаб турган лайлакка тикилганича папирос чекди. Кабинетни икки айланиб Маҳбуба тепасида тўхтади. Йўталди. Нари кетди. Яна жойига ўтирди. У нимадир демоқчи бўларди-ю, айтольмасди. Маҳбубанинг кўнглидан минг хил гап ўтарди.

Маҳбуба унинг хотини бундан бир ярич йил олдин ўлганини биларди. У ҳали уйланмаган. Бордю у кеча эри ташлаб кетганини эшитган бўлса, ишқибозлик қиласми чиқиридими? Бўлмаса ёлғиз кабинетга чақириб нега гап чайнайди. Гапини айтольмайди?

Маҳбуба бошини кўтариб унга қаради. Унинг бу қарашида, айтадиган гапиниг бўлса тезроқ айт, деган маъно бор эди.

— Энди, синглим, оғир бўласиз-да,— деди журъатсизлик билан.— Шунаقا ишлар ҳам бўларкан-да. Ўлим ҳақ. Биз қолганлар омон бўлайлик.

Маҳбуба ҳайрон. Раис ўз хотинини айтяпти. Ҳозир даромадига бошқа гап айтади, менга тегинг, дейди. Маҳбуба сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Нима деяпсиз? Мени ким деб ўлайпсиз?

— Ўзингизни босинг. Мунча енгил бўлмасангиз. Оғир бўлиш керак. Ўлим ҳақ. Чидаш керақ. Энди сиз омон бўлинг.

Маҳбубанинг юрагини ваҳм босди.

— Нима? Нима деяпсиз?

— Энди, синглим. Айтадиган гапимни айтольмаяпман. Мен ҳам марҳумини жуда яхши кўрардим. Ўзига ўзи қилди. Бўшаб кетмагандан, балки тирик қолармиди. Бандитларга қўшилгандан кейин нима бўларди.

— Кими иштепсан? — деди ваҳм ичидаги қолган Маҳбуба.

— Аъзамжон авария бўлиб ҳалок бўпти. Мана, Олтиариқдан телефонограмма олдин.

Боя Олтиариқдан телефон қилишгандарайижроком секретарига ўзи улаб қўйган эди.

Маҳбубанинг қулоги битиб, мияси шангиллаб кетди. Раис узатган қофоз қўлидан тушиб кетди. Бир неча дақиқа сувга чўкиб кетаётгандек ҳавода сузиб юрганига ўҳшаб қолди. Энгашиб қофозни олди. Уқиди.

«Олтиариқдан саккиз километр наридаги Қопчиғай тўғони олдида бугун кечаси соат тўртларда ҳали номер олинмаган енгил машина йўл четидаги қайрағочга урилган. Шофёр ҳалок бўлган. Ҳужжатларига қараганда бундан олдин Қува район ижрония комитетида шоғёрликдан бўшаган. Авария ичкилик натижасида содирик бўлган. Ҳалок бўлган Аъзамжон Иноятовнинг жасади Фаргона область мед. экспертизасига жўнатилди. Машина багажнигидан топилган уч юз эллик тўрт минг сўм пул ва қимматбаҳо буюмлар Олтиариқ милиция бўлимида сақланмоқда. Марҳумнинг қариндош-уругларига хабар қилиншларингизни сўраймиз».

Маҳбубанинг ичидан бир ингроқ келди-ю, стулга беҳол йиқилди.

XII

Сентябрь оёқлаб Ёзёвонга салқин тушди. Офтобнинг тифи ҳам қайтган.

Холматжонлар жадал теримга тушиб кетган. Найман аввалгича пахтани кам экканидан теримни оёқлааб қўйди. Аммо шоли ўроғи авжида эди.

Оз эмас тўрт юз гектар ердаги шолини ўриб, янчиб

олиш осон эмасди. Ҳавои жаҳонга ишониб бўлмайди. Агар бир шаррос қўйиб берса борми, ўроқ ҳам, янчиш ҳам қийин бўлади. Бу жойда янчиш учун пана жой йўқ. Қанчаки ўрнлган бўлса, бари мактаб орқасидаги текисликка тўкилади.

Янги колхоз тузилиши ҳам орқага сурилди. Область партия комитети авжи йиғим-терим пайтида колхозни иккига бўлиб ўтириши ишни орқага суриб юборади, бунақа ишларни йиллик даромад тақсимотидан кейин ўтказиш керак, деб маслаҳат берди. Бу тўғри маслаҳат эди. Чунки йиллик даромад тақсимоти пайтида колхознинг нимаси бор, нимаси йўқ, маълум бўлади.

Аксига олиб шу тифиз пайтида Икромжоннинг ёғоч оёғи синиб қолди. Қўлтиқтаёққа осишлиб далада қанча кезиш мумкин. Тушгача дала айланса, кечгача елкаси ни уқалаб ётади. Тога уни қўярда-қўймай бошқа ёғоч оёқ буютириш учун Тошкентга жўнатиб юборди. Шоли ўроғига ўзи бош бўлишини бўйнига олди.

Мана, Икромжоннинг кетганига ҳам беш кун бўлди. Тоға Найманга ётиб олган. У бугун эрталаб Зирилла мага тушиб кетганича кеч пайти машинада соқоли кўксига тушган қоп-қора киши билан қайтиб келди. Қора кишининг қўлида калта сопли дутори ҳам бор эди. Тоғанинг артист етаклаб юрадиган одати йўқ эди, деб Низомжон ҳайрон бўлди.

Низомжон ўроқда эди. Тўланбой отда юриб ҳаммани кечқурун хирмонга боришини тайинлаб, яна нарни ўроқчилар томонга ўтиб кетди.

Мактаб орқасидаги ялангликка одам сиғмаӣ кетган. Машъалалар ёқилган. Низомжон бунақа базмни кўрмаган эди.

Фарғона шоликорларининг бир одати бор. Шоли янчиш уларга бир тўй ҳисоби. Ҳамма хонадонлар қозонларини шоли янчадиган жойга олиб чиқадилар. Узоқяқин қишлоқлардан одамлар келишади. Катта қозонларда овқат пиширилади. Самоварлар вақирлаб қайнаб туради. Майдачининг қўшиқларини эшитгани ҳатто кампирлар ҳам келишади.

Майдачи дегани шоли янчадиган қўшиқчи дегани.

Хирмон ўргасига мўмиғ қоқилиб олти ҳўқиз ё буқа ёнма-ён қўшилади. Майдачи ҳўқизларга қамчи босиб мўмиғ атрофида айлантираверади. У ҳар бир ҳўқизга атаб қўшиқ тўқиши керак.

Низомжон келганда майдачи машъала тагидаги на-
матда Тоға билан чой ичиб ўтиради. Боя тога маши-
нада олиб келган дуторли киши майдачи экан.

Низомжон бунақа маросимларни умрида кўрмаган
эди. У ўсган Чортеракда шоли экилмасди.

Тоға фотиҳа бергандан кейин чол ўрнидан туриб
буқалар олдига келди. Ҳамма жим бўлниб қолди. Ким-
дир ия, бу Бўзлик Саттор майдачи-ку, деб юборди.

Саттор майдачи шоликор қишлоқларда жуда маш-
ҳур одам эди, у бормаса ҳеч ким шолисини яичмасди.
У бир марта майда айтиб буқаларни мўмиғ атрофида
айлантиргандан кейин биринчи янчилган шоли дарров
оқланиб ўша заҳотиёқ қозонга ташланарди.

Тоға бугун сигир сўйдириб, шу ернинг ўзида икки
катта қозонга сабзи-пиёз бостириб қўйган. Олти аза-
мат йигит олти келини гулхан атрофига қўйниб дастасига
суюниб кутиб турибди. Шоли яичилиши биланоқ барава-
рига келига солиб оқлашга тушноб кетншади.

Саттор майдачи буқаларнинг яғринига шашиллатиб
урниб айланниб чиқди. Кейин дуторини қўлига олди-ю,
қўшиқ бошлади.

Бўз болони бўзлатодир бир ютим бўзсанг сани
Бўз болони йиғлатодир бўзалик кўзсанг сани.
Бўз болони йиғлатиб, ҳам бўзалатиб қўйсанг агар,
Битта номардинг қўлида синсин у кўзсанг сани.

Майдачи гоҳ кўзларини юмиб, гоҳ ловиллаб ёнаёт-
ган машъалага хаёлчан тикилиб ўртаниб, куйиб-ёниб
куйларди.

Унинг қўшиқлари йигитлар бағрига ўт солар, қиз-
ларни хўрснитириб, кексалар кўксида ухлаган биринчи
муҳаббат туйғуларини уйғотарди.

Чўл шамоли майдачининг гоҳ баланд, гоҳ йиғидек
мунгли овозини олисларга олиб кетар, яна қайтариб
келиб ўт-ўланлар бағрига сингитиб юборарди.

Қўлга тушган ғозими, ўрдакмиди, оққушими,
Бошима тушган бу савдо ёзими ё қишимиди?
Қайрилиб бир боқмадинг, кўнглимга ўтлар ёқмадинг,
Бўйнишга қўл солганим ўшгиммиди ё тушими?

Майдачи байтини тугатиб дуторини ўтирганлар-
нинг олдига қўйиб; яна буқалар ёнига келди.

— Қани, жониворлар, энди ишлайлик.

У мўмиққа сириб бойланган биринчи буқани кўрсатиб деди:

Буқами бу нимади?
Нега мени сузади?
Ғунажинни кўрганда
Арқонини узади. Ҳўк, ҳаром ўлгур!

— Арқонини маҳкамроқ бойлаш керак бу бўйдоқнинг.

Ҳамма гур этиб кулиб юборди. Шундан кейин унга ёнма-ён бойланган буқашинг қовурғаларига шапиллатиб уриб байт айтди:

Сичқонмисан, мушукмисан, нимасан?
Эшикмисан, туйнумкмисан, нимасан?
Тўрт оёғинг гугурт чўпдек ингичка
Буқамисан, кучукмисан, нимасан? Ҳа, жонвор, ҳўк!

Яна кулги қўтарилди. Майдачи унинг бўйнидаги арқонни сал бўшатиб қўйди.

— Улар ҳолатга этиб қопсан. Аслида сени қўйвониб ўрнингга подачини бойлаш керак эди.

Энди майдачи яғринлари машъалада ялтираб турган чиройли буқага ҳавас билан тикилиб қолди-да, йиғлаган товушда деди:

— О, бечора, сенга байт айтиб бўлмайди. Яқинда ўладинган нарса экансан. Орқада қассоб пичоғини қайраб турибди. Гўштингдан тандир кабоб, ичагингдан ҳасип қилишади. Терингдан раис тоғам билан бошбуҳ этик тикдиришади. Яхшилаб гирчиллагин, яхшилаб. Йилтирагин. Бўлмаса, шундоқлигича табелчига пўстак бўласан. Аччиқ ичагингдан ўзим дуторимга ип қиламан. Мугизингдан агроном муштук ясади. Суягинги артель олиб тугма қиласди. Думнингни ҳисобчига елини-ғич қилиб бераман. Пўконингни уч йил сени қўриқлагаш олапар олади. Ичишгдан чиқсан унча-мунчани ерга соламиз, посқовоқ экиб ҳосилотга берамиз. Белбогига қистириб олади. Маърашинг ўзимники, майда айтганда авжига ишлатаман. Сени боққан подачига йўлга ташлаб келганинг ҳам бўлади. Қиша маза қилиб исинади...

Одамлар қарсиллаб кулиб юборганларидан кейинги гапларни әшитиб бўлмади.

Майдачи энди охирги озғин, зўрға оёқда турган буқа ёнига келди.

— Сен бечорага энди нима дейман. Аҳволингни қара. Маърашга ҳам дармонинг қолматти. Яхшиси, сени бўшатиб юбора қолай, ўзоқ олдинга борниб ошпазга қаравшиб юбор. Самоварчига чой ташиб юрсанг ҳам кунинг ўтарди-ку, нима қилиб мол бўлиб юрибсан.

Майдачи унинг бўйнидан арқонни ечиб қўйиб юборди. Буқа жиндек юриб олдинги икки оёғи қалтираб мункиб кетди. Тўрт киши уни турғизиб олиб чиқиб кетишди. Кулги, қийқириқ.

Майдачи халққа қаради.

— Қани, энди ишни бошлайлик. Янчганимиз яхши тўйларга буюрсин. Қозонимиздан ош аримасин. Шу янчган шолимизнинг гуручи ош бўлсин, оқшоги бўза бўлсин, тўпони молларимизни тўйдирсан. Уруғликка ҳам қолсин, омин!

Майдачи буқаларга беозор қамчи босиб мўмиғ атрофидан айлантира бошлади. У ҳар айланганда битта майда айтарди.

Марғилоннинг ўчоги, ўчоги,
Қўлни кесар пичоги, пичоги.
Ёрим қари деманглар, деманглар,
Кўйдиради қучоги, қучоги. Ҳа, жонвор, ҳўк!

Папиросин ёндирган, Шаҳрихоннинг чақмоги
Жувонларни кўрсангиз, қиз боланинг қаймоги.
Қайсан жойдан олинган, зуваласи тупроғи,
Парилардан тарқалган дерлар уруғ-аймоги. Ҳа, жонвор!

Майда айтдим майдани ҳам майдалаб, майдалаб,
Майда деманг, майда тунар эрталаб, эрталаб.
Майдачилик осон иш деб ким айтди, кўрайлик,
Қани, чиқиб майда айтсан уддалаб, уддалаб. Ҳа, жонвор! Ҳўк!

От кетидан эргашганни той дейдилар.
Шоли әккан валломатни бой дейдилар.
Тўқсон уч кун ботқоқ кечиб, лой тепканни
Тиззасидан бўйнигача мой дейдилар. Ҳа, жонвор, ҳўк!

Қуре, қуре қўй келади, қирлар ошиб
Чумоли ҳам рўзғор қилар ушоқ ташиб.
Ўроқда йўқ, машоқда йўқ азamatлар
Мана туар тўгримизда чакка қашиб. Ҳа, жонвор, ҳўк!

Майдачи чой ҳўплагани тўхтади. Олти йигит янчилган шолиларни чорига солиб елпий бошлашди. Шамол сомон тўзонларини учирив одамларнинг бетига уради. Чоллар қўл чўзиб сомонларни тутишар, табаррук қилиб кўзларига суртишарди.

Елпиди хас-чўпдан тозаланган шолиларни олти йигит келига солиб, дўқиллатиб янчиди кетди.

Майдачи чарчаб қолган эди. Тоға ўрнидан туриб даврани бир айланди-да, Тўланбойни топиб белбогидан тортиб чиқди.

Тўланбой байти ғазалга уста, гапига мақол ё матал қўшмасдан гапирмайдиган шоир табиат киши. Буни ҳамма билади. Шунинг учун ҳам у ўртага чиқиши билан ҳамма баробар чапак чалиб юборди.

Даврада битта-яримта кайф қилиб қолганилар ҳам бор эди. Бир чол ўрнидан туриб Тоғага деди.

— Болам, бугун қутлуғ кун. Болаларга айт, ичишман син. Ёмон бўлади.

Тоға чолни ранжитмаслик учун ичган болаларни тартибга чақирган бўлди.

Йигитлар ерни титратгудек бўлиб кели дастасини гуп-гуп қилиб уришарди. Тўланбой даврани икки айланиб буқаларга қамчи берди.

— Бошламайсанми, Тўлан,— деди Тоға.

— Ҳозир, ҳозир, илҳом келмай турибди.

— Юзта отсин ундан кейин илҳоми келади,— деди олдингги қаторда чордана қуриб ўтирган йигит.

Тўланбой унга ўқрайиб қараб қўйди. Кейин овозини баланд қўйиб бошлади:

Тоғдан қуёи қочирдим, ияги йўқ, ияги йўқ,
Қизлар қўйлак кияди, жияги йўқ, жияги йўқ,
Жияги йўқ жойларига қўлим солсам, қўлим солсам...

— Буни айтма, Уят байти айтма-да,— деди Тоға кулиб.

Тўланбой, бўпти, уятмасидан айтаман, деб сал ўйланиб турди-да бошлади:

Қарғалар учса қарайлик Марғилоннинг йўлига
Хиди келса маст бўйлайлик ҳандалакнинг бўйига.
Ҳандалак бўйлиkkинам, сен унда зор, мен бунда зор
Тўти қушнинг боласидек иккаламиз интизор, Ҳўк, жонвор!

Интизорлик торта-торта танда тоқат қолмади,
Нұл чининдең сарғайынб үчарга ҳолат қолмади.
Нұл чининнинг ҳолини йұлда йұловчидан сұранг,
Биз ғарифнинг ҳолини ақын расса ердан сұранг. Ҳа, жонвор!

Жуфт данагу, жуфт данагу, жуфт данак,
Не қилай ерим йұқолди бедарак.
Марғилону, Шаҳрихону, Чортеракни изладим,
Қолмади мен кирмаган күнжи қавак. Ҳа, ҳаром үлгур, ҳұк!

— Шолини құшиб айт, боплайпсан. Қойил, қойил.
Тұлан, Майдачының үзимиздан чиқиб қопти. Ҳа, шолини
құшиб айт.

Буқалар иккى айланғунча Тұланбой байтнің үйлаб
олди.

Шоли эксанг, баланд күтар полини,
Келин аям құйвормасын молини.
Акам келса ҳаммасини айтаман,
Саҳар өғи күриб құяй ҳолини. Ҳа, тұнғиз құпкүр, ҳұк!

— Э, ғл-е, яна айниятпсан-а,— деди Тоға кулиб.—
Яхшиларидан айт.

Тұланбой хұп, ишорасини қилди.

Қиын боланинг ғамзаси күп, пози күп,
Майдачиннинг ашуласи, сози күп.
Зоотехник үтирибди керілиб
Фермасыда товугидан ғози күп. Ҳа, ҳаром үлгур, ҳұк!

Зоотехник қип-қизариб кетди. Бопладинг, бопладинг,
Тұлан, Тоғани ҳам илиб кет. Гап келса отанғни ҳам
аяма, деган товушлар чиқди.

Раис бува Райимберди тоғамиз
Айтолмайман, бир туғишган оғамиз.
Танқид қылсак ишдан ҳайдаб юборар
Болаларни қандоқ қилиб боқамиз. Ҳа, жонвор, ҳұк!

Тоға ҳам қотиб-қотиб күлди. Күлги әшларини ар-
тиб унга дүк урди.

— Кимни колхоздан ҳайдабман, ақмоқ. Тұғрисини
байт қылған-да.

Тұланбой құлиин құксига қүйіб узр айтди.

— Хафа бўлмайсан, Тоға. Ўзи рост бўлмаса ҳам қоғияси яхши чиқди. Умуман, беш процент рост бўлса, байт бўлаверади.

— Э, байтинг қурсин,— деди Тоға унга тан бериб.

Оқланган гуручларни иккита катта тоғорага солиб Тоғанинг олдига қўйишиди. Тоға ҳар икки тоғорадан бир сиқимдан олиб кўзига суртди-да, баракасини берсин, деб қайтариб жойига ташлади.

Чой ичиб дамини олиб бўлган майдачи яна ўрнидан турди. Ўйин-кулги то ош дам еб сузилиб келгунча давом этди.

Низомжон уйига қайтаркан, дадам бўлмади-да бўлганда бир дили ёзиларди, деб қувончини унга илинди.

Зебихон болани бағрига олиб ухлаб қолган экан. Биринчи ҳосилнинг гуручидан дамланган ошининг бир косасини Низомжон чамбаракка илиб аста боласининг ёнига кирди. Каравотнинг тебраниб кетганидан Зебихон бошини кўтариб эрига қаради.

— Каримжон деган ўртоғингиз армиядан бўшаб келибди. Асрорадан хат келди. Токчада турибди.

Низомжон ўрнидан туриб, чироқни ёқди.

— Секинроқ,— деди Зебихон.

Низомжон ҳайрон бўлиб хотинига қаради.

— Олангиз келганилар. Нариги уйда ётибидилар.

Низомжон хатни ушлаганча туриб қолди.

— Нега кепти?— Низомжон ҳайрон бўлиб сўради.

— Эрталаб айтарман.— Зебихон шундай деди-ю, пиқиллаб йиғлаб юборди.— Ётинг. Эргалаб биласиз. Ҳозир уйғотаман деб ўйламанг. Қўни-қўшнилар олдида шовқин қилмай қўя қолинглар.

Низомжон индамади. Хатни очиб чироққа солиб ўқиб чиқди. Ўртоғининг келганинга қанчалик қувонган бўлса, опасининг келгани уни шунча ташвишга солганди.

Низомжон ечиниб ўрнига ётди-ю, ухломай тўлғаниб чиқди. У эрталаб қандайдир бир дилсиёҳлик бўлшини кутарди. Нега келди экан?

Эрталаб Низомжон турганда опаси эшик олдида иягига қўлини тираб ўтиради. У укасини кўриши билан, салом-алик қилиб ўтирмай:

— Ҳа, бемеҳр,— деди.— Ҳамёнингга пулни солиб қишлоқнга едириб ўтирибсанми. Шундоқ бообрў да-

данг еттиси бўлмай, қирқи бўлмай, арвоҳи чирқиллаб юрсин.

Низомжоннинг тилига гап келмади.

— Кечака тақсимотда теккан шоли қани?

— Тақсим бўлгани йўқ. Менга тегадигани билан сенинг нима ишинг бор?

Рисолат ўринидан туриб кетди.

— Сепларин ҳали судга бераман. Мен ўғай эмасман. Дадамдан қолган мерос менга ҳам тегиши керак. Аканг у ёқда битта манжалақи деб ярим милённи сувга оқизди. На ўзига қилди, на бировга. Ҳукумат олди қўйди.

Низомжон истеҳзо билан кулди.

— Мендагидан ҳам умиднингни уз. Топшириб юборганиман.

Рисолат бўзариб кетди.

— Менин лақиплатмай қўя қол. Ҳаммасини хотининг босиб ётибди. Манаувунга нима дейсан?

Рисолат чўнтағпдан иккита тилла билагузук чиқазди.

— Бу нима? Қани топширганинг?

Рисолат кечака Зебихоннинг қўлнни қайнириб тилла билагузуларни олиб қўйганидан Низомжон бехабар ёди.

— Қани, қайтиб бер. Сенга айтяпман.

Рисолат билагузуларни қайтариб чўнтағига солиб қўйди.

Бир чеккада боласини кўтариб турган Зебихон эрини четга тортиди.

— Қўйнинг, мен билагузук тақмайман. Опангиз шунга хурсанд бўлсалар, ола қолсинглар.

Рисолат энди Зебихонга ташланди.

— Ҳаммасини сандиғингга босиб олгансан-да, шундай битта нарса билан қутулмоқчисан. Қутилиб бўпсан.

Низомжоннинг кўз олди қоронғилашиб кетди.

— Чиқ уйдан. Чиқ деяниман! Жўнаб қол, ҳозир!

— Кетаман, билиб қўй, тўппа-тўғри мелисага бора-мап. Начайлигини бошлаб келаман. Қуртдек қилиб ундириб беради.

— Қаёққа борсанг, боравер. Иккинчи бу тарафларга қадам босма.

Жаҳлдан кўкариб Рисолат чиқиб кетди. У ташқарига чиқиб ҳам жаврашдан тўхтамасди.

— Отабезорининг дастидан дод! Ғекинхўрнинг дастидан дод! Пасткашларга қирғин келсин! Дадамдан

қолгани сенларга буюрмасин! Биттанга буюрмади-ку. Сенга ҳам худо ҳоҳласа буюрмайди. Войдод!

Эр-хотин остоңадан ўтолмай бир-бирларига маъюс караб турардилар. Рисолат бошига одам тўплаб ҳамон дод устига дод соларди. Бирор кулади, бирор уни сўнгиди. Билмаганлар Низомни тошбағирликда айблайди.

Низомжон кечак шоли тўйнда қандоқ хурсанд эди. Шу хурсандликни ҳам опаси татитмади. Онасидан қолган бирдан-бир ёдгорликни ҳам олиб кетди.

У албатта билагузукларни бозорга опчиқиб сотали.

Низомжон опасининг феълини билади. Албатта у шунаقا қилади.

Кечаси Рисолат билагузукни тортиб олаётганда Зебихоннинг қўли лат еган экан. У ҳозир эрига раҳми келиб қараб тураркан, бенхтиёр билагини силарди.

XIII

Икромжон бир ҳафтагина Тошкентда юриб қишлоғини соғиниб қолди.

У хотини ўлгандан берни сира Наймандан узоқ кетмаган эди. Поездда келаётганда ҳам, Зирилламадан от олиб қишлоқ йўлига чиққанда ҳам тезроқ Найманга етиб ола қолсам деб шошарди.

Ҳозир Фаргона боғларида тўкин куз. Урикзорлар тўшини ўзgartириб бошига олов ранг қип-қизил дурра боғлаган. Тутзорлар бошида малла қалпоқ. Шишадек тиник, қиз кўксидек беғубор осмонда ипакдек буралиб мезон учади.

Икромжон бир вақтлар қамиш оралаб, ботқоқ кечиб юрган йўлларида энди иморатлар, боғлар пайдо бўлган. Томларда ҳар бирни қўзичоқдек ошқовоқлар, девор ошгани жийда шохларида ёқут маржон. Эзи билан айқириб оққан бўтана ариқларда энди осмон акс эта-ди. Полиزلар ҳувиллаб қолған. Серрайған ташҳо қўриқчининг қўлига ҳакка қўнган. Кўзачадан ясалған бошида ёнғоқ чақиб ейди.

Икромжон қадрдои қишлоғи кўчаларидан бораркан, кўп нарсаларни кўнглидан ўtkазди. Болалиги, кўксига келган биринчи муҳаббат, биринчи фарзанд, чўлга бинринчи юриш... Ҳамма-ҳаммаси ҳозир кўзи олдида.

У пайтларда оёқлари бутун эди. Бу тупроқларга иккала оғсининг изларни тушарди. Энди сунъий оёқ ёшига тангадек из тушади.

Тўққиз боланинг ҳаммаси тупроқда. Тўққиз бола туғиб биттасининг ҳам орзусига етмаган хотини болаларининг қабридан олисда, чўлда танҳо ётибди. Бутун бир уй вайрон бўлиб кетди. Икромжон бирорнинг боласини болам деб, бирорнинг неварасини неварам деб узоқ шаҳардан ўйинчоқлар олиб келяпти.

Бу ёруғ дунёда иисонга эрмак кўп. Инсон кўзини қувонтирадиган, алам билан қимтилган лабларнига табассум чақирадиган ранглар, жилолар кўп.

Икромжон Низомга таяниб қолганди. Икки дилгир бир-бирига суюниб сув келса шимиришди, тош келса кемиришди. Низомжоннинг муштдеккина бошига озмунча ташвишлар тушмади. Бир ой ичида ҳам стадан, ҳам акадан жудо бўлди. Букилмади. Йиқилмади. Энди толеимга шу бола омон бўлсин, болаларига бош бўлсин, деб ниyat қиласди Икромжон.

У отга қамчи босиб илдамлашга қистади. Шу топда неварасини жуда-жуда кўргиси келганди. Олиб келган ўйинчоқларни қўлига бериб, оғизларини қийшайтириб кулишини, кўзлари яшнаб унга толпинишини томоша қилишга энгикди. От оғирлашиб қолган куз тупроғини тўзитиб кўприклардан енгил сакраб ўтар, эгасиннинг хаёлларини бузгиси келмагандек лўқилламай бир мақомда йўртиб борарди.

Ёмби олтиндек сап-сариқ беҳилар, ҳар бири чойнакдек-чойнакдек аюрлар шохини қайирган боғлар орқада ҳолиб кетди.

Икромжон Қоратепа гузаридан ўтганда Найман устида қора тутун кўрди.

Меливойнинг йигитлари тўқайга ўт қўйдимикан, деган ўй билан унча парво қилмади. Аммо дили бир ёмонлик сезгандек юраги орзиқиб тушдн. Олдинга оғир энгашиб отни бутун гавдаси билан ишқат юришга қистади. От бир мункиб илдамлаб кетди.

Тўқай устида қора тутун шошилмай атрофни ялагандек жуда паст судраларди. Икромжон яхшилаб разм соглан эди, тутун Меливойнинг еридан эмас, Зирилла-маликларга ажратилган тўқайдан чиқяпти.

Икромжоннинг кўзлари тиниб кетди. Қамиш ёняпти. Турсунбойнинг қабри ёняпти.

Икромжоннинг кўзлари тиниб ҳеч нарсани кўрмай қолди. Бир нарса бўғзига тикилиб нафас олишга йўл бермасди. Ичидан қандайдир аччиқ, чидаб бўлмайдиган

сгриқ келди-ю, юрагини чанглаб ушлаганча қўйиб юбормай туриб қолди.

От ҳамон елдек югуриб борарди.

Найман уйлари олдиндан Икромжон от чоптириб ўтганини ҳамма кўрди. Аввалига зарур иши бўлса керак деб парво қилмаганлар энди унинг олов ичига от билан кириб кетаётганини кўриб ҳайрон бўлиб қолишиди.

Низомжон шоли ғарамлаётган эди. Дадасининг ўт ичига кириб кетаётганини кўриб қолди-ю, ишни ташлаб орқасидан югурди.

Ҳаво дим. Џир этган шамол йўқ. Қамишлар ловиллаб эмас, шошилмай, эринмай аста ёнарди. Низомжон шамдек ёнаётган қамишларни қайириб, қўллари, оёқлари кувишига қарамай олдинга интиларди. Ана, узоқдан, олов орасидан дадасининг қораси кўринди. Назарида Икромжондан ҳам тутун чиқаётганга ўхшади. Остиаги от тутундан безовгаланиб ўзини ҳар тарафга отар, олд оёқларни баландга иргитиб, оловдан сакраб ўтмоқчи бўларди. Аммо маҳкам ушлаган қўллар тизгинни қўйиб юбормасди. Икромжонининг устига тутун ёпирилди. Отнинг аламли кишинагани эшитилди. Тутун тарқагана от йўқ эди. Низомжон кучининг борича интилиб тутун тарқаган жойга этиб келди. От йўқ. Икромжон ерда дўнгин қулоқлаб қимиirlамай ётарди. Унинг тўнида, белидаги қийигидан тутун чиқар, этагидаги ўт ўрмалаб устига ёпирилмоқчи бўларди.

Низомжон эгиндаги фуфайкасини ечиб ўтни уриб ўчириди. Энгашиб дадасининг қўлтиғидан олди, ўзига қаратди.

Икромжон жуда кучсиз товушда нимадир деб пи-чирларди. Низомжонининг қулоғига: «Турсунбой» дегандек бўлиб эшитилди.

Низомжон уни дўнгдан бери сурди. Икромжон босиб ётган дўнгдаги ярми куйган гиёҳлар шабада тегиши билан лов этиб ўт олиб кетди.

Турсунбойнинг гўри ёнарди, Икромжон энди ўглининг мозори ёнаётганини кўрмас, кўзларини юмиб, ингроқ, алам, изтироб билан тўлганарли.

Ингирма бир йил шамолни раво кўрмай боқсан боласининг қабри жизғанак бўлиб ёняпти. Бунга қай ота чидайди. Қандоқ чидайди. Икромжон кетма-кет инграр, ўрнидан туришга интилиб, яна дармонсиз ўтириб қоларди.

Найманликлар ёпирплиб келишди. Бири қўлтиғидан, бири белидан олиб уни ўт ичидан олиб чиқишиди. Низомжон турган жойидан қимирламай қолди.

Дунёдаги энг пок, энг олижаноб опани ўлдиргап, ҳар бир айтган гапини ибрат, ҳар бир босган қадамини мардлик йўли деса бўладиган мард отани ўтда куйдирган хоининг қабрини тепкилагиси келди. Ёнаётган қабр куларини чўл шамолларига сочиб юборгиси келди. Қабр алангаси Низомжоннинг кўзларида акс этиб туради. У қаҳр-ғазаб билан лаънат деди-ю, кескин бурилиб одамларга эргашди.

Икромжон ётиб қолди. У эиди бирор билан гаплашмас, бъязида ўзи билан ўзи гаплашаётгандек нималардир деб туришга иштиларди.

Икки кун ўтгандан кейин Икромжон ўриидан турди. Одамлар ишга кетганда остоиага ўтириб чўлининг олисларига тикилиб ўй ўйларди. Низомжон ишга чиқмай ёнидан жилмасди. Ҳадеб ўзини ўзи қийнаб ўй-ўйлайверганидан Икромжон анча озиб, ранги сўлиб қолди. Бир кун Низомжон унга:

— Қўйинг, дада, кўп ўйламанг. Бунақада дардга чалиниб қоласиз,— деди.

Икромжон унга узоқ қараб туриб бошини силади.

— Йўқ, болам, мен дардга чалинмайман. Мен ўлмайман. Тик бўлсан юриб, йиқилсан эмаклаб, ётиб қолсан суриниб ҳў ўша уфқа бораман. Уфқдан туриб Ёзёвонимга бир қайрилиб қарайман. Уфқа бормай ўлишим мумкин эмас.

Икромжон энтикиб-энтикиб, таъсирланиб гапиради:

— Улиш осон, ўлиб кетиш осон. Яшаш қийин. Улиш номардинг ҳам қўлидан келади. Мард яшайди. Кўряпсанми, болам.— У уфқа, кун ботаётган олисга қўлинни чўзди. Уша тарафда уфқ қип-қизил, тепароғи секин-секин олтини рангдан аста мовийлашиб келарди.— Кўряпсанми. Товланишини, одам боласини имлаб чақиришини кўряпсанми. Юр, юр, ўшаққа борамиз. Вахлироқ бориб тоңг отишини кутиб оламиз. Тоңг отиши қанақалигини, кун ботиши қанақалигини сен билмайсан. Билмайсан, болам. Сен ҳали ёшсан. Сени ўзим ҳув ўша уфқа олиб бораман. Уфқни кўрасан. Қўлинг билан ушлаб кўрасан. Уфқни Найманга олиб келамиз. Йўқ, йўқ, Найманни уфқа олиб борамиз.

Низомжон уфқдан кўз узмас, бир қизил, бир сарнқ, бир мовий тусга кираётган уфқ Икромжоннинг гапларидан яна гўзаллашиб, яна сержило бўлиб кўриншарди унинг кўзига.

Низомжон уфқа маҳлиё бўлиб турар экан, Икромжоннинг овози тинганини билмай қолди. Боши елкасига аста теккандан кейингина ўғирлиб қаради.

Икромжон боласининг елкасига бош қўйгаича, уфқа тикилиб туриб жон берган эди..

Икромжонни канал кўпригининг бериги ёgidаги дўнгликка кўмишди. Қабр тепасидаги тахтачада шундай ёлув бор:

Икромжон Усмонов

1889—1945

ВКП (б) аъзоси.

Орадап икки ҳафта ўтгандан кейин Тўланбой уч тун чинор кўчати онкелиб экмоқчи бўлиб турган эди, Низомжон уни қайтарди. Нима учун ундаи қилаётганини билмай ҳардамхаёл бўлиб турган Тўланбой индамай кўчатини қайтариб олиб кетди.

Низомжон дадасининг қабри олдида биронта дараҳт бўлишни истамасди. Дадаси уфқни севарди. Дараҳт ўсиб сўнгсиз осмонни, ҳар куни қизариб ботадиган уфқ ўйлини тўсиб қўяди, леб ўйларди.

Канал кўпргидан кеч пайти қараган одам шу тепа орқасига қуёш ботишини, уфқ бутун тепаликни қип-қизил шафаққа кўмишини кўради.

Низомжон ҳар куни кеч пайтида шу тепага келиб ҳали қотмаган тупрогига қўлтиқтаёқ санчилган қабр олдида уфқа қараб узоқ ўтиради. Атрофга ўйчан назар ташлайди. Офтоб ўчиб, сўнгсиз осмонда бирин-кетин юлдузлар кўз очгунча шу ерда қолади. Турналарине қайчидек айри карпони ўтиб кетгунча осмондан кўз узмайди.

СҮНГИ СУЗ

Китобга сўнгги нуқта қўяман.

Шундай деб ўйлайману, бирдан юрагим ҳувиллаб қолади. Наҳотки ажралиш пайти келди. Ахир мен сизни ўн йил қалбимда ардоқладим. Ўн йил изингиздан юрдим. Қаҳратон қишиш кечалари бўроининг гувиллаши а юлоқ солиб сизни ўйладим. Саратон жазирамаларида Эзёвон чўлларини кезиб сизни қидирдим. Одамлар ором уйқусида ётганда мен тунни тонгга улаб сиз билан гаплашдим. Қувончнингизга қувониб, дардингизга ўртаниб ёздим.

Қоғозга тикилиб, қаламни тишлаб, туннинг сокни бағридан шаддод Асроранинг овозини эшитардим. То-мирлари темир, тани пўлат Икромжоннинг қомати сира сингилмаслик тимсоли бўлиб қаршимда туради.

Дилдор! Эрка Дилдор! Шундоқ кенг чўлга файз киритиб турган оловдек кўзларингин, сахий қалбинги дуруст тасвирлай олдимми?

Низомjon, сени ўзим яратдим. Яратдиму бошинингга кулфатлар солдим. Оловлардан олиб ўтдим. Тошқинларга қарши суздирдим. Энди сен Икромжон бўлиб яша! Ҳаётдан Икромжоннинг ҳақини ол!

Сўнгги аёвсиз нуқтани қўйдим.

1969 дил.

Эзёвон — Куйғанир

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ КИТОБ

Қирқ беш кун	:	5
ИККИНЧИ КИТОБ		
Ҳижрон кунлари	: : : :	257
УЧИНЧИ КИТОБ		
Уфқ бўсағасида	:	481

На узбекском языке

Саид Ахмад

ГОРИЗОНТ

Трилогия

Переиздание

Редактор X. Махмудова

Рассом И. Циганов

Расмилар редактори А. Кива

Техн. редактор В. Барсукова

Корректор Ш. Собирова

Юсмахонага берилди 7/XII-1975 й. Боснингга руҳсат этилди. 6/I-76 й. Формати 84×108^{1/4}мм. Босма л. 21,5. Шартли босма л. 36,12. Нашр л. 37,06. Тиражи 60000. Гафур ўулом номидаги Адабист ва санъат нашрёти. Тошкент, Навоий кӯнизи 30. Шартиома 188—75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашринётлар, полиграфия ва китоб салдоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида Ўқодозга босилди. Тошкент, Навоий кўчаги 30. 1976 йил. Заказ 320. Бахоси 1 с. 32 т. 7-муқовада 1 с. 35 т.